DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

1

İletişim Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Görsel Malzemelere Kaynak Olan Müze, Kitaplık, Arşivler: Cumhuriyet Gazetesi Arşivi/ İletişim Yayınları Arşivi/ Taksim Belediye Kütüphanesi/ Beyazıt Devlet Kütüphanesi/ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi/ Ara Güler Arşivi/ Çelik Gülersoy Arşivi/ Ansiklopedik Yayıncılık A.Ş. Arşivi

Ansiklopediye arşiv çalışmalarında katkıda bulunan fotoğrafçı arkadaşlarımız sayın *Hisar Öke*, Sayın *Mehmet Acar*, Sayın *Çağatay Karaçizmeli* ve eski Türkçe metinleri çeviren Sayın *Saim Ünsev*'e teşekkür ederiz.

Kapak ve İç baskılar: Gözlem Matbaacılık Koll. Şti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cumhuriyet Dönemi
Türkiye Ansiklopedisi

Perka A.Ş. adına sahibi
Zeki Türkkan

Genel Yönetmen
Murat Belge

Genel Koordinatör
Bülent Özükan

Yayın Yönetmeni
Seyfettin Gürsel

Yayın Kurulu
Murat Belge
Seyfettin Gürsel
Mete Tunçay
Bülent Özükan

Yazı İşleri Müdürü
Jülide Ergüder

Yayına Hazırlayanlar
Müçteba Anğ
Osman Balcıgil
Yiğit Ekmekçi
Ahmet Günlük
İdem Özükan
Ziya Tozan
Emre Ünsev

Teknik Yönetmen
Edip Alşar

Düzelti
Süleyman Bilgi
Lütfi Kuzu

Grafik Tasarım
Ferit Erkman

Kapak Resmi
Yıldız Cıbıroğlu

Grafik/Pikaj
Bürge İrtel
Saadettin Oktay

© *Tüm telif hakları ileşitim yayınları Perka A.Ş.'ne aittir.*
İletişim Yayınları / Perka A.Ş. Klodfarer Caddesi, İletişim Han, Cağaloğlu-İSTANBUL

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

Murat Belge

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi alışılmışlara göre birkaç bakımdan *farklı* bir ansiklopedidir. Bu farklılık ele aldığı konuya yaklaşımında, yazarlarında ve ansiklopedi anlayışında yatmaktadır.

Cumhuriyetin altmışıncı yılındayız. Bir toplumun hayatında bu kadar bir süre, bir *"tarih dönemi"* niteliğini kazanır. Örneğin bugün altmış yaşına gelen kuşak için Cumhuriyet nesnel bir tarih olmaktan çok, bir "kişisel hayat hikayesi" gibidir, ama kırklarda, ellilerde ve daha sonra doğmuş olanlar artık, Cumhuriyet dönemine bir tarih olarak bakmak durumundadırlar. Bu da, belirli bir tarih perspektifi gerektirir. Öte yandan, sözkonusu tarih dilimi, henüz içinde olduğumuz hem de çok sıcak bir biçimde içinde olduğumuz bir dilimdir. Bu ise, gerek bugünün anlaşılması, gerekse yarının kurulması bakımından dönemin özelliklerinin büyük bir dikkatle incelenmesini gerektirir. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* kendi çerçevesi içinde bu gerekleri yerine getirmeye çalışmış, bunun için Cumhuriyet tarihini, Cumhuriyetin kurumlarını ve sorunlarını hazır bilgileri tekrarlamaksızın, alışılmış kalıpların dışında ele almıştır.

Bunu yaparken, Cumhuriyet dönemine mümkün olduğu kadar değişik açılardan bakmaya çalışılmıştır. Böylece, ana başlıklar halinde sistemleştirilen maddelerin işlenmesi çoğu zaman birden fazla yazardan istenmiştir. Yazarların ortak yanı, ideolojik veya metodolojik yakınlıkları değil, hepsinin konularının uzmanı olmalarıdır. Böylece ansiklopedi birbirine benzer görüşlerden oluşmadı, ama ağırlığı, özgünlüğü olan görüşleri biraraya getirdi.

Bu da bizi üçüncü noktaya, ansiklopedi anlayışımıza getiriyor: Genelgeçer bir kanıya göre, dünyada her konuda değişik görüşler olabilir ve bunlar birbirleriyle çatışabilir. Ama her nasılsa ansiklopediler her konuda doğru olanı bulur ve yazarlar. Bu kanı aslında ansiklopedilerin kendi güvenilirliklerini kanıtlamak için sıkça başvurdukları bir tekniğin sonucudur. Oysa bilginin böyle nesnel ve tarafsız olanını bulmak imkansız denecek kadar güçtür. Ansiklopediler, tarafsızlık görünümünü gerçekleştirmek için çoğu zaman sundukları bilgiyi ya genel kabul görmüş olgularla ya da yıllar içinde standartlaşmış değer yargılarıyla sınırlı tutarlar. Böylece belli bir ortalamayı sürdürmüş olurlar, ama aynı zamanda *"ansiklopedik bilgi"* kavramının, bu güvenilirliğin yanısıra biraz da küçümseyici bir anlam kazanmasına yol açarlar. "Ansiklopedik bilgi" sahibi bir adam, bilgisine derinlik kazandırmayan ve ciddî değerlendirmelere giremeyen bir kişidir.

Biz ansiklopedilerin bu genel yapısını reddetmedik, ansiklopedimizin olgular üstüne bilgi verme işlevini sürdürerek bazı başka bakımlardan zenginleştirmeye çalıştık. Bütün dünyada tartışılan, tek bir yorum ya da açıklamaya indirgenemeyecek konularda, birbirinden farklı düşünen birkaç yazarın makalelerine yer vererek görüş çeşitliliği sağlamak istedik. Bu özellikleriyle *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, alfabetik düzenlenişiyle birlikte, "sistematik" ansiklopedilerin yapısına da yaklaştı.

Son on yıldır Türkiye'de pek çok ansiklopedi yayınlandı. Bunların büyük çoğunluğunun hızlı kâr amacıyla ve hemen hemen hiç özen gösterilmeden çıkarıldığı konuya yakın çevreler tarafından biliniyordu. Gene de, bu zamana kadar çıkmış ansiklopedilerin aşağı yukarı tamamı ticarî anlamda başarılı oldular. Belli ki, Türkiye'de ansiklopediye karşı ciddî bir ihtiyaç vardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu ihtiyaç çeşitli biçimlerde yorumlandı. Örneğin bir kesimin ansiklopediyi *"dekoratif"* öge olarak satın alıp rafa koyduğu söylendi. Böyle bir teşhiste doğruluk payı herhalde vardır, ama ihtiyaç yalnız gösterişe yönelik özlemlerle açıklanmamalı. Bir çok kişi de ansiklopedileri çocukları için alıyor. Bu davranışta, *"çocuklarımız bizden daha iyi yetişsin"* özleminin ayrı bir yeri var.

Denebilir ki, genel olarak bakıldığında kitap okuma alışkanlığının henüz başlangıç aşamasında olan bir toplumda, ansiklopedi, görece geniş sayıda insanların okuma uğraşıyla tanışıklık kurma adımını oluşturuyor. Dolayısıyla, ansiklopedi yayınında, alıcıda hayal kırıklığı ve güvensizlik uyandıracak bir *"kalite düşüklüğü"*nden sakınmak özellikle önemlidir. Türkiye'de hazırlanabilecek, hem de oldukça iyi hazırlanabilecek ansiklopediler mutlaka vardır. Ansiklopedilerin yeterli ve özenli olması, okuyucuyu sınırlamayıp, daha geniş bilgileri bulmak için okumaya teşvik etmesi gerekir. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'ni hazırlarken bu noktalara elimizden geldiği ölçüde dikkat ettik. Ansiklopedinin görsel anlamda zenginleştirilmesine özen gösterildi. Şüphesiz, en belgesel görsel öğe, fotoğraftır. Ancak, ansiklopedide ele alınan dönemin özellikle ilk yılları, fotoğrafın Türkiye'de olduğu kadar dünyada da yeni gelişmeye başladığı yıllardır. Bu yüzden uygun fotoğrafların bulunması geniş bir tarama faaliyetini gerektirdi. Kenarda köşede kalmış, çoğu eski Türkçe bazı yayın organları, gazete arşivleri ve kendilerine çok teşekkür borçlu olduğumuz özel arşivler taranarak, tarihî değer taşıyan fotoğraflar bulundu ve böylece ansiklopedinin canlandırılması gerçekleşti.

Sonuç olarak, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, tasarlanışıyla, yazılışıyla, canlandırmasıyla, tam olarak yerli bir üründür. Yazdıkları düşüncelerin sorumluluğunu alan yetkili bilim adamlarının çalışmalarıyla ortaya çıkmış bir eserdir. Cumhuriyet dönemini klişeleşmiş, kalıplaşmış yargılar dışında tartışan, sorgulayan, değerlendiren bir ansiklopedidir.

Görsel malzemenin dışında, çeşitli belgeler, örneğin anlaşma metinleri, şema ve tablolar da, ana yazılarda verilen bilgiyi pekiştiren zenginleştirici malzeme olarak ansiklopediye eklendi. Çerçeve yazıları ve kimi yerlerde resim altı yazıları da bu amaçla kaleme alındı. Bu çalışmalar, imzasız madde veya çerçeve yazılar, ansiklopediyi "yayına hazırlayanlar"ın ürünüdür.

Eylül 1983

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

ANAYASA
Türkiye'de Anayasalar
Prof. Dr. Mümtaz Soysal/
Doç. Dr. Fazıl Sağlam
Anayasa ve İnsan Hakları
Prof. Dr. Rona Aybay

ARKEOLOJİ
Güven Arsebük
İsmet Ebcioğlu

ATATÜRKÇÜLÜK
Prof. Dr. Toktamış Ateş
Prof. Dr. Şerif Mardin
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
Prof. Dr. Taner Timur

AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU
Prof. Dr. Gülten Kazgan

AVRUPA KONSEYİ

AYDINLAR
Murat Belge
Cemil Meriç
Doç. Dr. Yalçın Küçük

BANKA VE FİNANS SİSTEMİ
Merkez Bankası
Prof. Dr. İlhan Tekeli/
Selim İlkin
Bankalar
Dr. Arslan Yüzgün
Bankerlik
Prof. Dr. Haydar Kazgan
Ahmet Günlük
Sermaye Piyasası
Ahmet Günlük
Sigortacılık
Dr. Güngör Uras

BASIN
Ali Gevgilili

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BATILILAŞMA

Cemil Meriç
Vedat Günyol
Murat Belge
Prof. Dr. Şerif Mardin

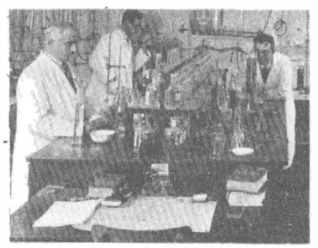

BİLİMSEL TEKNİK HAYAT

Hikmet Özdemir

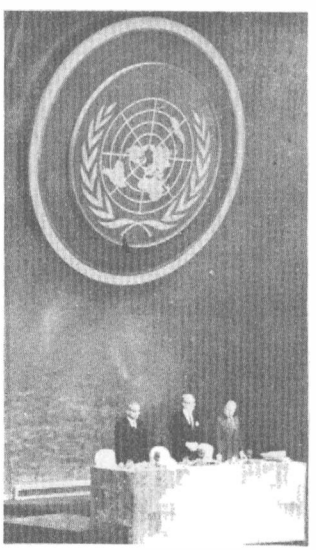

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER

BÜROKRASİ

Prof. Dr. Metin Heper
Dr. Gencay Şaylan

CUMHURBAŞKANLARI

ÇEVİRİ

Nedim Gürsel
Vedat Günyol

ÇEVRE SORUNLARI

Aydan Bulca

ÇOCUK VE AİLE

Prof. Dr. Muzaffer Sencer

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DERNEKLER
Fikret Toksöz

DEVLET YAPISI
Dr. Gencay Şaylan

DEVLETÇİLİK
Türkiye'de Devletçilik
Prof. Dr. Korkut Boratav
Devletçiliğin Anatomisi
Dr. Ahmet İnsel
Üretimde Devlet:
Kamu İktisadi Teşekkülleri
Selahattin Özmen.

DIŞ İKTİSADİ İLİŞKİLER
Dış Ticaret
Prof. Dr. Erdoğan Alkin
Dış Borçlar
Dr. Seyfettin Gürsel
İMF
Dr. Seyfettin Gürsel
Yabancı Sermaye
Prof. Dr. Cem Alpar

DIŞ POLİTİKA
Dr. Şükrü Gürel
Doç. Dr. Haluk Gerger

DİN DEVLET İLİŞKİLERİ
Din ve Toplum
Prof. Dr. Muzaffer Sencer
Laiklik
Doç. Dr. Mete Tunçay

EDEBİYAT
Anahatlarıyla Edebiyat
Atilla Özkırımlı
Roman
Fethi Naci
Hikâye
Nedim Gürsel
Şiir
İsmet Özel
Eleştiri
Ahmet Oktay

EĞİTİM
Prof. Dr. İlhan Tekeli

ENERJİ
Tevfik Çavdar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ESKİ ESERLER
Çelik Gülersoy
Cengiz Bektaş

ESNAF / KÜÇÜKSANATKARLAR
Nabi Dinçer

FELSEFE ÇALIŞMALARI
Arslan Kaynardağ

FOLKLOR
Nida Tüfekçi

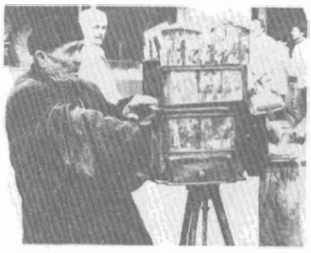

FOTOĞRAFÇILIK
Engin Çizgen

GENÇLİK
Tevfik Çavdar

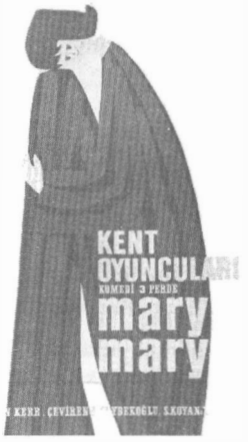

GRAFİK SANATLAR
Sait Maden

GÜNLÜK HAYAT
Devralınan Sosyal Hayat
Tevfik Çavdar
Günlük Hayat
Murat Belge

HALKEVLERİ
Tevfik Çavdar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

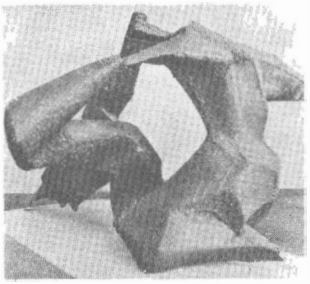

HEYKEL
Prof. Tamer Başoğlu
Meriç Hızal

HUKUK DÜZENİ
Adalet ve Yargı
Doç. Dr. Yıldızhan Yayla
İstiklal Mahkemeleri
Doç. Dr. Mete Tunçay
Sıkıyönetim
Doç. Dr. Bülent Tanör
Sansür
Doç. Dr. Yıldızhan Yayla

HÜKÜMETLER VE PROGRAMLARI
Neşe Erdilek

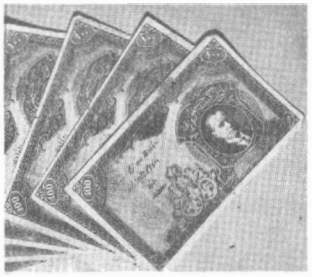

İKTİSADİ DÜZEN VE SORUNLARI
Devralınan İktisadi Miras
Tevfik Çavdar
İzmir İktisat Kongresi
Prof. Dr. Gündüz Ökçün
İktisadi Gelişmenin Evreleri
Dr. Çağlar Keyder
İktisadi Politikalar
Prof. Dr. Asaf Savaş Akat
İktisadi Düşünce ve Politika Tartışmaları
Tevfik Çavdar
Dr. Ayşe Trak
Rant Ekonomisi
Prof. Dr. Zeyyat Hatipoğlu
Tasarruf Sorunu
Nihal Tuncer
Döviz Kuru Sorunu
Prof. Dr. Erdoğan Alkin

İŞSİZLİK
Türkiye'de İstihdam
Prof. Dr. Nusret Ekin
İşsizliğin Toplumsal Etkileri
Tevfik Çavdar
İşçi Göçü
Prof. Dr. Muzaffer Sencer

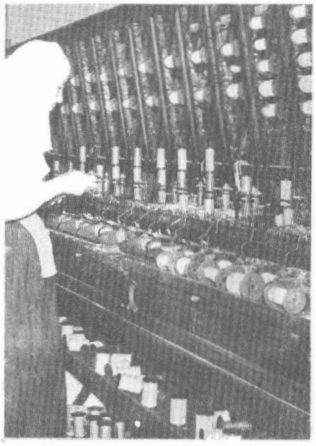

KADIN
Prof. Dr. Günsel Koptagel-İlal
Doç. Dr. Şirin Tekeli

KAMU HARCAMALARI
Prof. Dr. İzzettin Önder

KENTLEŞME
Prof. Dr. İlhan Tekeli/

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KIRSAL YAPI
Dr. Çağlar Keydet
Güven Gülöksüz/
Yiğit Gülöksüz

KOOPERATİFÇİLİK
Nabi Dinçer

KÜLTÜR
Murat Belge

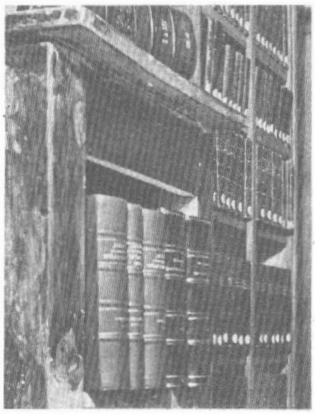

KÜTÜPHANECİLİK
Prof. Dr. Jale Baysal

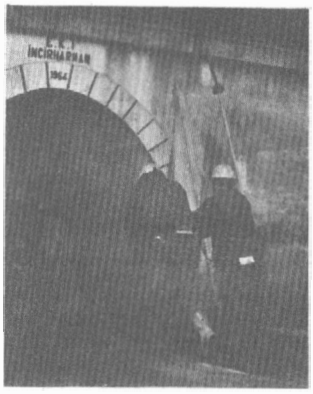

MADENCİLİK

MASONLUK
İlhami Soysal

MEZHEPLER/
TARİKATLAR
İlhami Soysal

MİMARLIK
Afifc Batur

KAZAN TÖRENİ
aziz nesin

MİZAH/KARİKATÜR
Ferit Öngören

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

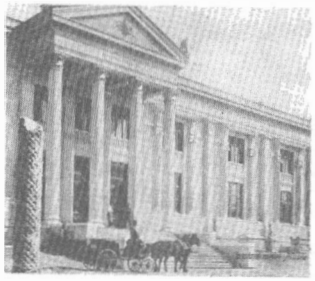

MÜZECİLİK
Sabahattin Batur

MÜZİK
Müzik Dünyamız
Timur Selçuk
Halk Müziği
Nida Tüfekçi
Yavuz Top
Klasik Türk Müziği
Prof. Dr. Gültekin Oransay
Yalçın Tura
Çok Sesli Türk Müziği
Prof. Dr. Gültekin Oransay
Filiz Ali

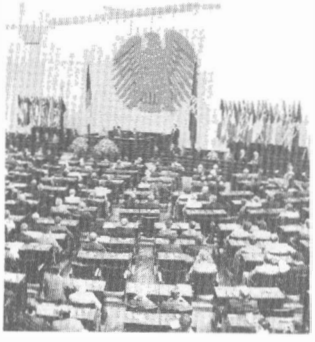

NATO
Doç. Dr. Haluk Gergcr

NÜFUS
Tevfik Çavdar

ODALAR
Dr. Ayşe Öncü

ORMANCILIK
Esat Korkmaz

PLANLAMA
Prof. Dr. İlhan Tekeli/
Selim İlkin

POLİS/JANDARMA
Fikret Toksöz

REKLAMCILIK
Süleyman Nebioğlu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

RESİM
Neşe Erdok
Sezer Tansuğ

SAĞLIK
Prof. Dr. Gencay Gürsoy

SANAT-ESTETİK
Sezer Tansuğ

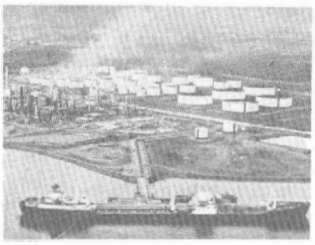

SANAYİ
Tevfik Çavdar

SEÇİM
Doç. Dr. Şirin Tekeli

SENDİKACILIK / İŞÇİ HAREKETLERİ
Doç. Dr. Alparslan Işıklı
Kemal Sülker

SİLAHLI KUVVETLER
Dr. Mevlüt Bozdemir

SİNEMA
Nijat Özön

SİVİL TOPLUM VE KURUMLARI
Murat Belge

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SİYASAL DÜŞÜNCE AKIMLARI

Genel
Doç. Dr. Mete Tunçay
Halkçılık
Prof. Dr. İlhan Tekeli
İslamcılık
Prof. Dr. Şerif Mardin
Milliyetçilik
Doç. Dr. Sina Akşin
Dr. Gencay Şaylan
Sosyalist Akım
Doç. Dr. Mete Tunçay
Murat Belge

SİYASAL HAYAT

Siyasal Miras
Doç. Dr. Mete Tunçay
Siyasal Gelişmenin Evreleri
Doç. Dr. Mete Tunçay

SİYASAL PARTİLER

Parti Dünyası ve Programları
Dr. Gencay Şaylan
Cumhuriyet Halk Partisi
Doç. Dr. Sina Akşin
Doç. Dr. Mete Tunçay
Tevfik Çavdar
Terakkiperver Fırka
Dr. Ömür Sezgin/
Dr. Gencay Şaylan
Serbest Fırka
Tevfik Çavdar
Demokrat Parti
Tevfik Çavdar
Doç. Dr. İlkay Sunar
Adalet Partisi
Tevfik Çavdar
Doç. Dr. Mete Tunçay
Türkiye İşçi Partisi
Murat Belge
Milli Selamet Partisi
Dr. Binnaz Toprak
Milliyetçi Hareket Partisi
Mehmet Ali Ağaoğulları

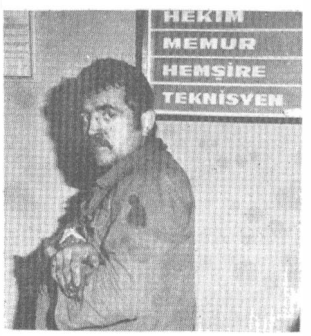

SOSYAL POLİTİKALAR

Doç. Dr. Alparslan Işıklı

SOSYOLOJİ ÇALIŞMALARI

Doç. Dr. Doğan Ergun

SPOR

Prof. Dr. Kurthan Fişek

SU ÜRÜNLERİ

Doç. Dr. Haluk Ergüven

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

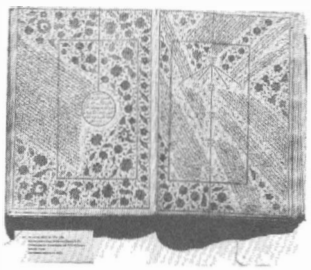

SÜSLEME SANATLARI
Meral Çizmeci

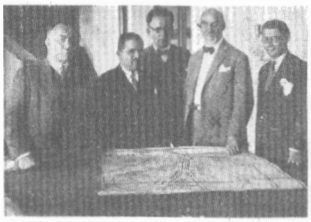

ŞEHİRCİLİK
Prof. Dr. Cevat Geray/
Prof. Dr. Ruşen Keleş/
Prof. Fehmi Yavuz/
Dr. Can Hamamcı

ŞİRKETLER/
HOLDİNGLER
Prof. Dr. Gülten Kazgan
Prof. Dr. İlhan Tekeli

TARIM
Prof. Dr. Gülten Kazgan

TARİH ÇALIŞMALARI
Dr. Halil Berktay

TEKNOLOJİ
Erol Sayın

TİCARET
Prof. Dr. Reşat D. Tesal

TİYATRO
Prof. Dr. Metin And

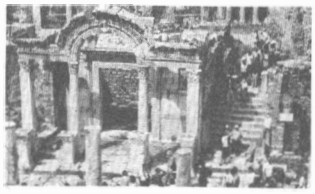

TURİZM
Selahattin Çoruh
Çelik Gülersoy

TÜRK DİLİ
Murat Belge
Cahit Külebi

TÜRKİYE BÜYÜK
MİLLET MECLİSİ
Dr. Gencay Şaylan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TRT

Radyo
Dr. Uygur Kocabaşoğlu
Jülide Gülizar
Televizyon
Mahmut Tali Ongören

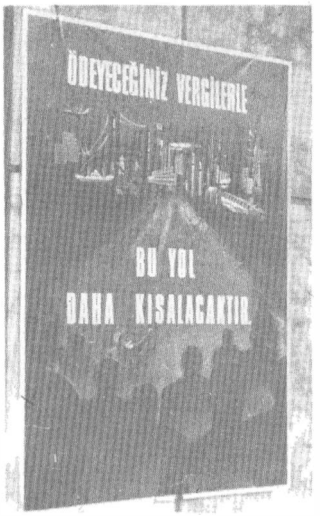

VERGİ
Bülent Soylan

YAYIN DÜNYASI
Arslan Kaynardağ

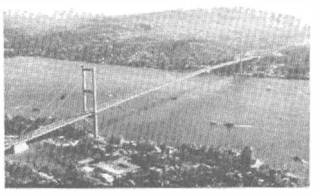

ULAŞTIRMA
Prof. Dr. İlhan Tekeli/
Selim İlkin

YAŞLILIK
Tevfik Çavdar

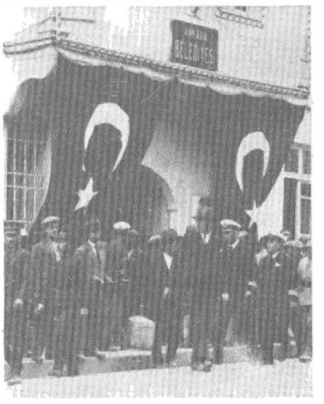

YEREL YÖNETİMLER
Dr. Korel Göymen

VAKIFLAR
Prof. Dr. Aydın Aybay

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ANAYASA

Türkiye'de Anayasalar

Prof.Dr. Mümtaz Soysal
Doç.Dr. Fazıl Sağlam

Anayasa ve İnsan Hakları

Prof.Dr. Rona Aybay

Çerçeve Yazılar

- **1961 Anayasası'nda Yasama-Yürütme İlişkisi**
  Taha Parla
- **1961 Anayasası'nın Ardında Yatan Sürekli Gerilim**
- **Anayasal Denetim ve Anayasa Mahkemesi Kararları**
- **Dünya Anayasal Tarihinde Özgürlük ve İktidar Dengesi**
  Amerikan Anayasal Geleneği
  Murat Belge
  Fransız Anayasal Geleneği
  Dr. Yavuz Sabuncu
- **Helsinki Konferansı**

Bu konuda ayrıca *Cumhurbaşkanları, Devlet Yapısı, Din Devlet İlişkileri, Hukuk Düzeni, Sivil Toplum ve Kurumları, Siyasal Hayat,* **maddelerine bakınız.**

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Türkiye'de Anayasalar

Mümtaz Soysal
Fazıl Sağlam

GENEL OLARAK ANAYASA KAVRAMI

Tanımı

Bugünkü "anayasa" sözünün karşılığı olarak Osmanlıca'da "Kanun-u Esasî" deyimi kullanılırdı. Kurtuluş Savaşı sırasında 1921'den başlayarak, "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" deyimi ortaya çıktı ve 1960'a kadar "anayasa"nın karşılığı bu oldu.

Türkçe'deki bu üç söz aşağı yukarı, kavramın üç ayrı anlamını da karşılamiş oluyor.

Anayasa, her şeyden önce, bir yasadır. Ama, öyle bir yasa ki, öbür yasaların üstünde, onlardan daha geniş kapsamlı, nerdeyse onları doğuran, onlara kaynak ve dayanak olan bir yasa. Hukuk alanında bunun doğal sonucu şu oluyor: Yasalar, anayasaya uygun olmak zorundadır ve devlet yapısı içinde bu uygunluğu denetleyecek mekanizmaların kurulması gerekir. Bununla anayasanın *biçimsel* bir tanımı verilmiş oluyor. Ne var ki, *"anayasanın üstünlüğü"* ilkesine bütün devlet sistemlerinde rastlanmaz. Örneğin İngiltere ya da resmi adıyla "Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı"nda anayasa kurallarının öbür yasalara karşı biçimsel bir üstünlüğü yoktur. Ama yine de, çağdaş anayasalarda anayasanın üstünlüğü ilkesinin egemen bir yer tuttuğu görülür. Öte yandan bu ilke, anayasaların *"yumuşak"* (bükülgen) ya da *"sert"* (katı, bükülmez) oluşu ile de yakından ilgilidir. Değiştirilişi öbür yasalara göre farklı özellikler taşıyan, özel bir çoğunluk ya da organ gerektiren anayasalara "sert" anayasa denir. Türkiye'de 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları bu türdendir. "Yumuşak" anasayaların değiştirilişi ise, öteki yasalardan daha farklı bir usule bağlı değildir. Bu "yumuşak"lığın tipik örneğine İngiltere'de rastlanır. 12 Eylül 1980'den 1982 Anayasa'sının tam olarak yürürlüğe gireceği tarihe kadar Türkiye'de geçerli olan anayasa düzeni de, kolay değiştirilebilir oluşundan ötürü, bu türden sayılabilir. Gerçi yumuşak anayasaların da hukuk düzeni içinde belli bir üstünlüğü vardır. Ancak, bu üstünlük hukuksal bir zorunluluğun bir sonucu olmayıp o anayasanın toplum içinde kazandığı saygınlık ya da otorite ile sağlanabilmektedir. Örneğin İngiliz anayasa sistemi, "bükülgen" olmasına karşın, birçok ülkenin "katı" anayasasından daha etkili bir üstünlüğe sahiptir.

Anayasa kavramının *maddi* tanımına gelince, "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" deyiminin de açıkca gösterdiği gibi anayasa, bir devletin temel organlarını, bu organların kuruluşunu, örgütlenişini, işleyişini ve aralarındaki ilişkileri gösteren bir belge anlamını da taşır. Anadolu hareketi başladığı zaman, devletin ve saltanatın temelinden yıkılacağı ve bunların yerine yepyeni bir cumhuriyetin kurulacağı düşüncesini zihinlerde uyandırmamak için, ayrı bir "kanun-u esasî" yapar görünmekten kaçınılmış, daha elverişli, daha az iddialı bir deyim olarak "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" adı kullanılmıştı. 20 Ocak 1921 tarihli Anayasa bu adı taşır.

Ancak, bu deyim, çağdaş anayasaların maddi unsurunu bir yönü ile kavrayabiliyor. Çünkü çağdaş anayasalar yalnızca devletin örgütlenişini belirlemekle kalmaz, aynı zamanda bir devlet düzeninin dayandığı *"esasları"*da gösterir. Devletin işleyişi ve o devlet içinde ortaya çıkacak olan karşılıklı ilişkiler aynı temel ilkelere dayanacaktır. Bu bakımdan, anayasayı bir çeşit "toplum sözleşmesi" sayanlar da vardır. Toplumun örgütlenmiş biçimi olan devlet içinde yaşayacak olan insanlar, bu ortak yaşayışlarının dayanacağı temelleri bir belgede göstermiş sayılırlar. Bu temeller, çoğu zaman, toplumun yönetilmesi için gerekli olan otorite ile toplumu meydana getiren bireyler arasındaki ilişkileri düzenler, dolayısıyla vatandaşların haklarını ve özgürlüklerini belirler.Kişinin devlet karşısında sahip olduğu temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması, anayasacılık hareketinin özünde yatan düşüncenin, yani siyasal iktidarı sınırlama düşüncesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu anlamda insan, onurlu bir varlık olarak devlet etkinliğinin bir objesi (nesnesi) değil, bir süjesi (öznesi) dir; devletten önce ve devlet dışında dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez nitelikte belli hak alanlarının sahibidir. İşte çağdaş anayasalar, bu tür hak alanlarını güvence altına alma işlevini yerine getirirler. Temel hak ve özgürlüklere anayasa içinde verilecek ağırlık, aynı zamanda devlet örgütünün biçimlenişini etkiler ve hukuk devleti, sosyal devlet demokratik devlet, lâik devlet

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KANUN—U ESASÎ: Osmanlı İmparatorluğu'nda da, Batı ve Orta Avrupa ülkelerinde olduğu gibi "anayasa" sözü, keyfilikten uzaklaşmış, sınırlandırılmış bir iktidar, daha geniş bir özgürlük düzeni anlamına geliyordu. "Kanun-u Esasî" kavramı ile "Meşrutiyet" kavramının aynı zamanda ortaya çıkışı, "anayasa" ile "sınırlı iktidar" anlayışı arasındaki bağlantıyı açıkça gösterir. 1876 yılında Padişah II. Abdülhamit'in bir fermanıyla ilan edilen Kanun-u Esasî'yi halka Mithat Paşa anlattı.

gibi devletin temel niteliğine ilişkin ilkeleri belirler.

Ancak, anayasalar, içlerinde pek parlak deyimlerle belirtilen "toplum sözleşmesi" düşüncelerine, yani toplumun bütününce benimsenmiş bir belge olduklarını anlatan sözlere karşın, genellikle bir ihtilalin, yerleşik düzeni altüst edici bir büyük olayın ya da en azından bir darbenin arkasından yapılır. Bu gibi durumlarda da ister istemez, o ihtilali ya da darbeyi gerçekleştiren, o büyük olayın başlıca etkeni olan toplum güçlerinin kendi dünya görüşleri, amaçları, çıkarları ve hakları bütün toplumu bağlaması istenen anayasa ilkeleri niteliğine bürünür.

Anayasa-altı Kuralların Önemi

Bir ülkenin siyasal yaşamında en az anayasa kadar önemli rol oynayan kurallar da vardır. Bunların başında, seçim sistemini düzenleyen yasalar gelir. Seçim sistemi bir ülkenin siyasal yaşamı üzerinde çok büyük etkiler gösterdiği halde, bu konunun anayasa dışında daha kolay değiştirilebilen yasa metinlerine bırakılması olağandır. Dolayısıyla, bir ülkenin "anayasa"sını incelerken, bu çeşit "anayasa-altı" kuralların varlığını da unutmamak ve asıl anayasa metninin yanında onları da incelemek gerekir. Siyasal partilerle, derneklerle, basınla ve çeşitli özgürlüklerin ayrıntılı düzenlenmesiyle ilgili yasalar, bir ülkedeki anayasa düzenini somutlaştıran, anayasaları soyut birtakım ilkelerin sıralandığı belgeler olmaktan çıkarıp gerçeğe dönüştüren kurallar getirir.

"Anayasanın Açıklığı" İlkesi

Anayasaların uzun ve ayrıntılı oluş dereceleri, çoğu zaman anayasa yapanların bu "anayasa-altı" kurallar bakımından daha sonraki toplumsal güçler dengesi ne güvenip güvenmediklerine bağlıdır. Kendilerinden sonraki dengeye pek güvenmeyen yapıcılar, anayasaya yalnız temel ilkeleri koymakla yetinmez, bunların ayrıntılı biçimde düzenlenişini de anayasa yoluyla sağlama bağlamağa çalışırlar. Bu durumda çağdaş bir anayasanın bir başka özelliği olan *"anayasanın açıklığı"* ilkesinden uzaklaşılmış olunur. Bu ise toplumu çoğulcu bir yapı için gerekli olan esneklikten yoksun bırakır ve siyasal iktidarların hareket serbestliğini daraltır.

Yazılı Anayasa Geleneksel Anayasa Anayasa Geleneği

Toplum yaşamını düzenleyen bütün temel kurallar, vatandaşların temel hakları ve özgürlükleri, devletin genel yapısı ve kuruluşu hep "anayasa" adını taşıyan bir tek metinde gösterilmediği gibi, bazen or-

Üretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantay.org

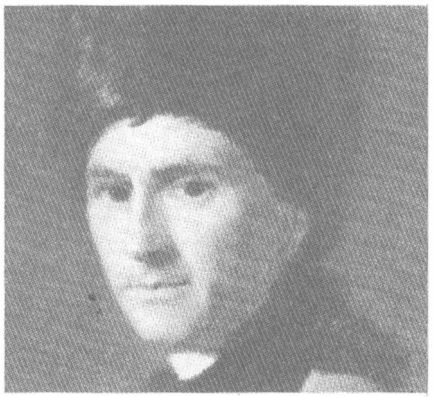

TOPLUM SÖZLEŞMESİ: Örgütlü toplum yaşayışının temeli sayılabilecek bir yazılı kurallar bütünü meydana getirmek ve özellikle bu yoldan yöneticilerin keyfi davranışlarını önlemek düşüncesi, insanlık tarihinin önemli aşamalarından biridir. John Locke (sağda) ve Jean Jacques Rousseau gibi düşünürlerin geliştirdikleri "toplum sözleşmesi" kuramı, yavaş yavaş, 18. yüzyılın ikinci yarısında mutlakiyetçi hükümdarlara karşı verilen mücadeleleri de etkilemiş ve "anayasacılık" hareketi bu etkilemeden doğmuştur.

ANAYASACILIK HAREKETİ: Onurlu bir varlık olarak insan, devletin nesnesi değil, öznesidir. Devletten önce ve devlet dışında dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez nitelikte hak alanlarının sahibidir. İnsanlık tarihi, "anayasacılık hareketi" olarak ifade bulan "siyasal iktidarları sınırlama" düşüncesinin mücadele örnekleriyle doludur. Amerikan koloni çiftçilerinin sömürgeci İngiliz ordusuna karşı başlattıkları direniş (5 Mayıs 1770) "Boston Kıyımı"na dönüştü. Paul Revere'in aynı adı taşıyan tablosu...

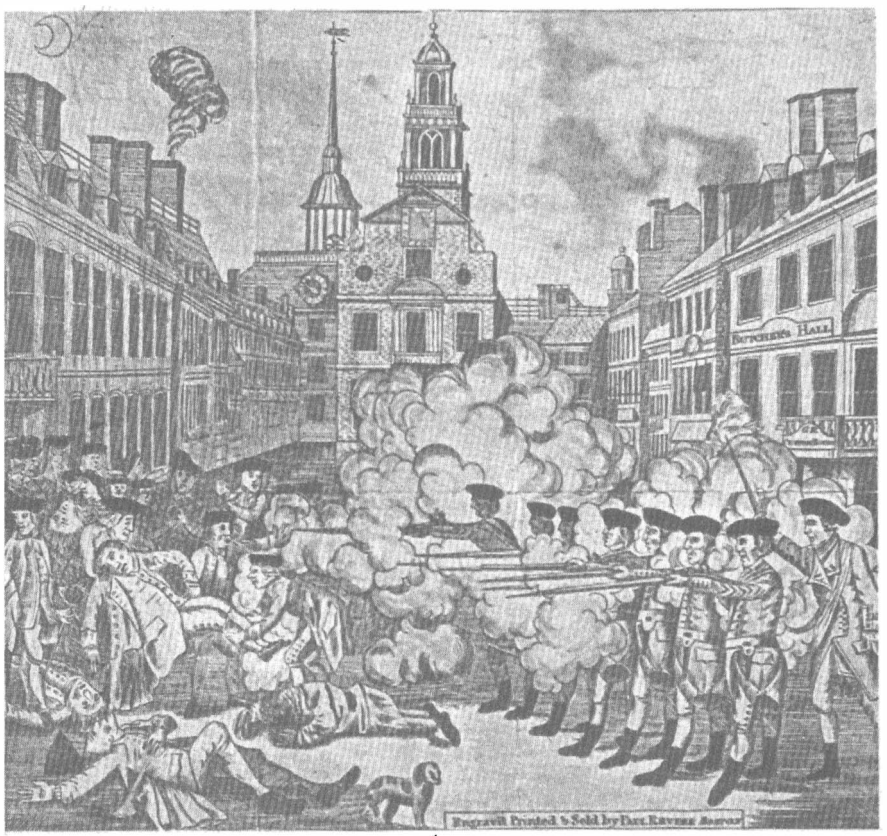

tada "anayasa" denebilecek bir metin bile bulunmayabilir. Bunun en göze çarpıcı örneği, İngiltere'dir. Anayasa kuralı sayılabilecek kuralların pek çoğu orada bazı yasalara ve fermanlara dağılmış durumdadır. Ayrıca, sanki birer anayasa kuralıymış gibi uyulan, sık sık değiştirilmeyen, değiştirilirken de çok titiz davranılan gelenekler vardır. Bunlar, bazen, herhangi bir belgeye ya da yazılı bir hukuk kuralına bile dayanmaz. Onun içindir ki, tutarlı ve sistemli bir tek metin haline getirilmiş *"yazılı anayasalar"*a karşılık, *"geleneksel anayasalar"*dan da sözedildiği olur.

"Anayasa geleneği" ise, daha genel bir kavramdır. Bu gelenek yazılı anayasalarda da söz konusu olabiliyor. Sürekli uygulama ve herkeste bu uygulamaya uymanın zorunlu olduğu bilincinin yayılması, böyle gelenekler ortaya çıkarabiliyor. Anayasa geleneği, anayasanın sözünde herhangi bir değişiklik yapmaksızın anlamında ya da uygulanmasında bazı dönüşümlere yol açabildiği gibi, anayasanın sistematik bütünlüğü içinde düzenlenmemiş sorunların çözümünde de tamamlayıcı bir rol oynayabilir.

Batı'da ve Osmanlı Devleti'nde Anayasacılık Hareketi

Örgütlü toplum yaşayışının temeli sayılabilecek bir yazılı kurallar bütünü meydana getirmek ve özellikle bu yoldan yöneticilerin keyfi davranışlarını önlemek düşüncesi insanlık tarihinin önemli aşamalarından biridir. John Locke ve Jean-Jacques Rousseau gibi düşünürlerin geliştirdikleri "toplum sözleşmesi" kuramı, yavaş yavaş 18. yüzyılın ikinci yarısında mutlakiyetçi hükümdarlara karşı verilen savaşımları da etkilemiş ve "anayasacılık hareketi" denen akım bu etkilemeden doğmuştur. Amerika İhtilali'nde olduğu gibi yerel halkın katılmasına olanak tanımayan yönetimlere başkaldırıldığı ya da Fransız İhtilali'nde olduğu gibi bütün yetkileri elinde toplamış bir hükümdara karşı ayaklanıldığı zaman ortaya çıkan yönetimler genellikle "anayasalı" yönetimler oluyor. İstenen, yalnız, yasaların yapılmasına katılacak gerçekten yetkili bir parlamentonun toplanması, bağımsızlığa kavuşturulmuş yargıçlar eliyle adalet dağıtacak mahkemelerin kurulması ve vatandaşlara tanınan özgürlüklerin genişletilmesi değil, bir de bütün bunların "anayasa" adını taşıyan bir belgede gös-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

terilmesidir. Bu "anayasacılık" akımı boyunca, bazen, Amerikan ve Fransız ihtilallerinde olduğu gibi, kurulan meclislerin kendiliklerinden anayasa yaptıkları olmuştur ama, özellikle 19. yüzyıl içinde daha sık rastlanan durum, baştaki hükümdarların, aslında mecbur kaldıkça, fakat görünüşte lütfedercesine, kendi uyruklarına anayasalı bir düzen bağışlamalarıdır. Bu nedenle, Batı ve Orta Avrupa ülkelerinin çoğunda, "anayasa" sözü, keyfilikten uzaklaşmış sınırlı bir iktidarın etiketi haline gelmiş, daha geniş bir özgürlük düzeninin belirtisi olarak nerdeyse kutsal ve duygusal bir anlam kazanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da böyle oldu. "Kanun-u Esasî" kavramı ile "Meşrutiyet" kavramının aynı zamanda ortaya çıkışı, "anayasa" ile "sınırlı iktidar" anlayışı arasındaki bağlantıyı açıkça göstermektedir. Meşrutiyet, "meşrutî" hale getirilmiş, yani "şart"a bağlanmış, kısıtlanmış, sınırlandırılmış bir yönetim düzeni demek. İkinci Meşrutiyet döneminde ise, "Kanun-u Esasî" sözü ile "hürriyet" sözü, yani "anayasa" ile "özgürlük" kavramları nerdeyse eşanlamlı olarak kullanılmış, Kanun-u Esasî'nin geri gelişi, "hürriyet"in gelişi demek olmuştur. Zaten, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Meşrutiyet hareketleri Batı'daki anayasacılık hareketlerinin biraz serpintisi sayılabilir ama, sınıfsal temelleri zayıf birer serpinti.

Batı ve Orta Avrupa'daki anayasacılık akımının 18. yüzyıl sonlarında başlaması ve 19. yüzyılda yoğunlaşması bir rastlantı değildir. Bu yüzyıllar, Avrupa'da ortaçağ sonlarından beri gelişmekte olan yeni bir toplum sınıfının, "burjuvazi"nin artık açıktan açığa en üstün güç olarak belirmeğe başladığı, bu üstünlüğünü anayasalarda gösterilmiş kurumlar ve kurallar yoluyla sağlamlaştırmak için uğraştığı bir döneme rastlamaktadır. Güçlenen burjuvazi, iktidara katılma çabalarına başladığı zaman, bunu yalnız kendi adına yapmıyor, destek alarak büyük halk yığınlarını da birlikte sürüklüyordu. Ortaya atılan evrensel özgürlük ve kardeşlik sloganları belki eninde sonunda herkesten çok burjuvazinin işine yarayan yeni düzenlerin kurulmasına yol açmış olabilir; ama, bu sayede, feodalitenin kalıntıları ile aristokrasinin ve mutlak hükümdarların egemenliği de yıkılmış, daha sonraki demokrasi akımları için yollar açılmış olmaktaydı.

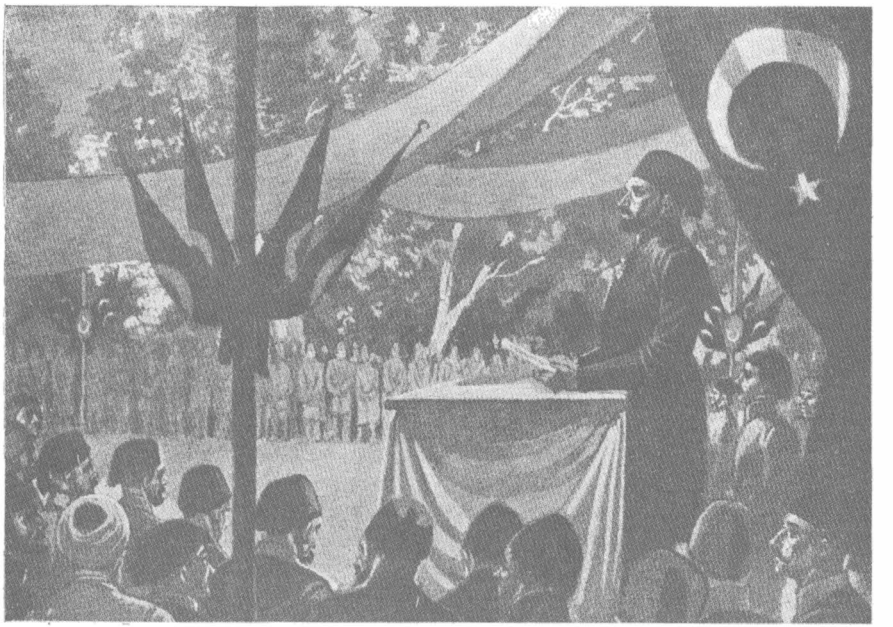

TANZİMAT FERMANI: Tanzimat Fermanı'yla beraber Padişah, takdir ile değil, daha önceden belirlenen hukuk kuralları ile iktidarda bulunacağını taahhüt ediyordu. Fermanın içeriği incelendiğinde, güvenlik ve haklara ait garantilerle bunların gerçekleşmesini amaçlayan ceza ve usul ilkelerine ve idari ıslahatla ilgili önlemlere raslanır.

Batı'daki anayasacılık akımı toplumların temel yapılarındaki değişmenin sonucu olarak göründüğü ve, daha belirli bir deyimle, burjuvazinin devlet yönetiminde hak iddia etme çabasıyla ilişkili olduğu halde, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl boyunca beliren hareketlerin sınıfsal niteliği böylesine kesin çizgilerle ortaya çıkmadı. Başlangıçtaki "Islahat Fermanları" ve onların arkasından gelen Birinci Meşrutiyet, daha çok, devlet memurluğundan yetişme bir avuç insanın, çöken devleti kurtarmak için düşünebildikleri ve gençlikle Batı'dan aktardıkları çarelerden ibarettir. Bunları tam anlamıyla birer "burjuva reformu" saymak da kolay değil; çünkü, arkalarında devlet yönetimini ele geçirmek isteyen ulusal bir burjuvazinin ağırlığı yok. Bu atılımların en büyük destekçisi, sanayi ürünlerine pazar arama çabasına girişmiş olan Avrupa burjuvazisi ile onun yerli uzantılarıdır.

Biçim bakımından da, Birinci Meşrutiyet, Batı'daki örneklerine benzeyen tam bir parlamenter sistem, yani parlamentoya karşı sorumlu bir hükümet düzeni getirmiş sayılmaz. Hukuk kuralları yönünden, parlamenter sistem için önemli olan nokta, yasama yetkisinin hükümdardan parlamentoya gerçek anlamda geçmiş olması ve hükümetin de yasama yetkisini kullanan bu meclise karşı sorumlu sayılmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'na Birinci Meşrutiyet'le gelen yönetim biçimini bu iki açıdan da bir "parlamenter sistem" saymak zordur. Yasa önerilerinin padişah tarafından uygun bulunması zorunluluğundan başka, bakanların hükümdardan başka kimseye hesap vermek zorunda olmayışları da ilk Osmanlı Meşrutiyetini bir "parlamenter sistem"den daha çok "parlamentonun varlığıyla yumuşatılmış mutlak hükümdarlık sistemi" ne yaklaştırmaktadır.

Kısa süren Birinci Meşrutiyet'in ardından İkinci Abdülhamit istibdadını izleyen İkinci Meşrutiyet, Osmanlı devlet sistemine "parlamenter" nitelik kazandıran bir dönemdir. Ağustos 1909'da yapılan anayasa değişikliği, parlamentoya sunulacak yasa önerilerinin padişahca uygun görülmesi zorunluluğunu ortadan kaldırdı ve bakanların genel hükümet politikasından dolayı birlikte, kendi bakanlıklarının işlerinden dolayı da tek başlarına Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olacaklarını belirterek parlamenter sisteme

Üretici PDF editör ayarı için tıklayın

geçişte biçim bakımından kalan eksiklikleri gidermiş oldu.

Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, Türk anayasacılık tarihinde Tanzimat' la ve Islahat Fermanları'yla başlayıp Birinci ve İkinci Meşrutiyet'lerden geçerek sürüp giden bu gelişme Kurtuluş Savaşı'yla birlikte etkileri bugün bile duyulan çok önemli bir sıçrama göstermektedir. Onun içindir ki, Cumhuriyet döneminin anayasa gelişmelerini iyi değerlendirebilmek bakımından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasıyla ortaya çıkan anayasa sistemini yakından incelemek gerekir.

II. MEŞRUTİYET: Kısa süren I. Meşrutiyet'i izleyen yıllar ikinci Abdülhamit'in istibdat yıllarıdır. 23 Temmuz 1908'de ilân edilen ve adalet, meşveret, eşitlik, hürriyet ve kardeşlik gibi ilkelere önemli bir yer veren II. Meşrutiyet, halka manevi ve ahlaki ıslahat şeklinde tanıtılmak istendi. Pera Caddesi'nde II. Meşrutiyet'in ertesi günü.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ: TBMM adı ilk olarak 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan meclisin 1 no'lu kararında kullanıldı. 1921 ve 1924 anayasalarında yasama, yürütme gücünü tek elde toplayan "meclis hükümeti" biçimi egemendi. Ancak meclis, Türkiye'nin çeşitli yöre ve kültürlerini temsil eden üyelerden oluşuyordu.

CUMHURİYET DÖNEMİ ANAYASA GELİŞMELERİ

Kurtuluş Savaşı'nın Anayasa Düzeni

Kurtuluş Savaşı, Türk toplumunun tarihinde, biri içle, öbürü de dışla ilgili iki büyük oluşumun kesişme noktası sayılabilir.

Birinci oluşum, iktidarı sınırlama, demokratikleşme, padişah egemenliğinden yavaş yavaş "ulusal egemenlik" kavramına geçmedir.

Bunun belirli bir noktasında ortaya çıkan ikinci oluşum ise, büyük bir imparatorluğun yıkıntıları ortasında ezik ve yenik bir ulusca verilen ölüm-kalım savaşıdır.

Bu iki büyük oluşum, birbirini engelleyecek, durduracak yerde, tam tersine birbirini tamamlamakta, hatta bu kesişmeden çok güçlü bir dinamizm doğmaktadır. Kurtuluş Savaşı'nı yürütmek ve yönetmek için bulunan devlet biçimi padişah egemenliğinden ulus egemenliğine geçiş sürecini de son derece hızlandırmıştır. Kurtuluş Savaşı'na aynı zamanda bir "ihtilal" niteliği veren de budur.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de toplanmasıyla birlikte, Türk anayasa tarihinde egemenliğin kaynağı ve kullanılışı bakımından son derece önemli bir değişiklik olmaktadır. Osmanlı devletinde bir parlamentonun belirmesi, hukuk açısından, azçok Batı' daki gelişme kalıplarına uygun biçimde olmuş ve padişahın yetkilerinden bir kısmı "yasama" yetkisi alarak parlamentoya geçmişti. Oysa Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara'da ilk ortaya çıkış biçimiyle, sadece yasama yetkisini kullanan basit bir "parlamento" değildir; yalnız yasama yetkisi değil, "bütün yetkiler" onda toplanmıştır. 20 Ocak 1921 tarihli "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" bu yetkilerin bir devlet düzeni içinde nasıl kulanılacağını belirten bir belge niteliği taşır. Ama, bu aslında, Osmanlı devlet sisteminden farklı ve yepyeni bir devlet sisteminin anayasasıdır.

Bu sisteme bazen "meclis hükümeti sistemi" de denir. İlk örneğine Fransız İhtilali'nin "La Convention nationale" döneminde rastlanan ve bu nedenle "konvansiyonel sistem" adıyla anılan bu sistemde yasama ve yürütme, hatta bazen da yargılama yetkileri bir mecliste

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İLK MECLİS ÜYELERİ: 1924 Anayasası, (Teşkilatı Esasiye Kanunu), anayasa hazırlamak üzere seçilmiş özel bir "Kurucu Meclis"in eseri değildir. TBMM, en üstün organ olarak yeni bir anayasa yapma yetkisini kendisinde gördü. 1921 Meclisi üyeleri Meclis kapısının önündeler.

toplanır. Türkiye Büyük Millet Meclisi de böyleydi. Yasalar Meclis tarafından yapıldığı gibi, yürütme işleri de "İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair" 2 Mayıs 1920 tarihli yasaya göre her üyesi Meclis içinden yine meclisin salt çoğunluğunca seçilen "İcra Vekilleri Heyeti"nce yürütülür, vekiller arasında çıkan anlaşmazlıkları da Meclis çözerdi. Meclis, bakanları her zaman değiştirebilir, onlara yön gösterebilirdi. Hükümet, "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" Kurtuluş Savaşı sırasında oluşturulan düzenli ordu ise, "Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ordusu" ünvanını taşıyordu. Buna karşılık hükümetin Meclis'e karşı "fesih" ya da "meclis seçiminin yenilenmesi" gibi yetkileri yoktu. Aksine, "Sabık Heyet, lâhik heyetin içtimaına kadar vazifeye devam eder" şeklinde özetlenen "istimrar" ilkesi, bundan sonraki anayasalara da yansıdı ve Türk anayasa sistemini klasik parlamenter sistemden ayıran özelliklerden biri olarak yerleşti. Sistemin bir başka özelliği de bir "devlet başkanı" kurumunun mevcut olmayışıdır. Ayrıca Kurtuluş Savaşı boyunca çalışan İstiklâl Mahkemeleri'nin üyeleri yine Meclis tarafından ve Meclis içinden seçilirdi.

Ancak, icra vekillerinin Meclis tarafından ayrı ayrı seçilmesi, yürütme işlerinin gerçek bir takım çalışmasıyla görülmesini güçleştirmekteydi. Bunun üzerine, 4 Kasım 1920'de çıkarılan bir yasayla, meclisce yapılacak vekil seçimi için adayların meclis başkanınca gösterilmesi kabul edildi. Meclis başkanı, bu sıfatı dolayısıyla İcra Vekilleri Heyeti'nin de başı durumundaydı ve Mustafa Kemal, Meclis Başkanlığı makamının kendisine verdiği güç sayesinde Anadolu hareketini yönlendirebilmekteydi. Fakat, meclis kendi adına işleri yürütecek olan icra vekillerini doğrudan doğruya seçmekte ısrar ettiği için, 8 Temmuz 1922'de çıkarılan bir yasayla eski usule dönüldü. Meclis üyeleri, yalnız yasama işleriyle yetinmeyip yürütme alanına da karışmağa, yürütmenin bütün işlerini aşırı bir titizlikle denetlemeye, hatta yönetmeye çalışmaktaydılar. Bunun içindir ki Milli Mücadele'nin sonlarına doğru ve daha sonra, özellikle Lozan görüşmeleri sırasında, Mustafa Kemal "meclis hükümeti" sistemine karşı başlangıçta duyduğu bağlılığı yitirmiş ve artık meclis karşısında daha serbest bir bakanlar kurulu yaratma görüşünü benimsemiştir.

Nitekim, 29 Ekim 1923'te devlet şeklinin "Cumhuriyet" olduğu ve "Cumhurbaşkanı"nın TBMM Genel Kurulu'nca kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçileceği hükümlerini getirerek, Cumhuriyeti ilan eden yasa ile bu yönde önemli bir adım atılmış oldu. "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun" adını taşıyan bu yasaya göre cumhurbaşkanı, meclis üyeleri arasından başbakanı seçecek, başbakan da yine meclis üyeleri arasından öbür bakanları seçtikten sonra Bakanlar Kurulu'nun bütünü cumhurbaşkanı tarafından meclisin *onayına* sunulacaktır. Gerçi başbakan ve bakan sıfatının kazanılması için meclisin onayı gereklidir ve bu açıdan meclis hükümeti sisteminin etkisini yine de sürdürdüğü söylenebilir. Ne var ki, yapılan de-

Üretaz TBF Fukuda Anayasa Hukuku Dersleri

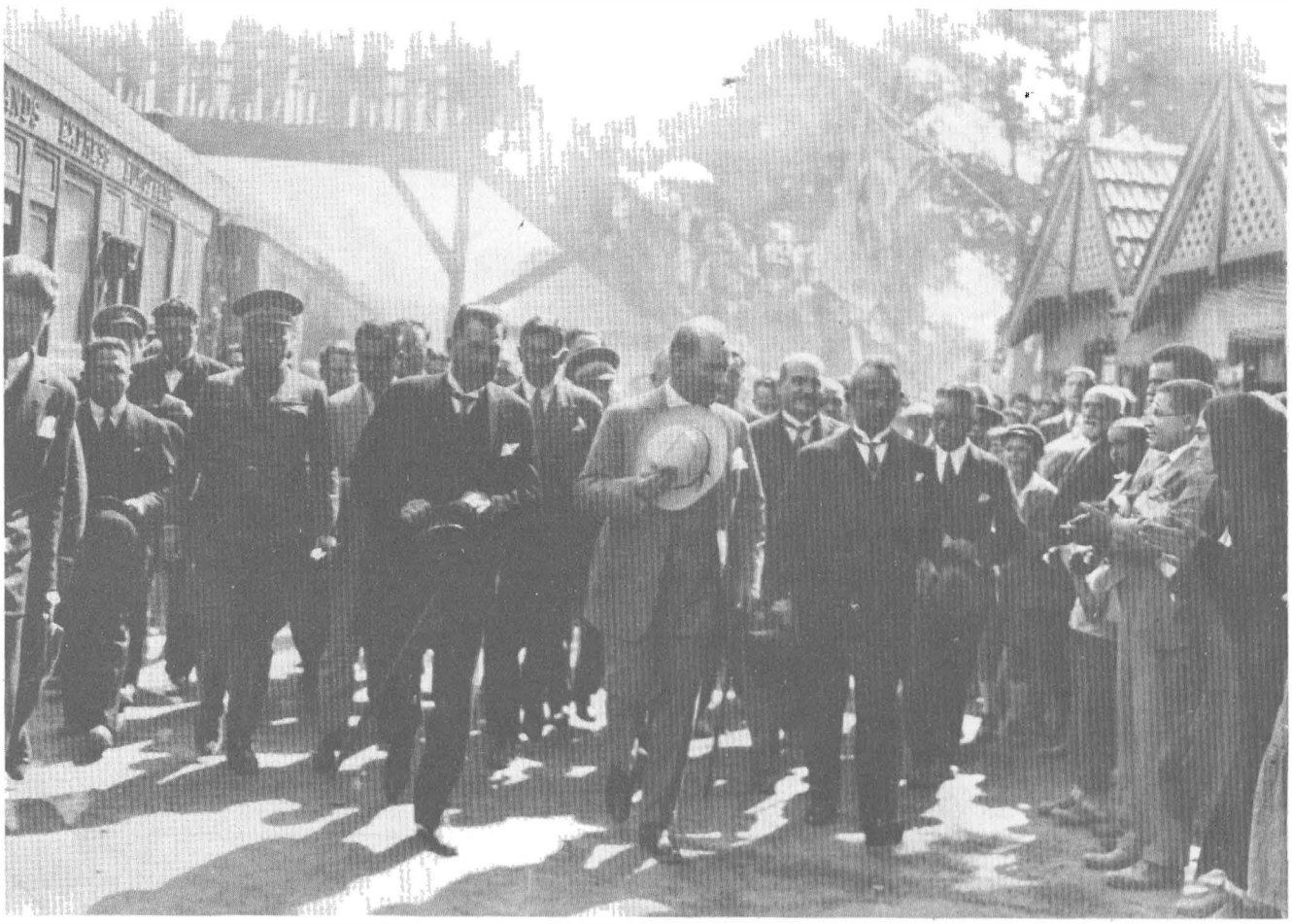

M.KEMAL ATATÜRK VE İSMET İNÖNÜ: 1924 Anayasası döneminin güçlü cumhurbaşkanları, bu güçlerini Anayasadan çok, zafere ulaştırdıkları bir Kurtuluş Savaşı'nın kendilerine sağladığı saygınlık ve otoriteden veya parti liderliğinden aldılar. Bu nedenle, dönemin cumhurbaşkanları Anayasa'nın kendilerine verdiği, "yasaları tekrar görüşülmek üzere geri gönderme yetkisi"ni bir kez olsun kullanmak durumunda kalmadılar.

ğişiklikle parlamenter sisteme doğru belirleyici bir dönüm noktasına girildiği de bir gerçektir. Bu gelişme 1924 Anayasası ile tamamlanmıştır.

1924 Anayasası

1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, anayasa hazırlamak üzere seçilmiş özel bir "Kurucu Meclis"in yapıtı değildir. TBMM, en üstün organ olarak yeni bir anayasa yapma yetkisini kendisinde görmüştür. 20 Nisan 1924'te kabul edilen bu anayasa, her ne kadar parlamenter sistemi kurmayı hedef almışsa da 1920 geleneğinden kopamamış, meclis üstünlüğü anlayışı, birçok açıdan 1924 Anayasası'nda da izlerini sürdürmüştür. Sonuçta, parlamenter sistem niteliği biraz ağır basan karma bir sistemin ortaya çıktığı görülüyor. Bu karmalığı yaratan ikilemi tasarıyı hazırlayan encümenle genel kurul arasındaki çekişmede gözlemlemek mümkündür.

-Tasarıda cumhurbaşkanı için öngörülen meclisi feshetme yetkisi oldukça sert tepkilerle karşılanarak reddedildi;

-Yedi yıl olarak önerilen cumhurbaşkanlığı görev süresi bir seçim dönemi olarak sınırlandı;

-Yine cumhurbaşkanı için önerilen ve ancak meclisin üçte iki çoğunluğu ile kaldırılabilmesi öngörülen yasaları veto yetkisi, yasaları bir daha görüşülmek üzere geri gönderme yetkisi olarak yumuşatıldı;

-Başkomutanlık, cumhurbaşkanının yetkisi olarak öncrildiği halde, bunun ancak TBMM'nin manevi kişiliğinine bağlı olarak cumhurbaşkanınca temsil edilmesi kabul edildi;

-Tasarıda başbakan'ın kuracağı hükümetin tutacağı yolu ve siyasal görüşünü meclise yalnızca *"bildirme"*si yeterli görülmüşken, Genel Kurul, hükümet programının kaderini güvenoyuna bağlamakta ısrar etti.

Görülüyor ki, tartışılan noktalar, yer yer başkanlık sistemine kayan, ama genellikle parlamenter sistemde de raslanabilecek yetkilerdir. Ancak, İkinci TBMM'de de süregelen ilk meclis heyecanı ve meclis üstünlüğü anlayışı, bu yetkilere titizlikle karşı koyulmasına yol aç-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mış ve sistemin parlamenter niteliğe dönüşmesi, 1920 geleneğinden fazla uzaklaşmadan gerçekleştirilmiştir.

Meclis Hükümeti Sisteminin Uzantıları: Meclis hükümeti sisteminin 1924 Anayasası'ndaki etkilerini şu noktalarda özetlemek mümkün: 1921 Anayasası'nın egemenlik anlayışı, 1924 Anayasası'na olduğu gibi yansımıştır. 1924 Anayasası, *"Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir"* dedikten sonra, ulus adına egemenlik hakkını kullanmanın yalnız TBMM'ye ait bir yetki olduğunu belirtmekte, Türk ulusunu ancak bu meclisin temsil edebileceğini söylemektedir.

"Yasama yetkisi ve yürütme erkinin BMM'de belireceği ve onda toplanacağı"nı öngören 5. madde hükmü ise, 1921 Anayasası'nın asıl belirgin kalıntısıdır.

Öte yandan, meclisin hükümeti her zaman denetleyebilmesi ve düşürebilmesi yetkisine karşılık, hükümete veya cumhurbaşkanına meclisi feshetme yetkisi verilmemiştir.

Bunun gibi TBMM'ye verilen "yasaları yorumlama yetkisi" ile "tüzüklerin yasalara aykırılığını inceleme yetkisini" de meclis hükümeti sisteminin birer uzantısı olarak görmek gerekir.

Parlamenter Sisteme Yaklaşan Özellikler: 1924 Anayasası'nın parlamenter sisteme kayan yönleri ise şöyle özetlenebilir:

Her ne kadar 5. maddede *"yasama yetkisi ve yürütme erki BMM'de belirir ve onda toplanır"* denilmekteyse de, 7. madde meclisin, yürütme erkini ancak cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu eliyle kullanabileceğini öngörmektedir. Böylece yasama yetkisini doğrudan doğruya kullanan meclise karşı yürütme erki bakımından bir *görev ayrılığı* sağlanmış olmaktadır. Bu tür bir görev ayrılığı sistemin parlamenter niteliği bakımından yeterli sayılır. Zira klasik olarak yasama, yürütme ve yargı diye ayrılan güçlerin değişik yollardan işbaşına gelen organlara verilmesi ve bunlar arasında bir frenleme ve denge mekanizması kurulması anlamına gelen *güçler ayrılığı,* bugün ancak başkanlık sisteminde geçerlidir. Çağdaş parlamenter sistemlerde ise bu anlamda bir güçler ayrılığı ancak yasama-yürütme ikilisi ile yargı organı arasında söz konusudur. Çağımızda siyasal yaşamın vazgeçilmez unsurları haline gelen siyasal partilerin, iktidara geldiklerinde parti disiplini sayesinde hem yasama ve hem de yürütme organına egemen olmaları, bunlar arasında varsayılan ayrılığı soyut bir düzeye indirgemiş ve bu organlar arasında sistemin işlemesini sağlayan bir *kaynaşma* yaratmıştır. Bu nedenle parlamenter sistemlerde yasama ve yürütme arasındaki ayrılık, yalnızca, görülecek görevlerin ayrılığı bakımındandır. Bazı görevler "yasama görevi" niteliği taşıdıkları için yasama organınca, bazıları da "yürütme" niteliği taşıdıklarından dolayı ancak yürütme organınca yerine getirilebilecektir.

Yürütme organının kuruluşu bakımından cumhuriyetin ilanı ile birlikte atılan adım, 1924 Anayasası ile tamamlanarak, hükümete, meclis karşısında parlamenter sistemin gerektirdiği ölçüde bir kuruluş bağımsızlığı sağlanmış oldu. Buna göre başbakan, cumhurbaşkanınca meclis

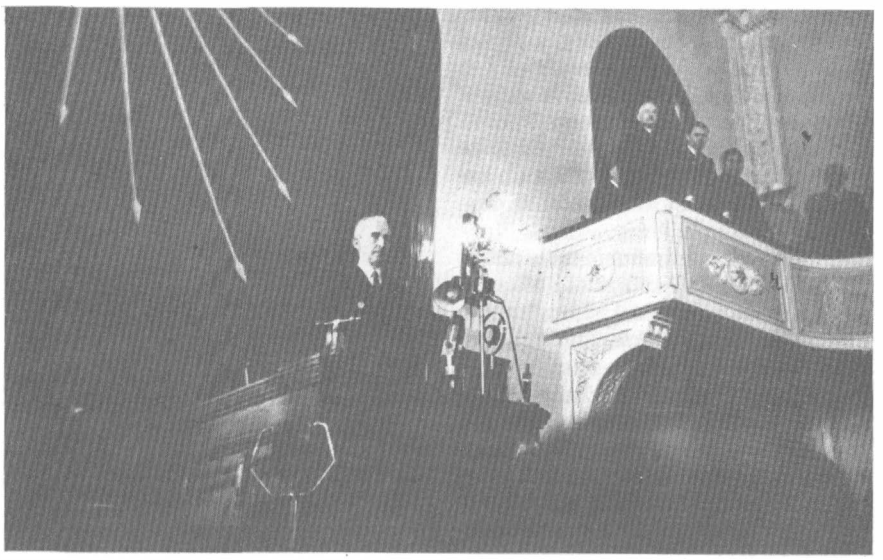

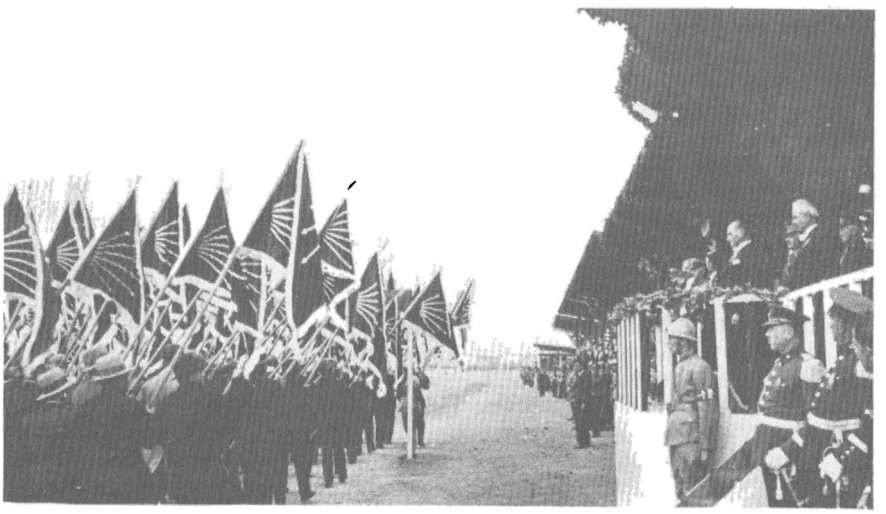

CUMHURİYET HALK PARTİSİ: CHP, I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne egemen olan Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin siyasal parti niteliği kazanmasıyla ortaya çıktı. Partinin ilk üç kurultayı Mustafa Kemal başkanlığında yapıldı. Sivas Kongresi, I. Kurultay olarak kabul edilir. 1931'de yapılan III.Kurultay'da partinin ilkeleri, devrimcilik, cumhuriyetçilik, devletçilik, halkçılık, milliyetçilik ve lâiklik olarak saptandı ve bunlar "altı ok" ile simgeleştirildi. 1937'de Anayasa'da yapılan değişiklikle, CHP'nin bu ilkeleri devletin temel ilkeleri olarak 2.maddede yer aldı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

üyeleri arasından atanacak, öteki bakanlar ise başbakan tarafından yine meclis üyeleri arasından seçilip, tamamı cumhurbaşkanınca onaylandıktan sonra, güvenoyu için meclise sunulacak. Görülüyor ki, 1923 değişikliğinde öngörülen meclis onayı kaldırılmış, hükümetin kurulabilmesi için cumhurbaşkanının onayı yeterli bulunmuştur.

1924 Anayasası sistemine parlamenter nitelik veren bir başka özellik, bakanların meclis karşısındaki kişisel sorumlulukları yanında *"birlikte (toplu) sorumluluk"* esasının da kabul edilmiş olmasıdır. 46. maddeye göre *"Bakanlar Kurulu, hükümetin genel politikasından birlikte sorumludur"*. Oysa, 1921 sisteminde, "vekiller arasında çıkacak anlaşmazlıkların meclis tarafından çözüleceği" esası benimsenmişti.

Yürütme organının siyasal sorumluluk taşımayan kanadı durumundaki cumhurbaşkanının görev ve yetkileri de 1924 Anayasası'nda parlamenter sistemin gereklerine uygun bir biçimde düzenlendi. Cumhurbaşkanının siyasal sorumluluk taşımaması, parlamenter sistemin bir özelliğidir. Bunun aynı sistem içindeki karşılığı cumhurbaşkanının yetkilerinin devletin başı sıfatıyla taşıyacağı sembolik yetkilerden ibaret sayılması, yürütmeye ilişkin yetkilerin ise sorumluluğu yüklenen başbakan ve ilgili bakanlara ya da genel olarak Bakanlar Kurulu'na ait olmasıdır. 1924 Anayasası bu açıdan sorumluluk ve yetki dengesini titizlikle korumuştur. 1924 Anayasası döneminin güçlü cumhurbaşkanları, bu güçlerini anayasadan çok, zafere ulaştırdıkları bir Kurtuluş Savaşı'nın halk içinde kendilerine sağladığı saygınlık ve otoriteden veya parti liderliğinden aldılar. Öyle ki bu dönemin cumhurbaşkanları anayasanın kendilerine verdiği, yasaları tekrar görüşülmek üzere geri gönderme yetkisini bir kez olsun kullanma ihtiyacını duymadılar.

Temel Hak ve Özgürlükler: 1924 Anayasası, temel hak ve özgürlükleri 68. maddede ifadesini bulan klasik anlayışa uygun olarak düzenlemiştir. Bu maddenin 2. fıkrasına göre *"Tabiî haklardan olan hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyetlerinin sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer."* Bundan sonraki maddelerde klasik hak ve özgürlükler (eşitlik, kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, akit, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma gibi hak ve özgürlükler) kısa birer cümle ile sıralanmaktadır.

SOYUT BİR "MİLLET EGEMENLİĞİ": Tek partili dönemde rahatlıkla uygulanabilen 1924 Anayasası'nın ilkeleri çok partili döneme geçildikten sonra parlamentodaki çoğunlukla ulus iradesi arasında bir özdeşliğin doğuşuna ve çoğunluğun sınırsız egemenliği yönünde bir anlayışın yerleşmesine yol açtı. Bu anlayış sonucu, TBMM'nde çoğunluğu elde edenler, soyut bir "millet egemenliği" ile parlementodaki çoğunluklarını aynı şey saydılar, karşılarına çıkarılabilecek herhangi bir engeli ulusun iradesine yönelmiş bir tehdit olarak gösterdiler. Millet Partisi'nden milletvekili Abdurrahman Boyacıgil söz isterken...

Görülüyor ki hakların güvence altına alınıp düzenlenmesi yasalara bırakılmış, anayasada hak ve özgürlükleri yasama organına karşı da koruyabilecek dolaysız bir güvence mekanizması henüz öngörülmemiştir. Bunu doğal karşılamak gerekir. Meclis hükümeti düşüncesinin henüz etkilerini sürdürdüğü bir dönemde, yasama ve yürütme gibi en önemli devlet güçlerini titizlikle kendinde toplayan bir meclise *karşı* kişi hak ve özgürlüklerinin korunması, henüz akla gelebilecek bir sorun olmaktan uzaktı. Aksine, yaygın anlayışa göre, hak ve özgürlüklerin en sağlam güvencesi, egemenliğin yalnızca meclis tarafından kullanılmasıydı. Meclis ulusu temsil ettiğine ve egemenliği onun adına kullandığına göre, kimi kime karşı korumağa gerek vardı? Böyle bir koruma ve iktidarı sınırlama gereksinmesi, iktidarın ulus elinde bulunmadığı, padişahla paylaşıldığı dönemlerde olabilirdi. 1924 Anayasası'nı yapanlar, hem Fransız İhtilali'nin, hem de Anadolu İhtilali'nin etkisiyle, meclis iradesini kısıtlayacak tedbirlerin aynı zamanda halk iradesini de kısıtlamak anlamına geleceğini anlamıyorlardı. Meclisle halk arasında gerçekten bir özdeşliğin bulunup bulunmadığı sorusu ise, ancak çok partili döneme geçildikten sonra kafaları kurcalamağa başladı.

Kısacası, 1924 Anayasası özgürlüğün sınırını yasanın çizeceğini belirtmiş, bu alanda yasa koyucu için bir sınır öngörmemiştir. "Yasalar çerçevesinde özgürlük" anlayışından "yasaları da belli bir ölçüde bağlayan temel hak" anlayışına geçiş ancak 1961 Anayasası ile mümkün olabilecektir.

Yargı Organının Durumu: 1921 Anayasası'nda sözü edilmeyen yargı organı 1924 Anayasası'nda yasama ve yürütme ikilisinden kesin olarak ayrılmış gözüküyor. 8. maddeye göre *"Yargı hakkı, millet adına usul ve kanuna göre, bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır."* Ayrıca 53 - 60 arasındaki maddeler, yargıç güvencesine ve mahkemelerin bağımsızlığına ilişkin hükümler içeriyor. Ne var ki, bunların gerçekleşmesi, temel hak ve özgürlüklerde olduğu gibi yasal düzenlemeye bırakılmış, yargı organını, yasama ve yürütmenin etkisinden kurtaracak dolaysız anayasal mekanizmalar öngürülmemiştir. Özellikle çok partili dönemde yargı organı, sık sık siyasal iktidarların baskı ve müdahalelerine maruz kaldı, bunlara karşı çıkan birçok yargıç "görü-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://tanex.org

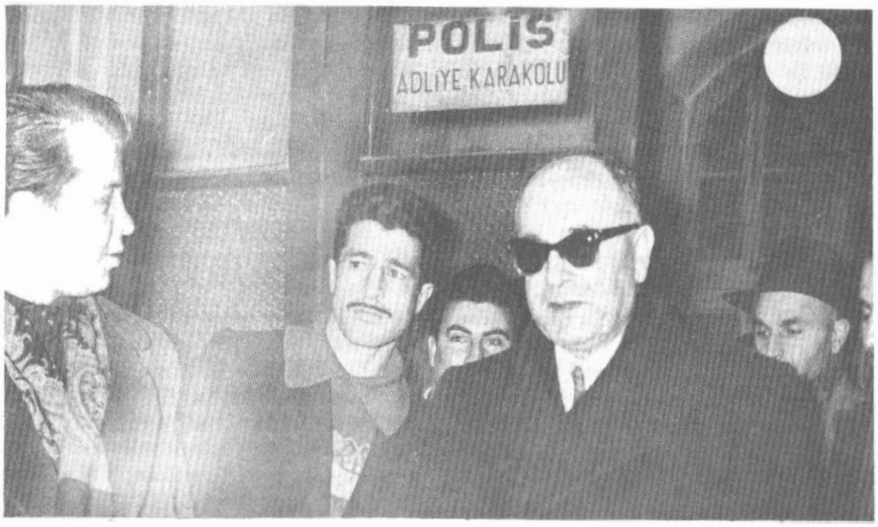

YARGI HAKKI: 1924 Anayasası'nda yargı organı 1921 Anayasası'ndan farklı olarak yürütmeden ayrıdır. "Yargı hakkı, millet adına usul ve kanuna göre, bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır" ibaresiyle bu 8. maddede açık bir biçimde ifadesini bulur. Ancak yasal düzenlemeler yargı organını, yasama ve yürütmenin etkisinden kurtaracak dolaysız anayasal mekanizmalar öneremediğinden özellikle çok partili dönemde bu organ, sık sık siyasal iktidarların baskı ve müdahalelerine maruz kaldı. DP'li Adalet Bakanı Hüseyin Avni Göktürk, "görülen lüzum üzerine" birçok hakimi emekliye sevkedebilmişti.

len lüzum üzerine" emekliye sevkedildi.

Öte yandan, 1924 sisteminde yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimine yer verilmesi de düşünülemezdi. Tüzüklerin yasalara uygunluğunun denetimini dahi meclise veren bir anayasanın, meclisin çıkardığı yasaları denetleyecek bir başka organı öngörmesi sistemin mantığına ters düşerdi. Gerçi *"hiçbir kanun Anayasaya aykırı olamaz"* diyen 103. maddeden hareketle, mahkemelerin, ABD'de olduğu gibi zamanla kendiliğinden böyle bir denetim yolunu açmaları sözkonusu olabilirdi. Ama azınlıkta kalan birkaç girişim dışında, anayasal güvenceden yoksun yargıçların böyle bir anayasa dönüşümü sağlamaları mümkün olmadı.

Temel İlkeler: Cumhuriyet döneminin anayasa gelişmeleri bakımından 1924 Anayasası'nın önem taşıyan bir başka özelliği, 1937 değişikliği ile CHP Programı'nın, Atatürk ilkeleri olarak da benimsenen altı temel ilkesine (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve devrimcilik) devletin niteliklerı olarak 2. maddede yer vermesidir. Gerek 1961 ve gerekse 1982 Anayasaları aynı yolu izlemiş, 1924 Anayasası'ndan başlayarak, *değişmez* bir devlet biçimi olarak öngörülen cumhuriyetin niteliklerini belli ilkelere bağlamışlardır.

Uygulama: 1924 Anayasası, hem tek partili, hem de çok partili siyasal yaşamda toplam 37 yıl uygulama şansı bulmuş bir anayasadır. Çok partili yaşama geçildiği 1946 yılına kadar Anayasa, siyasal yaşamın bir sorunu olarak kendini göstermemiştir. Çok partili dönemin ilk yıllarında da Anayasa ön plana çıkmış değildir. Ama 1950'lerin ortalarına gelindiğinde Anayasa'nın siyasal yaşamın temel sorunu haline geldiğini görüyoruz. Bu gelişimi kavrayabilmek için 1921 ve 1924 sistemlerinin anayasa tarihimizdeki yeri üzerinde durmak gerekir.

1921 ve 1924 sistemleri Türk anayasa tarihinde, dengeler arayarak iktidarı sınırlama anlayışından bütüncü bir egemenlik anlayışına sıçrayışın ifadesiydi. İktidarın İstanbul'dan koparılıp Ankara'ya aktarılışı, padişahlığı ve saray nüfuzunu devlet yapısından söküp attığı için, Anadolu ihtilalcilerinin gözünde, yine de daha önceki "iktidarı sınırlama" çabalarına aykırı düşmeyen bir nitelik taşımaktaydı; o zamana kadar ki uğraşmalar, hep padişahın gücünü kısıtlamak, onun yetkilerinden ulus temsilcilerine bir şeyler koparabilmek yönünde olmuştu; şimdi, padişahlığın yıkılması ve meclis egemenliğine dayanan bir sistemin kurulmasıyla birlikte, iktidarı sınırlama çabaları, en yüksek noktaya vararak sonuçlanmış oluyordu.

Her iki anayasanın yapılışı sırasında belirli bir "parti hayatı"nın bulunmayışı, meclis egemenliği ilkesinin birden fazla partili bir düzende yaratabileceği sorunları gözden uzak tutmuştur. Parlamentoyu, içindeki güçlerin neler olduğunu ya da olabileceğini düşünmeden, soyut bir kavram olarak almak, "meclis egemenliği", "meclis üstünlüğü" gibi ilkelerin gerçekte kimlerin egemenliği ve üstünlüğü anlamına gelebileceğini düşünmemek, bu ilkelerin "muhalefet-iktidar" ikiliğine göre ne ifade edeceğinin belirlenmesini önlemiştir. Onun içindir ki 1924 Anayasası'nın ilkeleri tek partili dönemde rahatlıkla uygulanabildiği gibi, çok partili döneme geçildikten sonra da, ulusal irade ile meclis üstünlüğü arasındaki özdeşlik, kolaylıkla, parlamentodaki çoğunlukla ulus iradesi arasında bir özdeşliğin doğuşuna ve çoğunluğun sınırsız egemenliği yönünde bir anlayışın yerleşmesine yol açmıştır.

Bu anlayış sonucunda, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde çoğunluğu elde edenler, soyut bir "millet egemenliği" ile kendi somut çoğunluklarını aynı şey saymışlar, karşılarına çıkarılabilecek herhangi bir engeli ulusun iradesine yönelmiş bir tehdit olarak gösterebilmişlerdir. 1924 Anayasası, çok partili dönemde de böyle bir tutum için gerekli hukuk temelini rahatlıkla sağlamıştır.

Bu durum, 1924 Anayasası'nın son dönemlerinde egemen olan anayasa düzenine karşı, özellikle muhalefet çevrelerinde giderek artan tepkilerin birikmesine yol açtı. Bu tepkinin doğrudan doğruya 1924 Anayasası'na yönelik olduğunu söylemek yanlış olur. Ancak şurası muhakkak ki tepki, ifadesini anayasal çözüm önerilerinde bulmaktaydı. 27 Mayıs 1960 öncesinde anayasa ayarlamaları yoluyla demokrasiyi yaşatma çabası öylesine yoğun bir nitelik kazanmıştı ki, büyük bir çoğunluk neredeyse tek kurtuluş yolunun bu olduğuna inanmakta, anayasa değişikliğinden mucizeler beklemekteydi.

Bu birikim, hoşgörü tanımayan, demokrasinin ve hukuk devleti ilkesinin en az gereklerine bile tahammül gösteremeyen, muhalefeti susturabilmek için Anayasa'ya açıkça aykırı önlemleri almaktan çekinmeyen bir iktidar partisinin körüklediği siyasal gerginlikle de birleşince karşı koyulmaz boyutlara ulaştı ve 27 Ma-

Ücretsiz TBDF Kitap Arşivi - https://tanitey.org

yıs Hareketi ile noktalanarak yeni bir anayasanın doğuşuna yol açmış oldu.

1961 Anayasası

1961 Anayasası'nın Yapılışı: 27 Mayıs, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin başlattığı bir harekettir. Ancak bu hareket, Silahlı Kuvvetler'in hiyerarşisi içinde yürütülmemiş, ordunun yönetime el koyması, çeşitli rütbelerde 38 subaydan kurulu bir Milli Birlik Komitesi (MBK)'nin öncülüğü ile olmuştur.

MBK yönetiminin göze çarpar bir özelliği, *yönetim sorumluluğunu sivil kadrolarla paylaşma eğilimidir.* Bu eğilimin ilk belirtisi, darbeden bir kaç gün sonra, İstanbul Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında bir bilim kuruluna yeni bir anayasa hazırlama ödevinin verilmesidir. "İstanbul Komisyonu" olarak anılan bu kurulun hazırladığı tasarıdaki temel özellik, genel oya ve genel oydan çıkan organlara karşı tam bir güvensizliktir. "Meclis çoğunluğunun meşru hak ve yetkilerini aşarak yarının iktidarı olabilecek bir Meclis azınlığını ezmesini önlemek" düşüncesiyle hareket eden Komisyon, bu amacı gerçekleştirmeye çalışırken, iktidarı iyice parçalayarak güçsüz bir yönetim sistemi yaratmıştı. İstanbul Bilim Komisyonu'nun çalışmaları bilim çevrelerinin desteğini alamamış, aksine Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdarî İlimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Tahsin Bekir Balta'nın başkanlığı altında yürütülen bir çalışma ile alternatif bir anayasa öntasarısı hazırlanmıştı. Resmî bir niteliği olmayan ve kendiliğinden yürütülen bu çalışma, en az İstanbul Komisyonu tasarısı kadar sesini duyurabilmiştir.

İstanbul Komisyonu'nca hazırlanan tasarının yol açtığı tepki ve eleştiriler karşısında, MBK, anayasa yapma çalışmalarının bu noktada durdurulmasını ve daha sonra mümkün olduğu kadar geniş bir temsile dayanacak bir *"Kurucu Meclis"* te devam ettirilmesini kararlaştırmıştı. MBK'nin demokrasiyi yeniden kurma sorumluluğunu sivil kesimlerle paylaşma eğilimi, 13 Aralık 1960 tarih ve 157 sayılı Yasa ile oluşturulan Kurucu Meclis'in yapısı, yetkileri ve çalışma ilkelerinde de kendini gösteriyor. Kurucu Meclis, iki kuruluşun yan yana gelmesinden doğmaktadır: MBK ve Temsilciler Meclisi. Temsilciler Meclisi genel oya dayanan seçimle kurulmuş bir meclis değildi. Ama o günün koşulları içinde temsil niteliğini yaygın tutabilmek için ne mümkünse yapılmıştı. 272 üyeli Temsilciler Meclisi'nin yalnızca 10 üyesi devlet başkanınca ve 18 üyesi MBK'ca seçilecekti. Ayrıca Bakanlar Kurulu üyeleri de doğal üye olarak kabul edilmişlerdi. Geri kalan tüm üyeler, iller (75 temsilci), siyasal partiler (CHP:

555 K: 1960 Mayısı'nın ilk günleri toplumsal huzursuzluğun doruğa yaklaştığı günlerdir. Ankara'da üniversite gençliği 555 K (5.ayın, 5.günü, saat 5'te Kızılay'da) parolasıyla bir miting düzenler. Başbakan Menderes olaylara polisiye önlemlerle müdahaleye çalışır. Halk olaylarla yakından ilgilenir. Güvenlik önlemleri artırılır, yapılan baskın ve aramalara hız verilir...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

49, CKMP: 25 temsilci) ve çeşitli kuruluşlarca (barolar: 6, basın: 12, Eski Muharipler Birliği: 2, esnaf kuruluşları: 6, gençlik kuruluşları: 1, işçi sendikaları: 6, odalar: 10, öğretmen kuruluşları: 6, tarım kuruluşları: 6, üniversiteler: 12, yargı organları: 12) aşamalı bir biçimde seçilecekti. Görüldüğü gibi, Temsilciler Meclisi'ne üye gönderebilecek yalnızca iki parti mevcuttu. Bunlar 27 Mayıs öncesi dönemin muhalefet partileriydi. Devrilen iktidar partisi ise kapatılmıştı ve ileri gelenleri Yüksek Adelet Divani'nda yargılanmaktaydı. Büyük bir toplum kesimini anayasanın yapılışında dışarda bırakan bu durum, 1961 Anayasası'nın daha başlangıçta yara almasına yol açan etkenlerden biridir.

Temsil eksikliğinin çıkarabileceği sakıncaları önlemek için Kurucu Meclisce kabul edilecek metnin bir de halk oylamasına sunulması öngörülmüştü.

Öte yandan MBK, anayasanın hazırlanması bakımından, Kurucu Meclis içinde kendisine bir üstünlük sağlamış değildi. Görüşülen metnin Kurucu Meclis'in her iki kanadınca da benimsenmemesi halinde bir karma komisyon kurulacak, bu komisyonun metni, Kurucu Meclis'in birleşik toplantısında oylanacaktı. Bu toplantıda kararların üçte iki çoğunlukla alınması gerekiyordu. MBK, üyelerinin sayısının, Kurucu Meclis'in üçte birinden de az olduğu gözönünde tutulursa, bu noktada MBK, Temsilciler Meclisi'nin daha ağır basmasına razı olmaktaydı.

Bir başka ilginç nokta, Kurucu Meclis tarafından kabul edilecek metnin halk oylamasında reddedilmesi halinde, yeni seçim yasası hükümlerine göre, yeni bir Temsilciler Meclisi'nin seçilecek olmasıydı.

Öte yandan, 6 Ocak 1961 tarihinde toplanan Kurucu Meclis, anayasayı 27 Mayıs 1961 tarihine kadar tamamlamakla görevlendirilmişti. Bu süre bir defalık 15 gün uzatılabilecekti. Anayasa bu tarihe kadar tamamlanmış olmazsa, yine aynı yola gidilecek, yani genel seçimle bir başka Temsilciler Meclisi göreve çağrılacaktı. Bu demekti ki MBK, halkın red oyu kullanması veya Kurucu Meclis'in görevini zamanında tamamlayamaması halinde, doğrudan doğruya halkın seçeceği bir Temsilciler Meclisi'yle birarada çalışmayı göze almıştı.

Ama, bunların hiçbirine gerek kalmadı. Kurucu Meclis görevini 27 Mayıs 1961'de tamamladı ve 9 Temmuz 1961'de halk oyuna sunulan anayasa, oylamaya katılanların % 61.5'i tarafından kabul edilerek Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasası oldu.

Temel Özellikleri:

• Tepki Derecesi: 1961 Anayasası çoğu kez bir "tepki anayasası" olarak nitelendirilmiştir. Aslında her anayasa düzenlemesinin önceki döneme tepki ni-

MİLLİ BİRLİK KOMİTESİ: Demokrat Parti'nin, soyut "millet egemenliği" anlayışıyla kendi parlemento çoğunluğunu aynı şey sayması muhalefetin giderek sertleşmesine yol açtı. Tek kurtuluş yolunu anayasa değişikliğinde gören muhalefete tahammül gösteremeyen iktidar partisinin körüklediği siyasal gerginlik, 27 Mayıs 1960'ta ordunun iktidara el koymasıyla noktalandı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

teliği taşıması doğaldır. Ancak 1961 Anayasası'nda ifadesini bulan tepkiler, doğrudan doğruya 1924 Anayasası'na yönelik olmaktan çok, 1950-60 arasındaki siyasal döneme karşı bir tepki niteliği taşır. Kurucu Meclis'te egemen olan düşünce esas alınırsa, 1961 Anayasası, kendisinden önceki anayasayı bu dönemin siyasal olaylarının tek sorumlusu olarak görmemiş ve bu anayasada çok partili dönem boyunca ortaya çıkan ve antidemokratik iktidarları frenlemede yetersiz kaldığı görülen eksiklik ve boşlukları giderme amacını gütmüştür. Başka bir deyişle, 1961 Anayasası, cumhuriyet anayasalarının genel gelişim çizgisini terketmemiş, aksine onu tamamlama endişesinin bir ürünü olmuştur.

Söz konusu tepkiler, özellikle Kurucu Meclis aşamasında dengeli bir düzeyde tutulmuş, İstanbul Komisyonu'nun işlemez bir mekanizma yaratma tehlikesi taşıyan kurum ve kuralları, önemli ölçüde ayıklanmıştır. Ama, yine de, tüm sorunların yeni bir anayasa ile çözümleneceğine inanan ve bunların cevabını anayasada görmek isteyen bir toplumun istekleri, Kurucu Meclis komisyonlarına kadar yansımış ve sonuçta 1924 Anayasası'na göre oldukça uzun bir anayasa ortaya çıkmıştır. Yeni Anayasa ile kurulan özgürlükçü demokratik düzenin anayasal kurum ve kurallar sistemiyle ayakta tutulabileceği iyimserliğine kapılmak, 1961 Anayasa hareketinin temel özellikleri arasında yer alır. Anayasaya sahip çıkacak sosyal güçlerin gelişimini yine anayasada mevcut olanaklarla özendirmek yerine, yalnızca bu kurallar ve kurumlar sistemine bel bağlamak ve bunlar çevresinde sonu gelmez tartışmalar sürdürmek, 1961 Anayasası'nın ömrünü kısaltmaktan başka bir sonuç vermemiştir.

• Egemenlik Anlayışında Değişme: 1924 ve 1961 Anayasaları arasında belki de en önemli başkalık, ulusal egemenliğin kullanılışında TBMM'nin yeriyle ilgilidir. İlk bakışta pek teorik gibi gözüken bu noktanın hem derin nedenleri, hem de çok anlamlı birtakım sonuçları vardır. *"Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegane ve hakiki mümessili olup, millet namına hakkı hakimiyeti istimal eder"* diyen 1924 Anayasası'na karşılık, 1961 Anayasası, *"millet egemenliğini, anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır"* demektedir. Demek ki parlamento, artık, egemenliği kullanan tek organ olmaktan çıkmakta, Anayasa'da sözü edilen "yetkili organlar"dan ancak biri durumuna gelmektedir.

Bu nokta, "demokratik devlet" anlayışı bakımından her iki anayasa arasındaki en önemli farkı meydana getirmektedir. 1924 Anayasası, parlamentonun mutlak üstünlüğünü tanıyarak "demokratik devlet" anlayışını gerçekleştirmek istediği halde, 1961 Anayasası demokrasinin sağlanmasını, daha çok, parlamentonun kısıtlanmasında, egemenliğin kullanılışı bakımından kurumsal bir dengelendirmenin getirilmesinde görmektedir. Bu bakımdan ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Oy hakkının genelliği ve eşitliği kabul edilmiştir ama, bu hakkın kullanılmasıyla doğrudan doğruya kurulan ilk organın, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ulusal egemenliği kullanmadaki rolü azaltılmıştır. Buna karşılık, ancak dolaylı bir şekilde seçimden çıkan organlar, örne-

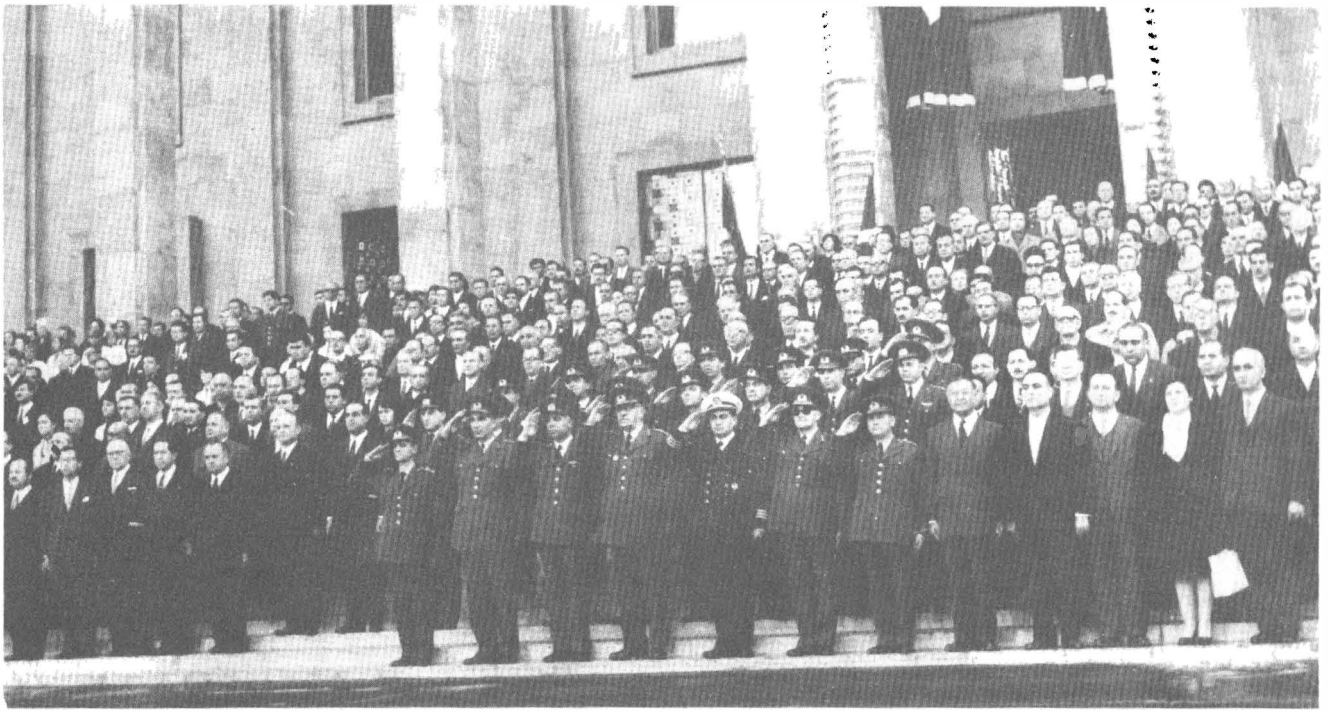

MBK'NIN İKİ ÖZELLİĞİ: MBK'nın göze çarpan özelliklerinden biri ordu hiyerarşisinin üst kademelerindeki kişilerden değil, çeşitli rütbelerde 38 subaydan oluşması, müdahaleyi emir-komuta zinciri içinde emirle yapmamasıydı. Bir başka özelliği ise yönetim sorumluluğunu sivil kadrolarla paylaşmasıdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ğin parlamentoca seçilen bir cumhurbaşkanı, parlamentodan güvenoyu alan bir bakanlar kurulu ve nihayet üyelerinin bir kısmı genel oy dışındaki yargı organlarının oylarıyla işbaşına gelen bir Anayasa Mahkemesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'yle birlikte egemenliği kullanır duruma getirilmişlerdir. Böylece, 1961 Anayasası, sınırsız bir meclis üstünlüğüne dayanan demokrasi anlayışı yerine, değerlendirilmiş ve sınırlandırılmış bir iktidar anlayışı üzerine kurulan bir "demokratik devlet" ilkesi getirmiştir. Anayasadaki uzun haklar ve özgürlükler listesi de bu sınırlandırmanın somut çizgilerini çizmiş olmaktadır.

• Parlamenter Sisteme Geçişin Tamamlanması: Egemenlik kavramındaki değişme, parlamenter sisteme geçiş isteğinin teorik bir temeli olarak düşünülmüş olsa gerektir. Böylece 1924 sisteminde parlamenter işleyişe rağmen hukuksal kural olarak bulunan "güçler birliği" ilkesinden kesin olarak vazgeçilmiş olmaktadır.

1924 Anayasası'nın meclis hükümeti ile parlamenter sistem arasında yer alan karma sistemi, 1961 Anayasası'nda parlamenter sisteme doğru geliştirilmiştir.

Gerçi yürütme organı, 1961 sisteminde de meclis üstünlüğü geleneğinin son kalıntısı olarak "yasamanın bir türevi" olma niteliğini sürdürmektedir. 1961 Anayasası'nın genel esaslar kısmında yasama ile yargıdan bir "yetki" olarak sözedildiği halde, yürütme için "görev" sözü kullanılmaktadır. Böylece yürütme işi, başlıbaşına bir yetki değil, yine Anayasa'nın 6. maddesine göre, "kanunlar çerçevesinde" yani yasama organının koyduğu kural ve ilkelere uygun olarak yürütülen bir "görev" olmaktadır. Şu halde yasama ile yürütme arasındaki ayrılık bir *"görevler ayrılığı"* niteliğindedir. Ancak, bu durum, parlamenter sisteme ters düşmez. Aksine parti gerçeği, yasama organındaki çoğunluk ile hükümet arasında ister istemez bir yakınlık ve kaynaşma doğurmaktadır. Parlamenter sistemdeki gerçek ayrılık, iktidarla muhalefet arasındadır. Bu nedenle, anayasa tasarısının gerekçesinde kullanılan "yumuşak kuvvetler ayrılığı" sözü bile, akla Amerikan sistemini veya İngiliz sisteminin Montesquieu gözüyle görülüşünü getirdiği için yanıltıcı olabilir. 1961 sisteminde "güçler ayrılığı" gerçek anlamda "yasama-yürütme ikilisi" ile "yargı" arasında, tüm kurum ve kurallarıyla birlikte tesis edilmiştir.

İSTANBUL KOMİSYONU: MBK, Anayasa tasarısını hazırlama görevini İstanbul Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında bir bilim kuruluna verdi. "İstanbul Komisyonu" olarak anılan bu kurulun hazırladığı tasarıdaki temel özellik, genel oya ve genel oydan çıkan organlara karşı tam bir güvensizliktir. Sıddık Sami Onar ve arkadaşları, hazırladıkları Anayasa önerisini MBK üyelerine teslim ederlerken.

1961 Anayasası'nın getirdiği *parlamenter sistemi,* ayrıntılara girmeden şöyle özetlemek mümkün:

Yasama organı, iki meclisli bir parlamentoydu. Türk tarihi bakımından sembolik bir değeri olan "Türkiye Büyük Millet Meclisi" adı her iki meclisi de kapsar biçimde saklı tutulmuştu. Gerçi iki meclislilik, parlamenter sistemin değişmez kurallarından sayılmaz ama, 1960 öncesindeki dönemde parlamento çoğunluğunun baskıcı davranışlarına karşı önerilen çözümlerin başında iki meclislilik geldiği için, 1961 Anayasası yapılırken bu çok yaygın düşüncenin ve ortamdaki bekleyişin dışına çıkılamamıştı. Meclislerden biri Millet Meclisi, genel oyla seçilen 450 milletvekilinden kuruluydu. Öbürü, Cumhuriyet Senatosu, genel oyla seçilen 150 üyeden başka, cumhurbaşkanınca seçilen 15 üyeyi ve MBK üyeleri ile eski cumhurbaşkanlarından oluşan *"tabii üyeler"*i bir araya getirmekteydi. Seçilen üyelerin 40 yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış olmaları gerekiyordu. Cumhuriyet Senatosu'nda genel oya karşı duyulan güvensizliğin hafifletilmiş bir belirtisini görmek mümkündü. Her iki meclisin görev süreleri de değişikti . Millet Meclisi seçimleri 4 yılda bir yapılıyordu. Oysa Cumhuriyet Senatosu'nun genel oyla ve cumhurbaşkanınca seçilen üyelerinin üçte biri her iki yılda bir yenileniyordu, ama Senato üyeliğinin süresi altı yıldı. Meclisler ilke olarak ayrı ayrı, belli konuların görüşülmesinde ise bir arada toplanmaktaydılar.

Parlamentonun ulus egemenliğini kullanan tek organ olmaktan çıkarak "organlardan biri" haline getirilmesi, onun *yetkilerini* de etkilemişti. Örneğin "kanunları yorumlamak" artık TBMM'nin yetkileri arasında gözükmüyordu. Bunun gibi tüzüklerin yasaya uygunluğunu denetlemek de TBMM'nin yetkisi olmaktan çıkarıldı. Böylece meclis hükümeti sisteminin 1924 Anayasası'ndaki uzantıları 1961 Anayasası'nda ayıklanmış oldu.

Parlamenter sistemlerdeki bütün meclisler gibi,1961 Anayasası'nda da *"yasa önerme"* yetkisi 91. madde gereğince, yine Bakanlar Kurulu'na ve TBMM üyelerine aitti ve Bakanlar Kurulu'ndan gelen öneriler için "tasarı" sözü kullanılmaktaydı.

Yasaların yapılması bakımından meclisler arasında bir eşitlik yoktu. Bunun yerine görüş ayrılıklarının bir karma komisyonda giderilmeye çalışılması ve son sö-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

zün Millet Meclisi'ne ait olması tercih edilmişti.

Klasik parlamenter sistemde *hükümet - parlamento* ilişkilerini düzenleyen bütün özellikleri 1961 Anayasası'nda da bulmak mümkündü:

Parlamentonun hükümeti denetleme *yollarından* soru, genel görüşme ve meclis araştırması her iki meclisin ayrı ayrı kullanabilecekleri yetkiler arasındaydı. Buna karşılık *gensoru,* yalnızca Millet Meclisi tarafından kullanılabiliyordu. Zaten hükümetin kuruluşunda güvenoyu veren de yalnız bu meclisti. Gensoru görüşmeleri sırasında meclis üyeleri, gerekçeli güvensizlik önergesi verebilecekleri gibi Bakanlar Kurulu da güven isteğinde bulunabilirdi. Yapılacak oylamada Bakanlar Kurulu'nun veya bir bakanın düşürülebilmesi, üye tam sayısının salt çoğunluğuyla olacaktı. Aynı şekilde başbakan görev sırasında güven isteminde bulunursa, bu istem de, ancak üye tam sayısının salt çoğunluğu ile reddedilebilirdi. Buna karşılık yeni kurulan Bakanlar Kurulu için göreve başlarken, yapılacak olan güven oylamasında salt çoğunluk aranmıyordu. Böylece hükümetin düşürülmesi, kuruluşuna göre daha zor koşullara bağlanmış olmaktaydı. 1960'tan önceki dönemde iktidar çoğunluğunun engellemeleri yüzünde, gensoru mekanizması işlememiş, buna tepki olarak 1961 Anayasası, bu denetim yolunu ayrıntılı olarak düzenlemiştir. *Meclis soruşturması* ise, TBMM'nin birleşik toplantısında görüşülebiliyordu. Burada cezai ve mali sorumluluk açışından bir suçlandırma söz konusudur. Her iki meclisten eşit sayıda üye seçilerek kurulacak olan soruşturma komisyonunun raporuna dayanılarak birleşik toplantıda görüşme yapılıyor ve sorumluların "Yüce Divan"a sevki konusunda oylamaya başvurularak karar veriliyordu.

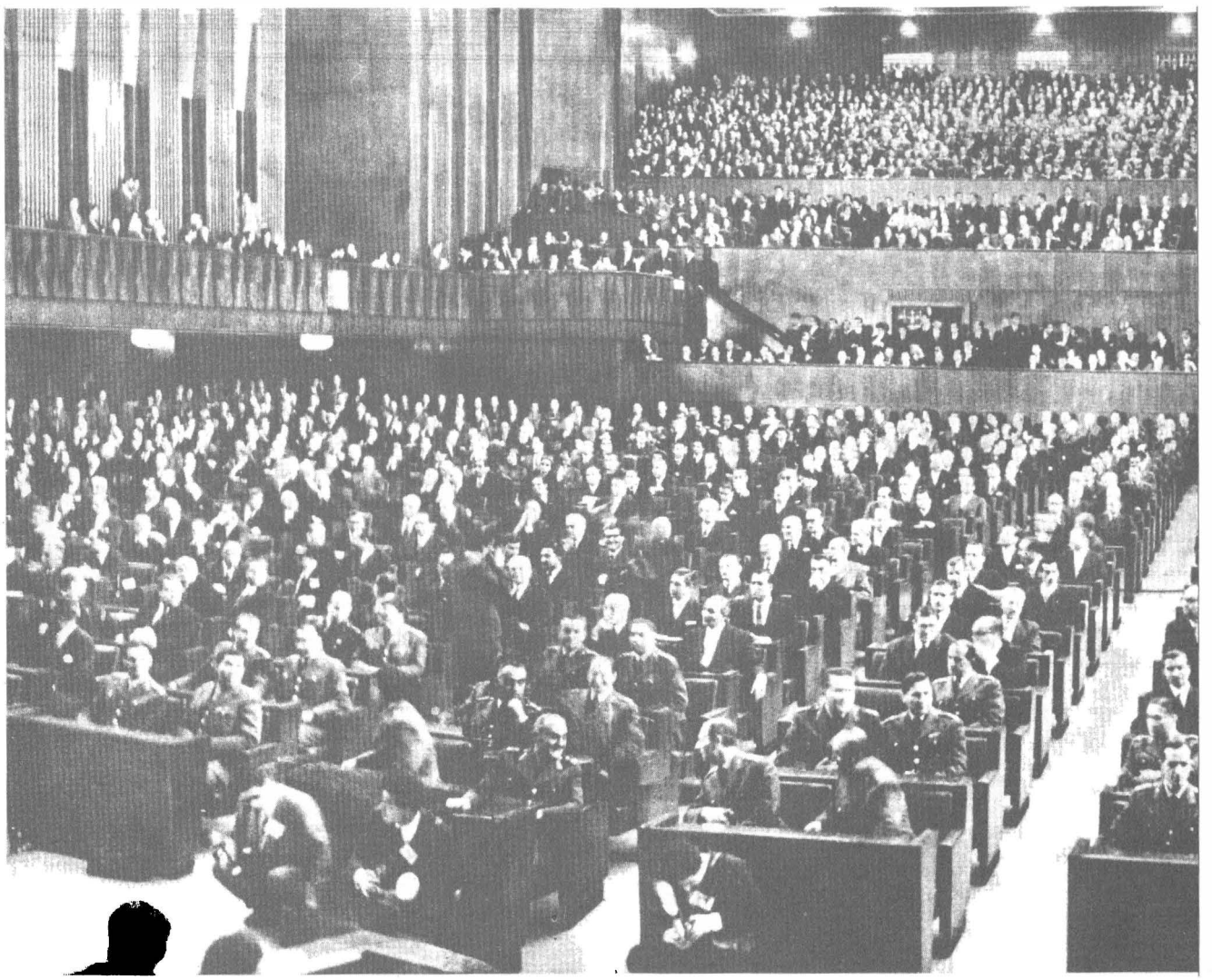

MBK ve TEMSİLCİLER MECLİSİ: MBK, İstanbul Komisyonu'nun hazırladığı tasarının tepkilere ve eleştirilere yol açması üzerine, Anayasa yapma çalışmalarını bir "Kurucu Meclis"te sürdürmeye karar verdi. "Kurucu Meclis" MBK ve Temsilciler Meclisi'nden oluşuyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1961 Anayasası'ndaki *yürütme organının temel kuruluşu* da herhangi bir parlamenter sistemdeki kuruluştan farklı değildi. İki yönlülük burada da kendini gösteriyordu. Bir yanda devletin bütünlüğünü ve sürekliliğini sembolik şekilde temsil eden cumhurbaşkanı; bir yanda da yürütme işlerinin politik sorumluluğunu taşıyan ve başbakan ile bakanlardan meydana gelen Bakanlar Kurulu. Yürütmenin bütün unsurları, yani Anayasa'da "idare" ve "iktisadi ve mali hükümler" başlıkları altında gözüken çeşitli kuruluşlar, hep Bakanlar Kurulu vasıtasıyla parlamento önündeki sorumluluğa bağlanmış olmaktaydı.

1950-60 arası döneme tepki olarak 1961 Anayasası, *cumhurbaşkanı*na *tarafsız* ve *partilerüstü* bir statü kazandırmak istemiştir. Yedi yıllık cumhurbaşkanlığı süresinin parlamentodaki dönem sürelerinden kesinlikle ayrılması, seçiminde özel çoğunluk koşullarının aranması, arka arkaya iki kez seçilmenin mümkün olmaması, cumhurbaşkanı seçilenin partisiyle ilişiğinin kesilmesi, süresinin bitiminde Cumhuriyet Senatosu'nun tabii üyesi haline gelmesi, hep, bu amaçla konulmuş hükümlerdi.

1961 Anayasası, cumhurbaşkanına, parlamenter bir sistemde devlet başkanına tanınan sembolik yetki ve görevlerden fazlasını tanımış değildi. Buna karşılık cumhurbaşkanı, 98. madde gereğince görevleriyle ilgili işlemlerden sorumlu tutulmamaktaydı. Parlamenter sistemin ana ilkelerinden biri olan, devlet başkanının sorumsuzluğu, salt yetkili hükümdarlıklar zamanında olduğu gibi iktidarının sınırsızlığından değil, tam tersine, elindeki yetkilerin güçsüz ve sembolik yetkiler oluşundandır. Yine de, modern devlet anlayışına göre, sorumlusu belli olmadan yapılmış hiçbir iş söz konusu olamayacağı için, 98. maddenin ikinci fıkrası, cumhurbaşkanının bütün kararlarının başbakan ve ilgili bakanlarca imzalanacağını hükme bağlamıştı. Aslında cumhurbaşkanının imzasını taşıyan kararlar genellikle, sorumluluk altındaki görevlilerin kararlarıdır; cumhurbaşkanının imzası, bunlara devlet başkanlığının sembolik ağırlığını koymak, böylece devletin gücünün sürekliliğini ifade etmek içindir.

Ancak 1961 Anayasası'nın uygulamasında, cumhurbaşkanına tanınmış olan bazı yetkilerin kullanılmasına ilişkin kararlarda başbakanın ve ilgili bakanların imzası aranmaz olmuştur. Örneğin yasaların bir daha görüşülmek üzere parlamentoya geri gönderilmesi, Cumhuriyet Senatosu'ndaki cumhurbaşkanlığı kontenjanına üye atanması işlemlerinde sorumluların imzalarına gerek görülmemiş, cumhurbaşkanının Anayasa Mahkemesi'ne başvurması halinde de aynı uygulamanın geçerli olacağı savunulmuştur. 98. maddenin 2. fıkrasıyla uygulama arasındaki bu farklılık 1961 Anayasası döneminin tartışmalı noktalarından biridir. Bu dönem içinde yürütme organındaki sorumlu kanadın gösterdiği başarısızlıklar, toplumda, cumhurbaşkanının tek başına kullanabileceği daha geniş yetkilere sahip olması gerektiği düşüncesinin giderek ağırlık kazanmasına yol açmıştır. Aslında bu tür yetkilerin varlığı, parlamenter sistemle bağdaşmaz bir durum yaratmaz; yeter ki bunlar, devlet başkanına, devletin başı sıfatıyla tanınmış yetkiler olsun. Örneğin TBMM'yi toplantıya çağırma, meclis seçimini yenileme, başbakanı atama, yasaları yayımlama veya geri gönderme, yüksek mahkemelere üye seçme, Anayasa Mahkemesi'nde dava açma ve özel af yetkisini kullanma bu tür yetkiler arasında kabul edilebilir. Ancak bunların Anayasa'da tek tek sayılması, yazılı bir anayasadan beklenen belirginlik işlevinin asgarî bir koşuludur. Nitekim parlamenter sistemi benimsemiş çağdaş anayasalarda da bu yola gidilmekte, cumhurbaşkanının tek imza ile alabileceği kararlar Anayasa'da istisnai hükümler olarak belirtilmektedir. Ancak, 1961 Anayasası'nın uygulanışı sırasındaki tartışmalarda genellikle, cumhurbaşkanına yürütme organının başı sıfatıyla ve yürütme organının sorumlu kanadı olan Bakanlar Kurulu'ndan bağımsız olarak tek başına kullanabileceği yetkiler tanımanın, parlamenter sistemdeki mantığa ters düşeceği ve sistemi başkanlık sistemine doğru kaydıracağı ileri sürülmüştür. Cumhurbaşkanının bu tür yetkileri sorumluluk yüklenmeden kullanması ise, yetki ve sorumluluk dengesini bozarak, demokratik rejimin gereklerine ters düşeceği için 1961 Anayasası'nın temel niteliğiyle bağdaşmaz sayılmıştır.

ANAYASA MAHKEMESİ: Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'ni öngören ve düzenleyen ilk anayasa, 1961 Anayasası'dır. Anayasa Mahkemesi, kanunların ve meclis iç tüzüklerinin, 1971 değişikliğinden sonra ise ilave olarak kanun hükmünde kararnamelerin Anayasa'ya uygunluğunu denetlemekle görevli, bağımsız yüksek yargı organı olarak tanımlandı. Mahkeme üyeleri 7 Eylül 1962'de yemin ederlerken.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bakanlar Kurulu'nun kuruluşundaki temel mekanizma açısından 1924 ve 1961 sistemleri arasında önemli bir başkalık görülmemektedir. Başbakan, yine cumhurbaşkanınca TBMM üyeleri arasından atanmakta, başbakanca seçilen bakanların atanması da cumhurbaşkanınca tamamlanmaktadır. Tek değişiklik, *TBMM dışından bakan atayabilme* olanağının bulunuşudur.

Parlamenter sistemin tamamlanması açısından önem taşıyan bir başka nokta, yürütme organına *Millet Meclisi seçimlerini yenileme yetkisi*nin verilmesiydi. 108. maddeye göre, gensoru dolayısıyla veya Bakanlar Kurulu'nun görev sırasında güven isteminde bulunması üzerine verilmiş güvensizlik oyları nedeniyle, onsekiz aylık bir süre içinde Bakanlar Kurulu iki kez düşmüş ve üçüncü kez güvensizlik oyu verilmişse, başbakan cumhurbaşkanından Millet Meclisi seçimlerinin yenilenmesini isteyebilirdi. Dikkat edilecek olursa, bir bakıma "zorlaştırılmış fesih yetkisi" niteliğini taşıyan bu yetkide *"fesih"* sözünün kullanılmasından kaçınılmıştır. Bunda da 1921 ve 1924 geleneklerinin etkisini görmek mümkündür. Klasik parlamenter sistemlerde feshedilen meclislerin yetkileri, fesih kararıyla birlikte son bulur. Oysa 1921 ve 1924 Anayasaları'nda egemen olan "istimrar" ilkesi, 1961 Anayasası'nda da benimsenmiş, buna uygun olarak düzenlenen 69. maddenin 3. fıkrasında *"yenilenmesine, karar verilen meclisin yetkileri, yeni meclisin seçilmesine kadar sürer"* hükmüne yer verilmiştir.

Devletin Temel İlkelerinde Göze Çarpan Gelişme:

• Genel Olarak: 1961 Anayasası, Türkiye Devleti'nin bir cumhuriyet olduğunu belirttikten sonra, ikinci maddesinde de cumhuriyetin *"insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti"* olduğunu hükme bağlıyor.

Maddede sözü geçen *"başlangıç"* bölümü 1961 Anayasası'nın bir yeniliğiydi. Burada daha çok madde tekniği içinde formüle edilmesi güç olan ilkelere yer verilmiştir. Anayasanın meşruluğu, direnme hakkı, Atatürkçü yönde tanımlanan milliyetçilik ilkesi, Atatürk devrimlerine bağlılık ve Anayasa'nın amacı, bu bölümden çıkarılabilecek ilkelerdir.

Anayasa'nın 2. maddesinde yer alan ilkeler *"cumhuriyet"*in nitelikleri olarak sıralanmıştır. "Cumhuriyet" ise, Türkiye Devleti'nin 1923'ten bu yana *değişmez* devlet biçimidir. Anayasanın 9. maddesine göre, *"Devlet şeklinin cumhuriyet olduğu hakkındaki Anayasa hükmü değiştirilemez, değiştirilmesi teklif edilemez"*. Aynı değişmezlik hükmü 1924 Anayasası'nda da yer almıştı. Anayasa Mahkemesi, yerleşmiş içtihadı ile cumhuriyetin değişmezliğini, niteliklerini de kapsar biçimde genişletmiştir. Anayasa değişikliklerinin yargısal denetimini belirsiz bir ölçüde genişleten ve anayasayı iyice katılaştıran bu içtihat,1961 Anayasa uygulamasının en çok eleştirilen noktalarından biridir.

• 1924 Anayasası'ndan Devralınan İlkeler: İkinci maddedeki ilkelerin bir kısmı 1924'dekilerin tekrarı niteliğindedir. Yukarıda değinilen *"Cumhuriyet"* ilkesi bunların başında gelir.

Bunun gibi *laiklik ilkesi* de tüm Cumhuriyet dönemine damgasını vuran laikleşme sürecinin bir devamıdır. Çok partili dönemde çeşitli ödünlerle aldığı yaralar nedeniyle laiklik ilkesi, 1961 Anayasası'nda daha sağlam güvencelere bağlanmıştır. 19. maddede din istismarının yasaklanması, bu yasağa aykırı hareket eden dernek ve partilerin kapatılması, din eğitim ve öğretiminin, kişinin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlı kılınması hep bu amaca yönelik sınırlamalardır. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel idare içinde yer alması da Türk Devrimi'nin özelliklerine uygun bir laikliğin, yani dini toplum işlerinden kişisel vicdanlara itebilme işinin daha sağlam ve emin yollardan gerçekleşmesine yönelik önlemlerden biridir.

Milli devlet ilkesini bir anlamda 1924 Anayasası'nda yer alan *milliyetçilik* ilkesinin devamı saymak gerekir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı öncesinde milliyetçilik kavramının ırkçı ve saldırgan akımlarca da kullanılmış olması, örneğin İtalya ve Almanya'da kurulan faşist ve nasyonal - sosyalist rejimlerin kendilerini milliyetçi olarak adlandırmaları, 1961 Anayasası'nda "milli devlet" deyiminin seçilmesinde rol oynadı. Buna karşılık "Türk milliyetçiliği", olumsuz, ters ve yıkıcı yönlerde kullanılmayı önleyecek bir biçimde tanımlanarak, başlangıç bölümünde yerini aldı. Burada Kurtuluş Savaşı'na da hızını veren *"toplayıcı* ve *yüceltici bir milliyetçilik"* anlayışından söz ediliyordu. Ayrıca *"vatandaşlık bağı"*nı Türklük için yeterli sayan 54. madde, Anayasa'nın ırk, dil ve din esaslarına dayanan bir ulusçuluk anlayışından uzak kalışının bir başka göstergesi oldu.

Buna karşılık 1924 Anayasası'ndaki ilkelerden devrimcilik, halkçılık ve devletçiliğe 1961 Anayasası'nda yer verilmemiştir. Bunlardan "devrimcilik" ilkesinin başlangıç bölümünde yer alan "milli mücadele ruhu" sözüyle ve "Atatürk devrimlerine bağlılık" kavramıyla bir ölçüde devam ettiğini söylemek mümkün. Halkçılık ve devletçilik ilkeleri ise parti programlarına özgü belli bir sosyal politikanın ifadesi olabilecek ilkelerden sayılmıştır. Bunların 1961 Anayasası'nda yer almalarının, anayasanın bütünleyici işlevi bakımından sakıncalı olabileceği ileri sürülmüş ve bu ilkelerin, toplumun tümünü ilgilendiren yönleriyle, zaten iyi uygulanacak bir sosyal devlet ilkesi kapsamına gireceği düşünülmüştür.

• 1961 Anayasası'na Özgü İlkeler:

İnsan Haklarına Dayanan Devlet: Bu ilkenin "Temel Hak ve Ödevler" altında 10 ve 62. maddeler arasında somutlaştırılan hak ve özgürlükler sisteminden daha köklü bir felsefi anlamı var. "İnsan hakları" terimi, bütün insanların, salt insan oluşlarından dolayı, *insanlık onurunun gereği* olarak sahip oldukları tüm hakları kapsar. Bu terim, gerçekleştirilmiş bir durumdan çok, bir ideali, varılmak istenen bir amacı belirtiyor. İşte devletin, insan haklarına dayanması, böyle bir ideal ve amaca bağlanışının bir ifadesidir. Bu anlayış, devletle yurttaşı, kamu çıkarı ile özgürlüğü birbirine zıt değerler olarak görmez. Aksine yurttaşı devletin,özgürlüğü ise kamuçıkarının kurucu unsurları olarak görür. Bu anlamda devlet, her şeyden önce insan onurunu ve kişi özgürlüğünü korumak için vardır. Böylece temel hak ve özgürlüklerin düzenlenmesinde *özgürlüğe öncelik* tanıyan bir yaklaşım esas alınır. Buna göre, özgürlük asıl, sınırlama ise istisna niteliğindedir. Nitekim 1961 Anayasası'nın hak ve özgürlükler sistemi bu anlayışa uygun olarak düzenlenmiştir.

Demokratik Devlet: Bu ilke de 1961 Anayasası'nda çeşitli hükümlerle somutlaştırılmıştır. Hak ve özgürlükler sisteminin, özellikle düşünce, basın, toplanma, dernek ve sendika özgürlüklerinin geniş tutulması; *siyasal partilerin* "ister iktidarda ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları"

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

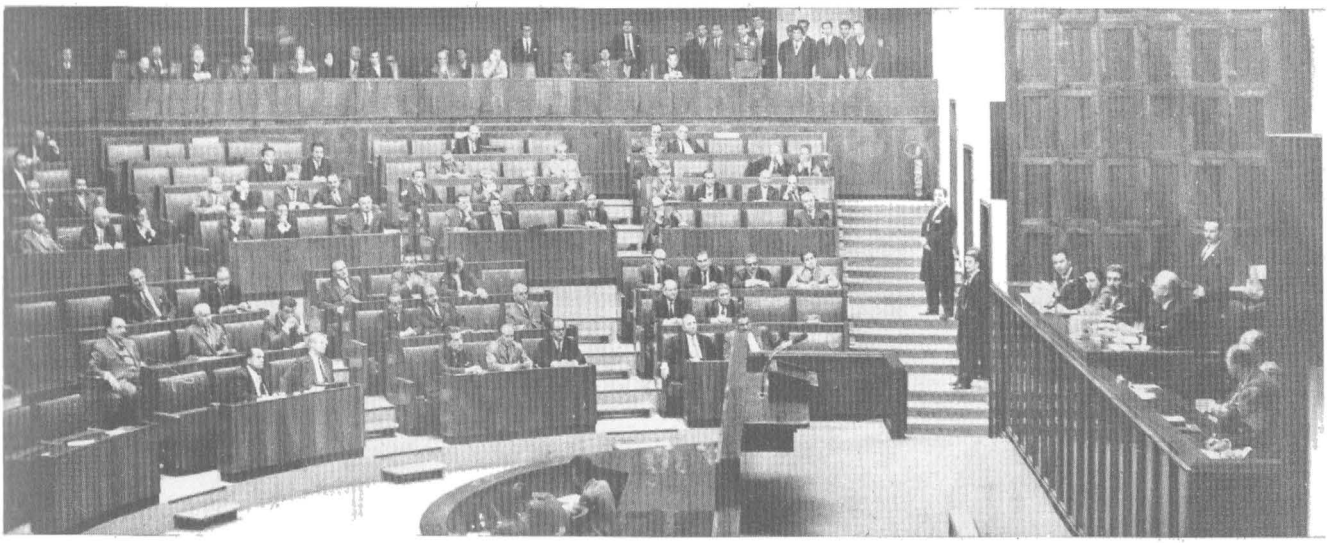

İKİ MECLİSTEN BİRİ: Cumhuriyet Senatosu genel oyla seçilen 150, Cumhurbaşkanı'nca seçilen 15 üye, MBK üyeleri ve eski Cumhurbaşkanlarından oluşan "tabii üyeler"i bir araya getirir. Genel oyla seçilen 150 üye, milletvekilliğine seçilmek için gereken koşullara ek olarak kırk yaşını bitirmiş ve yüksek öğrenim görmüş olmalıdır. Bu özellikler, 1961 Anayasası'nda da, genel oy sonuçlarına karşı duyulan geleneksel güvensizliğin yansımasıdır. Cumhuriyet Senatosu'nda İbrahim Şevki Atasagun 2 Aralık 1965'de başkanlığa seçildikten sonra ilk konuşmasını yaparken.

olarak benimsenmesi ve ancak Anayasa Mahkemesi kararıyla, Anayasa'da öngörülen belli sebeplerle kapatılabilmesi, "serbest, eşit, gizli ve tek dereceli genel oy, açım sayım ve döküm esaslarına göre" yapılması öngörülen *seçimler*in yargı organının yönetim ve denetimine bağlı kılınması, hep devletin demokratik niteliğini belirleyen hükümlerdir. Böylece 1961 Anayasası'nın *özgürlükçü* ve *çoğulcu* bir demokrasi türünü benimsediği, *partiler demokrasisi*ne ağırlık verdiği ortaya çıkmaktadır.

Sosyal Devlet: Sosyal devlet ilkesi, genellikle "vatandaşların sosyal durumlarıyla ilgilenen, onlara asgari bir yaşama düzeyi sağlamayı ödev bilen devlet" diye tanımlanır. Daha çok Batı toplumlarındaki "refah devleti" anlayışını yansıtan bu tanım, Türkiye için yeterli sayılamaz. Batı toplumlarındaki sorun, zaten çoğalmış olan milli geliri daha iyi paylaştırmaktan ibarettir. Oysa, henüz gelişmekte olan Türkiye için, sosyal devletin gerçekleşmesi aynı zamanda hızla kalkınmaya ve bu amaçla iktisadi ve sosyal yapıda gerekli temel değişiklikleri yapmaya bağlıdır. Nitekim Anayasa da bu gerçeği gözönünde tutarak, 10. maddenin 2. fıkrasında devlete genel bir ödev yüklemiştir. Buna göre "Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan *siyasi, iktisadi ve sosyal bütün* engelleri kaldırır; insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar." Ayrıca 41. maddenin 2. fıkrası bu ödevi daha da somutlaştırmaktadır: 'İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek; bu maksatla, milli tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararının gerektirdiği önceliklere yöneltmek ve *kalkınma planları* yapmak devletin ödevidir.'

1961 Anayasası'nın genel felsefesine göre, hızlı kalkınma ihtiyacı sosyal devletin asıl belirleyici özelliği olan "iktisadan zayıf olanı güçlü olana karşı koruyarak sosyal eşitsizliği giderme ve sosyal adaleti sağlama" amaçlarının ihmaline yol açmamalı, kalkınma gerçekleştikçe sosyal adaletin gerçekleşme oranı da artmalıydı. Sosyal adaletten uzaklaşan, insanlık onuruna yakışmayacak farklılıklar doğuran bir kalkınma yöntemi, sosyal devlet ilkesiyle bağdaşmaz sayılıyordu. Nitekim Anayasa'nın 41. maddesi ilk fıkrasında bu esası hükme bağlamaktaydı. "İktisadi ve sosyal hayat, adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenlenir."

Bu genel ödevler yanında "sosyal devlet" ilkesi, anayasada özellikle "Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler" bölümünde somutlaştırılmıştır. Bu bölüm içinde yer alan maddelerin bir çoğu, yine devlete yüklenmiş ödevler niteliğindedir: ailenin, ananın ve çocuğun korunması (m.35), toprak mülkiyeti (m.37) ve özel teşebbüse (m.40/3) ilişkin devlet ödevleri, sosyal güvenliğe ilişkin örgütleri kurmak veya kurdurmak (m.48), sağlık ve konut ihtiyaçlarının sağlanması (m.49), öğrenimin sağlanması (m.50), kooperatifçiliği geliştirme (m.51), tarım ve çiftçinin korunması (m.52). Bu hükümler, kişiye doğrudan doğruya bir hak vermez. Burada sübjektif bir kamu hakkı, ancak, devletin bu ödevleri yasal düzenlemelerle somutlaştırması halinde doğar. Ama bu özellik, bu tür hükümlerin büsbütün etkisiz olduğu anlamına gelmez. Eğer yasal düzenleme, anayasal ödevlere aykırı düşerse, Anayasa Mahkemesi'ne açılacak bir davada iptal konusu olabilir ve olmuştur da.

Öte yandan 53. maddeye göre, "Devlet bu bölümde belirtilen iktisadi ve sosyal amaçlara ulaşma ödevlerini, ancak iktisadi gelişme ve mali kaynakların yeterliği ölçüsünde yerine getirir". Ancak burada, devlet ödevlerinin uygulanıp uygulanmaması değil *yerine getiriliş ölçüsü*, ekonomik gelişmeyle mali kaynakların

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

YASAMA

- Hakimler hakkında soruşturma açabilir, Anayasa Mahkemesi'nin üye sayısını değiştirebilir.
- Adli kararları geçersiz kılacak anayasal düzeltmeler önerebilir.
- Mahkeme kararlarının değiştirilmesini teklif edebilir.

- Kanunları anayasaya aykırılığından dolayı iptal edebilir.

YARGI

AMERİKAN ANAYASASINDA GÜÇLER ARASI İLİŞKİLER

- Başkan hakkında soruşturma açabilir ve başkanı görevden alabilir.
- Başkanın veto kararına uymayabilir.
- Senato uluslararası antlaşmaları onaylamayabilir.
- Senato atamaları reddedebilir.

- Başkan memuriyete tayinleri denetler.
- Başkan bütçeyi veto edebilir ve gerekçeyi halka açıklayabilir.
- Başkan Kongre'ye başvurabilir ve özel toplantı talep edebilir.

- Anayasa Mahkemesi üyelerini ve dıbır federal hakimleri tayin eder.
- Federal düzeyde af kararı verebilir.

- Kanunları veya yönetim icralarını anayasaya aykırılıklarından dolayı iptal edebilir.

YÜRÜTME

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

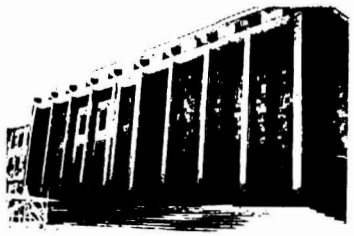

YASAMA

- Kanunları, kanun hükmünde kararnameleri ve TBMM İçtüzüğünü anayasaya aykırılığı dolayısıyla iptal edebilir.
- Genel ve özel af ilanına, mahkemelerce kesinleşmiş ölüm cezalarının yerine getirilip getirilmeyeceğine karar verir.

YARGI

TBMM: Doğrudan genel oyla seçilir

- Cumhurbaşkanı seçimlerin yenilenmesine karar verebilir
- Cumhurbaşkanı uygun bulmadığı kanunu TBMM'ye geri gönderebilir.

- Bakanlar Kurulu programına güvenoyu vermeyebilir.
- Bakanlar Kurulu'nu veya bir bakanı salt çoğunlukla düşürebilir.
- Cumhurbaşkanını seçer.
- Cumhurbaşkanının veto ettiği kanunu onaylayabilir.
- Bakanlar veya başbakan hakkında soruşturma açabilir.
- Bakanlar Kurulu'nun sıkıyönetim kararını onaylamayabilir.
- Uluslararası antlaşmaları onaylamayabilir.
- Bütçe ve kesin hesap kanunu tasarılarını onaylamayabilir.
- Kanun hükmünde kararnameleri onaylayabilir.

TÜRKİYE ANAYASASINDA GÜÇLER ARASI İLİŞKİLER

- Anayasa Mahkemesi Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu üyelerini yargılayabilir

- Anayasa Mahkemesi üyelerini Danıştay üyelerinin dörtte birini, Askeri Yargıtay üyelerini Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ve Yargıtay Cumhuriyet başsavcivekilini, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi üyelerini seçer.
- Adalet Bakanlığı'nın izni ile adalet müfettişleri hakim ve savcıların görevlerini kanunlara uygun olarak yapıp yapmadıklarını denetler.

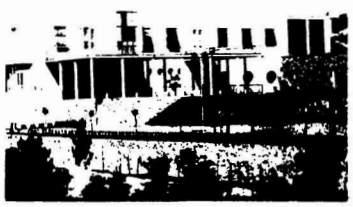

YÜRÜTME

Cumhurbaşkanı
TBMM üye tam sayısının üçte iki çoğunluğuyla seçilir.

Bakanlar Kurulu
Başbakan: Cumhurbaşkanınca TBMM üyeleri arasından alınır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yeterliğine bağlanmıştır. Devlet bu ölçüyü belirlerken, *ödevlerdeki öncelikleri* de gözönünde tutmak zorundadır. Bu öncelikler bazen Anayasa'da açıkca belirtilmiştir. Örneğin 43. maddede kadın ve çocukların çalışma şartları bakımından *"özel olarak"* korunmasından söz edilmektedir. Bunun gibi halkın öğrenim ve eğitim ihtiyaçlarının sağlanması da "devletin başta gelen ödevi" olarak nitelenmiştir. Şu halde olanaklar tam olarak seferber edilmeden, bu ödevlerin savsaklanması mümkün değildir.

"Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler" bölümünde yer alan maddelerin bazıları ise, anayasal ödevlerin yerine getirilebilmesi için devlete bazı araçlar sağlamaktadır. Kamulaştırma (m.38) ve devletleştirme (m.39) bunların başında gelir.

Öte yandan yine aynı bölümde yer alan maddelerin bir kısmı temel hak yapısına uygun biçimde kaleme alınmıştır.

Hukuk Devleti: Bu ilke "vatandaşlara *hukuk güvenliği* sağlayan devlet" olarak tanımlanır. Burada ilk planda önemli olan, hukukun iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış olmasından çok, vatandaşın kendisine uygulanacak hukuk kuralını *önceden bilmesi* veya *hesaba katabilmesi*dir. Bunun için de hukukun açık-seçik ve *belirgin* olması, herkese eşit uygulanması gerekir. Vatandaş, yönetimin de yasalara uyacağına, keyfi uygulamalarla karşı karşıya kalmayacağına güvenmelidir. Bu anlamda hukuk devleti *biçimsel* bir ilkedir. Ama bu biçimsel ilkenin toplum yaşamında vazgeçilmez bir önemi vardır. Hukuk devletinin somutlaşmış birçok ilkesi, bu güveni sağlamayı amaçlar. Suç ve cezaların yasallığı, doğal yargıç, kazanılmış haklara saygı, ceza yasalarının geriye yürümemesi, belirginlik, ölçülülük, dengelilik hep bu güven ihtiyacının hukuksal ifadesi olan kural ve ilkelerdir. Bu ilke ve kurallar bütününün iyi uygulanabilmesi, başka bir deyişle hukuk devleti ilkesi-

1961 ANAYASASI'NDA YASAMA — YÜRÜTME İLİŞKİSİ

Taha Parla

1961 Anayasası genellikle yasamanın üstünlüğü ilkesinin yumuşak biçimi olan güçler ayrılığı sistemini getirmiş gibi görülmesine karşın, 1961'deki yasama-yürütme ilişkileri ile yürütmenin kadro ve yetkilerinin düzenlenişi incelendiğinde ortaya biraz farklı bir yorum gereği çıkmaktadır.

Yasama Üstünlüğünün Zayıflaması

1961 Anayasası özellikle yargının bağımsızlığı ve anayasanın üstünlüğü ilkeleri ile hak ve özgürlükler açısından kuramsal anayasa geleneğinden ileri bir aşamadır. Ancak bu meziyetler, 1961'in, 1) Yasamanın üstünlüğü 2) Güçlü yürütmenin yasamaya dayalı olması 3) Yönetim organlarının yürütmeye bağlılığı ilkeleri açısından, taşıdığı bazı zaafları görmemize engel olmamalıdır.

1961 Anayasası, daha Genel Esaslar'la başlarken 4. madde ile parlamenter üstünlüğü kayıt ve çekinceler altına almıştır; "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir." Ancak hemen: "Millet egemenliğini Anayasa'nın koyduğu esaslara göre, *yetkili organlar eliyle kullanır.*" Burada, 1921 ve 1924'ün "TBMM'nin, milletin tek ve gerçek temsilcisi olduğu" ilkesi ve seçilmiş yasama meclisi ile halk iradesi arasındaki özdeşlik ve doğrudan temsil ve tam vekâlet ilişkisi varsayımı terkedilmektedir. Bu, anayasa hukuku açısından "yasama yetkisinin devredilemiyeceği ve gaspedilemiyeceği" ilkesinden belli bir uzaklaşma teşkil ederken, öbür taraftan seçilmiş parlamento çoğunluklarına karşı duyulan güvensizliği simgelemektedir. 1961 anayasa koyucusu, 1950-60 dönemi hükümetlerinin "azınlık haklarının çiğnenmemesi" ilkesini bozarak, temsili demokrasinin ana dayanağı olan "çoğunluk" ilkesini gölgelemesini yersiz biçimde genellemiş, sorumluluğu belli bir siyasal iktadara yakıştıracağına, "çoğunluk" ilkesinin kendisini sorgulamıştır. Azınlık haklarını çiğneyen bir parti-hükümeti olayı yaşandığında, akla gelmesi gereken şey çoğunluk ilkesinin kendisini reddetmek değil, hukuk devletinin diğer anayasal güvencelerini güçlendirmek olmalıydı. Sonuçta, bu yanlış genelleme ve nedensellik atfı, parlamenter üstünlüğün zayıflamasına yol açtı.

1961'de yasamanın üstünlüğünün nasıl zayıflamış olduğunu başlıca iki noktada toplayabiliriz: a) Kurulan ikinci meclisin (Cumhuriyet Senatosu'nun) seçilme biçimi ve kompozisyonu. Bu meclise seçilebilme şartları ve tabii ve atanmış üyeleri barındırması meclise elitist ve korporatif bir nitelik kazandırmaktadır. b) İkinci meclisin yasama erkinin kullanılmasında birinci meclisten üstün durumda oluşu. Kanunların görüşülmesinde ve kabulünde Senato'nun veto hakkı olan bir çeşit üst kamara gibi çalışarak tamamen seçilmiş bir meclis olan Millet Meclisi'nin kanun yapma görevlerini denetlemesi yasamanın üstünlüğünün zayıflamış olduğunu gösterir.

1961'de yasamanın üstünlüğünün zayıflatılışının ikinci yüzü de yürütmenin düzenlenişidir. Daha başlarken, cumhurbaşkanının TBMM'ce ve kendi üyelerinden seçileceği öngörülmüşse de, Cumhuriyet Senatosu'nda tabii üyeler ve devlet başkanı kontenjanından atanan üyeler de bulunduğu için, 1961 Anayasası teorik olarak halkın kendi oyu ile seçmediği kişilerin de cumhurbaşkanı olabilmesine imkan vermiştir. Öbür taraftan, başbakanın meclis içinden seçilmesi şartı var ise de, "TBMM üyeleri arasında" kontenjan ile gelenler de bulunduğuna göre, başbakanın yine seçilmemiş bir kişi olabilmesinin kapısı açılmış demektir. Anayasa'da bakanların da seçilmemiş kişiler olabilmesine olanak tanınmıştır. Bakanlar TBMM üyeleri arasından *veya* "milletvekili seçilme yeterliliğine sahip olanlar arasından" seçilecektir. Seçilmemiş kişilerin devlet yönetiminde söz sahibi olması ise temsili demokrasiye aykırıdır.

1961 Anayasası'ndaki diğer bir sorun da, yürütmenin yasamayı feshinde ağırlığın cumhurbaşkanına ve meclis başkanlarına verilmiş olmasıdır. Siyasal istikrar sağlasın diye oluşturulan bu mekanizma, tam tersine parlamenter kilitlenmelere ve etkinliği kalmayan parti-hükümetlerine yol açmıştır.

Yürütme Erkinin Dağıtılması

Son olarak, bence 1961 Anayasası'nın en önemli zaafına, yürütme erkinin iç kuruluşuna geliyoruz: Hemen belirtmek isterim ki, parlamenter demokrasilerde etkin yürütme (parti-hükümeti), bir taraftan kaynağı olan parlamenter meşruiyete (yasamanın üstünlüğüne), öbür taraftan organları olan yönetimin (sivil ve asker bürokrasinin) kendisine tâbi olmasına dayanır. Oysa 1961 Anayasası pek de böyle bir anlayışa göre düzenlenmemiştir.

1961 Anayasası'nda yürütmenin örgütlenmesi nasıl bir anlayışın ürünüdür? Herşeyden önce yürütme erki hayli dağıtılmıştır. yürütme başlığı altında cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu ile birlikte, yönetim organlarından (Milli Savunma, Merkezi ve Mahalli İdare) öteye, özerk kuruluşlar ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları gibi unsurlar da sayılmıştır. Bunu da, parlamentoya dayalı etkin hükümet ilkesinden uzaklaştıran "egemenliğin yetkili organlar eliyle kullanıl-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nin gerçekleşebilmesi belli koşulların bir arada olmasına bağlıdır. Her şeyden önce *iktidarın* anayasal yapı içinde *sınırlanması* gerekir. Bu yapı içinde güçlerin bir elde toplanması önlenmeli, yetki ve sorumluluk dengesi kurulmalı, yetki kullananların birbirlerini karşılıklı denetlemelerini sağlayan mekanizmalar getirilmeli ve belli görevler belli sürelere bağlanmalıdır. Bu *genel* koşulun yanında, temel hakların güvence altına alınması, yasalarda Anayasaya uygunluğun sağlanması, yargı kuruluşlarının bağımsızlığını ve güvenilirliğini sağlayacak koşulların yerleştirilmesi de hukuk devletinin temel unsurlarını oluşturur.

1961 Anayasası bütün bu unsurları ayrıntılı kural ve kurumlarla düzenlemiş, iktidarı sınırlayacak gerekli yapıyı kurmuştur. Öte yandan hukuk devleti başta sosyal devlet olmak üzere Anayasa'nın öbür ilkeleriyle birlikte ele alındığında, yalnızca biçimsel bir ilke olarak kalmayıp, Anayasa'nın bütünlüğü içinde maddi bir içerik de kazanmaktadır. Başlangıç bölümünde geçen *"...hukuk devletini bütün hukuki ve sosyal temelleriyle kurmak"* hedefinin anlamı budur.

1961 Anayasası, herşeyden önce yargı gücünü yasama ve yürütmeden kesin bir biçimde ayırarak, yasama ve yürütme

---

ması" anlayışının uzantısı olarak görmek mümkündür.

İkinci olarak, yürütmenin aslî odağı olan Bakanlar Kurulu'na (parti - hükümetine) bağlı ve bağımlı olması gereken İdare'nin (Yönetim'in) askeri kanadı (Askeri bürokrasi), Merkezi ve Mahalli İdare (sivil bürokrasi) ile birlikte İDARE başlığı altına konması gerekirken, Bakanlar Kurulu ile birlikte BAKANLAR KURULU başlığı altında ve parti-hükümeti ile eş düzeyde zikredilmiştir. Liberal parlamenter demokrasilerin temel kuruluşunun ayırıcı özelliklerinden olan askeri otoritenin sivil otoriteye tabi olması kuralından bu ayrılışın 1961'deki diğer izleri de, Genel Kurmay Başkanı'nın Milli Savunma Bakanı'na değil, doğrudan başbakana karşı sorumlu olması ve Milli Güvenlik Kurulu'nun, yine eş düzeylilik varsayımıyla, parti hükümeti ile askeri bürokrasi arasında irtibatı sağlayan bir ortak karar alma kurumu olarak düşünülmüş olmasıdır.

Parlamento Çoğunluğuna Güvensizlik

1961 Anayasası içeriği bakımından da gerçekten münakaşalı bir belge olmuştur. Münakaşa Anayasa'nın birinci ve ikinci yarıları üzerinde süregelmiştir. Kabaca ifade edilirse, anayasalarda birinci yarı, bireysel ve kamusal hak, özgürlük ve ödevleri; ikinci yarı, bu ilkeleri sağlayacak ve koruyacak kurumları içerir.

Türkiye'de birinci yarı üzerindeki münakaşa özellikle 1971-1973 yıllarında yapılan radikal kısıtlamalarla belli bir ara-sonuca varılmış sayılabilir. Bazıları bu alanda 61'in ölçülerine dönülmesini arzularken, bazıları 71-73 durumunu dahi yeterli bulmamaktadırlar. Sorunu liberal demokrat bir 1961 Anayasası ile sağ otoriter bir yeni düzenleme akımı arasındaki karşıtlık olarak koymak doğru değildi. Asıl karşıtlık, daha çoğulcu ve yumuşak ve sivil bürokrasiye önceden bir seçkinci vesayetçi prensip ile daha sert ve inhisarcı ve askeri bürokrasiye ağırlık veren bir seçkinci otoriter prensip arasındaydı.

1961 Anayasası'nın ikinci yarısı ise benzer bir değişikliğe uğramamış veya uğratılmamıştı.

1961 Anayasası'nda yürütme erki yasamaya karşı gerçekten zayıftır. Bunda şaşılacak bir şey yoktur. İç mantığı itibarıyla parlamento çoğunluğuna güvensizlik hissiyle hareket eden bir anayasa koyucunun, ondan çıkacak bir parti-hükümetine güven duymamış olması doğaldır. Başka bir deyişle, 1961 Anayasası'nın kuvvetli parti-hükümetini önleyen niteliğini onun, milli hakimiyetin temsilciliğini milletin seçilmiş parlamentosunda değil, fakat etkin bürokratik zümrelerinin ve resmi aydınlarının kurumsal şahıslarında görenzihniyetinde aramak gerekir.

1961 Anayasası'nda, yürütme erkini "parti-hükümeti" olarak aldığımızda zayıftır; partiler parlamentosuna ve parti-hükümetine karşı bir "devlet bürokrasisi" olarak aldığımızda kuvvetlidir. Fakat açıkça yasama zayıftır ve birinci kanadın zayıflığı asıl buradan kaynaklanmaktadır.

1961 Anayasası'nı çıkaran CHP ağırlıklı kurucu meclisteki hakim olan yaklaşım kabaca şuydu: CHP parti-hükümeti olduğu zaman idari, adli, askeri ve üniversiter bürokrasi ile olan geleneksel ittifakları sayesinde kuvvetli hükümet kuracak, DP-AP ve gayrısı parti hükümeti olduğu takdirde yürütmenin bürokratik kanadı bunu frenliyecekti. Anayasaların ilkelerden ziyade şahıslara ve dar politik mülahazalara göre yapılmaması gerektiği kuralı bir kere daha doğrulandı. Zamanla geleneksel ittifaklar değişti ve doğrudan doğruya parti-hükümeti ile parlamenter partiler demokrasisini sorgulamak noktasına gelindi.

ikilisi ile yargı arasındaki güçler ayrılığını gerçekten işleyen bir sisteme bağlamıştır. Bu sistem içinde, yargıç güvencesine ilişkin ayrıntılı hükümler yanında, mahkemelerin ve yargıçların bağımsızlığını gerçek anlamıyla sağlayacak bir konuda, yani yargıçların özlük işleri konusunda karar verme yetkisi, üyeleri Yargıtay Genel Kurulu'nca seçilen "Yüksek Hakimler Kurulu"na verilmiştir. Öteyandan yüksek mahkemelerin oluşumunda da ilke olarak, *yargı organı içinde seçim* (kooptasyon) yöntemi egemendi. Yargıtay üyeleri Yüksek Hakimler Kurulu'nca, Danıştay üyeleri Anayasa Mahkemesi'nce seçilmekteydi. Anayasa Mahkemesi üyelerinin yarıdan fazlası, dördü Yargıtay, üçü Danıştay ve biri de Sayıştay olmak üzere yargıç güvencesine sahip kuruluşlarca seçiliyordu. Geri kalan 7 üyenin Millet Meclisi, Cumhuriyet Senatosu ve cumhurbaşkanınca seçilmesi ise, yasalar üzerinde denetim yapan bu mahkemenin ulusal irade ile bağlantısını büsbütün koparmamak bakımından düşünülmüş bir çözümdü. Yalnızca Askeri Yargıtay üyeleri, askeri yargının özelliği nedeniyle kendi genel kurulunca gösterilen üç kat aday arasından cumhurbaşkanınca seçilmekteydi.

Öte yandan yönetimin hukuka bağlılığını sağlamak üzere, Anayasa'nın 114. maddesinde *"İdarenin her türlü eylem ve işlemine karşı yargı yolu açıktır"* kuralı istisnasız bir biçimde getirilmiş, yönetimin yargısal denetimi Danıştay'ın etkili işleyişi ile sağlanmıştı.

Anayasa Mahkemesi, 1961 Anayasası'nda hukuk devleti ilkesinin temel direği durumundadır.

Anayasa Mahkemesi, yasaların, TBMM iç tüzüklerinin ve yasa gücünde kararnamelerin Anayasa'ya, anayasa değişikliklerinin de Anayasa'da gösterilen biçim kurallarına uygunluğunu denetler. Ancak bu denetim kendiliğinden olmaz. Ya Anayasa'da sayılan belli kişi ve kuruluşların doğrudan açacakları *iptal davası yoluyla,* ya da uygulanacak bir yasa hükmü dolayısıyla başka bir mahkemede ileri sürülen Anayasa'ya aykırılık iddiasının ciddi bulunması üzerine, aynı mahkemece Anayasa Mahkemesi'ne başvurulmuş olması gerekir. Anayasa Mahkemesi'nde doğrudan dava açma hakkı bulunmayan vatandaşlar, bu ikinci yoldan dolaylı olarak Anayasa Mahkemesi'ne ulaşma olana-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1961 ANAYASASI'NIN ARDINDA YATAN SÜREKLİ GERİLİM

1961 Anayasası yürürlükte olduğu sürece özellikle bir konuda kesintisiz bir tartışmaya konu oldu: Çoğunluğun oyunu alan iktidarın yetkisi ile bir yetkiyi değişik alanlarda sınırlayabilen "anayasal" kuruluşlar arasındaki yetki çatışması. Demokratik anayasalar çoğunluk iradesine üstünlük tanırken, azınlıkların haklarını da garanti altına alır. Bu azınlıklar, çoğunluk iradesiyle seçilen iktidarın görüşlerini paylaşmayan siyasi muhalefet ya da muhalif gruplardır.

Türkiye'nin kendine özgü koşullarında, çok-partili demokrasiye geçişte, eski tek-parti rejiminin devletle oldukça içli dışlı olmuş kadroları, politika alanında ve seçim platformunda uzun süre siyasal bir azınlık olarak kalmıştı. Bu bakımdan, böyle bir çatışmanın ürünü olan 1961 Anayasası'nda belli garantiler altına alınan azınlıklar daha çok bu kadrolardı.Çoğunlukla iktidara gelen siyasal kesim ise Anayasa Mahkemesi, Danıştay, Yargıtay, Sayıştay gibi kurumların "millet iradesinin" gerçekleşmesine engel olduğunu ileri sürüyordu.

Çok-partili parlamenter rejimde seçim mekanizması, politikada kırsal kesimin ağırlığını duyurmuştu.Politik katılıma daha çok eğitim ve genel aydınlanma çerçevesinde bakan klasik devlet kadroları açısından bu durum "bilinçsiz" yığınların tercihlerini sürekli kılma tehlikesini içeriyordu. Nitekim, bilinen eleştirilere yol açan 1961 Anayasası'nın yazılmasına yol açan 27 Mayıs hareketi de, şehirli ve eğitim görmüş kesimlerin etkin desteğini kazanmıştı. Türkiye'nin sosyo-politik yapısında önemli yeri olan bu kesimlerin,yani kırsal nüfusla kentli okumuşların böylece, sistem içinde, anayasaya böyle bir dengelenmeyi yansıttıkları düşünülebilir.

Ancak, 1961-1980 arasında geçen dönem boyunca, bu denge her zaman çok uyumlu bir denge olamadı. "Anayasaya uygunluk", "çoğunluk iradesine saygı" gibi kavramlar çevresinde bu denge sürekli tartışıldı. Seçimle çoğunluk oyunu alacağına güvenen kesimlerle siyasal varlığını siyasal parti örgütlenmesinden çok devlet içindeki yerinden kazanan kesimlerin arasındaki gerilim devam etti.

1969'da Yargıtay Başkanı Imran Oktem'in cenazesinde bazı hocaların "dinsizlere Müslüman töreni yapılmaz" yolundaki söz ve davranışları,klasik devlet kadroları, yani yüksek mahkemelerin, üniversitelerin vb. üyelerinin sert tepkisine yol açtı. Bunun üstüne Ankara'da kalabalık bir "Anayasa Yürüyüşü" düzenlendi. Devletin önemli, üst düzey kadrolarının varolan hükümeti protesto ettiği bu yürüyüş, Türkiye'nin kendine özgü yapısını yansıtan, başka ülkelerde ise benzerine kolay rastlanmayacak ilginç bir olaydır.

ğına sahiptirler. Nitekim Anayasa Mahkemesi'ne açılan davaların büyük bir çoğunluğunu, mahkemelerden gönderilen *itiraz davaları* oluşturmaktadır. Doğrudan dava açma hakkına sahip olan siyasal partiler, parti grupları, cumhurbaşkanı, TBMM'nin belli sayıda üyeleri veya kendi varlık ve görevlerini ilgilendiren alanlarda Yüksek Hakimler Kurulu, Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay ve üniversitelerin açtıkları iptal davaları ise, Anayasa Mahkemesi'nce bakılan tüm davaların beşte birinden fazla olmamıştır.

• Temel Hak ve Özgürlüklerin Genişletilmesi: 1961 Anayasası'nın en belirgin özelliklerinden biri, son derece gelişmiş bir temel hak ve özgürlükler sistemi getirmiş olmasıdır. Bu sistem çağdaş bir temel hak anlayışına dayanmaktaydı.

Klasik özgürlük anlayışı, özgürlüğü ilke olarak hep sınırsız bir kavram olarak alır. İlke olarak sınırsız olan özgürlüğün içeriği de kullanan kimsenin keyfine, dileğine göre belirlenir. Bu anlamda özgürlük *içeriksiz* bir kavramdır ve ancak "olumsuz" bir yoldan, "nelerin yapılamayacağı" belirlenerek tamamlanabilir. Bu anlayışın temelinde doğal hukuk düşüncesi yatar. Özgürlük, yasanın dışında sınırsızdır ve toplum içinde ancak yasa ile belli bir disiplin altına alınır. Özgürlük bu biçimde anlaşılınca bunun toplumsal yaşam içindeki karşılığı, yasalarca getirilen sınırlamalardır. Bu ikiliği birleştiren formül ise, "yasalar çerçevesinde özgürlük" düşüncesidir. Daha önceki 1924 Anayasası'nın 68. maddesi de bu düşüncenin pozitif hukuka yansımış bir örneğidir.

1961 Anayasası'nın 10. maddesine ve onunla birlikte getirilen temel hak sistemine egemen olan görüş ise "sınırsız ve içeriksiz özgürlük" düşüncesini aşmıştır. "Her ne kadar, 10. maddenin *"Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir"* diyen 1. fıkrası, doğal hukuk kuramlarına uygun ve ancak olumsuz yoldan tanımlanabilecek bir statü niteliği gösteriyorsa da aynı maddenin 2. fıkrasında *"özgürlüğün"* kavramına yer verilecek özgürlüğün olumlu, yapıcı, geliştirici tanımına da geçilmektedir. Bu anlayışa göre özgürlük soyut olarak savunulması gereken bir durum değil, sürekli olarak kazanılması, gerçekleştirilmesi gereken bir "oluş"tur. Bu anlayışı benimseyen 1961 Anayasası, özgürlüğün kaynağını artık doğal hukuka uzanan genel bir özgürlük kavramına dayandırmamakta, daha gerçekçi bir yaklaşımla toplumsal ilişkiler içinde *belli yaşam alanlarını parça parça güvence altına almaktadır.* Bunlar, tarihsel süreç içinde siyasal iktidarların ya da toplumsal güçlerin baskılarını en fazla yönelttiği yaşam alanlarıdır ve bu nedenle yürütülen siyasal mücadelenin ürünü olarak anayasal korumaya konu olmuşlardır. İşte 1961 Anayasası'nın 10. maddesine egemen olan düşünce, her biri birer temel hak güvencesine kavuşmuş olan bu tür yaşam alanlarının devletçe korunması, *devletin, bunları sınırlayan engelleri kaldırarak, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli koşulları hazırlamasıdır.* Bu yaklaşım artık özgürlük-yasa karşıtlığını, "toplum içinde özgürlüğün" tek seçeneği olmaktan çıkarmış, özgürlüğe belli içeriğe sahip olumlu, yapıcı, geliştirici bir tanım getirmiştir.

Bu anlayışın temel ve hak ve özgürlükler sistemine yansıyan belli uzantıları vardır.

Bir kere temel hak ve özgürlükler, *Anayasa'nın sözüne ve ruhuna uygun olarak ve ancak yasa ile* sınırlanabilir. Yasa, bir temel hakkı herhangi bir nedenle değil, Anayasa'da yer alan belli nedenlerle sınırlayabilecektir. Temel hak ve özgürlüklerden her biri, belli bir yaşam alanını güvence altına aldığına göre, sınırlama nedenleri de bu farklı nesnel yaşam ilişkilerinin niteliğine ve yapısına uygun nedenler olmalıdır. 1961 Anayasası, bu nedenle *kademeli ve farklılaşmış* bir sınırlama sistemi getirerek, *hangi temel hakkın hangi nedenle sınırlanabileceğini* o hakkın kendi maddesi içinde belirtmiştir. Ancak 11. maddenin, 1971 değişikliğinden önceki metninde, sınırlama nedenlerinin en önemlilerine, bu nedenlerle dahi halkın özüne dokunulamıyacağını belirtmek amacıyla yer verilmiş olması, özellikle uygulamada sistemin anlaşılmasında farklılıklara, hatta ters anlamalara yol açmıştır. 1971 değişikliği ise, 11. madde içinde yer alan sınırlama nedenlerini ge-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nel nedenler olarak çoğaltıp bunları çeşitli Anayasa maddelerinde yerli yersiz tekrarlayarak sistemin dengesini bozmuş, 11. madde ile diğer sınırlama hükümleri arasındaki ilişkiyi daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Bu durum öğretide ve uygulamada uzun tartışmalara yolaçmıştır. Bununla birlikte, sistemin, özde çağdaş bir anlayışı yansıttığını vurgulamak gerekir. Bu sistemin özünü koruyarak bir basitleştirmeye gitmek, belirsizlikleri ortadan kaldırıp, yasa koyucuya, gerekli düzenlemeleri yapabilmesi için daha geniş bir serbestlik tanımak her zaman mümkündü. Bunun için, uygulamanın az çok açıklığa kavuşturduğu, içeriği belirlenebilen temel sınırlama nedenlerini tümüyle bir maddede toplamak ve "sınırlamanın ancak bu amaçlarla ve özgürlükçü demokratik düzen gerekleriyle haklı kılınan ölçüde, her hak ve özgürlüğün kendine özgü niteliğine uygun olarak yapılacağı" ilkesini getirmek yeterli olabilirdi. Bu durumda her bir temel hak maddesinde çeşitli sınırlama nedenlerini yerli yersiz tekrarlamaya da gerek kalmazdı.

1961 Anayasası'nın temel hak anlayışını en çarpıcı biçimde yansıtan kural, 11. maddenin 2. fıkrasında yer alan *"öze dokunma yasağı"*dır. Bu fıkraya göre, *"kanun, temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunamaz."*

Sınırlama sistemiyle birlikte Bonn Anayasası'ndan alınan bu kural, yasa koyucuya tanınan *sınırlama yetkisinin kesin bir sınırını* oluşturmaktadır. Her temel hakkın güvence altına aldığı belli yaşam alanının, o hakla sağlanan anayasal güvence'a varlık nedeni açısından dokunulmaz bir özü, bir çekirdeği vardır. İşte 11. maddenin 2. fıkrası, bu öze *mutlak bir koruma* getirmekte, kişiye *dokunulmaz bir alan* sağlamaktadır. Böylece temel haklar, kamu çıkarları karşısında belli bir önceliğe sahip kılınmış olmaktadır. Öze dokunma yasağı, Anayasa Mahkemesi'nin yirmi yıl kadar süren uygulaması içinde belli bir açıklığa kavuşmuş, özün içeriği konusunda belli ölçütler geliştirilmiştir. Öte yandan yine belirtmek gerekir ki, öze dokunma yasağı 1961 Anayasası döneminde ne öğretide, ne de uygulamada ciddi bir yakınmaya yol açmamış, aksine bu kurala 1961 Anayasası'nın erdemlerinden biri gözüyle bakılmıştır.

1961 Anayasası'nda temel hakların genişlemesi, yalnızca temel haklara öncelik tanıyan ve yasal sınırlamayı belli ilke ve kayıtlara bağlayan yaklaşımda görülmüyor. 1961 Anayasası, çağının temel hak ve özgürlüklerinin hemen hepsini kapsayan geniş bir temel haklar bütünü getirmiştir. Bu haklar yalnızca sayılmakla yetinilmemiş, ayrıntılı hükümler ve *ek güvencelerle* takviye edilmiştir. 1961 Anayasası klasik bir ayırıma uyarak temel hakları üç bölüm altında toplamaktadır: "Kişinin hak ve ödevleri, sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler, siyasi haklar ve ödevler."

Türk anayasa gelişmeleri içinde 1961 Anayasası'nın bir yeniliği olarak kendisini gösteren *"iktisadi ve sosyal haklar"* bölümündeki maddelerin bir kısmı *"temel hak"* yapısı içinde düzenlenmiştir. Bunlardan bazıları, kişiyi devlete karşı koruyan birer hak niteliği taşır. Mülkiyet hakkı, dilediği alanda çalışma, sözleşme ve özel teşebbüsler kurma özgürlükleri bu türdendir. Anayasa'da yer aldıkları bölüme rağmen, bunları klasik haklar olarak görmek gerekir. Bunların iktisadi ve sosyal haklar arasında yer almalarının nedeni, bir yandan taşıdıkları iktisadi nitelikle, öte yandan da bağlı oldukları sosyal sınırlamalarla açıklanabilir.

Yine aynı bölüm içinde yer alan ve koruyucu hak niteliği taşıyan başka haklar, sosyal devletin gerçekleşmesiyle

SOSYAL ADALET: 1961 Anayasası'nın genel felsefesine göre "iktisaden zayıf olanı güçlüye karşı koruyarak sosyal eşitsizliği gidermek ve sosyal adaleti sağlamak" gerekmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yakından ilgilidir. Bunlardan sendika, grev ve toplu sözleşme hakları, *işçilerin* birleşerek *iktisadi ve sosyal durumlarını korumalarını ve düzeltmelerini sağlayan haklardır.* Burada işçi ve işveren arasında bireysel düzeyde mevcut olan fiili eşitsizlik, bu haklarla kollektif düzeyde dengelenmekte, devletin müdahalesi dışında serbest pazarlık ve kendi kendine yardım ilkeleriyle sosyal amaca ulaşılmaktadır. Bu da sosyal devletin bir başka boyutudur. Bunun gibi dinlenme hakkı, angarya yasağı, kişileri yaşına, gücüne ve cinsiyetine uygun olmayan bir işte çalıştırma yasağı, koruyucu haklardan olmalarına rağmen iktisaden güçsüz olanın korunması amacına hizmet etmeleri bakımından birer sosyal hak niteliğindedir. Devlet okullarında *parasız ilköğrenim hakkı* ise, kişiye devletin olumlu bir edimde bulunmasını doğrudan isteme hakkını verir ve bu nedenle olumlu statü haklarının tipik bir örneğidir. Buna karşılık koruyucu kamu hakkı gibi göründüğü halde, gerçekte doğrudan bir istem hakkı vermeyen haklar da var. Örneğin çalışma hakkı, ancak devlete 41. maddede verilen "İktisadi ve sosyal hayatı tam çalışma esasına göre düzenleme" ödevi yerine getirildiği oranda gerçekleşebilir. Sosyal güvenlik hakkı da bu niteliktedir.

1961 Anayasası'nın Uygulanışı ve Yıkılışı: 1961 Anayasası'nın en büyük talihsizliği, 20 yıl kadar süren yaşamının büyük bir bölümünü, kendisini benimsememiş iktidarların uygulaması altında geçirmiş olmasıdır. 1965 seçimlerine gelinceye kadar önemli yakınmalara yol açmayan 1961 Anayasası, kendisini benimsemeyenlerin iktidara gelişinden itibaren dozunu giderek artıran eleştiri ve saldırılara hedef oldu. 1968 yılında tüm Avrupa'da görülen öğrenci hareketlerinin Türkiye'ye daha sert ve geniş bir biçimde yansıyıp giderek silahlı şiddet hareketlerine dönüşmesi ve iktidarın bu gelişmeler karşısında acze düşmesi, 12 Mart 1970 tarihinde ilk büyük Anayasa bunalımına yol açtı. 12 Mart Muhtırası'ndan sonra kurulan partilerüstü hükümetlerin hazırladığı ve parlamentodan geçirdiği anayasa değişiklikleri, o zamana kadar söz konusu olan yakınmalara çözüm getirme iddiasıyla ortaya çıktı. 1971 ve 1973'te gerçekleştirilen bu değişikliklerle Anayasa maddelerinden dörtte birine ilişilmiş, 11 yeni geçici hüküm getirilmiştir. Bu değişikliklerin en önemlileri şöyle özetlenebilir:

-11. maddede ve başka temel hak maddelerinde yer alan sınırlama nedenleri genişletildi ve 11. maddeye temel hakların kötüye kullanılmasına ilişkin genel bir yasak eklendi;

-gözaltına alma süreleri, önce 7, sonra 15 güne çıkarıldı;

-memurların sendikalara girmeleri yasaklandı;

-hükümete yasa gücünde kararname çıkarma yetkisi tanındı;

-TRT özerkliği kaldırıldı;

-üye seçiminde Bankalar Kurulu'nun etkili olduğu Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulması öngörüldü.

Bütün bu değişikliklere rağmen, ne iktidarlar daha güçlü oldu, ne de Anayasa'ya yöneltilen eleştiri ve saldırılar bir son buldu.

1961 Anayasası'nın yıkılışını hazırlayan etkenler çok çeşitli ve karmaşıktır. Ancak, bunlardan ikisi anayasa hukukunu doğrudan doğruya ilgilendiren nedenler sayılabilir.

1961 Anayasası'nın yapılışı sırasında, o dönemin koşullarından ileri gelen nedenlerle önemli bir toplum kesiminin dışlanmış olması, ortaya çıkan metnin benimseniş derecesini büyük ölçüde etkilemiştir. Anayasa'nın kendi kusurlarından çok yapılışındaki katılma eksikliğinden kaynaklanan bu benimsenme noksanlığı, kendi başarısızlıklarını maskelemek isteyen çeşitli iktidarlarca ustaca kullanılmış, siyasal iktidarı sınırlayıcı kurumlar ve kurallar bahane edilerek "bu Anayasa ile ülke yönetilemez" izlenimi bilinçli bir biçimde yaygınlaştırılmıştır. Buna karşılık, Anayasa'yı savunanlar da, aynı Anayasa'nın iktidarları sınırlayıcı işlevini muhalefet ettikleri iktidarlar bakımından yerli yersiz abartarak, bu taktiğin başarıyla uygulanmasını kolaylaştırmışlardır. Özellikle teröre karşı mücadele söz konusu olduğu zaman, mücadeledeki acizliğin özürü olarak Anayasa'dan sözedilmesi ve daha da önemlisi, Anayasa çerçevesinde terörle mücadele ettiklerini söyleyenlerin de aynı konuda acze düşmeleri, sonuçta, Anayasa'nın teröre yardımcı olduğu kanısını yanlış olarak yaygınlaştırmakta rol oynamıştır.

1961 Anayasası'nı yıpratan nedenlerden biri de, 1961 Anayasası döneminde ülkede uygulanan seçim sistemlerinde aranmalıdır.

Seçim sistemi, 1961 Anayasası'nda gösterilmiş değildi. Ama nisbi temsil sistemi, arka arkaya denenen barajlı d'Hondt, milli bakiye ve barajsız d'Hondt biçimleriyle, 1961 Anayasa düzeninin adeta bir parçası oldu. Anayasa Mahkemesi, bir kararında d'Hondt yönteminin barajlı uygulamasını Anayasa'ya aykırı bularak, nisbi temsilin yalın biçimlerinin neredeyse bir anayasal zorunluluk gibi görülmesine yol açtı. Oysa seçim sisteminin Anayasa'da gösterilmemiş olmasının en büyük yararı, anayasal düzene en az Anayasa kuralları kadar etki yapan seçim sisteminde, ülke koşullarının gerektirdiği değişiklikleri yapma olanağının her zaman açık tutulmasıydı. Gerçi nisbi temsil sistemi, çeşitli görüşlerin parlamentoda temsilini sağlama bakımından Türkiye'de çoğulcu demokrasinin adeta bir ön koşulu sayılagelmiştir. Ancak bu sistemin Türkiye'de uzun süre uygulanmış biçimi olan barajsız d'Hondt yöntemi, özellikle 1973'ten sonra bir partinin tek başına iktidara gelmesine imkan vermemiş, oyların büyük çoğunluğu iki ana parti arasında paylaşılırken, küçük partiler, rejim üzerinde gerçek güçlerinin çok üstünde rol oynama olanağı bulabilmişlerdir. Bu ise siyasal iktidarı zaafa uğratan ve büyük partiler arasındaki kutuplaşmayı körükleyen etkenlerden biri olmuştur. Ülke, pamuk ipliğine bağlı koalisyonlar ve azınlık hükümetleri, partilerüstü hükümetler ya da milletvekili transferlerine sahne olan bir dizi hükümet bunalımları dönemi yaşamıştır. Aslında yine nisbi temsil sistemi içinde kalınarak, yürürlüktcki seçim yönteminde yapılacak düzeltmelerle önlenmesi mümkün olan bu bunalımlar, kamuoyuna bir Anayasa bunalımı olarak yansımış ve seçim yönteminin yarattığı sakıncalardan 1961 Anayasası sorumlu tutulmuştur.

1982 Anayasası

Milli Güvenlik Konseyi Yönetimi: Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 12 Eylül 1980'de yönetime el koyması, 27 Mayıs Hareketi'nden farklı olarak *"emir ve komuta zinciri içinde ve emirle"* gerçekleşmiştir. *Yasama* ve *yürütme* yetkilerinin, Genelkurmay Başkanı ve Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlarıyla Jandarma Genel Komutanı'ndan oluşan Milli

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Güvenlik Konseyi (MGK) tarafından kullanılacağı, Genel Kurmay Başkanı ve MGK Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine 12 Eylül 1982 tarihli açıklamasında belirtilmişti. Gerçi daha sonra sivillerden oluşan bir Bakanlar Kurulu meydana getirilmiş ve MGK, yürütme yetkisini Bakanlar Kurulu aracılığıyla kullanmaya başlamıştır ama, yasama ve yürütme arasında bir görev ayrılığı yapılmış değildir. 25 Eylül 1980 tarihli MGK Yasama Görevleri İçtüzüğü'nde parlamenter işleyişin terminolojisi kullanılmış, güven oylaması ve Bakanlar Kurulu'nun veya bir bakanın düşürülmesinden söz edilmişse de, daha sonra aynı İçtüzüğü değiştiren 25 Şubat 1981 tarihli kararda bu tür terimlere yer verilmemiş, güven oylaması yerine "hükümet programının *onaylanması*" sözü kullanılmış, "düşürme"ye ilişkin hüküm ise kaldırılmıştır. Bu da gösteriyor ki bakanlar daha çok MGK'nin görevlileri durumundadırlar. Nitekim sonradan yapılan 1982 Anayasası'nın geçici 15. maddesi de MGK'nın Türk Milleti adına yasama ve yürütme yetkilerini kullandığını belirtmektedir.

27 Ekim 1980 tarih ve 2324 sayılı "*Anayasa Düzeni Hakkında Kanun,* MGK yönetiminin ilk önemli hukuksal temelini oluşturmuştur. Bu yasaya göre, yeni bir anayasa yürürlüğe girinceye kadar 1961 Anayasası ile değişiklikleri aşağıdaki istisnalarla yürürlükte kalacaktır: Anayasa'da TBMM'ye, Millet Meclisi'ne ve Cumhuriyet Senatosu'na ait olduğu belirtilen görev ve yetkiler MGK'nca, cumhurbaşkanına ait olduğu belirtilmiş bulunan görev ve yetkiler de MGK Başkanı ve Devlet Başkanı'nca yerine getirilir ve kullanılır. MGK'ca çıkarılan bildiri, karar ve kanunların Anayasa'ya aykırılığı ileri sürülemez. Bunların Anayasa hükümlerine uymayanları, anayasa değişikliği olarak, kanunlara uymayanları da kanun değişikliği olarak yürürlüğe girer. Ayrıca Kanunun 4. ve 5. maddeleri yürütmeyi durdurma ve iptal istemelerine belli sınırlamalar getirmiştir.

1982 Anayasası'nın Yapılışı: 1982 Anayasa'nın hazırlanışında göze çarpan en belirgin özellik, MGK'nın *yeni anayasal düzeni kurma sorumluluğunu tek başına yüklenmiş olması* ve sivil kesimlerle bu konuda yalnızca *danışma* niteliğinde bir işbirliğine girmesidir. Bu özelliği her aşamada görmek mümkündür. 2485 sayılı *Kurucu Meclis Hakkında Kanun*la oluşturulan *Kurucu Meclis*'in yapısı ve

HUKUK DEVLETİ: 1961 Anayasası'na özgü ilkelerden biri de insanlara hukuk güvenliğini sağlamayı amaçlamasıdır. Bu nedenle hukuk devletinin temel unsurlarını ayrıntılı kural ve kurumlarla düzenler, iktidarı sınırlayacak gerekli yapıyı kurar. Hukuk devleti ilkesi, başta sosyal devlet ilkesi olmak üzere Anayasa'nın öbür ilkeleriyle birlikte ele alındığında bunun yalnızca biçimsel bir ilke olarak kalmadığı, Anayasa'nın bütünlüğü içinde maddi bir içerik de kazandığı görülür.

işleyişi bunun tipik bir örneğidir. Yasaya göre Kurucu Meclis, MGK ile Danışma Meclisi'nden oluşmaktadır. 160 üyeli Danışma Meclisi'nin 40 üyesi doğrudan doğruya, 120 üyesi de her ilin valilerince önerilecek üç kat aday arasından MGK tarafından seçilmiştir. Böylece Danışma Meclisi'nin yapısında herhangi bir temsil özelliği aranmamış, Meclis, MGK'nin güvenini taşıyan danışmanlardan oluşmuştur. Zaten adı da bu niteliğine uygun olarak seçilmiştir. Burada dikkati çeken bir başka nokta, 11 Eylül 1980 tarihinde herhangi bir siyasal partiye üye olanların Danışma Meclisi'ne girmemesi koşuludur. Böylece 27 Mayıs Hareketi'nden farklı olarak, herhangi bir ayırım yapılmaksızın tüm partiler, anayasının hazırlanışından dışlanmışlardır.

Kurucu Meclis'e üç temel görev verilmişti: Anayasayı, Siyasal Partiler Yasası'nı ve Seçim Yasası'nı hazırlamak. Bunun dışında genel olarak, yeni TBMM göreve başlayıncaya kadar *yasama görevini* yerine getirmek de Kurucu Meclis'e verilmiştir.

1982 Anayasası'nın yapılışı bakımından önem taşıyan bir başka özellik, Anayasa'nın kabulünden önceki dönemde sürdürülen *yasama faaliyetinin niteliğinde* kendini gösteriyor. Bu açıdan MGK'nin, gündemindeki belli yasaları Danışma Meclisi'ne göndermeyişinin ayrı bir önemi var. Gerçekten 12 Eylül 1980 tarihinden Danışma Meclisi'nin anayasa çalışmalarına yoğunluk vermeye ancak başlayabildiği 1982 baharına kadar geçen sürede anayasa düzenini yakından ilgilendiren önemli yasaların büyük bir kısmı zaten yürürlüğe girmiş ve yeni kurulacak düzenin ana hatları belirmeye başlamıştı. Danışma Meclisi'ndeki anayasa çalışmalarının bu zemini gözardı etmesi, eşyanın doğasına aykırıydı.

MGK yönetimi, Anayasa'nın yapılışındaki temsil eksikliğini iki noktada gidermeye çalıştı. Bir kere Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu, çalışmalarına çeşitli kesimlerden görüş toplayarak başladı. Hatta zamanın büyük bir kısmı, anayasaya ilişkin görüşlerin toplanmasına ve sınıflandırılmasına ayrıldı. Öte yandan Anayasa Komisyonu'nca hazırlanan taslağın geniş bir tartışma ortamında eleştirilmesini sağlamak amacıyla 52 Sayılı Karar'la getirilen yasakların bir kısmı kaldırıldı. Böylece kapatılan siyasal partilerin ileri gelenleri kişisel olarak görüş bildirme olanağını bulabildiler. Taslağın, özellikle basında olduk-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ça geniş bir biçimde tartışıldığı da bir gerçektir.

Temsil eksikliğini gidermeye yönelik asıl önem, Kurucu Meclis Yasası'nın 26. maddesinde öngörülen Kurucu Meclis'ce kabul edilecek anayasanın *halk oyuna* sunulmasına ilişkin hükümdür. Burada 27 Mayıs Hareketi'nin Kurucu Meclis'e ilişkin yasasından farklı olarak, anayasanın halk oylamasında reddedilmesi halinde, nasıl bir yol izleneceği belirtilmemiş, son sözü söyleme yetkisi MGK'ya bırakılmıştır. Ancak, sonuçta buna gerek kalmadan, 7 Kasım 1982 tarihinde yapılan halk oylaması sonucunda Anayasa, *geçerli oyların % 91,37 çoğunluğu ile* kabul edilmiştir.

1982 Anayasası'nın hazırlanışı ve halkoyuna sunuluşu, 1961 Anayasası'na göre bir yıl daha uzun sürmüştür. Bu da yeni anayasal düzene *ihtiyatlı ve tedrici bir geçişin* amaçlandığını gösteriyor. Bu özellik, Anayasa'nın halk oylamasında kabulünden sonra da devam etmiştir. Anayasa'da oldukça geniş tutulan geçici hükümler, daha sonra çıkarılan Siyasal Partiler ve Seçim Yasalarında, MGK'nın, gerek parti kurucularını ve gerekse milletvekili adaylarını veto yetkisini saklı tutması, yeni kurulan bir partinin kapatılması ve siyaset yasağının eski partilerin il ve ilçe başkanlarıyla yönetim kurulu üyelerine kadar genişletilmesi, MGK yönetiminin, eski siyasal kadrolara ya da güven duymadığı yeni kadrolara, yeni Anayasa düzeninde yer vermemeye ve bu düzene geçiş sürecini kendi denetim ve sorumluluğu altında tamamlamaya kararlı olduğunu göstermektedir.

1982 Anayasası'nın Temel Özellikleri:

• Tepki Özelliği: 1982 Anayasası incelendiğinde, 1961'deki kurucu güce egemen olan bir anayasa iyimserliğinin 1982'de bu kez bir anayasa kötümserliğine dönüştüğü görülüyor. İşin ilginç yanı, her iki yaklaşımın temelde birbirine benzemesidir. 1982 kurucu gücünün anayasa kötümserliği, kendisini daha da ayrıntılı bir Anayasa yapma yoluna itmiştir. Her iki davranışın da beklentisi aynıdır: Anayasa ile toplumsal sorunların çözüleceğine olan inanç. Farklı olan, toplumsal sorunların niteliğidir. 1961 kurucularını ilgilendiren sorun, antidemokratik iktidarların temsil ettikleri milli iradeyi kötüye kullanarak baskıcı bir yönetim kurmalarını önlemekti. Bu amaçla temel haklar sistemini ve hukuk devleti ilkesini ayrıntılı hükümlerle genişleterek, bunları yaşatacak bağımsız bir yargı mekanizması yaratarak, özerk kurumlar oluşturarak *siyasal iktidarı sınırlama* yolu seçildi. 1982 kurucularını ilgilendiren temel sorun ise, bir daha anarşinin ve kanlı şiddet olaylarının ortaya çıkamıyacağı bir anayasal düzen kurmaktı. Bu iktidar, anarşi ve terörü, siyasal iktidarı sınırlamakla devlet gücünde ortaya çıktığı varsayılan bir zaafın sonucu olarak gördü ve bundan 1961 Anayasası'nı sorumlu tuttu. Teşhis bu olunca, başvurulacak temel çarelerin 1961 Anayasası'na tepki niteliği taşıması, ama yine de anayasal çözümler olarak ortaya çıkması kaçınılmazdı. Tepki derecesi ise doğal olarak 1961'e oranla daha da büyük oldu. Öyle ki, bir yasa ya da tüzük konusu olabilecek hükümler Anayasa hükmü olarak düzenlendi. Maddelerin sayısı arttığı kadar hacimlerinde de önemli ölçüde genişleme oldu. Ancak, şunu belirtmek yerinde olur: Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı ve Genel Kurul'un kısmen düzelttiği metinlerdeki tepki derecesi, MGK'nin beklentilerini kat kat aşmıştır. Anayasa'nın nerdeyse bir "ana" yasa olma niteliğini bile bozmaya kadar uzanan bu tepkiler, Danışma Meclisi'nden sonraki aşamada kısmen ayıklanarak Anayasa metninde önemli düzeltmeler sağlanmış ve özellikle mülkiyet hakkını abartıp buna karşılık işçi haklarını kullanılmaz hale getiren hükümler bir ölçüde dengelenmiştir.

ANAYASAL DENETİM VE ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARI

"Siyasetin tümüyle objektif tanımı yoktur. Çünkü tümüyle objektif siyaset yoktur". Maurice Duverger'nin bu tanımından yola çıkacak olursak, "iktidarları ve siyasetleri denetlemek" için oluşturulan kurumların tümü, son tahlilde "siyasa üreten" kuruluşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Senedi İttifak (1809) ile geleneğini bulan, siyasal iktidarı denetleme ve iktidar ortakları arasında uzlaşma sağlama düşüncesi günümüzde, anayasa Mahkemeleri veya yüksek mahkemelerle uygulanmaktadır.

Senedi İttifak, siyasa alanında ilk kez bir yeri olduğu kabul edilen ayan, ağa ve kendine buyrukluk güden derebeylerı ile devlet erkanı, ulema ve ocak ağalarını bir araya getirerek, çıkarları karşılıklı çatışma halinde olan bu güçler arasında sağlanacak bir uzlaşmayı senede bağlamayı amaçlıyordu. Bu "senet" maddi ve manevi değerlerin otoriteye dayalı olarak dağıtımını ve benimsetilmesini "bir denetim silahı" olarak sağlayacaktı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yargi yoluyla anayasal denetim söz konusu değildir. İktidarı paylaşan hükümet-parti-idare (sivil ve askeri) üçlüsü, parti programının hükümet programıyla birleştirilmesi üzerine rejimin teminatını sağlayacak denetimi yalnızca TBMM'ye tanımıştır. TBMM kendi yaptığı kanunların anayasaya uygunluğunu yine kendisi karara bağlayacaktır.

Çok partili dönemde iktidar, muhalefetin yasal denetimini, yasaları değiştirerek etkisizleştirmeye çalışmıştır. 1956 Mayıs'ında, aralarında iki Yargıtay Daire başkanının bulunduğu 16 yargıcın "görülen lüzum üzerine" adalet bakanınca emekliye sevkedilmesi yasalarda değişiklik yapılarak yasallaştırılmaya çalışılmıştır.

İktidarın keyfi uygulamalarına karşı çıkarılan kanunların Anayasa'ya uygunluğunu denetlemek üzere bir Yüksek Mahkeme kurulması fikri, aydınlar ve askerler arasında geniş taraftar bulunca, 27 Mayıs 1960'ı takibeden günlerde Anayasa Mahkemesi kurulması tartışmasız olarak gündeme geldi.

Kararlar:

Anayasa Mahkemesi, kurulduğu 1962 yılından 1977 yılına kadar Doç. Dr. Artun Ünsal'ın araştırmasına göre 1531 başvurudan 223'ünü başvuranın isteği doğrultusunda iptal etmiştir. Anayasa Mahkemesi'ne yöneltilen eleştirilerin başında gelen 'Milli İradenin önüne geçme' iddialarıyla bağlantılı olarak bir karşılaştırma yapılacak olursa; ABD Yüksek Mahkemesi 1789-1968 yılları arasında Kongre'nin çıkardığı yasaları yalnızca 95 kez Anayasa'ya aykırı bularak iptal etmiştir.

Görüleceği gibi, Türkiye'deki Anayasa Mahkemesi'nin yasamayı denetleme etkinliği oldukça yoğundur. Aynı araştırmaya göre; Anayasa Mahkemesi 1962-1977 yılları arasında CHP'nin 53 başvurusundan 23'ünü, AP'nin 82 başvurusundan 25'ini, TİP'in 50 başvurusundan 15'ini uygun görerek iptal kararı vermiştir.

Dokunulmazlık:

Anayasa Mahkemesi 1967 yılında TİP Milletvekili Çetin Altan'ın dokunulmazlığının kaldırılması için Meclis'ce alınan kararı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

iptal etmiştir. Böylece, Mehmet Ali Aybar ve Behice Boran'ın aynı konudaki başvurularını da yeniden karar vermeğe yer olmadığı görüşüyle geri çevirmiştir. Anayasa Mahkemesi bağımsız Milletvekili Ali Karahan'ın dokunulmazlığının kaldırılması yönündeki Meclis kararını yerinde görerek başvuruyu reddetmiştir. Cumhuriyet Senatosu Milli Birlik Grubu üyeleri Mucip Ataklı, Ekrem Acuner, Suphi Karaman, Sezai Okan ve Şükrü Özkaya'nın dokunulmazlıklarının kaldırılması yönündeki Meclis kararını toplu başvuru üzerine 1969 yılında iptal etmiştir. 1971 yılında da aynı grup üyelerinden Osman Köksal ve Ekrem Acuner hakkındaki dokunulmazlıklarının kaldırılması kararlarını da reddetti.

Parti Kapatma:

Anayasa Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığı'nın başvurusu üzerine 6 parti hakkında kapatma kararı vermiştir. İşçi Çiftçi Partisi'ni (1968) kongresini zamanında yapmadığı, Türkiye İleri Ülkü Partisi'ni (1968) ve Büyük Anadolu Partisini (1972) münfesih sayıldıkları için, Türkiye İşçi Partisi (1971) ve Türkiye Emekçi Partisi'ni (1979) Anayasa ve Siyasal Partiler Yasası'na aykırı davrandıkları gerekçeleriyle kapatma kararı vermiştir. Anayasa Mahkemesi ayrıca Birlik Partisi, Vatan Partisi, Yeni Köylü Partisi, Kemalist Gençlik Partisi, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi ile Muhafazakar Parti hakkında da hukuksal varlıklarının kalmadığına karar vermiştir.

İz Bırakan Kararlar:

Anayasa Mahkemesi'nin 1961 Anayasası'nın uygulandığı süreç içerisinde aldığı bazı kararlar bu Anayasa'ya tepki duyan iktidarlarca kıyasıya eleştirilmiş,sonuçları itibarıyla yasama işlevi gören kararları ise oldukça ciddi tartışma konularını oluşturmuştur.

ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARININ KONULARA GÖRE DAĞILIMI (1962 - 1975)

	Toplam	İptal	Red
Temel ve Kişisel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılmasına Karşı Başvurular	138	43	95
Yaygın Ekonomik Yararların(Kamu Ekonomisi) Sınırlandırılmasına Karşı Başvurular	75	31	44
Özel Ekonomik Yararların Sınırlandırılmasına Karşı Başvurular	20	3	17
Siyasal Hakların Sınırlandırılmasına Karşı Başvurular	70	25	45
Yargı Yetkisinin ve Yargıç Güvencelerinin Sınırlandırılmasına Karşı Başvurular	50	20	30
Öteki Konularda Başvurular	63	42	21
Genel Toplam	416	164 (%39.5)	252 (%60.5)

Eski Demokratların siyasal haklarının geri verilmesini sağlayacak anayasa değişikliği kararının biçim yönünden iptali uzun süre Anayasa Mahkemesi'nin "Anayasayı iptal eden kararı" olarak nitelendirilmiştir.

Devlet Güvenlik Mahkemeleri Kuruluş Yasası ile Toprak Reformu Yasası'nın biçim yönünden iptal edilmeleri ve yasama organına yeni düzenleme için bir yıllık süre tanınmasına rağmen bu süre içersinde yasaların çıkarılamayışı Anayasa Mahkemesi'ni "yasa yapar" konuma getirmiştir.

1974 Af Yasası'nın istisnalar maddesinin Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilişi siyasi hükümlülerin de af yasası kapsamına alınmasını sağlarken, muhalefet de Anayasa Mahkemesi'nin bu kararla "Parlamento'nun üstünlüğü" ilkesine gölge düşürdüğünü savunmuştur.

Anayasa Mahkemesi, düşünce özgürlüğü konusunda ise, 141. ve 142. maddelerin iptal istemlerini de üyelerin oybirliğine varamamalarına rağmen oy çokluğu ile geri çevirmiştir.

• Temel Hak ve Özgürlükleri Sınırlama Olanağının Artması: 1982 Anayasası'ndaki tepkinin herşeyden önce *"güçlü iktidar"* arayışında kendini göstermiş olması doğaldır. Çağımızın karmaşık toplumsal yapısı ve bunun birlikte getirdiği *"sosyal devlet"* anlayışını gerçekleştirecek düzenleme ve uygulamalar, güçlü ve etkili bir iktidarı zorunlu kılmaktadır. Ne var ki, yeni Anayasa, temel hak ve özgürlükleri belli çemberler içine alan mekanizmaları da birlikte getirmeyi, sanki bu çağdaş olgunun ayrılmaz bir parçasıymış gibi görmüş, kişiyi güçlü iktidarlara karşı koruyacak kural ve kurumları cılız bırakırken, temel hakları sınırlama olanaklarını genişletmiştir. Bu genişleme şu noktalarda kendini gösteriyor:

1961 Anayasası'nın *farklılaşmış ve kademeli sınırlama sistemi,* yerini tüm temel haklar için geçerli olacak sınırlama nedenlerinin 13. maddede geniş bir liste halinde sıralandığı *genel sınırlama sistemi*ne bırakmıştır. MGK Anayasa Komisyonu gerekçesinde, genel sınırlama nedenlerinin temel hak ve özgürlüklerin tümü için geçerli olduğu tekrarlanmakta, ama, bunlardan hangilerinin hangi temel hak ve özgürlük için sınırlama nedeni olarak uygulanacağının yasada belli edileceğine işaret edilmektedir. Bundan, yasanın ilgili temel hakkın niteliğini gözönünde tutarak, ona uygun sınırlama nedenini seçmesi gerektiği sonucuna varılabilir.

1961 Anayasası'nın temel hak güvencesi bakımından en önemli hükümlerinden biri olan *"Kanun, temel hakların özüne dokunamaz" kuralına* 1982 Anayasası'nda *yer verilmemiştir.* Gerekçeye göre, yeni Anayasa ile getirilen *"sınırlamanın demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olmaması"* kıstası, *"öze dokunmama"* kıstasından daha belirgin, uygulaması daha kolay olan bir kıstastır. Böylece, hukuk sistemine yeni girmiş olan bir kıstas, yirmi yıl boyunca Anayasa Mahkemesi uygulamasına konu olan ve giderek açıklık kazanan bir kıstastan daha belirgin sayılmaktadır. Öte yandan adı geçen kıstaslar birbirinden farklı niteliktedir. "Demokratik rejim" bir sınırlama kıstasıdır; yani, sınırlamanın nasıl yapılması gerektiğini gösterir; bu nedenle de *nisbi* bir karakter taşır. Öze dokunma yasağı ise, kişiye her temel hak açısından dokunulmaz, asgari bir alan güvencesi verir, yani *mutlaktır.* Bu alanda sınırlama faaliyeti artık yapılamaz. Öze dokunma yasağının kaldırılması temel hakların is-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantv.org

1961 ve 1982 ANAYASALARINDA ANAYASA MAHKEMESİ

Genel Kurul'ca kendi başkan ve üyeleri arasından gizli oyla ve üye tam sayısının salt çoğunluğuyla seçilir.

Bir üyeyi, Askeri Yargıtay Genel Kurulu'nun üye tam sayısının salt çoğunluğunun gizli oyla göstereceği, üç aday arasından seçer.

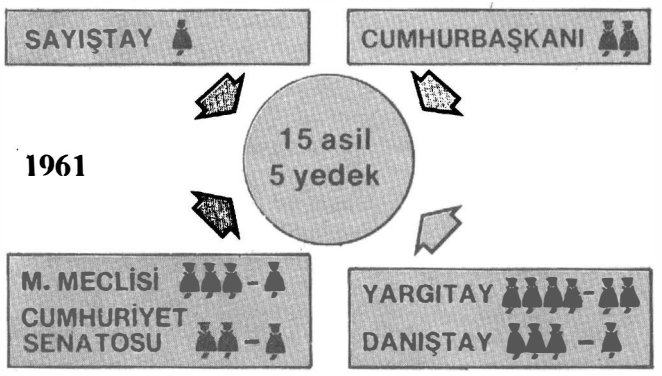

Bu seçimler, TBMM üyeleri dışından üye tamsayılarının üçte iki çoğunluğu ve gizli oyla yapılır. Meclislerce seçilecek üyelerden birer kişinin seçiminin, üniversitelerin hukuk, iktisat, siyasal bilimler öğretim üyelerinin birlikte toplanarak açık üyelliklerin üç katı tutarında ve gizli oyla göstereceklerı adaylar arasından olması gerekir.

Genel Kurullarca kendi başkan ve üyeleriyle başsavcı ve başkan sözcüsü arasından gizli oyla ve üye tamsayılarının salt çoğunluğuyla seçilir.

Meclislerce seçilecek üyeler TBMM üyeleri dışından, üye tamsayılarının salt çoğunluğuyla ve gizli oyla seçilir.

GÖREV VE YETKİLERİ:

- Kanunların ve TBMM içtüzüklerinin anayasaya uygunluğunu denetler.
- Cumhurbaşkanını, Bakanlar Kurulu üyelerini, Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay, Yüksek Hakimler Kurulu ve Sayıştay başkan ve üyelerini, Cumhuriyet Başsavcısını, başkan sözcüsünü, Askeri Yargıtay Başsavcısını ve kendi üyelerini görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan sıfatı ile yargılar.
- Siyasi partilerin kapatılması hakkındaki davalara bakar.
- Yüce Divan sıfatıyla baktığı davalar dışındaki işleri dosya düzeyinde inceler.

KİMLER İPTAL DAVASI AÇABİLİR?

- Cumhurbaşkanı
- Son milletvekili genel seçimlerinde geçerli oy sayısının en az yüzde 10'unu alan veya TBMM temsilcisi bulunan partiler veya bunların meclis grupları
- Yasama meclislerinden birinin en az altıda biri tutarındaki üyeleri
- Kendi varlık ve görevlerini ilgilendiren alanlarda
- Yüksek Hakimler Kurulu
- Yargıtay
- Danıştay
- Askeri Yargıtay
- Üniversiteler

1971'DE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

Yüce Divan sıfatıyla baktığı davalar ile siyasi partilerin kapatılması hakkındaki davalar dışındaki işleri dosya düzeyinde inceler.

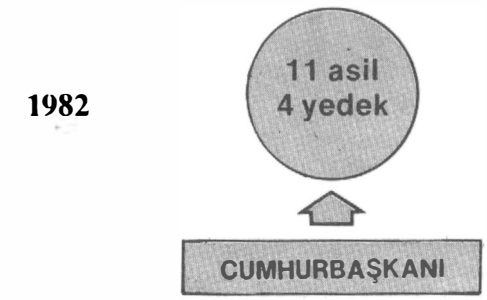

2 asil iki yedek üyeyi Yargıtay
2 asil 1 yedek üyeyi Danıştay
1 asil üyeyi Askeri Yargıtay
1 asil üyeyi Askeri Yüksek İdare Mahkemesi
1 asil üyeyi Sayıştay
genel kurullarınca kendi başkan ve üyeleri arasından üye tamsayılarının salt çoğunluğu ile her boş yer için gösterecekleri üçer aday içinden,
1 asil üyeyi YÖK'ün kendi üyesi olmayan Yüksek Öğretim Kurumları öğretim üyeleri arasından göstereceği 3 aday içinden,
3 asil ve 1 yedek üyeyi üst kademe yöneticileri ve avukatlar arasından seçer.

GÖREV VE YETKİLERİ:

- Kanunların, kanun hükmünde kararnamelerin ve TBMM içtüzüğünün Anayasa'ya şekil ve esas bakımından uygunluğunu denetler.
- Anayasa değişikliklerini ise sadece şekil bakımından inceler ve denetler. Ancak, olağanüstü hallerde, sıkıyönetim ve savaş hallerinde çıkarılan kanun hükmünde kararnamelerin şekil ve esas bakımından Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'nde dava açılamaz. Cumhurbaşkanı'nı, Bakanlar Kurulu üyelerini, Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi Başkan ve üyelerini, Başsavcılarını, Cumhuriyet Başsavcıvekilini, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu ve Sayıştay başkan ve üyelerini görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan sıfatıyla yargılar.
- Cumhuriyet Başsavcılığı'nın açacağı dava üzerine siyasi partilerin kapatılmasını karara bağlar.

KİMLER İPTAL DAVASI AÇABİLİR?

- Cumhurbaşkanı
- İktidar ve ana muhalefet partileri meclis grupları.
- TBMM üye sayısının en az beşte biri tutarındaki üye sayısı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tisna haline dönüşmesine yol açabilecek bir adımdır. Bu yasak, daha önce anayasamızda, yer almamış olsaydı, önemli bir sorun doğmaz, öğreti ve uygulama, böyle bir yasak olmadan da temel hakların anayasal güvencesinden hareketle aynı sonuca varabilirdi. Çünkü, *anayasanın üstünlüğü* ilkesi, yasal sınırlamalara karşı, temel haklara asgari ölçüde de olsa mutlak bir koruma sağlar. Bu anlamda temel haklar, kamu çıkarları karşısında belli bir öncelik taşırlar. Aksi taktirde temel hakların bir anayasa kuralı olarak düzenlenmiş olmasının bir anlamı kalmaz. Ne var ki, yeni Anayasa'da öze dokunma yasağına yer verilmemesi, artık böyle bir güvenceden *vazgeçildiği* anlamına çekilebilecek, bu da siyasal iktidar, yargı organı ve muhalefet arasında yeni sürtüşmelere yol açabilecektir.

Bir başka sınırlama olanağı, savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının *kısmen veya tamamen durdurulabilmesi* veya bunlar için Anayasa'da öngörülen *güvencelerin kaldırılabilmesi*dir (Anayasa, m. 15).

1982 Anayasası, yasa koyucunun yukarıda belirtilen sınırlama olanaklarını büsbütün sınırsız bırakmış değildir. Bir kere temel hak ve özgürlüklerle ilgili *sınırlamalar "öngörüldükleri amaç dışında kullanılamıyacak"* (Anayasa m. 13/2), olağanüstü yönetim hallerinde yapılabilecek sınırlamalar ise, ancak *"durumun gerektirdiği ölçüde"* mümkün olabilecektir. Böylece yeni Anayasa'da hukuk devletinin en önemli ilkelerinden birine, *"ölçülülük ilkesine"* bir sınırlama sınırı olarak yer verilmiş olmaktadır. 13. maddenin gerekçesine göre, *"...öngörülen amaçlar yahut nedenler bahane edilerek, başka bir amacı ulaşmak için hak ve hürriyetler sınırlanmayacak; yahut meşru amaç güdülerek sınırlanmış olsalar bile, getirilen sınırlama bu amacın 'zorunlu' yahut 'gerekli' kıldığından fazla olmayacaktır. Başka bir deyimle 'amaç ve sınırlama orantısı' herhalde korunacaktır."*

Öte yandan, "temel haklara ilişkin sınırlamaların demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaması"da, ölçülülük ilkesine maddi bir içerik kazandırmaktadır.

Ayrıca 15. maddenin 2. fıkrası, sınırlı bir biçimde saydığı belli hak alanlarına olağanüstü yönetim usullerinde dahi dokunulamıyacağını belirtmekle, bunları temel haklar sisteminin bir tür öz güvencesi düzeyine çıkarmış olmaktadır. Tabii, bu ilkelerin temel hakları korumada büyük yararlar sağlayabilmesi için iyi işleyen bir yargı sisteminin bulunması önem kazanmaktadır.

Bunlardan başka, 40. madde, Anayasa ile tanınmış hak ve özgürlükleri ihlâl edilen herkese "yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkânının sağlanmasını isteme" hakkını vermekte, resmî görevlilerin haksız işlemleri sonucu uğranılan kişisel zararın devletçe tazmin edileceğini belirtmektedir. Bu hüküm de ileride yasal düzenlemelerle somutlaştırıldığı takdirde kişiye çok etkili bir koruma sağlamaya elverişli gözükmektedir.

Temel hakları genel olarak ilgilendiren bu sorunlar dışında, *hakların tek tek düzenlenişi bakımından* dikkati çeken bir nokta, bazı *yeni hakların* Anayasa'daki listeye katılmış olmasıdır. Kıyılardan yararlanma ve sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakları yanında devlete yüklenmiş yeni ödevler de bunlar arasında yer alıyor: Gençliğin korunması, sporcunun korunması, yabancı ülkelerde çalışan vatandaşların korunması, sanatın ve sanatçının korunması, tüketicilerin, esnaf ve sanatkarların korunması gibi. Tabii, bunların kişiye bir hak şeklinde yansıması, ancak yasal düzenlemeyle mümkün olacaktır.

Dikkati çeken ikinci nokta, kişi özgürlüğü ve güvenliği, basın, dernek ve toplantı özgürlükleriyle sendika ve grev haklarına ve siyasal partilere ilişkin maddelerin, yasaları andıran çok ayrıntılı hükümlerle yüklü olmasıdır. Ayrıntıların büyük bir kısmı sözkonusu hak alanlarına getirilen sınırlamalara ilişkindir. Bu durum, 1982 Anayasası'nda beliren tepkilerin, daha çok demokrasinin *çoğulcu* niteliğine yöneldiğini gösteriyor.

• Cumhurbaşkanı Yetkilerinde Genişleme: 12 Eylül 1980 öncesinde toplumca ve devlet olarak karşılaşılan çöküntü olasılığının büyüklüğü gözönünde tutulursa, yeni anayasa düzeni arayışındaki temel beklentinin, 1961'deki beklentiden farklı olarak bir "otorite" beklentisi olması ve bunun da yürütmeyi güçlendirme eğilimi olarak kendisini göstermiş bulunması doğaldır. Yürütmeyi güçlendirme eğilimi, 1982 Anayasası'nda daha çok cumhurbaşkanı yetkilerinin genişlemesi olarak belirmiştir. 1982 Anayasası'ndan önce çıkarılan bir çok yasa ile bu süreç zaten başlatılmıştı. 1982 Anayasası bu süreci anayasal bir temele kavuşturmuş oldu.

Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri Anayasa'nın 104. maddesinde geniş bir liste halinde sıralanmıştır. Bunların bir kısmı *atama* ve *seçmeye ilişkin yetkiler. Bazıları* eski Anayasa'da da vardı: Başbakanı ve onun önerisi üzerine bakanları atamak, başbakanın önerisi üzerine genelkurmay başkanını atamak, Askerî Yargıtay üyelerini seçmek gibi. Bir kısmı ise *yeni yetkiler:* Devlet Denetleme Kurulu başkan ve üyelerini atamak, Yüksek Öğretim Kurulu üyelerini ve rektörleri seçmek, Anayasa Mahkemesi üyelerini, Yargıtay Cumhuriyet başsavcısını ve başsavcı vekilini, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi üyelerini, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyelerini seçmek gibi.

Cumhurbaşkanının *öteki yetkilerine* gelince, bunların da bir kısmı 1924 veya 1961 Anayasaları'nda görülen yetkiler: TBMM'de açılış konuşması yapmak, TBMM'yi toplantıya çağırmak, yasaları yayımlamak ya da tekrar görüşülmek üzere TBMM'ye geri göndermek, Anayasa Mahkemesi'ne iptal davası açmak, gerekli gördüğü hallerde Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmek, yabancı devletlere Türk Devleti'nin temsilcilerini göndermek, Türkiye'ye gönderilen yabancı temsilcileri kabul etmek, uluslararası antlaşmaları onaylamak ve yayımlamak, TBMM adına Türk Silahlı Kuvvetleri'nin başkomutanlığını temsil etmek, Milli Güvenlik Kurulu'na başkanlık etmek, kararnameleri imzalamak, sürekli hastalık ve kocama sebebiyle belirli kişilerin cezalarını hafifletmek ya da kaldırmak gibi. 1982 Anayasası'nın getirdiği *yeni yetkiler* ise şunlar: Anayasa değişikliklerine ilişkin yasaları gerekli gördüğü takdirde halk oyuna sunmak, TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar vermek, kendi başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu kararıyla sıkıyönetim veya olağanüstü hal ilan etmek ve kanun hükmünde kararname çıkarmak, Devlet Denetleme Kurulu'na inceleme, araştırma ve denetleme yaptırmak.

Bu arada, cumhurbaşkanının yukarıda sayılan yetkilerinin Danışma Meclisi'nden çıkan metinde çok daha geniş olduğunu, bunlardan bir kısmının MGK'ca maddeden çıkarıldığını belirtmek gerekir. Çıkarılan yetkiler arasında Anayasa Mahkemesi'nce verilen iptal kararının yeniden incelenmesini istemek, TBMM seçimlerinin ertelenmesini istemek, ölüm cezalarının infazına karar vermek veya müebbet hapse çevir-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mek, TRT Kurumu genel müdürü ile üç yönetim kurulu üyesini atamak. TC Merkez Bankası başkanını seçmek, diyanet işleri başkanını seçmek gibi önemli yetkiler yer almaktaydı.

Ne var ki, 104. maddenin son fıkrası, cumhurbaşkanının *ayrıca "...kanunlarda* verilen seçme ve atama görevleri ile *diğer görevleri"* yerine getireceği ve yetkileri kullanacağını belirtmekle bunların yasalarla genişletilme olanağını açık tutmuştur.

Öte yandan cumhurbaşkanının *hangi kararları tek başına imzalayarak uygulatabileceği,* Danışma Meclisi metninin aksine *Anayasa'da açıkça sayılmamıştır.* MGK Anayasa Komisyonu'nun gerekçesinde bunda bir zorunluluk görülmediği belirtilmekte, ama nedeni açıklanmamaktadır. *"Cumhurbaşkanının resen imzaladığı kararlar ve emirler aleyhine Anayasa Mahkemesi dahil yargı mercilerine başvurulamayacağı"* Anayasa, m.105/2) gözönünde tutulursa, bu noktanın ne derece önem taşıdığı ortaya çıkar. Kaldı ki, cumhurbaşkanının sorumluluk taşımadan tek başına yapabileceği işlemlerin Anayasa'da birer istisna olarak açıkça sayılmamış olması bir yana, 105. maddede *bu tür işlemlerin yasalarla da belirtilebileceği öngörülmektedir.* Bu durumun yaratacağı belirsizlik, 1982 Anayasası'nın ileride geniş tartışmalara yol açacak yönlerinden biri olarak gözükmektedir.

Cumhurbaşkanının tek başına kullanacağı yetkilerin artması ve bunların yer yer hükümet sorumluluğuna giren alanlara kayma eğilimi göstermesi, cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu ve onun dayalı olduğu meclis çoğunluğu arasındaki uyumu bozacak gerilimlere yol açabilir. Bu açıdan cumhurbaşkanı yetkilerinin genişletilmesiyle, güçlü ve etkili bir yönetimin sağlanmış olup olmadığı, ayrı bir soru konusu olarak kendini duyurmaktadır. 1982 Anayasası'nın amaçladığı güçlü iktidar, ancak belli koşulların varlığı halinde gerçekleşme olanağına kavuşabilir. O da cumhurbaşkanı ile parlamento çoğunluğu arasında bir yakınlığın sağlanmış olmasıdır. Bunun yolu ise, cumhurbaşkanı ile parlamento çoğunluğunun aynı partiye mensup olması veya en azından aynı temel görüşleri paylaşmasıdır. Oysa 1982 Anayasası, cumhurbaşkanının tarafsız ve partilerüstü statüsünden vazgeçmiş değildir. İşte bu kısır döngünün aşılması olanaksız olmasa bile, büyük bir siyasal olgunluğu ve parlamento, hükümet, cumhurbaşkanı arasında karşılıklı hoşgörü alışkanlığını zorunlu kılmaktadır.

1982 Anayasası'nın Getirdiği Değişiklikler: 1982 Anayasası, özgürlükleri sınırlama olanaklarını artırma ve cumhurbaşkanının yetkilerini genişletme dışında genellikle 1961 Anayasası'nın temel yapısını sürdürmekle birlikte, birçok konuda önemli değişiklikler de içermektedir. Bu değişiklikler ana hatlarıyla şöyle sıralanabilir:

• Temel İlkelere İlişkin Değişiklikler: *Başlangıç* bölümünde 12 Eylül Hareketi'nin meşruluğu belirtildikten sonra özellikle Atatürk milliyetçiliği ile Atatürk ilke ve inkılaplarının başka değerler karşısındaki üstünlüğü vurgulandı. 1961 Anayasası başlangıç bölümündeki düşünceler de kısmen benimsendi, ama direnme hakkına yer verilmedi.

2. maddede "demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti ilkeleri" olduğu gibi kaldı. "Milli devlet," "Atatürk milliyetçiliğine bağlı devlet" olarak, "insan haklarına dayanan devlet" ise "insan haklarına saygılı devlet" olarak değiştirildi. Bunlara bir de "toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde" ibaresi eklendi. 3. maddede

KISA ÖMÜRLÜ BİR ANAYASA: 1961 Anayasası'nın kısa ömürlü olmasının en önemli nedenlerinden biri de uygulandığı dönemdeki iktidarlar tarafından benimsenmemiş olmasıdır. Özellikle 1965 seçimlerinden sonra şiddetli eleştirilere maruz kalan 1961 Anayasası'na karşı sürdürülen eleştirilerin dozu giderek arttı. Dönemin yürütme ve yargı organları üyeleri 29 Ekim 1968 günü Anıt Kabir'deki törenden çıkarlarken...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türk Bayrağı ile İstiklâl Marşı'na yer verildi.

Öte yandan *değişmezlik hükmü* yalnız devlet biçimini değil, 2. maddedeki cumhuriyetin nitelikleri ile 3. maddedeki hükümleri de kapsar biçimde genişletildi.

• Yasamaya İlişkin Değişiklikler: Cumhuriyet Senatosu kaldırılarak TBMM, 400 üyeli bir meclis olarak düzenlendi; böylece yasama süreci kısaltılmış oldu. TBMM'nin seçim dönemi 5 yıla çıkarılarak daha geniş soluklu bir çalışma ortamı getirmek amaçlandı. Yıllık tatil ise üç aya indirildi. Milletvekili seçilme yeterliğinde, hapis cezası sınırı 5 yıldan 2 yıla indirildi, suç çeşitlerinde artma oldu ve bu arada affın seçilme yeterliğine etkili olmasını önleyen bir hüküm getirildi. Partisinden istifa ederek başka bir partiye giren veya seçim hükümleri hariç Bakanlar Kurulu'nda görev alan milletvekillerinin üyeliğini düşürme olanağı getirildi. Ayrıca partisinden istifa eden milletvekilinin bir sonraki seçimde istifa tarihindeki partilerin genel merkez organlarınca aday gösterilememesi, Anayasa Mahkemesi'nce kapatılan bir partinin üyesi olan milletvekillerinin üyeliğinin düşmesi benimsendi.

Meclis Başkanlığı seçimindeki tıkanıklığı önleyici hükümler getirildi. 1961 Anayasası'nda en az 10 kişi olarak öngörülen siyasal parti grubu, 20 kişiye çıkarıldı. Meclis *toplantı yeter sayısı,* üye tam sayısının *üçte biri* olarak benimsendi. Karar sayısı ise, toplantıya katılanların salt çoğunluğu olacak, ancak üye tam sayısının dörtte birinin bir fazlasından az olamıyacak. Ayrıca bakanların TBMM'de katılamadıkları oturumlarda kendilerini bir bakana temsil ettirebilmeleri olanağı getirildi. Ancak bu durumda bir bakan en çok iki oy kullanabilecek.

Meclis'in hükümeti denetleme yollarından yalnızca *meclis soruşturması,* önemli değişikliklere uğradı. Bu tür soruşturma istemlerinin 1961 döneminde sık sık görüldüğü gibi kötüye kullanılmasını ve sürüncemede bırakılmasını önlemek üzere, istemde bulunacakların sayısı en az 40 kişi olarak sınırlandı; ayrıca kesin süreler öngören ve komisyonun kurulmasını kolaylaştıran hükümler getirildi.

TBMM'nin yetkileri bakımından dikkati çeken bir nokta, Meclisin *af yetkisinin sınırlanmasıdır.* Anayasa'nın 13. maddesindeki fiillerden hüküm giyenler, TBMM'nin af yetkisi dışında kalmaktadır.

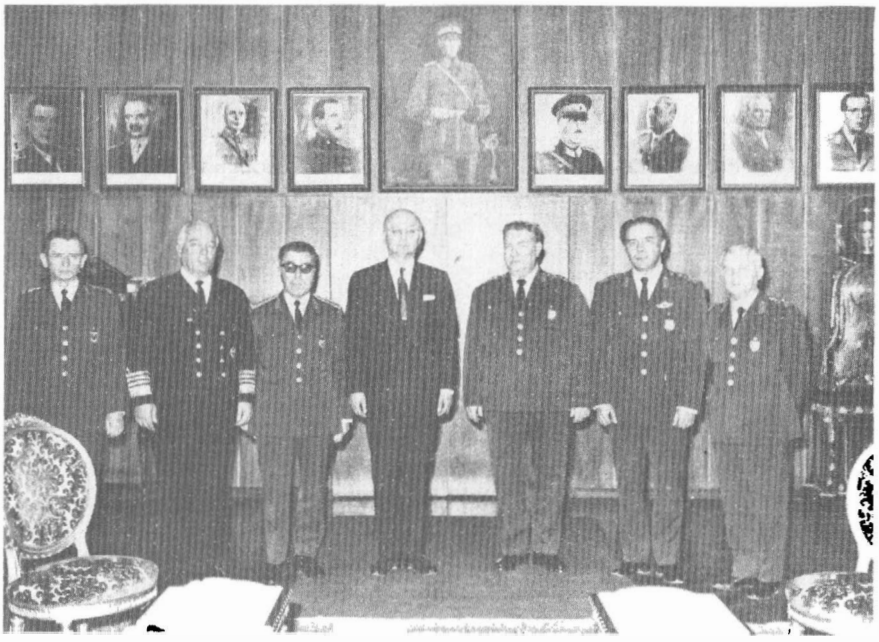

BUNALIM VE DEĞİŞİKLİK: 1970 yılının ilk ayları toplumsal olayların doruğa doğru tırmandığı aylardır. 12 Mart Muhtırası'ndan sonra kurulan partilerüstü hükümetlerin hazırladığı ve parlamentodan geçirdiği Anayasa değişiklikleri, o zamana kadar sözkonusu olan yakınmalara çözüm getirme iddiasıyla ortaya çıktı. 1971 ve 1973'te gerçekleştirilen bu değişikliklerle Anayasa maddelerinden yaklaşık dörtte biri değişikliğe tabi tutuldu.

• Yürütmeye İlişkin Değişiklikler: Yürütme bakımından *temel değişiklik,* bu organın yasamaya tâbi yasamanın türevi bir organ olmaktan çıkarılmasıdır. Böylece Kurtuluş Savaşı'ndan beri benimsenen bir gelenek terkedilmiş ve meclis üstünlüğünden tam olarak vazgeçilmiş olmaktadır. O geleneğe göre yürütme başlıbaşına bir yetki olmayıp, yasamanın çizdiği çerçeve içinde yapılan bir görevdi. 1982 Anayasası'nın 8. maddesi ise, artık yürütmeden bir *yetki* olarak söz ediyor. Buna koşut olarak yürütme yetkisi, artık 1961 Anayasası'nda olduğu gibi, *yalnızca "yasalar çerçevesinde" değil, "Anayasaya ve kanunlara uygun olarak"* kullanılacak ve yerine getirilecektir. Başka bir deyişle yürütme, artık yasanın *ötesinde,* doğrudan doğruya Anayasa'dan gelen ve kendi niteliğinden doğan yetkiler kullanabilecektir, yeter ki bunlar yasalara *aykırı* olmasın. Böylece teknik anlamıyla "idarenin yasallığı" ilkesinden de bir ölçüde uzaklaşılmış olmaktadır.

Öteki değişikliklere gelince, 1961 Anayasası döneminde büyük sorunlar yaratan *cumhurbaşkanlığı seçimi,* tıkanıklıkları önleyecek bir yönteme bağlandı. Buna göre, en az üçer gün ara ile yapılacak oylamaların ilk ikisinde üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu sağlanamazsa, üçüncü oylamada salt çoğunlukla yetinilecek. Bu da mümkün olmazsa, üçüncü oylamada en çok oy almış iki aday arasında dördüncü bir oylama yapılacaktır. *Salt çoğunluk* burada da *sağlanamazsa, TBMM seçimleri yenilenecektir.* Ayrıca tüm seçim süresi, 30 gün olarak belirlendi ve ilk on gün içinde adayların Meclis Başkanlık Divanı'na bildirilmesi şart kılındı. Öte yandan cumhurbaşkanlığı için *TBMM üyeleri dışından* da *aday* gösterme olanağı getirildi. Bunun için Meclis üye tam sayısının en az beşte birinin yazılı önerisi gerekli.

Bir başka yenilik, cumhurbaşkanına bağlı, onun atayacağı kimselerden oluşan Devlet Denetleme Kurulu'nun anayasal bir organ olarak düzenlenmiş olmasıdır. Öte yandan, geçici 2. madde uyarınca TBMM göreve başladıktan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MGK'NIN SORUMLULUĞU: 1961 Anayasası'ndan farklı olarak 1982 Anayasası yapılırken yeni anayasal düzeni kurma sorumluluğunu, MGK tek başına yüklendi. Sivil kesimlerle bu konuda yalnızca danışma niteliğinde bir işbirliğine gidildi. Yeni anayasının hazırlama çalışmalarını yürüten Profesör Orhan Aldıkaçtı, hazırladıkları tasarıyı basına açıklarken...

sonra, MGK'nın altı yıllık bir süre için *Cumhurbaşkanlığı Konseyi* haline dönüşmesi öngörülmektedir. Bu Konseyin üyeleri, "TBMM üyelerinin haiz olduğu özlük hakları ile dokunulmazlığa sahip olurlar." Altı yıllık süre sonunda Konsey'in hukuksal varlığı sona erer. Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin görevleri, maddede sayılan belli önemli yasalar ile cumhurbaşkanınca gerekli görülen öbür yasaları, cumhurbaşkanına tanınan 15 günlük sürenin ilk 10 günü içinde incelemek; cumhurbaşkanının istemi üzerine, belli konuları inceleyip görüş bildirmek gibi *danışma* niteliğinde görevlerdir. Ancak, *Konsey*'in cumhurbaşkanının genişleyen yetkileriyle birleşince, yürütme organı içinde ağırlıklı bir yer kazanacağı açıktır. Bu da MGK yönetiminin bir özelliği olan "ihtiyatlı, tedrici ve denetimli geçiş"in bir parçası olarak görülmelidir.

Bakanlar Kurulu bakımından göze çarpan bir değişiklik, bir bakanın görevine başbakanın önerisi üzerine cumhurbaşkanınca son verilebilmesidir. Ayrıca 112. madde ile başbakana "bakanların görevlerinin Anayasa ve kanunlara uygun olarak yerine getirilmesini gözetme ve düzeltici önlemler alma" yükümlülüğü getirildi. Bu hükümlerden başbakana Bakanlar Kurulu içinde *"primus inter pares"* (eşitler arasında birinci) ilkesinin ötesinde daha üstün bir yer tanınmış olduğu anlaşılıyor.

1982 Anayasası'nın en önemli yeniliklerinden biri, *TBMM seçimlerinin cumhurbaşkanınınca yenilenmesi*ne ilişkin hükümdür (Anayasa m.116). 1961 Anayasası'nda çok zor koşullara bağlanmış olan bu yetki, 1982 Anayasası'yla daha kolay kullanılabilir bir duruma getirilmiş oluyor. Buna göre, Bakanlar Kurulu'nun güvenoyu alamaması, veya güven istemi veya gensoru sonunda güvensizlik oyu ile düşürülmesi hallerinde, 45 gün içinde yeni Bakanlar Kurulu kurulamadığı veya kurulduğu halde güvenoyu alamadığı takdirde cumhurbaşkanı, TBMM başkanına danışarak seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. 1961 Anayasası'nın aksine yenileme kararı için başbakanın istemde bulunması şart değildir. Aynı yetki, başbakanın istifa etmesi üzerine 45 gün içinde veya yeni seçilen TBMM Başkanlık Divanı seçiminden sonra yine 45 gün içinde Bakanlar Kurulu'nun kurulamaması hallerinde de kullanılabilecektir.

Yürütme organını ilgilendiren bir başka değişiklik, 1961 Anayasası'nda sıkıyönetim içinde ele alınan "şiddet olaylarının yaygınlaşması ve kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması" halinin "olağanüstü hal" ilanının bir sebebi olarak düzenlenmesidir. Sıkıyönetim ise bir askeri yönetim biçimi olarak bundan daha vahim durumlar için söz konusu olacaktır. Böylece olağanüstü yönetim usulleri kademeli bir düzene bağlanmıştır.

İdarenin yargısal denetimi bakımından getirilen değişiklik, cumhurbaşkanının tek başına yapacağı işlemlerle Yüksek Askeri Şura kararlarının yargı denetimi dışında bırakılmasıdır. Ayrıca olağanüstü yönetim usullerinde yürütmenin durdurulması yasa ile sınırlanabilecektir.

1982 Anayasası'nda en büyük değişikliklerden biri *üniversite özerkliği* alanına isabet etmiştir. 130 ve 131. maddelerde getirilen esaslar, daha önce çıkarılan 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu ile getirilen düzenin Anayasa'ya yansıtılmış bir özetidir. Bu düzen üniversitelere Yüksek Öğretim Kurulu'nda (YÖK) odaklaşan *hiyerarşik bir yapı* getirmektedir. YÖK, üniversiteler, Bakanlar Kurulu ve Genelkurmay Başkanlığı'nca seçilen adaylar arasından cumhurbaşkanınca atanan ve yine cumhurbaşkanınca doğrudan doğruya seçilen üyelerden kuruludur. Üniversite rektörleri cumhurbaşkanınca, dekanlar ise YÖK tarafından seçilir ve atanır. Bunun yanısıra 2547 Sayılı Yasa, üniversite ve fakültelerin yönetim organlarında atama ile gelen üyelere ağırlık tanıyan bir sisteme yer vererek hiyerarşik yapıyı tamamlamaktadır. Üniversite ve fakültedeki çalışmalar merkezi bir düzene bağlanmış, *üniversitelerin idari özerkliği kaldırılmıştır.* Bu düzen içinde Anayasa'da sözü edilen *bilimsel özerklik,* kurulan *hiyerarşik yapının izin verdiği ölçüde* gerçekleşecek, bu yapı içinde yer alan elemanların kişisel anlayışlarına bağlı kalacaktır.

• Yargı Alanındaki Değişiklikler: 1961 Anayasası'nda yargı bağımsızlığının bir güvencesi olarak öngörülen "Yüksek Hakimler Kurulu" "Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu" olarak düzenlendi. 1961 Anayasası'ndaki "Yüksek Savcılar Kurulu'nun yapısına benzer bir biçimde oluşturulan bu kurulun başkanı adalet bakanıdır. Adalet Bakanlığı müsteşarı da kurulun doğal üyesi olarak ön-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

görülüyor. Geri kalan beş üye ise Yargıtay ve Danıştay genel kurullarının kendi üyeleri arasından gösterecekleri belli sayıda aday arasından cumhurbaşkanınca seçiliyor. Bunun gibi, Anayasa Mahkemesi, Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi üyeleriyle, Yargıtay C.Başsavcısı ve vekili de belli usullere göre önerilen belli sayıda adaylar arasından cumhurbaşkanınca seçilmektedir. Böylece yargı organına ilişkin kuruluşların seçiminde, 1961 Anayasası'nın *ilke olarak* öngördüğü *kooptasyon* (organın kendi içine alacağı üyeleri kendisinin seçmesi) yöntemi, yerini, son aşamada cumhurbaşkanının seçme yetkisine bağlanan bir sisteme bıraktı.

Yargı organındaki asıl önemli değişiklikler *Anayasa Mahkemesi* çevresinde kendini gösteriyor. Bunlardan en önemlisi yasaların biçim açısından denetlenmesinin kısıtlanmasıdır. *Biçim denetimi,* yasalar bakımından son oylamanın öngörülen çoğunlukla yapılmış olup olmadığını araştırmakla sınırlandı. Öte yandan biçim bozukluğuna dayalı iptal davasının, ancak, yasanın yayımından başlayarak on gün içinde açılabileceği esası benimsendi. Buna karşılık bu tür davalar Anayasa Mahkemesi'nde öncelikle incelenip karara bağlanacaktır.

1961 Anayasası'nda olduğu gibi, yalnızca biçim bakımından denetlenmesi öngörülen *anayasa değişikliklerinde* ise bu denetim, teklif ve oylama çoğunluğuna ve ivedilik yasağına uyulup uyulmadığını incelemekle sınırlandı. Anayasa değişikliğine ilişkin iptal kararı, ancak üçte iki çoğunlukla verilebilecektir.

Bir başka değişiklik iptal davası açma hakkına sahip olanların azaltılmasıyla ilgili: Siyasal partiler ile kendi varlık ve görevlerini ilgilendiren alanlarda Yüksek Hakimler Kurulu, Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay ve üniversitelerin iptal davası açma hakları kaldırıldı. Bu hak yalnızca cumhurbaşkanına, iktidar ve ana muhalefet partisi meclis gruplarıyla, TBMM üye tam sayısının en az beşte bir üyesine tanındı. Dava açma süresi ise 90 günden 60 güne indirildi.

Anayasa'ya aykırılığın diğer mahkemelerde ileri sürülmesine ilişkin 152. maddenin son fıkrasına göre, Anayasa Mahkemesi'nin işin esasına girerek verdiği red kararının Resmi Gazete'de yayımlanmasından sonra on yıl geçmedikçe, aynı yasa hükmünün Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla tekrar başvuruda bulunulamıyacaktır.

Görüldüğü gibi, bu değişikliklerin bir bölümü, 1961 Anayasası'nın bazı yönle-

GÜÇLÜ İKTİDAR ARAYIŞI: 1982 Anayasası, "güçlü iktidar" arayışının anayasasıdır. 1961 Anayasası'ndan farklı olarak bu anayasada farklılaşmış ve kademeli sınırlama sistemi yerini tüm temel haklar için geçerli olan genel sınırlama sistemine bırakır.

rini düzeltmeye ve uygulamada görülen bir takım aksaklıkları gidermeye yöneliktir. Ama, yine dikkati çeken bir başka nokta da şudur: 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'nın temel yapısını saklı tutmakla birlikte, o Anayasa sistemine öylesine önemli ve köklü değişiklikler getirmektedir ki, bunlar yer yer basit birer düzeltme olmaktan çıkmakta, Türk anayasa geleneğinin Meşrutiyet'lerden başlayıp 1921, 1924 ve 1961 Anayasaları'ndan geçerek çizmiş olduğu genel gelişme çizgisini değiştirecek boyutlara varmaktadır.

KAYNAKÇA

- İlhan Akın, *Temel Hak ve Özgürlükler*, İstanbul, 1971.
- Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 4. baskı, İstanbul, 1982.
- Servet Armağan, *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, İstanbul, 1979.
- İlhan Arsel, *Anayasa Hukuku*, Ankara, 1968.
- İlhan Arsel, *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları*, Ankara, 1965.
- Ali Fuat Başgil, *Esas Teşkilat Hukuku*, İstanbul, 1960.
- Bülent Nuri Esen, *Anayasa Hukuku*, Ankara, 1970.
- Bülent Nuri Esen, *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara, 1968.
- Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 5. baskı, Ankara, 1976.
- Hüseyin Nail Kubalı, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1960.
- Hüseyin Nail Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1971.
- Selçuk Özçelik, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1976.
- Fazıl Sağlam, *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, Ankara, 1982.
- Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş, 2.baskı*, Ankara, 1969.
- Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 5.baskı, İstanbul, 1979.
- Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, İstanbul, 1981.
- Bülent Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, İstanbul, 1978.
- Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, 4. baskı, İstanbul, 1980.

DÜNYA ANAYASAL TARİHİNDE ÖZGÜRLÜK VE İKTİDAR DENGESİ

Amerikan Anayasal Geleneği

Murat Belge

Amerika Birleşik Devletleri'nin Anayasası, ülkenin bir İngiliz kolonisi olmaktan çıkarak bağımsız bir devlet olması sürecinin birçok önemli izlerini taşır. Özellikle "yetkinin kötüye kullanılması" karşısında duyulan endişe, Amerikan Anayasası'nın yazılışında önemli bir rol oynamıştı. Aynı zamanda, "eyalet" ya da İngilizce'de olduğu şekliyle ayrı "devlet" olarak kurulmuş bu birimler, güçlü bir merkezî yönetimden de başından beri ürkmüşlerdi. Nitekim, İngiltere'ye karşı bağımsızlıklarını kazanır kazanmaz her devlet kendi anayasasını yazmaya girişti. Bunun tek bir çabaya dönüşmesi, bütün eyaletlerin kendilerini bağlayacak tek bir anayasaya razı olmaları, *federal* devletten yana olanların bir hayli güçlükle sağladıkları bir sonuç oldu.

İktidardaki Özgürlük

Anayasalarda özgürlük genel olarak "olumsuz" terimlerle tanımlanır. Bir bireyin neler yapabileceğinden çok, o bireye neler yapılamayacağının sayımı, bireyin özgürlüğünün içeriğini belirler. Amerikan Anayasası'nı oluşturan kurul, özgürlüğü "iktidar" olarak, yani olumlu anlamda tanımlamaya önem vermişti. Bu bakımdan Amerikan Anayasası'nın anayasa tarihinde önemli bir farklılığı vardır. Dünyada anayasalar genellikle yönetimler tarafından hazırlanarak halka sunulur. Hazırlanışının koşullarına göre, halka geniş ya da kısıtlı özgürlükler tanır. Böylece, sonuçta, yönetim halkın neler yapabileceğini ve neler yapamayacağını belirleyerek toplumsal sınırları çizer. Amerikan Anayasası'nın hazırlanmasında bunun tersine bir yöntem izlendi. Yönetimin halka değil, halkın yönetime bir anayasa kazandırması ilkesi benimsendi. Bunun için olabilecek en geniş katılım sağlanarak Anayasa'nın bütün ilkeleri ve bütün maddeleri her düzeyde uzun uzun tartışıldı.

Anayasalarına ilkesel temel arayan Amerikalı devrimciler Montesquieu'dan ve onun formüllediği "kuvvetler ayrılığı" düşüncesinden etkilendiler. Ancak, bu "ayrılık" yoluyla amaçladıkları, bir makamın yetkisini bir başka makamın yetkisiyle sınırlamak değildi; çünkü, bu karşılıklı sınırlamaların toptan bir iktidarsızlığa yol açacağına inanıyorlardı. Kuvvetler öyle bir şekilde ayrılmalı, yetkiler, düşünceler, iradeler öyle bir biçimde karşı karşıya gelmeliydi ki, iktidar tek elde toplanmadan bütün yetkiler yapıcı ve yaratıcı bir yolda kullanılabilsin; tek tek bireylerin, eyaletlerin, bir bütün olarak federal devletin ve devletin ayrıldığı kolların hepsinin yapıcı, yaratıcı iktidarları olabilsin. Bu amaç için, birimlerden birinin öbürünü boğmak pahasına sınırlayıcı ve engelleyici olmaması gerekiyordu.

Kurumsal Denge

Amerikan Anayasası'ndaki karşılıklı denge kurumlarının ardında oldukça derin bir siyasi düşünce geleneği vardır. Bu geleneği Anayasa'nın oluşumuna katanlar, halkın egemenliği konusunda kesin fikir birliği içinde olmakla birlikte, örneğin Fransız İhtilali'nin öncü aydınları gibi, ütopik yanılsamalar içinde de değillerdir. Geçmiş örneklerde de görüldüğü gibi, demokrasiler demagojiye, kitlenin bilinçsiz önyargılarına açık rejimlerdir. Kamusal tutum ve eğilimler çok çabuk değişebilir, karşıtına dönüşebilir. Bu bakımdan, kitlenin duygusallığına karşılık demokrasiyi sürekli ayakta tutacak yerleşik kurumlara ihtiyaç vardır. İşte Amerikan Anayasa'nı ve o Anayasa yoluyla Amerikan toplumunu oluşturanlar, bu kurumlara hayat vermenin, aynı zamanda da, bütün kaprislerine rağmen, popüler iradenin dışavurum yollarını tıkamamanın çarelerini arıyorlardı. İki meclisli parlamenter sistemin Amerika bağlamındaki işlevi buna bağlıdır: Temsilciler Meclisi, eyaletlerin yerel eğilim ve talepleriyle daha yakından ilgilidir. Bu bakımdan, daha vasat, pratik, popüler önyargılara kasıtlı olarak açık bırakılmış bir kurumdur. Senato ise bunun panzehiri olarak düşünülmüştür. Kamuoyu denilen, ortaklaşa sağduyu temeline dayalı, dolayısıyla farklılığa, özgünlüğe, yaratıcılığa fırsat tanımayan genel düşünce tarzına karşı, sözkonusu özelliklere, entelektüel yaklaşımlara, görece kısıtlanmamış bireyselliğe açık bir kurum olması tasarlanmıştır. Kamuoyunun muhtemel despotizmi Temsilciler Meclisi'nde toplumsal varlığın zorunlu bir ögesi olarak kurumlaşır ve kendi özerkliğini kazanırken, gene aynı toplumsal varlıkta bulunması gerekli sayılan daha "elit" tutum ve yaklaşımların da Senato'da temsil edilmesi öngörülmüştür. Bu bakımdan Amerikan toplumunda ve Anayasası'nda Senato bütün dünyada olduğundan farklı bir anlam taşır. Birkaç örnek verilecek olursa İngiltere'nin "Lordlar Kamarası" ya da Türkiye'de 61 Anayasası'nın Senato 'su, toplumsal dinamizmi içeren meclise karşılık muhafazakâr eğilimlerin temsil edildiği ve "aşırı" gidebileceğinden korkulan dinamizme bir engel olarak düşünülmüş kuruluşlardır. Amerika'da ise Senato tam tersine dinamik, "düşünce farklılığı"na imkân veren bir kurumdur.

Amerikan Anayasası'nı yapanlar, demokrasiye inanmış kişiler olarak, çoğunluğun iradesine kesinlikle inanıyorlardı. Ama entelektüel incelmeden yoksun bir çoğunluk iradesine karşı azınlıkların varolma haklarını korumadıkça demokrasinin yaşayamayacağını, tersine, bir kamusal önyargı diktatörlüğüne dönüşeceğini görüyorlardı. Yürütme alanında başkanlık sistemini, dolayısıyla tek bir kişiye önemli yetkiler verilmesini kabul etmele-

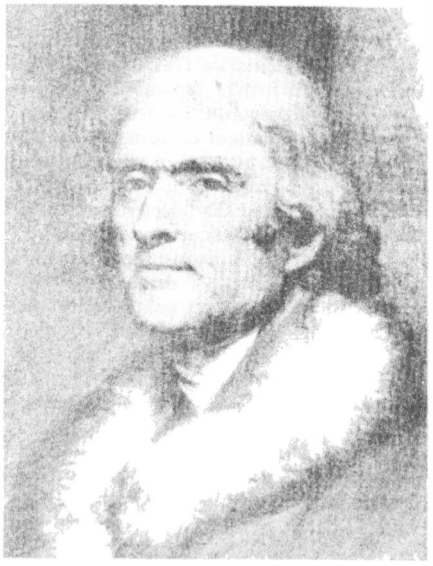

THOMAS JEFFERSON (1743-1826), Güneyli bir büyük toprak sahibinin oğlu olan Jefferson, Bağımsızlık Bildirisi'ni hazırlayan Philadelphia Kongresi'ne delege seçildi ve Bildiri'nin yazılmasına aktif olarak katıldı. Özgürlük ve iktidar üzerine görüşleri Amerikan Anayasası'nın oluşumunda etkin olmuştur. Jefferson, 1801-1809 arasında ABD'nin üçüncü başkanı olarak görev yaptı.

ri de bunun bir sonucudur. Belirli konularda belirli açık seçik düşünceleri, kanıları olan bir kişiye--şüphesiz belirli dengelemeler içinde--yönetim ve yürütme teslim edilir. Başkan, bir bakıma, kendi kurduğu hükümete karşı bile bağımsızdır. Öte yandan, yönetim sistemini oluşturan bütün kurumlar tarafından denetlenebilir durumdadır. Böylece Senato'dan başka Başkanlık makamı da,ortalama kamuoyundan sıyrılan bireysel düşüncenin yönetimin bir ögesi olarak kurumlaştırıldığı düzeylerdir. Kitlede karışık, tanımsız bir biçimde varolan düşünceler bu süzgeçler yoluyla entelektüelleşir, bireyselleşir ve uygulama alanı bulur. Aynı zamanda sistemin bütünü, uygulamaya koyduğu süreler (seçimler vb.) ve bu süreler arasında etkili kıldığı denetim mekanizmalarıyla (kurumların karşılıklı yetkileri vb.) çoğunluk tahakkümü ile birlikte bireysel tahakkümü de sınırlar. Böylece sistem, bir başka denetim aracı olan "plebisit" tipi kurumlara gerek kalmadan, kendini besler ve sürdürür.

Senato ve Başkan, ortalamanın üstüne çıkan fikirlerin kurumlaşması olarak gerekliyse, sistemin temel ilkelerinin de kalıcı bir biçimde kurumlaştırıldığı bir düzey, bu mantık içinde, eşit derecede gereklidir. Bunlar nesnel, tanımlanabilir ve görece değişmez ilkeler olduğuna göre, onları koruyacak makam ilginç ve özgün fikirlerden çok, bilgiye dayalı bir uzmanlık gerektirir. İşte bu da, "Supreme Court" adıyla bilinen Anayasa Mahkemesi kurumunu verir. Anayasa Mahkemesi'nin, başkana karşı da, çift-meclisli Congress'e karşı da, belirli yetkileri vardır. Amerikan Cumhuriyeti'nin temel ilkelerinin anlamını gözeterek, bir yandan yasamanın, öbür yandan da yürütmenin, bu ilkelerle uyum içinde kalmasını sağlar, uyumu bozan uygulamaları geçersiz ilân eder.

Onsekizinci yüzyılın (Aydınlanma) siyasi düşünürleri siyasetin iktidardan, popüler tutkulardan ve akılcı yargıdan oluştuğunu düşünüyorlardı. Bu düşünce mirasından derinlemesine etkilenen Amerikalı devrimciler böylece iktidarı başkanlık sisteminde (bir ölçüde de Senato'da), tutku ve çıkarı Congress'de (özellikle Temsilciler Meclisi kolunda), akılcı yargıyı da Anayasa Mahkemesi'nde kalıcı kurumlar haline getirdiler.

Tabanın Özerkliği

Bunların ötesinde, burada anlatılan Federal Devlet yapısının yanında--ve çok zaman karşısında--eyaletlerin yerel yönetimini de kurumlaştırarak, tabanın özerkliğini bir kere daha garanti altına almış oldular. Amerikan tarihi ve dolayısıyla Amerikan anayasa tarihi,Anayasa'nın çeşitli düzeltmelerinde de görüldüğü gibi (amendment), merkezî devletle eyaletlerin yetki mücadelesinin örnekleriyle doludur. Modern çağın ve Amerika'nın bu çağda dünya politikasında oynamaya başladığı rolün akla yakın sonucu olarak, sözkonusu mücadele hemen hemen her zaman federal devletin yetkilerinin genişlemesiyle son buldu. Buna rağmen, eyaletin ve yerel yönetimin geri alınmaz hakları ve yetkileri her zaman varoldu.

Amerika'nın sosyo-politik hayatında yer alan her olayın burada sözkonusu edilen anayasal çerçeveye uygun olduğu ileri sürülemez. Ayrıca, yukarıda kısaca değinildiği gibi, kendilerine anayasa yapan onüç eyaletlik ABD ile bugünün Amerika'sı arasında çok büyük farklar vardır. Fakat özellikle iç politik değişimler ve dengeler sözkonusu olduğunda, temel hak ve özgürlükler alanında önemli bir kriz çıkmaksızın Amerikan hayat tarzının devam edebilmesinde bu Anayasa'nın önemli bir payı vardır. Başlangıçta tasarlanan kalıcılığı ve geçerliliği bu kadar uzun bir süre yaşatabilmesinde karşılıklı denge ve özelliklerin çok iyi tanımlanmasının önemi büyüktür. Bu özerklik, laf olsun diye tanınmış bir nesne değil, hem tabandan gelen talebin ürünü, hem de tabana duyulan içten güvenin sonucudur. Yetkiyle birlikte sorumluluğun dengeli dağılımı, Amerika'yı dünya demokrasi tarihinin benzersiz, ama önemli bir örneği haline getirmektedir. Bütün bunlara karşılık, zaman zaman McCarthysm gibi olayların ortaya çıkması, kişisel despotik eğilimlerin önyargılı kamuoyuyla birleşerek kitlesel diktatörlüğe dönüşmesi, anayasaların nihaî olarak toplumu belirlemeyip çok zaman toplum tarafından belirlendiklerinin bir kanıtıdır. Benzer bir şekilde, yerel hak ve yetkiler genel siyaset literatüründe bir demokrasi belirtisi olmakla birlikte,Amerikan yerel politikasında Ku-Klux-Klan gibi örgütlerin varlığı toplumların ve politik hayatın şematize edilmesinin ne kadar zor olduğunu gösterir.

Fransız Anayasal Geleneği

Dr. Yavuz Sabuncu

Tanzimat'tan beri çeşitli kurumlarıyla Türkiye'de en çok taklit edilen ülke olma özelliğini koruyan Fransa, klasik demokrasinin öteki kaynak ülkeleri olan Amerika ve İngiltere'den daha farklı bir yol izlemiş ve tüm dünyada bunlardan daha önemli etkiler yapmıştır.

Fransa'da 1789 Devrimi'nden bu yana anayasal düzeyde pek çok değişiklik olmuş ve bu değişikliklerin çoğu devrimlerden ya da savaşlardan doğmuştur. İngiltere'nin aksine Fransa, siyasal alanda yavaş ve aşamalı gelişme olanağı bulamamış, kurallar ve kurumların gelişmesi kesintili olmuştur. Bunun nedeni Fransız siyasal yaşamına önce "kralcılar-cumhuriyetçiler", sonra "laiklik yandaşları - katolikler" ve daha sonra da "sağ-sol" olmak üzere keskin siyasal ayrılıkların egemen olmuş olması, başka bir deyişle siyasal sistemin dayandığı "consensus"un tarih boyunca hep zayıf bir tabana sahip olmasıdır.Üç milyon nüfuslu geri bir tarım ülkesiyken bağımsızlığını ilan eden ABD'de 200 yıldır önemli bir değişikliğe uğramadan yaşayabilen bir anayasa söz konusu iken, Fransa'da aynı zaman dilimi içinde bir düzineden fazla anayasa hazırlanmış ve 2 krallık, 2 imparatorluk ve 5 cumhuriyet kurulmuş olması ancak böyle açıklanabilir.

Kesin ve Evrenseller Formüller

Fransa'nın anayasal gelişmeler bakımından dünyada özel bir yeri olmasının başta gelen nedenlerinden biri, bu ülkenin "kesin ve evrensel formüller ülkesi" olmasıdır. Bunun bir yansıması, İngiliz parlamentarizmi hiçbir mantığa ve felsefeye dayanmadan zaman içinde gelişerek adeta kendiliğinden ortaya çıkan bir sistemken, Fransa'nın devrimden sonra rejimini yeni ve evrensel bir kavram olan "ulusal egemenlik" kavramı üzerine kurmasıdır. Böylece Fransız sistemi İngiltere örneğinin tersine "akıl ile yaratılmış ve rasyonel bir tutarlılıkla kuşatılmıştır"(Sartori). Ancak bunun bir bakıma zorunlu olduğunu, monarşik egemenlik teorilerinin güçlü olduğu Kara Avrupası'nda ve özellikle Fransa'da anayasalı bir rejime ulaşmanın yolunun muhtemelen "egemen kral"ın karşısına "egemen halk"ı çıkarmaktan geçtiğini de unutmamalıyız.

Bu farklı gelişme çizgisinin ardındaki toplumsal olgulara bakarsak,Fransız Devrimi ile burjuvazinin eski toplumsal hiyerarşiyc ka-

tılmak değil, onu yok etmek ve yerini almak istediğini görürüz. İngiltere'de parlamento ve temsil 13. yüzyıldan itibaren giderek güç kazanırken, güçlü bir merkezi devlete sahip olan Fransa'daki feodal kökenli temsil kurumu Etats Généraux 1614'ten sonra toplanamaz duruma düşüyor. 17. yüzyılın ortalarında İngiltere'de burjuvazi aristokrasi ile uzlaşarak iktidarı parlamento aracılığı ile kesin denetimi altına alırken, "Ancient Regime"in katılığı ve uzlaşılmazlığı Fransa'da düzen değişikliğinin yüzyılın sonunda bir patlama ile gerçekleşmesi sonucuna varıyordu. Böyle bir patlamanın doğuracağı rejimin ise, karşılıklı dengelerden oluşan bir iktidar anlayışından çok, egemenliğin bölünmezliği ilkesini benimseyen bir iktidar anlayışına sahip olması ve ulusun temsilcilerinden oluşan meclisin iktidar paylaşımında ağır basması olağan görülmelidir.

Fransız Devrimi'nin temelinde yattığını söylediğimiz Ulusal Egemenlik teorisi, egemenliğin belli bir dönemde belli bir ülkede yaşayan bireylerin toplamından ibaret olmayıp, bir sentez, geçmişi de geleceği de kapsayan soyut ve manevi bir değer olan ulusa ait olduğunu kabul etmektedir. Böylece de bu teori bir yandan temsilî sistem ve meclis üstünlüğünü hazırlarken, öte yandan genel oyu reddedebilmektedir.

Genel oyu reddedebilmektedir, çünkü böyle "kutsal ve yüce" bir varlığa ait olan egemenliğin kullanılışı rasgele insanlara, sokaklardaki kalabalıklara, yani halka bırakılamaz. Böylece seçmenlik herkesin yararlanabileceği bir "hak" değil, ancak bazı niteliklere sahip kimselerin yapabileceği bir "görev" olmaktadır.

Öte yandan temsilciler de belli bir halk kesiminin değil tüm ulusun temsilcileridirler ve bu nedenle de kendilerine oy verenlerin istekleri ile bağımlı tutulamazlar. Parlamentonun görevi, halkın önceden belirmiş olan iradesine uymak değil, daha önce var olmayan bu iradeyi yaratmaktır.

Yasamanın Üstünlüğü

İşte ihtilalin ilk anayasası olan 1791 Anayasası bu gerekçelerle oy hakkını gelir düzeyine bağlı olarak kısıtlamış ve böylece devrimi yapan orta ve büyük burjuvazinin iktidarlarını güvenceye alma endişesini ortaya koymuştur. Yine bu anayasa, yürütmeyi temsil eden ve yetkilerini anayasadan alan bir kralın varlığını öngörmekle birlikte, ulusu temsil eden "tek" meclisi daha güçlü bir konuma getiriyordu.

Böylece siyasal iktidarı eline geçiren burjuvazinin programı esas olarak hukuksal eşitliği sağlamak ve sosyo-ekonomik gelişmeyi köstekleyici sınırlamaları yok etmekten ibaretti. Ne var ki kralın kaçışıyla başlayan olaylar, dış müdahaleler ve iç isyanlar nedeniyle Fransız Devrimi çok daha radikal bir çizgiye sürüklendi. Kral tahttan indirilerek Cumhuriyet ilan edildi.

MAXIMILIEN ROBESPIERRE (1758-1794), Avukat olan Robespierre, cumhuriyetçi ve radikal jakobenlerin en önemli önderlerindendir. Konvansiyon Meclisi'nin kuruluşunda (1792) ve devrimci diktatörlüğün teorileştirilmesinde ve uygulanmasında aktif bir rol oynadı. Büyük boyutlara ulaşan terör, meclisin çoğunluğunu Robespierre'nin aleyhine çevirdi. 28 Temmuz 1974 günü tutuklandı ve aynı günün akşamı idam edildi.

Cumhuriyeti ilan eden ve radikal küçük burjuva devrimcilerinin etkili olduğu meclise Fransızlar Amerikan örneğinden esinlenerek "Convention" adını vermişlerdi. Bu meclisin Anayasa Hukukuna getirdiği en önemli katkı "conventionel" sistem de denen "meclis hükümeti" sistemidir. Buna göre iktidar Fransız ulusu adına bütünüyle bu meclis elinde bulunmakta, yürütme bu meclisin bir komisyonu gibi çalışmakta, dolayısıyla her bakımdan yasamaya bağlı bulunmaktadır. Son olarak bu meclis yargı yetkisini de kullanabilmektedir.

Jakobenler ve Devrimci Diktatörlük

Convention döneminin bir özelliği de "devrimci diktatörlük" kavramının ortaya çıkmasıdır. Özellikle radikal küçük burjuvazinin partisi olan Jakobenler devrim dönemlerinde şiddetin demokrasinin bir aracı olduğunu ilan etmişler ve bunu "tiranlığa karşı özgürlüğün despotluğu" olarak ahlaki gerekçelerle savunmuşlardır.

Bu meclisin hazırladığı ve uygulanma fırsatı bulunamayan 1793 Anayasası iktidarın kullanılmasının soyut bir varlık olan ulusa değil, somut olarak bireylerin tümüne ait olmasını (halk egemenliğini) öngörmekteydi. Bu ilke, anayasaya, meclis hükümetinin yanı sıra, genel oyun kabulü ve yarı-doğrudan demokrasi biçimlerine önem verilmesi olarak yansımıştı. Anayasanın başına eklenmiş olan yeni Haklar Bildirisi ise 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni "sosyal hak" anlayışıyla zenginleştiriyordu. Bu nedenlerle tüm Fransız anayasalarının en demokratiği olarak kabul edilen bu belge bütün 19. yüzyıl boyunca gerek Fransa'da gerekse Avrupa'da demokratik ve radikal taleplerin adeta bir sembolü niteliğini kazanacaktır.

Ulusal Egemenlik teorisi özellikle Kara Avrupası'ndaki burjuva demokratik hareketler için iyi bir hareket noktası oluştururken, yabancı krallar tarafından ezilen sömürge uluslar için kendi kaderini tayin etmeyi de içeren devrimci bir ideoloji nitelğini kazandı. Fransa'da ise "halk egemenliği" ile "ulus egemenliği" doktrinleri arasındaki çatışma ve yasama ile yürütme arasındaki üstünlük mücadelesi, sosyalistler ve faşistler gibi yeni tarafların da katılmasıyla, bazen bir tarafın, bazen de öteki tarafın ağır basması biçiminde günümüze kadar süregeldi.

Jakoben devrimciliği de, işçi sınıfı seçeneği güçlü bir biçimde ortaya çıkana dek, dünyadaki demokratik hareketlerin en güçlü ögesi olma niteliğini korudu. "Devrimci Diktatörlük" fikri ise Marksist ve milliyetçi tek parti rejimlerinin teorik başlangıcını oluşturdu ve Lenin'den Atatürk'e kadar çeşitli önderlerin tutumlarında bu jakoben düşüncenin izlerine rastlandı.

Özetlemek gerekirse, demokratik gelişmede Fransız çizgisi temel öncül olarak ulus ya da halk egemenliğini ön plana çıkaran "akılcı" çerçevesi ile dikkatini "gerçek ve eşit temsil" sorununa yöneltti ve çoğunluğun iradesinin ne olduğunun saptanmasını ön plana çıkardı. Soruna bu açıdan yaklaşan Fransız demokrasisi, örneğin 1848 yılında, sosyal bir cumhuriyet kurdu ve Avrupa'da ilk kez genel oy ilkesini kabul etti, ama genel oy uygulamasının ilk sonucu 3. Napolyon diktatörlüğünün kurulması oldu. Genel oy hakkını bu tarihten 80 yıl sonra aşamalı olarak gerçekleştiren İngiltere ise böyle bir tehlikeyle Cromwell'den beri karşılaşmamıştır. Bunun nedeni belki de, sivil toplumun daha gelişmiş olmasının yanı sıra, Anglosakson ülkelerinde, devlet iktidarının ulusal iradeye nasıl bağlı kılınacağından çok, bizzat devletin nasıl sınırlanacağı sorununun ön planda gelmesiydi. Bunun pratik yansıması ise, çoğunluğun iradesine karşı azınlığı korumak olarak belirmiştir. Başka bir deyişle Anglosakson çizgisi "demokrasi nedir?" sorusundan çok "demokrasi nasıl işler?" sorusunu cevaplamaya yöneldi ve bu konuya ideolojik değil, sistemin düzenli işlemesi için gerekli araçları arayan ampirik bir tavırla yaklaştı●

Anayasa ve İnsan Hakları

Rona Aybay

"İnsan Hakları" deyimi, bütün insanların, belli bir takım temel hak ve özgürlüklerden yararlanabilmesi gerektiği anlayışını yansıtır. Bu anlamda insan hakları kuramsal olarak bütün insanlara tanınması özlenen ideal bir haklar listesidir.

İnsan hakları kavramınının tarihsel kökenini dinlerde ve kutsal kitaplarda arayan görüşler vardır. Kimi yazarlarsa, bu kavramın, J.J. Rousseau gibi, Fransız Devrimi'nin öncüsü düşünürlerce ortaya atıldığını ve Devrimin gerçekleşmesinden sonra çıkarılan bildirilerde yer aldığını belirterek, insan hakları kavramının 18. yüzyılın bir ürünü olduğunu ileri sürerler. Bu arada, Locke gibi İngiliz düşünürlerinin ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın da insan hakları kavramının ortaya çıkmasında önemli rol oynadığı söylenebilir.

Çağımızda, insan hakları deyimi "temel hak ve özgürlükler" kavramının uluslararası boyutunu belirtmek için kullanılmaktadır.Bu anlamda insan hakları devletlerin ulusal sınırlarından bağımsız bir biçimde *bütün* insanların insan onuruna yaraşır bir maddi ve manevi düzeye ulaştırılması amacını dile getirir. Bu amaca ulaşılabilmesi için, bütün insanların aralarındaki ırk, renk, dil, din, cinsiyet farklarına bakılmaksızın, haklardan eşit biçimde yararlanabilmeleri gerekir.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi

İkinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri, dünyanın başına Nazi Almanyası gibi yeni belaların gelmemesi ve sürekli bir barış sağlanması amaçlarıyla Birleşmiş Milletler Örgütü'nü oluştururken, insan hakları kavramı bir birleştirici temel olarak büyük önem kazanmıştı. Birleşmiş Milletler'in kuruluş belgesinde, daha ilk satırlardan başlayarak bir çok maddede insan hakları deyimine yer verilmişti.

Dünya barışı ve huzuru için, insan haklarına inanç, saygı ve bağlılık duyulmasının gerektiği,BM Anayasası'nın çeşitli hükümlerinde belirtilmişti. Bu hükümler Birleşmiş Milletler'e üye olan devletlerin bütün dünyada insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı göstermelerini hukukî açıdan zorunlu hale getirmek amacını göstermekteydi. Böylece, insan hakları ilk kez uluslararası hukuk alanına çıkarılmış oluyordu. Bununla birlikte, Birleşmiş Milletler Anayasası, insan haklarını ve temel özgürlükleri anmakla yetiniyor, bunları belirleyen ayrıntılı bir belge niteliği taşımıyordu.

Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabulünün ardından insan hakları konusunda, evrensel bir belge hazırlanması için 1946 yılında oluşturulan BM İnsan Hakları Komisyonu'na görev verildi. Bu komisyonun hazırladığı tasarı, BM Genel Kurulu'nca 10 Aralık 1948 günü kabul edildi. İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, böylece resmen ortaya çıkmış oldu.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde benimsenen temel amaç, devlet sınırlarından bağımsız olarak, dünyanın neresinde bulunursa bulunsun,bütün insanların insan onuruna yaraşır bir yaşam düzeyine ulaştırılmasıdır. Bildiride, insan haklarının tanınmasının, dünya barışının sağlanması bakımından da önemli olduğu belirtilmiştir.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, bütün insanların aynı temel haklardan eşit biçimde yararlanmasını engelleyen nedenlerin ve ayrımların ortadan kaldırılmasını öngörmüştür. Bildirinin 2. maddesinde bu durum şöyle belirtilmiştir: *Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya diğer herhangi bir inanç, ulusal veya toplumsal köken, servet, doğuş veya herhangi başka bir ayrım gözetilmeksizin, bu bildiride ilan edilen tüm haklardan ve özgürlüklerden yararlanabilir.* Böylece "kölelik" ve "belli bir ırkın üstünlüğü" gibi kurum va kavramlar da reddediliyordu.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, bir önsöz ile 30 maddeden oluşmaktadır. Bildiri, insan'ı çeşitli boyutları ve değişik yönleriyle ele alır. İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin hazırlandığı dönemde, Birleşmiş Milletler Örgütü'nde temsil olunan sosyalist devletlerle, sayıca çoğunluğu oluşturan öteki devletler arasındaki görüş farkları bildirinin kaleme alınmasını güçleştirmişti. İki ayrı değerler sistemine bağlı bu iki blokun görüşlerini ortak bir metinde uzlaştırmak kolay olmamıştır. Sonunda ortaya çıkan metin "klasik" denilen özgürlüklerle, ekonomik ve sosyal hakların bir sentezini yapmayı başarmıştır.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin mülkiyet hakkına ilişkin 17.maddesi, bu sentezin başarılı bir örneği sayılabilir. Bu madde mülkiyet hakkını tanırken herkesin tek başına veya başkalarıyla birlikte mal mülk sahibi olmak hakkına sahip bulunduğunu belirterek "kollektif mülkiyet" kavramına da yer vermektedir.

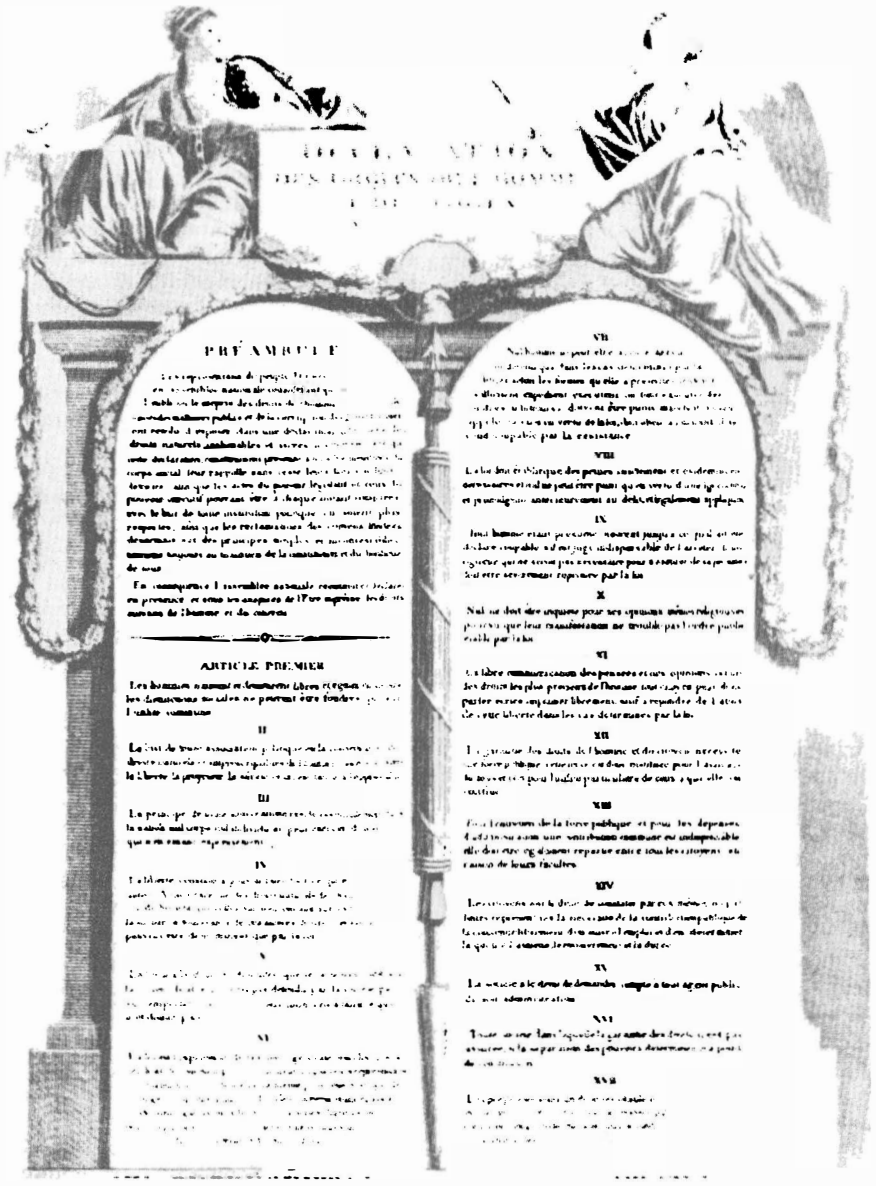

İLK EVRENSEL YAZILI METİN: İnsanların "doğal, başkasına devredilemez, zaman aşımına uğramaz, kutsal" haklara sahip olduklarının bağımsız bir metin şeklinde tescil edilmesi ilk kez 27 Ağustos 1789'da Fransız Milli Kurucu Meclis'i tarafından gerçekleştirildi. Evrensel bir nitelik taşıyan insan ve Yurttaş Hakları Bildirisi Başlangıç bölümüyle birlikte 17 maddeden oluşuyordu.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin sentezdeki başarısı ne olursa olsun, sosyalist devletler sonuç olarak Bildiri'ye olumlu oy vermemişlerdir. BM Genel Kurulu'ndaki oylamada, Sovyetler Birliği ve BM üyesi olan öteki beş sosyalist ülke (Beyaz Rusya, Çekoslovakya, Polonya, Ukrayna ve Yugoslavya) çekimser kalmışlardır. Sosyalist ülkelerin çekimser oy kullanmalarının nedeni, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ni "soyut" bulmalarıdır. Başka bir deyişle İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, bu ülkelerin bağlı bulundukları değerler sistemi açısından "gerçekçi" bulunmamıştır. Sosyalist ülkelerin yanısıra, çekimser oy kullanan iki devlet daha vardır: Güney Afrika ve Suudi Arabistan. Suudi Arabistan, Evrensel Bildiri'de benimsenen kimi ilkelerin İslam ve Şeriat kurallarıyla bağdaşmadığı gerekçesiyle çekimser kalmıştır. Güney Afrika'nın çekimser kalışının görünüşteki nedeni, ekonomik ve sosyal hakların bildiride yer almaması gerektiği inancıdır.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde 30 madde halinde belirtilmiş haklar birkaç kümeye ayrılabilir:

Kişinin Temel Hakları: Kişinin insan olarak yaşayabilmesi için sahip olması gereken asgari haklar ve güvenceler (yaşama hakkı, kişi güvenliği); Ceza Hukuku'yla ilgili temel ilkeler (suçsuzluğun asıl olması, ceza hükümlerinin önceye etkili olmaması, işkence yasağı, tarafsız mahkeme önünde yargılanma hakkı vb.)

Özel Statü Hakları: Toplum içinde, insanın başka insanlarla ilişkilerinde yararlanması gereken bir takım "statü" hakları; uyrukluk, evlenme, mülkiyet hakları.

Siyasal Haklar: Düşüncelerini açıklama, inanç, din ve ibadet özgürlüğü, haber, bilgi edinme, toplantı, dernek özgürlükleri; kamu işlerine katılma; genel eşit ve serbest oya dayanan dürüst seçimler.

Ekonomik ve Sosyal Haklar: İnsanın kişiliğinin gelişebilmesi için toplumca tanınıp, gerçekleştirilmesi gereken haklar; çalışma hakkı, işsizlikten korunma, eşit işe eşit ücret; adil ve elverişli ücret; sendika hakkı, sağlık hakkı, eğitim hakkı vb.

Kültürel Haklar: İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin önemli bir yeniliğidir. Herkese, güzel sanatları tatmak, bilim ürünlerinden yararlanmak ve toplumun kültürel etkinliklerine katılmak olanağının tanınması öngörülmüştür.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, herkesin Bildiri'de öngörülmüş hak ve özgürlüklerin tam olarak uygulanmasını sağlayacak bir toplumsal ve uluslararası düzene kavuşma hakkı olduğunu da belirtmiştir.

Evrensel Bildiri'de, kişinin topluma karşı görevleri olduğu da belirtilmiştir. Ayrıca, hak ve özgürlüklere, ahlak ve kamu düzeni amaçlarıyla sınırlamalar da konulabilecektir. Hak ve özgürlüklerin, Birleşmiş Milletler'in amaç ve ilkelerine aykırı olarak ve Evrensel Bildiri'de tanınmış özgürlükleri ortadan kaldırmak için kullanılamayacağı da belirtilmiştir.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin Önemi: Evrensel Bildiri, "platonik" sa-

İNSAN HAKLARI EVRENSEL BEYANNAMESİ

Bu metin, 27 Mayıs 1959 gün ve 7217 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan Beyanname üzerinde, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İnsan Hakları Merkezi'nce gerekli düzeltmeler yapılarak yayınlanan broşürden, tarafımızca hiçbir değişiklik yapılmadan aktarılmıştır.

İnsanlık ailesinin bütün üyelerinde bulunan haysiyetin ve bunların eşit ve devir kabul etmez aklarının tanınması hususunun, hürriyetin, adaletin ve dünya barışının temeli olmasına,

İnsan haklarının tanınmaması ve hor görülmesinin insan vicdanını isyana sevkeden vahşilikle e sebebolmuş bulunmasına,dehşetten ve yoksulluktan kurtulmuş insanların, söz ve inanma hürriyetlerine sahip olacakları bir dünyanın kurulması en yüksek amaçları olarak ilan edilmiş ulunmasına,

İnsanın zulüm ve baskıya karşı son çare olarak ayaklanmaya mecbur kalmaması için insan aklarının bir hukuk rejimi ile korunması esaslı bir zaruret olmasına,

Uluslar arasında dostça ilişkiler geliştirilmesini teşvik etmenin esaslı bir zaruret olmasına,

Birleşmiş Milletler halklarının,Antlaşmada, insanın ana haklarına, insan şahsının haysiyet ve leğerine, erkek ve kadınların eşitliğine olan imanlarını bir kere daha ilan etmiş olmalarına ve osyal ilerlemeyi kolaylaştırmaya, daha geniş bir hürriyet içerisinde daha iyi hayat şartları kurmaya karar verdiklerini beyan etmiş bulunmalarına,

Üye devletlerin, Birleşmiş Milletler Teşkilatı ile işbirliği ederek insan haklarına ve ana hürrietlerine bütün dünyada gerçekten saygı gösterilmesinin teminini taahhüt etmiş olmalarına,

Bu haklar ve hürriyetlerin herkesçe aynı şekilde anlaşılmasının yukarıdaki taahhüdün yerine etirilmesi için son derecede önemli bulunmasına göre;

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu,

İnsanlık topluluğunun bütün fertleriyle uzuvlarının bu beyannameyi daima gözönünde tutarak öğretim ve eğitim yoliyle bu haklar ve hürriyetlere saygıyı geliştirmeye, gittikçe artan millî e milletlerarası tedbirlerle gerek bizzat üye devletler ahalisi gerekse bu devletlerin idaresi altındaki ülkeler ahalisi arasında bu hakların dünyaca fiilen tanınmasını ve tatbik edilmesini sağlamaya gayret etmeleri için işbu İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ni ilan eder.

Madde 1

Bütün insanlar hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdana sahiptirler ve birbirlerine karşı kardeşlik zihniyeti ile hareket etmelidirler.

Madde 2

1. Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya diğer herhangi bir akide, millî veya içtimaî menşe, servet, doğuş veya herhangi diğer bir fark gözetilmeksizin işbu beyannamede ilan olunan tekmil haklardan ve bütün hürriyetlerden istifade edilebilir.

2. Bundan başka, bağımsız memleket uyruğu olsun, vesayet altında bulunan, gayrı muhtar veya sair bir egemenlik kayıtlamasına tabi ülke uyruğu olsun, bir şahıs hakkında, uyruğu bulunduğu memleket veya ülkenin siyasi, hukuki veya milletlerarası statüsü bakımından hiçbir ayrılık gözetilmeyecektir.

Madde 3

Yaşamak, hürriyet ve kişi emniyeti her ferdin hakkıdır.

Madde 4

Hiç kimse kölelik veya kulluk altında bulundurulamaz; kölelik ve köle ticareti her türlü şekliyle yasaktır.

Madde 5

Hiç kimse işkenceye, zalimane, gayriinsani, haysiyet kırıcı cezalara ve muamelelere tabi tutulamaz.

Madde 6

Herkes her nerede olursa olsun hukuk kişiliğinin tanınması hakkına haizdir.

Madde 7

Kanun önünde herkes eşittir ve farksız olarak kanunun eşit korumasından istifade hakkına sahiptir.Herkesin işbu beyannameye aykırı her türlü ayırdedici muameleye karşı ve böyle bir ayırdedici muamele için yapılacak her türlü kışkırtmaya karşı eşit korunma hakkı vardır.

Madde 8

Her şahsın kendisine anayasa veya kanun ile tanınan ana haklara aykırı muamelelere karşı fiili netice verecek şekilde milli mahkemelere müracaat hakkı vardır.

Madde 9

Hiç kimse keyfi olarak tutuklanamaz, alıkonulamaz veya sürülemez.

Madde 10

Herkes, haklarının, vecibelerinin veya kendisine karşı cezai mahiyette herhangi bir isnadın tesbitinde, tam bir eşitlikle, davasının bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından adil bir şekilde ve açık olarak görülmesi hakkına sahiptir.

Madde 11

1. Bir suç işlemekten sanık herkes, savunması için kendisine gerekli bütün tertibatın sağlanmış bulunduğu açık bir yargılanma ile kanunen suçlu olduğu tesbit edilmedikçe masum sayılır.

2. Hiç kimse, işlendikleri sırada millî veya milletlerarası hukuka göre suç teşkil etmeyen fiillerden veya ihmallerden ötürü mahkum edilemez. Bunun gibi, suçun işlendiği sırada uygulanabilecek olan cezadan daha şiddetli bir ceza verilemez.

Madde 12

Hiç kimse özel hayatı, ailesi, meskeni veya yazışması hususlarında keyfi karışmalara, şeref ve şöhretine karşı tecavüzlere maruz bırakılamaz. Herkesin bu karışma ve tecavüzlere karşı kanun ile korunmağa hakkı vardır.

Madde 13

1. Herkes her hangi bir devletin sınırları dahilinde serbestçe dolaşma ve yerleşme hakkını haizdir.

2. Herkes, kendi memleketi de dahil, her hangi bir memleketi terketmek ve memleketine dönmek hakkını haizdir.

Madde 14

1. Herkes zulüm karşısında başka memleketlerden mülteci olarak kabulünü talep etmek ve bu memleketler tarafından mülteci muamelesi görmek hakkını haizdir.

2. Bu hak, adi bir cürme veya Birleşmiş Milletler prensip ve amaçlarına aykırı faaliyetlere gerçekten müstenit kovuşturmalar halinde ileri sürülemez.

Madde 15

1. Her ferdin bir uyrukluk hakkı vardır.

2. Hiç kimse keyfi olarak uyruklığından veya uyrukluğunu değiştirmek hakkından mahrum edilemez.

Madde 16

1. Evlilik çağına varan her erkek ve kadın, ırk, uyrukluk veya din bakımlarından hiçbir kısıtlamaya tabi olmaksızın evlenmek ve aile kurmak hakkını haizdir. Her erkek ve kadın

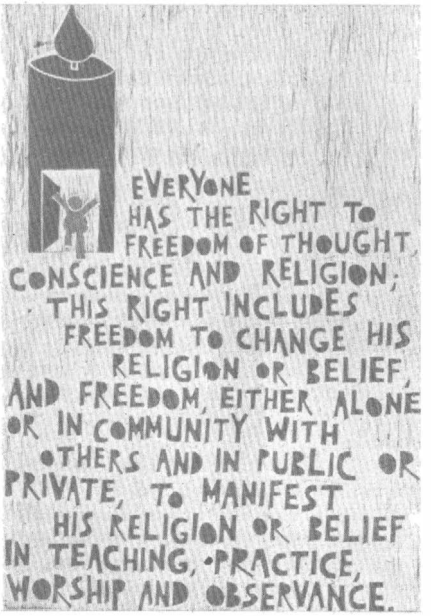

BİR MADDE VE BİR AFİŞ: İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 18. maddesi ...

yılabilecek bir haklar listesidir. Hukuksal bir bağlayıcılığı yoktur, bildiriyi tanımış devletlere teknik hukuk anlamında hiç bir yükümlülük getirmez. Çünkü teknik hukuk açısından, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, BM Genel Kurulu'nun bir kararıdır ve Genel Kurul kararları da, bağlayıcı nitelikte değil "tavsiye" niteliğindedir.

Ama, tarihte ilk kez, Birleşmiş Milletler gibi bir uluslararası örgütte "evrensel" bir insan hakları belgesinin kabulü önemli sayılmalıdır. Genel Kurul'daki oylamada hiçbir devletin olumsuz oy kullanmamış olması, bu bakımdan anlamlıdır.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin önemli bir özelliği de, insanın özgür ve bağımsız olması için sadece "klasik" denilen hakların tanınmasının yeterli olmayacağının kabul edilmiş olmasıdır. Evrensel Bildiri, özgürlüğün gerçekleşmesinde, kişinin ekonomik ve sosyal baskılardan kurtarılmış olmasının da gerekli olduğunu vurgulayarak, çağdaş gelişmeleri yansıtmıştır.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, BM Genel Kurulunun "tavsiye" niteliğinde bir kararı olmakla birlikte, oldukça büyük bir manevi etki sağlamış görünmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlık kazanmış bazı Afrika devletlerinin anayasalarında, Evrensel Bildiri'ye açık yollamalar (atıflar) vardır. (Örneğin 1963 Cezayir, 1962 Ruanda, 1963 Senegal Anayasaları) Ayrıca, başka ülkelerde de, anayasaların hazırlanmasında veya kanunların mahkemelerce yorumlanmasında Evrensel Bildiri etkili olabilmektedir.

---

evlenme konusunda, evlilik süresince ve evliliğin sona ermesinde eşit hakları haizdir.

2. Evlenme akdi ancak müstakbel eşlerin serbest ve tam rızasiyle yapılır.

3. Aile, cemiyetin tabii ve temel unsurudur; cemiyet ve devlet tarafından korunmak hakkına haizdir.

Madde 17

1. Her şahıs tek başına veya başkalariyle birlikte mal ve mülk sahibi olmak hakkını haizdir.

2. Hiç kimse keyfi olarak mal ve mülkünden mahrum edilemez.

Madde 18

Her şahsın fikir, vicdan ve din hürriyetine hakkı vardır; bu hak, din veya kanaat değiştirmek hürriyetini, dinini veya kanaatini tek başına veya topluca, açık olarak veya özel surette, öğretim, tatbikat, ibadet ve âyinlerle izhar etmek hürriyetini içerir.

Madde 19

Her ferdin fikir ve fikirlerini açıklama hürriyetine hakkı vardır. Bu hak fikirlerinden ötürü rahatsız edilmemek, memleket sınırları mevzuubahis olmaksızın malûmat ve fikirleri her vasıta ile aramak, elde etmek ve yaymak hakkını içerir.

Madde 20

1. Her şahıs saldırısız toplanma ve dernek kurma ve derneğe katılma serbestisine maliktir.

2. Hiç kimse bir derneğe mensup olmağa zorlanamaz.

Madde 21

1. Her şahıs, doğrudan doğruya veya serbestçe seçilmiş temsilciler vasıtasiyle, memleketin kamu işleri yönetimine katılmak hakkını haizdir.

2. Her şahıs memleketin kamu hizmetlerine eşitlikle girme hakkını haizdir.

3. Halkın iradesi kamu otoritesinin esasıdır; bu irade, gizli şekilde veya serbestliği sağlayacak muadil bir usul ile cereyan edecek, genel ve eşit oy verme yoluyla yapılacak olan devrî ve dürüst seçimlerle ifade edilir.

Madde 22

Her şahsın, cemiyetin bir üyesi olmak itibariyle, sosyal güvenliğe hakkı vardır; haysiyeti için ve şahsiyetinin serbestçe gelişmesi için zaruri olan ekonomik, sosyal ve kültürel hakların millî gayret ve milletlerarası işbirliği yoluyla ve her devletin teşkilatı ve kaynaklariyle mütenasip olarak gerçekleştirilmesine hakkı vardır.

Madde 23

1. Her şahsın çalışmaya, işini serbestçe seçmeye, adil ve elverişli çalışma şartlarına ve işsizlikten korunmaya hakkı vardır.

2. Herkesin, hiçbir fark gözetilmeksizin, eşit iş karşılığında eşit ücrete hakkı vardır.

3. Çalışan her kimsenin kendisine ve ailesine insanlık haysiyetine uygun bir yaşayış sağlayan ve gerekirse her türlü sosyal koruma vasıtalarıyla da tamamlanan âdil ve elverişli bir ücrete hakkı vardır.

4. Herkesin, menfaatlerinin korunması için sendikalar kurmaya ve bunlara katılmaya hakkı vardır.

Madde 24

Her şahsın dinlenmeye, eğlenmeye, bilhassa çalışma müddetinin mekûl surette sınırlandırılmasına ve muayyen devrelerde ücretli tatillere hakkı vardır.

Madde 25

1. Her şahsın, gerek kendisi gerekse ailesi için, yiyecek, giyim, mesken, tıbbî bakım, gerekli sosyal hizmetler dahil olmak üzere sağlığı ve refahını temin edecek uygun bir hayat seviyesine ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, ihtiyarlık veya geçim imkânlarından iradesi dışında mahrum bırakacak diğer hallerde güvenliğe hakkı vardır.

2. Ana ve çocuk özel ihtimam ve yardım görmek hakkını haizdir. Bütün çocuklar, evlilik içinde veya dışında doğsunlar, aynı sosyal korunmadan faydalanırlar.

Madde 26

1. Her şahsın öğrenim hakkı vardır. Öğrenim hiç olmazsa ilk ve temel safhalarında parasızdır. İlk öğretim mecburidir. Teknik ve meslekî öğretimden herkes istifade edebilmelidir. Yüksek öğretim, liyakatlerine göre herkese tam eşitlikle olmalıdır.

2. Öğretim insan şahsiyetinin tam gelişmesini ve insan haklarıyle ana hürriyetlere saygının kuvvetlenmesini hedef almalıdır. Öğretim bütün milletler, ırk ve din grupları arasında anlayış, hoşgörü ve dostluğu teşvik etmeli ve Birleşmiş Milletler'in barışın idamesi yolundaki çalışmalarını geliştirmelidir.

3. Ana baba, çocuklarına verilecek eğitim türünü seçmek hakkına öncelikle haizdirler.

Madde 27

1. Herkes, topluluğun kültürel faaliyetine serbestçe katılmak, güzel sanatları tatmak, ilim sahasındaki ilerleyişe iştirak etmek ve bundan faydalanmak hakkını haizdir.

2. Herkesin, yarattığı her türlü ilim, edebiyat ve sanat eserlerinden mütevellit manevi ve maddi menfaatlerin korunmasına hakkı vardır.

Madde 28

Herkesin, işbu beyannamede derpiş edilen hak ve hürriyetlerin tam tatbikini sağlayacak bir sosyal ve milletlerarası nizama hakkı vardır.

Madde 29

1. Her şahsın, şahsiyetinin serbest ve tam gelişmesi ancak bir topluluk içinde mümkündür ve şahsın bu topluluğa karşı görevleri vardır.

2. Herkes, haklarının ve hürriyetlerinin kullanılmasında, sadece, başkalarının haklarının ve hürriyetlerinin gereğince tanınması ve bunlara saygı gösterilmesi amacıyla ve ancak demokratik bir cemiyette ahlâkın, kamu düzeninin ve genel refahın haklı icaplarını yerine getirmek maksadıyla kanunla belirlenmiş sınırlamalara tâbi tutulabilir.

3. Bu hak ve hürriyetler hiçbir veçhile Birleşmiş Milletler'in amaç ve prensiplerine aykırı olarak kullanılamaz.

Madde 30

İşbu beyannamenin hiçbir hükmü herhangi bir devlete, zümreye ya da ferde, bu beyannamede ilan olunan hak ve hürriyetleri yoketmeye yönelik bir faaliycte girişme ya da eylemde bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz.

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ: İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin, BM Genel Kurulu'nun bir "tavsiye kararı" niteliğinde olmasına karşılık, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, bir uluslararası antlaşmadır. Onaylayan devletler için bağlayıcı niteliktedir. Avrupa Sözleşmesi'nin en önemli özelliği insan haklarının çiğnenmesi halinde işleyecek uluslararası bir denetim mekanizması öngörmesidir. Bu denetim mekanizması üç organ eliyle işletilir: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (Divanı), Bakanlar Komitesi, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi bir davayı görüşürken.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

Uluslararası insan hakları belgelerinin bir bölümü İnsan Hakları Evrensel Bildirisi gibi "evrensel" bir nitelik taşır; bir bölümü ise dünyanın belli bir bölgesi için yapılır ve "bölgesel" nitelik taşır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, "bölgesel" belgelerin bir örneğidir. Amerika ve Afrika kıtalarına özgü, "bölgesel" insan hakları belgeleri de vardır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi diye anılan belgenin tam adı "İnsan Haklarını ve Hürriyetlerini Koruma Sözleşmesi"dir. Bu Sözleşme, Avrupa Konseyi'ne üye devletler arasında imzalanmak üzere yapılmıştır. Avrupa Konseyi'ne üye devletlerin dışişleri bakanlarınca 3 Kasım 1950'de Roma'da imzalanmış olan Sözleşme, 10 devletçe onaylanması üzerine 3 Eylül 1953'te yürürlüğe girmiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'yle karşılaştırıldığında iki temel özellik göstermektedir:

Birincisi, Avrupa Sözleşmesi'ndeki hak ve özgürlükler listesi, Evrensel Bildiri'den daha dardır; sadece "klasik" denilen haklar ve siyasal haklar sayılmış, ekonomik ve sosyal haklara yer verilmemiştir.

İkincisi, Avrupa Sözleşmesi, hak ve özgürlükleri genel formüllerle belirtmekle yetinmeyip, daha somut düzenlemeler yapmaya çalışmıştır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde güvence altına alınması öngörülen başlıca insan hakları şunlardır: Yaşama hakkı, işkenceye ve onur kırıcı cezalara karşı korunma hakkı, köleliğe ve kulluğa karşı korunma hakkı, zorla çalıştırılmaya karşı korunma hakkı, askerlik görevinden, inançları gereği kaçınma hakkı, kişi güvenliği, hak arama özgürlüğü, bağımsız yargıdan yararlanma hakkı, cezaların kanuniliği ilkesi, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı, evlenme ve aile kurma hakkı, haberleşme özgürlüğü, düşünce ve vicdan özgürlüğü, dernek ve sendika kurma özgürlüğü. Sözleşme, belirli özgürlüklere, kamu düzeni, ulusal güvenlik gibi nedenlerle kısıtlamalar konulabileceğini de belirtmiştir. Ancak, bu kısıtlamaların "demokratik bir toplumun gerektirdiği" sınırlar içinde kalması da öngörülmüştür. Öte yandan, savaş veya ulusun varlığını tehdit eden durumlar karşısında olağanüstü önlemlerin alınabileceği de kabul edilmiştir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni onaylamış devletler arasında, kolonileri (sömürgeleri) olan ülkeler yok değildir. Bu devletlerden biri Sözleşme'yi onayladığında, Sözleşme'de tanınmış insan haklarının ve öngörülmüş denetim mekanizmasının, o devletin kolonilerinde de geçerli olabilmesi için, devletin bu konuda özel bir bildirimde bulunması gerekmektedir.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin, BM Genel Kurulu'nun bir "tavsiye kararı" niteliğinde olmasına karşılık, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, bir uluslararası antlaşmadır ve onaylayan devletler için bağlayıcı bir güç taşımaktadır. Avrupa Sözleşmesi'nin en önemli özelliğiyse, insan haklarının çiğnenmesi halinde işleyecek uluslararası bir denetim mekanizması kurmuş olmasıdır. Bu denetim mekanizması, üç organ eliyle işletilmektedir: Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (Divanı), Bakanlar Komitesi.

İnsan Hakları Komisyonu, Sözleşme'ye taraf olan her devletten bir üyenin katılmasıyla oluşur. Belli bir devletçe insan

haklarının çiğnendiği ve Sözleşme hükümlerine saygı gösterilmediği ileri sürüldüğü zaman, bu başvuru önce İnsan Hakları Komisyonu'nda incelenir. Komisyona başvurmanın iki yolu vardır:

Birinci yol, Sözleşme'ye taraf olan devletlere açıktır. Sözleşme'ye taraf olan bir devlet, başka bir taraf devleti, insan haklarını çiğnediği iddiasıyla Komisyon'a şikayet edebilir. Bazen, birkaç devlet birlikte şikayette bulunurlar. Ancak, bu yoldan şikayette bulunabilme yetkisi sadece "devlet"lere tanınmıştır.

İkinci yol, "bireysel başvuru" diye anılmaktadır. Bu yoldan yararlanarak, Sözleşme'yi onaylamış bir devlet aleyhine şikayette bulunabilecek olanlar, hükümet kuruluşları dışındaki herkestir. Başka bir deyişle, birinci yoldan "devlet"lerin şikayette bulunabilmesine karşılık, bu ikinci yoldan gerçek kişiler (insanlar), dernekler, ortaklıklar, siyasal partiler ve benzerleri başvuruda bulunabilmektedir. Yalnız, bu yolun işleyebilmesi bakımından önemli bir koşul, insan haklarını çiğnediği ileri sürülen devletin, aleyhine bu yolun işleyebileceğini, önceden kabul etmiş olmasıdır.

Avrupa Konseyi'ne üye devletlerin büyük çoğunluğu, İnsan Hakları Komisyonu'nun bu yetkisini kabul etmiş durumdadır. İnsan Hakları Komisyonu'nun bu yetkisini kabul etmiş devletler (1983 yılı başındaki duruma göre) şunlardır:

Avusturya, Belçika, Danimarka, Federal Almanya, Fransa, Hollanda, İngiltere (Birleşik Krallık), İrlanda, İspanya, İsviçre, İsveç, İtalya, İzlanda, Liechtenstein, Lüksemburg, Norveç, Portekiz. (Daha ayrıntılı bilgi için bkz. *"Avrupa Konseyi"* maddesi).

Türkiye, sözkonusu yetkiyi kabul etmeyen 4 devletten biridir. Türkiye'nin yanısıra bu yetkiyi kabul etmeyen devletler: Kıbrıs (Rum yönetimi), Malta ve Yunanistan'dır.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, kendisine yapılan başvuruları önce, taraflar arasında "dostça" bir çözüme bağlamaya çalışır. Bu aşamada, aleyhine başvuruda bulunulan devlet, yasalarında veya uygulamalarında değişiklik yaparak, şikayetçinin şikayetini kabul etmiş olabilir. Böyle "dostça" bir çözüm sağlanamamışsa, hayli uzun ve karmaşık bir mekanizmanın işlemesi sonucunda konu, bir dava olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önüne getirilir. Ancak, bunun için de, ilgili devletin, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin yetkisini kabul etmiş olması gerekir. Bu yetki kabul edilmiş değilse, Bakanlar Komitesi konuyu inceler ve aleyhine şikayette bulunulmuş devletin Sözleşme'deki insan haklarını çiğneyip çiğnemediğini karara bağlar.

İnsan Hakları ve Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kurucu üyelerindendir. Türkiye, 26 Haziran 1945'te imzalanan BM Antlaşması'nı (Anayasasını), kısa bir süre sonra 15 Ağustos 1945'te kabul edilen bir kanunla onaylamıştı. Böylece, Türkiye de, İkinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğratılmış totaliter rejimlere, savaşın son günlerinde (23 Şubat 1945'te) savaş ilan etmekle başlattığı politikasını sürdürmüş oluyordu.

Türkiye, BM üyesi olarak, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ne olumlu oy veren 48 devletten biri olmuştur. Evrensel Bildiri'nin Türkçe çevirisi, 27 Mayıs 1949 günü Resmi Gazete'de yayınlanmıştır. (Bu çeviride oldukça önemli bazı eksik-

İNSAN HAKLARI ALANINDA BAZI ULUSLARARASI ANTLAŞMALAR VE TÜRKİYE

- *Jenosit Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi* (1948) / 75 devlet onayladı / Türkiye onaylayanlar içinde.
- *İnsan Ticaretinin ve Fahişeliğin Sömürülmesinin Önlenmesi* (1950) / 40 devlet onayladı / Türkiye onaylamadı.
- *Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme* (1951) / 61 devlet onayladı / Türkiye onaylayanlar içinde.
- *Kadının Siyasal Haklarına İlişkin Sözleşme* (1952) / 71 devlet onayladı / Türkiye onaylayanlar içinde.
- *Vatansız Kişilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme* (1954) / 23 devlet onayladı / Türkiye onaylamadı.
- *Evliliğe Rıza Gösterme, En az Evlenme Yaşı ve Evlenmelerin Kütüğe Yazılması Sözleşmesi* (1962) / 26 devlet onayladı / Türkiye onaylamadı.
- *Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi* (1966) / 35 devlet onayladı / Türkiye onaylamadı.
- *Mültecilerin Statüsüne İlişkin Ek Protokol* (1966) / 48 devlet onayladı / Türkiye onaylayanlar arasında.
- *Yasa İle Sınırlamaların Savaş Suçlarına ve İnsanlığa Karşı Suçlara Uygulanmamasına İlişkin Sözleşme* (1968) / 14 devlet onayladı / Türkiye onaylamadı.

SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ İNSAN HAKLARI MERKEZİ

Bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de, insan haklarına yaygın ilgi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktı. Aynı dönemde çok partili sisteme geçilmesi, Türkiye'de bu oluşumun hızlanmasında önemli bir faktördür. Siyasal gelişmeleri her zaman ilgiyle izleyen Mülkiye'de, bu yıllarda Anayasa Hukuku ve İdare Hukuku dersleri çerçevesinde özgürlükler konusuna giderek artan bir ağırlık verildiğini görüyoruz.

1955'te kabul edilen yönetmelikle, 1956-57 ders yılından itibaren "Amme Hürriyetleri" ayrı bir ders olarak okutulmaya başlandı. Aynı yıl başlayan doktora programında da, "kamu özgürlükleri" ayrı bir konu olarak ele alındı. Yine o yıllarda, Mülkiye'de her yıl yapılan lisans seminerlerinden birinin mutlaka insan haklarına ayrılması gelençği yerleşmeye başladı.

1975'de kabul edilen son lisans yönetmeliğiyle, 1977-78 ders yılından itibaren, "Uluslararası Alanda İnsan Hakları" lisans düzeyinde ayrı bir ders olarak okutulmaya başlandı. Bundan bir yıl önce, (1976-77 ders programında), "İnsan Haklarının Uluslararası Korunması", bir doktora dersi düzeyinde işlenmeye başlamıştı.

1977'de Mülkiye'de artık gelenekselleşmiş bulunan insan haklarına ilginin kurumsallaştırılması için yepyeni bir düşüncenin filizlendiği görüldü: Varolan enstitülere ek olarak, bir İnsan Hakları Merkezi oluşturmak. Aynı yıl bu yönde yardımda bulunması dileğiyle Dekan Profesör Dr. Gündüz Ökçün tarafından UNESCO'ya başvuruldu. UNESCO bu girişimi olumlu karşıladı ve iki Türk uzman 1978 yılı içinde İnsan Hakları ve Barış Bölümü'nde staj görmeye gittiler.

1978 yılı boyunca çok yönlü olarak sürdürülen bu çalışmalar, 18 Aralık 1978 günü Resmi Gazete'de SBF İnsan Hakları Merkezi'nin yönetmeliğinin yayınlanmasıyla sonuçlandı.

61 ANAYASASI VE İNSAN HAKLARI: 1961 Anayasası'nın hazırlık çalışmalarında, temel hak ve özgürlüklere ilişkin maddeler düzenlenirken İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nden esinlenilmiştir. "İstanbul Bilim Komisyonu" hazırlık çalışmaları sırasında "basın hürriyeti" konusunda gazetecilerin de fikirlerini almıştır. (9 Ağustos 1960).

likler ve yanlışlıklar vardır. Bildirinin düzeltilmiş çevirisi, SBF İnsan Hakları Merkezi'nce 1980 yılında yayınlanmıştır.)

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin yayınlanması, Türkiye'de 1945'te açılan sınırlı çok partili dönemin oldukça hareketli günlerine rastlamıştır. Bu dönemde, insan haklarının tanıtılması için bazı dernekler kurulmuş olmakla birlikte, Evrensel Bildiri'nin, sosyal ve politik yaşam üzerinde büyük bir etki yaptığı söylenemez.

Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni, imzalamasından 3,5 yıl, yürürlüğe girişinden 6 ay kadar sonra onaylamıştır. (Onaylayan kanun 19 Mart 1954 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.) Sözleşme ile birlikte, Birinci Ek Protokol de onaylanmıştır. Türkiye, Protokol'ü onaylarken bir çekince koymuştur: Protokül'ün din eğitimi yapan özel okulların kurulmasına yol açmasından kaygı duyulmuş ve 1924 yılında yapılmış Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Protokol karşısında geçerliliğini sürdüreceği belirtilmiştir.

Türkiye'nin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni onayladığı 1954 yılı başları, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, Maden Kanunu ve Petrol Kanunu gibi kanunların ard arda kabul edildiği dönemdir. NATO ile ilgili olan veya ABD ile bağıtlanan bazı sözleşme ve antlaşmalar da bu dönemde onaylanmıştır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin onaylandığı sırada egemen olan siyasal iktidarın, insan hakları ve özgürlüklerin genişletilmesinden yana bir iktidar olduğu söylenemez. Bu dönemde, sosyal ve ekonomik içerikli eleştirilerin en hafif dozda olanlarının bile hoşgörüyle karşılanmadığı bir yana, klasik haklara da saygı gösterilmemiştir. Böyle bir siyasal iktidarın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni onaylaması, uluslararası ilişkiler ve ekonomi alanlarında Batı ile bütünleşmek amacıyla açıklanabilir. Ayrıca, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin en ilginç ve önemli özelliği olan "bireysel başvuru" yolu da, Türkiye tarafından kabul edilmiş değildir. Bu durum, Sözleşme'nin pratik önemini çok azaltmaktadır.

Öte yandan, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin bir kanunla onaylanması, Türk kamuoyunda gerektiği ölçüde bir yankı uyandırmış da değildir. Bu ilgisizlikte, Sözleşme'nin pratik bakımdan en önemli yanı olan "bireysel başvuru"nun Türkiye tarafından kabul edilmemiş olmasının da rolü vardır.

27 Mayıs 1960'ta Silahlı Kuvvetler'in yönetime elkoymasıyla açılan dönemde, yeni bir anayasa yapılması için başlatılan çalışmalar, insan hakları konusunu ön plana çıkarmıştır. 1961 Anayasası'nın hazırlık çalışmaları sırasında, temel hak ve özgürlüklere ilişkin maddeler düzenlenirken İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nden esinlenilmiştir. Bu arada, üniversite öğretim üyelerince hazırlanan Anayasa ön-tasarısının başlangıç bölümünde *"Türk Devletinin, Birleşmiş Milletler Anayasası, İnsan Hakları Beyannamesi'nin umdelerine bağlı olduğu"* belirtilmişti.

1961 Anayasası'nın metninde İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nden ad olarak sözedilmiş değilse de, Anayasa'nın bazı maddelerinde "insan hakları" deyimine yer verilmişti. Ayrıca, Anayasa'nın gerek-

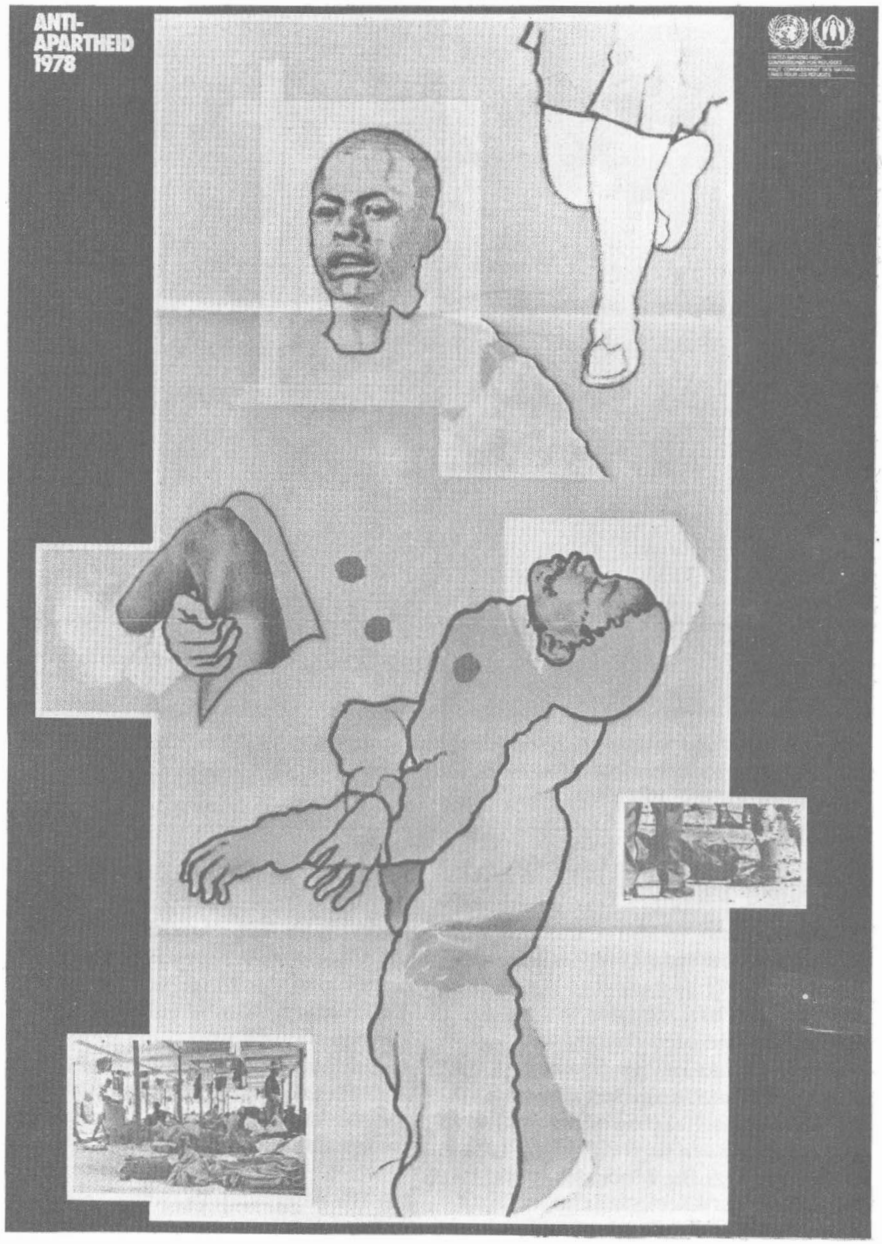

IRK AYRIMINA KARŞI: İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, bütün insanların aynı temel haklardan eşit biçimde yararlanmasını engelleyen nedenlerin ve ayrımların ortadan kaldırılmasını öngörmüştür. Bildiri'nin 2. maddesinde bu durum şöyle belirtilmiştir: "Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya diğer herhangi bir inanç, ulusal veya toplumsal köken, servet, doğuş veya herhangi bir ayrım gözetilmeksizin, bu Bildiri'de ilan edilen tüm haklardan ve özgürlüklerden yararlanabilir".

çelerinde ve görüşme tutanaklarında, Evrensel Bildiri'ye ve Avrupa Sözleşmesi'ne yollamalar yapılmıştı.

1961 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönemde insan hakları bakımından en önemli uygulama, bazı yüksek mahkeme kararlarında insan hakları kavramına yer verilmesidir. Örneğin Anayasa Mahkemesi'nin bir kararında şu satırlar vardır: *"İnsanın, içinde yaşadığı ulusun bireyi olması kadar aynı zamanda insanlığın da üyesi bulunması, çağımızda, insan hak ve özgürlüklerini yalnızca ulusal bir hukuk sorunu olmaktan çıkarmış ve ona evrensel bir anlam ve içerik kazandırmıştır. Bu bakımdan Anayasa'nın Başlangıç ve 2. maddesi hükümleri gereği olarak 'İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi' ile 'İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ni de, itiraz konusu kuralın değerlendirilmesinde gözden uzak tutmaya olanak yoktur."* (Resmi Gazete, 15 Mayıs 1980, s.27)

Bununla birlikte, Anayasa Mahkemesi'nin bazı kararlarında, Avrupa Sözleşmesi'ne, özgürlüklerin genişletilmesi yolunda değil de, daraltılması yolunda bir dayanak olarak başvurduğu da görülmüştür. Örneğin, belirli bazı görevlerde çalışan kimselerin sendika hakkından yararlanmalarını yasaklayan kanun hükmünün Anayasa'ya aykırı olmadığını belirttiği bir kararında, Anayasa Mahkemesi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin ilgili hükümlerini kararında bir ek destek olarak kullanmıştır.

1982 yılında yapılan Anayasa da, 1961 Anayasası gibi "insan hakları" deyimine yer vermektedir. Cumhuriyetin nitelikleri arasında "insan haklarına saygılılık" da vardır (madde 2). Cumhurbaşkanının andında da *"herkesin insan haklarından ve temel hürriyetlerinden yararlanması ülküsü"* deyimi yer almaktadır (madde 103). Siyasi partilerin tüzük ve programlarının, insan haklarına aykırı olamayacağı da belirtilmiştir (madde 68).

Birleşmiş Milletler Örgütü içinde hazırlanıp kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin hukuksal bağlayıcılıktan yoksun oluşundan gelen eksikliği gidermek için, yapılan çalışmalar sonucunda, Genel Kurul iki Misak (Covenant) kabul etmiştir. BM Genel Kurulu'nun 16 Aralık 1966 tarihli toplantısında kabul edilen bu iki Misak, "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Misakı" ile "Temel Haklar (Civil rights) ve Siyasal Haklar Uluslararası Misakı"dır. Hukuksal nitelikleri, BM Genel Kurulu'nun bir tavsiye kararı olan Evrensel Bildiri'den çok daha güçlü olan bu Misaklar, onaylayan devletler bakımından bağlayıcı bir değer taşımaktadır. Her iki Misak da, 35 devletin onaylaması üzerine 1976 yılında yürürlüğe girmiştir. Daha sonra onaylayan devletlerle birlikte, onaylamış devletlerin toplam sayısı 75'i aşmıştır. Bu Misakları onaylayan devletler arasında BM içindeki çeşitli bloklara mensup devletler vardır. Türkiye, bu Misakları onaylamış değildir●

HELSİNKİ KONFERANSI

Finlandiya'nın başkentinde 35 devlet ve hükümet başkanının katılımıyla yapılan *Helsinki Konferansı* 'na, Arnavutluk dışında 33 Avrupa ülkesiyle ABD ve Kanada temsilcileri katıldılar. Temsilciler *Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı*'yla ilgili olarak hükümetlerinin görüşlerini açıkladılar. Karşı çıktıkları görüşleri metinlerden çıkarmak ve savundukları görüşleri belgelere sokmak üzere yoğun çabalar harcadılar. Bu nedenle zaman zaman tıkanan *Konferans,* karşılıklı tavizlerle tamamlanabildi.

SSCB tarafından önerilen ve hazırlık çalışmaları Cenevre'de iki yıl süren *Konferans* 'ta çıkan pürüzler özellikle, askeri manevra sınırlamaları ve ön ihbar zorunlulukları konularında oldu.

Konferans 'ın Zirve Toplantısı Helsinki'de 30 Temmuz 1975'te yapıldı. 35 ülkenin devlet veya hükümet başkanlarının katıldığı toplantıda imzalanan belgeler yüz sayfayı buluyordu. İmza töreninden önce ülkelerin devlet ve hükümet başkanları alınan sonuçlarla ilgili görüşlerini açıkladılar. Türkiye'yi toplantıda dönemin başbakanı Süleyman Demirel temsil etti.

Aşağıda ana hatlarıyla vermeye çalışacağımız belgelerin başlıca amaçları şunlardı: Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden itibaren tartışılan sınırların *Konferans* tarihindeki biçimiyle kabul edilmesi; fikir, haber ve insanlara hareket serbestisinin tanınması; devletlerin birbirlerinin içişlerine karışmamaları; rejimlerin kuvvet yoluyla karşı tarafa benimsetilme çabalarından kaçınılması.

Helsinki Konferansı 1 Ağustos 1975'te düzenlenen bir imza töreniyle sona erdi.

Ana Hatlarıyla Helsinki Konferansı

Avrupa'da güvenliğe ilişkin sorunlar:

Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na katılan devletler aşağıdaki hususları kabul ettiler.

I- Katılan devletlerin karşılıklı ilişkilerine yol gösterecek ilkeler bildirisi:

A- Egemen eşitlik, egemenliğin özündeki haklara saygı,

B- Tehdide veya kuvvet kullanmaya başvurmama,

C- Sınırların dokunulmazlığı,

D- Devletlerin ülke bütünlüğü,

E- Anlaşmazlıkların barışçı yollarla çözümü,

F- İç işlerine karışmama,

G- Düşünce, vicdan, din ve inanç özgürlüklerini de kapsamak üzere, insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygı,

H- Halkların haklarının eşitliği ve kaderlerini kendilerinin saptamaları hakkı,

İ- Devletler arasında işbirliği,

J- Devletler hukuku uyarınca alınmış yükümlülüklerin iyi niyetle yerine getirilmesi.

II- Güven getirici önlemler ve güvenlik ve silahsızlanmanın bazı yönleri hakkında belge:

A- Büyük çaptaki askeri manevraların önceden duyurulması,

B- Askeri manevralara gözlemci gönderme çağrısında bulunulması,

C- Büyük çaptaki askeri kuvvet kaydırılmasının önceden duyurulması,

D- Güven getirici başka önlemler,

III- Ekonomi, bilim, teknoloji ve çevre konularında işbirliği:

A- Ticari mübadeleler:

a- İş ilişkilerinin geliştirilmesinde kolaylıklar yaratılması,

b- Ekonomik ve ticari enformasyon sağlanması,

c- Pazarlama olanaklarının geliştirilmesi,

B- Sanayi işbirliği yapılması ve ortak çıkarlara hizmet edecek projeler hazırlanması,

C- Ticaret ve sanayide işbirliğine ilişkin hükümler:

a- Standartların uyumlu kılınması,

b- Ticaret ve sanayide doğabilecek anlaşmazlıklarda hakemlik,

c- Ticareti kolaylaştırmak ve sanayide işbirliği için ikili düzenlemeler,

D- Bilim ve teknolojide işbirliği

E- Çevre sorunlarında işbirliği,

F- Öteki alanlarda işbirliği:

a- Turizmin geliştirilmesi,

b- Göçmen işgücünün ekonomik ve sosyal yönlerinin iyileştirilmesi,

c- Personel eğitimi.

Akdeniz'de güvenlik işbirliğine ilişkin sorunlar:

Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na katılan devletler, katılmayan Akdeniz

◗

İNSAN HAKLARI ALANINDA BAZI DEVLET DIŞI GÖNÜLLÜ KURULUŞLAR VE ULUSLARARASI AF ÖRGÜTÜ

ICRC: Uluslararası Kızılhaç Derneği. Merkezi İsviçre'de olan örgüt felakete uğrayan tüm insanlara yardım eder.

ICJ: uluslararası Hukukçular Komisyonu. Merkezi Cenevre'dedir. İnsan haklarının korunması için çaba gösterir.

IADL: Uluslararası Demokratik Hukukçular Derneği. Merkezi Paris'tedir. ICJ ile aynı konuda uğraş verir. Ancak ICJ'den daha solda olan hukukçulardan oluşur.

WCC: Dünya Kiliseler Konseyi. Mezhep farkı gözetmeksizin, dünyadaki tüm Hıristiyanların insan haklarını korumayı amaçlar. Yalnızca Hıristiyanlıkla sınırlı kalmayıp tüm insanların hakkını koruma yönünde çabaları da vardır.

AI: Uluslararası Af Örgütü. İnsan haklarını korumak amacıyla 1961 yılında kuruldu.

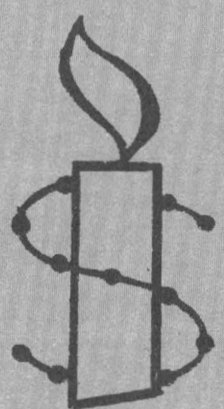

Özellikle dini ve politik nedenlerden ötürü tutuklanan ve hüküm giyenlere yardım etmeye çalışır. 1977 yılında 74 ülkeden yaklaşık 100.000 gönüllü üye 1.700 kadar tutuklu ve hükümlü grubuyla ilgilendi. Gruplar genellikle biri sosyalist, biri batılı kapitalist ve biri de 3. Dünya ülkesinden seçilen üçer tutuklu ve hükümlüden oluşuyordu. Örgütün yardım edeceği kimselerin seçilmesinde en önemli ölçüt, bunların doğrudan terör olaylarına karışmamış olmalarıydı. Uluslararası Af Örgütü, yardım ettiği kimselerin yaklaşık 2/3'ünün kurtulmasını sağladı. Bu çalışmaları nedeniyle 1977 Nobel Barış Ödülü, Uluslararası Af Örgütü'ne verildi. Örgüt ayrıca birçok ülkede, politik nedenlerle kovuşturulanların durumunun kamuoyuna açıklanmasını da sağlamaya çalışmaktadır.

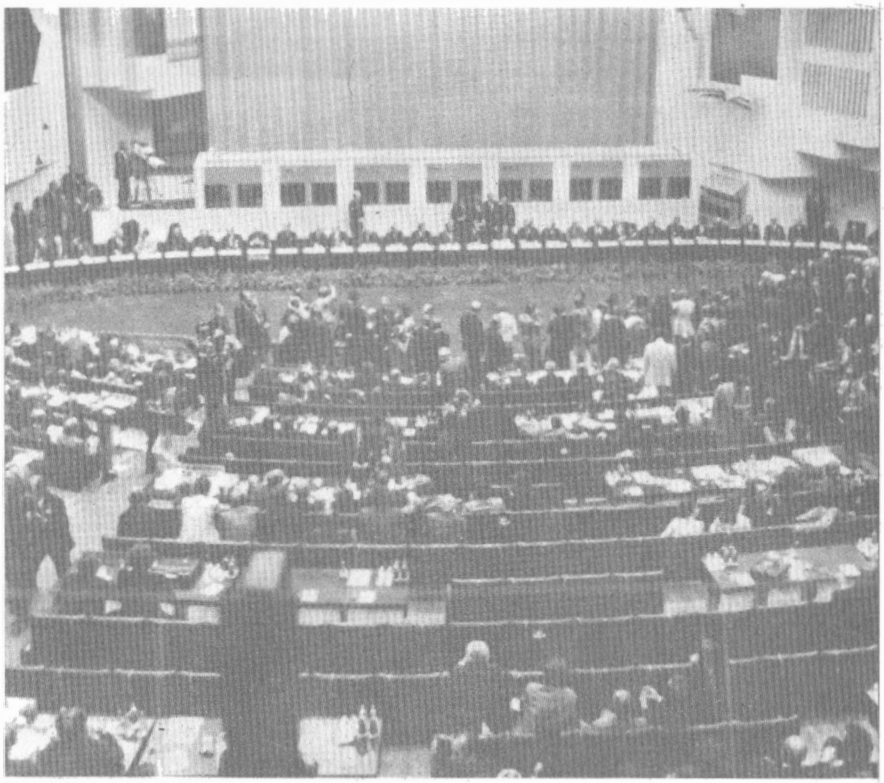

İMZA TÖRENİ: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın imza töreni Finlandiya'nın başkenti Helsinki'de yapıldı. 35 ülkenin devlet ve hükümet başkanları 1 Ağustos 1975'te sonuç belgelerini imzaladılar.

ZİRVE VE KIBRIS SORUNU: 30 Temmuz 1975 günü açılan Zirve Toplantısı'nda Türkiye adına Başbakan Süleyman Demirel konuştu. Demirel'in konuşmasında ağırlıklı olarak Kıbrıs konusu yer alıyordu. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Makarios tarafından temsil edilmesine karşı çıkarak, belgeleri imzalamasının, bunları Türkiye ile Kıbrıs Cumhuriyeti arasında geçerli hale getiremeyeceğini, Türkiye'nin bu konudaki itirazını böyle tescil etmek istediğini belirtti. Süleyman Demirel "Konferans" belgelerini imzalarken.

devletleriyle ilişkilerinin tarihî, kültürel, ekonomik ve siyasi yönlerini göz önünde bulundurarak, aşağıdaki konularda niyet açıklamasında bulundular:

I- İnsani ve öteki alanlarda işbirliği:

A- Kişiler arasındaki temaslar:

a- Aile bağlarına dayalı temaslar ve düzenli buluşmalar,

b- Ailelerin birleştirilmesi,

c- Çeşitli devletlerin vatandaşları arasında evlenme,

d- Kişisel ya da mesleki geziler,

e- Tek başına ya da topluca turizm koşullarının iyileştirilmesi,

f- Gençler arasında temaslar,

g- Spor alanında varolan bağların ve işbirliğinin sıkılaştırılması,

h- Kadın örgütlerini de kapsayan temasları geliştirmek üzere, gezilerin kolaylaştırılması,

B- Enformasyon:

a- Enformasyonun yayımının herkese açık tutulmasının ve enformasyon alışverişinin geliştirilmesi,

b- Enformasyon alanında işbirliği,

c- Gazetecilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi,

C- Kültür alanında işbirliği ve değişimler:

a- İlişkilerin genişletilmesi,

b- Ülkelerin birbirlerini daha iyi tanımaları için çaba gösterilmesi,

c- Alış-veriş ve yayım olanaklarının iyileştirilmesi,

d- Ülkelerin kültürlerinin birbirine açık tutulması,

e- Kültürün çeşitli alanlarında temaslar ve işbirliği,

D- Eğitim alanında işbirliği ve değiş-tokuş:

a- İlişkilerin genişletilmesi,

b- Ülkelerin birbirlerinin eğitim ve kültür kurumlarını karşılıklı açık tutma ve değişim,

c- Bilim alanında işbirliği ve değişim,

d- Yabancı dil öğrenimini ve uygarlık tanıtımını sağlamak üzere çaba harcanması.

ARKEOLOJİ

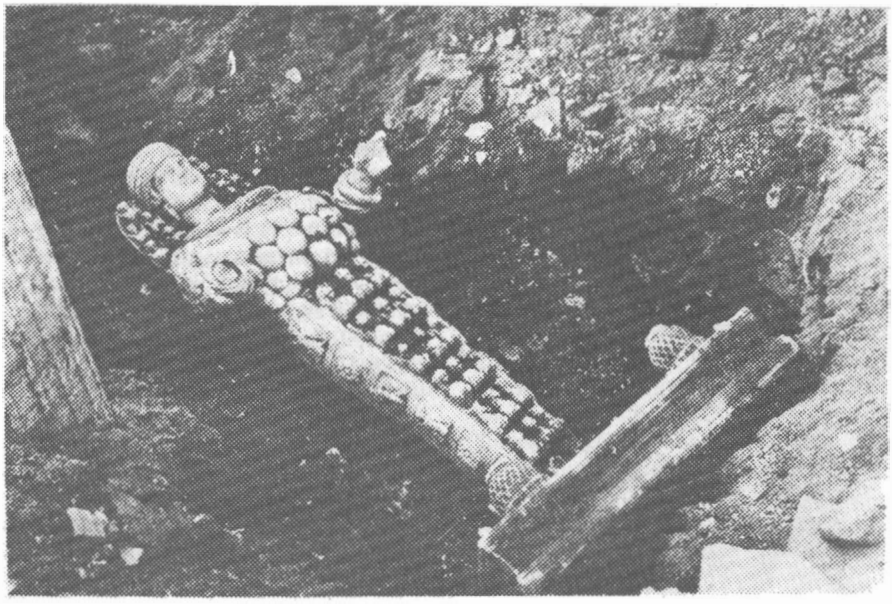

Dünden Bugüne Arkeoloji

Güven Arsebük

Türkiye'den Batı Ülkelerine Götürülen Arkeolojik Eserler

İsmet Ebcioğlu

Çerçeve Yazı

Keban Baraj Gölü Bölgesinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar

Türkiye'de Yapılan Arkeolojik Araştırmalar (1979-1982)

Bu konuda ayrıca *Müzecilik* maddesine bakınız.

Dünden Bugüne Arkeoloji

Güven Arsebük

Arkeoloji, insanın eski çağlarda oluşturduğu maddesel ürünleri incelemek suretiyle geçmişimizi aydınlatmaya çalışan bilim dalıdır. Gerek içeriği ve gerekse konuları bakımından bir yandan insan bilimleri, öbür yandan tarih ile yakından ilgilidir. Bir bütün olarak ele alındığında, arkeolojinin iki temel yönünün olduğu görülür: 1) Eski insanlara ait çeşitli belgeleri yüzey araştırmaları ve kazılar yoluyla saptayarak, insanın bedensel ve kültürel evrimine somut verilerle ışık tutmak, 2) Saptanan buluntuları incelemek, değerlendirmek, yorumlamak ve elde edilen sonuçları yayımlamak.

Arkeolojinin hammaddesini insan tarafından oluşturulan veya insan tarafından şu veya bu amaçla kullanılan nesneler meydana getirir.

Bir bilim dalı olarak değilse de bir kavram olarak arkeoloji, Rönesans ile başlatılabilir. Rönesans'tan başlayarak önce belirli bir çevrede ve sonraları sınırlı olarak da kamuoyunda hissedilmeye başlanan eski Yunan ve Roma uygarlıklarına karşı ilgi, zamanla bu uygarlıkların elle tutulur nitelikteki sanat eserlerine ve mimarisine de yansımıştır. 18. yüzyılda Fransız Devrimi'ni izleyen yıllarda, özellikle bazı Avrupa ülkelerinde yeni kurulan veya eskiden kurulmuş olup da bu dönemde geliştirilen ulusal müzelerin "eskiyi yansıtan eserlerle" donatılması düşüncesi, eski Yunan ve Roma uygarlıklarına karşı duyulan ilginin, sonuçta müzecilik açısından "maddesel eserlere" dönüşmesinde etken olmuştur. Bu aşamada, eski eserlerden özellikle heykeltraşlık örneklerine ve sikkelere karşı büyük bir ilgi duyulmuş ve bu tür örnekler müzelerde sergilenmeye başlanmıştır.

18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'da, eski eserlerle ilgilenen kişilerin ana amaçlarının bağlı bulundukları kurumları *eski* ve *kıymetli* eserlerle donatmak olduğu kuşkusuzdur. Örneğin, 19. yüzyılın ilk yarısında İngiliz ve Fransızların Yakındoğu'da gerçekleştirdikleri kazılar, müzelerine eski ve kıymetli görsel eserler sağlamak amacına yönelikti.

Genelde serüven arayan ama hümanistik bir yaklaşımın egemen olduğu bu çağda, eski Yunan ve Roma arkeolojisine dolaylı bir şekilde bağlı olan ve bunların bir uzantısı niteliğindeki *Tevrat arkeolojisinin* de önem kazandığı izlenmektedir. Bu dönemde özellikle Mezopotamya ve Filistin yörelerinde yapılan kazıların çoğunun ardında, dolaylı da olsa, *Tekvin* (insanlığın yaradılışı ile ilgili dinsel teori) düşüncesi yatmaktadır.

Gene 19. yüzyılda, bazı Avrupa ülkelerinin kamuoyunda kendi *ataları ve kökenleri* konusunun önem kazandığı görülür. Çağın genel tutumuna bağlı olarak, İngiltere'de Briton'lar, Fransa'da Gal'ler, Almanya'da eski Germen budunları incelenirken bu *atalara* ait arkeolojik kalıntılar da araştırılmaya başlanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da *doğa bilimlerine* giderek verilmeye başlanan önem, sonuçta arkeolojiye de yansımış ve sorunların ele alınışında bazı köklü değişiklikler olmuştur. Böylece, Tevrat'a dayalı *yaradılış* varsayımı dışında, insan için de geçerli olabilecek evrimsel içerikli bir oluşum düşünülmeye başlanmıştır. Sosyal bilimler açısından bu yeni yaklaşım *ilkel insanlar ve yabancı (egzotik) kültürler* olarak özetlenebilir. Bunun doğal bir sonucu olarak da Rönesans'tan beri süregelen tarihsel arkeolojinin yanında bir bilim dalı olarak antropolojinin de önemi anlaşılmış, çekirdek halinde de olsa, antropolojik arkeoloji, yani insanın maddeden önemli olduğunu kabul eden türden bir yaklaşım, oluşmaya başlamıştır. Gene bu dönemde, jeolojinin giderek bağımsız bir bilim dalı olmaya başlamasıyla, dünyanın oluşumu sorununa da eskiden olduğu gibi teolojik yönden değil, doğa bilimleri açısından bakılmaya başlanmıştır. Paleontolojik veriler değerlendirilmeye başlanmış, bu arada insanın da gerçekten *çok eskilerden beri varolan* bir canlı türü olduğu giderek kabul edilmiş ve böylece tarih öncesi çağlar biliminin (prehistorya) de temelleri atılmıştır.

Arkeolojideki bir yandan hümanistik, öbür yandan antropolojik türdeki iki ayrı yaklaşım yöntemi, birbirine koşut, ancak her ikisi de ayrı yönlerde gelişerek hemen hemen 1950 yıllarına kadar devam etmiştir. Yaklaşık 1950 yıllarından sonra ise, arkeolojinin gerek niceliği ve gerekse niteliği bakımından günümüz için de geçerli olabilecek genel bir uzlaşmaya varıldığı söylenebilir.

Arkeolojinin insanın eski çağlarda oluşturduğu ürünleri inceleyerek geçmişimizi aydınlatmaya çalışan bir bilim dalı olduğu kabul edildiğinde, ister hümanistik ve ister antropolojik yaklaşımlı olsun, temel sorunları şöyle özetlenebilir:

1. İnsanın ortaya çıkışıyla bedensel ve kültürel evrimi nasıl, ne gibi aşamalardan geçerek ve hangi koşullar altında gerçekleşmiştir ?
2. Üretim öncesi bir ekonomiden üretim ekonomisine nasıl, ne zaman neden hangi koşullar altında geçilmiş ve kendi kendilerine yeterli tarım toplumları nasıl oluşmuşlardır? Bu değişim dünyanın nerelerinde yer almıştır?
3. Arkeolojinin kapsamına giren çok uzun zaman dilimi göz önünde bulundurularak,bir yandan insan kültür ve toplum arasındaki değişken ilişkiyle öbür yandan çevre koşulları ve ortam konusunda neler öğrenebilir ve ne gibi sonuçlara varılabilir ?
4. Arkeolojik açıdan belirgin öğütler arasında (her zaman değilse de çoğu kez) belirli bir düzeydeki şehircilik anlayışı birlikte dinsel veya kamusal nitelikteki anıtsal yapıların, kamu tasarılarının, gelişkin mimarinin, çeşitli sanat eserleriyle yazının da bulunduğu uygarlıklar nasıl oluşmuş ve gelişmişlerdir? Dünyanın değişik yerlerinde, farklı zamanlarda ve ortamlarda gelişen uygarlıkların arasındaki benzerlik ve farklılıklar nasıl açıklanabilir ?

Eğer eski insanların zaman süreci içinde oluşturdukları tüm ürünler günümüze eksiksiz ulaşabilseydiler, yukardaki sorunların cevaplarını bulmak kuşkusuz çok daha kolay olurdu. Ancak, arkeolojik belgeler hiçbir zaman eksiksiz değillerdir, aksine bölük pürçüktürler. Bunun doğal sonucu olarak da, eldeki verilerden yola çıkılarak ulaşılan sonuçlar da bütünüyle kesin değildir. Ayrıca, ele geçen arkeolojik belgelerin hem nicelik ve hem nitelikleri farklıdır. Değinilen bu nesnel değişkenlere ek olarak, sorunun *insanî* bir yönünün olduğu da unutulmamalıdır. Sorunun insan yönündeyse bu konuyla ilgilenen *kişiler* gelmektedir. Başlangıç evrelerinden bu yana, arkeoloji, gerçek bilim adamlarıyla birlikte, soruna iyi niyet veya bir art düşünceyle yaklaşan, güzel sanatlara düşkün amatörlerin, serüven ile şöhret peşinde koşanların, çeşitli düzeylerdeki define avcılarının, antikacıların ve (sıfatları her ne olursa olsun) olayları kişisel yararlarına alet eden çıkarcıların çeşitli yönlerden ilgisini çekmiştir. Gerçek bilim adamları dışında, yukarıda değinilen kişilerin çok küçük bir azınlığının soruna (dolaylı ve kısıtlı da olsa) olumlu sayılabilecek katkılarda bulunmasına karşın, bunların büyük bir çoğunluğu engelleyici, olayları saptırıcı, belgeleri yitirtici olmuş ve düzeltilmeleri olanaksız zararlara yol açmıştır. Bu tür köklü zararların günümüzde ve evrensel nitelikte devam etmekte olduğu bir gerçektir.

ORTAK KÜLTÜR: Tüm insanlığın ortak kültürel varlığını yansıtan bazı değerleri bütünüyle yitirmeden, olanaklar elverdiğince saptamak, değerlerdirmek ve korumak, işte arkeolojinin temel işlevi.

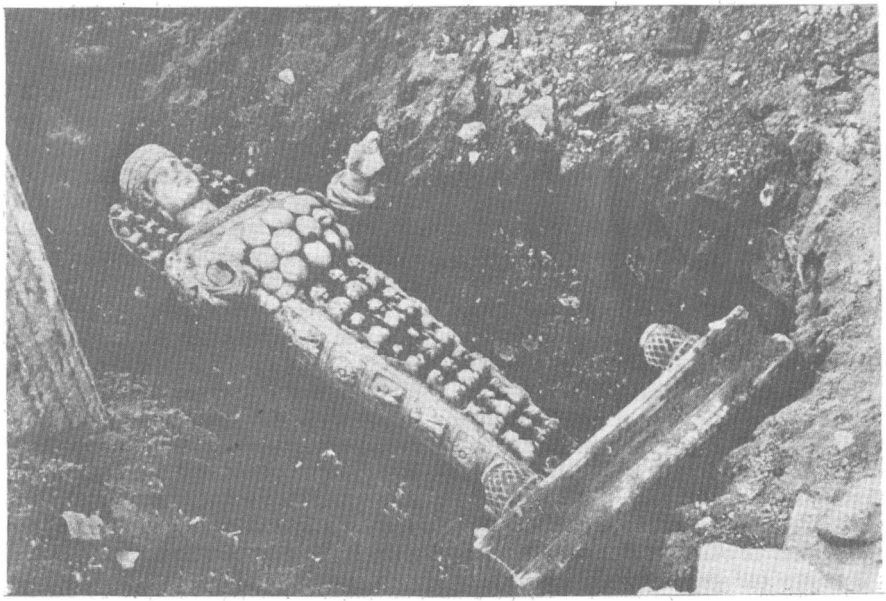

ARTEMİS HEYKELİ: Dünyaca ünlü olan bu eser 18 Eylül 1956'da bulundu. Sağ kolu ve kafa süslemeleri eksik olan heykel, Selçuk müzesinde. Heykellerinde göğüslerinin çokluğuyla ifadelendirilen bereket ve bolluk ilahesi Artemis, aynı zamanda Efes şehrinin tanrıçasıdır.

Arkeolojinin ayrılmaz bir parçası *kazılar*dır ve laboratuvar malzemesini oluşturur. Hammaddesini kazılar yoluyla elde eden arkeoloji, zamana karşı dayanıklı olup, günümüze ulaşabilen her tür malzemeden yararlandığına göre bu tanıma uygun belgelerin saptanıp, incelenmesi büyük önem taşır. En eski çağlardan itibaren insanlar yaşadıkları yerleri şu veya bu şekilde değiştirip, çevrelerine kendilerinden birtakım şeyler kattıklarından, böyle yerlerin saptanması arkeologlar için çok önemlidir. İnsanın geçmişini yansıtan belgeler ve değişik nitelikteki yerleşim yerleri, belirli ilkeler çerçevesinde yürütülen yüzey araştırmaları ve yetkililerce yönetilen kazılar yardımıyla, aydınlığa kavuşturulabilir.

Arkeolojik nitelikteki buluntu yerleri çeşitlidir. Bunlara örnek olarak mağara ve kaya sığınakları, açık hava yerleşmeleri, köyler, kasabalar, kentler, mezarlık ve mezar anıtları, askeri, dinsel ve kamusal yapılar, çeşitli anıtlar ve başka ören yerleri sayılabilir. Arkeolojik anlamdaki ören yerlerinde yapılan kazılar bunların ait oldukları çağlara, kültürlere ve bunları oluşturan kişilere ait bilgiler verebilir. Ayrıca, bu ören yerlerinin yakın ve uzak çevreleriyle olan ilişkilerinin anlaşılmasına da yarayabilecek veriler, kazılarla sağlanabilir. Elde edilen bilgiler bir yandan buluntu yerinin özelliklerine, öte yandan da araştırmayı yürüten kişi veya ekiplerin sorunlara yaklaşımlarına, bilgi düzeylerine, uyguladıkları yöntemlere, dikkatlerine, dünya görüşleri ile yorum güçleri gibi çeşitli değişkenlere de bağlıdır.

Teorik bir yaklaşımla arkeologların amacı inceledikleri eski kültürleri yeterince anlayıp, değerlendirerek, yorumlayabilmek olduğuna göre, bunun uygulamalı sonucu kazılar yoluyla alınabilir. Kazı yoluyla elde edilecek her bilgi ayrı bir önem taşır. Amaç eski insanların genel yaşayışına ışık tutabilmek olduğuna göre arkeologlar tek veya nadide eserin peşinde değillerdir. Arkeologlar genelde, herkesin günlük hayatında kullandığı *harcıâlem* türdeki bulgularla ilgilidirler.

Her kazı, ne kadar bilimsel olursa olsun, bir tür tahribattır. Kazı sırasında önemsenmeyen, farkedilmeyen, ilgilenilmeyen her belge bir daha yerine konamayacak eksikliklere, bilgi boşluklarına ve veri kayıplarına yol açar. Bu nedenle de, çağdaş arkeolojik kazılarda (önemsiz birer ayrıntı gibi görünseler bile) her tür saptama ve belgeleme işlemine büyük önem verilmektedir. Farklı bilgi türleri ve çeşitli verilerin değerlendirilmesi her geçen gün yeni yeni anlamlar kazanmakta, özellikle doğa bilimleri çerçevesinde gerçekleştirilen yeni yöntemler arkeolojiye aktarılmakta, sonuç olarak da dün için değersiz olabilen öğeler bugün için büyük önem kazanmaktadır. Günümüzde sorunun ne kadar önemli olduğunun bilincinde ve çağdaş yöntemlerle kazı yapan arkeologların yanında, az da olsa hâlâ gelişigüzel hafriyatların da yapıldığı, böylece pek çok belgenin yitirildiği, yerine konması olanaksız kültürel geçmişi yansıtan bilgilerin yokedildiği ve böylece faydadan çok zarar verildiği de bir gerçektir. Her arkeolojik araştırmanın kendine özgü sorunları vardır ve bu sorunlara çağdaş ve bilimsel bir tutumla yaklaşmak, geçerli çözümler getirmek ve yeterli sonuçlara ulaşmak, o araştırmayı yapan kişi veya kişilerin sorumluluğuna girmektedir.

Dünden Bugüne Ülkemizde Arkeoloji

Ülkemiz, tarihöncesi çağların en eski evrelerinden böyle çeşitli kültürel kalıntıların ve daha sonraki dönemlere ait değişik uygarlıkların izlerine kesintisiz bir şekilde raslanan, kültürel evrim ile arkeolojik sıradüzenin anlamlı bir çerçeve içinde izlenebildiği ender yerlerden biridir.

Ülkemizde çeşitli uygarlıklara ait görsel kalıntıların bolluğu daha 16. yüzyıldan itibaren gezginlerin dikkatini çekmiş ve 18. yüzyılda da eski eserlerle ilgilenen kişilerce Anadolu'nun önemi vurgulanmıştır. Örneğin, 1764 yılında *Society of Dilettanti*'nin parasal desteğiyle ülkemizdeki eski Yunan ve Roma uygarlıklarını saptamak amacıyla araştırma gezileri düzenlenmiştir. Buna rağmen, ülkemizin gerçek anlamdaki arkeolojik değerinin anlaşılmasıyla bu konudaki yoğun çalışmalar 19. yüzyıla rastlar.

19. yüzyılın ilk yarısından yaklaşık Cumhuriyet dönemine kadar, Batılılarca ülkemizde gerçekleştirilen önemli araştırma ve kazıların bazıları şunlardır: 1827 yılında Alman bilgini Schulz, Doğu Anadolu yöresindeki yazıtları incelemek amacıyla bölgede bir araştırma yapmıştır. Sonraları Hitit'lerin başkenti Hattuşaş olduğu anlaşılan Boğazkale (Boğazköy) Charles Texier tarafından 1834'de bulunmuştur. W. Hamilton, 1835'te Alaca Höyük'ün önemli ve eski bir yerleşim yeri olduğu konusunda dikkatleri çekmiştir.

C.T. Newton 1857'de Bodrum'daki Mausoleum'da kazılar yapmış, buluntuları *British Museum*'a taşımıştır. H. Schliemann, 1870 yılında önce kendi başına ve sonra çeşitli aralıklarla olmak üzere 1893'e kadar W. Dörpfeld ile birlikte Truva kazılarını gerçekleştirmiştir. 1866'da R.Popplewell-Pullan, Priene'de, 1872-1873 yıllarında O. Rayet ile A.Thomas, Didima'da çalışmışlardır. 1878-1886 yılları arasında K.Humann ile A. Conze Bergama'da çalışmış ve buradaki anıtsal tapınağı Berlin müzelerine taşımışlardır. 1899'da T.Wiegand Milet'te kazılar yapmıştır. 1895 yılından itibaren Avusturyalılar Efes'de yoğun çalışmalara girişmişlerdir. Doğu ve Orta Anadolu'daki çalışmalar da gene 19. yüzyılda başlamıştır. Örneğin, 1879 yılında *British Museum* adına H.Rassam Van'da (Toprakkale) kazı yapmıştır. Van'daki bu çalışmaları 1898 yılında Alman araştırıcıları W. Belck ile C.F. Lehmann- Haupt sürdürmüşlerdir. Aynı yerdeki araştırmaları daha sonraları, 1916 yılında, Rus'lar N.Marr ve J. Orbeli başkanlığındaki bir ekiple sürdürmüşlerdir. 1899'da, Doğu Anadolu'nun önemli tarihöncesi yerleşim yerlerinden biri olan Tilkitepe, W.Belck tarafından bir tümülüs sanılarak kazılmıştır. Bu arada gene *British Museum* adına 1878 ve 1881 yıllarında Kargamış kazılmış, 1882-1894 yıllarında *Berlin Müzeleri* ve *Deutsche Orient-Gesellschaft* adına C.Humann, F. von Luschan ve R. Koldewey, Zincirli'de çalışmışlardır. 1889 yılında Polatlı dolayındaki bir ören yerinin eski Gordium olabileceği ileri sürülmüş, bunu sınamak amacıyla Alman uyruklu Gustav ve Alfred Koerte kardeşler 1901 yılında burada kazıya başlamışlardır. 1894 yılında E. Chantre, 1907-1912 yılları arasında H.Winckler Boğazkale (Boğazköy'de) kazı yapmışlardır. 1911'den itibaren Amerikalı araştırıcılar Sard'ta çalışmaya başlamışlardır.

Anadolu'daki arkeolojik çalışmalara filolojik açıdan katılan L. Messerschmidt 1900 yılına kadar ele geçen Hitit tabletlerini derleyerek *Corpus Inscriptionum Hettiticarum* adı altında yayımlamıştır. 1907-1912 yıllarında J. Garstang Sakçagözü'nde çalışmış, 1911'de Kargamış yeniden, fakat bu kez R.Campbell-Thompson, D.G. Hogarth ve C.L.Woolley tarafından oluşturulan bir ekiple kazılmıştır. 1915 yılında Çek bilgini B.Hrozny, Hitit gramerinin ana ilkelerini içeren bir kitap yayımlamış, aynı kişi 1925 yılında Kültepeyi'yi kazmış ve o zamanki adıyla "Kapadokya tabletlerinden" oluşan büyük bir buluntu elde etmiştir.

Cumhuriyetle birlikte, ülke arkeolojisinin yeni bir atılım gücü kazandığı izlenmektedir. Günümüzde Türk ve yabancı bilim adamlarının katkılarıyla yurdumuzda gerçekleştirilmekte olan arkeolojik çalışmalar yoğun bir şekilde devam etmektedir. Sadece 1981 yılında, ülkemizde, 70 dolayında değişik nitelikte arkeolojik kazının gerçekleştirilebilmiş olması bu yoğun çalışmaların kanıtıdır. Bu kazıların (yaklaşık) üçte ikisinden fazlası Türk, geriye kalan (yaklaşık) üçte biri yabancı uzmanlarca gerçekleştirilmiştir.

Ülkemizdeki arkeolojik çalışmaların yaklaşık 150 yıllık bir geçmişi vardır. Bu arkeolojik geçmişimizi sorunlara yaklaşımımız, olayları değerlendirişimiz, düşünce yapımız, konuya verdiğimiz önem ve genel tutumumuz bakımından ana hatlarıyla *dört ayrı döneme* ayırmak mümkündür. Ancak, bu dört dönemin

Türkiye'de Önemli Arkeolojik Yerler

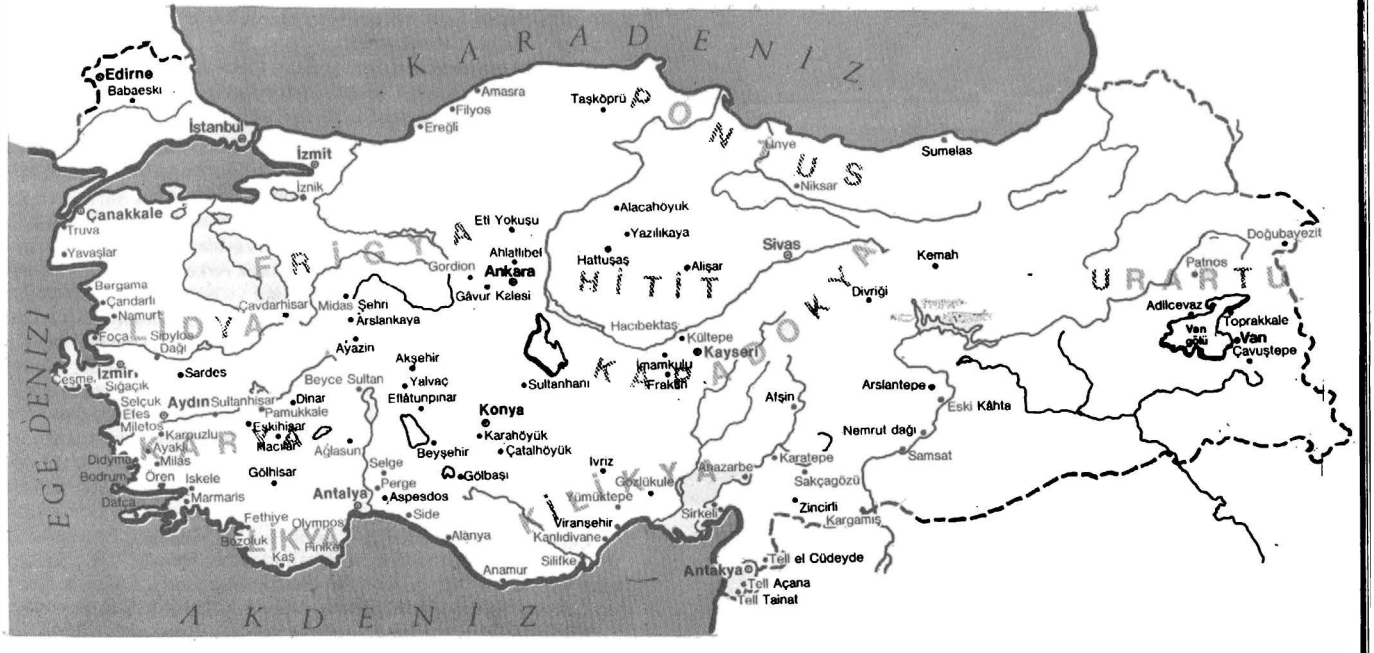

ARKEOLOJİK KAZI BÖLGELERİ: Eski çağlardan itibaren insanlar yaşadıkları yerleri değiştirip, çevrelerine kendilerinden birşeyler kattılar. Bu yerlerin saptanması tarihin öğrenilmesi açısından son derece önemlidir.

her zaman birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılmadığı, bir dönemde başlayan bir olayın bir sonraki dönemde de devam edebildiği ve birbirinin içine kaymalar olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Ülkemiz arkeolojisinin birinci dönemi, başlangıcından Türk arkeolojisinin ilk bilinçli temsilcisi *Osman Hamdi Bey*'in (1842-1910) *Müzei Humayun Müdürü Umumisi* olarak 1881 yılında göreve başlamasına, ikincisi bu tarihten Cumhuriyet döneminin başlarına, üçüncüsü Cumhuriyet döneminin başlarından yaklaşık 1950'li yılların sonlarına ve dördüncüsü de 1950'li yılların sonlarından günümüze kadar devam eder.

Birinci Dönem: *İlk dönem* boyunca ülkemiz arkeolojisine hemen hemen bütünüyle yabancılar egemen olmuşlardır. Bu dönemde ülkemizdeki arkeoloji, Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na (ve bazı başka Yakındoğu ülkelerine) karşı izlediği politikaya ve genel tutumuna doğrudan bağlı olarak, adeta bir eski eser avcılığı gibi düşünülmüştür. Ancak, bu dönemde bizlerin de eski eserleri önemsediğimiz pek söylenemez. Bu ilk dönem boyunca ülkemizde arkeolojinin ana ilkesi, yani, insanlığın geçmişini eski çağlarda oluşturduğu yapıtların yardımı ile anlamaya çalışmak, hiç dikkate alınmamış ve esas amaç Avrupa müzeleri için göstermelik nitelikte eser toplamak olmuştur. Bu dönemde *uygarlık* adına, pek çok uygarlık kalıntısının tahrip edildiği bir gerçektir. Bir zamanlar ülkemizde bulunan, ancak günümüzde bazı Avrupa müzelerinde sergilenen arkeolojik kalıntıların yurt dışına çıkarılmaları (genellikle) bu döneme rastlar.

Osman Hamdi Bey'den Cumhuriyet'e: *İkinci dönem*, Osman Hamdi Bey ile başlayıp yaklaşık Cumhuriyet'e kadar devam eden süredir. Bu dönemin hemen başlarında (1882 yılında) 1874 yılından beri yürürlükte olan ve çeşitli istismara müsait *âsarı atîka nizamnamesi* Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla yürürlükten kaldırılmış, 1884 yılında da anahatlarıyla çok uzun süre uygulanacak olan yeni bir nizamname çıkarılarak, ülkemizdeki arkeolojik çalışmaların belirli bir düzene sokulması amaçlanmıştır. Bu dönemde bilimsel içerikten uzak ve sorumsuzca devam etmekte olan tahribatı durdurarak, her önüne gelenin kazı yapmasına engel olmak amacıyla arkeolojik kazıların yapılabilmesi ruhsata bağlanmış ve

> *"memaliki Osmaniye'de mevcut ve mekşuf ve bunda böyle hafriyat ile zâhire çıkarılacak ve deniz ve göl ve nehir ve çay ve derelerde zuhur edecek*

NORŞUN TEPE: Güneyden bir görünüm. Akropol ve güney teras.

İLK TUNÇ ÇAĞI EVİ: Tepecik köyünde kazı sonucu ortaya çıkan mutfak araç gereçleri.

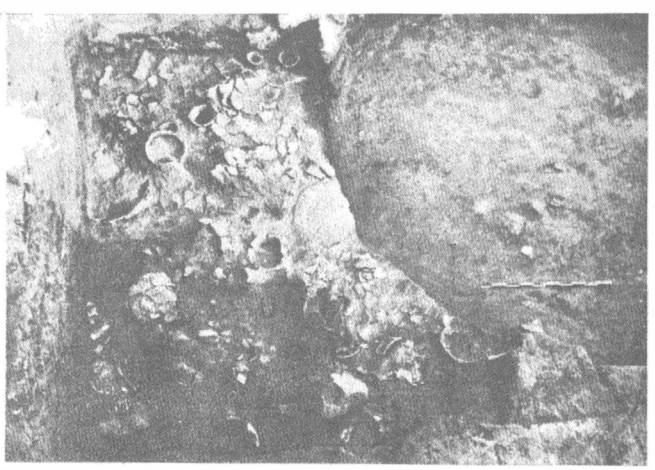

Keban Baraj Gölü Bölgesinde Yapılan Arkeolojik Kurtarma Çalışmaları

Keban Baraj Gölü altında kalacak yerleşmeleri ve eserleri saptamak ve kurtarmak amacıyla yapılan ilk çalışmalar 1966'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık ve Restorasyon Bölümü'nün araştırmalarıyla başladı. Araştırmalar 1967'de İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü ile Michigan Üniversitesi Antropoloji Kürsüsü'nün birlikte oluşturdukları ekiplerce sürdürüldü.

Bu yüzey araştırmaları sonucu Baraj Gölü altında kalacak 50'den fazla yerleşme saptandı. 1968'de 20'ye yakın yerleşmede yerli ve yabancı bilim adamları kazı çalışmalarına başladılar.

Yaklaşık 6 yıl süren çalışmalar 1974/75'de Baraj Gölü'nün dolmasıyla sona erdi. Taşınabilir buluntular ilgili bölge müzelerine taşındı, taşınmaz buluntular Keban Baraj Gölü altında kaldı.

Ağın ve Kalaycık (Kazıları): Keban'ın 27 km. kuzeyindeki Ağın çevresi ve Kalaycık Tepe Höyüğü'ndeki kazı çalışmaları Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Klasik Arkeoloji Bölümü'nden Ümit Serdaroğlu tarafından yürütüldü. Ağın ve çevresi, Kalaycık Nekropolü'nde yapılan kazı çalışmaları sonucu, bu yörenin en eski yerleşmesinin Kalkolitik Çağ'da başladığı, Tunç Çağları'nda, Geç Helenistik, Roma, Bizans ve İslam dönemlerinde devam ettiği saptandı.

Aşvan: Elazığ'ın 34 km. kuzeybatısında, Murat ırmağının güney kıyısındaki köyün batısında yer alan Aşvan'da kazı çalışmaları, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nce David H. French başkanlığında yürütüldü. Aşvan, Çayboyu, Taşkun Mevkii, Taşkun Kale ve Kilise Alanı'nda yapılan çalışmalarda Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı buluntuları gün ışığına çıkartıldı.

Fatmalı- Kalecik: Fatmalı-Kalecik kazıları Michigan Üniversitesi Antropoloji Müzesi'nden Robert Whallon Jr. ve Henry T. Wright tarafından yürütüldü. Adı geçen kazıbilimcilerince Erken Devir ve Geç devir olarak adlandırılan katmanların altında Kalkolitik Çağ saptandı.

Korucutepe: Altınova bölgesinde yer alan Korucutepe'de kazı çalışmaları, Chicago, California ve Amsterdam Üniversitelerinden Hans G. Güterbock, Maurits van Loon, Giorgio Buccellati başkanlığında karma

olan her nevi âsarı atîka kâmilen devlete aittir"

denerek, arkeolojik belgelerin mülkiyetinin sadece devlete ait olabileceği kesinlikle belirtilmiş, ayrıca

"memaliki Osmaniye'de zuhur eden âsarı atîkanın diyarı ecnebiye nakil ve ihracı katiyen memnudur"

denmek suretiyle de ülkemizde bulunan arkeolojik belgelerin sorumsuzca yurt dışına çıkarılmasına son verilmek istenmiştir. Buna rağmen, çağı için çok ileri bir görüşle hazırlanmış olan bu *nizamname*nin temelde öngördüğü ve ülke arkeolojisi açısından uzun dönemde kuşkusuz yararlı olan bu ilkelerin bazılarının uygulamasının sadece kağıt üzerinde kaldığı ve çeşitli nedenlerle gerçekleştirilemediği de belirtilmelidir. Bu uygulama eksikliklerinin nedenleri arasında, ilk aşamada II. Meşrutiyet öncesine özgü genel tutum ve buna bağlı olarak *İhsanı Şahaneler,* kapitülasyonlar ve dış baskılar gösterilebilirse de, bütün bu görüntüsel olayların ardında yatan asıl nedenin herhalde o dönemlerde, toplum olarak Batı anlamındaki kültür bilinci ve kültür politikasından yoksun bulunmamız olduğu söylenebilir. Bu çağlarda ülkemizdeki arkeolojik nitelikteki bazı kalıntıların kireç ocaklarında yakıldığı üzücü bir gerçektir.

Bu dönemin sonlarına doğru, ülkemizde iki bilimsel yabancı arkeoloji enstitüsü kurulmuşsa da bunlar uzun ömürlü olmamışlardır. Ülkemizde kurulan ilk yabancı arkeoloji enstitüsü 1895-1914 yılları arasında faaliyet gösteren *İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü* olup, bunu 1917-1918 yılları arasında çalışmalarını sürdüren *İstanbul Macar Arkeoloji Enstitüsü* izlemiştir. Her iki enstitü de I. Dünya Savaşı yıllarında kapanmış ve bir daha faaliyete geçmemişlerdir. İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün yaklaşık 25.000 ciltlik zengin kitaplığı önce *İstanbul Arkeoloji Müzeleri*'ne devredilmiş, sonra buradan alınarak Rusya'ya geri götürülmüştür. İstanbul Macar Arkeoloji Enstitüsü'nün kitaplığının bir bölümü Ankara'daki *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi*'nde bulunmaktadır.

Çağdaş Arkeolojinin Oluşumu: *Ülke arkeolojisinin üçüncü dönemi,* Cumhuriyet'in kuruluşundan yaklaşık 1950'li yılların sonlarına kadar devam eder. II. Dünya Savaşı'nın sıkıntılı yıllarını içermesine karşın bu dönem gerçekte çağdaş ülke arkeolojisinin oluşum çağıdır. Bu dönemin başlarında bir yandan *Türk Tarih Kurumu*'nun (1931), öte yandan 1934 yılında *İstanbul Üniversitesi*'ne bağlı *Türk Arkeoloji Enstitüsü*'nün (bu enstitü kısa bir süre sonra, İstanbul Üniver-

bir heyet tarafından yürütüldü. Çalışmalar 1973 sonrası Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Hititoloji Kürsüsü'nden Hayri Ertem'ce sürdürüldü. Korucutepe kazıları, Kalkolitik Çağ'dan başlayarak ilk Tunç Çağ, Orta Tunç, Son Tunç (Hitit Dönemi) ve İlk Demir Çağları'nda bölgenin iskan gördüğünü ve Hitit Dönemi'nde önemli bir merkez olduğu sonucunu ortaya koydu.

Norşun Tepe: Elazığ'ın 26 km. güneydoğusundaki Norşun Tepe, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Harold Hauptmann başkanlığında kazıldı. Tepede ilk yerleşmenin Kalkolitik Çağ'la başladığı, İlk Tunç, Orta Tunç, Son Tunç, İlk Demir ve Orta Demir Çağları'nda sürdüğü saptandı.

Pağnik Öreni (Kaşpınar): Kebanın 25 Km. kuzeyindeki Pağnik Öreni'ndeki kazı çalışmaları Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nden Richard P.Harper'ca yürütüldü. Tunç Çağları'na, Roma ve Son Roma İmparatorluk Dönemleri'ne ait yerleşmeler ve buluntular ortaya çıkarıldı.

Pulur (Sakyol): Elazığ'dan 45 km., Çemişgezek'ten 20 km. uzaklıktaki Pulur'da kazı çalışmaları Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden Hamit Zübeyr Koşay'ca yürütüldü. Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ'ın çeşitli evrelerine ait ilginç buluntular ortaya çıkarıldı.

Tepecik: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü'nden Ufuk Esin başkanlığında kazılan tepecik, Elazığ'ın 31 Km. doğusunda. Tepecik, Altınova'nın en eski yerleşmelerinden biri. Son Neolitik Çağ'la başlayan yerleşme Kalkolitik, İlk Tunç, Orta ve Son Tunç (Hitit) ve Demir Çağ'ında da sürmüştü. Tepe, Ortaçağda mezarlık olarak kullanılmıştır.

Haraba: Elazığ'ın 50 km. doğusunda, Harabà köyü yakınlarında Şimşat Kalesi adı verilen yerdeki kazı çalışmalarını Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümünden Baki Öğün yürüttü. Kalede, Helenistik Dönem kent suru ve çevresinde yapılan çalışmalarda Haraba'nın önemli bir merkez olduğu ortaya kondu.

Han İbrahim Şah (Esenkent): Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Hititoloji Kürsüsü'nden Hayri Ertem başkanlığında kazılan Han İbrahim Şah, Elazığ'ın 40 km. kadar kuzeybatısında İlk Tunç Çağ ve Bizans Dönemleri'nde iskan görmüş bir yerleşme.

Tülintepe: Ufuk Esin başkanlığında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Ekibi'nce kazılan Tülintepe, Elazığ'ın 21 km. doğusunda. Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ'da yerleşilen tepede Orta Tunç ve Bizans Dönemi'nde de yerleşme olmuş, ancak bu dönemlerin kalıntıları kazı çalışmaları başlamadan önce tahrip edilmiştir.

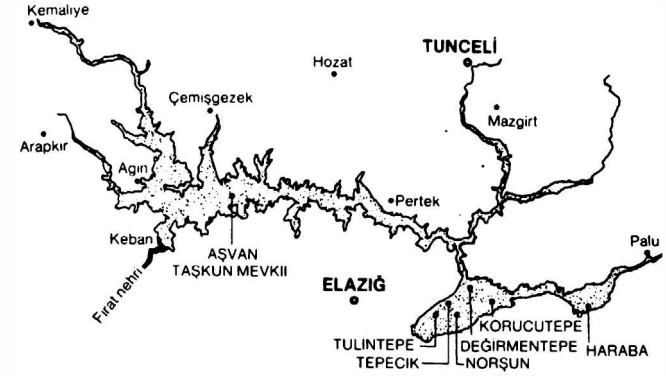

Keban Projesi Arkeolojik Kazıları

Körtepe: Elazığ'a 44 km.uzaklıktaki Körtepe'de Harold Hauptmann başkanlığında Norşun Tepe Ekibi çalıştı. Yüzey araştırmalarında Kalkolitik Çağ'dan İlk Demir Çağ'a kadar tüm evreler saptandı. Kazı çalışmalarındaysa Kalkolitik Çağ incelendi.

Yeniköy Höyüğü (Gavur Höyük): Sakyol'un doğusunda, Laluşağı köyünün 3 km. kuzeyindeki Yeniköy Höyüğü kazılarını Hamit Zübeyr Koşay başkanlığında Sakyol Kazı Ekibi yürüttü. İlk Tunç Çağ'ın yanısıra Roma ve İlk Bizans Çağı saptandı. Buluntuları ortaya çıkarıldı.

Değirmentepe: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsü'nden Refik Duru ve Muhibbe Darga başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarında Değirmentepe'de İlk Tunç Çağ ve Demir Çağ yerleşmeleri saptandı. Değirmentepe, Altınova bölgesinin kuzeyinde, İlemil köyünün 3 km. kadar güneydoğusundadır.

ARKEOLOJİ EĞİTİMİ: Türkiye'de arkeoloji eğitimi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde 1936'da başladı.

sitesi Edebiyat Fakültesi'nde kürsü haline dönüştürülmüştür) ve Ankara'daki Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin (1936) kurulup, faaliyete geçmesiyle ulusal bir bilinç kazanan arkeolojinin yurt yüzeyine yayıldığı görülmektedir. Özellikle bu dönemden itibaren Türk araştırıcılarının ülke arkeolojisine katkıları yoğunlaşmış ve belirgin bir düzeye ulaşmıştır. Bu dönemin ilk yarılarında, çeşitli sosyal-kültürel akımların, örneğin Türklerin atalarını saptama ve belgeleme çabalarıyla kökenimizi Anadolu'da araştırma eğiliminin arkeolojiye de kısmen yansıdığı izlenmektedir.

Ülke arkeolojisine güç, hız ve veri sağlamaları bakımından büyük önem taşıyan ve günümüzde de önemlerini yitirmemiş, çağdaş ülke arkeolojisi için temel taşı niteliğindeki bazı kazıların gerçekleştirilmesi bu döneme rastlamaktadır. Genc bu dönemde, ulusal arkeolojiye büyük katkıları bulunan Ş.A. Kansu, H.Z. Koşay, K.Kökten ve A.M.Mansel'in ilk çalışmalarına başladıkları görülmektedir.

Bu dönemin genel özelliği malzemeyi toplamak, tanımak, sınıflandırmak, ilişkileri saptamak ve tanımsal nitelikteki yayınlara başlamak olmuştur.

Bu dönemde ülkemizde *Alman Arkeoloji Enstitüsü* (1930), *Fransız Arkeoloji Enstitüsü* (1930), *İngiliz Arkeoloji Enstitüsü* (1948) ve *Hollanda Arkeoloji Enstitüsü* (1958) gibi bazı yabancı bilimsel enstitüler kurularak faaliyete geçmişlerdir. Çalışmalarını günümüzde de sürdürmekte olan bu yabancı arkeoloji enstitülerinin gerçekleştirdikleri çeşitli çalışmalarla ülkemiz arkeolojisine bilimsel yönden olumlu katkıları bulunmaktadır.

1950'lerden Bugüne: *Ülke arkeolojisinin dördüncü dönemi* ise yaklaşık 1950'li yılların sonlarından itibaren başlamakta ve günümüzde de devam etmektedir. Bu dönemde, arkeolojik kazıların yararlı ve aydınlatıcı bilgiler verebilmesinin kazı yapılacak yerin doğru seçilmesine bağlı olduğu gerçeği daha da iyi anlaşılmış ve sistemli yüzey araştırmaları belirli sorunlara yönelik olarak gerçekleştirilmeye başlanmıştır. II. Dünya Savaşı'nda böyle

ARKEOLOJİDE TARİHLENDİRME: KARBON 14 METODU

Günümüzde çeşitli radyoaktif cisimlerin başlangıçtaki yayılma durumuyla kalıntı halindeki yayılma durumunun karşılaştırılmasına veya bu maddelerin incelenen toprak içindeki oranına dayanan yirmi kadar tarihlendirme metodu kullanılmaktadır. En eski bilimsel tarihlendirme metodunu Gerhard de Geer ortaya attı. Geer'in metodu Avrupa'da 15.000 yıla Amerika'da 25.000 yıla kadar tarihlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Radyoaktivitenin bulunmasından ve nükleer araştırmaların hızlanmasından itibaren izotop kaynaklarından yararlanılmaktadır. Günümüzde en çok kullanılan 65.000 yıl öncesine kadarki jeolojik olayları ve uygarlıkları tarihlendiren karbon 14 metodudur. Doğal karbon doğada duragan C^{12} izotopundan ve sabit orandaki C^{14} izotopundan oluşur. C^{14} izotopu atmosforik azotun kozmik ışınlarının oluşturduğu nötronlarla bombardımanı sonucu elde edilen bir radyoizotoptur. Tüm canlı organizmalar atmosferdeki karbondioksitten karbon absorbe ederler, fakat ölümden sonra absorbsion durur ve daha önceki sabit C^{14}/C^{12} orantısı C^{14} 'ün çürümesinden dolayı azalır (küçülür). C^{14} yoğunluğu canlı organizmanın ölümünden bu yana geçen zamanı yaklaşık olarak gösterir. Bulunan yaş, 4000 yıl öncesine kadar oldukça kesin bir biçimde bilinebilir.

gerçekleştirilen çeşitli bilimsel yöntemlerin yaygın olarak ülke arkeolojisine uygulanması da bu dönemde mümkün olmuştur.

Bir genellemeye gidilecek olursa, bu son dönemdeki arkeolojik çalışmaların hem içeriğinde ve hem de gerçekleştirilmelerinde önemli değişikliklerin yer almış olduğu söylenebilir. Tek kişilik hafriyatlar yerlerini ekip çalışmalarına bırakmıştır. Ekip çalışmalarının doğal bir sonucu olarak da bu dönemda akreologlarla birlikte çeşitli bilim dallarındaki uzmanların, örneğin fizik ve kimyacı, coğrafyacı, jeolog, zoolog, botanikçi, çevrebilimci, antropolog ve benzeri farklı uzmanlık dallarındaki kişilerin bilgi ve deneyimlerinden daha geniş bir ölçüde yararlanılmaya ve giderek birlikte çalışılmaya başlanmıştır. 1980 yılının başlarında, TÜBİTAK'ın desteğiyle arkeologlar ile fen ve doğabilimcilerin ortak çalışmalarını sağlamak amacıyla kurulan *Arkeometri Ünitesi,* henüz başlangıç aşamasında olmasına rağmen, ülkemizdeki bu türden olumlu gelişimlerin bir örneğidir.

Gene bu dönemde öğrencilerin kazılara katılarak deneyimlerini geliştirdikleri de izlenmektedir.

Yaklaşık son 15 yıldır ülkemizdeki arkeolojik nitelikteki değerlerin gerçek öneminin, kamuya da yansıyarak belirginleştiği görülmektedir. Yitirilen bir arkeolojik değerin yerine konmasının imkansız olduğu bilincine varılmış, ülkemizde bulunan ve tüm insanlığın ortak kültürel varlığını yansıtan bazı değerleri bütünüyle yitirmeden ve olanaklar elverdiğince saptamak, değerlendirmek ve mümkünse kurtarabilmek için çeşitli çabalara girişilmiştir. Keban ve Karakaya barajlarının suları altında kalan yörelerde gerçekleştirilen farklı tür, çap ve nitelikteki toplu çalışmalar bu olumlu gelişimin sonuçlarıdır.

Son dönem içinde ülke arkeolojisinde birikimli olarak yer almaya başlayan değişimler, doğal olarak yayınlara da yansımıştır. Ülkemizde gerçekleştirilen arkeolojik yayınlar giderek betimsel olmaktan çıkmakta ve çağın koşullarına uygun olarak sentez çalışmalarına dönüşmektedir.

Arkeolojimizin Sorunları

Günümüzde ülke arkeolojisinin sorunlarının tümüyle çözümlendiği kuşkusuz söylenemez. Örneğin, kökeni 19. yüzyıla inen ve koleksiyonculuk düşüncesinden kaynaklanan *fosil* bir davranışın, *değerli eser - müzelik eser - tek eser - çok eski olan eser* peşinde koşma tutkusundan henüz bütünüyle kurtulamadığımız bir gerçektir. Bir bakıma bu tutkuyu, ülkemiz için bugün de geçerli olan eski eser kaçakçılığı sorunuyla birlikte düşünmek mümkündür. Günümüzde arkeolojiyi sadece *kıymetli eser* olarak algılamak ve

ÜÇÜNCÜ DÖNEM: Ülkemizde arkeoloji çalışmalarını çeşitli açılardan dört döneme ayırabiliriz. Sultanahmet kazıları 1923-1959 yılları arasına yani üçüncü döneme rastlar.

1926—1935 ARASI KAZILAR: Joseph Keil'in yönetimindeki Avusturyalı arkeologlar tarafından 1928'de Efes'de bulunan bir nehir tanrısı.

II. DÖNEM: Osman Hamdi Bey'le başlayan II. Dönem'de yeni bir yaklaşımla belirli bir düzen sağlanmaya çalışılmış, bilimsel içerikten uzak ve sorumsuzca sürdürülen tahribatın önüne geçilmeye çalışılmıştır. 1884 yılında anahatlarıyla çok uzun süre uygulanacak olan yeni nizamname, Türkiye'de arkeolojik çalışmalarının belirli bir düzene sokulmasını amaçlar. Artemis'te 1895'de Avusturyalılar tarafından yapılan ilk kazı bu dönemin örneklerindendir.

TEK VEYA NADİDE DEĞİL "HARCI ÂLEM": Arkeologların amacı inceledikleri eski kültürleri yeterince anlayıp, değerlendirerek yorumlayabilmektir. Bunun uygulamalı sonucu kazılar yoluyla alınabilir. Amaç eski insanların yaşayışına ışık tutabilmek olduğuna göre, arkeologlar tek veya nadide eserlerle değil günlük hayatta kullanılan "harcı âlem" türdeki bulgularla ilgilidirler. Roma dönemine ilişkin bir testi çıkarılmaya çalışılırken.

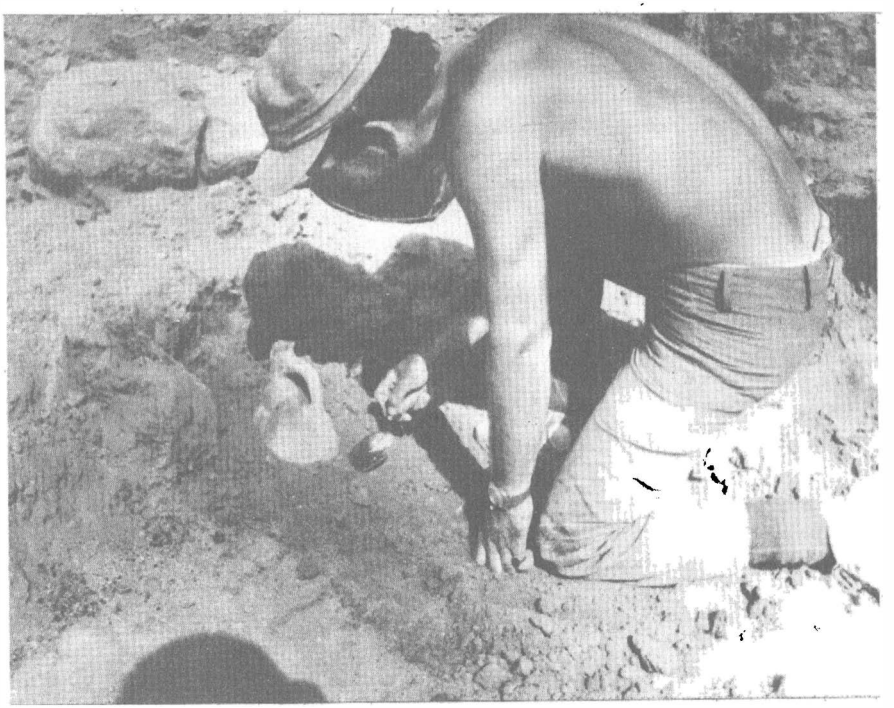

olayları bu açıdan değerlendirmek, gerek ülke ve gerekse dünya kültür tarihi bakımından bir kazanç değil, tersine, zarardır. Çağdaş arkeolojinin evrensel yaklaşımı verilerin saptanması, değerlendirilmesi ve tüm bulguların ışığında olayların yorumlanması doğrultusundadır. Günümüz arkeolojisi *eserlerden* değil, bu eserlerin ardında yatan ve onları oluşturan *insandan* kaynaklanmaktadır. Böylece, çağdaş yaklaşımda eserin kendisinden çok o belgenin buluntu yerinden, durumundan, koşullarından, kısacası sözkonusu nesnenin çevresiyle olan yapısal ilişkilerinden elde edilen bilgiler önem taşımaktadır. Çeşitli nedenlerle doğal çerçevesinden kopartılan ve böylece arkeolojik bakımdan da soyutlanan herhangi bir kanıt, bilimsel değerini yitirmekte ve sonuçta *vitrinlerde sergilenen* bir buluntu eşya olmaktan ileri gitmemektedir.

Uluslararası boyutlara ulaşan eski eser kaçakçılığının önlenebilmesi için girişilen iyi niyetli çabaların şimdilik yetersiz kaldığı görülmektedir. Uluslararası nitelikteki bir olayda, uluslararası bir savaşıma girmek zorunludur. UNESCO çerçevesinde bu tür girişimlerimiz henüz evrensel bir sonuca ulaşmamıştır.

Arkeolojiyle 150 yıldır doğrudan doğruya ilgilenen bir ülke olmamıza karşın, günümüzde bile bu konuyu kapsayan etkin bir politikanın varlığından söz etmek güçtür. Farklı siyasi iktidarlar soruna farklı yönlerden bakmakta, olayları değişik yaklaşımlarla değerlendirmekte ve böylece uzun dönem için geçerli bir birlik ve uyum sağlanamamaktadır. Türk Tarih Kurumu ve üniversitelerimiz gibi bilimsel, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü gibi idari kuruluşlarımızın yurt arkeolojisine çeşitli yönlerden geniş kapsamlı katkılarının olduğu gerçektir. Ancak, yönlendirici kültür politikası eksikliği nedeniyle, yurt çapında gerçekleştirilen çeşitli çalışmalar sürekli olamamakta, çoğu zaman da kişisel çaba ve becerilerin birer sonucu olmaktan ileri gidememektedir.

Ülkemizde bulunan arkeolojik değerler *devletin malıdır.* Ancak, bu devlet malını korumak ve ona sahip çıkmakla yükümlü kuruluşlar, yasa gereği kendilerine verilmiş ve zorunlu olarak yapmaları gereken bu görevi yavaşlatıcı ve hatta aksatıcı nitelikteki engellerle karşı karşıya bulunmaktadırlar. Bu engellerin en önemlileri, kuşkusuz, *malî* veya *idari* olanlarıdır. Bazı durumlarda *mevzuat,*

ESKİ ESER KAÇAKÇILIĞI: Uluslararası boyutlara ulaşan eski eser kaçakçılığının önlenebilmesi için girişilen iyi niyetli çabaların şimdilik yetersiz kaldığı gözleniyor.

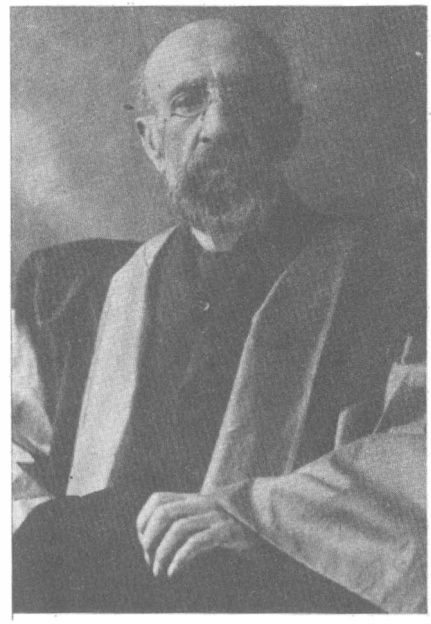

OSMAN HAMDİ BEY (1842—1910), ressam, müzeci, arkeolog. 1881'de İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü'ne atandı. 1874'den sonra ugulamaya konan, istismara müsait, Âsarı Atika Nizamnamesi'nin kaldırılmasını sağladı. Mimar Sinan Üniversitesi'nin (Güzel Sanatlar Akademisi eski adıyla Sanayii Nefise'nin) kurucusudur. Osman Hamdi Bey'e Oxford Üniversitesi tarafından fahri doktorluk ünvanı verildi.

anında yapılması gereken işlerin ve alınması gereken önlemleri belirli bir ölçüde engellemekte, en azından ertelemektedir. Hızlı bir sanayileşme ve kentleşme döneminde olan Türkiye'de, arkeolojik nitelikte, bölgesel içerikli ve anında yapılması gereken işler vardır. Olaylara anında el atılamadığından, pek çok arkeolojik belgenin süratle ve sorumsuzca yokedilmesinin önüne geçilemediği gerçeği vurgulanmalıdır. Ancak, ülkemizdeki arkeolojik kalıntıların eksiksiz bir dökümü de henüz yapılmış değildir. Bu nedenle de, ülkemizde daha nelerin olduğu tam olarak bilinmediği için, nelerin yitirilmekte olduğu da saptanamamaktadır.

Yeterli ve yetişkin eleman sağlanması ayrı bir sorundur. Bir meslek dalı olarak arkeoloji, çeşitli özveriler gerektirir. İşin gerçek nicelik ve niteliğine yönelik, ülke sorun ve koşullarının bilincinde, iyi eğitilmiş uzmanların yetiştirilmesi zorunludur; bu da kuşkusuz üniversitelere düşen bir görevdir.

Arkeoloji, sadece eski kalıntıları gün ışığına çıkarmak değildir. Arkeolojik ve kültürel mirasımızı yansıtan kalıntıların arasında bilimsel ve nesnel seçimler yaparak, bunların arasında önemli olanların esaslarına uygun onarım ve rekonstrüksüyonlarını gerçekleştirmek, böylece eski eser türündeki belgelerin korunmasına, gelecek kuşaklara aktarılmasına ve belirli bir görsellik kazandırılmasına da önem verilmesi zorunludur.

Ülkemizdeki arkeolojik kalıntıların bilimsel, kültürel, turistik ve benzeri önemleri konusunda, çağdaş kamu iletişim araçlarından da yararlanılarak, kamunun bilinçlendirilmesinde de herhalde yarar vardır. Yasa hükümlerinden çekinerek eski eserleri *Demokles'in kılıcı* türünden dertmişcesine kabullenen bir kamuoyuyla, eski eserlerin gerçek önemini kavramış, bunları korumak ve yaşatmanın kendi toplumsal çıkarları doğrultusunda olduğuna inanan, böyle bir sorumluluk düzeyine ulaşmış bir kamuoyu arasındaki fark büyüktür. Böyle düşünen bir toplum, eski eserlere en güçlü kolluk kuvvetlerinden daha fazla sahip çıkar.

Korumanın yitirmeden, saklamanın tahrip etmeden daha yararlı bir iş olduğu bilincine varıldığında, sorunların büyük ölçüde çözümleneceğinden kuşku duyulmamalıdır●

KAYNAKÇA

- Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi, (M.S. 193-395),* İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1485, İstanbul, 1970.
- Oktay Akşit, *Roma Imparatorluk Tarihi, (M.Ö. 27 - M.S. 192)* İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 2052, Istanbul, 1976.
- Ekrem Akurgal, *Ancient Civilisations and Ruins of Turkey, from prehistoric Times until the End of the Roman Emprime,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970.
- Ekrem Akurgal, *Die Kunst der Hethiter,* Hirmer Verlag, München, 1961.
- Bahadır Alkım, *Anatolia I, From the Beginning to the End of the 2nd Millenium B.C.,* Archeologia Mundi, New York The New Publishing Company, Geneva, 1968.
- Sabahat Atlan, *Roma Tarihinin Ana Hatları,* I. Kısım, Cumhuriyet Devri, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1529, İstanbul, 1970.
- Kurt Bittel, *Die Hethiter,* Verlag C.H. Beck, München, 1976.
- Füruzan Kınalı, *Eski Anadolu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII. Seri, No: 7, Ankara, 1962.
- Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIII. Seri, Sayı 86, Ankara, 1971.
- Henri Metzger, *Anatoli II, First Millenium B.C. to the End of the Roman Period,* Archaeologia Mundi, Nagel Publishers Geneva, 1969.
- Rudolf Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. Dizi, Sayı 9, Ankara, 1975.
- Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi,* Ege Üniversitesi BYYO yayını, İzmir, 1982.

Türkiye'den Batı Ülkelerine Götürülen Arkeolojik Eserler

İsmet Ebcioğlu

Batı'da arkeoloji ilminin geliştiği ve büyük bilginlerin yetiştiği 18. ve 19. yüzyıllarda İngiliz, Fransız, Alman ve diğer yabancı arkeoloji enstitüleri, ülkelerinin güç, önem ve saygınlıklarına bağlı olarak önemli tarihi sitlerde kazılar, araştırmalar yapmak için Osmanlı sultanlarından izinler koparmaktaydılar, Her ne kadar görünürdeki amaç antik çağ tarih ve arkeolojisini aydınlatmak, bunları bilim alemine değerli yayınlarla tanıtmak idiyse de bunun altında yatan gerçek emel, kazılardan çıkarılacak değerli ve güzel yapıtları ülkelerinin büyük müzelerine kazandırmaktı. Bu sıralarda zaten savaşlar, ekonomik güçlükler gibi büyük sorunlarla karşı karşıya bulunan, yani ölüm kalım savaşı veren çöküntü içindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisi için lüks sayılabilecek böyle kültür işlerine sarfedecek ne zamanı ne parası ne de elemanı vardı. Hatta bazı sultanların arkeolojik kazılar yapacak bilim kurumlarına *"Taş çıkarsa sizin, altın çıkarsa benim"* şeklindeki koşullarla çok sudan izinler verdikleri bilinmektedir. Bu devir tarihi eserlerin gizli kaçırılmaları devri değil, adeta resmen yağmalanmaları devri olarak tanımlanmaktadır. Böylece bugün *Louvre* (Paris), *British Museum* (Londra), *Pergamon Museum* (Doğu Berlin), *Kunsthistorisches Museum* (Viyana) gibi dünyanın en zengin ve en ünlü müzelerinin içeriklerinin büyük bir kısmını oluşturan sanat yapıtları bu yağmalama devrine aittirler. Diğer ülkelerde, özellikle Amerika'da bulunan bir çok müze ise 20. yüzyılın ilk ve ikinci yarısında kurulmuş olup, içeriklerinin çoğunluğunu Türkiye ve Ortadoğu ülkelerinden çeşitli yollardan kaçırılan arkeolojik eserler oluşturmaktadır.

Eski eserlerin resmen yağmalanma devri, Osman Hamdi Bey'in Türkiye'ye Avrupa'yı örnek alan müzeciliği getirmesiyle tamamen kapanmıştır denebilirse de, eski eser kaçakçılığının çok çeşitli yöntemlerle hâlâ devam etmekte olduğu yadsınamayacak bir gerçektir. Zira çağımızda Avrupa ve Amerika'nın çeşitli müzayede salonlarında satışa çıkarılan, taşınmaları ve kaçırılmaları kolay, antik eserlerin kökenleri aktion (satış) kataloglarında açıkça belirtilmektedir. Bu kataloglar iyiçe taranacak olursa, satışa sunulan bu eserlerin çoğunluğunu özellikle Anadolu kökenlilerin oluşturduğu açıkça görülebilir.

Genellikle 19. yüzyılda resmî müsaadelerle yurdumuzdan Avrupa'nın yukarıda adı geçen büyük müzelerine götürülen eserlerin en önemlilerinin isim ve türlerini kısaca şöyle özetleyebiliriz.

Louvre'a Götürülen Eserler: Hellenistik devrin ünlü mimarı Hermogenes tarafından Magnesia ad Meandrum'da inşa edilmiş olan (İ Ö 2.yüzyılın 1. yahut 2. yarısı) *Artemis Leukophryene Tapınağı*'nın frizine ait kabartma levhaları; üzerinde Amazonlar savaşının tasvir edildiği bu frize ait kırkbir levha ile diğer bazı mimari ve kabartma parçaları C.H. Texier'in 1842 yılı sonlarında burada yaptığı kazıdan elde edilmişlerdir. *Louvre*'un başyapıtlarından birisi olan *Milo Venüsü* (İÖ 120-90) ise, Melos Adası'nın (bir Ege adası) henüz Osmanlılar'a ait olduğu 1820 yılında bulunmuş, o zamanın İzmir ve İstanbul'daki Fransız konsoloslukları vasıtasıyla *Louvre*'a kazandırılmıştır; Geç Hitit devrine ait (İ Ö 8. yüzyıl) *Maraş sitelleri* de bu müzenin eski doğu sanatı bölümünde yer alan değerli eserlerdendir.

British Museum'da Bulunan Anadolu Kökenli Eserler: İngiliz arkeologları 19. yüzyılda Batı Anadolu'nun çok önemli birkaç tarihi sitinde (Xanthos-Kaş'ın Kınık köyü, Halikarnassos-Bodrum, Ephesos-Selçuk) arkeolojik kazılar yapmışlar, kazılarda buldukları bazı kıymetli eserleri de *British Museum*'a taşımışlardır.

C. Fellows'un 1842 yılında bir harp gemisiyle -yetmişsekiz sandık içinde- Londra'ya götürdüğü eserler şunlardır: Bir Lycia şehri Xanthos'un Hellenistik-Roma devri akropolündeki paye şeklindeki mezar anıtlarının en eskisi olan (İ Ö. 560-550) *Aslanlı Mezar*'ın (Bu isim mezara üzerinde sola doğru uzanmış bir aslandan ötürü verilmiştir) mezar odası ile kabartmaları içeren üst kısmı (Bu anıtın kabartmaları, bir boğayı altına alan aslan, çocuklarıyla oynaşan bir dişi aslan, aslanlarla mücadele eden bir Heros, savaşçılar, süvariler ve tahta oturmuş bir figürden oluşmaktadırlar), Arkaik-Klasik devir nekropolü olarak kullanılmış olan akropolün kuzeyindeki düzlükte yer alan, yine paye şeklindeki bir mezar olan *Harpiler Anıtı*'na (İ Ö 500-470) ait, Doğu Grek üslubundaki kabartmalar (Bu kabartmalar anıtın üst kısmında bulunan ölüler odasının dıştan dört bir cephesini kaplamaktaydılar.)

Klasik devirde (İÖ 470-450) Likya akropolü üzerindeki ikisi Likya bölgesi ahşap ev, üçüncüsü paye tipinde kült yahut

BRITISH MUSEUM'DA: Harpiler Anıtı'na (İÖ 500-470) ait Doğu Grek üslubundaki kabartmalar, anıtın üst kısmında bulunan ölüler odasının dıştan dört cephesini kaplıyor.

MELOS'TAN PARİS'E: Louvre'un başyapıtlarından Milo Venüsü (İÖ 120-90) bir Ege adası olan Melos'un henüz Osmanlılar'a ait olduğu 1820 yılında bulundu ve Fransızlar tarafından Paris'e götürüldü.

mezar anıtları olmaları olası üç yapıya ait bazı frizler ile alınlık blokları. Şimdi izleri bile kalmamış olan bu yapılardan birincisinin (G yapısı) uzun yüzlerinin iç ve dış duvarlarıyla arka cephesini süsleyen friz blokları. Dış yüzlere ait bloklar üzerinde uzun bir savaşçılar alayı [Savaş arabası üzerinde prens (Dynast), süvariler, mızraklı askerler], iç taraftakinde ölü yemeği frizi bulunmaktadır; ikinci yapının (H) fasadına ait alınlık blokları üzerinde karşılıklı oturmuş Sphinx'ler ve aslanlar yer almaktadırlar. Henüz toprak üzerinde kaidesi görülebilen üçüncü yapıya (F) ait bir alınlık üzerindeyse, ortadaki bir İonik sütunun iki tarafında karşılıklı oturan iki erkek figürü ile sütunun İonik başlığı üzerinde cepheden bir Siren figürü yer almıştır.

Yine bu yapıya ait bir kaide frizi üzerindeyse horoz ve tavuk figürleri bulunmaktadır. Likya akropolünün kuzeyindeki küçük düzlükte (Roma Agorası) bulunan yazıtlı paye şeklindeki mezar anıtının ölüler (Mezar) odasının dört bir cephesini kaplayan bazı kabartma parçaları ile yine bu anıta ait ünlü Likya yazıtının bir kısmı da bugün *British Museum*'da bulunmaktadır.

Aynı zamanda bir zafer anıtı olan bu paye şeklindeki mezar İÖ 5.yüzyılın sonunda hüküm süren(İÖ 429-410) Kherei adlı bir Likya prensine (Dynast) aittir. Xanthos'tan *British Museum*'a götürülen diğer bazı önemli eserleri de *"Nereidler Anıtı"*na ait bazı kabartma, heykel ve mimari parçalar oluştururlar: İÖ 430 - 400 yılları arasında yüksek bir kaide üzerinde bir İon tapınağı şeklinde inşa edilmiş olan bu yapı bir Likya prensinin mezar anıtıdır; anıta, sütunları arasında yer alan Nereid heykellerinden dolayı bu ad verilmiştir.

British Museum'da ayrıca Xanthos' tan gelme İÖ 370 civarında tarihlenebilen *Payave Lahti* olarak literatüre geçmiş güzel bir lahtin kapak ve teknesine ait kabartma parçaları da bulunmaktadır.Fellows'un lahtin tamamını Londra'ya götürmesi mümkün olmadığı için sadece kabartmalar kesilip alınmış, fakat bu da doğal olarak lahtin diğer kısımlarının tahrip olmasına neden olmuştur. Londra' daki parçalar üzerinde, lahtin teknesinin bir uzun yüzünde bir savaş sahnesi, diğer uzun yüzünde Pers kıyafetindeki satrapın Grek kıyafetli (giyimli) misafirleri huzuruna kabul sahnesi; kapağın her iki uzun yüzündeyse birer Quadriga'nın Prensi (Dynast'ı) ötcki dünyaya taşımaları; kapak mahyasının yüzlerindeyse av sahneleri, kapağın dar yüzünün kabartma sivri kemeri altında Dynast (prens) ve karısı yer almaktadırlar. Xanthos'tan *British Museum*'a götürülen eserler arasında İ Ö 4. yüzyıla ait *Merehi Lahti* olarak adlandırılan diğer bir lahtin gayet süslü kapağı da zikredilmelidir. Bu kapakta da, uzun yüzlerde Quadrigalar; mahya yüzeylerinde ziyafet ve savaş sahneleri; dar yüzlerin, sivri kemerleri altında Spinxler ve ölmüş olan çiftler(lahtin sahipleri) yer alırlar.

İngiliz arkeologlar tarafından Miletos' tan *British Museum*'a götürülen eserler: Miletos'la Didyma arasındaki kutsal yolda bulunmuş olan İ Ö 6. yüzyıla ait on adet giyimli oturan kadın ve erkek heykelleri ile üzerinde ithaf kitabesi bulunan bir arkaik aslan heykeli, Priene'den Londra'ya götürülen eserler, mermerden kolosal bir kadın başı, gayet güzel bir portre erkek heykeli, Knidos'dan Deme-

ter Heykeli (İ Ö 4. yüzyılın ilk yarısı), Ephesos'dan Londra'ya götürülen eserler, bazı arkaik devir kadın başları ve dünyanın yedi harikasından birisi olan Artemision'un (İ Ö 356'dan sonra inşa edilmiş) ön tarafında bulunan sütunların gövdelerinin kabartmalı alt kısımlarından bazı parçalarla bazı mimari bloklardan oluşmaktadırlar.

Bunları, 1863-1874 yılları arasında burada kazılar yapan İngiliz mühendisi J.T. Wood, *British Museum*'a taşımıştır. D.H. Hogarth ise 1904-1905 yıllarında Artemision'un deposunda bir araştırma yapmış, bulduğu bazı kıymetli eşyaların bir kısmını (elekton sikkeler, fildişi heykelcikler vs.) Londra'ya götürmüştür.

İngilizler tarafından Anadolu'dan Londra'ya götürülen en mühim eserlerin bazılarınıysa özellikle Halikarnassos kökenli olanlar oluştururlar: Karia satrapı Mausolos İ Ö 353 yılında ölünce yerine geçen karısı Artemisia II, kocasının anısına ithafen çok muhteşem bir anıtkabir inşa ettirmiştir; anıtın, yapımında zamanın en ünlü heykeltraşları olan Skopas, Timotheos, Bryaxis ve Leochares görev aldılar. Bu heykeltraşların frizleri kaide ve cellanın etrafını çevrelemekteydiler.

Sir Charles Newton 1857'de Mausoleum'un kalıntılarında kazı ve araştırmalar yapmış başyapıt sayılan frizlerin bazı bloklarıyla anıtın tepesini süsleyen Mausolos ve Artemisia'nın heykellerini *British Museum*'a götürmüştür.

Doğu Berlin (Pergamon Museum) Müzesi'nde Bulunan Anadolu Kökenli Eserler: Zincirli şehrinin giriş kapısının orthostatlarının (kabartmalı taş levhalar) hemen hemen yarısı, *Doğu Berlin Müzesi*'nde (İ.Ö. 1200-800 yıllarına ait) bulunmaktadır (bunlar arasında, üzerinde mızraklı ve kalkanlı bir tanrı tasviri bulunan orthostat kabartması özellikle dikkate değer). Sakçagözü şehrinin kapısına ait üzerlerinde bir savaş arabasında aslanla savaşan okçuların tasvir edildikleri üç orthostat levhası, sayıları yedibin civarında olan çivi yazılı pişmiş toprak tabletler, ayrıca Schliemann'ın kazısında bulunmuş olup İkinci Dünya Savaşı sırasında kaybolan Truva eserleri de *Berlin Müzesi*'nde bulunuyorlardı. Hiç şüphesiz Doğu Berlin'deki *Pergamon Müzesi*'nin asıl içeriğini *Pergamon Zeus Altarı* ile *Telephos Frizi* oluştururlar. İS 10. Yüzyılın sonunda Pergamon burcu üzerinde oturan Bizanslılar düşmanlarının yaptıkları saldırılardan korunmak için kalelerini tamir etmek, sağlamlaştırmak gereksinimini duymuşlar, bunun için de yakınlarında bulunan sunağın kendilerine bu iş için bol bol, en iyi taş malzemesini sağlayacağını görmüşlerdi. Nitekim 1860 yılında Alman mühendis Carl Humann, Bizanslılar tarafından tamir edilmiş olan bir duvar kalıntısı içinde, sunağa ait bazı yüksek kabartma parçalarını görünce, öneminden ötürü durumu derhal Berlin Müzesi direktörü Alexander Conze'ye bildirmiş, o da Humann'ı sunak sahasında hemen bir kapsamlı kazı yapmaya memur etmiştir. Ancak 1878'de başlayabilen kazılarla sunak tamamen meydana çıkarılmış ve bu gibi işlerle görevli Türk makamlarının müsaadesiyle mevcut bütün mimari parçalar Berlin'e taşınmışlardır. Yirmi yıldan fazla bir zamanda irili ufaklı binlerce parça bir araya getirilerek tüm sunak her şeyiyle orijinaline çok yakın bir hale getirilmiş, eski müzede bir müddet teşhir edildikten sonra, 1902'den 1908'e kadar da sırf bu sunak için inşa edilmiş olan *Pergamon Museum*'da sanatseverlerin ziyaretine sunulmuştur. Fakat bu binayı da böyle bir başyapıt için uygun görmeyen Theodor Wiegand, sunağı, 1930 yılında Alman müzelerinin yüzüncü kuruluş yıldönümünde yeni bir müze binasına kavuşturmuş ve bu büyük eser burada yeni bir şekilde -eski hatalar biraz düzeltilerek- teşhire arz edilmiştir.

XANTHOS'TAN BRITISH MUSEUM'A: Eski bir Likya kenti olan Xanthos'tan götürülen bazı önemli eserler de Nereidler Anıtı'na ait kabartma, heykel ve mimari parçalardır. İÖ 430-400 yılları arasında yüksek bir kaide üzerine inşaa edilmiş olan bu yapı bir Likya prensinin mezar anıtıdır. Anıtın sütunları arasında Nereid heykelleri yer alıyordu .

Hellenistik devir sanatının başyapıtlarından birisi olan bu sunak, İ Ö 180-159 yılları arasında Evmenes II tarafından, Keltler'in, Pergamon ve Batı Anadolu sahil şehirlerine yaptıkları sürekli saldırıların başarı ve zaferle savuşturulmalarının anısına ithafen inşa edilmiştir. Sunağın büyük frizinde tasvir edilen Gigantlar-Tanrılar savaşıyla Bergama krallarının Keltler'e karşı kültürü savunuşu sembolize edilmektedir. Pergamon akropolünün güneyinde Athena tapınağının alt tarafında ayrı bir teras üzerinde yer alan bu sunak İ S 2.yüzyılın 2. yarısında yaşamış olan Roma'lı yazar Lucius Ampelius'a göre eski çağda dünyanın harika eserleri arasında sayılıyordu. Sunağın iç duvarlarını süsleyen diğer bir frizde ise, sonradan Pergamon krallarının ceddi olarak kabul edilen Truva Savaşı sırasında bu bölgeye hükmeden Telephos'un efsanevi tarihi tasvir edilmiştir. Pergamon Müzesi'nin önemli eserlerinden bir diğeri de gene Evmenes II (İ Ö 197-159) zamanına ait bir Propylon'dur (monumental giriş kapısı). Bu kapının, kazılardan elde edilen mimari parçaları da Berlin'e götürülmüş ve burada gayet güzel bir şekilde restore edilmiştir.

Pergamon burcundaki Athena kutsal alanı içinde yer alan kütüphane binasında bulunarak Berlin'e götürülmüş olan Athena Promachos heykelini de *Pergamon Müzesi*'nin değerli eserleri arasında saymak gerekir. Bu heykel, ünlü heykeltraş Fidias'ın Atina Akropolü'ndeki Athena tapınağı için yaptığı fildişinden ünlü kült heykelinin bir Hellenistik devir kopyasıdır. Almanlar'ın *Pergamon Müzesi*'ne taşıdıkları diğer önemli bir Roma devri eserine de burada -sadece ismiyle de olsa- değinmeden geçmek olası değil.

Bu, *Pergamon Müzesi*'nde bulunan *Zeus Sunağı* ile *Propylon Yapısı*ndan sonra, Alman arkeologlarının büyük mimari eserleri restore etmekteki ustalık ve başarılarına tanıklık eden üçüncü büyük

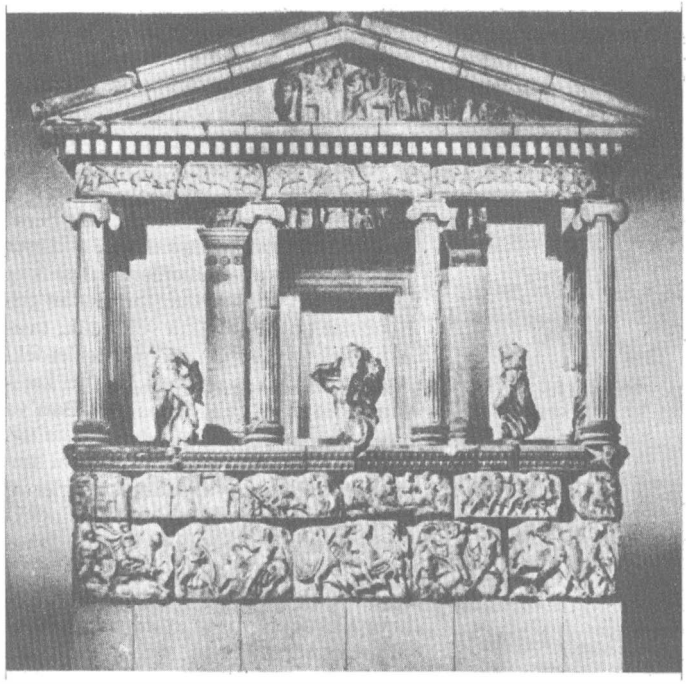

ESKİDEN XANTHOS'U SÜSLÜYORDU ŞİMDİ BRITSH MUSEUM'Ü: Nereidler anıtının alt yapısı etrafındaki iki friz ve alınlıklar olağanüstü güzel kabartmalarla süslü. Kabartmalar Dynast'ın yaşamına ait önemli olayları simgeliyor. İki friz ve bir alınlıkta savaş sahneleri, bir frizde av sahneleri, bir Pers askerinin donanımını taşıyan uşaklar alayı, bir frizde ölü ziyafetleri sahneleri, bir alınlıkta etrafında hizmetçi ve uşaklarla tahta oturmuş prens (Dynast) ve karısı görülüyor.

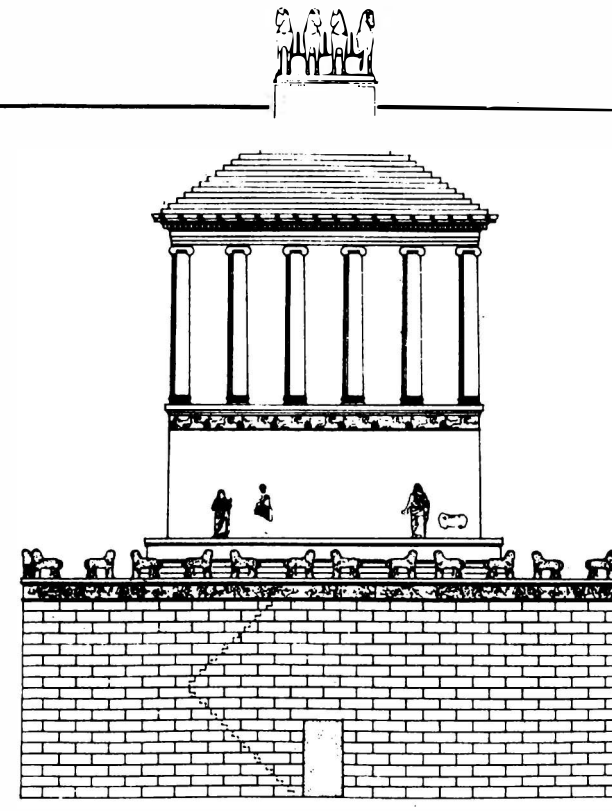

BODRUM'DAN İNGİLTERE'YE: Anadolu'dan Britsh Museum'a götürülen en önemli eserler Halikarnassos (Bodrum) kökenlidirler. Bunlardan biri, Artemisia II'nin, ölen kocası Karia Satrapı Mausolos için yaptırdığı anıtkabirdir. Bütün büyük anıtkabirlere bundan böyle adını verecek ve dünyanın yedi harikasından birisi sayılacak olan Mausoleum'un tepesinde Mausolos ile Artemisia'nın heykelleri bulunuyordu.

anıt olan Miletos'un *Güney Agora Kapısı*'dır (İ S 2. yüzyıl).

Viyana'daki Kunsthistoriches Museum'da Bulunan Eserler: Bu önemli müzede yer alan eserler bir Lycia şehri olan Trysa (Kaş ilçesine bağlı Demre bucağının Gölbaşı mevkii)'daki büyük bir Heroon'un kabartmalarıdır. İ Ö 4. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen bu Hereoon, Lycia'nın tapınak cepheli kaya mezarları, paye şeklindeki mezar anıtları, ahşap ev şeklindeki lahitleri arasında kendine özgü şekli ve yapısıyla eşsiz bir yere sahiptir. Bu anıt 1841 senesinde ilk defa bir Gymnazium öğretmeni olan J.A. Schonborn tarafından keşfedildikten kırk sene sonra Viyana Üniversitesi klasik arkeoloji profesörü Otto Bendorf tarafından tekrar keşfedilip bir sene sonra da anıtın bütün kabartmaları güzel bir Lycia lahti ile birlikte Viyana'ya taşınmışlardır. 600 figürlü bu kabartma dekorasyon, Yunan mitolojisinden bazı tasvirlerle birlikte Grek kılığında bazı yerli efsanelere ait tasvirleri de içermektedir. Xanthos'un ünlü *Nereidler Anıtı*'yla birlikte *Trysa Heroon*'u Lycia'daki Grek sanatının en önemli yapıtlarından sayılmaktadır. Viyana'daki *Kunsthistorisches Museum*'da Heroon'un güzel ve enteresan kabartmalarından başka, Ephesos kökenli birkaç plastik eser daha vardır. Bunlar Roma İmparatoru Lucius Verus'un Parthlılar karşısında elde ettiği zaferin (İ S 166/7) anısına ithafen dikilmiş bir anıtı süsleyen oldukça büyük kabartma levhalardır. Büyük bir sunak şeklinde olduğu zannedilen bu anıtın bugün Ephesos'da yeri bile belli değildir. Eski devirlere ait anıtların malzemelerini kendi yapılarında tekrar kullanan Bizanslılar, bu levhaları yangın geçiren, iç salonu tamamen harap olduğu için molozlarla doldurulan Celsus kitaplığının ön kısmında (açık merdivenin bulunduğu kısımda) inşa ettikleri bir havuzun kuretler caddesine bakan cephesine yerleştirmişlerdi. Ayrıca *Viyana Müzesi*'nde yine Celsus kitaplığından birkaç büyük Roma devri kadın heykeli de vardır. Bunlar kitaplığın iki katlı fasadındaki nişleri süslemekteydiler. Kaidelerindeki yazıtlara göre bu heykeller kitaplığın kurucusu Consul (İ S 92) T.I. Celsus Polemaeanus'un faziletlerini personifiye ediyorlardı (şahıslandırıyorlardı). Bu şahıslandırılan faziletleri şunlardır: Sophia (bilgelik), Arete (erkeklik cesaret ve fazileti), Ennoia (iyi karakter) ve Epistime (eğitim). Bugün Avusturyalı arkeologlar tarafından gayet güzel bir şekilde restore edilmiş ve Ephesos harabelerine ayrı bir anlam ve güzellik getirmiş olan bu kitaplığın nişlerine bu personifikasyon heykellerinin alçı kopyaları konulmuş bulunuyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi müsaadeleriyle Avrupa'nın büyük müzelerine götürülmüş olan Anadolu kökenli eserlerin bu kısa tanımlamasından sonra, son birkaç 10 yıl içinde çeşitli yol ve yöntemlerle yurdumuzdan gizlice kaçırılan bazı eserlere de kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Londra Üniversitesi öğretim üyelerinden J. Mellaart Anadolu'da bulunarak Batı ülkelerinden birisine -hangisi olduğunu kendisi de bilmiyor- kaçırılmış olan

çok önemli bir defineyi (Dorak) yayınlamıştı. Arkeoloji âleminde büyük ilgi uyandırmış olan bu definenin akıbeti hakkında hâlâ bilgi sahibi değiliz. 1976 yılında Münih'de *Prehistorya Müzesi* (Prehistorik eserler devlet kolleksiyonu) tarafından Urartu sanatına ait bir sergi açılmıştı. Burada sergilenenlerin çoğunu, bizzat Münih kolleksiyonunun içeriğinin oluşturduğu izlenmekteydi. Bu eserler tabii buraya ve dünyanın diğer müzelerine, ödenen yüksek ücretlerin cazibesine kapılarak gelmişlerdi. Asurlular'ın çok kuvvetli sanatçı rakipleri olan Urartular çok deneyimli toprak sulama ve metal işleme uzmanlarıydılar.

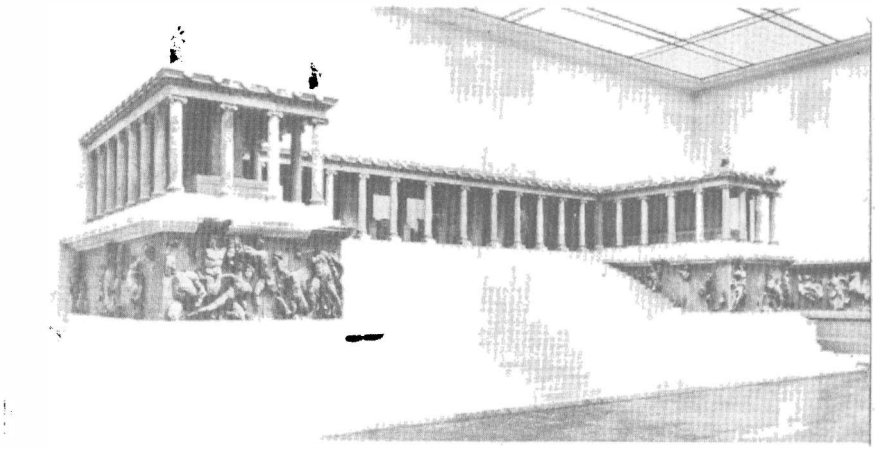

PERGAMON MÜZESİ'NİN BAŞYAPITLARI: Doğu Berlin'deki Pergamon Müzesi'nde en önemli eser kuşkusuz Pergamon Zeus Altarı ile Telephos Frizi'dir. Helenistik devir sanatının başyapıtlarından biri olan sunak İÖ 180-159 yılları arasında Evmenes II tarafından, Keltlerin, Pergamon ve Batı Anadolu sahil şehirlerine yaptıkları sürekli saldırıların başarı ve zaferle savuşturulmasının anısına ithafen inşa edilmişti. Sunağın büyük frizinde tasvir edilen Gigantlar tanrılar savaşı, Bergama krallarının Keltlere karşı kültürü savunuşunu sembolize ediyor.

MİLETOS'UN KAPISI: Pergamon müzesinde bulunan Zeus sunağı ile Propylon yapısından sonra Alman arkeologlarının büyük mimari eserleri restore etmekteki ustalık ve başarılarına tanıklık eden üçüncü büyük anıt, Miletos'un Güney Anadolu Kapısıdır.

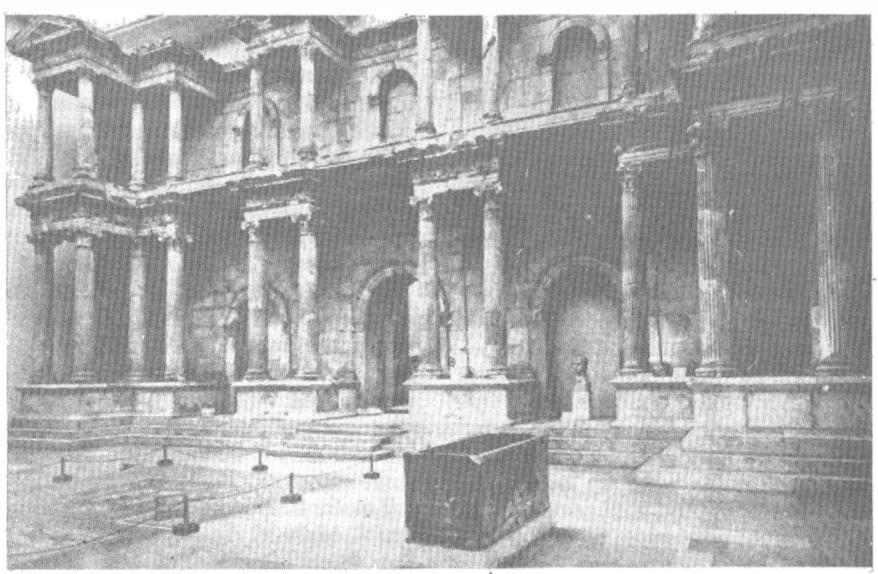

Ülkeleri olan Doğu Anadolu'da çok az resmi kazı yapıldığından (ilk kazı 1940'dan sonra başlıyor) yöre sâkinleri çok yüksek fiyatlar ödenen Urartu eserlerini bulmak için bu bölgedeki tümUrartu yerleşim yerlerini de delik deşik etmekten geri kalmadılar. Anadolu'da hergün tesadüfen eski eserler bulunmakla beraber, gözden uzak tarihi sitlerde, eski eser kaçakçılarının aracı adamlarının teşvik ve tahrikleriyle, köylülerimiz tarafından gizli kazılar da yapılmakta ve küçük, taşınabilecek objeler büyük merkezlerdeki kaçakçı başları vasıtasıyla Batı'ya kaçırılmaktadırlar. Fakat maalesef Batı'ya kaçırılmaları kolay küçük buluntular uğruna büyük tarihi sit kalıntıları yani tüm mimari kalıntılar yokedilmektedirler.

Örneğin Burdur'un Bucak ilçesindeki tarihi Cremna ve Fethiye'deki Kadyan'da (Üzümlü) ve Burdur'un Gölhisar ilçesine bağlı Ibecik köyündeki Bubon şehirleri kalıntıları, yok edilme derecesinde tahrip edilmişlerdir. Bubon'daki gizli kazılarda bulunan Sebasteion'un gayet kıymetli eserleri Amerika ve Danimarka'nın -bu arada Kopenhagen'e gayet kıymetli bronzdan bir Septimus Saverius başı kaçırılmıştır- yolunu tutmuşlardır. Bu gibi tahriplere pek çok örnek vermek mümkündür. 1962 yılında, Kumluca'daki tarihi Corydalla şehrinde tesadüfen İS 6. yüzyılın 3. çeyreğine ait gümüş eserlerden oluşan bir Bizans definesi bulunmuş ve gizli yollardan Amerika'ya kaçırılarak oradaki Bizans Sanatı Enstitüsü'ne (Dumbarton Oaks) satılmıştır. Bu buluntudan sonra bu gibi şeylerin çok para getirdiğini gören yöre sâkinleri civarlarında bulunan tarihi şehir kalıntılarını daha fazla kurcalar olmuşlardır. The American Numismatic Society'nin 1973 yılında yayımladığı "An Inventory of Grek Coin Hoards" (Grek Sikke Definelerinin Bir Envanteri) adlı kitabına göre, Anadolu'nun muhtelif yörelerinde bulunmuş sayıları 250'yi bulan, kıymetli sikkelerden oluşan çeşitli definelerin dünyanın muhtelif müze ve kolleksiyonlarında bulundukları anlaşılıyor. Sayıları onbinleri kat kat aşan bu kıymetli sikkelerin hepsi de son 30-40 yıl içinde dışarıya kaçırılmışlardır. Sayılan eserler, kaçırılan eserlerin bilinenlerinin sadece küçük bir bölümünü oluşturuyorlar, ya bilinmeyenler? Öyle görülüyor ki gizli eski eser kaçakçılığı hâlâ olanca hız ve etkinliği ile devam etmektedir.●

Türkiye'de yapılan Arkeolojik araştırmalar (1979-1982)

1979 Çalışmaları

Perge Kazısı ve Onarımı: Antalya, Prof. Dr. Jale İnan, Hellenistik, Roma

Seleukeia Kazısı ve Onarımı: Antalya, Prof. Dr. Jale İnan, Hellenistik- Roma

Serçe Limanı Sualtı Kazısı: Bodrum, Prof. George Bass (Institute of Nautical Archeolog, Texas Üniversitesi, National Geographic Society, National Science Foundation, National Endowment for the Humanities desteğiyle), Antik- Hellenistik- 11. yüzyıl İslam

Tille Kazısı: Adıyaman- Kâhta, Dr. David French (Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü), Hellenistik- Roma

Çavuştepe Kazıları: Van-Gürpınar, Prof. Dr. Afif Erzen, Urartu- Son Urartu- Orta Çağ

Şemsiyetepe Çalışmaları: Elazığ-Baskil, Prof. Dr. Muhibbe Darga, Kalkolitik Çağ- İlk Tunç Devri-Hitit- Roma- Urartu

Erythrai Kazıları: Çeşme, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, Antik İyon

Millet Kazıları: Söke, Prof. Dr. Wolfgang Müller- Wiener (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü), Antik- Hellenistik

Aphrodisias Kazıları: Aydın, Prof. Kenan Erim (Princeton Üniversitesi), Kalkolitik- Erken Bronz Çağı- Hellenistik- Roma- Bizans

Sardis Arkeolojik Araştırmaları: Salihli, Prof. Crawford Greenewalt, Jr. (California Üniversitesi, Harvard ve Cornell Üniversitesi desteğiyle), Lidya

Yenidoğan Höyüğü (Tuğrul Höyüğü) Kazısı: Ankara, Arkeolog Burhan Tezcan, Frigya Osmanlı

Kuruçay Höyüğü Kazıları: Burdur, Prof. Dr. Refik Duru, Erken Kalkolitik- Geç Kalkolitik- İlk Tunç

Arykanda Kazısı: Finike, Prof. Dr. Cevdet Bayburtluoğlu, Antik

Xanthos ve Letoon Kazıları: Antalya, Arkeolog Henri Metzger (İstanbul Anadolu Tetkikleri Enstitüsü Eski Müdürü, Fransa Dışişleri Bakanlığı desteğiyle), Antik

Kaunos Kazıları: Köyceğiz, Prof. Dr. Baki Öğün, Antik- Hellenistik- Roma

Kaleköy Kazıları: Elazığ- Baskil, Doç. Dr. Tomris Bakır- Dr. Altan Çilingiroğlu, Kalkolitik- Urartu- Bizans

Bergama Kazıları: Arkeolog Wolfgang Radt (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü), Hellenistik- Roma- Bizans

Alahıdır Tümülüsleri Kurtarma Kazısı: Manisa- Turgutlu, Arkeolog Kubilay Nayır (Manisa Müzesi Müdürü), Lidya- Hellenistik

Hierapolis Kazıları: Denizli, Prof. Dr. Paolo Verzone (Torino Üniversitesi, Lecce Üniversitesi), Roma

Alacahöyük Kazı Çalışmaları: Çorum, Arkeolog Mahmut Akok- Dr. Hamit Zübeyr Koşay, Hitit- Eski Bizans

Efes Çalışmaları: Prof. Dr. Hermann Vetters (Viyana Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Başkanı), Antik - Hellenistik- Roma

Klazomenai Kazısı: Urla, Doç. Dr. Güven Bakır- Arkeolog Çetin Anlağan, Antik- İyon

Değirmentepe Kazısı (Aşağı Fırat Eski Eserleri Kurtarma Projesi İçinde): Malatya İmamlı Köyü, Proto - Hitit- Hitit- Roma- Selçuklu

Bayraklı Kazıları: İzmir, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, Antik İyon

Kestel Kurtarma Kazısı: Bergama, Arkeolog Selahattin Erdemgil (Efes Müzesi Müdürü) Hellenistik- Roma- Bizans- Osmanlı

Aslantepe Kazıları: Malatya, Prof. Alba Palmieri (Roma Üniversitesi), Prehistorik

Köşkerbaba Höyük Kazıları (Aşağı Fırat Eski Eserleri Kurtarma Projesi İçinde): Malatya, Doç. Dr. Önder Bilgi, Prehistorik Urartu- Roma- Osmanlı

Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaraları Çalışmaları: Diyarbakır- Ergani, Prof. Dr. Halet Çambel- Prof. Dr. Robert Braidwood (İstanbul Üniversitesi, Chicago Üniversitesi, Karlsruhe Teknik Universitesi), Prehistorik (İÖ 7250-4000)

Stratonikea Kazıları: Yatağan- Eskihisar, Prof. Dr. Yusuf Boysal, Antik- Hellenistik.

Karahöyük Kazısı: Konya, Ord. Prof. Dr. Sedat Alp, Hitit

Aizanoi Kazısı: Kütahya, Prof. Dr. Rudolf Naumann (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü eski Müdürü), Frig- Hellenistik- Roma

Kyme Kurtarma Kazısı: İzmir- Aliağa, Arkeolog Hasan Uçankuş (İzmir Müzesi Müdürü) Klasik- Hellenistik- Roma

İkiztepe Kazısı: Samsun- Bafra, Prof. Dr. Bahadır Alkım, Eski Tunç- Proto Hitit- Hitit

Elmalı ve Karataş Semayük Kazıları: Antalya- Elmalı, Prof. Dr. Machteld Mellink (Pennsylvania Bryn Mawr College), İlk Tunç

Enez Kazıları (Ainos): Edirne-Enez, Prof. Dr. Afif Erzen, Hellenistik- Roma- Bizans-Osmanlı

Saraylar Köyü Kazı ve Yüzey Araştırmaları (Kurtarma Çalışmaları): Marmara Adası, Dr. Nuşin Asgari (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü), Antik

Didyma Çalışmaları: Aydın- Söke, Dr. Klaus Tuchelt (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü İkinci Müdürü), Antik

Horis Kale Kazıları (Keban ve Aşağı Fırat Projesi içinde): Adıyaman- Kahta, Dr. Seyhan Doruk, Roma-Bizans- Selçuk

Anemurium Kazıları: Antalya- Anamur, Dr. James Russel (British Colombia Üniversitesi), Roma

Cafer Höyük Kazıları: (Aşağı Fırat Projesi içinde): Malatya, Prof. Dr. Jacques Cauvin (Centre de Recherches Archéologique- CNRS)- Olivier Aurenche (St. Etienne Üniversitesi), Neolitik Çağ- İlk Tunç Devri

1980 Çalışmaları

Kuruçay Höyüğü Kazıları: Burdur, Prof. Dr. Refik Duru, Erken Kalkolitik- Geç Kalkolitik

Didyma Kazıları: Aydın- Söke, Dr. Klaus Tuchelt (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdür Yardımcısı), Antik

BERGAMA'DA RESTORASYON: Kazılar sonucu gün ışığına çıkarılan buluntuların temizlenip korunması, kalıntıların restorasyonu, rekonstrüksiyonu arkeolojik çalışmaların en önemli alanlarındandır. Dr. Wolfgang Radt başkanlığındaki Alman kazı ekibi de Pergamon'da bir yandan kazıları sürdürürken, bir yandan da restorasyon çalışmalarını ilerletmektedir.

Meydancık Kalesi Kazı Çalışmaları: İçel- Gülnar, Dr. Alain Davesne (İstanbul Fransız Anadolu Tetkikleri Enstitüsü üyesi, Fransa Dışişleri Bakanlığı), Prof. Dr. M. Laroche (Collége de France), Hellenistik- Geç Roma- Bizans

İmamoğlu Höyüğü (Aşağı Fırat Projesi): Malatya, Arkeolog Edibe Uzunoğlu, İlk Tunç- Orta Tunç- Demir Çağları- Hellenistik-Roma

Aphrodisias Çalışmaları: Aydın, Prof. Dr. Kenan Erim, Hellenistik- Roma

İkiztepe Kazıları: Samsun- Bafra, Prof. Dr. Bahadır Alkım, Eski Tunç Çağı- Erken Hitit

İznik Tiyatro Kazısı: İznik, Arkeolog Bedri Yalman (Bursa Müzesi Uzmanı), Roma- Bizans- Osmanlı

Bergama Kazı ve Onarım Çalışmaları: Bergama, Dr. Wolfgang Radt (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü üyesi), Antik-Hellenistik- Roma

Değirmentepe Kazıları (Aşağı Fırat Kurtarma Çalışmaları Projesi içinde): Malatya, Prof. Dr. Ufuk Esin, Kalkolitik Çağ- Demir Çağı- Urartu- Obeyd- Uruk

Perge Kazısı: Antalya, Prof. Dr. Jale İnan, Antik- Hellenistik-Roma

Seleukeia (Kalykadnos) Kazı Çalışmaları: İçel- Silifke, Arkeolog Çelik Topçu, Roma- Bizans

Şemsiyetepe Kazıları: Elazığ- Baskil, Prof. Dr. Muhibbe Darga, İlk Tunç Çağı- Orta Demir Çağı- Urartu- Geç Demir Çağı- Roma

Xanthos ve Letoon İnceleme ve Restorasyonları: Antalya, Prof. Dr. Christian Le Roy (Caen Üniversitesi), Antik

Kestel Kazısı (Kurtarma Kazısı): Bergama, Selahattin Erdemgil (Selçuk Efes Müzesi Müdürü), Hellenistik- Roma

Sardis Arkeolojik Araştırmaları: Salihli- Prof. Crawford Greenewalt, Jr. (ABD Harvard Üniversitesi, Cornell Üniversitesi), Lidya- Roma

Stratonikeia Kazısı: Yatağan- Eskihisar, Prof. Dr. Yusuf Boysal, Antik- Hellenistik- Roma

Aslantepe Kazıları: Malatya, Prof. Dr. Alba Palmieri (Roma Üniversitesi), Geç Kalkolitik Çağ- Uruk

Efes Çalışmaları: Prof. Dr. Hermann Vetters (Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Müdürü), Antik- Hellenistik- Roma

Phaselis Arkeolojik Çalışmaları: Antalya, Kayhan Dörtlük (Antalya Müzesi Müdürü) Roma- Bizans

Köşkerbaba Höyük Kazısı (Aşağı Fırat Projesi içinde): Malatya, Doç. Dr. Önder Bilgi, Eski Tunç Çağı- Urartu- Roma

Ainos Kazısı: Enez, Prof. Dr. Afif Erzen, Arkaik- Klasik-Hellenistik- Roma- Bizans- Osmanlı

Çavuştepe Kazıları: Van- Gürpınar, Prof. Dr. Afif Erzen, Urartu

Hayaz Höyük Kazısı (Aşağı Fırat Projesi içinde): Adıyaman-Akpınar, Dr. J.J. Rodenberg (İstanbul Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Müdürü), İlk Tunç Çağı- Orta Çağ

Milet Kazısı: Söke, Prof. Dr. Wolfgang Müller- Wiener (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü), Geç Antik- Arkaik- Orta Çağ Türk-İslam

Ayasofya Hazine Dairesi (Skevophilakion) Kazısı: İstanbul, Sabahattin Türkoğlu (Ayasofya Müzesi Müdürü), Bizans- Osmanlı

Hassek Höyük Kazısı (Aşağı Fırat Projesi içinde): Urfa- Siverek, Dr. Manfred Behm- Blancke (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü, Münih Üniversitesi), Kalkolitik Çağ- İlk Tunç Çağı

Pirot Höyük (İkiz Höyük) Kazısı (Aşağı Fırat Projesi içinde): Malatya-Kıyıcak Köyü, Özgen Karaca (Aydın ili Kültür Müdür Yardımcısı, Arkeolog), Son Kalkolitik Çağ- İlk Tunç Çağı- Demir Çağı- Roma- Bizans

Perinthos Çalışmaları: Tekirdağ- Marmara Ereğlisi, Dr. Nuşin Asgari (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü), Antik Çağ- Geç Antik Çağ- Roma- Bizans

Saraylar Köyü Çalışmaları- Kazı ve Yüzey Araştırmaları: Marmara Adası, Dr. Nuşin Asgari (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü), Antik- Roma

Cafer Höyük Kazıları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Malatya, Prof. Jacques Cauvin (CNRS Maison de l'Orient Müdürü), Dr. Olivier Aurenche (Saint-Etienne Üniversitesi), Neolitik Çağ- Tunç Çağı

Selçuk -Efes Çevre Düzenleme ve Kazı- Onarım Projesi: Selçuk, Gül Asatekin (Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Restoratör-Mimarı), Antik- Roma- Selçuklu

Ayasuluk (St. Jean) Çalışmaları: Selçuk, (Selçuk Efes Müzesi Müdürü), Arkaik- Klasik- Osmanlı

1981 Çalışmaları

Çayönü Kazısı: Diyarbakır- Ergani, Prof. Dr. Halet Çambel- Dr. Mehmet Özdoğan- Prof. R. J. Braidwood (Chicago Üniversitesi-Karlsruhe Üniversitesi desteğiyle), Neolitik (İÖ 7250-6750)- İÖ 3000

Pendik Kazısı: İstanbul-Pendik, Dr. Savaş Harmankaya, Son Neolitik

Kuruçay Höyüğü Kazıları: Burdur, Prof. Dr. Refik Duru, Erken Kalkolitik- Geç Kalkolitik Çağlar

Demirmentepe Kazısı (Aşağı Fırat Projesi içinde): Malatya, Prof. Dr. Ufuk Esin, Demir Çağı- Hellenistik- Roma- Ortaçağ İslam-Kalkolitik Devir

İkiztepe Kazıları: Samsun- Bafra, Doç. Dr. Önder Bilgi, Eski Tunç Çağı- Proto Hitit

Şemsiyetepe Kazıları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Elazığ , Baskil, Prof. Dr. Muhibbe Darga. İlk Tunç- Orta Tunç, Geç Demir-Roma Çağları

Klazomenai Kazısı: İzmir- Urla, Doç. Dr. Güven Bakır, Prehistorik- I. Troya Dönemi- Klasik Çağ

Pirot Höyük Kazıları (Aşağı Fırat Kurtarma Projesi içinde): Malatya-Kıyıcak Köyü, Arkeolog Özgen Karaca (Aydın Kültür Müdür Yardımcısı), Son Kalkolitik-İlk Tunç-Demir Çağları-Roma- Bizans

Gritille Höyüğü Kazıları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Adıyaman-Samsat, Prof. Richard Ellis (ABD-Bryn Marw College), Neolitik Çağ (İÖ 6000)- İlk Tunç- Paleolitik Çağ

Köşkerbaba Höyük Kazıları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Malatya-Eski Malatya, Doç. Dr. Önder Bilgi, İlk Tunç Çağı- Urartu-Roma- Osmanlı

Kurban Höyük Kazıları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Urfa- Bozova, Prof. Leon Marfoe (ABD Chicago Üniversitesi), Kalkolitik Çağ- İlk Tunç Çağı- Orta Çağ- İslam

İmikuşağı Kazıları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Elazığ- Baskil, Doç. Dr. Veli Sevin, Demir Çağı- Orta Çağ

İmamoğlu Höyüğü Çalışmaları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Malatya- İmamoğlu, Arkeolog Edibe Uzunoğlu (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Başuzmanı), İlk Tunç Çağı- Eski Hitit, Demir Çağı-Hellenistik- Roma

Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları- Yüzey Araştırmaları, Arkeolojik Belgeleme: İstanbul Boğazı- Büyük Çekmece- Çatalca-Kefken- Ağaçlı- Gümüşdere- Domalı- Haramidere- Kırklareli-Babaeski- Silivri- Lalapaşa- Vize- Dereköy- Istranca Dağları, Dr. Mehmet Özdoğan (İstanbul Üniversitesi-National Geographic Society desteğiyle), Paleolitik- Neolitik- Kalkolitik- İlk tunç Devri

Burdur Çevresi Prehistorik Araştırmaları: Burdur, Doç. Dr. Mehmet Özsait,(kendi olanaklarıyla) Erken Kalkolitik-Geç Kalkolitik-İlk Tunç Çağları

Beyköy Yüzey Araştırmaları: Afyon, Dr. Hatice Gonnet (Fransa Bilimsel Araştırma merkezi-CNRS'de Hittitolog- Fransız Kazıları Kurulu desteğiyle), Geç Kalkolitik- Tunç- Hitit- Frig- Roma-Bizans- Selçuklu- Osmanlı

Çavuştepe Kazıları: Gürpınar, Prof. Dr. Afif Erzen, Urartu

Kaleköy Kazıları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Elazığ- Baskil, Doç. Dr. Tomris Bakır, Son Tunç- Demir Çağları- Roma Çağı- Orta Çağ

Milet Kazıları: Aydın- Söke, Prof. Dr. Wolfgang Müller- Wie-

SAMSAT ARAŞTIRMALARI: Adıyaman'ın 37 km güneyinde yer alan Samsat (Samosata)'da 1978 yılında Prof. Dr. Nimet Özgüç'ün başkanlığında başlayan çalışmalarda İlk Tunç çağından Bizans çağına kadar uygarlık kalıntıları açığa çıkarıldı.

ner (İstanbul Alman Arkeloloji Enstitüsü Müdürü), İÖ 2000- Miken- İyon- Hellenistik- Roma

Didyma Kazıları: Aydın- Söke, Dr. Klaus Tuchelt (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdür Yardımcısı), Arkaik- Hellenistik- Roma

Assos Kazıları: Çanakkale- Ayvacık- Behramkale, Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu, İÖ 1000- Hellenistik- Roma- Bizans

Aizanoi Kazıları: (Kütahya- Çavdarhisar, Prof. Rudolf Naumann (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü), Hellenistik- Roma

Stratonikeia Kazısı: Yatağan- Eskihisar, Prof. Dr. Yusuf Boysal, Hellenistik- Roma

Alibeyli Tümülüsleri Kurtarma Kazısı: Manisa- Saruhanlı,Arkeolog Kubilay Nayır (Manisa Müzesi Müdürü), Hellenistik Çağ

Chryse-Apollon Smintheus Tapınağı Kazıları: Çanakkale - Ayvacık- Gülpınar Köyü, Doç. Dr. Coşkun Özgünel, Hellenistik Çağ

Xanthos Letoon Tapınağı Kazı ve Araştırmaları: Fethiye-Kınık Köyü, Prof. Christian Le Roy (Paris Üniversitesi- İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü- Kopenhag Güzel Sanatlar Akademisi), Arkaik- Likya- Roma- Bizans

İznik Tiyatro Kazısı: İznik, Arkeolog Bedri Yalman (Bursa Müzesi Uzmanı), Roma- Bizans- Osmanlı

Sardis Arkeolojik Kazı ve Onarım Çalışmaları: Salihli, Prof. Crawford Greenewalt (ABD-California Berkeley Üniversitesi-Harvard Üniversitesi- Cornell Üniversitesi Amerikan Schools of Oriental Research desteğiyle), Arkaik- Lidya- Hellenistik- Roma

Kaunos Kazıları: Muğla- Köyceğiz, Prof. Dr. Baki Öğün, (İÖ 1000)- Arkaik- Klasik- Hellenistik- Roma- Bizans

Pergamon Kazısı: Bergama, Dr. Wolfgang Radt (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdür Yardımcısı), Arkaik- Hellenistik Roma- Bizans- Beylikler- Osmanlı

Seleukeia Kazıları: İçel- Silifke, Arkeolog Çelik Topçu (Adıyaman Müzesi Uzmanı) Hellenistik- Roma- Bizans- Karamanlılar-Osmanlı

Arykanda Kazısı: Antalya- Finike, Prof. Dr. Cevdet Bayburtluoğlu, İÖ 3000- Likya- Limyra- Roma

Ainos Kazıları: Enez, Prof. Dr. Afif Erzen, Arkaik-Hellenistik-Roma- Bizans- Osmanlı

Hierapolis Restorasyon ve Kazıları: Denizli- Pamukkale, Prof. Dr. Paolo Verzone (İtalya-Torino Üniversitesi- Lecce Üniversitesi-Salerno Üniversitesi), Hellenistik- Roma- Bizans

Aphrodisias Kazısı: Aydın- Karacasu, Prof. Kenan Erim (ABD-New York Üniversitesi- National Geographic Society desteğiyle), Klasik- Hellenistik- Roma- Bizans

Kerküşti Araştırma ve Kazıları: Mardin- Derik, Arkeolog Abdülkadir Ekmen(Mardin Müze Müdürü)

Horis Kale Kazıları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Adıyaman- Kâhta, Dr. Cengiz Işık, Urartu- Kapadokya- Ortaçağ

Babadat Kazısı (Germa Koloni Kenti): Eskişehir-Sivrihisar, Arkeolog Güngör Gürkan (Eskişehir Müzesi Müdürü), Roma

Prokonnesos Araştırması: Marmara Adası- Saraylar Köyü, Dr. Nuşin Asgari (İstanbul Arkeoloji Müzeleri), Hellenistik- Roma-Bizans

Perinthos Çalışmaları: Tekirdağ- Marmara Ereğlisi, Dr. Nuşin Asgari (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Başuzmanı), Antik-Hellenistik- Roma- Bizans

Samosata Su Yolu Araştırması (Aşağı Fırat Projesi içinde): Adıyaman- Samsat, Mimar- Arkeolog Ülkü İzmirligil (Türk Tarih Kurumu), Roma

Datça Yarımadası Yüzey Araştırmaları: Muğla- Datça, Dr. Numan Tuna, Antik- Hellenistik- Roma

Sualtı Araştırmaları: Arslanlı Burun- Datça (Klasik Çağ, İÖ 5.yy); Gökova- İnce Burun (Roma Devri Batığı, İÖ 3.yy); İskandil

Burnu- Datça (İÖ 2. İS 3. yy); İskandil Burnu- Datça (Klasik Devir); Aslanlı Burun- Datça (Hellenistik); Aslanlı Burun- Datça (Roma); Ören- Gökova (Roma); Kızılağaç Adası- Datça (İÖ 2. -İS 3.yy); Kızılağaç Adası(Knidos, İS 3. yy); Bodrum- İnce Burun (İS 3. yy); Bodrum-Çatalada (İÖ 3.yy); Kıbrıs (İS 3.yy Roma); Aslanlı Burun- Datça (Bizans); Gökova-Mersincik Limanı (Safrataşı Batığı); İskandil Burnu- Datça (Saç batık), Arkeolog Aşkın Cambazoğlu (Bodrum Müzesi Asistanı)

Göreme Koruma ve Restorasyon Çalışmaları: Göreme, Arkeolog Revza Ozil (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Uzmanı), Roma

Tille Kazıları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Adıyaman- Kâhta, Dr. David French (Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü), Tunç Çağı- Hellenistik- Roma- Orta Çağ İslam

1982 Çalışmaları

Dülük, Şarklı Mağara Kazısı: Gaziantep- Dülük, Enver Bostancı, Mezolitik- Paleolitik Çağlar

Şehremuz-Üst Paleolitik Buluntu alanı (Aşağı Fırat Projesi içinde): Adıyaman- Samsat, Prof. Dr. H.Müller Beck (Tübingen Üniversitesi), Üst Pleistozen (60 000- 100 000 yıl önce- Üst ve Orta Paleolitik Çağlar)

Değirmentepe Kazıları: Malatya, Ufuk Esin, Kalkolitik Devir- İlk tunç Çağı- Demir Çağı- Son Roma- Bizans- Orta (İÖ 5000 ve sonrası)

Kurbanhöyük Kazıları (Aşağı Fırat Projesi içinde): Urfa- Bozova, Prof. Leon Marfoe (ABD Chicago Üniversitesi) Kalkolitik Çağ- İlk Tunç Çağı- Orta Çağ İslam

Karahöyük Kazısı: Konya, Ord. Prof. Dr. Sedat Alp, İÖ 1750'den önce yirmiyedi kültür katı

İmikuşağı Kazıları (Aşağı Fırat Projesi Çerçevesinde): Malatya, Doç. Dr. Veli Sevin, Demir Çağ- Asur- Orta Çağ

Çavuştepe Kazısı: Van- Gürpınar, Prof. Dr. Afif Erzen, Urartu

Tille Höyük Kazıları (Aşağı Fırat Projesi İçinde): Adıyaman- Kahta, Dr. David French (Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü), Yeni Asur- Hellenistik- Orta Çağ

Arykanda Kazısı: Antalya- Finike, Prof. Dr. Cevdet Bayburtluoğlu, Roma- Bizans

Phaselis Kazıları: Antalya, Prof. Dr. Cevdet Bayburtluoğlu, Antik-Hellenistik- Roma- Bizans

Perge Kazısı: Antalya, Prof. Dr. Jale İnan, Hellenistik- Roma

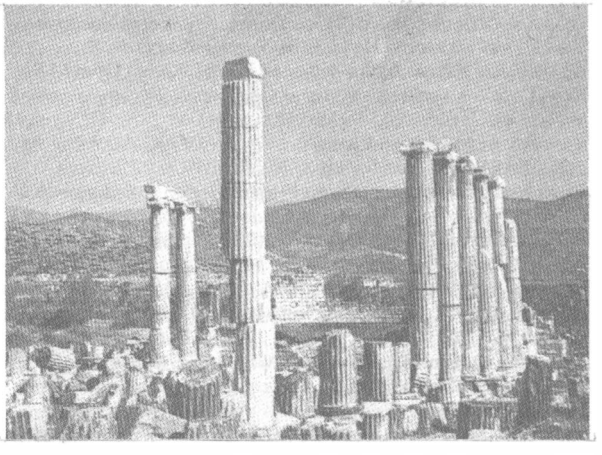

APHRODİSİAS KAZILARI: Aşk Tanrıçası Afrodit'in kültür merkezi olan Klasik kentin tarihi prehistorik çağlara dek uzanır. İlk kazıların 1904'te yapıldığı Aphrodisias'ta arkeolojik çalışmalar 1961'den beri New York Üniversitesi adına Prof. Dr. Kenan Erim başkanlığında sürdürülmektedir.

Beşigetepeler Kazısı ve Yüzey Araştırmaları: Çanakkale- Yassı Tepe, Manfred Korfmann, Erken Truva I- Truva IV- Hellenistik- Roma- Bizans

Chryse- Apollon- Smintheus Tapınağı Çalışmaları: Çanakkale- Ayvacık- Gülpınar Köyü, Doç. Dr. Coşkun Özgünel, Hellenistik Çağ

İasos Çalışmaları: Muğla- Güllük, Clelia Laviosa, Arkaik- Karya- Klasik- Hellenistik- Roma

Xanthos-Letoon Çalışmaları: Antalya- Fethiye- Kınık Köyü, Christian Le Roy (İstanbul Fransız Anadolu Tetkikleri Enstitüsü), Arkaik-Likya- Hellenistik- Roma- Bizans

İznik Tiyatrosu Kazısı: Iznik, Bedri Yalman, Hellenistik- Roma- Bizans- Osmanlı

Sardis Arkeolojik Araştırmaları: Salihli, Prof. Crawford Greenewalt (ABD California Berkeley Üniversitesi), Arkaik-Lidya- Hellenistik- Roma

Klazomenai Kazısı: İzmir- Urla, Doç. Dr. Güven Bakır, Arkaik- İyon- Roma

Anemurium Kazısı: Antalya- Anamur, Dr. James Russel (British Colombia Üniversitesi), Roma

Habibuşağı Kazısı: Elazığ- Baskil, Prof. Dr. Baki Öğün, Urartu

Kaunos Kazıları: Muğla- Köyceğiz, Prof. Dr. Baki Öğün, Antik- Hellenistik- Roma- Erken Bizans

Pergamon Kazı ve Restorasyonu: Bergama, Wolfgang Radt (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü), Hellenistik- Roma- Bizans

Gordion Kazısı: Ankara- Polatlı, Dr. Keith De Vries, İlk Tunç Çağı- Frigya

Hierapolis Kazı ve Restorasyon Çalışmaları: Denizli- Pamukkale, Prof. Dr. Paolo Verzone (İtalya Torino- Lecce- Salerno Üniversiteleri), Hellenistik- Roma- Bizans

Aphrodisias Çalışmaları: Aydın- Karacasu, Prof. Dr. Kenan Erim (New York Üniversitesi- National Geographic Society), Kalkolitik- Prehistorik- Hellenistik- Roma

Yassıada Sualtı Kazısı: Bodrum, Prof. George Bass (İnstitute of Nautical Archaeology), Geç Roma Batığı

Side Tiyatrosu Kazı Onarım ve Çevre Düzenleme Çalışmaları: Antalya- Side, Mimar- Arkeolog Ülkü İzmirligil (Türk Tarih Kurumu), Antik- Hellenistik- Roma

Ainos Kazı Çalışmaları: Enez, Prof. Dr. Afif Erzen, Klasik- Hellenistik- Roma- Bizans- Osmanlı

İznik Kazıları: İznik, Prof. Dr. Oktay Aslanapa, Orta Çağ Osmanlı

Acemhöyük Kazıları: Niğde- Aksaray, Prof. Dr. Nimet Özgüç, Kalkolitik Çağ- İlk Tunç- Asur- Hellenistik Çağlar

Kültepe Kazıları: Kayseri, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Prehistorik Çağın Bitişi- Kaniş

Eskiyapar Höyüğü: Çorum- Alaca, İlk Tunç Çağı- Eski Hitit- Hitit- Frig- Galat- Roma-Bizans

Boğazköy Kazıları: Dr. Peter Neve, İlk Tunç Çağı- Karum- Hitit- Frig- Hellenistik- Roma- Bizans

Maşathöyük: Tokat- Zile, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Hitit- Frig- Akamanid

Hanözü Kazıları: Yozgat- Çekerek, Prof. Dr. Kutlu Emre, Hitit

Ancoz Kazıları: Adıyaman - Kahta, Ord. Prof. Dr. Sedat Alp, Hitit- Orta Çağ

Lidar Höyük: Urfa- Bozova, Prof. Dr. Harald Hauptmann, Kalkolitik Çağ- İlk Tunç Çağı- Demir Çağı- Orta Çağ İslam

Limyra Kazısı: Antalya- Finike, Prof. Dr. Jürgen Borchhardt, Likya- Hellenistik- Roma- Bizans

Peçin Kalesi Kazıları: Muğla- Milas, Prof. Dr. Oluş Arık, Beylikler Dönemi

Kubadabad Sarayı: Beyşehir, Prof. Dr. Otto Dorn, Selçuklu

Köşk Höyük: Niğde- Bahçeli, Geç Neolotik- Erken Kalkolitik

Titriş Nekropolü: Urfa- Bozova, İÖ 3000

ATATÜRKÇÜLÜK

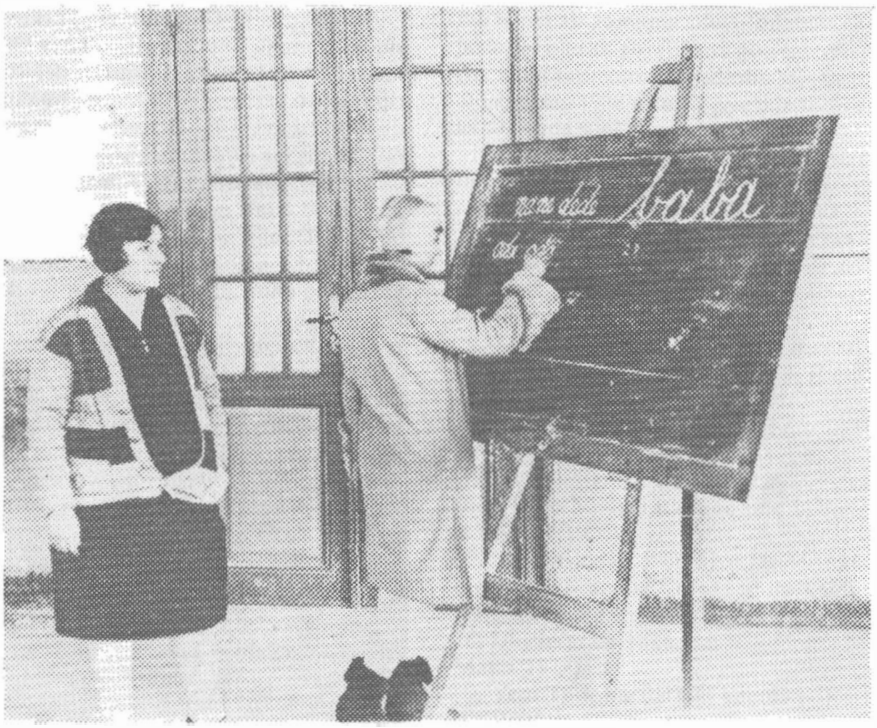

Atatürkçülüğün Kökenleri
Prof.Dr. Şerif Mardin

Atatürkçülük
Prof.Dr. Tarık Zafer Tunaya

Atatürkçülük Bir İdeoloji midir?
Prof.Dr. Toktamış Ateş

Atatürk ve Pozitivizm
Prof.Dr. Taner Timur

Bu konuda ayrıca *Batılılaşma, Devletçilik, Laiklik (Din Devlet İlişkileri), Halkçılık (Siyasal Düşünce Akımları), Milliyetçilik (Siyasal Düşünce Akımları), Cumhuriyet Halk Partisi (Siyasi Partiler), Tarih Çalışmaları* **maddelerine bakınız.**

Atatürkçülüğün Kökenleri

Şerif Mardin

Atatürkçülük, Cumhuriyet Türkiye'sinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma bazı temel yapısal unsurları değiştirip onların yerine dünya uygarlığına gidişte ilk adım sayılan Batı uygarlığından esinlenmiş bir topluluğu kurmak amacına yönelen görüştür. Bu dünya görüşünü birkaç odak noktasında toplayarak bir devlet politikası şekline dönüştüren Mustafa Kemal Atatürk olduğundan, yaklaşıma onun adı verilmiştir. Atatürk, kendi sağlığında, bu ana odak noktalarını cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık (devrimcilik) olarak vasıflandırmış, bunları "Kemalizm yolu" olarak adlandırmıştır. (Kongar, 1981, 419: Cumhuriyet Halk Partisi *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası,* Ankara, 1935, 54'ten).

Bu görüşün bir "öğreti" olmayıp esnek bir ilkeler bütünü oluşturduğu konuyu inceleyenlerin çoğunluğunca ifade edilmiştir (Tahsin Yücel, *Atatürkçülük* Nedir? 1965, 185; Atatürk'ün Y.K.Karaosmanoğlu'na bu konudaki sözleri ve Ş.S. Aydemir'in fikirleri için Bk. Kongar, 1981, 420).

Atatürkçülüğü salt bir Batı'ya yöneliş, ya da saydığımız amaçları uygulama olarak görmek konunun yalnız bir yönünü anlatır. Konuyu tam olarak aydınlatabilmek için Türkiye Cumhuriyeti'nde amaç edinilen yapıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısını karşılaştırmak gerekir. Bu karşılaştırma yapıldığında İmparatorluğun şu yapısal özelliklerini görürüz:

1. Osmanlı İmparatorluğu bir "monarşi"dir. Ülkenin siyasal meşruiyet kaynağı "padişah" ve sülâlesidir. Zamanla padişahın yetkilerinin kısılmış olmasına rağmen o, ülkenin başında bulunan kişidir. Padişahlık rejimini yalnız bu kamu rejimi özellikleriyle hatırlamak da eksik kalır. İmparatorlukta, teb'a padişaha (ve onun gücünü temsil eden kişilere) şahsi bağlarla bağlıdır *(Ubudiyet).*

2. Osmanlı İmparatorluğu, bir kültürler, dinler ve yöresel kümelenmeler mozaiğiydi. Din bakımından İmparatorluk 19. yüzyıl ortalarında Müslüman, Rum, Ortodoks, Gregoryen, Yahudi, Katolik, Süryani, Nesturi, Keldani ve hatta daha küçük cemaatlerden oluşuyordu. Müslümanlar arasında da önemli ayrılıklar vardı (Sünnilik-Alevilik). Konuşulan dillerin en mühimleri arasında Türkçe, Arapça, Kürtçeyi saymak gerekir. Kültür grubu olarak Türkler, Araplar, Çerkezler, Lazlar, Pomaklar, Tatarlar görünür. Bu grupların içinde 20. yüzyılın ilk on yılına kadar Türklerin yalnız küçük bir üst tabaka okumuşlar azınlığı, ayrı bir tarihlerinin olduğu bilincindedir, gelecekleriniin Osmanlılar'ınkinden farklı olabileceği konusunda bir düşünce daha gelişmemiştir. (Bu bilinç 1890'larda gelişmeye başlar).

3. Osmanlı İmparatorluğu'nun temel felsefesi halkın idareye katılması değildir. Klasik Osmanlı devlet idaresi düşüncesine göre seçkinler-eğitim görmüş kimseler ve soylarında devletin emanet edilebileceğini göstermiş kişiler- devletin idaresini ellerinde tutmalıdırlar. Gerçi 1876'da bir Anayasa kabul edilmiş, parlamento toplanmıştır. Fakat II. Abdülhamit bu meclisi feshetmiştir. 1908'den sonra Jön Türkler Anayasa'yı tekrar uygulama alanına koydular. Fakat onları temsil eden İttihat ve Terakki Partisi, "halk" deyimini kullanmakla birlikte, ilkenin uygulama şeklinin ne olacağını hiçbir zaman açık olarak göstermedi.

4. Osmanlı İmparatorluğu'nun başında bulunan padişah hem kamu düzeninin hem de dinin önderi sayılıyordu. Din adamları *(Ulema)* bu kurumsal ilişki dolayısıyla devlet idaresinde merkezi bir rol oynuyorlar, eğitim, yargı ve bir dereceye kadar idarecilik alanlarını tekellerinde tutuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda bu yapı ancak bir dereceye kadar değiştirilmişti. Devlet dininin giremediği çevre alanlarında tarikatlar devletle halk arasında bir aracı rolünü üstlenmişti.

5. Osmanlı İmparatorluğu, iktisadiyatına hâkim olamamış, 19. yüzyıldan sonra bu kesiti yabancılara ve yabancılarla işbirliği halinde olan azınlıklara bırakmıştır.

6. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal felsefesi "denge" esasına dayanıyordu. Jön Türkler temel yapı değişmelerine gidilmesi gereğini öne sürmüşlerdi, fakat değişen şartlara göre yapılacak olan devamlı bir uyumdan bahsetmemişlerdi.

Atatürkçülük bu ögelerin yerine onların karşıtını koymayı amaçlayan yaklaşımdır:

1. Padişahlık rejimi kaldırılacak, Cumhuriyet getirilecektir. Şahsi bağlılık üzerine kurulu düzen yerine, yasaların tanımladığı bir rejim getirilecektir.

2. Anadolu'nun toprakları üzerinde kurulan Cumhuriyet bir Türk topluluğudur. Bu bilinç Cumhuriyet'in teb'asına

BAŞARILI ASKER: "Başarılarla dolu bir askerlik yaşamına rağmen, Mütareke İstanbulu'nda hiçbir şey yapılamayacağının bilincindeydi. Sultan Vahdettin'in 'ordu müfettişi' sıfatıyla ve olağanüstü yetkilerle kendisini Anadolu'ya göndermesi, tam aradığı fırsattı".

rehber olmalıdır. *"Temeli kendi içimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II,* 1945, 140-141).

3. Ulemanın devlet katında, azalmış olarak olsa bile, devam eden etkileri silinmelidir. Ulemanın halk önderliği rolüne bir son verilmelidir. Kişinin dünya görüşünü ulema değil, müspet bilim şekillendirmelidir. İslam bir devlet fonksiyonu görünümünü kaybetmeli, herkesin şahsında şekillenen bir inanç şeklini almalıdır. İslam medeniyeti zamanında parlak bir devir açmıştır, fakat bugün için örnek niteliğini yitirmiştir. Örnek olarak alınacak medeniyet Batı medeniyeti ve beraberinde getirdiği müspet bilim anlayışıdır.

4. Türkiye Cumhuriyeti, bilumum Türk halkının-sınıf ayırımı devreye girmeden-"say'iyle" (çalışmasıyla) kurduğu bir yapı olacaktır. Bu özellik sınıf ayırımının kurumlaştığı Batı ülkelerinde mümkün değildir, fakat bahis konusu ayrılıkların daha kesin çizgilerle ortaya çıkmadığı Türkiye Cumhuriyeti'nde sınıfsız toplum, vatandaşlara verilmiş bir şans, bir imkândır. Seçilmesi gereken hedef "münevver" "avam" (basit halk) ayrılığını kaldırıp halkın ihtiyaçlarını halkın katıldığı bir sistemle karşılamaya çalışmaktır.

5. Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisaden kudretli olabilmesi için devletin şahısların geliştiremediği kaynaklar geliştirmesi, bu işi üstüne alması gereklidir.

6. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısını temelden değiştirerek yeni bir toplum düzenini kurmalı ve bu toplum düzenini statik bir halde tutmayıp zamanla değişmesini sağlamalıdır. Bu amaç Atatürkçülüğü Jön Türkler zamanında ortaya çıkan düzenden belki en anlamlı şekilde ayıran ögedir.

Atatürk'ün kendi zamanında yukardaki ögelerin temellerini attığına inandığı, fakat ancak zamanla oluşturulabilecek hedefler olarak gördüğünü gösteren birçok kanıt mevcuttur. Bu idealin saptadığı amaçlardan 1938'e kadar gerçekleştirilenler arasında şunları saymak mümkündür:

1. Hilafetin saltanattan ayrılarak saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922)
2. Cumhuriyetin ilanı (29 Ekim 1923)
3. Halifeliğin, Şer'iye ve Evkaf Vekaletleri'nin kaldırılması ve eğitimin devletin birliğini sağladığı bir alan olarak tanımlanması (3 Mart 1924)
4. Tekke ve zaviyelerin, *ziyaret maksadıyla* türbelerin kapatılması (2 Eylül 1925)
5. Uluslararası takvimin kabulü (26 Aralık 1925)
6. İsviçre Medeni Kanunu üzerine kurulu Türk Medeni Kanunu'nun kabulü (17 Şubat 1926)
7. Anayasa'dan "Türkiye Devleti'nin dini din-i İslamdır" maddesinin kaldırılması (16 Nisan 1928)
8. Uluslararası rakamların kabulü (24 Mayıs 1928)
9. Yeni Türk harflerinin kabulü (1 Kasım 1928)
10. Âli İktisat Meclisi'nin açılışı (4 Aralık 1928)
11. Milli Eğitim Bakanlığı okullarından Arapça ve Farsça öğreniminin kaldırılması (1 Eylül 1929)
12. Yeni Belediye Kanunu'nda kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi (3 Nisan 1930)
13. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu)nin kurulması (15 Nisan 1931)
14. Devletçiliğin, Cumhuriyet Halk Partisi Programı'na girişi (10 Mayıs 1931)
15. Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin(Türk Dil Kurumu) kurulması (12 Temmuz 1932)
16. Ekonomi Bakanlığı'nca hazırlanan Birinci Beş Yıllık Plan'ın kabulü (1 Aralık 1933)
17. Efendi, Paşa, Bey gibi lakapların kaldırılması (26 Kasım 1934)
18. Türk kadınlarına milletvekili seçmek ve seçilmek hakkının yasa ile tanınması (5 Aralık 1934)
19. Büyük Millet Meclisi'nin İş Kanunu'nu kabul etmesi (8 Haziran 1936)
20. Altı Ok kavramının Anayasa'ya konması (5 Şubat 1937)

Atatürkçülüğün Fikir Kaynakları

Atatürkçülüğün ana ilkeleri 19. yüzyıl sonunda, padişahın yasaklarına rağmen

SİVAS KONGRESİ: Anadolu'daki direniş hareketine meşruiyet kazandırmak için Erzurum (23 Temmuz-19 Ağustos 1919) ve Sivas Kongreleri (4-11 Eylül 1919) yapıldı, böylece Mustafa Kemal Ankara'ya "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye" başkanı ve Erzurum mebusu sıfatıyla geldi.

İstanbul, İzmir, Beyrut gibi İmparatorluk merkezlerinde yayılan Batı fikir akımlarının etkisinde ortaya çıkmıştır. Bu fikirler 1880'lerden sonra yükseköğrenimi görenlerin bir bölümü üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Fikirlerin tartışıldığı odak noktaları arasında Mülkiye, Askerî Tıbbıye ve Harbiye okullarını saymak gerekir. Bu okullarda eğitimin kapsamında yapılan değişmeler Batı fikirlerinin yayılmasının tabii bir ortamını oluşturmuştur. Atatürk nesli, Batı'nın Büchner gibi materyalist düşünürlerinin, müspet bilimlerle toplum problemlerinin çözülebileceğine inanan pozitivistlerin ve Darwin'in evrim teorilerinin sosyal bilimlere yansımasının etkisi altında yetişti.

Bu fikirleri daha açık olarak zamanının toplum bilimleriyle pekiştiren Ziya Gökalp'tir. Gerek Atatürkçülüğün sınıfsız topluluk fikri, gerek Türklüğün zamanla oluşacak bir ideal olduğu fikri, Gökalp'e dayanır. Atatürkçülük, uygulanması zamanla mükemmelleşecek bir ögeler bütünü olarak düşünüldüğü için, yorumlara açık ve Atatürk zamanından beri değişik olarak yorumlanmış bir dünya görüşüdür. 1930'larda *Kadro* Mecmuasını çıkaranlar Atatürkçülüğün temelinde bir "sosyalleştirme" görmüşler, kitleleri en kısa yoldan yararlandırmayı Atatürkçülüğün içindeki dinamik kuvvet olarak algılamışlardır. Atatürk'ün kendisi - zamanındaki Türkiye'nin açık bir demokrasi olduğunu söyleyemememize rağmen- Atatürkçülüğün uygulanmasını demokratik kurumların gelişmesiyle bir tutmuştur. Ancak, zamanındaki birçok Batı düşünürü gibi, bu gelişmenin ülkeyi şu veya bu eksende bölecek siyasi parti çatışması ortaya çıkmadan gerçekleştirilmesini tercih etmiş olacağını anlıyoruz. Bugün bunun imkânsızlığı konusundaki düşünceler dünya siyaset bilimcileri arasında pekişmiştir. Çok partili hayata geçişte Atatürkçülüğün en çabuk zedelenen ilkelerinden birinin laiklik ilkesi olduğu ileri sürülmüştür. Bunun kanıtı olarak daha 1947 yılında CHP'nin din eğitimi konusunda taviz verdiği anlatılır. Demokrat Parti iktidarının, ilk yıllarında bundan çok ileri gittiği söylenemez. Ancak, 1957 yılından itibaren Demokrat Parti'nin din taraftarlarını yanına almak için seçim kampanyasında dinsel eğilimleri kullandığı doğrudur.

"Gerçek" Atatürkçülüğün ne olduğu 1970 ve 1980'lerde Türkiye'de çok tartışılan bir konu olarak belirmiştir. Bu sorunun bir çözümü olmadığı, Atatürkçülüğün sağda ve solda az çok tanımlanabilecek iki uç arasında birden çok olanağı kapsadığı söylenebilir●

KAYNAKÇA

I. Kaynakçalar:

- Türker Acaroğlu, *Açıklamalı Atatürk Kaynakçası*, 2 cilt, 1981.

II. Kronolojiler:

- Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi 1918-1938*,
- Sami N. Özerdim, *Atatürk Devrimi Kronolojisi*, 3. basım, 1974.

III. Önemli Eserler:

- Yunus Nadi Abalıoğlu, *Ankara'nın İlk Günleri*, 1955.
- Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, 1944.
- İsmail Arar, *Atatürk'ün Halkçılık Programı ve Halkçılık İlkesinin Tarihçesi*, 1963.
- Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, 1961.
- Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, III cilt, 1963-1965.
- Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 1968.
- Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, 1969.
- Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 1966-1968.
- Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, 1956.
- Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, 1961.
- Suna Kili, *Kemalizm*, 1969.
- Emre Kongar, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, 1981.
- Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 1973.
- Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası 1919 - 1946*, 1971.

IV. Kolektif Eserler:

- *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri*, 1975.
- *Atatürk Hakkında Konferanslar*, Haz. A. Afet İnan, E. Ziya Karal,
- *Atatürk Yolu*, Haz. Turhan Feyzioğlu, 1981.
- *Atatürkçülük Nedir?* Haz. Yaşar Nabi, 1963 ve diğer bas.

Atatürkçülük

Tarık Zafer Tunaya

Önce *Kemalizm* daha sonra *Atatürkçülük* terimiyle *Türk Devrimi*'nin (eski deyimle *Türk* inkılabı) ideolojisi belirtilmek istenir. Kurtuluş Savaşı'nı (İstiklâl Harbi) da içeren Türk Devrimi, emperyalist bir dünyaya karşı ilk kez ulusal (milli) planda gerçekleştirilmiş olan bir harekettir. Batılı işgalci devletlerin emperyalist politikalarına karşı yapılmış olan ulusal bir ihtilâldir.

Wilson Prensipleri'ne (14 Madde'ye) göre her milletin kendi devletini kurma hakkı olduğuna göre, Türkler de bu haklarını savunmak için savaşmışlardır. Ülkenin çeşitli bölgelerinde ve kentlerinde yer yer kendiliklerinden kurulmuş olan savunma *cemiyet*'lerinin çoğunluğu *Müdafaa-i Hukuk* (hakların savunulması) adını taşmaktaydılar. Bu derneklerin birleştirilmesinden oluşan hareket de aynı adı almıştır.

Türklerin, *Tükiye Devleti*'ni kurma haklarını savunma ve gerçekleştirme "mücadelesinin" ekseninde Gazi Mustafa Kemal Atatürk vardır. O'nun İkinci Meşrutiyet döneminden kazandığı geniş ve güçlü bir askeri ve siyasal birikimle, içinde bulunduğu rejimin boğucu çerçevesini kırarak, *Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olmayan* yeni bir hareketin gerçekleştirilmesine katkısı, Atatürk adını Türk Devrimi'yle bütünleştirmiştir. Öylesine ki, bu harekete *Atatürk Devrimi* (ya da pek doğru olmayarak *Devrimleri)* de denilmiştir.

Atatürkçülük, Devrim'in lideri olarak *Atatürk*'ün açıklamalarıyla, yorumlarıyla boyutlanan geniş anlamda, bir kuruluş ve kurtuluş ideolojisidir. Gazi Mustafa Kemal Paşa, tarihin belirli bir döneminde, Osmanlı-Batı diyaloğunun en kritik noktasında, o zamana kadar girişilmemiş, girişilememiş bir eyleme geçişin başında olmuştur.

a. Atatürkçülüğün kalkış noktası, Batı'nın emperyalist baskılarına cepheden "taarruz" ederek ülkeyi, "milletleşme dönemindeki Türklerin" öz gücü ile, "kendi azim ve kararıyla" kurtarmak olmuştur. Kurtuluş hareketi için hem politik hem de silahlı savaş verilmiştir.

b. Devrimci yöntemin belli başlı niteliği halkı (milleti) bütünleştirici oluşudur. Bölücü, ülke insanlarını birbirlerine kırdırıcı olmamasıdır. Milli ihtilalin toplayıcı yönü onun kendi ahlâkına (Etik'ine) dayandırılması olmuştur. "Milli ahlâk", "milli şeref", "milli izzet-i nefs" *tam bağımsızlık* ilkesinin ayrılmaz öğeleri sayılmıştır.

c. Bu durumun uzantısı olarak, Atatürkçü sistem iki kavram üzerine "inşa" edilmiştir: *Milli irade* (Milli hakimiyet) ve *medeniyet* (Batı uygarlığı). Her iki kavram bağımsız bir Türk devleti formülü içinde birbirlerine bağlanmışlardır.

d. Atatürkçülüğün en belirleyici niteliği olan *birleştiricilik* hem amacın saptanmasında, hem de amaca varılmasında görülür. Yerel örgütler, kongreler yo-

BATILILAŞMA: Atatürk Tanzimat'tan itibaren girişilen Batılılaşma çabalarını genişleterek sürdürdü. Bulunduğu her yerde giyim ve davranış tarzıyla Batılılaşmaya örnek olmaya çalışıyor, her fırsatta bunun önemini vurguluyordu.

luyla, önce bölgeselleştirilmiş, sonra da Sivas Kongresi'nde genelleştirilmiştir ve *fiili* birikim, tüm Müdafaa-i Hukuk ırmakları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne dökülerek *hukuki* ve *anayasal* bir organ kurulmuştur. Amaçtaki ikilik de (saltanatın sürmesini isteyenlerle yeni devlet kurulmasını isteyenler) ortadan kaldırılmış, tüm güçler yeni devletin kurulmasına yöneltilmiştir.

e. Atatürkçülük, Türk devriminin yapıcı aşamalarıyla, süreklilik ve bölünmezlik sağlamıştır. Bu oluşun şeması şöyle izlenebilir:

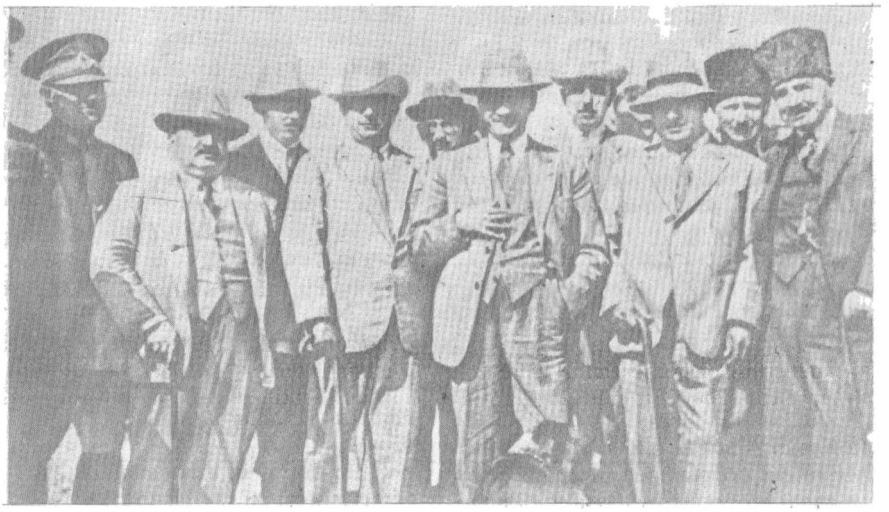

ŞAPKA KANUNU: Osmanlı toplumundan kopmayı biçimde de gerçekleştirmek isteyen Cumhuriyet rejimi, kılık kıyafeti Batı standartlarına kaydırmak için halen yürürlükte olan Şapka Kanunu'nu çıkardı (25 Kasım 1925).

YENİ ALFABE: 1 Kasım 1928'de Latin Alfabesi resmi yazı olarak kabul edildi, geniş bir okuma-yazma seferberliği başlatıldı.

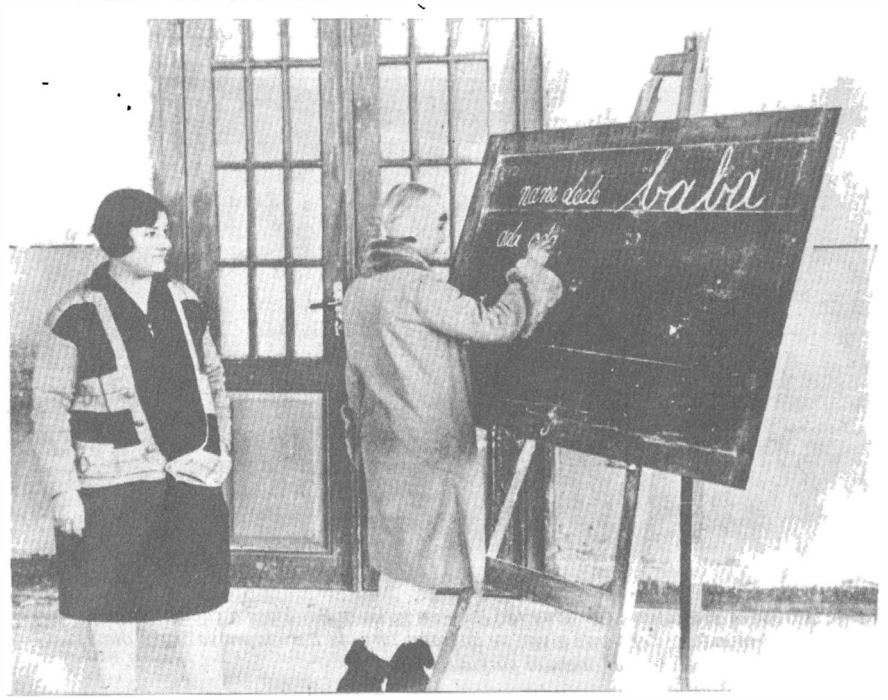

- Milli hakimiyet ilkesine dayanan 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun kabulü;
- Saltanatın kaldırılması (1-2 Kasım 1922);
- Cumhuriyet rejiminin kabulü (29 Ekim 1923);
- Halifeliğin kaldırılması ve maarif (milli eğitim) sisteminde yenilikler (3 Mart 1924);
- Devrimci hareketler (Tekke ve zaviyelerin kapatılması, şapka ve kıyafet sorunları);
- Laiklik ilkesinin Anayasa sisteminde hukuk düzeninde kabulü (1928-1937).

f. Bu aşamaları birbirine ekleyici bağlantıların ve tepkileri karşılayıcı eylemlerin tümünde Atatürk'ün stratejisi hakim olmuştur. Devrime Atatürkçü nitelik veren olgu da böylece belirlenmiştir.

g. Devrimin sürekliliği "safha, safha" varılan aşamalarda korunmuştur. Türk Devrimi ideolojik içeriğini ve kurumlarını bu yoldan oluşturmuştur. Devrim kendi hukukunu bu oluş içinde üretmiştir. Devrimin ideolojik ilkeleri, önceden saptanmış teorilerden çok denemelere, arayışlara ve deneylere tutunarak geliştirilmeye çalışılmıştır. Taklitten olabildiğince kaçınılarak, ulusal yapıya ve gereksinmelere uygun olanı bulmak yolu yeğlenmiştir.

h. Bu gerçekleştirmeler boyunca, *iç*'te tutuculuğun, *dış*'ta emperyalizmin somut temsilcileriyle ve güçleriyle sert diyaloglara girilmiştir. Küçük istisnalar dışında, tüm iç ve dış hücumlar karşısında, asıl yanıt Müdafaa-i Hukuk'un temsilcisi Atatürk'ten gelmiştir. Askeri yetenekleri yanında, siyasal hayattaki cephe alışlarıyla Atatürk, Atatürkçülüğün kurucusu olmuştur.

i. Atatürk'ün kişisel yorumları kısa sürede yaygınlaşarak kolektif bir nitelik kazanmıştır, bir ekip, bir grup ve sonra da kitlelerce giderek benimsenmiştir.

Günümüzde Atatürkçülük çeşitli yorumların konusudur. Çoğulcu bir siyasal rejim içinde bu durum doğaldır. Fakat Atatürkçülük asıl değerini ancak tarihin gerçekleri içinde bilimsel incelemelerle kazanabilir●

Atatürkçülük Bir İdeoloji midir?

Toktamış Ateş

İdeoloji mi, Doktrin mi?

Atatürkçülük, Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın önderi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün (1881-1938), bir tür doktrin ve ideoloji olarak değerlendirilen, ancak kuramsal temellerden çok uygulamalara bakılarak ortaya konulmaya çabalanan görüş ve davranışlarına verilen genel isimdir.

Atatürk tarafından ortaya konulan belirli bir kuramsal yapı olmadığından, "Atatürkçülük" adına çok farklı şeyler ileri sürülmekte, çok farklı tanımlar yapılmaktadır. Fakat ne denli farklılıklar bulunursa bulunsun, eğer ideoloji "kişinin kafasında sistemleşmiş dünya görüşü" olarak tanımlanırsa, Atatürkçülük'te fazla bir sistemleşme olmamakla birlikte, ortamına göre farklı bir dünya görüşü getirdiği açıktır. Ve eğer doktrin, "dar kapsamlı ve eyleme dönük bir ideoloji" olarak tanımlanırsa ki, tanımlanması gerekir, Atatürkçülüğün aynı zamanda bir doktrin olduğu konusunda kuşku yoktur.

Atatürkçülük genellikle 20. yüzyılın sömürge yönetiminden yeni kurtulan, ya da kurtulma aşamasında olan ülkelerinde "Batı'ya dönük aydınlarının, asker sivil bürokratlarının", bazen de adını koymadan benimsedikleri bir ideolojidir. Daha sonraları Ortadoğu ve Afrika'da kimi zaman "Nasırizm" adıyla ortaya çıkan "ilerici askeri yönetimler" aslında Atatürkçülüğün çok derin izlerini taşırlar.

Kimileri Atatürkçülüğü "tutucu" bir ideoloji olarak değerlendirirler. Oysa ki içinde oluştuğu ortam göz önüne alındığında, özellikle Türkiye örneğinde Atatürkçülüğün "devrimci-ilerici" bir ideoloji olduğu kolayca anlaşılabilir.

Atatürkçülük her şeyden önce Tanrısal kökenli "monarşik iktidara" karşı, halk egemenliği kökenine dayanan, ya da en azından bunu savunan "temsili" bir iktidardır. Unutmamak gerekir ki, Atatürkçülüğün uygulamasının yapıldığı ülkeler, kentsoylusu (burjuvazi) ve proletaryası oluşmamış, çoğunlukla az gelişmiş tarım ülkeleridir. Bu ülkelerde tam anlamıyla bir sınıf sayılmasa da, "asker-sivil bürokratlar" da devrimci bir sınıf rolü oynayabilmektedir. Kaldı ki, sınıf, "aralarında çıkar birliği ve ortak beklentiler olan; benzer yaşam koşullarını paylaşan ve yaklaşık gelire sahip insanların oluşturdukları grup" olarak tanımlandığı zaman, "asker sivil bürokrat" pekâlâ sınıf olarak da ele alınabilir.

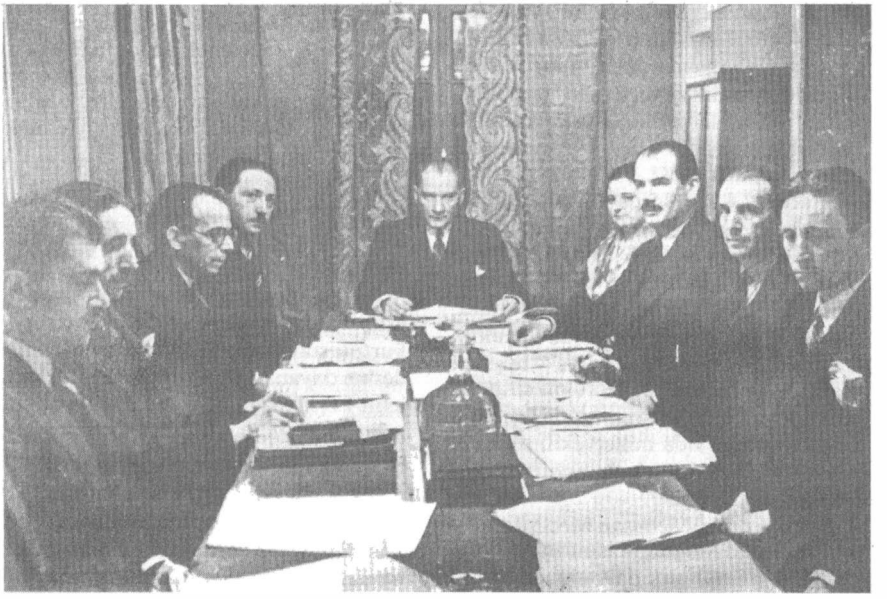

TARİH ÇALIŞMALARI: Çok uluslu ve çok dinli Osmanlı toplumundan, Türk ulusuna dayalı bir toplum kurulması, öncelikle Türklerin tarihinin yeniden ve özgün bir biçimde yazılmasını gerektiriyordu. Bu amaçla 15 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) kuruldu.

Tarihsel Koşullar

Osmanlı İmparatorluğu 1. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkınca imparatorluk parçalanmaya başladı. Zaten daha savaş sürerken paylaşım yapılmış ve uzlaşmaya varılmıştı. Ancak İtalya'nın Batı Anadolu üzerindeki emelleri İngiltere'nin fazla işine gelmediğinden, buralarda güçlü bir İtalya'yı görmektense, kendi denetimindeki bir Yunanistan'ı yeğledi ve Yunanistan'ı Anadolu'ya çıkma konusunda destekledi.

İşte böylesine karışık bir ortamda, dağınık güçleri toparlayacak ve halkı yeniden silahlı bir savaşım için örgütleyecek yeni ve yıpranmamış bir isim ortaya çıkacaktı: Mustafa Kemal (Atatürk).

Aslında Mustafa Kemal yeni bir isim değildi. Tüm askerlik yaşamı boyunca çok başarılı bir kumandan olarak görülmüş, Vahdettin veliahtken onunla birlikte Almanya'ya gitmiş ve başkumandanlık hariç, Osmanlı Ordusu'nda en yüksek düzeyde "ordular grubu" düzeyinde kumandanlık yapmıştı. İttihat ve Terakki içinde ikinci planda kalacağından, burada yer almamış ve bu nedenle de ismi yıpranmamıştı.

Atatürk'ün askerlik yaşamı sürekli başarılarla doluydu. Özellikle Çanakkale Savaşı'ndaki başarılar hafızalardan silinmemişti ve "Anafartalar Kahramanı" olarak anımsanmaktaydı. Mustafa Kemal, İstanbul'da mütareke sonrasında hiç bir şey yapılamayacağının bilincindeydi. Bu arada Sultan Vahdettin'in "ordu müfettişi" sıfatıyla ve olağanüstü yetkilerle kendisini Anadolu'ya göndermesi, tam aradığı fırsattı.

Atatürk, Anadolu'da kurulmuş bulunan direniş örgütlerini "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adında tek bir örgüt içinde toplayarak Erzurum ve Sivas Kongrelerini yaptıktan sonra, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti "Heyet-i Temsiliye" başkanı olarak ve Erzurum milletvekili sıfatıyla Ankara'ya geldi. Zira bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nda milletvekili seçimleri yapılmış ve Atatürk de Erzurum milletvekili seçilmişti.

Atatürk önce, Mebusan Meclisi'nin İstanbul dışında toplanmasını istedi. Zira "fiili" bir işgal altında bulunan İstanbul'da Meclis'in her an kapatılabileceğini biliyordu. Ancak Meclis'in İstanbul'da toplanmasını engelleyemeyince, Ankara'ya gelerek gelişmeleri buradan izlemeyi yeğledi.

Gerçekten Meclis'in İstanbul'da toplanmasından bir süre sonra İstanbul "resmen" işgal edilmiş ve Meclis, toplantılarına "ara vermek" zorunda kalmıştı. İşte bu durumda Mustafa Kemal Meclis'i, yeni seçilecek üyeleriyle birlikte Ankara'ya çağırdı. 23 Nisan 1920'de Ankara Büyük Millet Meclisi açılarak çalışmalarına başladı. Bu Meclis, hem ulusal kurtuluş savaşını yönetecek ve hem de Cumhuriyetin ilanının onurunu taşıyacaktır.

İlkeler

Ulusal Kurtuluş Savaşı sürerken Atatürkçülüğün üç temel ilkesi vardı; "Tam bağımsızlık", "halkçılık" ve "halk egemenliği". Cumhuriyet kurulduktan sonra yeni bir düzenlemeyle Atatürkçülüğün ilkeleri, Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı okunda dile geleceği üzere; "laiklik", "cumhuriyetçilik", "devrimcilik (inkılapçılık)", "devletçilik", "ulusçuluk", "halkçılık" olarak belirlenecektir.

Bu arada Atatürk'ün "meşruiyetçi" yönü üzerinde biraz durmakta yarar var. Gerçekten Atatürk yaşamının hemen hiçbir döneminde "meşruiyet sınırları" dışına çıkmamıştır. Anadolu'ya çıkarken, meşru iktidar olan Sultan Vahdettin'in vermiş olduğu yetki belgesini taşımaktaydı. Ordudan ayrıldığı zaman ise tüm halkı temsil ettiğini savunabilecek olan "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti"nin temsil kurulunun başkanı sıfatını taşıyordu. Ankara Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra, tümüyle halktan kaynaklanan meşru bir iradeye dayanmış olmaktaydı. Bu Meclis'in başkanının aynı zamanda "devlet başkanı" işlevini de üstlenmiş olmasını anımsatmakta yarar vardır.

Birinci Büyük Millet Meclisi içinde iki grup vardı. Bunlardan "Birinci grup", kurtuluştan sonra Anadolu'da halk iradesine dayanan yeni ve bağımsız bir devletin kurulacağının bilincinde ve bunun hazırlığındaydılar. "İkinci Grup" ise bu savaşı esir olan halifenin kurtarılması savaşı olarak görmek eğilimindeydi.

Bu dönemde Atatürk bağımsızlık konusunda şöyle diyordu:"*Tam bağımsızlık denildiği zaman, elbette siyasal, parasal, iktisadi, adli, askeri, kültürel vb. her konuda tam bağımsızlık ve bağlantısızlık (serbesti) söz konusudur. Bu saydıklarımın herhangi birinde bağımsızlıktan yoksunluk, ulus ve ülkenin gerçek anlamıyla tüm bağımsızlığından yoksunluğu demektir.*"

Atatürkçülüğün "halk egemenliği" ilkesi üzerinde ciddiyetle durmak gerekir. Bu ilke 1921 Anayasası'nın 1. Maddesinde en açık bir biçimiyle görülmektedir: "Egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur. İdare yöntemi, halkın geleceğini doğrudan doğruya ve gerçekten (fiili) yönetmesi temeline dayanmaktadır."

Atatürkçülüğün altı temel ilkesi 1937 yılında yapılan bir anayasa değişikliğiyle 1924 Anayasası'nın ikinci maddesinde yer almıştır. Şimdi bu ilkeler üzerinde biraz durmak istiyoruz.

"Halkçılık" ilkesi 1924 Anayasası'nın ruhuna "halk egemenliği" olarak tümüyle hakimdi. Aslında "halkçılık" ayrıcalıksız ve sınıfsız bir toplum yapısının özlemini dile getiren bir ilke olmuştur. Ayrıca ciddiyetle vurgulamak gerekir ki, Atatürkçülüğün sınıfları yadsıması, varolan bir gerçeğin saptırılması değil, varılmak istenen bir ülküdür.

Atatürkçülüğün bir diğer ilkesi "laiklik"tir. Laiklik, en genel biçimiyle din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlanır. Ancak laikliğin geçirmiş olduğu uzun evrim düşünülürse, Tanrı egemenliğine dayanan monarşik yapı yıkılarak, yerine halk egemenliğine dayanan demokratik bir yapı getirildiği andan başlamak üzere "laiklik" kaçınılmaz bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun yanısıra Atatürkçülüğün laiklik ilkesi salt halk egemenliğine dayanan devlet yapısını meşru kılmak amacına yönelik olmakla kalmamış; sosyal alanda ve özellikle eğitim alanında köklü değişimlerin yapılmasına da yol açmıştır. Bunlar arasında en önemlisi, tekke, zaviye vb. gibi halkın gündelik yaşamını olumsuz yönde etkileyen dinsel görünüşlü tüm kurumların kapatılması ve "eğitimin birliği" yasasının çıkartılmasıdır.

Atatürkçülüğün kendi denetiminin dışında, laik olmayan bir eğitime izin vermesi beklenemezdi. Kaldı ki, bu tür bir eğitim kendi meşruluğuyla da çatışmalar yaratabilirdi. Bu anlayış çerçevesinde salt İslamiyet'le ilgili eğitim yapan kurumlar kapatılmadı, aynı zamanda Türkiye'deki yabancı okullar da milli eğitimin ilke ve amaçları doğrultusunda denetim altına alındı.

"Halk egemenliğine" dayanan, "laik" bir devletin "cumhuriyet" olması kaçınılmazdır. Atatürkçülüğün "cumhuriyetçilik" ilkesini bu düşünceyle değerlendir-

KADIN HAKLARI: 1934'e kadar çıkarılan yasalarla Türkiye'de kadınlar o tarihlerde birçok Batı ülkesinde bile olmayan haklara kavuştular.

mek gerekir. Zaten Atatürkçülüğün ilkeleri bir bütünün değişik yönleri değil, birbirine bağlı kaçınılmaz olgulardır.

Teokratik bir monarşiyi ortadan kaldırarak bunun yerine "halk egemenliğine" dayanan "laik" bir "cumhuriyet" kurmak; hiç kuşkusuz bir "devrimdir". Zira en genel anlamıyla ele alınsa bile toplumdaki egemen sınıf bileşimi oldukça köklü bir biçimde değişmiş olmaktadır.

Atatürkçülük "devrimcidir". Zira toplumda o anda var olan en ilerici güçleri örgütleyerek, kemikleşmiş ve tutucu teokratik monarşiyi yıkarak, yerine halkçı, laik cumhuriyeti kurmuştur.

Bir imparatorluk içinde padişaha körü körüne bağlı "tebaa"yı, padişahın "kullarını", bir cumhuriyetin onurlu ve eşit "vatandaşları" durumuna sokan eylemlerin ideolojisinin, yani Atatürkçülüğün devrimci olmadığını söylemek mümkün değildir.

Atatürkçülük "devletçi"dir. Ancak bu devletçilik sosyalist anlamda, emekçi sınıfların denetledikleri ve karar aldıkları bir devletçilik değil, özel girişimin ilgi duymadığı, ya da gücünün yetmediği alanlarda, biraz da özel sektörü destek-

lemek işlevini üstlenmiş bir devletçiliktir. Ayrıca devlet ekonomik yaşamda hem düzenleyici ve hem de belirleyici olarak bilfiil yer almaktadır. Atatürkçülüğün devletçilik anlayışının sosyalizm olamayacağı da açıktır. Zira her türlü tarihsel etkenler ve birikimler bir yana; yoğun bir "hiyerarşi anlayışı" içinde yetişmiş bulunan Osmanlı "asker-sivil bürokratı" sosyalizmin temel mantığına yatkın değildi.

Atatürkçülüğün son ilkesi "ulusçuluk" da, diğer tüm ilkeler gibi belirli bir tarihsel gelişmenin kaçınılmaz sonucuydu. Gerçekten bir imparatorluğun "ümmet" anlayışı içindeki kullarından; ulusal bir devlet çıkartabilmek için Atatürkçülük "ulusçu (milliyetçi)" olmak zorundaydı ve bunda haklıydı. Ancak Atatürk Ulusçuluğu, "şoven" bir ulusçuluk da değildir.

Atatürk Ulusçuluğu toprak temeline dayanan bir ulusçuluktur. "Türkiye Cumhuriyeti topraklarında yaşayan ve kendini Türk sayan tüm vatandaşları" dili, dini, ırkı ne olursa olsun sarmalar ve aynı kültür potasının içinde eritmeye çabalar.

Dilin Arapça ve Acemce sözcüklerin egemenliğinden kurtarılması çabaları ve bu konuda çalışmalar yapılması için Türk Dilini Tetkik Cemiyeti'nin (Türk Dil Kurumu) kurulması; İslam tarihinden bağımsız bir Türk tarihi yazılması çabaları ve Türk Tarih Kurumu'nun kurulması; Etiler, Hititler vb. gibi Anadolu'da yaşamış olan tüm uygarlıklara sahip çıkma çabaları vs. hep bu "ulusçuluk" anlayışı çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Atatürkçülük "halkçılık", "laiklik", "cumhuriyetçilik", "devrimcilik", "devletçilik", "ulusçuluk" olmanın ötesinde; değişen nesnel koşullar karşısında, bu ilkeler çerçevesinde sürekli tutumlar takınmaktadır. Atatürkçülük kesinlikle ileriye açık bir ideolojidir. Atatürkçülüğün yorum açısından farklı bazı noktalara varması olasıdır. Ancak Atatürkçülük'te olmayan şey "tutuculuk" ve "statükoculuk"tur. Atatürk'ün görüşleri ve düşünceleri, nesilden nesile aktarılacak bir "put" değil; yönlendirici bir "dünya görüşü" ve dünyanın dinamik bir "yorumu"dur●

Atatürk ve Pozitivizm

Taner Timur

Mustafa Kemal, II. Meşrutiyet'in Batıcı fikir akımlarını yakından tanıdı. Batı hayranlığının, açık fikirli ruhlarda çeşitli kompleksler yarattığı bir nesildendi. Ayrıca Batı'yla ilgili imajı sadece bazı fikirlerle desteklenen hayaller planında kalmadı. Batı'yı bizzat gördü ve Avrupa tasavvurunu, somut gözlemlerle, daha gerçekçi temellere oturttu.

Atatürk'ün gördüğü iki ayrı alemi birbirinden ayıran şey, herşeyden önce fakirlikle, zenginlikti. Batı zengin, Doğu ise fakirdi. Bu yüzden bütün ideali bir isyan duygusundan kaynaklanır. Fakirliğe isyan, sefalete isyan, ve bunlardan doğan her türlü esarete isyan... *"Biz"*, der Atatürk, *"hayatını, istiklalini kurtarmak için çalışan erbabı sayız, zayıf bir halkız" "... memleket baştan nihayete kadar harabzardır. Her yerde baykuşlar ötüyor. Milletin yolu yok, serveti yok,* hiçbir *şeyi yok. Bütün millet acınacak bir fakrü sefalet içindedir. Oysa millet bu fakrü sefaleti kabul etmek istemiyor", ".... artık vatan imar istiyor, zenginlik ve refah istiyor".*

Belli bir *refah devleti* ideali Atatürk'te asıl amaç değildir. Asıl amaç *çağdaş medeniyet*tir ve refah devleti fikri sadece çağdaş medeniyetin maddi temelini teşkil etmesi bakımından benimsenmiştir. Gerçekten *medeniyet* kavramı Atatürk'ün bütün konuşmalarının *leitmotivini* teşkil eder. *"Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkilapların gayesi"*, demektedir Atatürk, *"Türkiye Cumhuriyet halkını tamamen* asri *ve bütün mana ve şekilleriyle medeni bir içtimai heyet haline isal etmektir."*

Çağdaş medeniyete nasıl ulaşılacaktır? Bunun cevabı açıktır: İktisadi kalkınmayla. Ancak iktisadi kalkınma nasıl olacaktır? Burada *Kemalizmi pozitivizm*le aynı paralele sokan mantık zinciriyle karşı karşıyayız.

Daha önce İzmir İktisat Kongresinde liberal bir *iktisadi misak* kabul edilmişti. Yarı feodal, yarı bürokrat bir toplum yapısında liberalizmin ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri lehine olacağı açıktır. Nitekim öyle de olmuştur. Ancak Atatürk'te ideolojik düzeyde *liberalizmi* meşru kılan ve rasyonalize eden kavram *halkçılık*tır. Gerek İzmir İktisat Kongresi açış konuşmasında, gerekse CHF'nin kuruluşu dolayısıyla yaptığı konuşmalarda, Atatürk, Türkiye'de Batı'da olduğu gibi çıkarları birbiriyle çatışan sınıfların bulunmadığını ve kalkınmanın bütün sınıfları birarada zenginleştiren bir

DİLDE YENİLEŞME: Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel benlik kazanmasında rol oynayan Kemalist reformların en önemlilerinden biri de Türkçe'yi özleştirme çalışmalarıdır. 1936 yılında toplanan Dil Kurultayı'nda bu yönde önemli adımlar atıldı.

YÜCELTME: Toplumlar köklü alt-üst oluş dönemlerinde her zaman güçlü ve olağanüstü yetkilere sahip önderler yaratmışlardır. Böyle dönemlerin ertesinde toplumu bekleyen en büyük tehlike, önderin yüceltilmesidir. Nitekim bu olgu toplumun gerekli değişimleri gerçekleştiremeyip, donmasına yol açabilir.

ŞEYH SAİT: Atatürk reformlarının toplumda her zaman tam bir görüş birliği sağladığı söylenemez. Özellikle laiklik ilkesinin benimsenmesi çeşitli tepkilere yol açmıştır. Bunların içinde en önemlisi "Şeyh Sait İsyanı"dır (1 Şubat - 15 Nisan 1925).

kalkınma olması gerektiğini belirtmiştir. Bütün halkı *imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitle* olarak tek bir parti içinde toplamanın fikrî temeli de budur.

Görüldüğü gibi *halkçılık* kavramı Atatürk'te sınıf mücadelesine karşı kullanılan bir araçtır. Fakat halkçılık aynı zamanda İslami egemenlik kuramına karşı çıkan ve sonunda onun yerini alan laik bir egemenlik kuramıdır. Bu yönüyle *halkçılık,* siyasi iktidarın kaynağının bir bütün olarak halkta olduğunu öngörür ve bir burjuva devriminin cumhuriyetçi ilkesinin temelini teşkil eder.

Halkçılık, gerek sınıfsal anlamı, gerekse siyasi yönüyle Atatürk'ü *pozitivizme* yaklaştırır. A. Comte'un "toplumsal dokular" teorisi ve Durkheim'in organik ve mekanik işbölümü, kollektif bilinç fikri gibi, toplumu bir saatin çarkları gibi ahenk içinde ele alan *halkçılık* fikri de ancak *pozitivist* bir espri içinde değerlendirilebilir. *Kemalizmi pozitivizm* paralelinе sokan diğer iki temel kavram da *ilim* ve *laiklik* kavramlarıdır.

Atatürk'e göre çağdaş medeniyet *ilime* dayanmaktadır. *"Millet"*, der Atatürk *"beynelmilel umumi mücadele sahasında hayat ve kuvvet sebebi olacak ilim ve vasıtanın ancak muasır medeniyette bulunabileceğini bir sabit hakikat olarak umde kabul eylemiştir"* Bu ifadede görüldüğü gibi, çağdaş medeniyet "hayat ve kuvvet sebebi olan" ilme dayandığı için benimsenmiştir. Bu görüşün daha çok bilinen ifadesini Atatürk'ün şu sözlerinde buluyoruz: *"Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir".*

Teokratik bir devlet yapısına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda *ilim* kavramı İslami ilimleri (fıkıh, hadis, kelam vb.) ifade ediyordu. Ancak Batı kapitalizminin etkisiyle Türkiye, Avrupa ile ilişkilerini sıklaştırınca II. Mahmut'tan itibaren müsbet ilimleri ifade etmek üzere *fen* kelimesi de kullanılmağa başlandı. Atatürk, laik bir *ilim* anlayışını getirirken, toplumsal bilimleri de müsbet ilimlerle bir arada ve aynı kavramla ifade etmiştir. Bu açıdan da pozitivizme olan yakınlık açıktır. Ancak, bu tarz katı ve üniversal bir *ilim* anlayışının cevap verdiği başka bir sorun vardı.

Tanzimattan itibaren girişilen Batılılaşma hareketlerine karşı Atatürk'ün tutumu olumsuzdu. Atatürk "Avrupa kanunlarını almak, Avrupa nizamlarını almak, Avrupa elbiselerini giyinmek gibi bir takım ıslah teşebbüsleri" ile bir memleketin kalkınamayacağını biliyordu. Bu durumda şu soru akla gelmektedir: Kendisi de aynı şeyleri yapmadı mı? Atatürk'te *ilim* kavramının temel işlevlerinden biri bu noktada ortaya çıkmaktadır. Atatürk'ün fikirlerine belli bir bütünlük sağlayan ve bu görünüşteki çelişmeyi ortadan kaldıran kavram, *ilim*dir. Atatürk, Batı medeniyetini, bu medeniyet ilme dayandığı için benimsenmişti. Ayrıca unutmamak gerekir ki Atatürk, konuşmalarında daha çok *muasır medeniyet*ten bahsetmiş ve ender olarak *Batı Medeniyeti*ni övmüştür. Batı medeniyetinin ilme dayanması, ilmin ise üniversal oluşu Atatürk'e göre Türk Devrimini dar bir taklitçilikten kurtarıyordu. Oysa devrimin temelinde sistemli bir felsefenin olmayışı mekanik bir *ilim* anlayışını devrimin felsefesi haline getirdi. Bunu *pozitivist* bir espri olarak tesbit ettik. Fakat bu tarz bir felsefe herhangi bir iktisadi kalkınma temeli teşkil etmiyor ve bir sosyal tutuculuğu temsil ediyordu.

Laiklik: Osmanlı Devleti'nin hakim ideolojisini teşkil eden İslam, Osmanlı toplumunda iki düzeyde gelişmiştir. Bunlardan birincisi, resmi planda devlet dini olarak, Yavuz Sultan Selim'den itibaren Sünni-Hanefi mezhebi şeklinde; ikincisi de halk planında sufiliğin çeşitli biçimlerini ifade eden tarikatlar şeklinde geliş-

mesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda gelişen *laikleşme* hareketleri esas itibarıyla *resmi İslam* ilgilendirmektedir. Oysa toplumsal değişme açısından *popüler İslam,* prekapitalist bir tarım ve sanayi ortamı içinde çok daha önemli bir rol oynamıştır. Daha 13. yüzyılda, Anadolu'nun iktisadi çöküntüsü içinde, Allah'ta melce arayan çeşitli tarikatlar vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda ahilik önemli bir rol oynamıştı. Bu tarikatlar, çeşitli isimler altında günümüze kadar sürmüş ve sonunda Türk Devrimi İslam sorunuyla iki planda karşı karşıya gelmiştir: Halife Sultan'ın temsil ettiği *resmi İslam* ve çeşitli tarikatların temsil ettiği *popüler İslam* . Bilindiği gibi Atatürk, devrimciliğin gerektirdiği radikal bir tutumla her ikisine karşı da kesin bir çözüm yolu aramıştır. Bir taraftan Hilafet ilga edilmiş ve din, Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması ile devlete bağlanarak bir kamu görevi halinde örgütlenmiş, diğer taraftan da tekkeler ve zaviyeler yasak edilerek *popüler İslam'* ın temeli sarsılmak istenmiştir. 1924 Anayasası'nda saklı tutulan ve devlet dininin İslam olduğunu belirten hüküm de 1928'de bir Anayasa tadiliyle kaldırılmış ve Türkiye'de laikliğin hukuki temeli kesin olarak kurulmuştur. Ancak soruna altyapı açısından bakarsak ve İslam'ın sınıf temelleri gözönünde bulundurularsa bu şekilde *laiklik* sorunun çözümlendiğini sanmak hatalı olur.

Türk Devriminin İslamla resmi ve popüler olmak üzere iki planda karşılaştığı daha evvel belirtilmişti. Atatürk'ün dine karşı tutumu da bu iki plana göre değişik olmuştur. Diyebiliriz ki Atatürk, kendi anlayışına göre *gerçek İslama* karşı rasyonalist bir tavır takınırken, bütün tarikatlara karşı da çetin bir savaş açmıştır. Atatürk'e göre "son" ve "ekmel" din olan Islamiyet,"akla, mantığa ve hakikate uymaktadır ". *"Bizim dinimiz için herkesin elinde bir ölçü vardır. Bu ölçü ile hangi şeyin bu dine uygun olup olmadığını kolayca bulabilirsiniz. Hangi şey ki akla, mantığa ve amme menfaatine uygundur; biliniz ki o bizim dinimize de uygundur".* Bu yüzden *"Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura muhalif terrakkiye mani hiçbir şey ihtiva etmiyor".* Görüldüğü gibi Atatürk bu sözlerinde teokratik vasfı kalmamış veya yabancı bir gözlemcinin dediği gibi "özel bir din durumuna getirilmiş sade ve akli bir İslam"a bağlılığı ifade etmekte ve Türk milletinin daha çok dindar olmasını istemektedir. Oysa Türkiye'de tarikatların temsil ettiği *hurafelere ve batıl itikatlara* dayanan bir İslam daha vardır ki, Atatürk'ün bütün hücumlarının hedefini teşkil etmektedir. *"Mevcut tarikatların gayesi"* diyor Atatürk,*"kendilerine tabi olan kimseleri dünyevi ve manevi olan hayatta mahzarı saadet kılmaktan başka ne olabilir? Bugün, ilmin, fennin, bütün şümulü ile medeniyetin muvacehei şulepasında filan veya falan şeyhin irşadıyla maddi ve manevi saadet arayacak kadar iptidai insanların Türkiye medeni camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum. İyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, meczuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki, tarikat medeniyet tarikatıdır."* Bütün tarikatların manevi temelini tasavvuf teşkil eder. Bunun temelinde de Mukaddes Kanunun yani şeriatın batını anlamını kavramak ve böylece Allah'la ruh birliği kurmak fikri vardır. Şeriatın batını anlamı *Hakikat*tır. *Hakikat*e ulaşmanın yolu isc *Tarikat*tır. Böylece Şeriat-Hakikat-Tarikat üçlüsü sufiliğin bütün tezahür şekillerinin çıkış noktasını teşkil eder. Sufilik, şeriatın lafzi tesirini bertaraf ettiği için, halk hikmetini artıran bir manevi zenginlik unsuru olarak düşünülmüştür ●

ATATÜRKÇÜLÜK: Atatürkçülüğün ne olduğu 1970 ve 1980'lerde Türkiye'nin gündeminde tartışılan en önemli konulardan biri oldu.

AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU

Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Türkiye İlişkileri

Prof.Dr. Gülten Kazgan

Çerçeve Yazılar

- **Türkiye-AET İlişkilerinin Kronolojisi**
- **Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Bir Ortaklık Yaratan Anlaşma**
- **Avrupa Toplulukları ve Avrupa Topluluklarının Organları**

Bu konuda ayrıca *Dış Ticaret* **maddesine bakınız.**

Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Türkiye İlişkileri

Gülten Kazgan

Batı Avrupa'nın altı ülkesi (B.Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg) 1957'de *Roma Antlaşması*'nı imzalayarak, aralarında bir ekonomik bütünleşme hareketini başlattılar. Bu hareketin ilk aşaması bir "gümrük birliği"nin kurulmasıydı; nihaî amaçları da siyasal birliğin sağlanmasıydı. Gümrük birliğinin kurulması, aralarındaki mal ve hizmet alış-verişinde her türlü dış ticaret engelini adım adım ortadan kaldırmak ve dış dünyaya karşı ortak bir gümrük tarifesi (OGT) uygulamak; ortak bir tarım politikası (OTP)'nı yürürlüğe koyarak tarım ürünlerinin serbest dolaşımını sağlamak; emek ve sermaye hareketlerini serbestleştirmek; ilgili mevzuatı birleştirmek gibi yollardan gerçekleştirilecekti.

Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na Katılması

İkinci Dünya Savaşı sonrasında geliştirilen belli başlı Batı kurumlarına katılan Türkiye, başlangıcından itibaren bu harekete kayıtsız kalmadı. Türkiye sözkonusu ülkelerle sadece aynı Batı kurumları içinde işbirliği yapmakla kalmıyor, aynı zamanda sıkı dış ticaret ilişkilerini de sürdürüyordu. Aynı pazara Türkiye'ye rakip ürünler ihraç eden Yunanistan'ın Topluluğa başvurusunu 31 Temmuz 1959'da Türkiye izledi. Ancak, Türkiye başvurusunda bu ticarî amaçtan çok, ileride kurulması düşünülen *Avrupa Siyasal Birliği*'ne katılma isteğini vurguladı. Dört yıl süren görüşmelerden sonra Topluluk ile Türkiye arasında 12 Eylül 1963'te *Ankara Anlaşması (AA)* imzalandı. Anlaşma 1 Aralık 1964'te yürürlüğe girdi. AA ile Türkiye, Yunanistan gibi, Topluluğa Batı Avrupa'daki altı üyenin taşıdığı "tam üye" statüsüyle değil , "ortak üye" statüsüyle katıldı. Buna göre, AA bir "ortaklık anlaşması"dır; amacı ortaklığın aşağıda belirtilecek aşamalardan geçerek bir gümrük birliğinin kurulmasıdır. AA, aynı zamanda 28.maddesi ile ortaklık statüsünden tam üyelik statüsüne geçişi de hükme bağlamıştır. Buna göre: *"Anlaşmanın işleyişi Topluluğu kuran Antlaşma'dan* (Roma Antlaşması'ndan) *doğan yükümlerin tümünün Türkiye'ce üstlenebileceğini gösterdiğinde, âkit taraflar Türkiye'nin Topluluğa katılması olanağını incelerler."* Diğer bir deyişle, AA, Türkiye ortak üyelikten tam üyeliğe geçişe her anlamıyla hazır olduğunda, bu konuda sadece taraflara, "incelemek" yükümlülüğünü getirmektedir.

Ortak üyelik, tam üyelikten farklı bir statüdür: Ortak üyenin Topluluğa karşı üstlendiği sorumluluk ve yükümlülük tam üyeninkinden daha sınırlı olduğu gibi, Topluluğun sağladığı faydalardan yararlanabilme ve Topluluğun karar alma mekanizmasına katılabilme olanakları çok daha sınırlıdır. Roma Antlaşması, Avrupalı olmak, siyasal rejimi demokrasi olmak, Roma Antlaşması'ndan doğan tüm yükümlülükleri yerine getirebilecek ekonomik düzeyde bulunmak kaydıyla, ülkelerin tam üyelik için başvurusuna açıktır. Nitekim, kuruluşunda altı tam üyeden oluşan Topluluk, 1973'te İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın; 1981'de Yunanistan'ın katılmasıyla bugün on üyeye çıkmıştır. 1983'te gündeme gelmesi beklenen İspanya ve Portekiz'in tam üyeliği ile, sayı on ikiye çıkmış olacaktır. Bu koşulları yerine getirmek kaydıyla, aynı olanak Türkiye için de geçerlidir.

Toplulukla Türkiye arasında ortaklık rejimini yürütecek organlar şunlardır:

1) Ortaklık rejiminin uygulanmasını yürütmek ve gelişmesini sağlamak işlevini yüklenen *Ortaklık Konseyi* aynı zamanda ortaklık rejiminin esas karar alma organıdır. Konsey, çalışmalarını Ortaklık Komitesi aracılığıyla yürütür. Konsey'de Türk hükümeti ve Topluluğa tam üye devletlerin hükümetleri ile Topluluk Konseyi ve Komisyonu'nun temsilcileri bulunmaktadır; taraf olarak Türkiye'nin ve Topluluğun birer oyu vardır; kararlar oybirliğiyle alınır.

2) *Avrupa Parlamentosu* ile *TBMM* arasında işbirliğini *Türkiye - Topluluk Karma Parlamento Komisyonu* yürütür. Bu organda TBMM ve Avrupa Parlamentosu'nun onsekizer üyesi yer alır. Organ Ortaklığın demokratik denetimini yapabilir, tavsiye kararları alabilir fakat karar alma yetkisi yoktur.

Türkiye, ortak üye statüsünde olduğu için, Topluluğun kendi organlarına katılmaz.

Türkiye ile Topluluk Arasında Gümrük Birliğinin Kurulması

Topluluk ile Türkiye arasında kurulan ortaklık rejiminin amacı, ilişkilerin birkaç aşamadan geçerek, sonunda bir gümrük birliğinin kurulmasıdır. AA'

nın 2.maddesi, Ortaklığın *Hazırlık Dönemi, Geçiş Dönemi* ve *Son Dönem* olmak üzere üç aşaması bulunduğunu belirtir.

Hazırlık Dönemi: Bu aşama, ilke olarak, AA'nın yürürlüğe girmesini (1 Aralık 1964) izleyen beş yılı kapsar; ancak, en çok 11 yıl olmak üzere uzatılabilir de. Türkiye, Hazırlık Dönemi'nin sonunda uzatma isteğinde bulunmamış, bu aşamayı olağan süresinde tamamlamıştır.

Hazırlık Dönemi'nin özelliği ve daha sonraki aşamalardan farkı, Türkiye'nin Topluluğa bir taviz verme yükümlülüğünü getirmemiş olmasıdır. Sadece Geçiş Dönemi ve Son dönem boyunca kendisine düşecek yükümlülükleri üstlenebilmek için, Topluluğun da yardımı ile, ekonomisini güçlendirmeğe çalışmak zorunluluğu vardır. Topluluk, bu beş yıl için toplam olarak Türkiye'ye 175 milyon hesap birimi (h.b.) tutarında düşük faizli kredi vermeyi ve tütün, kuru üzüm, kuru incir ve fındık ürünlerine belirli ihraç miktarları için gümrük indirimleri yapmayı üstlenmiştir. Dönem içinde bu indirimlerin, Türkiye'nin birkaç ürününe daha yaygınlaştırıldığı görülmektedir.

Geçiş Dönemi: Hazırlık Dönemi, sınırlı da olsa, AET'nin tek taraflı olarak Türkiye'ye taviz tanıdığı bir dönemdir. Oysa Geçiş Dönemi'nde karşılıklı taviz yükümlülükleri yürürlülüğe girmektedir: Sınaî mamullerde gümrük birliğinin kurulması, Türkiye'nin kendisini Topluluğun tarım politikasına uyum için hazırlaması, emeğin serbest dolaşımının sağlanması, Türkiye'nin ekonomi politikalarını Topluluğa uydurmaya çalışması bu dönemin temel hedefleridir.

Bu hedeflerin gerçekleştirilme koşulları ve yöntemleri Ortaklık Konseyi'nce hazırlanan ve *Katma Protokol* KP, diye

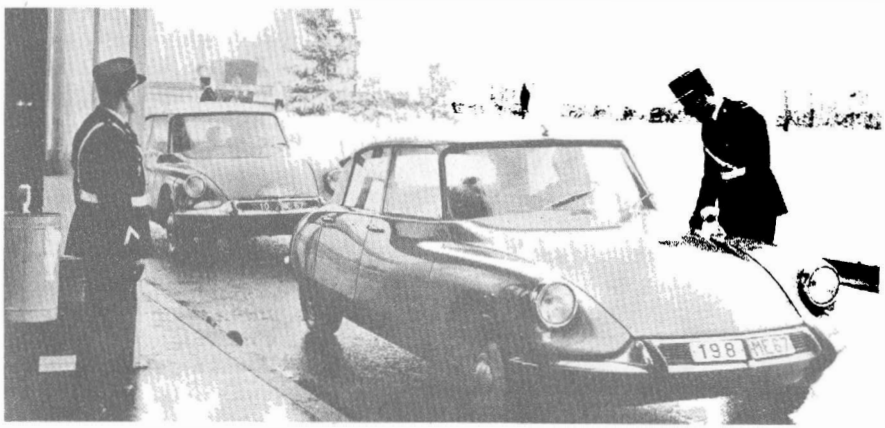

AET'NİN TEMELİ GÜMRÜK BİRLİĞİDİR: Topluluk, mal alışverişinin tümünü kapsayan ve üye devletler arasında, ithalat ve ihracattan alınan gümrük vergileriyle eş etkili bütün vergileri yasaklayan ve üçüncü ülkelerle ilişkilerde ortak bir gümrük tarifesinin uygulanmasına dayanan bir gümrük birliği üzerine kurulmuştur.

PARASAL BİRLİK: 1970'te hazırlanan ve Konsey'de onaylanan Werner Raporu, on yıllık bir sürede, uluslararası para düzeni içinde Topluluğun tek bir birim, tek bir devlet gibi hareket etmesini sağlayacak bir ortak para politikası geliştirilmesini öngörüyordu. Bu on yıllık dönemde üye ülkelerin içine düştüğü ekonomik koşullar, bu politikanın uygulanmasını güçleştirdi ve engelledi.

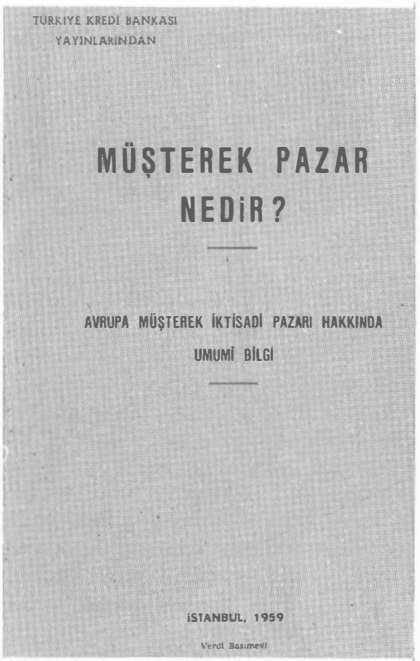

ORTAK PAZAR KARŞISINDA YUNANİSTAN VE TÜRKİYE: Türkiye Kredi Bankası'nın AET'yi tanıtma amacıyla yayınladığı broşürde (1959) şöyle deniliyordu: "Avrupa İktisadi İşbirliği memleketlerinden Türkiye ve Yunanistan henüz bu gruplaşmanın haricinde kalmış bulunmaktadır. Ancak bir zamandan beri Türkiye ve Yunanistan'ın dahi müşterek pazara iltihakı tercih edilerek bu maksatla müşterek pazar devletleri ile ayrı ayrı bazı temas ve müzakerelere giriştikleri bilinmektedir. Bu duruma göre iltihak şartları tesbit edildikten sonra memleketimizin Avrupa Müşterek Pazarı grubunda yer alacağı belli olmuştur." Yunanistan 1981 yılında tam üye olarak Ortak Pazar'a katıldı, Türkiye'nin üyeliğiyse yılan hikâyesine döndü.

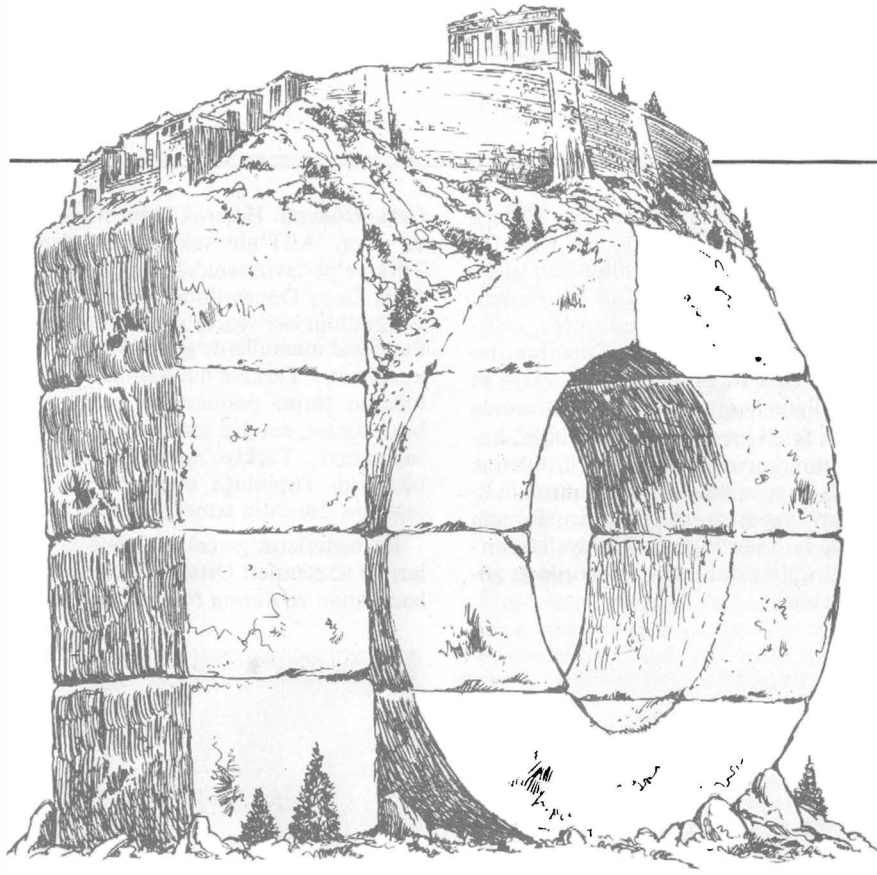

AET'NİN 10. ÜYESİ YUNANİSTAN: Türkiye'den önce topluluğa ortak üyelik için başvuran Yunanistan, 1967-1974 cunta dönemindeki durgunluğa rağmen, geçiş sürecini tamamladı. 1975'te tam üyelik için başvurdu ve 1 Ocak 1981'de Topluluğun 10. üyesi oldu.

anılan, AA'ya ek bir protokolde belirtilmiştir. KP 23 Kasım 1970'de taraflar arasında imzalanmış ve 1 Ocak 1973'te yürürlüğe girmiştir. Aynı zamanda, Topluluğun Tükiye'ye vereceği kredilerle ilgili *2.Mali Protokol* ve kömür ve çeliğin Geçiş Dönemi koşulları dışında tutulması, fakat gelecek yıllarda özel bir rejimden yararlanmasına olanak verebilecek bir anlaşma da imzalanmıştır. (Kömür ve çelik, *Avrupa Kömür ve Çelik Birliği*'nin yetki alanına girmekteydi.)

KP, Devlet Planlama Teşkilâtı tarafından "Lozan Antlaşması'ndan beri en önemli uluslararası anlaşma" olarak nitelenmiş ve 5 Haziran 1971'de TBMM' de 69 olumsuza karşı 149 olumlu oyla kabul edilmiştir. KP'ün üye devletlerin parlamentolarından geçirilmesine kadar geçen süredeki rejimi saptamak üzere *Geçici Anlaşma* ve gecikme dolayısıyla Geçici Anlaşma'yı Uzatan Anlaşma 1 Eylül 1971'de yürürlüğe girmiştir. Bunlarla Geçiş Dönemi'nin ticarî hükümleri fiilen başlamış olmaktadır.

AA ile çerçevesi çizilen ve KP ile uygulama yöntemi açıklanan Geçiş Dönemi şu oluşumları hükme bağlamıştır. .

• **Sanayi Mamullerinde Gümrük Birliği:** KP'ün yürürlüğe girmesi ile belirli bir takvime bağlı olarak gümrük birliğinin sınaî mamullerde kurulması başlamakta ve Geçiş Dönemi'nin sonunda bununla ilgili uygulamaların tamamlanması gerekmektedir.

Buna göre, Topluluk, KP'ün yürürlüğe girmesiyle Türkiye'den gelen sınaî mamuller üzerindeki gümrük vergilerini sıfıra indirmekte ve miktar tahditlerini kaldırmaktadır. (Topluluk ithalatı, esasen % 98 oranında liberedir.) Ancak, işlenmiş gıda maddeleri (salça, zeytinyağı, şeker gibi) sınaî mamul kapsamına girmediği gibi pamuk iplikleri, pamuklu dokuma mamulleri ve makina halıları için Topluluğun, bu hedefi 12 yıllık bir sürede gerçekleştirmesi gerekmekte, petrol ürünlerinde de tarife kontenjanı içinde gümrük indirimi yapılması kabul edilmektedir.

Türkiye'nin yükümlerine gelince: Türkiye, 1967 (referans) yılında Topluluk'tan yaptığı ithalatın % 55'i için 12 yılda ve % 45'i için 22 yılda olmak üzere, gümrük vergileri (ve eş etkili vergi ve resimleri) sıfıra indirecektir. Aynı zamanda, aynı takvim çerçevesinde Topluluğun dış dünyaya uyguladığı OGT'ni yürürlüğe koyacaktır. Miktar kısıtlamalarının kaldırılması ise ayrı bir takvime bağlanmıştır: KP'ün yürürlüğe girmesiyle 1967 referans yılı ithalatının % 35'i libere edilecek ve Topluluk lehine konsolide edilecek; zaman içinde artırılarak 18.yıl sonunda liberasyon oranı % 80'e yükselecektir; libere olmayan maddelerde Topluluk lehine özel kotalar açılacaktır; ithal konusu olmayan maddelerde bir kontenjanın açılması ve genişletilmesi, Ortalık Konseyi'nce karara bağlanacaktır: 22 yıl sonunda bütün miktar tahditlerinin kaldırılmış olması gerekmektedir. Kısacası, KP'ün yürürlüğe girişinden 22 yıl sonra bütün gümrük vergileri ve eş etkili vergi ve resimler, bütün miktar tehditleri Topluluk' tan gelen sınaî mamuller üzerinde kaldırılmış, Topluluğun dış dünyaya uyguladığı gümrük tarifesi yürürlüğe konmuş olacaktır. Bu süreçte, Türkiye'ye yine belirli bir takvime bağlı olmak üzere 12 ve 22 yıllık listeler arasında belirli bir oranı aşmamak kaydı ile aktarma yapmak, 3. ülkelere karşı uygulayacağı miktar kısıtlamaları ve liberasyonda serbest olmak, 12 yıllık süre içinde referans yılı ithalatının %10'unu aşmamak üzere %25 oranında gümrük vergisi koyabilmek hakları tanınmıştır.

Gerek Topluluk gerekse Türkiye, Anlaşma hükümlerinin uygulanması sırasında ekonominin herhangi bir sektöründe, istikrarında veya bölgesinde bir ekonomik sarsıntı geçirdiği takdirde, Ortaklık Konseyi'ne bilgi vermek kaydı ile, gerekli önlemleri almak hakkına sahiptir. *(KP mad.60)*

• Tarım Ürünlerinde Tercihli Rejim: İşlenmiş gıda maddelerini de kapsayan tarım ürünleri açısından Türkiye, gerçekte Geçiş Dönemi boyunca tercihli gümrük tarifesine tabi 3. ülkelerden farklı durumda değildir. Ayrıca sınai mamuller açısından belirli bir takvime bağlı olarak yürütülen gümrük birliği işlemlerine karşılık, tarım ürünlerine uygulanacak tavizli tarife için böyle bir takvim yoktur. Sadece tavizlerden yararlanabilecek ürünler listesi KP'e eklenmiş ve bunun yürürlüğe girmesini izleyen yıl ve bundan sonra da iki yılda bir, taraflardan biri veya öbürünün talebi üzerine, tavizlerin Ortaklık Konseyi'nce incelenmesi kabul edilmiştir.

Tarım alanında Türkiye'ye düşen yükümlülük, 22 yıllık sürenin bitiminde Topluluğun OTP'na uyacak şekilde kendi tarım politikasını düzenlemesidir. Bu dönem sonunda Türkiye'nin yeterli önlemleri almış olduğu görülürse, tarım ürünlerinde serbest dolaşım başlayacaktır. Karşılıklı olarak düşen yükümlülük de, tarım ürünleri alışverişlerinde, genişliği ve usulleri *Ortaklık Konseyi* tarafından tesbit edilecek olan tercihli bir rejimi birbirlerine tanımak biçimindedir.

• Emeğin Serbest Dolaşımı: KP, AA'nın yürürlüğe giriş tarihinden itibaren 12.yılın sonu ile 22.yıl arasında (1976-86) işçilerin serbest dolaşımının Ortaklık Konseyi'nce tesbit edilecek usuller çerçevesinde gerçekleştirilmesini öngörür. Her üye devletin Türk işçilerine Topluluk üyesi devletler uyruklu işçilerden farklı işlem yapmaması, bunlara yeni sosyal güvenlik hakları sağlanması da öngörülmüştür.

• Krediler ve Özel Sermaye Hareketleri: 2.Malî Protokol ile Türkiye'ye KP'ün imzalanmasını izleyen 5.5 yıl zarfında kullanılmak üzere düşük faizli 195 milyon h.b. tutarında kredi ve ayrıca *Avrupa Yatırım Bankası*'nca özel sektöre 25 milyon h.b. tutarında kredi verilmesi kararlaştırılmıştır. Özel sermaye hareketlerindeyse, Topluluk'tan gelen ve Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunabilecek özel sermayeye tanıdığı rejimi iyileştirmeye çalışması; sermaye hareketleri ve bunlara ilişkin cari ödemeleri daha kısıtlayıcı hale getirmemesi; bunlar üzerinde izin ve kontrolleri basitleştirmesi öngörülmektedir.

• Ekonomi Politikasının Uyumlulaştırılması: Geçiş Dönemi'nde, ayrıca Türkiye'nin rekabet ve vergileme konusunda Topluluğun geliştirdiği mevzuatla kendi mevzuatını uyumlulaştırması; tarafların ekonomi politikalarını koordine etmek için Ortaklık Konseyi'nde danışmada bulunması beklenmektedir.

AET Üyesi ve Üye Adayı Ülkeler

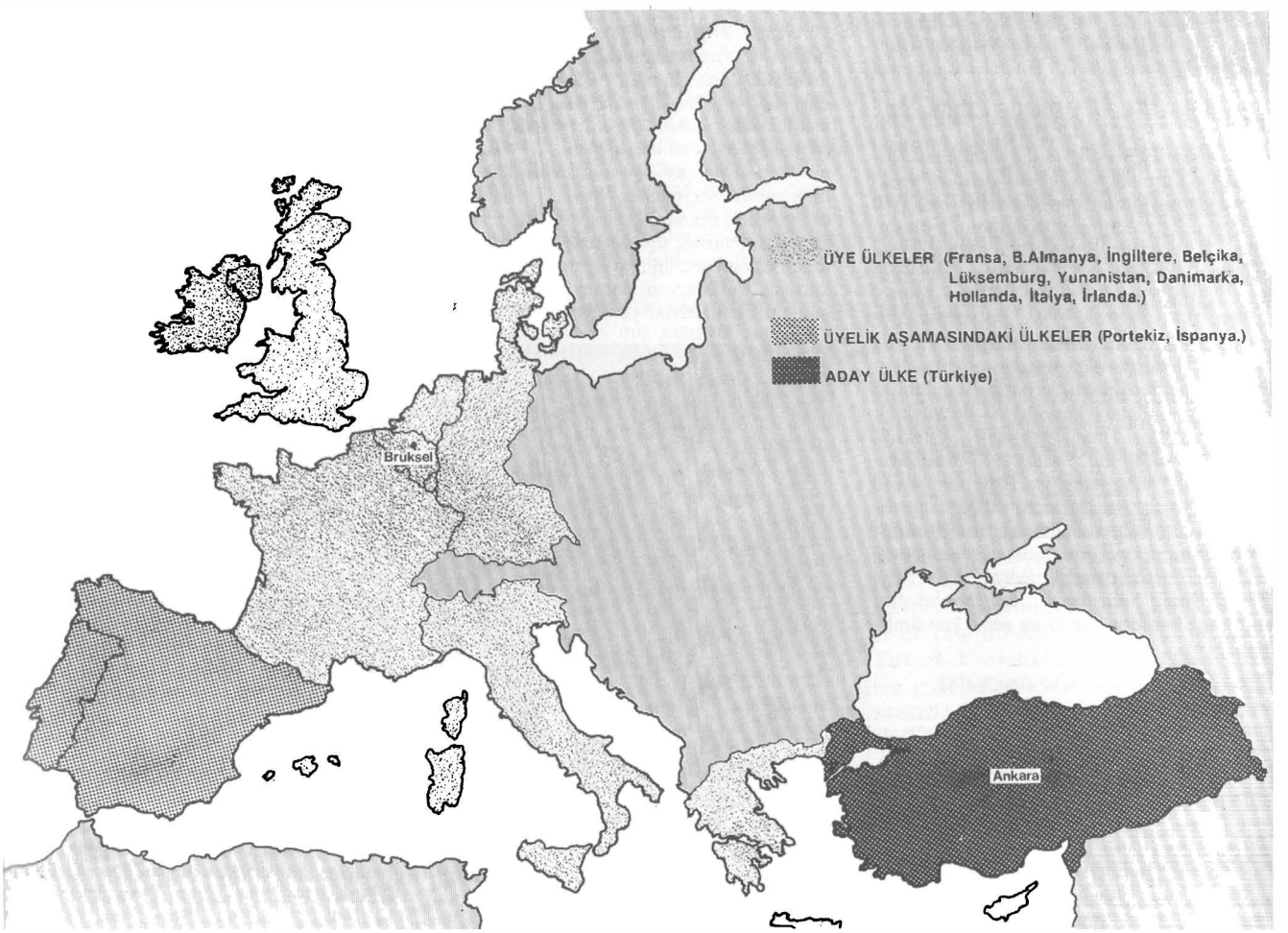

Son Dönem: AA'na göre, KP'ün yürürlüğe girişinin 22. yılında Geçiş Dönemi tamamlanacak ve Son Dönem başlayacaktır. Ancak anlaşmalarda, bu aşamanın kaç yıl süreceği konusunda herhangi bir madde yoktur.

Son Dönem, Geçiş Dönemi'nde tamamlanan, sınai mamullerde gümrük birliğini izleyerek tarım ürünlerinde de serbest dolaşımın gerçekleştirildiği, genel ekonomi politikaları arasında uyumlulaştırmanın sağlandığı bir aşamadır. Bu sonuncuya göre o tarihe kadar Topluluğun geliştirdiği ekonomi politikalarına Türkiye bu aşamada kendi politikalarını intibak ettirecektir.

Ortaklık Rejimi ve İzleyen Gelişmeler

Katma Protokol'ün yürürlüğe girmesini izleyerek Topluluk ve Türkiye arasındaki ilişkilerin yoğunlaşması gerekirken, 1974'ten sonra çok çeşitli etkenler bunun tam tersine yolaçtı. İlişkiler gittikçe soğumaya başladı, 1970'lerin sonunda "dondurma" noktasına kadar geldi. Bu değişmede çok sayıda etmen rol oynadı.

Topluluğun Genişlemesi ve Taviz İlişkileri: 1 Ocak 1973'te İngiltere, Danimarka, İrlanda'nın katılmasıyla altı üyeli Topluluk dokuz tam üyeye çıktı. Türkiye'nin genişlemiş Topluluğa intibakı için yeni anlaşma gerekti: Taraflar arasında, yeni durum bir *Tamamlayıcı Protokol*'le düzenlendi. Yeni Protokol tarafların parlamentolarında imzalanıncaya kadar ticari hükümlerinin yürürlüğe girmesini sağlayan *Geçici Anlaşma* 1 Ocak 1974'de yürürlüğe girdi. Türkiye'nin sanayi mamulleri için altı üyeye verdiği tavizler konusunda toplumun bir kesitinde endişeler sürüp giderken, bu durumda Türkiye aynı tavizleri üç Batı Avrupa ülkesine daha yaymak durumunda kalıyordu.

Aynı tarihte (1 Ocak 1973) Topluluk üyesi olmayan yedi B.Avrupa ülkesi (Avusturya, Finlandiya, İsveç, İsviçre,

Avrupa Toplulukları ve Avrupa Topluluklarının Organları

Avrupa Toplulukları, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT), Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'ndan (Euratom) oluşur.

AVRUPA KÖMÜR VE ÇELİK TOPLULUĞU

18 Nisan 1951'de Paris'de imzalanan antlaşmayla kurulan AKÇT'nin kuruluş amacı, savaş sanayinin ana maddeleri olan kömür ve çeliğin üretim ve kullanımının uluslararası bir organın sorumluluğu altında denetimini sağlamaktır. AKÇT, ilk Avrupa topluluğu sayılır.

AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU

Paris Antlaşması'nı imzalayan altı ülke, kömür ve çelikte giriştikleri deneyi toplumsal yaşayışlarının öteki kesimlerine de yaymak amacındaydılar. Uzun görüşmeler ve teknik çalışmalardan sonra 25 Mart 1957'de imzalanan Roma Antlaşması'yla, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu Euratom ile AET kuruldu. AET, altı ülke arasında başlatılan bütünleşme hareketini ekonominin tüm kesimlerine yaymayı amaçlaması nedeniyle, Avrupa Topluluğunu oluşturan üç topluluğun (AKÇT, Euratom, AET) en geniş kapsamlısıdır.

AVRUPA ATOM ENERJİSİ TOPLULUĞU

Atom enerjisinin barışçı yollardan kullanımını gerçekleştirmek amacıyla 1 Ocak 1958'de kurulan Euratom'un, Ortak Araştırma Merkezi, nükleer alanda son kaydedilen değişmeler nedeniyle 1975 yılında yeniden düzenlenmiştir.

Euratom, hukukî kişiliğe ve AKÇT ile AET'nin sahip olduğu bütün imtiyazlara sahiptir. Organları Konsey, Komisyon, Bilimsel ve Teknik Komite'dir.

AVRUPA PARLAMENTOSU

Avrupa Topluluğu'nun merkezi organlarından biri ve en önemlisi olan Avrupa Parlamentosu, kuruluşundan 1979 Haziranına kadar, Topluluğa tam üye ülkelerin ulusal parlamentolarının kendi üyeleri arasından seçtiği parlamenterlerden oluşuyordu. 1979 Haziranında, o sırada tam üye statüsünde olan 9 ülkede yapılan seçimlerle, Avrupa Parlamentosu üyeleri doğrudan seçildiler. Böylece Avrupa Parlamentosu, üye devletlerin hükümetleri karşısında gücünü arttıran bir meşruluk kazandı. Parlamento, Konsey ile birlikte Topluluğun mali işlerini yönetir, bütçeyi denetler, gerektiğinde bütçeyi reddedebilir. Konsey ve Komisyon çalışmalarını denetler. Güvensizlik oyu vererek Komisyon'u görevden alma yetkisine sahiptir. 1 Ocak 1981'de Yunanistan'ın da Topluluğa katılmasıyla Parlamento'nun üye sayısı 434'e yükseldi (Federal Almanya, İngiltere, İtalya, Fransa 81'er üye, Hollanda 25 üye, Belçika, Yunanistan 24'er üye, Danimarka 16 üye, İrlanda 15 üye, Lüksemburg 6 üye). Üyeler, uyruklarına göre değil, siyasal görüşlerine göre oluşturdukları gruplara katılırlar. Yani, Avrupa Parlamentosu'nda bir Alman grubu ya da İtalyan grubu yoktur. Her üye ülkenin aynı siyasal görüşe sahip parlamenterlerinin oluşturdukları gruplar vardır.

AVRUPA PARLAMENTOSU İÇİN SEÇİM: Parlamento üyelerinin doğrudan seçimi ilk kez 10 Haziran 1979'da yapıldı. Ünlü ressam Bernard Lorjon'un Fransızları bu seçime katılmaya teşvik amacıyla yaptığı afiş.

AET—TÜRKİYE KARMA PARLAMENTO KOMİSYONU

Türkiye - AET Karma Parlamento Komisyonu, TBMM ve Avrupa Parlamentosu'nun 18'er üyesinden oluşmaktadır. Yılda en az iki kere toplanır. Toplantılar, sırayla bir topluluk ülkesinde ve Türkiye'de yapılır. Karma Parlamento Komisyonu, ortaklık çerçevesinde beliren tüm sorunlara eğilmekte ve Ortaklık Konseyi tarafından kendisine sunulan raporları ve bu arada yıllık faaliyet raporunu da incelemektedir. Karar yetkisi yoktur, sadece tavsiye kararları alabilir. Komisyon çalışmaları son dönemde Türkiye'nin parlamenter temsilcileri bulunmaması nedeniyle fiilen sona erdi.

AVRUPA TOPLULUĞU KONSEYİ

1974'te toplanan Paris Zirve Konferansı'nda kabul edildiği üzere, Topluluk üyesi ülkelerin hükümet başkanlarının yılda üç kez bir araya gelmesinden oluşur. Avrupa Topluluğu Konseyi'nin (Conseil Européen) Avrupa Konseyi (Conseil de L'Europe) ile hiçbir ilgisi yoktur.

İzlanda, Norveç, Portekiz) ile Topluluk arasında sanayi mamullerinde *serbest ticaret bölgesi* kurulması için bir antlaşma imzalandı. B.Avrupa'da gümrük duvarlarına tabi olmaksızın sınaî mamullerin alış-veriş konusu olabileceği geniş bir alan ortaya çıktı. Ne var ki, böylece Türkiye, beklemediği yeni bir yükümlülüğün altına girmiş oluyordu; Topluluğun OGT'ni uygulamaya başlarken, bu yedi ülkeye karşı da gümrüklerini indirmesi zorunluydu. Oysa, bu pazarlara birkaç kalem dışında sınai mamul ihracatı olmadığı gibi tarım ürünleri de anlaşma dışında tutulmuştu.

Bunlara, Topluluğun *Akdeniz Politikası* çerçevesinde yaygınlaştırdığı tavizler de eklendi. 1960'ların sonundan itibaren Topluluk, Akdeniz ülkeleriyle tercihli ticaret ya da ortaklık anlaşmaları çerçevesinde ticari ilişkilerini genişletmeye başladı. İspanya, Yugoslavya, İsrail gibi güçlü tarım ürünü ihracatçılarını da kapsayan bu ilişkiler çerçevesinde, Topluluk, Türkiye'ye verdiği tarım tavizlerinin bazen benzerini, bazen de daha fazlasını vermişti; böylece, Türkiye'nin aldığı tarım tavizleri aşınıyordu. Geleneksel ürünler dışında kalan yeni ürünler ihraç etmek istediğinde, Türkiye, bu aşınma olgusuyla karşılaşıyordu. 1975'de Yunanistan, Portekiz ve İspanya tam üyelik için Topluluğa başvurunca durum daha da ciddileşti: Çünkü, bu ülkeler Türkiye'ninkine çok yakın ihracat kalemlerine sahiptiler ve tam üyelikle birlikte Türkiye'den çok daha avantajlı duruma gireceklerdi. 1 Ocak 1981'de Yunanistan'ın tam üye statüsüne geçmesi, bir başka sorunu daha gündeme getirdi: Bu da, Topluluk kurumlarına katılacak olan Yunanistan'ın Türkiye'nin ilerde yapabileceği tam üyelik başvusunu veto edebilme ihtimaliydi. Tabiî, B.Avrupa pazarına işçi yollayan, aynı kaynaktan sermaye sağlayan bu ülkeler, ayrıca, her iki açıdan da Türkiye'den daha avantajlı duruma geleceklerdi.

Nihayet Topluluğun öteki Üçüncü Dünya ülkeleriyle ilişkileri, aynı ölçüde olmasa da, Türkiye'nin Topluluktan beklediği olanakları daha da sınırlayan nitelikler taşıyordu.

Kısacası, yeni gelişmeler Türkiye'nin sanayi ülkelerine karşı yükümlülüklerini artırır, sanayi kesimi için rekabeti şiddetlendirirken, tarım ürünleri ihracatı, emek ihracatı ve sermaye sağlamak konusunda sahip olabileceği rekabet üstünlükleri ortadan kalkıyordu.

Avrupa'da Stagflasyon ve Petrol Krizi: Yüksek dünya konjonktüründe önemi azalabilecek olan yukarda değindiğimiz etmenler, 1974 sonrası durgunluğunda olağanüstü önem kazanmaya başladı. Stagflasyonun sonucu Topluluk üyeleri, işçi alımını durdurmuş, ithalat -özellikle pamuklu dokuma ve tarım ürünleri- konusunda daha sıkı koruma önlemleri almaya başlamıştı. Bu da, Türkiye'nin Topluluk pazarından beklediği döviz gelirlerinde olumsuz yeni bir boyut oluşturuyordu. Oysa, petrol krizini izleyen yıllarda, hatalı ekonomi politikalarının da etkisiyle, Türkiye olağanüstü döviz sıkıntısına girmişti. Yüksek konjonktür döneminde nisbeten gizli kalabilen sanayiin yapısal sorunları, düşük konjonktürle birlikte bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmıştı.

Gerileyen dünya konjonktürü, gerek Topluluk, gerek Türkiye için karşılıklı verilmiş tavizlerin yükünü artıran bir etmen oldu. Topluluk, kendi pazarında işsizliğin arttığı bir dönemde, işçi ihraç eden üç Akdeniz ülkesinin tam üye olarak katılması gündemde iken, Türk işçilerinin serbest dolaşımını kabul etmek istemiyor; emek-yoğun dokuma ürünle-

KONSEY

Üye devletlerin her birinden birer üyenin katılması ile oluşan bir kuruldur. Genellikle temsilci üyeler ilgili ülkelerin dışişleri bakanları olup, öteki bakanlar da Konsey kararlarının çoğu ağırlıklı oy ile alınır. Buna göre 63 oydan 45'inin olumlu çıkması zorunludur. Ağırlıklı oylar şöyle saptanmıştır. Almanya, Fransa, İngiltere 10'ar oy, Belçika, Hollanda ve Yunanistan 5'er oy, Danimarka ve İrlanda 3'er oy, Lüksemburg 2 oy.

Üye devletlerin Topluluk nezdinde büyükelçiliklerinden oluşan "Daimi Temsilciler Komitesi" Konsey'in çalışmalarına yardımcı olur.

KOMİSYON

Avrupa Topluluğunun yürütme organı olan Komisyon, 14 kişiden oluşur. Komisyon'da Federal Almanya, Fransa, İtalya ve İngiltere 2'şer, diğer ülkeler 1'er üyeyle temsil edilir. Üyeler, üye devletlerin hükümetleri tarafından atanırlar. Fakat görevlerini hükümetlerinden bağımsız olarak yürütürler. Görev süreleri 4 yıldır. Bu organın, nihai hedef olarak saptanan "Birleşik Avrupa Devleti" nin hükümeti olması düşünülmektedir. Komisyon toplantılarında kararlar oy çokluğuyla alınır, ancak alınan kararlardan tüm üyeler sorumludur. Komisyon, Konsey'de alınacak kararlarla ilgili tasarılar sunmak ve bunların incelenmesi sırasında çıkacak görüş ayrılıklarını, Topluluğun ortak çıkarları doğrultusunda uzlaştırılmakla yükümlüdür.

ADALET DİVANI

Önceleri, Antlaşma hükümlerine aykırı davranışlar konusunda Komisyon'un hükümetlere karşı yaptığı başvuruları inceleyip karara bağlayan bu kurum, giderek hükümetlerin komisyon kararlarına karşı başvurularını ve özel kişilerin başvurularını da incelemeye başlamıştır. Divan kararları, yalnız belirli anlaşmazlıkların çözümlenmesini sağlamakta, aynı zamanda antlaşmaların tartışmalı hükümlerinin yorumunu da belirlemektedir. Böylece bu hükümlerin uygulama biçimleri netleşmektedir. Son yıllarda, ulusal mahkemelerin ön mesele olarak kendisine sunduğu başvurularla da ilgilenen Divan, bu konularda aldığı kararlarla üye devletlerin iç hukukuna da giderek daha derin nüfuz etmektedir. Böylece, Topluluk hukuku öncülüğünde, tutarlı bir Avrupa hukuku oluşmaktadır. Adalet Divanı, 11 hakim ve 5 savcıdan oluşur. Üyeler, üye devletlerin hükümetleri tarafından 6 yıl için atanırlar.

EKONOMİK VE SOSYAL KOMİTE

Euratom ve AET'nin danışma organıdır. Üye ülkelerin işçi, işveren, tüketici vb. çıkar ve baskı gruplarından seçilen temsilcilerden oluşur. Ekonomik ve sosyal politika açısından önem taşıyan her tasarı hakkında, Komisyon ve Konsey'e görüş bildirir. Bu görüşler, Komisyon ve Konsey için bağlayıcı değildir, fakat Topluluğun güçlü kesimlerinin eğilimlerini yansıttığından belirli bir ağırlık taşırlar. Komite'nin toplam üye sayısı 156'dır (Federal Almanya, Fransa, İtalya ve İngiltere 24'er, Benelüx ülkeleri 30, Danimarka ve İrlanda 9'ar, Yunanistan 12 üye).

SAYIŞTAY

Avrupa Parlamentosu'nun girişimiyle, 1975 Temmuzu'nda kurulan bu organ, ilk toplantısını 25 Ekim 1977'de yaptı. Ana görevi, Toplulukların gelir ve giderlerinin denetimidir. Sayıştay'da her üye devletten birer üye yer alır. Üyeler, Konsey tarafından önerilir, Parlamento'nun onayından geçer ve yine Konsey tarafından atanırlar. Görev süreleri 6 yıldır.

TÜRKİYE – AET ORTAK KOMİSYON TOPLANTISI (9 EKİM 1967 ANKARA): Türkiye 1967 (referans) yılında, Topluluk'tan yaptığı ithalatın % 55'i için 12 yılda, % 45'i için ise 22 yılda olmak üzere gümrük vergilerini, eş etkili vergi ve resimleri sıfıra indirmeyi taahhüt etti. Aynı takvim çerçevesinde Topluluğun dış dünyaya uyguladığı Ortak Gümrük Tarifesini de yürürlüğe koyacaktı. Miktar kısıtlamalarının kaldırılması ayrıca takvime bağlandı.

ri ya da tarım ürünleri için verilecek tavizleri artırmakta kısıntılı hareket ediyordu. Döviz gelirlerini artırma olanağını bulamadığı bir ortamda gümrük indirimlerini yapmak ve sanayii rekabete - yavaş yavaş da olsa- açmak, Türkiye için ağır bir yük oluşturuyordu. Nihayet, gerilimdeki artışın doruk noktası, CHP ağırlıklı hükümetin 1979 yılında ilişkileri beş yıl süreyle dondurma isteği ile geldi. İzleyen Demirel hükümetinin Dışişleri Bakanı ise, Yunanistan tam üye statüsüne geçmezden önce Türkiye'nin tam üyelik için başvuru yapması gerektiği kanısındaydı. Nitekim, Şubat 1980'de toplanan Ortaklık Konseyi'nden sonra basına yıl sonuna kadar bu başvurunun yapılacağını açıkladı. Ne var ki, kısa bir süre sonra B.Almanya, 1 Ekim'den itibaren Türk pasaportu taşıyanlara vize uygulamayı kararlaştırdı. Bunu, Fransa ve Benelux ülkeleri izledi. Amaç, mülteci kisvesi altında Türkiye'den kaçak işçi gelişini önlemekti. Tam üyelik başvurusu düşünülürken ortaya çıkan vize uygulaması tarafların eğiliminde ters yönde bir gidişi göstermekteydi.

Türkiye'nin Ekonomik Yapısı ve Antlaşma Hükümleri: Türkiye, ihtisaslaşmış ve rekabet edebilecek güçte bir sanayi yapısına sahip olsaydı, gelişmiş bir altyapısı bulunsaydı, nüfus artışı bir üçüncü dünya ülkesi görümünden hızla çıkabilseydi, güçlü bir ihracat kesimi geliştirebilseydi, yukardaki etmenlere rağmen gümrük birliği ile ilgili yükümlülükleri üstlenmesi bu denli sorunlu olmayacaktı. Nitekim, yeni gelişen Kuzey Akdeniz ülkeleri bu koşullara uygun bir gelişme göstermişti. Oysa, Türkiye'nin sosyo-ekonomik göstergeleri henüz "3. dünya ülkesi" niteliklerinden kurtulamadığını ortaya koyuyordu; fakat, yapılan gümrük birliği anlaşması, Türkiye'nin en azından Kuzey Akdeniz ülkelerinin ulaştığı niteliklere ulaşabilmiş olduğunu varsayıyordu. Gerçi, özellikle 1975 sonrası yıllarda Türk işadamları ve büyük sanayicileri Topluluğa tam üyeliği savunmaktan geri kalmadılar; B. Avrupa sanayii ile rekabet edebileceklerini savundular. Ne var ki, birkaç kalem dışında Türk sınaî mamulu bu pazarda ne fiyat rekabeti yapabiliyor, ne de şart koşulan teknik standartları tutturabiliyordu. Topluluk ise, başta nüfus artışı ve yüksek işsizlik oranı, onu izleyerek de tarımla ilgili sorunları dolayısiyle Türkiye'yi kendi bünyesi içinde massetmenin çok güç olacağını düşünüyordu. Türkiye'nin ihracatını artırma için alınan önlemler ise, Ortadoğu pazarının önemini artırmaya başladı; bu pazardan ayrıca çeşitli hizmet gelirleri de kazanılabiliyordu. Toplulukla gümrük birliği anlaşmasına rağmen, Türkiye'nin sınaî mamul ihracatında Ortadoğu ön planda yer almaya başladı.

Türkiye'nin Topluluk'la İlişkilerinde Son Durum

1976-1980 yılları arasında önceki paragrafta belirtilen etmenler karşılıklı olarak yükümlerin yerine getirilmesinde

önemli aksamalara yol açmıştır. 12 Eylül hükümeti iktidara geldikten sonra konuyu gündeme aldı ve anlaşmaların hükümlerinin yerine getirilmesini, uygun ortam yaratıldığında (demokrasiye geçildiğinde) Topluluğa tam üyelik için başvurulmasını karara bağladı. Gayrıresmî olarak, Topluluk bu karardan haberdar edildi.

Türkiye'nin ve Topluluğun aksattıkları, anlaşma hükümleri yürürlüğe tekrar girdiğinde yerine getirmeleri gereken yükümler şunlardır:

Türkiye'den Kaynaklanan Aksaklıklar:

Türkiye 1976 yılından sonra Topluluğa karşı yapması gereken gümrük indirimlerini, yaşadığı ekonomik bunalım nedeniyle durdurmuştu. Bu durumda geciken indirimlerle birlikte, anlaşmadaki takvime göre yenilerinin yürürlüğe konulması gerekecektir.

Türkiye, Topluluğun 1973'te dokuz tam üyeye çıkması üzerine hazırlanan *Tamamlayıcı Protokol*'ü henüz parla-

BOŞA ÇIKAN UMUT AET: Ortaklık Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden 80'li yıllara kadar AET Türkiye'nin ihracat açısından en çok umut bağladığı pazardı. Ama ilişkilerin istenildiği gibi gelişmemesi bu umudu boşa çıkardı. Henüz umudun kesilmediği yıllarda Dışişleri Bakanı Halûk Bayülken'in İzmir Fuarı'nda AET Pavyonu'nu ziyareti (1972).

Ortak Pazar ve TÜRKİYE

Neler getirecek ?

Üreticilere, tüketicilere; işçilere ve bölgelere

Üreticilere

Ortak Pazar ve Yunanistan

Kimler imzalıyacak ?

İşçilere

ORTAK PAZAR VE BASIN: Ankara Anlaşması'nın arifesinde Cumhuriyet Gazetesi, "Ortak Pazar" üyeliğinin olumlu ya da olumsuz etkileri üzerine başlayan tartışmaya geniş yer vermişti.

Neler Yazılmıştı?

"Müşterek Pazar'a üye olmanın Türk ekonomisi bakımından arzettiği asıl tehlike, onun iktisadi kalkınmasını henüz tamamlayamamış olmasından daha doğrusu Altı'ların gelişme seviyesinin Türkiye'ninkine nazaran çok ilerde bulunmasından doğmaktadır. Gelişme seviyeleri ve sanayileşme dereceleri bakımından aralarında mevcut muazzam farklar, tam entegrasyon halinde Türk millî ekonomisinin aleyhinde işleyebilir ve Türkiye'nin kalkınma hızını yavaşlatabilir.

Prof. Dr. Besim Üstünel "Avrupa Müşterek Pazarı'nın Türk Ekonomisi Üzerindeki Muhtemel Tepkileri", 1962

"...Fakir bir bölge ile zengin bir bölge arasında iktisadi bir birlik meydana getirilirse, neticede kutuplaşma tesiri hasıl olacak, kutup teşkil eden zengin bölge bütün iktisadi faaliyetleri kendine doğru çekecek ve dolayısıyla fakir olan bölge daha da fakirleşecektir. Prof. Dr. Besim Üstünel, bu nazariyeyi kabul ederek, Müşterek Pazar'a girmemizin esas itibariyle kalkınma hızımızı yavaşlatacağını düşünüyor... Kutuplaşma nazariyesinde, bilhassa sınaî inkişaf hızı mevzuunda, bir hakikat payının mevcut olduğu şüphesizdir. Fakat emek gücünün hareketleri ve ziraat sektörünün inkişafı gibi hayatî mevzularda, mezkûr teoride noksanlar vardır... Etraflı tetkiklerin mahsulü olmamakla beraber, gerek emeğin istihdamı, gerek ziraatın inkişafı bakımında Müşterek Pazarın müspet tesirler icra edeceği kanaatine temayül ediyorum."

Doç. Dr. Osman Okyar a.g.e., 1962

"Kanaatimce, manidar bir safhaya ancak 10-15 sene sonra girecek olan bir üyelik anlaşmasına teşebbüs etmektense, mevcut imkânlarımızı serbestçe kullanarak mümkün olan en yüksek hızla kalkınmaya çalışmak en doğru harekettir. Bu takdirde, kalkınmamazın Avrupa ile entegrasyonumuzu kolaylaştırıcı bir yönde gelişmesini sağlamak üzere, Müşterek Pazar ile, bazı sınaî mamuller ihraç etmemize imkân verecek, uzun vadeli ticaret anlaşmaları yapmaya çalışmamız ve gayretlerimizi böyle bir ticaret anlaşması elde etmeye teksif etmemiz gerekecektir."

Prof. Sadun Aren a.g.e., 1962

TÜRKİYE-AET TİCARETİ

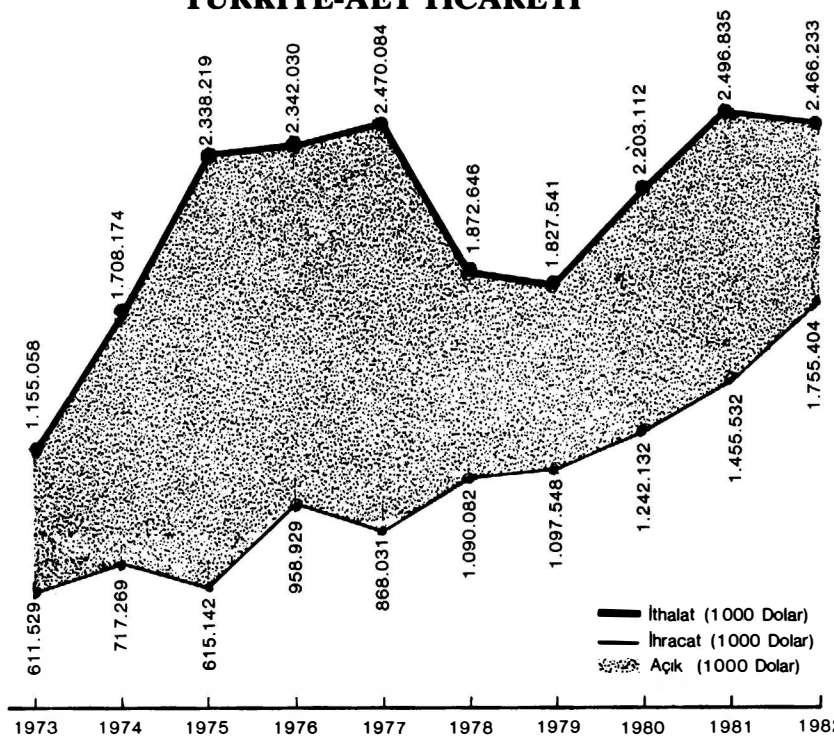

TÜRK DIŞ TİCARETİNDE AET'NİN YERİ

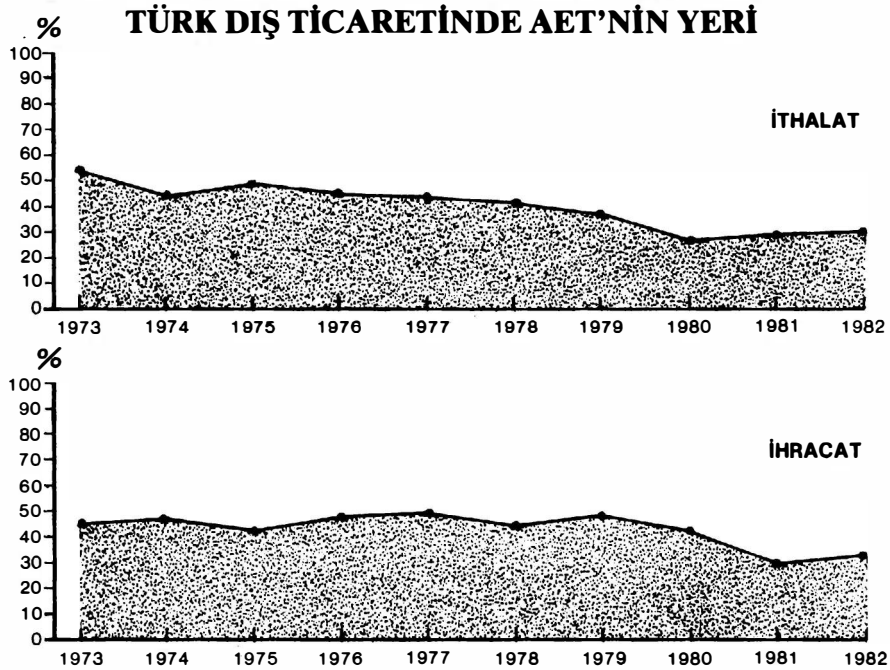

Not: AET'ye 1981'de onuncu üye olarak giren Yunanistan'ın ihracatımızdaki payı yüzde 0.5, ithalatımızdaki payı ise yüzde 0.3'tür.

Kaynak: TÜSİAD raporları

mentodan geçirip imzalamadı. Nedeni; konsolide liberasyon oranını % 40'a çıkarırken bunu yeni üyelere de yaygınlaştırmak istememesi.

1981'de tam üyeliğe geçen Yunanistan ile uyum anlaşmasını hazırlaması ve imzalaması gerekir.

Topluluğun serbest mübadele bölgesi ile yaptığı anlaşma ve OGT'yi ilgilendiren öbür anlaşmalar için ilgili ülkelerle görüşmeler yapıp, anlaşmaları imzalayıp, yükümlerini yerine getirmesi gerekirken, bugüne dek bu işlemler de yapılmadı.

Türkiye'nin OTP'na uyum sağlamak için hazırlık yapması gerekiyor. Bugüne dek, bu konuda ne ciddi bir araştırma ne de hazırlık yaptı.

Katma değer vergisini yürürlüğe koyarak, Topluluk ile dolaylı vergilerde uyumu sağlaması gerekiyor. Bu konuda çeşitli tasarılar hazırlanmış olmakla birlikte, henüz parlamentodan geçip uygulamaya gireni yok.

Topluluk'tan Kaynaklanan Aksaklıklar: 1976'da başlaması gereken emeğin serbest dolaşımı ile ilgili hazırlıklarda Topluluk, 1976 ve 1979 görüşmelerinde çok kısıtlı birkaç idarî önlem almakla

AET Genel Sekreteri Emile Noel

ZİRVELER: Avrupa Ekonomik Topluluğu üyesi devletlerin devlet ve hükümet başkanları zirvelerde uluslararası ekonomik sorunları ayrıntılı olarak görüşürler. 21 Mart 1983'te Brüksel'de yapılan toplantıda İspanya ve Portekiz'in üyeliği ile ortaklığın bütçesinde yapılması düşünülen reform görüşüldü.

yetindi; bunu 1980'deki vize uygulaması izledi.

1976-1980 arası yıllarda Ortaklık Konseyi düzenli toplanamadı, tarım tavizlerinde de önemli bir genişleme sağlanamadı.

1982'de Topluluk'la Türkiye arasında ilişkiler tekstil ürünleri nedeniyle gerginleşti. Nisan ayında Türkiye'nin uyguladığı vergi iadelerini damping olarak kabul eden Topluluk, Türkiye tekstil ürünlerine % 12 vergi uygulamaya başladı. Türkiye bu uygulamaya Topluluk çıkışlı çelik ürünlerine %15'lik ek vergi uygulayarak karşılık verdi. Gerginlik 14 Ağustos'ta yapılan anlaşmayla kısmen giderildi. Türkiye pamuk ipliğinde fiyat artışını kabul ederken, Topluluk da antidamping vergisini kaldırdı. Ancak, Türkiye'nin pamuk ipliği ile konfeksiyon ürünlerine oldukça kısıtlayıcı kararlar konuldu.

Bununla birlikte 3.Malî Protokol gereğince Türkiye, Topluluk tarafından verilen krediden 1977-1981 arasında yararlanabildi.

600 milyon dolara bağlanan dört yıllık 4.Malî Protokol ise siyasal nedenlerden ötürü halen (Ağustos 1983) işlerlik kazanamadı.

Gerek Topluluk gerek Türkiye karşılıklı olarak yükümleri Katma Protokol'un 60.maddesine dayanarak aksattılar ●

KAYNAKÇA

- Doç.Dr. İzzettin Doğan, *AET Hukuk Düzeni ve Türk Anayasa Düzeni,* İKVK, İstanbul, 1977, 4 Cilt.
- İktisadi Kalkınma Vakfı, *Avrupa Topluluğu'nun Oluşması: 1958 - 1972,* İstanbul, 1973.
- Ergin Nomer, Özer Eskiyurt, *Avrupa Sözleşmeleri,* İÜ Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1975.
- Doç.Dr. Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Açısından Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun Yaptığı Anlaşmalar,* A Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Prof. Dr. Seza Reisoğlu, *Özellikle İşçi Dolaşımı, Yerleşme ve Hizmet Edinimi Serbestisini Düzenleyen Kurallar,* A Ü Hukuk Fakültesi, 1973.
- Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, *Ortak Pazar İşçi Hareketleri,* Ankara, 1970.

AET - Türkiye:

- *Avrupa Ekonomik Topluluğu Mevzuatı,* İstanbul, Lebib Yalkın Yayınları.
- Mehmet Ali Birand, *Bir Pazar Hikâyesi; Türkiye - AET İlişkileri,* Ankara, 1978.
- Prof.Dr. Gülten Kazgan, *100 Soruda Ortak Pazar ve Türkiye,* İstanbul, 1975.
- Prof.Dr. Osman Okyar, Dr. Okan Aktan, *Economic Relations Between Turkey and the EEC,* HÜ yayını, Ankara 1977.
- TÜSİAD, *Avrupa Ekonomik Topluluğu Üzerine Görüşler, Yaklaşımlar,* İstanbul 1977.
- TÜSİAD, *AET ile İlişkileri Özel Kesim Nasıl Değerlendiriyor?,* İstanbul, 1977.
- Doç.Dr.Ali Sait Yüksel, *Ortak Pazar'ın Sosyal Düzeni ve Ortak Pazar'la İlişkilerimizin Sanayimiz Açısından Sosyal Yapıya Muhtemel Etkileri,* TİSK Ankara, 1973.
- Prof.Dr. Ali Sait Yüksel, *Türkiye İlişkileri Açısından Avrupa Ekonomik Topluluğu,* EİTİA Eskişehir, 1975.

Avrupa Topluluğu Komisyonu Enformasyon Temsilciliği Yayınları:

- *Avrupa Dergisi,* (Aylık).
- *Avrupa Topluluğu Nedir?,* 1976.
- *AET - Türkiye İlişkileri,* 1976.
- *Turkey - EEC. Relations: 1963 - 1977.*
- *Avrupa Topluluğu'nun Organları Nasıl Çalışır - AET Anlaşmasının Temel Maddeleri,* 1977.
- *Avrupa Topluluğu'nun Tarım Politikası, 1977.*
- *Avrupa Çevre Politikası,* 1977.
- *Avrupa Topluluğu Tüketiciye Nasıl Yardım Ediyor?* 1978.
- *Avrupa Topluluğu'nda Gümrük Birliği,* 1978.
- *Avrupa Topluluğu Sözlüğü,* 1978.
- *Sayılarla Avrupa Topluluğu,* 1978.
- *Avrupa Topluluğu'nun Sosyal Politikası,* 1978.
- *Avrupa Topluluğu'nun Enerji Politikası,* 1978.

TÜRKİYE-AET İLİŞKİLERİNİN KRONOLOJİSİ

1957

28 Mart Roma. AET ve EURATOM Antlaşmaları Belçika, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda tarafından imzalandı.

1958

1 Ocak AET ve EURATOM Antlaşmaları yürürlüğe girdi.

1959

8 Haziran Yunanistan AET'ye Ortaklık talebinde bulundu.
31 Temmuz Türkiye AET'ye Ortaklık talebinde bulundu.
11 Eylül Altılar Bakanlar Konseyi bu iki ülkenin taleplerini onaylayarak görüşmeleri paralel olarak yürütmeyi kararlaştırdı.
28-30 Eylül Katılmayı, 22 yıllık bir geçiş döneminden sonra amaç olarak saptayan Türkiye-Komisyon görüşmeleri yapıldı.

1960

1 Mart Altılar Bakanlar Konseyi Yunanistan'la görüşmelerin başlamasını ve Türkiye ile görüşmelerin takip edilmesini kararlaştırdı.

1961

9 Temmuz Yunanistan-AET Ortaklık Antlaşması imzalandı.
24 Ağustos Altı'lara Gümrük Birliği teklif etmek için Türkiye'de memorandum.
27 Eylül Fransa, Bakanlar Konseyinde Türkiye ile olan bütün görüşmelerin ertelenmesini istedi.
14 Ekim Türkiye'de genel seçimler yapıldı.

1962

27 Mart Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin ve De Gaulle arasındaki bir görüşmeden sonra Fransa'nın vetosu iptal edildi.
8-12 Ekim Türkiye-AET resmi görüşmeleri başladı.
1 Kasım Atina Antlaşması yürürlüğe girdi.

1963

25 Haziran Brüksel. Türkiye-AET Ortaklık Anlaşması paraf edildi.
12 Eylül Ankara.Feridun Cemal Erkin, Joseph Luns (Konsey Başkanı) ve Walter Halstein (Komisyon Başkanı) tarafından Türkiye-AET Ortaklık Anlaşması imzalandı.

1964

1 aralık Ankara Anlaşması yürürlüğe girdi. Hazırlık döneminin başlangıcı (5 yıl). İlk Ortaklık Konseyi.

1966

16-17 Mayıs Brüksel. Türkiye-AET Karma Parlamento Komisyonu'nun ilk toplantısı yapıldı.

1967

21 Nisan Yunanistan. Albayların darbesi. Yunanistan-AET Ortaklığı dondurulduu.
16 Mayıs Brüksel. Süleyman Demirel, 5.Ortaklık Konseyi'nde Ortaklık Anlaşmasının ikinci dönemine geçilmesini teklif etti. Topluluk cevabı: hazırlık dönemi daha tamamlanmamıştır.

1968

5 Nisan 8.Ortaklık Konseyi.Türkiye 2. Döneme geçilmesi teklifini yineledi.
9 Aralık Brüksel. 9. Ortaklık Konseyi 2. Döneme geçiş için görüşmelerin başlatılmasını kararlaştırdı.

1969

6 Şubat Görüşmeler başladı.

1970

23 Kasım Brüksel. Katma Protokol imzalandı.

1971

5 Temmuz Katma Protokol Millet Meclisi'nde 69'a karşı 149 oyla kabul edildi.
22 Temmuz Senota'da kabul edildi.

1972

10-18 Şubat Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken, Katma Protokol şartlarında bir yumuşama teklif etmek için Devlet Planlama Teşkilatı'ndan bir heyetle Altı'ların başkentlerini ziyaret etti.
14 Nisan Türkiye.Topluluk Devlet ve Hükümet Başkanları Doruk Toplantısı'na ve politik işbirliğine katılma talebinde bulundular.

1973

1 Ocak Topluluğun genişlemesi; Türkiye-AET Katma Protokol'ü yürürlüğe girdi.
30 Haziran Ankara. 19. Ortaklık Konseyi. Ek Protokol imzalandı.

1974

25 Nisan Komisyon Başkanı Ortoli'nin Türkiye'yi ziyareti. Bülent Ecevit Türkiye-AET ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesini teklif etti.
14 Ekim Luksemburg. 20. Ortaklık Konseyi. İstifa Eden Hükümetin Dışişleri Bakanı Turan Güneş Ortaklığın tekrar gözden geçirilmesinin şart olduğunu belirtti.

1975

Nisan Ankara'da Komisyon Temsilciliği açıldı.

1976

1-2 Mart Brüksel. 22. Ortaklık Konseyi. Türk Dışişleri Bakanı Çağlayangil Katma Protokol'ün tekrar gözden geçirilmesi talebini yineledi.
9 Nisan İzmir. Sanayi ve Ticaret Odaları Birliği'nin 11 Başkanının Gümrük Birliği'nden vazgeçilmesini isteyen bildirisi yayınlandı.
20 Aralık Brüksel. 23. Ortaklık Konseyi. Tarım konusunun tekrar incelenmesi, işçilerin serbest dolaşımının ilk dönemi ve 3. Mali Protokol üzerinde anlaşmaya varılması. Topluluk Türkiye'ye bir ekonomik ve ticari işbirliği önerdi.

1977

12 Mayıs Brüksel. 3. Mali Protokol imzalandı.
28 Ekim Brüksel. Enerji Bakanı Kamran İnan'ın Komisyonu ziyareti. İnan, enerji alanında özgün bir işbirliği talebinde bulundu.
31 Aralık Hükümet, Topluluk karşısında Türkiye'nin gerçekleştirmek zorunda olduğu ikinci tarife indirimini ve Türk Gümrük tarifesinin Topluluk Gümrük tarifesiyle bütünleşmesini ertelemeyi kararlaştırdı.

1978

25 Mayıs Brüksel. Bülent Ecevit'in ziyareti. Ecevit, Komisyon Başkanı Jenkins'e Türkiye'nin zorunluluklarının belirli bir dönem için dondurulmasını ve Türkiye'nin bu zorunlulukları yerine getirebilmesi için daha fazla bir Topluluk yardımı teklif etti.
23 Eylül Bonn. Almanya Federal Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Genscher'in Türk Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün'e mektubu. Mektupta politik işbirliği çerçevesinde Dokuz'ların, Dışişleri Bakanları tarafından alınan pozisyonlardan Türkiye'yi haberdar etmek konusunda anlaşmaya vardıkları belirtiliyordu.
4-11 Ekim Brüksel. Türkiye-Komisyon aydınlatıcı görüşmeleri. Türk Heyeti, 5 yıllık plan süresince Türkiye'nin zorunluluklarının dondurulmasını ve aynı dönem için Topluluk ve üyeleri tarafından 8 milyar dolarlık bir mali yardım yapılması teklifinde bulundu.
4-5 Aralık Brüksel. Avrupa Topluluğu Konseyi. Komisyon Başkanı Jenkins Türkiye'ye yapılacak mali yardımın önemini belirten mektubunu devlet ve hükümet başkanlarına gönderdi.

1979

8 Mayıs Brüksel. Dışişleri Bakanları Konseyi Türkiye'nin talepleri karşısında Topluluk cevabını saptadı. Türkiye'nin zorunluluklarının daha ileri bir tarihe atılması ve bazı Topluluk zorunluluklarının ertelenmesi üzerinde anlaşma. 4. Mali Protokol görüşmesi. 75 milyon h.b.'lik özel yardım.
21 Mayıs Ankara. Sanayi ve Ticaret Odaları Birliği'nin Türkiye'nin katılmaya adaylığını koymasını istediği bildirildi.
19-21 Eylül Ankara. İrlanda Dışişleri Bakanı ve Konsey Başkanı Michael O'Kennedy'nin ve Komisyon Başkan Yardımcısı Haferkampf'ın ziyareti. Türk Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün Topluluk tekliflerini ve politik işbirliği önerisini reddetti.

1980

7 Ocak Dışişleri Bakanı Erkmen'in Genscher'in politik iş birliği konusundaki mektubuna cevabı; Erkmen mektubunda önerilen mekanizmanın geliştirilmesini istedi.
4-5 Şubat Brüksel. 25. Ortaklık Konseyi. Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen Türkiye'nin taleplerini geri çektiğini ve Topluluk tekliflerini görüşmeye hazır olduğunu açıkladı. Konsey'i takiben, bir basın toplantısında Erkmen Türkiye'nin adaylığını yıl sonundan önce koyacağını söyledi.
30 Haziran Brüksel. 26. Ortaklık Konseyi. Topluluk tarım ürünleri gümrük tarifelerinin azaltılması, sosyal sorunlar, 75 milyon h.b.'lik özel yardım ve 4. Mali Protokol üzerinde anlaşma.
Hayrettin Erkmen, Konsey'de Türkiye'nin yıl sonundan önce adaylığını koyacağını açıkladı.
12 Eylül Türk Silahlı Kuvvetleri yönetime el koydu.
16 Eylül Dokuzlar Dışişleri Bakanları "Topluluğun Türkiye ile işbirliğini sürdüreceğini" açıkladı.
3 Aralık Brüksel. Büyükelçiler düzeyinde AET- Türkiye Ortaklık Konseyi'nin 27. Dönem toplantısı yapıldı
15 Aralık Brüksel. Türk Dışişleri Bakanı İlter Türkmen Komisyon'u ziyaret etti.
19 Aralık Lüksemburg. Politik işbirliği çerçevesindeki ilk AET-Türkiye teması gerçekleştirildi.

1981

15 Şubat Avrupa Toplulukları Komisyonu'nun iki uzmanı 105 milyon dolarlık yardım programını görüşmek üzere Ankara'ya geldi.
25 Şubat Batı Avrupa Birliği Parlamento Komisyonu'ndan bir grup delege Türkiye'yi ziyaret ederek Devlet Başkanı Kenan Evren'le görüştüler.
27 Şubat 1981 yılı için açılan kotalar belirlendi. Kotalar pamuk ipliği için 1099 ton, pamuklu dokumalar için 2587 ton ve halılar için 198 ton olarak belirlendi. Ayrıca Türk ihraç ürünleri için 1 Ocak 1981'den geçerli olmak üzere ortak gümrük tarife oranları % 50'den, % 25'e indi.
22 Mart Dışişleri Bakanı İlter Türkmen Lahey'de Avrupa Siyasal İşbirliği Dönem Başkanı Van Der Klauw ile bir görüşme yaptı. Görüşmede uluslararası konular ele alındı.
10 Nisan Avrupa Parlamentosu Türkiye'yi yeren ağır bir karar suretini kabul etti.
19 Mayıs Brüksel'de toplanan Avrupa Topluluğu Dışişleri Bakanları Konseyi Türkiye'ye toplam 600 Milyon Avrupa Hesap Birimi tutarında bir yardımda bulunulmasını öngören 4. Mali Protokol'ü onayladı. Bu miktar 1981 Kasım ayında başlamak üzere 5 yıllık bir süre içinde verilecek.
5 Haziran AET-Türkiye Ortaklık Konseyi Türk Hükümetinin isteği üzerine Brüksel'de büyükelçiler düzeyinde toplandı.
16 Haziran Topluluk ile Türkiye arasındaki 4. Mali Protokol görüşmeleri tamamlandı. Taraflar Mali Protokol'ün yürürlüğe giriş tarihini 1 Kasım 1981 olarak kabul etti.
18 Eylül Dışişleri Bakanı İlter Türkmen Brüksel'de Avrupa Topluluğu Komisyon Başkanı Gaston Thorn ile görüştü.
Ekim Avrupa Yatırım Bankası Türkiye'ye 44 Milyon Avrupa Hesap Birimi tutarında üç kredi vermeyi kabul etti. Böylece Üçüncü Mali Protokol'de yer alan kredilerin tümü kullanılmış oldu.
3 Aralık Avrupa Komisyonu Türk çıkışlı pamuk ipliği ithalatında fiyat indirimini geçici olarak dondurma kararı aldı.

1982

12 Ocak Dışişleri Bakanı İlter Türkmen Avrupa Topluluğu Komisyon Başkanı Gaston Thorn ile görüştü.

Mart Avrupa Topluluğu Bakanlar Konseyi Dönem Başkanı Leo Tindemans bir günlük resmi bir ziyaret için Ankara'ya geldi.

2 Nisan Türkiye-Avrupa Topluluğu Ortaklık Konseyi Brüksel'de büyükelçiler düzeyinde toplandı. Toplantıda anlaşma olmaması üzerine Topluluk Türk Pamuk ürünlerine % 12'lik anti-damping vergisi uygulamaya başladı. Bunun üzerine Türkiye AET çıkışlı demir-çelik ürünlerine % 15 oranında özel fon uygulamaya başladı.

19-23 Nisan Avrupa Parlamentosu toplantısında Türkiye yine gündemde idi.

Temmuz Avrupa Parlamentosunda Türkiye yine gündeme geldi. Bir soruya cevap veren Oleson, Türkiye'ye 1981'de uygulanan yöntemin, yani Topluluk tarafından yapılacak yardımların ihtiyat bölümünü aktarıp dondurma yolunun izleneceğini belirtti.

28 Temmuz Türk Malı T-Shirtlerin tüm Topluluk ülkelerine ithali 15 Ekim'e kadar yasaklandı.

Ekim Devlet Bakanı Sermet Refik Pasin, Haferkampf ve sanayi işleriyle sorumlu Bakan yardımcısı ile görüştü. Görüşmede demokrasiye geçiş süresi ve 4. Mali Protokol'e ilişkin sorunlar görüşüldü. Topluluk, Türkiye'den yapılan kuru üzüm ithalatı için kısıtlamalar getirdi.

TÜRKİYE İLE AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU ARASINDA BİR ORTAKLIK YARATAN ANLAŞMA

Başlangıç

Bir yandan,
Türkiye Cumhurbaşkanı,
Öte yandan
Majeste Belçikalılar Kralı,
Federal Almanya Cumhurbaşkanı,
Fransa Cumhurbaşkanı,
İtalya Cumhurbaşkanı,
Altes Ruayal Lüksemburg Büyük Düşesi,
Majeste Hollanda Kraliçesi,
ve Avrupa Ekonomik Topluluğu Konseyi

Türk Halkı ile Avrupa Ekonomik Topluluğu içinde bir araya gelmiş halklar arasında gittikçe daha sıkı bağlar kurmaya AZİMLİ OLARAK;

Türkiye ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'ndaki yaşama şartlarının, hızlandırılmış bir ekonomi ilerleyişi ve uyumlu bir alış-veriş genişlemesi ile devamlı olarak iyileşmesini, böylece Türkiye ekonomisi ile Topluluk üyesi Devletlerin ekonomileri arasındaki arayı azaltmayı sağlamaya KARARLI OLARAK;

Türk ekonomisinin kalkınmasının ortaya koyduğu özel sorunları ve belli bir sürede Türkiye'ye bir ekonomik yardım yapılması gerekliliğini GÖZÖNÜNDE BULUNDURARAK;

Türk halkının yaşama seviyesini iyileştirme çabasına, Avrupa Ekonomik Topluluğunun getireceği desteğin, ilerde Türkiye'nin Topluluğu katılmasını kolaylaştıracağını KABUL EDEREK;

Avrupa Ekonomik Topluluğunu kuran Antlaşmanın esindiği ülküyü birlikte izleyerek, barış ve hürriyet güvencesini pekiştirmeye AZMEDEREK;

Avrupa Ekonomik Topluluğunu kuran antlaşmanın 238'inci maddesi uyarınca Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında ortaklık yaratan bir anlaşma aktini KARARLAŞTIRMIŞLAR ve bunun için:

TÜRKİYE CUMHURBAŞKANI:
Dışişleri Bakanı Bay Feridun Cemal ERKİN'i

MAJESTE BELÇİKALILAR KRALI:
Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Bay Paul Henri SPAAK'ı

FEDERAL ALMANYA CUMHURBAŞKANI:
Dışişleri Bakanı Bay Gerhard SCHROEDER'i

FRANSA CUMHURBAŞKANI:
Dışişleri Bakanı Bay Maurice COUVE MURVİLLE'i

İTALYA CUMHURBAŞKANI:
Hazine Bakanı Bay Emilio COLOMBO'yu

ALTES RUAYAL LÜKSEMBURG BÜYÜK DÜŞESİ:
Hükümet Başkan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Bay Eugène SCHAUS'u

MAJESTE HOLLANDA KRALİÇESİ:
Dışişleri Bakanı Bay Joseph M.A.H. LUNS'u

ve Avrupa Ekonomik Topluluğu Konseyi:
Avrupa Ekonomik Topluluğu Konseyin şimdiki Başkanı ve Hollanda Dışişleri Bakanı Bay Joseph M.A.H. LUNS'u tam yetki ile atamışlardır. Adları geçenler, yetki belgelerinin karşılıklı olarak verilmesinden ve bunların usul ve şekil bakımından uygunluklarının anlaşılmasından sonra, aşağıdaki hükümler üzerinde uyuşmuşlardır.

Kısım - I
İLKELER

Madde 1- Bu Anlaşma ile Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında bir Ortaklık kurulmuştur.

Madde 2- 1. Anlaşmanın amacı, Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasını ve Türk halkının çalıştırılma seviyesinin ve yaşama şartlarının yükseltilmesini sağlama gereğini tümü ile gözönünde bulundurarak, Taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmektir.

2. Yukarıki fıkrada belirtilen amaçların gerçekleştirilmesi için 3, 4 ve 5'inci maddelerde gösterilen şartlara ve usullere göre bir gümrük birliğinin gittikçe gelişen şeklide kurulması öngörülmüştür.

3. Ortaklığın;
a) Bir hazırlık dönemi,
b) Bir geçiş dönemi,
c) Bir son dönemi,
vardır.

Madde 3- 1. hazırlık döneminde Türkiye, geçiş dönemi ve son dönem boyunca kendisine düşecek yükümleri üstlenebilmek için Topluluğun yardımı ile ekonomisini güçlendirir.

Bu hazırlık dönemine ve özellikle Topluluğun yardımına ilişkin uygulama usulleri, Anlaşmaya ekli Geçici Protokol ile Mali Protokolde belirtilmiştir.

2. Hazırlık döneminin süresi Geçici Protokolde öngörülen usullere uygun uzatma dışında beş yıldır, Geçiş dönemine, Geçici Protokolün 1'nci maddesinde öngörülen şartlara ve usullere uyularak geçilir.

Madde 4- 1. Geçiş döneminde Akit Taraflar, karşılıklı ve dengeli yükümler esası üzerinden:

— Türkiye ile Topluluk arasında bir gümrük birliğinin gittikçe gelişen şekilde yerleşmesini,

— Ortaklığın iyi işlemesini sağlamak için Türkiye'nin ekonomik politikalarının Topluluğunkilere yaklaştırılmasını, bunun için de gerekli ortak eylemlerin geliştirilmesini sağlarlar.

2. Bu dönemin süresi, birlikte öngörülebilecek istisnalar saklı kalmak üzere, on iki yılı geçemez. Bu istisnalar, gümrük birliğinin makul bir süre içinde kurulup tamamlanmasına engel olmaz.

Madde 5- Son dönem gümrük birliğine dayanır ve Akit Tarafların ekonomi politikaları arasındaki koordinasyonun güçlendirilmesini gerektirir.

Madde 6- Ortaklık rejiminin uygulanmasını ve gittikçe gelişmesini sağlamak için Akit Taraflar, anlaşma ile verilen görevlerin sınırları içinde eylemde bulunan bir Ortaklık Konseyi'nde toplanırlar.

Madde 7- Akit Taraflar, bu anlaşmadan doğan yükümlerin yerine getirilmesini sağlayıcı her türlü genel ve özel tedbirleri alırlar.

Taraflar, anlaşma hedeflerinin gerçekleştirilmesini tehlikeye düşürebilecek her türlü tedbirden sakınırlar.

Kısım - II
GEÇİŞ DÖNEMİNİN UYGULANMAYA KONMASI

Madde 8- 4'üncü maddede anılan amaçların gerçekleşmesi için Ortaklık Konseyi, geçiş döneminin başlamasından önce ve Geçici Protokolün 1'nci maddesinde öngörülen usule göre, Topluluğu kuran Antlaşmanın kavradığı ve gözönünde bulundurulması gereken alanlarla, özellikle bu kısımda gözetilenlere mahsus hükümlerin uygulama şartlarını, usullerini, sıra ve sürelerini ve yararlı görülecek her türlü korunma kurallarını tesbit eder.

Madde 9- Akit Taraflar, Anlaşmanın uygulanma alanında, 8'inci maddenin uygulanması ile ilgili olarak ortaya konabilecek özel hükümler saklı kalmak üzere, uyurluk dolayısıyla uygulanan her türlü ayrımın, Topluluğu kuran Antlaşmanın 7'nci maddesinde anılan ilke uyarınca yasak olduğunu kabul ederler.

Bölüm - 1
GÜMRÜK BİRLİĞİ

Madde 10

1. Anlaşmanın 2'nci maddesinin 2'nci fıkrasında öngörülen gümrük birliği, mal alışverişlerinin tümünü kavrar.

2. Gümrük Birliği:

— Topluluk üyesi Devletlerle Türkiye arasında, ithalatta olduğu gibi ihracatta gümrük vergileri ve eşit etkili resimlerin ve miktar kısıtlamalarının, milli üretime, Anlaşmanın hedeflerine aykırı bir koruma sağlamayı gözeten eşit etkili başka her türlü tedbirin yasaklanmasını;

— Türkiye'nin üçüncü memleketlerle ilişkilerinde, Topluluğun Ortak gümrük Tarifesinin kabulünü ve Toplulukça dış ticaret konusunda uygulanan sair mevzuata yaklaşmayı kapsar.

Bölüm - 2
TARIM

Madde 11

1. Ortaklık rejimi Topluluğun ortak tarım politikasını gözönünde bulunduran özel usullere göre, tarımı ve tarım ürünleri alışverişini de kavrar.

2. Tarım ürününden, Topluluğu kuran Antlaşmanın 11'nci Ek'inin konusu olan ve sözü edilen Antlaşmanın 38'inci maddesinin 3'üncü fıkrası hükümlerinin uygulaması ile halen tamamlanmış bulunan listede sayılı ürünler anlaşılır.

Bölüm - 3
EKONOMİK NİTELİKTEKİ SAİR HÜKÜMLER

Madde 12- Akit Taraflar, aralarında serbest işçi akımını kademeli olarak gerçekleştirmek için, Topluluğu kuran Antlaşmanın 48, 49 ve 50'nci maddelerinden esinmekte uyuşmuşlardır.

Madde 13- Akit Taraflar, yerleşme serbestliği kısıtlamalarını aralarında kaldırmak için, Topluluğu kuran Antlaşmanın 52 ila 56'ncı (dahil) maddeleri ile 58'inci maddesinden esinmekte uyuşmuşlardır.

Madde 14- Akit Taraflar, hizmet edimi serbestliği kısıtlamalarını aralarında kaldırmak için, Topluluğu kuran Antlaşmanın 55, 56 ve 58 ilâ 65'inci (dahil) maddelerinden esinmekte uyuşmuşlardır.

Madde 15- Topluluğu kuran Antlaşmanın ulaştırma ile ilgili hükümlerinin ve bunların uygulanması dolayısıyla girişilmiş olan tasarrufların Türkiye'ye teşmili şartları ve usulleri, Türkiye'nin coğrafya durumu gözönünde bulundurularak düzenlenir.

Madde 16- Akit Taraflar, Topluluğu kuran Antlaşmanın üçüncü büyük bölümünün 1'inci kısmında yeralan rekabet, vergileme ve mevzuatın yaklaştırılması ile ilgili hükümlerde anılan ilkelerin, ortaklık ilişkilerinde uygulanması gerektiğini kabul ederler.

Madde 17- Anlaşmaya taraf olan her Devlet, ekonomisine, fiyat seviyesi kararlığı içinde devamlı ve dengeli bir genişleme sağlarken, genel ödeme bilânçosuna denge sağlamak ve parasına olan güveni devam ettirmek için gerekli ekonomi politikasını uygular.

HAZIRLIK DÖNEMİ'NİN İLK ADIMI: 12 Eylül 1963'te yapılan Ankara Antlaşması'nın belgeleri 20 Ekim 1964 tarihinde imzalandı. 1 Aralık 1964'te yürürlüğe giren antlaşma, AET'nin Türkiye'ye sınırlı da olsa tek yanlı tavizler tanıdığı, 5 yıllık Hazırlık Dönemi'ni başlattı. Türkiye, isterse, bu dönemi 11 yıla kadar uzatabilme hakkına sahipti. Fakat bu yönde bir istekte bulunmadı ve Hazırlık Dönemi 1969'da sona erdi.

Taraf Devlet, bu hedeflere ulaşmak için konjonktür politikası ve özellikle mali politika ve para politikası uygular.

Madde 18- Antlaşmaya taraf olan her Devlet, kambiyo kurları konusunda ortaklık amaçlarının gerçekleştirilmesini sağlamaya elverişli bir politika uygular.

Madde 19-Türkiye ve Topluluk üyesi Devletler, Anlaşmanın uygulanmasında mal, hizmet, sermaye ve kişi akımının aralarında serbestleştirildiği ölçüde, mal, hizmet ve sermaye alış-verişlerine ilişkin ödeme veya transferlerle ücret ve sermaye transferlerinin, alacaklının veya faydalananların ikamet ettikleri memleket parası ile yapılmasına müsaade ederler.

Madde 20- Akit Taraflar, Antlaşma amaçlarının gerçekleştirilmesine yarayan Türkiye ile Topluluk üyesi Devletler arasındaki sermaye hareketlerini kolaylaştırmak için aralarında danışırlar.

Akit Taraflar, Topluluk memleketlerinden gelen ve Türk ekonomisinin kalkınmasına yardımı olabilecek sermayelerin Türkiye'de yatırımını teşvik eden her çeşit aracı araştırmaya çabalarlar.

Her üye Devlet ülkesinde ikamet edenler, Türkiye'nin başka bir üye Devlete veya üçüncü bir memlekete tanıdığı bütün kolaylıklardan özellikle yabancı sermaye eylemi ile ilgili kambiyo ve vergi konularındaki kolaylıklardan yararlanırlar.

Madde 21- Akit Taraflar, üçüncü memleketlerin ileride Topluluğa katılmaları veya ortak olmaları halleri de dahil olmak üzere üçüncü memleketler karşısındaki ticaret politikalarının koordinasyonunu ve bu alandaki karşılıklı çıkarlarının korunmasını sağlamaya elverişli bir danışma usulünü hazırlama konusunda uyuşmuşlardır.

Kısım - III
GENEL VE SON HÜKÜMLER

Madde 22

1. Anlaşma ile belirtilen amaçların gerçekleştirilmesi için, Anlaşmanın öngördüğü hallerde Ortaklık Konseyinin karar yetkisi vardır. İki taraftan her biri, verilmiş kararların yerine getirilmesinin gerektirdiği tedbirleri almakla yükümlüdür. Ortaklık Konseyi yararlı tavsiyelerde de bulunabilir.

2. Ortaklık Konseyi, Anlaşmanın hedeflerini gözönünde tutarak, ortaklık rejimi sonuçlarını belli aralıklarla inceler. Bununla beraber, hazırlık dönemi boyunca bu incelemeler bir görüş teatisi içinde kalır.

3. Geçici döneminin başlaması ile, ortaklık rejiminin gerçekleşmesi yolunda Anlaşma amaçlarından birine ulaşmak için Akit Tarafların bir ortak davranışı gerekli görüldüğü takdirde, Anlaşma bunun için gerekli davranış yetkisini öngörmese bile, Ortaklık Konseyi uygun kararları alır.

Madde 23- Ortaklık Konseyini, bir yandan Türkiye Hükümetinden üyeler, öte yandan, Topluluk üyesi Devletler Hükümetlerinden, Konseyinden ve komisyonundan üyeler meydana getirir.

Ortaklık Konseyi üyeleri, içtüzüğün öngördüğü şartlarda kendilerini temsil ettirebilirler.

Ortaklık Konseyi, kararlarını oybirliği ile alır.

Madde 24- Ortaklık Konseyi Başkanlığı altışar aylık süreler için Türkiye ile Topluluk temsilcilerinden biri tarafından, sıra ile yapılır, ilk başkanlık süresi Ortaklık Konseyi kararı ile kısaltılabilir.

Ortaklık Konseyi içtüzüğünü yapar.

Ortaklık Konseyi, görevlerinde kendisine yardım edebilecek her komiteyi ve özellikle Anlaşmanın iyi yürütülmesi için gerekli işbirliği devamlılığını sağlayacak bir Komite kurmaya karar verebilir. Ortaklık Konseyi bu komitelerin görev ve yetkilerini belirtir.

Madde 25- 1. Her Akit Taraf, Anlaşmanın uygulama ve yorumu ile ilgili ve Türkiye'yi veya Topluluğu, Topluluk Üyesi bir Devleti ilgilendiren her anlaşmazlığını Ortaklık Konseyine getirebilir.

2. Ortaklık Konseyi anlaşmazlığı karar yolu ile çözebilir, keza anlaşmazlığı Avrupa Toplulukları Adalet Divanına veya mevcut herhangi bir başka yargı merciine götürmeyi kararlaştırabilir.

3. Taraflardan herbiri, kararın veya hükmün yerine getirilmesinin gerektirdiği tedbirleri almakta yükümlüdür.

4. Anlaşmazlık, işbu maddenin 2'nci fıkrasına göre çözülememiş ise Akit Tarafların geçiş dönemi ve son dönemde başvurabilecekleri tahkim vesair yargı usulü yollarını, Anlaşmanın 8'inci maddesi uyarınca Ortaklık Konseyi düzenler.

Madde 26- Anlaşmanın hükümleri, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunun yetki alanına giren maddelere uygulanmaz.

Madde 27- Ortaklık Konseyi, bir yandan Avrupa Parlamenter Asamblesi, Topluluğun Ekonomik ve Sosyal Komitesi ve öteki organları ile, öte yandan, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Türkiye'nin yukarıkileri karşılayan organları arasında işbirliğini ve temasları kolaylaştırmak için her türlü yararlı tedbirleri alır.

Bununla beraber, hazırlık dönemi süresince, bu temaslar yalnız Avrupa Parlamenter Asamblesi ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasındaki ilişkilerle sınırlanır.

Madde 28- Anlaşmanın işleyişi, Topluluğu kuran Antlaşmadan doğan yükümlerin tümünün Türkiye'ce üstlenebileceğini gösterdiğinde, Akit Taraflar, Türkiye'nin Topluluğa katılması olanağını incelerler.

Madde 29- 1. Anlaşma, bir yandan Türkiye Cumhuriyeti ülkesinde, öte yandan Belçika Krallığı, Federal Almanya Cumhuriyeti, Fransa Cumhuriyeti, İtalya Cumhuriyeti, Lüksemburg Büyük Dükalığı ve Hollanda Krallığının ülkelerinde uygulanır.

2. Gene Anlaşma, Topluluğu kuran Antlaşmanın 227'nci maddesinin 2'ci fıkrasının 1'nci bendinde gözetilenleri karşılayan alanlar bakımından, Fransız denizaşırı illerine de uygulanır.

Anlaşmanın başka alanlarla ilgili hükümlerinin sözü geçen illerde uygulanma şartları, Akit Taraflar arasında ileride varılacak anlaşma ile belirtilir.

Madde 30- Akit taraflarca Anlaşmaya eklenmesi uygun bulunan protokoller, Anlaşmanın ayrılmaz parçalarıdır.

Madde 31- Anlaşma, imza eden devletlerin kendi anayasa usullerine uyularak onaylanır; Topluluk yönünden Konseyce, Topluluğu kuran Antlaşma hükümleri uyarınca bir karar alınması ve bunun Akit Taraflara tebliği ile geçerli olarak akdedilmiş olur.

Yukarıki fıkrada anılan akdin tasdik ve tebliğ belgeleri Brüksel'de karşılıklı olarak verilir.

Madde 32- Anlaşma, 31'nci maddede sözü geçen tasdik belgelerinin karşılıklı olarak verilmesi tarihini kovalayan ikinci ayın ilk günü yürürlüğe girer.

Madde 33- İşbu Anlaşma, her metin eşitlikle geçerli olmak üzere, Türk, Alman, Fransız, İtalyan ve Hollanda dilleri ile ikişer nüsha olarak yazılmıştır.

AVRUPA KONSEYİ

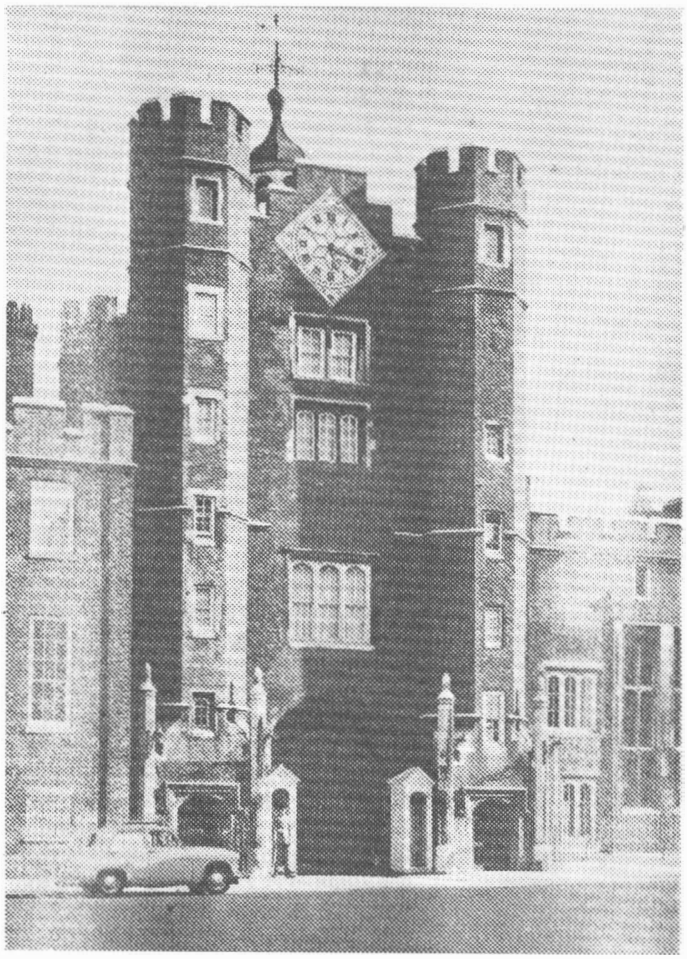

Avrupa Konseyi

Çerçeve Yazı

İnsan Hakları Komisyonu'na Nasıl Başvurulur?

Bu konuda ayrıca *Dış Politika, Anayasa ve İnsan Hakları* **maddelerine bakınız.**

Avrupa Konseyi

Kuruluşu

Avrupa Konseyi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ülkeleri arasında politik olduğu kadar kültürel bir birlik sağlanması yolunda atılmış en önemli adımlardan ve kurulmuş en önemli kuruluşlardan biridir. Avrupa birliği fikri İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda ağırlık kazanmıştı. 1948'de çeşitli Avrupa ülkelerinin devlet adamları La Haye Kongresi'nde bir araya gelerek böyle bir birliğin kurulmasına doğru ilk adımı attılar. 5 Mayıs 1949 tarihinde ise Londra'da on Avrupa devletinin dışişleri bakanları toplanarak Avrupa Konseyi'nin kurulmasını öngören antlaşmayı imzaladılar. Kurucu on devlet şunlardır: *Belçika, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İsveç, İrlanda, İtalya, Lüksemburg* ve *Norveç*. Bu antlaşma, Avrupa Konseyi Statüsü adıyla anılır. Statü 3 Ağustos 1949 tarihinde yürürlüğe girdikten sonra kurucuların çağrıları üstüne başka ülkeler de topluluğa katıldılar: *Türkiye* ve *Yunanistan* (1949), *İzlanda* (1950), *Federal Almanya*, ("Soğuk Savaş" atmosferi nedeniyle Almanya'nın katılması 1951'i buldu), *Avusturya (1956), Kıbrıs (1961)* (Avrupa Konseyi, Kıbrıs Rum Yönetimini tanımaktadır-1983-), *İsviçre* (1963) ve *Malta* (1965). 1977 yılında ise, diktatörlük rejimlerini yıkarak demokrasiye geçen *İspanya* ve *Portekiz* de Avrupa Konseyi üyesi oldular. Konsey'e son üye olan devlet *Liechtenstein*'dır (1978). Bu arada, bir devlet - Yunanistan - 1969 yılında üyelikten ayrılmış 1974'de yeniden üyeliğe alınmıştır.

Amaçları

Statü'nün birinci maddesi Konsey'in temel amacını şöyle tanımlar: *"Avrupa Konseyi'nin amacı, üyeleri arasında, ortak varlıkları olan ideal ve ilkeleri korumak, yaymak, ekonomik ve politik ilerlemelerini sağlamak için daha sıkı bir birlik meydana getirmektir. Bu amaca varmak için ortak sorunlar tartışılacak, anlaşmalar yapılacak, toplumsal ve kültürel alanlarda, hukukî ve yönetimsel sorunlarda birlikte hareket edilecek, insan haklarıyla ana özgürlükler korunacak ve geliştirilecektir. Ulusal savunmayla ilgili sorunlar Avrupa Konseyi'nin yetkileri arasına girmemektedir."*

Statü'nün üçüncü maddesinde de üyelik koşulları şu şekilde açıklanır:

"Avrupa Konseyi'nin her üyesi hukukun üstünlüğü ilkesini ve yetki alanı içinde bulunan her kişinin insan haklarından ve ana özgürlüklerden yararlanması esasını kabul eder. Birinci bölümde amaçlarla ilgili 1. maddede yazılı amacın güdülmesini içtenlikle ve fiilen katılmayı taahhüt eder."

Konsey'in Avrupa ülkeleri arasında sağlamayı amaçladığı politik birliğin temelini oluşturması düşünülen kültürel birliğin ana ilkeleri de Avrupa'nın ortak tarihî geçmişinden kaynaklanmaktadır:

İnsan Haklarını ve Ana Özgürlüklerini Korumaya İlişkin Avrupa Sözleşmesi ile Güvence Altına Alınan Haklar

Sözleşme ile korunan hakların ve özgürlüklerin büyük bir bölümü kamusal (medeni) yahut siyasal nitelikteki haklardır. Bunlardan başlıcaları aşağıda gösterilmiştir:

- Yaşama hakkı.
- Özgürlük ve kişi güvenliği hakkı.
- Adil olarak yargılanma hakkı.
- Özel yaşantıya ve aile yaşantısına, konut ve haberleşme özgürlüğüne saygı hakkı.
- Düşünce, vicdan, dinsel inanç özgürlüğü.
- Düşünce ve düşünceleri açıklama özgürlüğü.
- Toplanma ve dernek kurma özgürlüğü (sendika kurma ve sendikalara girme hakkı dahil).
- Evlenme ve aile kurma hakkı.

Bunlardan başka protokollerle güvence altına alınan haklar da şunlardır:

- Mülkiyete saygı gösterilmesi hakkı.
- Serbest dolaşma (seyahat) özgürlüğü ve konutunu serbestçe seçme hakkı.
- Eğitime ilişkin bazı haklar.
- Herhangi bir ülkeden, kendisininki dahil, ayrılma hakkı.

Aynı anlayış içinde sözleşme ve ekleri ile aşağıda değinilen yasaklar getirilmiştir:

- İşkence, insanlık dışı işlem (muamele) ya da cezaya çarptırma.
- Kölelik, kulluk ve zorla çalıştırma.
- Sözleşme ile güvence altına alınan hak ve özgürlüklerden yararlananlar arasında ırk, cinsiyet, dil nedeniyle ya da başka herhangi bir nedenle ayırım yapma.
- Bir devletin kendi vatandaşlarını sınır dışı etmesi, ya da vatandaşlarının yurda girmelerine engel olması.
- Yabancıların topluca sınırdışı edilmeleri.

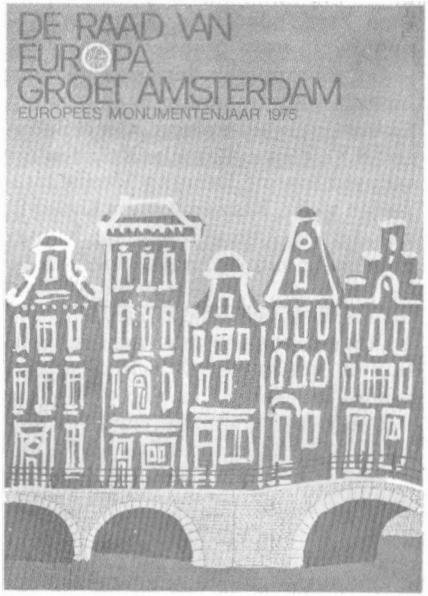

KÜLTÜR MİRASLARI: Avrupa Konseyi'ne göre, üye milletler ve devletler arasında daha güçlü bir politik birlik kurmanın önkoşulu ülkelerin birbirlerinin ve kendilerinin kültürlerini tanımalarıdır. Bu amaçla her yıl çeşitli faaliyetler düzenlenir. Avrupa Mimari Eserleri Koruma Yılı afişi (solda) ve Anadolu Medeniyetleri Sergisi panolarından biri.

"Konsey, Avrupa devletlerinin politik birleşmesini gerçekleştirmede eski Yunan felsefesi, Roma hukuku, Batı Hıristiyan Kilisesi, Rönesans hümanizmi ve Fransız Devrimi gibi ortak geleneklerden yararlanacaktır."

Böylece Avrupa Konseyi kuruluşunda demokratik ve insancıl değerlere büyük önem vermektedir. Pratik politik hedeflerle bu temel ilkeler arasında uyum olmasına ve çeşitli üye ülkelerin iç politikalarında bu ilkeleri çiğnememesine özen göstermektedir. Nitekim, kuruluşundan bu yana Konsey'i en çok uğraştıran sorunlardan biri bazı üye ülkelerde kurulan anti-demokratik rejimlere karşı izlenmesi gereken politikalar ve alınabilecek önlemler olmuştur.

Organları

Avrupa Konseyi'nin merkezi Fransa'nın Strasbourg şehrindedir. Statü'nün 10. maddesine göre Konsey'in başlıca iki organı vardır: *Bakanlar Komitesi* ve *Danışma (Parlamenter) Meclisi*. Bu iki organa yardım eden bir de *Genel Sekreterlik* bulunmaktadır. Bakanlar Komitesi, üye devletlerin dışişleri bakanlarından oluşur. Bakanlar, gerekli gördükleri durumlarda, yerlerine vekil (temsilci) tayin edebilirler. Komite'nin görevlerini sürekli olarak yapabilmesi için, üye devletler sürekli olarak Konsey'de bulunacak temsilciler tayin etmişlerdir. Bu temsilciler genel olarak ayda bir kere toplanırlar. Komite'nin, yöntemle ilgili sorunlar dışında kararlarını oybirliğiyle alması gerekmektedir. Konsey'in tek karar ve yürütme organı olan Bakanlar Komitesi, Avrupa ülkelerinin hükümetleri arasında beş yıllık çalışma planları hazırlar, yürütülmesine gözlemcilik yapar, Avrupa antlaşmalarını kabul eder ve hükümetlere tavsiyelerde bulunur. Bakanlar Komitesi, ayrıca Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde öngörülen haklarla özgürlüklerin korunması için geliştirilmiş güvence mekanizmasının temel taşlarından birini oluşturur.

Danışma Meclisi, Konsey'in genel görüşme organıdır ve asıl politik etkinliğin yürütüldüğü yer burasıdır. Tavsiye niteliğindeki kararlarını Bakanlar Komitesi'ne ulaştırır. Konsey Statüsü'nde bu meclise gelen temsilcilerin milletvekili olmasını gerektiren bir hüküm olmadığı halde, pratikte bütün bu temsilciler, parlamenterler arasından seçilmekte veya tayin edilmektedir. Her devletin göndereceği temsilci sayısı ülke nüfusuyla orantılıdır; ayrıca, değişik politik görüşlerden temsilcilerin gelebilmesi için en az üç üye gönderilmektedir. Böylece Danışma Meclisi'nde 170 üye bulunmaktadır ve üyeliklerin dağılımı şöyledir: Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya 18, Türkiye ve İspanya 12, Belçika, Hollanda, Portekiz ve Yunanistan 7, İsveç, İsviçre ve Avusturya 6, Danimarka ve Norveç 5, İrlanda 4, İzlanda, Lüksemburg, Kıbrıs ve Malta 3, Liechtenstein 2. Bu temsilciler, hükümetlerinin temsilcisi sayılmazlar, Meclis'te temsil ettikleri devletin adına

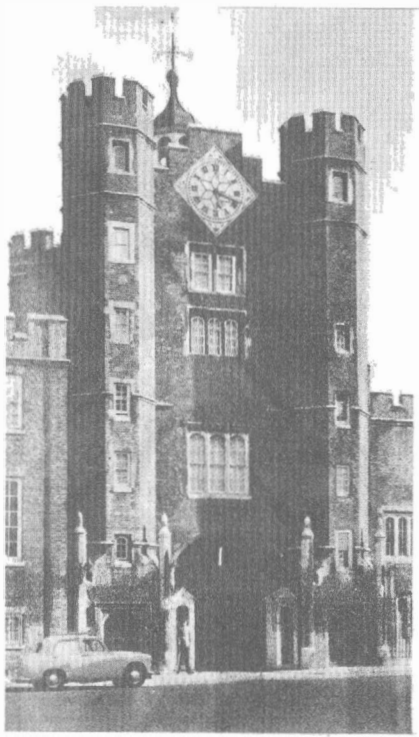

AVRUPA KONSEYİ STATÜSÜ: Avrupa'nın ilk siyasal kuruluşu olan Avrupa Konseyi'nin Statüsü, "üyeleri arasında ortak varlıkları olan ülkü ve ilkeleri korumak ve yaymak, ekonomik ve toplumsal gelişmelerini sağlamak" amacıyla Londra'daki St. James Sarayı'nda 5 Mayıs 1949'da imzalandı.

göre değil, kendi adlarına göre, alfabe sırasıyla oturur, kendi adlarına konuşurlar. Meclis'in yılda en az bir kere toplanması gerekmektedir; yıllık toplantılar genellikle ilkbahar ve sonbaharda yapılır. Kararlar üçte iki çoğunlukla alınır.

Meclis'te ve Bakanlar Komitesi'nde yapılan çeşitli tartışmalar yoluyla üye ülkeler Avrupa sorunları hakkında ortak ve uyumlu görüşlere varma imkânını elde ederler. Danışma Meclisi'nde çeşitli alanlarda rapor hazırlamak ve tavsiyelerde bulunmak üzere parlamenterlerden oluşan komisyonlar vardır. Her iki organ da yapılan koferans ve sempozyumlarda bağımsız uzmanların görüşlerini alır. Son yıllarda bu türden birçok toplantı düzenlenmiştir. Bunların en önemlilerinden biri de yerel ve bölgesel yönetimleri temsil eden belediye başkanlarının her yıl Avrupa Yerel Yönetimler Konfederasyonu'nda bir araya gelmeleridir.

Genel Sekreterlik, bir genel sekreter, bir genel sekreter yardımcısı ve sekreterlik memurlarından oluşur. Genel Sekreter ve Yardımcısı Bakanlar Komitesi'nin tavsiyesi üzerine Danışma Meclisi tarafından seçilir. Resmen Avrupa Konseyi'nin dışında kalmakla birlikte Konsey Sekreterliği'nin yardımıyla genellikle iki

Avrupa Konseyi'ne Üye Ülkeler

yılda bir çeşitli uzman bakanlar konferansları düzenlenerek, politikalar, güncel sorunlar tartışılır ve Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'ne tavsiyelerde bulunulur. Uzman bakanlar konferansları daha çok şu gibi konulara ayrılmıştır: Eğitim, adalet, aile sorunları, çevre sorunları, çalışma, kültür, yerel yönetim, bölge planlaması, spor, sosyal güvenlik.

Konsey Bütçesi

Üye ülkeler, Konsey bütçesine nüfusları ve zenginlikleri oranında katkıda bulunmaktadırlar. Konsey'in 1983 bütçesi yaklaşık 8 milyar 200 milyon TL'dir. Türkiye'nin Konsey bütçesine katkısı 290 milyon TL dolayındadır. Bu miktar Konsey bütçesinin % 3.54'ünü oluşturmaktadır.

Konsey'in Çalışmaları

Avrupa Konseyi'nin temel amaçları yukarıda belirtilmişti. Konsey bunların yanısıra ve aynı genel doğrultuda birçok etkinliği sürdürmektedir. Yüzden fazla özel kuruluş Avrupa Konseyi'nde danışma statüsüne sahiptir. Bunlar kendi uzmanlık alanlarında Konsey'e tavsiyelerde bulunurlar. Demokratik ulusların bir kuruluşu olduğu için Avrupa Konseyi'nin etkinliklerinin çoğu halkın yardımına dayanır. Bu yüzden halkın katıldığı özel "Yıl"lar düzenlenir: *"1970 Doğanın Korunması Yılı"*, *"1975 Avrupa Mimari Eserlerinin Korunması Yılı"* gibi. Bunların yanında çevre sorunları ya da insan hakları gibi konularda kampanyalar açılır. 5 Mayıs olarak saptanan Avrupa Günü de toplumsal gösterilerle kutlanır. 1983 yılı Mayıs-Ekim ayları arasında İstanbul'da düzenlenen *"Anadolu Uygarlıkları Sergisi"*, Konsey'in kültürel etkinliklerine iyi bir örnektir.

Avrupa birliğinin gerçekleştirilmesi amacına yönelik çalışmalar yapan Avrupa Konseyi, sosyal güvenlik, insan hakları, ekonomik ve kültürel konularda üye devletler arasında işbirliğini geliştiren anlaşmalar yapmıştır. *"Avrupa Sözleşmeleri"* olarak adlandırılan bu sözleşmelerden en önemlileri şunlardır:

— İnsan Haklarını ve Ana Özgürlükleri Korumaya İlişkin Sözleşme (Roma, 1950)
— Sosyal Güvenlik Rejimleri Avrupa Antlaşmaları (Paris, 1953)
— Avrupa Tıbbi ve Sosyal Yardım Sözleşmesi (Paris, 1953)
— Üniversite Kurumlarına Giriş Hakları Veren Diplomaların Eşdeğerliğiyle İlgili Avrupa Sözleşmesi (Paris, 1953)

AVRUPA KONSEYİ'NİN İŞLEYİŞİ

280 milyon Avrupalıyı temsil eden **21 Ulusal Parlamento** ve **21 Hükümet, Temsilcilerini** ve **Dışişleri Bakanlarını** gönderiyor.

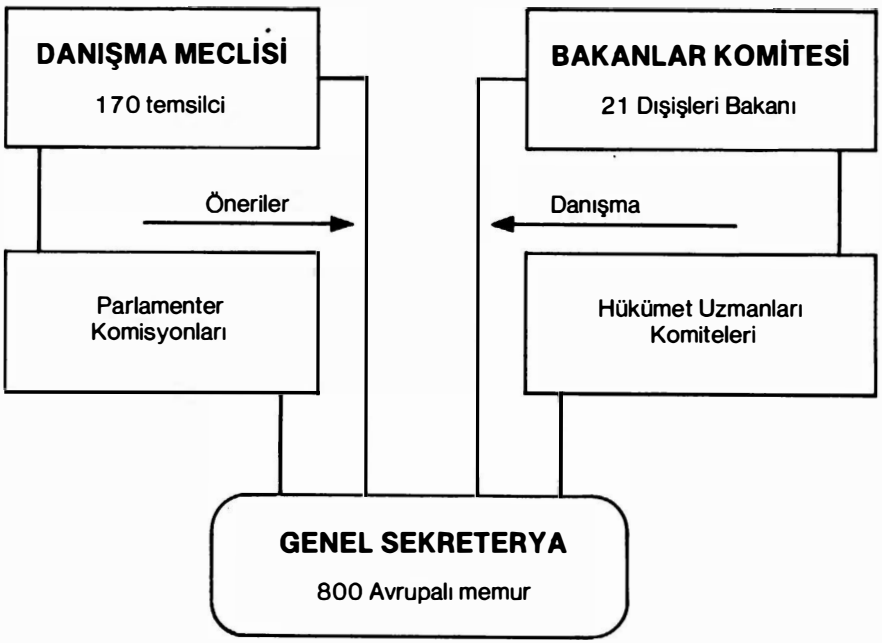

— Berat Taleplerinde Aranan Formalitelerle İlgili Avrupa Antlaşması (Paris, 1953)
— İhtira Beratlarının Milletlerarası Sınıflandırılması Hakkında Avrupa Antlaşması (Paris, 1953)
— Avrupa Kültür Antlaşması (Paris 1954)
— Avrupa Konseyi Azası Ülkeler Arasında Tedavi Amacıyla Harp Malullerinin Mübadelesi Hakkında Antlaşma (Paris, 1955)
— Üniversite Öğrenim Sürelerinin Eşdeğerliliği Hakkında Avrupa Sözleşmesi (Paris, 1956)
— Uyuşmazlıkların Barışçı Yollarla Çözülmesine İlişkin Avrupa Sözleşmesi Strasbourg, 1957)
— Suçluların Geri verilmesine İlişkin Avrupa Sözleşmesi (Paris, 1957)
— Avrupa Konseyi Üyesi Devletler Arasında Kişilerin Seyahatleriyle İlgili Avrupa Sözleşmesi (Paris, 1957)
— Avrupa Adli Yardım Sözleşmesi (Strasbourg, 1959)
— Avrupa Adli Yardım Sözleşmesi (Strasbourg, 1959)
— Avrupa Sosyal Şartı (1961)
— Avrupa Hakemlik Sözleşmesi (1966)
— Şirketlerin Yerleşmesine İlişkin Avrupa Sözleşmesi (1967)
— Evlat Edinmeye İlişkin Avrupa Sözleşmesi (1967)
— Konsolosluk Görevlerine İlişkin Avrupa Sözleşmesi (1967)
— Milletlerarası Ulaştırmada Hayvanların Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi (1968)

En önemlilerini sunduğumuz bu anlaşma ve sözleşmelerin sayısı yüz'ü aşmıştır. Türkiye bu anlaşmaların bazılarını imzalamış ve onaylamıştır. Türkiye'nin Avrupa Konseyi'ndeki eski Daimi Temsilcisi Semih Günver *Avrupa Konseyi Dergisi*'nde şunları söylemektedir:

"Bunların içinde en önemlileri şüphesiz ki Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Sözleşmenin kurduğu kontrol organları ve Sosyal Şarttır.. Türkiye 1949'dan bu yana, Avrupa Konseyi'nin hazırladığı çok çeşitli konulardaki sözleşme, anlaşma ve protokollerin büyük bir kısmını imzalamış ve onaylamıştır. Ancak, Konsey'in en önemli iki belgesi "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi" ve "Sosyal Şart"tır. Türkiye İnsan Hakları Söz-

İnsan Hakları Komisyonu'na Nasıl Başvurulur?

İnsan Hakları Sözleşmesi'ne aykırı davranıldığına ilişkin dilekçeler İnsan Hakları Komisyonu'na verilir. Bu dilekçe, bir devlet tarafından verilebileceği gibi, bireyler (birey toplulukları, ya da hükümet dışı kuruluşlar) tarafından da verilebilir.

Bireyin devlete karşı Komisyon'a başvurabilmesi için, herşeyden önce, ilgili devletin, bireylerin kendisi aleyhine başvurabileceklerini açıkça kabul etmiş olması gerekir. 1983 yılı itibarıyla Avrupa Konseyi'nin 21 üyesinden 17 üyesi, bireysel başvuru yolunu benimsemiştir. Bu yolu benimseyen devletler şunlardır; Avusturya, Belçika, Danimarka, İrlanda, İzlanda, İtalya, Lüksemburg, Norveç, Hollanda, Portekiz, Federal Almanya, İngiltere, İsveç, İsviçre, İspanya, Fransa ve Liechtenstein. Benimsemeyenler ise; Kıbrıs, Malta, Türkiye, Yunanistan.

Dilekçenin Kabul Görmesi

Bir dilekçenin Komisyon tarafından kabul edilebilmesi için, bazı koşulların yerine getirilmiş olması gerekir:

- Ulusal düzeyde etkili tüm başvuru yollarının tükenmiş olması.
- Ulusal düzeyde verilmiş olan gerek yargısal, gerek yönetsel kararın ilgiliye duyurulmasını izleyen altı ay içinde Komisyon'a başvurulmuş olması.
- Başvurunun sözleşmeyle güvence altına alınmış olan bir konuda yapılmış olması.
- Dilekçenin ilgili tarafından imzalanmış olması.

Başvuru konusunda Komisyon'ca "kabul edilir" kararı verilmekle, Komisyon çalışmalarının ikinci evresi başlar.

İkinci Evre

Bu evrede Komisyon, bir yandan iki tarafı dinleyerek yakınma konusu olan olayların saptanmasına ve incelenmesine başlar, diğer yandan da taraflar arasında arabuluculuk ederek dostça bir çozum yolu bulmaya çalışır.

Taraflar ellerindeki kanıtları Komisyon'a sunarlar, soruları cevaplandırırlar. Bu arada gerekirse, duruşma ve yerinde inceleme yapılabilir, tanıklar dinlenebilir ve bilirkişilerden yararlanabilir.

Bir dostça çözüme varılamaması halinde Komisyon bir rapor hazırlar. Rapor, sözleşmeye aykırı bir durum olup olmadığına ilişkin Komisyon görüşünü içerir. Rapor, Komisyon'da oylanır; her üyenin bir oy hakkı vardır. Ayrı görüşte olan üyelerin görüşleri raporda ayrıca belirtilir. Komisyon raporu, yanlız ilgili devlete ve Bakanlar Komitesi'ne gönderilir. Bu aşamada Komisyon raporu gizlidir, başvurana veya avukatına bildirilmez. Raporda belirtilen görüş, hangi yönde olursa olsun, yalnızca bir "görüş"tür; bağlayıcı nitelik taşımaz.

Raporun verilmesini izleyen üç ay içinde konu, Strasbourg'da bulunan İnsan Hakları Divanı önüne götürülebilir. Yalnız, konunun bu şekilde Divan'a götürülebilmesi için, aleyhine şikayette bulunulmuş olan devletin, Divan'ın zorunlu yargı yetkisini -ya önceden, ya da şikâyet aşamasında- açıkça kabul etmiş olması gerekir. (Örneğin, Türkiye, Divan'ın yargı yetkisini henüz kabul etmemiş olduğu için, Türkiye aleyhine bir başvurunun Divan önüne götürülebilmesi mümkün değildir.)

Konu, sözü edilen şartların elvermesi halinde, Divan önünc Komisyon, ya da ilgili devlet(ler) tarafından götürülebilmektedir. Bireyler Divan'a doğrudan başvurma hakkına sahip olmadıkları gibi, Divan önünde taraf da olamazlar; ancak tanık vb. sıfatıyla Divan'da dinlenebilirler.

1978 yılında Avrupa İnsan Hakları Divanı, aralarında bir Türk'ün de bulunduğu üç kişilik bir birleştirilmiş "dava"yı karara bağlamış, ve "Lüdicke, Belkasem ve Koç" olayı diye adlandırılan "dava"da, Federal Alman hükümetini tazminat ödemeye mahkûm etmişti.

Öte yandan, Komisyon raporunun verilmesinden sonra üç ay içinde ilgili devlet(ler) veya Komisyon, Divan'a başvurma yolunu tutmamışlarsa ya da bu yol Divan yetkisinin kabul edilmemesi yüzünden tıkalı ise, o zaman konu Bakanlar Komitesi'nin kararına kalır. Yani, Avrupa Konseyi'nin iki ana organdan biri olan Balkanlar Komitesi, Komisyon ve Divan'ın yanısıra İnsan Hakları Koruma mekanizmasının üçüncü ayağı olarak devreye girer.

Bakanlar Komitesi, Komisyon'un raporunu inceler. Aleyhinde şikâyette bulunulmuş olan devletin İnsan Hakları Sözleşmesi'ni çiğneyip çiğnemediğini üçte iki çoğunluk oyu ile karara bağlar. Karar bağlayıcı niteliktedir. Komite, Sözleşme'nin çiğnenmiş olduğuna karar verirse, ilgili devletin alması gereken önlemleri bildirir ve bunun süresini saptar. Belirtilen süre içinde, gereken önlemler alınmamışsa, Komite "ilk kararının gereğini yapar." (Statü, 32. madde). Bu sürecin sonucunda, Sözleşme'yi çiğneyen devlet, yukarıda anlatılan biçimde, Konsey'den çıkartılabilir.

HÜRRİYET: 28 Nisan 1983

---

leşmesi ile kurulmuş olan Divan'ın yetkilerini ve 25. maddede belirtilen kişisel başvuru hakkını henüz kabul etmek olanağını bulamamıştır. Diğer taraftan, Avrupa Konseyi içinde göçmen işçilerimizin sosyal ve ekonomik sorunlarını savunmaya devam ederken Konsey'in hazırladığı Sosyal Şart'ı iç mevzuatımızda gerekli tadilleri yaparak, bir türlü onaylatamadık."

Avrupa Konseyi ve Demokrasi

İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler konusunda özel bir duyarlığa sahip olan Avrupa Konseyi, şimdiye kadar, üye ülkelerde kimi zaman görülen olağandışı politik rejimler karşısında, başka her konuda olduğundan daha fazla zorlanmıştır. Bunun nedeni, topluluğun eksilmeden devam etmesi isteği ile temel hakların zedelenmesine karşı duyulan tepkinin uzlaştırılmasındaki güçlüktür. Yunanistan'da, 21 Nisan 1967'de girişilen hükümet darbesiyle, kurulan Albaylar Cuntası, bu konuda ilk örnektir. Cuntanın uygulamaları insan haklarına, temel özgürlüklere ve demokratik haklara aykırı olduğu için Yunanistan'ın Konsey üyeliğine devamı sakıncalı görüldü. Konsey'den çıkarılacağının kesinleştiğini gören Yunanistan, bu onur kırıcı duruma düşmemek için,

12 Aralık 1969'da kendi isteğiyle Konsey'den çekildi. 1974'te cuntanın yıkılması ve demokratik rejimin yeniden kurulmasından sonra, Yunanistan'ın Avrupa Konseyi'ne üyeliği de yenilendi.

Avrupa Konseyi'nin Yunanistan gibi Türkiye ile de tartışmaları olduğu dönemler vardır. 1971'de 12 Mart Muhtırası'nın verilmesi ve hükümetin istifasıyla başlayan ara rejimde olup bitenler Konsey üyelerince yakından izleniyordu.

Partilerüstü hükümet formülü, geniş ölçüde sıkıyönetim uygulamaları ve şiddet hareketlerine karşı alınan tedbirler, Türkiye'nin içişleri sayılmakla birlikte bu uygulamalar çerçevesi içinde bazı fikir suçlarının da şiddet hareketlerine katılanlarla bir tutulması ve benzer gerekçelerle yargılanarak hapse konulmaları Konsey çevresinde tepkilere yol açtı. Hollandalı sosyal-demokrat milletvekili Pieter Dankert'in başını çektiği eleştirilerin sonucu olarak konu, Danışma Meclisi'nde tartışıldı. Tartışmada Türk tarafını savunan Turhan Feyzioğlu'nun Türkiye'yi eleştirenleri aşırı solcu olmakla suçlaması tepkileri artırdı. Bazı Hıristiyan Demokratlar da eleştirilere katıldılar. Bunun üzerine Türkiye ile birlikte öbür üye ülkelerde ara rejimlerin parlamenter ve demokratik karakterini, insan haklarının geçerlilik derecesini incelemek üzere bir alt komisyon kurulmasına karar verildi. Ancak Türkiye'de parlamento iradesiyle bir cumhurbaşkanının seçilmesi, serbest seçimlere gidilmesi ve demokrasinin yenilenmesi, Konsey ile Türkiye arasındaki gerilimi ortadan kaldırdı.

12 Eylül 1980'deki ordu müdahalesi Konsey ile Türkiye'nin ilişkileri arasında yeniden gerilimli bir dönemi başlattı. Konsey üyelerinin çoğunluğu 12 Eylül öncesindeki kıyımın dehşetinden ötürü bu müdahaleyi hoş görmeye yatkın olmakla birlikte, alınan tedbirlerin geçerliliği ve demokratik temel haklara uygunluğu konularında şüpheliler.

Avrupa Konseyi Statüsü'ne göre bir üye devlet genel sekretere haber vererek her zaman üyelikten ayrılabilir (7. madde). Öte yandan 3. madde hükümlerini "ciddi bir biçimde" çiğneyen bir üye, Konsey'de temsil hakkından bir süre yoksun bırakılabilir ve Bakanlar Komitesi'nce, Konsey'den çekilmeye çağrılabilir (8. Madde). Bu davet dikkate alınmazsa Bakanlar Komitesi üye ülkenin Konsey ile bağını kesebilir (8. madde).

5 MAYIS/ AVRUPA GÜNÜ: İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın yıkılmış ve yakılmış görünüşünün Avrupalılar'da meydana getirdiği dehşet, insanlık için sürekli bir barışın kurulmasının gerekliliğine olan inancı pekiştirdi. 5 Mayıs 1949'da imzalanan Avrupa Konseyi Statüsü her yıl tüm Avrupa'da şenliklerle kutlanır.

YENİ BİR AVRUPA: İkinci Dünya Savaşı sırasında insanlığa karşı işlenen suçlar, yöneticilere ve devlet adamlarına, karşılıklı anlayışa dayanan bir birliğin oluşturulması, yeni bir Avrupa kurulması düşüncesini benimsetti. Bu düşüncelerin yaygınlaşması gerekiyordu. Sir Winston Churchill 1949'da Strasbourglulara konuyla ilgili görüşlerini anlattı.

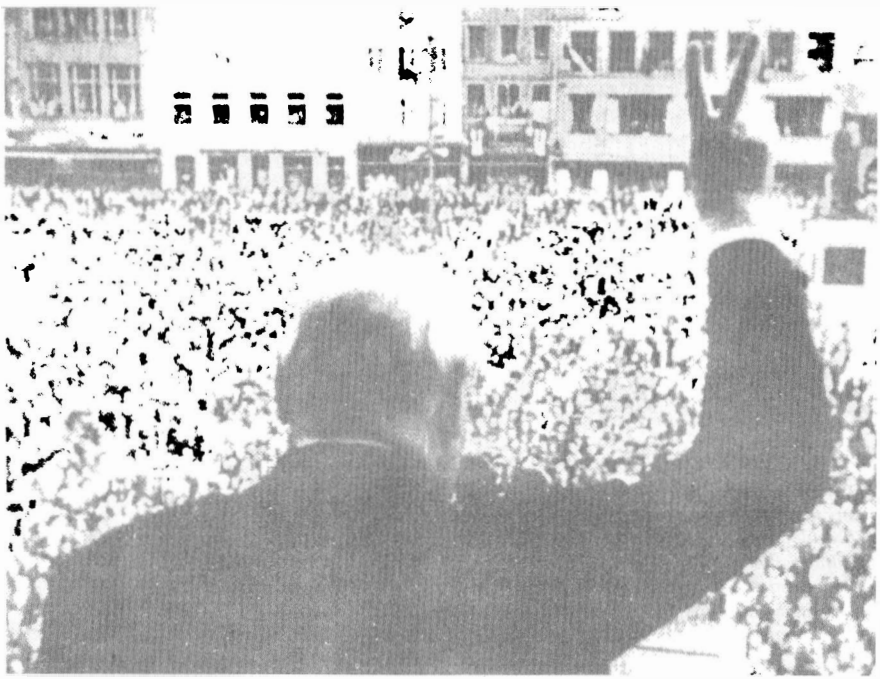

Avrupa Konseyi ve Türkiye

Avrupa Konseyi, Avrupa birliği yolunda atılan ilk adımdır. Ancak sonradan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulması, bu ikinci birliğin ekonomik temeli nedeniyle, Avrupa Birliği yolunda daha da önemli ve belirleyici bir aşama olmuştur. Böylece, her iki kuruluş da, aynı amaca yönelik işlevler yüklenmiştir ve aralarında bu amaç birliğinin gerektirdiği yakın ilişki vardır. Kendini Avrupalı bir ülke olarak tanımladığı ölçüde Türkiye, bu bakımdan, her iki kuruluşla ilişkilerine önem vermek durumundadır. Ancak,yukarıda da belirtildiği gibi, sözkonusu ilişkiler zaman zaman gerilimli bir konuma girmiştir; şimdi de, Avrupa Konseyi'nde "seçilmiş" temsilci bulunmaması, Türkiye'nin bu kuruluş içindeki varlığını edilginleştirmektedir.

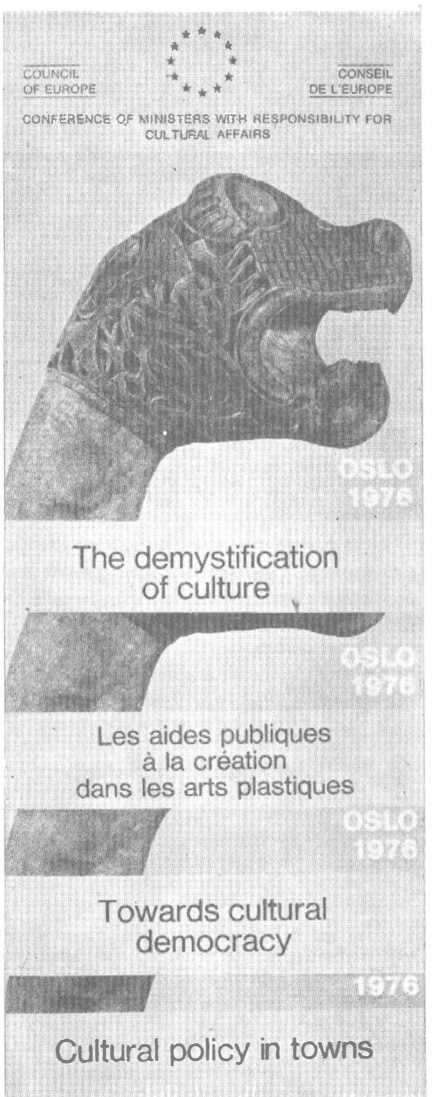

ORTAK BİR KÜLTÜRE DOĞRU: Avrupa Birliğinin gerçekleştirilmesi amacına yönelik çalışmalar yapan Avrupa Konseyi sosyal güvenlik, insan hakları, ekonomik ve kültürel konularda üye devletler arasında yakınlaşmalar sağlıyor. 1976'da Oslo'da yapılan Kültür Bakanları Konferansı bunun en iyi örneklerindendir.

Avrupa Konseyi ile Türkiye arasındaki ilişkilerin bu gerilimli döneminde eski daimi temsilcimiz Semih Günver, gelecekte olabilecek gelişmeler konusunda 1982 yılında şu tahmini yapıyordu: *"Türkiye, coğrafyasıyla, Avrupa'da yaşayan iki milyona yakın vatandaşıyla, savunma sistemiyle, ticari, mali, iktisadi, sosyal ve diğer alanlardaki büyük menfaatleriyle Batı Avrupa'ya bağlıdır. Avrupa Konseyi, Batı Avrupalılararası entegrasyon hareketlerine ve sahalarda görevlendirilmiş diğer kuruluşlara giriş kapısıdır. Parlamenter demokratik bir Avrupa devleti olarak hüviyet kartı ve giriş vizesi Strasbourg'da Avrupa Konseyi'nden alınır. AET, OECD, Parlamentolararası birlik ve hatta NATO'da aranan ilk şart bu olumsuz bir tavsiye kararı karşısında ne gibi bir tepki göstereceğini şimdiden tahmin müşküldür. Fakat Bakanlar Komitesi üyelerin kendi parlamenterleri ve sendikacıları tarafından çok sıkıştırılmadıkları takdirde, Türkiye'yi Konsey'den uzaklaştırmak gibi, Türkiye için olduğu kadar Avrupa için de son derece tehlikeli ve mahzurlu bir kararı almak hususunda büyük tereddüt göstereceklerini sanıyorum."*

Danışma Meclisi'nce hazırlanarak halk oylamasında büyük çoğunlukla kabul edilen Anayasa, Avrupa Konseyi'ndeki gerilimi hafiflettiysede, genel seçimler için alınan yasaklayıcı kararlar, Konsey üyelerinin "seçimlerden sonra oluşacak Parlamento'yu tanımama" kararı almalarına yolaçtı ●

TÜRK DELEGASYONU: Avrupa Konseyi'ne kuruluşundan yaklaşık dört ay sonra giren (12 Aralık 1949) Türkiye, ilişkilerin zaman zaman gerginleşmesine rağmen üyeliğini sürdürdü. 1952 yılında Strasbourg'da Konsey binasının kafeteryasında Türk parlamenterlerden Feridun Ergin, Cihat Baban, Hüseyin Cahit Yalçın ve Hayrettin Erkmen balayı döneminin rahatlığı içinde sohbet ederlerken.

AYDINLAR

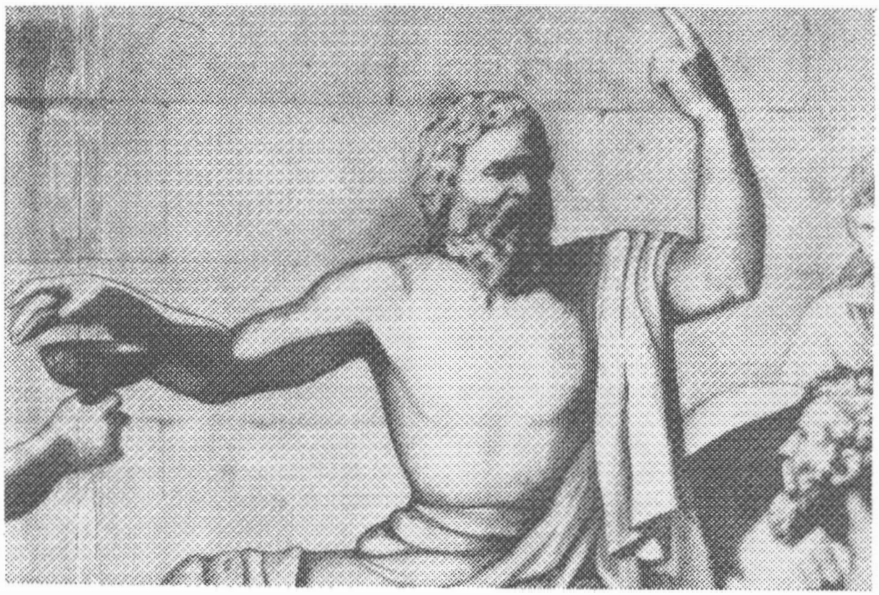

Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar
Murat Belge

Batı'da ve Bizde Aydının Serüveni
Cemil Meriç

Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri
Yalçın Küçük

Çerçeve Yazılar

- **Gramsci'ye Göre Aydınlar**
- **Dreyfus Olayı**
- **Kapitalizm ve Aydınlar**

Bu konuda ayrıca *Batılılaşma, Anahatlarıyla Edebiyat, Siyasal Düşünce Akımları* **maddelerine bakınız.**

Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar

Murat Belge

Bilgi Üretimi ve Aydının Tanımı

Bugün taşıdığı anlamıyla "aydın" kavramı oldukça yenidir. Çağımızın en sık kullanılan kelimelerinden biri olmakla birlikte, kavramın kesinlikli bir tanımını yapmak her zaman önemli güçlükler yaratmıştır. Türkçe'de "aydın" kelimesiyle dile getirdiğimiz bu kavram, başlıca Batı dillerinde (zaten kavramın doğduğu yer de bu dillerin konuşulduğu ülkelerdir) "akıl, zekâ ile ilgili" anlamına gelen "intellectual" kelimesiyle karşılanır. "Entelektüel"in "akıl"la ilgili bir sıfat olmaktan çıkıp toplumda belirli bir konumu ve işlevi olan insanlar anlamını kazanması 19. yüzyılın başlarında gerçekleşti. Bu duruma bakarak, toplumda bir kategori olarak "aydınlar"ın modern toplumun bir ürünü olduğu düşünülebilir; gerçekten de, bir bütün olarak aynı özelliklere sahip bir toplumsal kategori en azından 18. yüzyıl öncesi dünyada görülmemektedir. Gelgelelim, aydınları "aydın" yapan özelliklerinden biri ve birkaçı genelleştirilir ve soyutlanırsa, daha eski toplumlarda da bu işlevleri (şüphesiz farklı biçimler içinde) yerine getiren kategorilerin bulunduğu kabul edilebilir.

"Aydın" kavramını tanımlamaya çalışan çeşitli toplumsal bilimciler, uyguladıkları yönteme ve bağlandıkları bakış açısına göre, değişik noktalardan yola çıkmışlardır. Örneğin, "aydın" belirli bir "eğitilmişlik" ölçütüne göre mi tanımlanacaktır, yoksa toplumda oynadığı role göre mi? Toplumun "ideolojik yeniden-üretimi"ne yaptığı katkıya göre mi, yoksa bu yeniden-üretimi değiştirici yönde etkilerine göre mi? Öte yandan, "aydınlar"ı bir sınıf olarak tanımlamanın geçerli olup olmadığı da uzun süreden beri tartışılan bir konudur.

Bütün görüş farklarına rağmen, aydınların bilgi ve düşünce ile ilgileri olduğu, varlık nedenlerinin burada aranması gerektiği, bir ortak payda olarak görülebilir. Buna dayanılarak, aydınların işlevinin düşünce ve bilgi üretmek olduğu da söylenebilir. Ancak, aşağıda görüleceği gibi, bu da bir tanım için yeterli değildir, çünkü toplumca gerekli sayılan bilgilerin üretilmesi kadar, toplumca zararlı bulunan düşüncelerin üretilmesi de aydınlar olarak tanınan kişiler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu bakımdan, Alvin Gouldner gibi, bilginin niteliği konusunda bir ayrım yapmak ve bilgi üretimi çevresinde toplanan kişileri de bu ayrıma göre sınıflandırmak düşünülebilir.

Bilgi, bugüne kadar varolmuş bütün toplumlarda doğal olarak önemini korumuştur. Ancak, bütün bu toplumlarda bilginin üretilme biçimi ve kullanımı farklı olmuştur. Öte yandan, bilgi ile genel ideoloji arasında ancak soyutlama düzeyinde kopabilen bir bağlantı olduğu da gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, bilgi üretimi, genel ideolojinin üretimi içinde bir öge olarak ortaya çıkmaktadır. Ve yine ideoloji ile birlikte, toplumun gerek ekonomik gerekse politik hayatında son derece önemli etkiler yaratmaktadır. Örneğin eski Mısır gibi bir toplumda, astronomi bilgisi, doğrudan doğruya maddî üretim için gerekliydi. Bu bilgiye sahip olan ve onu bir kast olarak elde tutan rahipler, dolayısıyla egemen sınıf durumundaydılar. Yarı-tanrısal statüsüyle bir bakıma bir simge olan firavunun yanında, ondan daha kalıcı ve sağlam bir iktidar yapısı oluşturmuşlardı. Rahip sınıfı, yalnızca üretim için gerekli bilgiyi elinde tutmakla kalmıyor, aynı zamanda bütün toplumda geçerli genel ideolojiyi de üretiyor, denetliyordu. Verili koşullarda bu "tutucu" olarak niteleyebileceğimiz bir ideolojiydi. Benzer biçimde, "bilgi" tekeline sahip yönetici-bilgin kastları doğunun Çin gibi başka uygarlık merkezlerinde de görülür.

Eski dünyanın bu gibi örneklerinde, işlevini bilgiyi tasarrufundan alan ve bu tekel sayesinde şu veya bu oranda politik yönetime ortak olan bilginler, düzenin olduğu gibi sürmesinde de birinci derecede sorumluydular. "Bilgi" kavramının *laik*leşmesinden önce, bilginin üretilmesi, saklanması ve aktarılması, yarı yarıya veya doğrudan doğruya dinî olan kurumlar içinde gerçekleşiyordu. Böylece bilgi ile dinî ideoloji arasında sıkı bir bağ kurulmuş oluyordu.

Modern Dünyanın Kuruluşu ve Aydınlar

Rönesansla birlikte Batı dünyasında ortaya çıkan yeni koşullar bilginin laikleşmesi sürecini başlattı; başka bir deyişle, Kilise kurumunun dışında ve çoğu zaman Kilise bilgisine aykırı bilgi üreten yeni insanlar, modern anlamda "aydınlar"ın ilk örnekleri belirlemeye başladı. Kopernik, Galileo gibi bilim adamlarının buluşları, o dönemin en önemli sorunu olan denizcilik alanında pratik yarar sağ-

NİKOLAİ KOPERNİK (1473-1543), astronomi bilgini. Krakow ve Bolonya Üniversitelerinde astronomi ve matematik öğrenimi yaptı. 1500'de Vatikan'a giderek tıp ve hukuk öğrenimini sürdürdü. Kilise hukuku doktorası yaptı. Ptolemeos'un, Dünya'nın evrenin merkezi olduğu biçimindeki anlayışını yıktı, bunun yerine "Dünya kendi ekseni etrafında bir günde bir turunu tamamlarken, aynı zamanda Güneş'in etrafında da döner" anlayışını koydu.

ladığı için, yeni oluşmaya başlayan ve dünyanın değişimi sürecinde rol oynayan sınıflarla bu yeni aydınlar arasında bağlantılar kurulmasına yol açtı. 15. yüzyıldan itibaren Kilisenin yaymaya çalıştığı tutucu ideoloji ile laik aydınların ürettiği çağdaş ve bilimsel bilgi arasında bir mücadele göze çarpar. Bu mücadele, daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıkacak "aydınlar"ın formasyonunu belirleyecektir.

18. yüzyıl Büyük Fransız Devrimi ile kapanır ve 19. yüzyıl Endüstri Devrimi ile açılırken, aydınların, her iki olayda da önemli katkıları olduğunu görürüz. O kadar ki, bu çağda toplumu fikirlerin düzenlediği ya da düzenleyebileceği, böylece insan aklının hayata egemen olacağı inancı gelişmişti. Akla ve düşüncelere böylesine önem verilen bir çağda, ideoloji dünyasının baş aktörü durumunu koruyan aydınların prestij kazanmaları da doğaldır.

Aydınlanma Çağı'nda "Akıl" henüz "spekülatifti". Toplumu, dünyayı kurtaracak bütünsel, "global" ideolojileri oluşturma, topluma, aklın egemenliği sağlandığı ölçüde gerçekleşeceği söylenen büyük ütopyalar sunma faaliyetleri 19. yüzyılda da devam etti. Bu gibi idéoloji, ütopya ya da bilimsel teorilerin altında, bütün toplum adına davrandığı inancıyla çalışan aydınların imzaları vardı. Ne var ki, 19. yüzyıl başında ortaya çıkan endüstri devrimi ile "akıl" Aydınlanma Çağı'ndaki spekülatif karakterinden sıyrılmaya ve "uygulama"ya yönelik, daha pratik bir karakter kazanmaya başlamıştı. Kapitalizmin olgunlaşması süreci içinde, klasik türden bilgilerin yanısıra "teknolojik" bilgi de büyük bir önem kazandı. Yeni üretim koşulları çok daha karmaşık ve geniş bir işbölümü gerektiriyor ve böylece genel "bilgi" pek çok farklı uzmanlık alanlarına bölünüyordu. Bu durumda, bilgi, sanat, kültür ve genel olarak ideoloji alanlarında varlıklarını sürdüren "aydınlar" arasında birbirinden oldukça farklı *sektörler* oluştu. Örneğin eski Mısır gibi bir toplumda bütün bu işlevler aynı sınıfın elinde toplanmış ve düzenin aksamadan devamını sağlayan mekanizmaların temeli olmuşken, çağdaş toplumlarda tutucu ideolojileri yayanlar, üretimi sürdürmeye yarayan teknik bilgileri öğrenen ve uygulayanlar, topluma sanat ya da ütopik/ bilimsel dünya görüşleri sunanlar birbirinden farklılaşmıştır. Toplumun şu ya da bu biçimde değişmesinden yana olanlar ve olmayanlar arasındaki ideolojik-politik ayrımlara göre, bütün bu tabakalar da kendi aralarında dikey olarak bir kere daha ayrılmışlardır. İdeoloji ve bilgi bu çağdaş dünyada önemini koruduğu, hattâ belki de artırdığı için, "aydınlar" --sosyolojik anlamda ve bilimsel bir kesinlikle tanımlanmaları teoride ne kadar güç olursa olsun-- toplumsal önemlerini sürdürmektedirler. Yirminci yüzyılın bilim alanında gerçekleştirdiği büyük değişimler sonucunda, bilginin üretilmesi ve uygulanması hayatın her alanında en önemli sorun haline gelmiştir. Bu durum, "aydın" kategorisine, tarihin daha önceki dönemleriyle kıyaslanamayacak bir önem yüklemektedir.

Türkiye'de Aydınların Oluşumu

Türkiye tarihinde modern anlamda aydınların ilk örnekleri 19. yüzyılda belirli bir yoğunluk içinde ortaya çıkmaya başlarlar. Bundan önce, Osmanlı devlet yapısı içinde, ortaçağda Batı'da görülenlere benzeyen kurumlar vardı. Kabaca özetlenecek olursa, bilgi ve ideoloji, "ulema" olarak tanımlanan, otoritesini dinden alan sınıfın tekelindeydi. Bunun bir ölçüde dışında kalan sanatçılar, yazarlar (eğer gene dinî olan "tekke"gibi kurumlarda yetişmemişlerse) Batı'dakine benzer biçimde sarayın veya devlet büyüklerinin himayesi (patronaj) altında varolabiliyorlardı. Batı'da çağdaş tarihi başlatan koşullar Osmanlı ortamında oluşmadığı için, bilginin ve bilgiyi üretenlerin laikleşmesi süreci 19. yüzyıla kadar ertelendi.

19. yüzyılda kelimenin Batılı anlamına bir ölçüde benzer biçimde "aydınlar"ın ortaya çıkışı da Osmanlı devleti ile Batı dünyası arasındaki ilişkilerin dolaysız bir sonucudur. Askerî gücüyle Batı'nın ortalarına kadar genişlemiş bulunan Os-

GALİLEO GALİLEİ (1564-1642), matematikçi, fizikçi, astronomi bilgini. Modern fizik ve teleskopik gökbilimin kurucusu ve bilimsel araştırma özgürlüğünün önde gelen savunucusuydu. Galilei, Pisa Üniversitesi'nde matematik profesörlüğü yaparken sarkaç, düşen cisimler, maddenin hareketi vb. konularda çalışmalar yaptı. Rönesans'la birlikte Batı dünyasında ortaya çıkan yeni koşullar, bilginin laikleşmesi sürecini başlattı. Başka bir deyişle, kilise kurumunun dışında ve çoğu zaman kilise bilgisine aykırı bilgi üreten insanlar modern anlamda "aydınlar"ın ilk örnekleri olarak belirmeye başladılar. Galileo bunlardan biridir.

manlı İmparatorluğu, özellikle iktisadî bakımdan kendini Batı ölçüsünde geliştiremediği için zamanla toplumsal bir zayıflığa düşmüş ve askerî üstünlüğünü elden kaçırmıştı. Sürekli yenilgiler ve toplumsal zayıflama devlet yöneticilerine Batı ile Batı ölçülerine göre rekabetin kaçınılmazlığını kavrattı. Aynı teknik üstünlüğe sahip olmak için, Batı'nın o güne kadar oluşturduğu bilgileri öğrenmek gerekiyordu. Böylece devlet zorunlu gördüğü bilgileri kazanmak ve bunlara sahip olacak bireyleri yetiştirmek üzere bir dizi tedbirler aldı. Bu tedbirler, genel olarak özetlenirse, Batı'dan uzman getirmek, okumak üzere Batı'ya insan göndermek ve zamanla yurt içinde bu yeni bilgiler üzerine oturmuş eğitim kurumları açıp orada kadro yetiştirmek gibi çareleri kapsıyordu.

Osmanlı Döneminde Aydınların Bazı Özellikleri

Bu başlangıç biçimi, Osmanlı toplumunda yetişen "aydınlar"ın genel karakterini birkaç çok önemli tarzda belirledi ve bu belirlenimler Cumhuriyet döneminde de varlıklarını sürdürdü. İlk saptanacak özellik, böyle oluşan aydınların "kurumsal" niteliğidir. "Modern aydın"ın Batılı prototipleri, varolan ideolojik otorite (bu şüphesiz aynı zamanda politik otoriteyle düzenli bağlantıları olan Kilise idi) ile çelişmiş, otoriteyle mücadele ederek kendi kimliğini bulmuştu. Osmanlı aydınları otoriteyle bu anlamda bir çelişkiye düşmedikleri gibi, tersine, otoritenin emriyle "aydınlaştılar". Aydın olduktan sonra da devlet yapısı içinde yer aldılar. Bu bakımdan, istisnalar dışında, "aydın" kimlikleri ile "bürokrat" kimlikleri bir arada varoldu.

"Aydın" kelimesi Cumhuriyet sonrası türetilmiştir; Osmanlı döneminde bu kavramın kelime karşılığı "münevver"di. Batı'daki "entelektüel" ve "entelijensiya" gibi kavramların "akıl" ya da "zekâ" kökünden türediğini görmüştük. Kavramın Türkiye ideolojik ortamında geçirdiği bu değişiklik, Osmanlı aydınlarının Batı'nın "Aydınlanma Çağı"na borcunu dile getirir. Yeni oluşmaya başlayan tabakanın böyle yeni bir ada da sahip olması, bilginin geleneksel sahibi sınıfla, yani "ulema" ile bir farklılaşmayı belirtiyordu. Aynı zamanda, toplumu genel bir şekilde, "aydınlanmış" ve "aydınlanamamış" diye nitelenebilecek iki gruba ayırıyordu. "Aydınlanma" kavramının kendisi Batı'dan geldiğine göre, bu yeni kültürü şu veya bu nedenle almamış olanlar, yani az sayıda "Batılılaşmış aydın"ın dışında kalanlar, "aydınlanmamış" olanlardı. Böyle bir sınıflama, toplumunun temelini "düşünce"de gördüğü ölçüde, *idealist* bir anlayışı yansıtmaktaydı. Eğitim görmemiş kesimlere karşı bir "hor görme" potansiyelini de içinde barındırmaktaydı.

Osmanlı aydınları devlet eliyle eğitilmiş ve devlet tarafından istihdam edilmiş olmakla birlikte, edindikleri bilgilerin sonucunda kendileriyle devlet arasında belirli mesafeler açılması kaçınılmaz olmuştur. Hem Batılı olmayan, hem de bir şekilde Batı düzeyine erişmeye çalışan başka toplumlarda da benzeri gözlemlenen bir biçimde, aydınların bilgilerini Batı'dan edinmeleri, kendi ortamlarındaki duruma karşı görece daha "radikal" tavırlar alabilmelerine zemin hazırlıyordu. Çünkü Batı, bu yapı içinde bir ideal olarak görünüyor, bulunulan nokta ile bu ideal arasındaki uzaklık da radikalizmi teşvik ediyordu. Buna karşılık, toplum içindeki genel koordinatörlük işlevini sürdürmek zorunda olan devlet, bu radikalizme aynı kolaylıkla uyamazdı. Örneğin Batılı bilgilerin değerini kabul etmekle birlikte, geleneksel ideolojiyi sürdürmek istiyor, bu ideolojiyi o zamana kadar üretmiş olanları da (bunları "aydınlanmamışlığın" nedeni olarak gören) yeni aydınlar gibi yok sayamıyordu. Kaldı ki, Batı'dan edinilmiş ideallerle Osmanlı toplumuna bakanların, burada ideallerine uygun olmayan pek çok işleyiş görmeleri doğaldı. Böylece, varılmak istenen hedefin genel nitelikleri konusunda çok fazla bir görüş ayrılığı olmasa da, bu hedeflere varmak için izlenecek politikalar konusunda aydınlar birçok zaman devletle anlaşmazlığa düştüler. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve İkinci Meşrutiyet'e kadar süregelen Jön Türk hareketlerinde bu anlaşmazlığın çeşitli görünümleri gözlemlenebilir.

BİLGİ VE İDEOLOJİ: Türkiye tarihinde modern anlamda aydınların ilk örnekleri 19.yüzyılda belirli bir yoğunluk içinde ortaya çıkmaya başlıyorlar. Bundan önce, Osmanlı devlet yapısı içinde, Ortaçağ'da, Batı'da görülenlere benzeyen kurumlar vardı. Bilgi ve ideoloji, "ulema" olarak tanımlanan, otoritesini dinden alan sınıfın tekelindeydi.

Bunun başlıca kanıtlarından biri, Avrupa'da uzun yıllar boyunca yaşayan Jön Türkler'in, Avrupa'da olup biten son derece önemli toplumsal hareketlere ve muhalefet akımlarına hiçbir şekilde önem vermemeleridir. Örneğin Ziya Paşa gibi önemli muhalif aydınlar, yakın çevrelerinde olup biten Paris Komünü gibi olaylara, postanın gecikmesi dışında dikkat etmemişlerdi. Osmanlı devleti içinde geçen iktidar kavgasına uymayan toplumsal hareketler onların ilgisini çekmedi. Aynı zamanda, Batı ülkelerinde, bu ülkelerin bilinen düzenine karşı olan muhalif akımlara dikkat etmeden yaşamışlardı. Kısaca özetlenecek olursa, 19.yüzyılın Osmanlı aydınları, genel olarak, kendilerini bu şekilde yetiştiren devletin temel mantığının dışına çıkmadılar. Aralarında, daha radikal tavır alan ve dolayısıyla birtakım iktidar sürtüşmelerine girenleri de, bu mantığın sınırlarını zorlamadılar. Öncü Jön Türkler olarak tanınan Namık Kemal, Ziya Paşa gibi önde gelen aydınların görece gizli kalmış kayıtlarda saray, padişahlık ve devlet kurumlarıyla ilişkileri, ancak bu durumun ışığında anlaşılır olur.

GRAMSCİ'YE GÖRE AYDINLAR

Gramsci'ye göre *sınıf* kavramından bağımsız bir *aydınlar* kategorisi olamaz. Toplumda her insan akıl sahibi olduğuna ve bunu kullanarak yaşadığına göre, *entelektüel* bir varlıktır. Ama tarihî anlamda aydın (entelektüel) olması için bunun ötesinde belirli bir işlevi olmalıdır. Gramsci aydınları iki kategoriye ayırır: *geleneksel* aydınlar ve *organik* aydınlar. Birinci kategoride yer alanlar, profesyonel anlamda aydındırlar; sanatla, bilimle, kültürle uğraşır ve geçimlerini bu uğraşla kazanırlar. Aydınların *sınıf-üstü* veya *sınıflar-arası* görünmeleri büyük ölçüde bu geleneksel aydınların toplumdaki konumlarına bağlıdır. Çünkü bunlar değişik sınıflardan gelebildikleri gibi, geldikleri sınıfın görüşlerinden farklı tutumlara da sahip olabilirler. Kendi sınıf kökenlerinden böyle özerk olabilmeleri, daha çok kapitalizm-öncesi toplumlarda edinmiş oldukları işlevlerin bir ölçüde devamından ötürüdür. Ama bu da son analizde aldatıcı bir dış görünümdür. Çünkü onlar da tarihî sınıfsal oluşumların şu veya bu biçimde sözcüsü olurlar.

Toplumda resmen tanınanlar geleneksel aydınlar olmakla birlikte, asıl önemli işlev görenler *organik* aydınlardır. Bunlar bu *aydın* niteliğini mesleklerinden almazlar. Bir edebiyatçı, yazar ya da bilim adamı olmaları gerekmez. (Öte yandan, bu tür mesleklerden olanlar da burada sözkosunu edilen işlev içinde de yer aldıkları ölçüde *organik aydın* sayılabilirler.) Gramsci'ye göre *organik* ayrımının tanımı, temel toplumsal sınıflardan biri içinde düşünme ve örgütlenme işlevini yerine getirmeye bağlıdır. Bunlar herhangi bir iş sahibi olabilirler, sanayici veya terzi, avukat veya öğretmen, noter veya tornacı gibi. Önemli olan *organik* biçimde bağlı oldukları sınıfın düşünce ve özlemlerini yönlendirmeleridir.

Gramsci'nin aydınlar üstüne yaptığı bu ayrımlar, onun genel konularda geliştirdiği düşüncelerin ayrılmaz bir parçasıdır. Gramsci, Marksistler arasında, 1917 devriminin coşkusuna kapılmakla birlikte, Çarlık Rusya'sına hiç benzemeyen Batı Avrupa sorunlarının özgüllüğünü vurgulayan ve böylece benzersiz bir yer edinen bir düşünürdür. Politik toplum ya da başka bir deyişle baskıcı ve bütün toplumun hücrelerine el atmış bir devletin egemen olduğu Doğulu toplumlara karşılık, Batı toplumlarında sivil kurumların daha geniş bir özerklik alanı olduğunu, bu toplumlarda iktidarın doğudaki gibi yalın baskı ve şiddetten çok, halkın onayıyla sağlandığını ve sürdürüldüğünü ileri sürmüştür. Başka bir söyleyişle, antidemokratik tarihî gelenekleri olan Doğu toplumlarında iktidar araç olarak çıplak politik güce başvururken, Batılı toplumlarda ideoloji, kitlelerin "rıza"sı (Gramsci *"concensus"* terimini kullanır) iktidarın başlıca aracıdır. Böylece, Doğulu toplumlarda iktidar mücadelesi askerî birliklerin karşılıklı manevralar yaptığı, meydan savaşlarına girdiği bir taktik savaşına benzer. Batı'daysa durum farklıdır. Burada, Birinci Dünya Savaşı'nda görülen siper savaşına benzer bir karşılıklı mevzilenme vardır. Toplumun bütün katlarında ve kurumlarında, sınıflar, belirli biçimlerde mevzilenmişlerdir. Burada büyük ilerlemeler, büyük manevralar, büyük meydan savaşları değil, uzun süre bekleyişler, bu arada küçük ilerleme ve gerilemeler, ufak çapta ama stratejik önemi olan çarpışmalar olur. Zafer, öbür durumda olabileceği gibi kesin bir kılıç darbesiyle kazanılmaz.

Bu saptama Gramsci'yi *hegemonya* kavramına getirir. Batı toplumlarında sınıflar, toplumda iktidara ulaşabilmek için, toplumun kendi dışlarında kalan sınıflarını da ideolojik bir hegemonya altına alabilmelidir. Böylece Batı'da politik güç her zaman ideolojik güçle kendini perçinlemek zorundadır. Öte yandan, çağdaş Batılı toplumlarda temel sınıflar da çeşitli bölümlere ayrılmıştır ve bir sınıf bölümünün tek başına iktidara gelmesi imkânsız gibi bir şeydir. Toplumun geleneksel olarak egemen sınıfları birbirleriyle ittifak halinde iktidar olurlar. Bu ittifak, aralarında bir sınıf bölümünün kendi çıkarları ile müttefiklerinin çıkarları arasında bir uzlaşma sağlayarak kendi hegemonyasını kurmasıyla gerçekleşir. Bu şekilde oluşan iktidar bir blok görünümündedir. Gramsci, geleneksel egemen sınıfların kurduğu iktidar blokuna, *"eski tarihî blok"* adını verir. Buna karşılık, işçi sınıfının kendi müttefikleriyle birlikte *"yeni tarihî blok"*u kurması gerektiğine inanmaktadır.

Batı toplumlarındaki politik oluşumları bu çerçevede analiz eden bir düşünürün bu ideolojik-politik hegemonya mücadelesinde "aydınlar" kategorisine ne kadar önem vereceği açıktır. Aydınlar, Gramsci'ye göre, bu politik mücadelede merkezî bir rol oynamak durumundadırlar. İktidar blokunun düşüncelerini ve beklentilerini billurlaştıran burjuva aydınları bu rolü zaten oynamakta, sınıflarının kırda ve kentteki üyelerini sözkonusu beklenti ve hedeflere uygun düşüncelerle donatmakta, aynı zamanda iktidar bloku dışında kalan, yani işçi sınıfı içinde ya da onun müttefiki olmak durumunda insanlar üzerindeki ideolojik hegemonyanın gereklerini de yerine getirmektedirler. Burjuva hegemonyasını böylece kuran ve sürdüren burjuva aydınlarına karşılık, Gramsci, *"yeni tarihî blok"*u kuracak olan aydınların, yani işçi sınıfıyla *organik* bağları olan aydınların, daha değişik bir yapıda olmaları gerektiğini düşünür. İşçi sınıfının örgütü olan parti, yalnızca bir iktidar mücadelesi aygıtı değil, aynı zamanda sınıfın okulu olmalıdır. Emekçilere politik ve hatta daha geniş anlamda kültür kazandıran bir mekanizma olarak işlemelidir. Üyelerinin bilinç ve kültür düzeyini sürekli yükselten bir yapı kurmalıdır. Böylece, *"yeni tarihî blok"*u kuracak olan parti bir *"kolektif"* aydın olmalıdır.

ANTONİO GRAMSCİ (1891-1937), İtalyan düşünür ve politikacısı. Sardunya Adası'nda dünyaya geldi, politikaya ilkin bir Sardunya milliyetçisi olarak atıldı. Torino Üniversitesi'nde okurken işçi sınıfını tanıdı ve sosyalist oldu. 1915'te Sosyalist Parti'nin savaşa muhalif grubu içinde ve yayın organı II Grido del Popolo'nun yazı kurulundaydı. 1919'da Tasca, Togliatti ve Terracini ile birlikte haftalık Ordino Nuovo dergisini yayınlamaya başladı. 1921'de Sosyalist Parti bölünüp Komünist Parti kurulunca, Gramsci de buraya geçti. Aynı yıl temsilci olarak Komintern Yürütme Kurulu'na katıldı. 1924 seçimlerinde milletvekili seçildi; 1926'da Mussolini'ye karşı uydurma bir komplo bahane edilerek tutuklanıncaya kadar parti önderliğini yürüttü. 1926'dan 1937'de ölünceye kadar hapiste kaldı. Önemli bir hacim tutan teorik eserlerinin büyük bir kısmını bu zor hapisane koşullarında yazdı. Gramsci, genel Marksist hareket içinde kendine özgü düşünceleriyle özel bir yeri olan bir teori ve pratik adamıydı. Özgün düşüncelerinin önemli bir bölümü 'aydınlar" üstünedir.

Cumhuriyet Döneminde Ortaya Çıkan Çeşitli Aydın Grupları

Bürokratik Aydınlar: Türkiye'de Batılılaşma hareketinin tarihini Lale Devri'ne kadar gerilere götürmek mümkündür. Bu harekette her zaman insiyatif devletten gelmiş, amaç da toplumdan önce devletin güçlendirilmesi olmuştur. Başlangıçta henüz "aydın" denebilecek bir tabaka oluşmadığı için, devlet bu girişimleri için hazır bir uygulayıcı kadro bulamamıştı. Ancak, ondokuzuncu yüzyılda, Tanzimat Fermanı'ndan sonra, Osmanlı toplumuna özgü "aydınlar" yetişmeye başladı. Geniş halk kitlelerinin bu harekete yabancı ve uzak kalması ölçüsünde, toplumsal değişim, sözkonusu aydın kadroların girişimiyle, dolayısıyla da sınırlı sayıda seçkin tarafından başlatıldı, desteklendi. Cumhuriyet döneminde olanlar da nitelik bakımından bu sürece temelde aykırı bir karakter taşımaz. 18. yüzyılda Batı Avrupa'da doğan Aydınlanma düşüncesi 19. yüzyılda teknolojinin yaygınlaşmasıyla doğa bilimlerinin etkisi altına girmiş ve bundan, toplum bilimlerinin kuruluşuna katkısı olan "pozitivizm" akımı doğmuştu. 19. yüzyılın sonlarında yetişen bazı Osmanlı aydınları gibi (örneğin, Ahmet Rıza Bey) Cumhuriyetin kurucuları da gerek Aydınlanma, gerekse pozitivizmden geniş ölçüde etkilendiler. Radikal Batıcılık akımının resmi ideolojisi, böylece, pozitivizm oldu. Cumhuriyet Türkiyesi'ni inşa eden fiilî güç,yani Cumhuriyet Halk Partisi, rejim çokpartili ve seçimli bir demokrasiye dayanmadığı için, temsili bir politik parti olmaktan çok, seçkinci karakteri taşımaya devam eden "aydınlar"ın, toplumu Batılı yönde dönüştürme aracı olarak gördüklcri bir aygıttı. Ötc yandan, Osmanlı devletinden miras kalan geniş devlet yapısı, Cumhuriyet döneminin zorlu dönüşümlerini yerine getirme işlevini yüklenmiş olarak varlığını sürdürmekteydi. Bütün bu yapıların varlığında, ve aynı zamanda Batılı anlamda güçlü toplumsal sınıfların yokluğunda, "aydın" kategorisinin Türkiye'nin toplumsal kaderi üzerindeki rolü oldukça büyük oldu. Bu koşullarda toplumu dönüştürmenin yöntemi yukarıdan aşağıya olduğu ve çok çeşitli dallara ayrılmış karmaşık bir devlet aygıtından bağımsız düşünülemeyeceği için, aydınların "bürokratik" karakteri de Osmanlı dönemindekine oranla çok değişmedi.

Bürokrasi-Dışı Aydınlar: Cumhuriyet döneminde Türkiye toplumunda ortaya çıkan gelişmeler yeni yapılaşmalar yaratırken, aydınlar kategorisi içinde de bu yapılaşmalara uyan genişlemeler ve değişiklikler görülmeye başlar. Tek-partili rejimin sonlarına doğru, bu rejime muhalif, daha ademi merkeziyetçi, bazı bakımlardan daha geleneksel (öncelikle kültürel düzeyde), ama bazı bakımlardan da daha atılımcı (öncelikle ekonomik düzeyde, genel olarak kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasından yana olmak gibi) yerel aydınlar sayıca çoğaldı. Göreli bir gelenekçilikle özel teşebbüsçülüğü birleştiren Demokrat Parti hareketinin kırsal kesimlerde yaygınlık kazanmasında bu gibi yerel aydınların, avukat, doktor, noter vb. serbest meslek sahibi kişilerin önemli bir rolü olmuştur. Bunlar, "eğitim görmüş" olmak bakımından, Türkiye'de o zaman ve hâlâ geçerli olan **aydın** tanımına uymakla birlikte, benimsedikleri politik ve ideolojik tutumlarıyla klasik Türk aydınlarından farklıydılar.

Kır Kökenli Aydınlar: Cumhuriyet dönemi, Türkiye'nin eğitim sisteminde oldukça geniş çaplı değişiklikler yaratmıştı. İlk okulların Anadolu'ya da yayılmaya başlaması ve bu arada alfabe değişikliği ile okuma yazmanın kolaylaşması sonucunda, köy nüfusu eskisiyle karşılaştırılamayacak kadar fazla eğitim görme imkânlarına kavuştu. Bu sürecin sonunda, Türkiye toplumunda, öncekilerden belirli farklılıklar gösterebilen yeni bir aydın tipi doğdu. Kırsal kesimde okuma fırsatı bulan gençlerden bazıları daha sonra yüksek öğretime devam edebiliyordu; ama yaygın olan, öğretmenliğin meslek seçilmesiydi. Köy öğretmenliği yeni cumhuriyet devleti açısından da büyük bir öneme sahipti, çünkü rejimin yerleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma geleneksel ideolojinin değişmesine bağlıydı. Köy öğretmeni, böylece, devletin yeni cumhuriyetçi anlayışını köyde temsil edecek kişiydi. Bu nedenlerle köy öğretmenleri daha ilk andan başlayarak yalnızca eğitimsel değil, aynı zamanda po-

DEVLET ELİYLE EĞİTİLEN AYDINLAR: Batı'dan edinilmiş ideallerle Osmanlı toplumuna bakanların, burada ideallerine uygun olmayan pek çok işleyiş görmeleri doğaldı. Varılmak istenen hedefin genel nitelikleri konusunda çok fazla bir görüş ayrılığı olmasa da, bu hedeflere varmak için izlenecek politikalar konusunda aydınlar çok zaman devletle anlaşmazlığa düştüler. Öncü Jön Türkler olarak tanınan Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi, devlet eliyle eğitilmiş aydınlar, radikal tavır almalarına rağmen devletin temel mantığının dışına çıkmadılar.

PRENS SABAHATTİN (1877-1940), Siyaset adamı ve sosyolog. II.Abdülhamit'e karşı çıkan babasıyla birlikte Paris'e gitti (1899). Jön Türkler ile ilişki kurdu. Özel teşebbüs ve adem-i merkeziyetçi yönetim anlayışını savundu. II.Meşrutiyet'in ilânı üzerine döndüğü İstanbul'da İttihat ve Terakki ile anlaşmazlığa düştü ve 1913'te tekrar Paris'e kaçtı. Cumhuriyet'in ilanından sonra Hanedan mensuplarının Türkiye'ye girmesi yasaklanınca İsviçre'ye yerleşti. Siyasî görüşlerini Le Play ve Desmoulins sosyolojilerine dayandırdı.

litik olan bir çerçeve içinde kendilerini buldular. Toplumun özgül bir kesiminden geldikleri için ne kadar tek tip bir öğrenim görmüş olsalar da, bu bilgileri kökenlerinin bakış açısı içinde değerlendiren ve bileştirenleri, bunu yapabildikleri ölçüde, genel intelijensiya arasında farklı bir özellik sahibi olmayı temsil edebildiler.

Şehirleşme Sürecinin Ürettiği Yeni Aydınlar: Türkiye'de aydınların kendi aralarında tabakalaşmalarına ve değişik hayat pratikleri içinde yer alan değişik aydın kategorilerinin oluşmasına katkıda bulunan bir başka süreç de, kapitalist gelişmedir. Özellikle 1950'lerdeki Demokrat Parti iktidarından sonra Türkiye'de özel teşebbüs güçlenmeye başladı. 1960'lar ise hızlı bir kapitalist gelişmeye sahne oldu. Bunun sonucunda Türkiye ekonomisinde teknik elemanlara ihtiyaç doğdu. Eğitim sistemi içinde de bu ihtiyaca cevap verilmesi için belli düzenlemelere gidildi. Oldukça modern bir anlayışla eğitim yapan yeni üniversiteler oluştu.

Özel teşebbüsün böylece gelişmesi ve ülkede bu değişime uygun çeşitli yapıların doğması "aydınlar" sözkonusu olduğunda şu bakımdan önemlidir: Osmanlı toplumunda olduğu gibi Cumhuriyet'in erken döneminde de Türkiye'de okumuş yazmış insanların büyük çoğunluğu ancak devletin çeşitli kuruluşlarında istihdam edilebiliyordu. Bu durum, aydınları bürokratik aygıtlar içinde barındırmakla, onların "entelektüel" etkinliklerini de bürokratik kaygıların önceliği altında sürdürmelerine yol açıyordu. Devlet karşısında hiç değilse ekonomik bir özerklik kazanan "aydınlar"ın düşünce kalıplarının da zamanla değişmesi doğaldı ve yetmişlerden sonra bu yeni yapılanmanın bazı belirtileri Türkiye toplumsal hayatının çeşitli düzeylerinde gözlemlenebildi.

Üretime daha yatkın bir biçimde gelişen, mesleklerinin de gereği olarak Batı dünyasının her türlü akımlarıyla daha rahat ilişki kurabilen bu yeni aydınlar, konumları bakımından aslında Batı'da da bu yüzyıla özgü bir fenomen olan "teknolojik intelijensiya"ya benzer. Ancak, Türkiye'nin ekonomik yapısı "teknokratik" tabakaların olgunlaşmasına elvermediği ölçüde, rolleri ve etkileri daha azdır. Ne var ki, altmış sonrası gelişmelerle, genel "aydın" kategorisi içinde tarihi olarak farklı yeni bir tabakanın daha girmiş olduğu ileri sürülebilir.

CUMHURİYET HALK PARTİSİ VE SEÇKİNCİ "AYDINLAR": Cumhuriyet Türkiyesi'ni inşa eden fiili güç, eski Cumhuriyet Halk Partisi'dir. Rejim, çok-partili ve seçimli bir demokrasiye dayanmadığı için, CHP, temsili bir politik parti olmaktan çok, seçkinci karakteri taşımaya devam eden "aydınlar"ın, toplumu Batılı yönde dönüştürme aracı olarak gördükleri bir aygıttı.

Cumhuriyet Döneminin Değişik Aydın Kümelenmelerine Toplu Bakış

Buraya kadar, Türkiye'de aydınların tabakalaşmasına tarihi bir perspektif içinde baktık. Belirli bir tabakanın ardında yatan tarihi dinamiği teşhis etmeye çalıştık. Buraya kadar söylenenler kısaca özetlenirse, geleneksel Osmanlı aydınlarının kalıntılarını da saydığımızda beş ayrı tarihi kategori görüyoruz. Eski Osmanlı "ilmiye" sınıfı Cumhuriyet koşullarında bölünmüştür. Geleneksel "ilmiye"de üst kademeleri dolduranlar, bugün geleneksel idcoloji içinde yetişmemekte, tersine, bununla hâlâ belli ölçülerde çatışan, görece Batılı bir formasyonla bulundukları yerlere gelmektedirler. Gelgelelim, eski "ilmiye"nin aşağı kademelerini bugün de bir ölçüde görebiliyoruz. Bunlar, İslam ideolojisinin Türkiye toplumunda dirimselliğini koruması oranında hâlâ toplumsal bir işlev gören, ilişkide oldukları kesimlerin ideolojik yapılarını etkilemeye devam eden, cumhuriyetin belli ölçüde bürokratik-merkezci bir yapı verdiği dinî aygıt içinde çalışmakla birlikte geçmişin birtakım geleneklerini de sürdürmeye çalışan hocalar, imamlar, müezzinler vb. ile üstü örtülü hayatlarını devam ettiren tarikat sözcüleri ve dinî akımların temsilcileridir. Bu geleneksel kesim de son dönemde kendini modern yüksek öğretimden geçmiş, ama geleneksel ideolojiyi benimseyen yeni aydın kadrolarla takviye etmek zorunluluğunu duymaktadır.

Türkiye'de "aydın" denince ilk akla gelen özelliklere sahip olan kesim bugün bile etkisini sürdüren, Tanzimat ve Jön Türk hareketlerinden kaynaklanan Batılılaşmış devlet aydınlarıdır. Üniversiteler gibi devlet aygıtının çeşitli kolları ayrıca da çeşitli politik partiler, bu tür aydınların varolduğu alanlardır. Sayıları eskiye oranla artmamış, hatta azalmış da olsa, Türkiye tarihinde uzun zamandır belirleyici bir rol oynayageldikleri için, manevi ağırlıklarını hâlâ başka kesimlerden çok duyurabilmekte, öteki aydın kategorilerini de etkileyebilmekte, Türkiye'nin maddi gelişme düzeyinin artık gerisinde kalmış politik ve toplumsal çözümlerin uygulanmasına ağırlıklarını koyabilmektedirler. Altmışların sonlarından yet-

mişlere kadar çeşitli politik mücadelelerde en etkin kesimi onlar oluşturmuştur.

Geleneksel Osmanlı "ilmiye"sinin genel tutumlarını benimsememekle birlikte, görece muhafazakâr bir ideolojiyi benimseyen, daha çok serbest meslek gruplarını dolduran, kapitalist nitelikte programları olan politik partilere destek ve kadro veren aydın tabakaları, sayılan bütün bu kategoriler içinde toplumun öbür kesimleriyle ilişkilerini en fazla organikleştirmiş kesim sayılabilir. Bunun bir nedeni, öbür tabakalar gibi radikal dönüşümleri savunmamaları ise, bir başkası da, toplumsal ilişkiler bütünlüğü içinde daha köklü ve sağlam temellere basmalarıdır, denilebilir. Sayılanlar arasında entelektüel etkinlik, dinamizm ve yaratıcılık bakımından performans düzeyi en düşük kesim olmakla birlikte, pratik etkileri öbürlerinden fazladır. "Aydın" olarak işlevleri yaratıcı değildir, ama bildiklerini, sağlam bir parçası oldukları düzenin uyumlu işlemesinde kullanır, toplumun tabanı ile yönetimin en üst düzeyleri arasında hem enformasyon akıtır (ikiyönlü bir akış) hem de çıkar dağılımında rol oynarlar.

Kırsal kesimden gelen, genellikle en yüksek öğrenim düzeylerine erişme imkânından yoksun oldukları için, öteki aydın tabakalarında temsil edilen çeşitli ideolojiler arasında bölünmüş durumdadırlar. Özellikle öğretmen olarak çalışanlar, kendilerini istihdam eden devletin verdiği, bürokratik nitelikli ideolojiden etkilenmiştir. Öte yandan, kırsal nüfusun bütün kurumlarıyla Türkiye toplumunda önemini koruması sonucu, kökenlerinden gelen farklı, ayrıca çeşitli radikal düşüncelere belli ölçülerde açık bir doğal formasyonları vardır. Genellikle kendi dolaysız çevrelerinin yerel egemen sınıflarıyla çatışma içine girebildikleri için, muhafazakâr ideolojinin belirli yönleriyle uzlaşmazlar.

Türkiye aydın tabakalarının arasına en son katılan, görece modern olarak nitelediğimiz kesime gelince, bunlar, politik ideolojiler çerçevesinde, radikal veya muhafazakâr olanları benimseyebilirler (yakın döneme kadarki konjonktürlerde radikal olanlara daha fazla eğilim gösterdikleri söylenebilir) ancak bir toplumsal grup olarak kendilerini ortaya çıkarmış somut mekanizmalarla, dolayısıyla modern teknik koşullarla yakından ilgilidirler ve tercihleri büyük çoğunlukla modern hayat koşullarından yanadır.

Türkiye'de aydınlara bu tarihî perspektiften daha başka açılardan da bakılabilir. Bir yöntem, aydınları yaptıkları işe daha yakından bağlı olarak ele almaktır. Bu durumda, zaman zaman az önceki sınıflamayla kesişen yeni türden tabakalar saptanabilir. Serbest meslek sahibi aydınlar, devlet memuru aydınlar, bilim ve sanat alanındaki aydınlar, öğretim kurumlarındaki aydınlar vb.

Ayrıca, Gramsci gibi, politik işlevleri açısından da aydınları ayırmak, sınıflandırmak mümkündür. Böyle bir analiz yönteminin Türkiye'ye uygulanması herhalde ilginç sonuçlar verecektir.

DEMOKRAT PARTİ VE KLASİK AYDIN: Göreli bir gelenekçilikle özel teşebbüsçülüğü birleştiren Demokrat Parti hareketinin kırsal kesimlerde yaygınlık kazanmasında yerel aydınların (avukat, doktor, noter vb.) ve serbest meslek sahibi kişilerin önemli bir rolü oldu. Bunlar "eğitim görmüş" olmak bakımından, Türkiye'de o zaman hâlâ geçerli olan aydın tanımına uymakla birlikte benimsedikleri politik ve ideolojik tutumlarıyla klasik Türk aydınlarından farklıydılar.

Bürokratik Yapılanmadan Çağdaş Kurumlara Doğru

Hangi yaklaşım olursa olsun, Türkiye aydınlarının eğitiminde, formasyonunda ve hayat pratiklerinde bürokratik aygıt geleneksel olarak belirleyici olmuştur. Böylece, örneğin bu aygıtın değiştirmek istediği geleneksel yapıya, geleneksel ideolojiye vb. karşı radikal tavır alan Türk aydınları, aygıtın kendisine ve ürettiği ideolojiye karşı radikal ve hatta eleştirel tavır alamamışlardır. Dolayısıyla, Türkiye'de aydınların şimdiye kadar ürettiği kültür de resmi-bürokratik kalıpların pek az dışına çıkabilmiştir. 19. yüzyıldan beri yaşanan oldukça radikal kültür değişimi de aydınların yaratıcılıklarını kısıtlayan bir etmen olmuştur. Çünkü bu değişimin sonucunda, yerli kültürün yaşayan kaynakları da kurumuş, buna karşılık model olarak alınan Batı kültürüne gerçekten ve derinlemesine nüfuz etmek mümkün olmamıştır. Bu nedenle entelektüel uğraş çok zaman bir aktarmacılıkla sınırlı kalmıştır.

FİKİR İŞÇİSİ Mİ, ENTELEKTÜEL Mİ?: Fikir işçisiyle entelektüeli birbirinden ayıran en önemli özellik, bir Fransız iktisatçısına göre, "cesaret"tir. Entelektüel cesurdur ve en önemli vasfı "eleştirelliği"dir. Kendi varacağı hükümlerden ve herhangi bir iktidara ters düşmekten korkmaz. Türkiye'de aydınların sayısı, bu anlayışın özellikle bilim çevrelerinde yerleşmesiyle beraber artacaktır.

20. yüzyılın sonlarına yaklaşırken, Türkiye, hiç değilse, potansiyel olarak, dünyanın çağdaş toplumlarına yaklaşan bir dinamizm gösteriyor. Bunun aydınlar arasına da yansıması ve yansırken oradaki geleneksel bileşimlerde birtakım dönüşümler yaratması beklenebilir. Türkiye aydınları pratikte bürokratik kurumlar dışında geçim sağlayabilecek duruma geldikleri oranda düşüncede de bürokratik kalıplardan sıyrılarak daha özgün ve yaratıcı olmanın yollarını bulabileceklerdir. Bunun bir başka onsuz edilmez koşulu da, sınıfsal ve toplumsal yapısı bakımından da gittikçe modernleşen Türkiye'de, aydınların toplumun temel sınıflarıyla daha organik bağlar kurabilmeleri, *yapısal* tarihî dinamikleri sınıf öznellikleriyle birleştirmede perçinleyici bir rol oynamalarıdır.

"Aydın"lığı Paylaşan Aydınlar

"Aydın", başka bütün yetilerinden önce *aklını* kullanarak yaşayan ve temel etkinliği akla dayalı olan insan anlamına geliyorsa, demek ki aslında bütün insanlara özgü olan bir yetiyi kullanıyordur. Çünkü, akıl, bütün insanların ortaklaşa sahip oldukları bir yetidir. Gelgelelim, bütün insanlar akla sahip olduğu halde, öncelikle bu *yetiyi* kullanarak yaşama *yeteneği* bugünün dünyasında bütün insanlara özgü bir imkân değildir. Toplumda ancak bazı insanlar akıllarını kullanarak "aydın" işlevini görüyorlarsa, bunun nedeni, aynı toplumdaki başka insanların aynı yetiye dayanarak yaşama imkânını bulamamalarıdır. İş bölümünün egemen olduğu bir dünyada bunun böyle olması da kaçınılmazdır. Ancak bu durum, "aydınlar"a da bir gelecek perspektifi verebilir. Gelişen teknolojinin etkisiyle gittikçe karmaşıklaşan dünyada bilgi, iktidarın temel dayanaklarından biri haline geliyor. Zamanla, bilgi tekelinin iktidar tekelinin önemli bir parçası olması da düşünelebilir. Aydının bilgisini başkalarıyla paylaşması, kendini "aydın" yapan ögeleri başka insanların da paylaşmasına izin vermesi, başka bir deyişle, yalnız *bilgiyi* değil, entelektüellik niteliğini paylaşması demektir. Bu bakımdan, bugünkü aydınların yarın açısından tarihi misyonları, "aydınlığı paylaşmak" olabilir. Bu anlamda bütün toplumun "aydın" olması, insanı insan yapan temel yetinin, yani aklın, toplumun ortak malı ve aracı olmasıdır. Kendi toplumlarının demokratik ve ilerici kültürünün oluşmasında başrolü oynamaya aday olan Türkiyeli yeni aydın kuşakları, aynı zamanda bu dünya çapında çağrıyla da karşı karşıyadırlar●

KAYNAKÇA

- Türker Alkan, *Gelişen Ülkelerde Aydınlar ve Siyaset*, Ankara, 1977.
- Antonio Gramsci, *Selections from Political Writings 1910-1926*, Lawrence 2 Wishart, London, 1977, 1978.

Batıda ve Bizde Aydının Serüveni

Cemil Meriç

Aydın: Yazı ve söz aracılığıyla toplumun şuurlanmasına yardım eden, yol gösteren, aydınlatan kişi. Tarifi tarihi gelişme içinde aydınlatmaya çalışalım.

Entelektüelin Soyağacı

Sofistler: Çağımızın entelektüelinin ilk ceddi sofistler. İ Ö 5. yüzyılda yaşayan sofistler, hem ahlak hem de düşünce alanında birer devrimciydiler. Yerleşmiş inançlara savaş açtıkları için tutucu çevrelerin kuşkusuyla karşılandılar. Soyut delillere itibar etmiyorlardı. Onlar için tek ölçü vardı: İnsan. Tanrının varlığı da yokluğu da ispat edilemezdi. Yasalar insan içindi ve insanla beraber değişirdi. Mutlak doğru, mutlak iyi birer vehimdi, bu mefhumlar faydalıya bağlıydı, ondan ayrılamazdı; mühim olan başarıydı. Sofistlerin başlattığı yenilikler, 23 yüzyıl sonra, filozofların başardığı düşünce devrimi kadar önemlidir. Sofistler, kültürü dar çevrelerin tekelinden kurtarmış, entelektüel hayatın bütün yönlerine dikkati çekmişlerdir. Felsefeye ve ilme tenkit zihniyetini ve ölçüsüz soyutlamalardan kaçmak alışkanlığını getirmişlerdir. Sokrat'ı onlar yetiştirdi. Perikles onların talebesi. Daha önce kurulan metafizikleri küçümsemek, akla inanış, yenilik sevgisi ve şüphe. İşte sofistlerin ayırıcı vasıfları.

Rahip: Batı irfanını yoğuran ikinci aydın: Rahip. Klerk, Batı dillerinde hem rahip, hem de aydın demek. Entelektüel, rahip gibi olmalıdır, *Fichte*'ye göre. Onun vazifelerini benimsemelidir. Bilgisiyle topluma hizmet etmeli, halka gerçek ihtiyaçlarını sezdirmeli ve onları nasıl karşılayacağını öğretmelidir.

Benda, insanlığı ikiye ayırır: Rahipler, laikler. İnanan veya inanmayan her fikir ve sanat adamı klerktir Benda'ya göre. Laik ise insiyakları, iştihaları, ihtiraslarıyla sokaktaki adam. Oysa *Sartre*'a göre rahip, beyle köylü arasında aracıdır. Görevi: Sınıf tezatlarını gizlemek. Bir kelimeyle rahip, toprak aristokrasisinin emrinde bir ideologdur.

16. yüzyılda aydının adı *hümanist;* 17. de dinsiz, yani *liberten.* Kelime, eski Roma'da azat edilmiş köle demekti. Yüzyıllar sonra önyargılardan kurtulmuş kimse manasını aldı. Kısa süren bir itibar. Liberten, çok geçmeden aşağılayıcı bir anlam kazandı: Çapkın, sefih, ahlaksız.

Sonra *ideolog* çıkar sahneye. 18. yüzyıl sonlarında Batı düşüncesine istikamet veren aydınların adı ideologdur.

Filozof: Çağdaş intelijansiyanın gerçek öncüsüyse, *filozof*tur. Şuurlanan burjuvazinin yeni bir ideolojiye ihtiyacı vardır. Bu dünya görüşünü rahipler değil, pratik bilgi uzmanları kuracaktır. Kanun

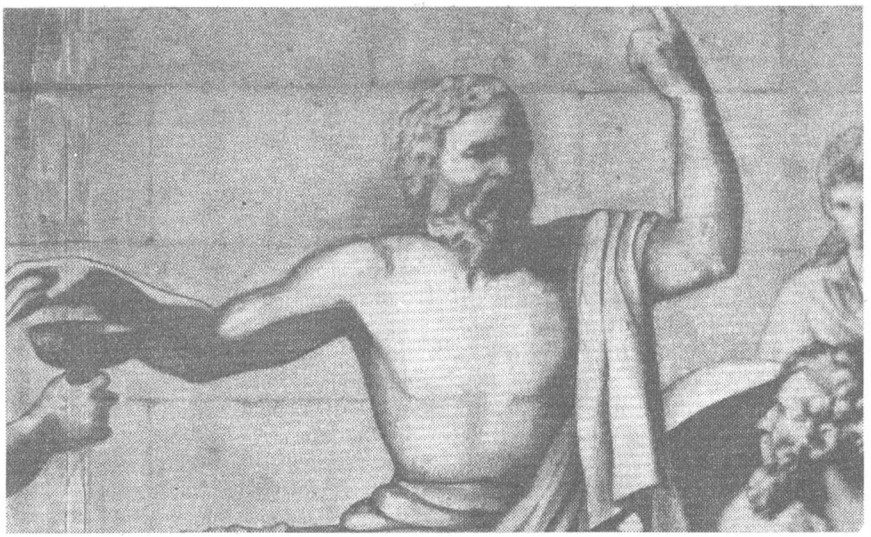

SOKRATES (İ Ö 470-400), ünlü Yunan filozofu, Sokrates, siyaset adamlarının, sofistlerin ve komedi yazarı Aristophanes'in karşı etkisiyle, kentin tanrılarını tanımamak ve gençlerin ahlakını bozmak suçundan ölüme mahkûm edildi. Kararlılığıyla örnek bir entelektüel olan Sokrates'i diğer sofistlerden ayıran başlıca özellik insanlara bir şeyler öğretmeye kalkması, onlara tartışma yoluyla doğruyu buldurmaya çalışmasıdır.

adamları, edebiyatçılar, matematikçiler, vergi mültezimleri, hekimler vs. rahibin yerine geçecek ve filozof adını benimseyeceklerdi; filozof yani bilgelik dostu. Bilgelik akıldır. Filozof, çağın ilmî gelişmesinde değerini ispat etmiş olan bir yöntem kullanır: Tahlil. Akıl dışı bir uzlaşmacılığa, soyluların geleneklerine, imtiyazlarına ve mitoslarına karşı en güçlü silahtır bu. Burjuva, sosyal organizmaları reddetmek için sosyal atomculuğu benimser, sosyal atomlar birbirine eşittirler. Burjuvalar, soyluların karşısına soylulardan başka bütün insanları çıkarırlar. Dünyada tek sınıf vardı: İnsanlar. Yani burjuvazi.

Filozoflar da bugünkü entelektüeller gibi, bir ideoloji kurucusudur; mekanik ve analitik ilimciliğe dayanan bir ideoloji. Amaçları diğer sosyal sınıfların ideolojilerini eritmek ve yıkmaktı. Başka bir deyişle onlar da -Gramsci'nin anladığı manada- organik birer entelektüeldirler.

Entelektüel: Filozofların torunları 19. yüzyılın son otuz yıllarında yeni bir ad taktılar kendilerine: *Entelektüel.*

Kelime önceleri sıfattı: Zihnî, fikrî, manevî. *Dreyfüs* davasından sonra isim olarak kulanıldı. Bu dava, Fransız siyasi hayatının en unutulmaz safhalarından biri. Bir yanda, kilisesi, ordusu, genelkurmayı ve bütün saygıdeğer müesseseleriyle devlet. Ötede, adalet ve hakikate susamış bir avuç yazar. *Zola,* 14 Ocak 1893 tarihli *l'Aurore* gazetesinde *"Entelektüellerin Beyannamesi"*ni yayımlar, kurulu düzene karşı bir savaş ilanıdır bu. Kavgayı başlatan Zola, çağın en belirgin entellektüeli.

"Entelektüel, tarif edilmesi kolay olmayan bir sosyal tip. Hatta entelektüelin bir özelliği de tarifindeki güçlük. Entelektüeller köylü gibi, sanayi işçisi gibi ayrı bir sınıf değildirler. Toplumun her tabakasından kopup gelirler. Faaliyetlerinin büyük bir kısmı birbirlerini hırpalamaya harcanır. Kendi sınıfları olmayan sınıfların çıkarlarına öncülük ederler. Bununla beraber, ortak davranışları da vardır. Her diplomalıya entelektüel diyemeyiz; ama yüksek bir öğrenim görmüş kimseler birer entelektüel adayıdırlar. Entelektüelin üzerinde anlaşmaya varılan tek vasfı: Eleştiricilik. Eleştiricidir, çünkü olayları yaşamaz, dışardan seyreder." (Schumpeter).

Sosyal İlimler Ansiklopedisi'nin entelektüel tarifi ise şöyle: *"Hükümleri düşünceye ve ilme dayanan.. Entelektüel olmayanların hükümleriyse daha doğrudan doğruya, daha topyekün duyulara dayanır." (Robert Michels).*

Hükümlerin düşünceye ve ilme dayandığını nasıl bileceğiz?

Entelektüeller üzerine koca bir kitap yazan *Shils* de şöyle diyor: *"Entelektüeller konuşur veya yazarken çevrelerindeki fertlerin çoğuna kıyasla, insan, cemiyet, tabiat ve kozmos hakkında genel sembolleri ve soyut referansları daha sık kullanan kimselerin bütünü..."*

İşte "tarafsız" ilim adamlarının mefhuma getirdiği aydınlık.

Bir İtalyan sosyologu *"Entelektüeli işinin veya düşüncesinin mahiyetine göre tanımlayamayız"* diyor. *"Çağdaş toplumda elin karışmadığı kafa işi, kafanın düzenlemediği bedeni çalışma yok gibi. Yani bir manada herkes entelektüel. Fakat bütün insanlar toplumda entelektüel vazifesi görmez. Tarih sahnesine çıkan her sosyal sınıf, kendisiyle beraber bir veya birçok entelektüel tabaka yaratır. Entelektüel, kucağında yaşadığı çevrenin organik bir parçasıdır; ona tutarlılık kazandırır. Yalnız iktisadî değil sosyal ve siyasi şuur da verir: Vazife şuuru. Kapitalist işletme, sanayi teknisyenini, iktisat bilginini, kültür adamını, hukukçusunu yaratır. Bir kelimeyle her toplumun, daha doğrusu her sosyal sınıfın aydını kendine göredir." (Gramsci).*

Çağdaş bir Fransız iktisatçısı, fikir işçisiyle entelektüeli birbirinden ayırır:

"Fikir işçileri toplumun oldukça kalabalık bir kesimidir. Kollarından çok kafalarıyla çalışırlar. İş adamı, doktor, işletme şefi, kültür yayıcısı, borsa komiseri ve üniversite hocası gibi.

Beyaz yakalılarla mavi yakalılar arasındaki bu farklılaşma, çağımızda en ileri merhalesine varan bir işbölümünden doğmaktadır. Evet, kafa işçilerinin çoğu entelektüeldir, çoğu.. Zira arada kol işçilerinin de entelektüel olduğu görülür. Kafa işçileriyle entelektüeli birbirinden ayıran ölçü şu: Entelektüel doğruyu söyler; entelektüel cesurdur, yani bir araştırmayı sonuna kadar götürür. Başlıca vasfı: Eleştirmek. Ne kendi varacağı hükümlerden çekinir, ne de herhangi bir iktidara ters düşmekten. Sosyal müesseseleri karşılaştırır, tahlil eder; daha ileri, daha insanca ve daha rasyonel bir düzenin kurulmasına yardımcı olur. Bir kelimeyle,

İKİNCİ AYDIN: Rahip, Batı irfanını yoğuran ikinci aydın tipidir. Fransız filozofu ve romancısı Julien Benda'ya göre, inanan ve inanmayan her fikir ve sanat adamı rahiptir. Sartre'a göre ise rahip, görevi bey ile köylü arasındaki sınıf tezatlarını gizlemek olan aracıdır.

toplumun şuuru ve ileri güçlerin sözcüsüdür." (Paul Baran).

Hülasa edelim: Aydın, hiçbir çağda ve hiçbir ülkede bağımsız bir sınıf olmamıştır. Sofistler sarsılan bir toplumda, gelişmeye başlayan sosyal tabakaların öncüsüydüler. Rahip, uzlaştırıcı bir dünya görüşünün yapıcısı ve yayıcısıydı.

18. yüzyıl filozofu, sınıfının organik entelektüeliydi. Yani burjuva ideolojisi, ilmî araştırmanın prensiplerinden tabii olarak doğuyordu. Oysa bugün burjuvazinin ideolojisi, entelektüelin bilgi ve metoduna ters düşmektedir. Entelektüel bütüncüdür, çünkü dünyaca geçerli bilgiler ve işlemler peşindedir. Halbuki hâkim sınıfın ideolojisi (bu aynı zamanda kendi ideolojisidir) sinsi bir ayrıcalık güder. Sonra aydın, araştırmalarında dahi bir yabancılaşma olduğunun farkındadır, ne hedefler kendi hedefleridir, ne vasıtalar.

Kitaplarla, yaşanan gerçek arasındaki uçurum entelektüeli yaralamaktadır. Artık o kutsiyetine inandığı bir davanın alemdarı değil, muzdarip bir vicdandır. Karşısında iki yol var: Kurulu düzenin yalanlarını ilmileştirmek, yani bir hakikat çarpıtıcısı, daha doğrusu bir çoban köpeği olmak veya ezilenlerin yanında yer almak, her haksızlığa karşı gelmek, her yalanı susturmak, her samimiyetsizliği ifşa etmek. Demek ki namuslu aydın, kucağında yaşadığı çevreye uymayandır.

Üçüncü sınıfın yükseliş devrinde, onun şuuruydu intelijansiya. Hassas bir zardı. Burjuvazi iktidara kurulduktan sonra bir nevi zamk oldu: Toplumu ayakta tutan bir zamk, cansız ve yapışkan. Artık yeni bir değerler dünyası kurmak istemez; mevcut hiyararşinin zirvesine yükselmek peşindedir. Bir kelimeyle, ilerliyen burjuvazinin öncüsü olan intelijansiya, bu sınıfın alçalış devrinde bir lümpenburjuvadır artık.

Şöyle diyelim: Üçüncü sınıf yavaş yavaş ilerici vasfını kaybetmiş, önce tutucu, sonra gerici olmuştur. İntelijansiya da gittikçe kopar bu sınıftan ve daha güçlü yandaşlar arar: Görevi yıkıcılık ve yapıcılık. İntelijansiya tek başına gerçekleştiremez emellerini.

Marksist teoriye göre: Namuslu aydınlar işçi sınıfının saflarına karışacak, ona tâbiye ve sevkilceyş hocalığı yapacaktı. İntelijansiya korkak veya ehliyetsiz olduğu için mi yapamadı bunu? Hayır. 1848'de işçilerle öğrenciler yan yana dövüştüler barikatlarda: Paris komünasında, Almanya'da savaşı izleyen devrimci hareketlerde, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'da hatta İspanya'nın milletlerarası tugaylarında başarılı bir tecrübeden geçti intelijansiya. Ne var ki, 1850'den bu yana merkezî ve Batı Avrupa'nın işçileri, örgütlerini, sendikalarını hızla geliştirdiler; kendilerine mahsus liderler, kendilerine mahsus bir bürokrasi buldular. Çelik iradeli ve odun kafalı liderler. Hızlı bir gelişme dönemiydi bu. Dördüncü sınıf, üçüncü sınıf kadar da ayakta duramadı ve iktidara bile geçmeden donup kaldı. İkinci Enternasyonal'in çeşitli seksiyonları, hükümetlerden maddi bir takım tavizler ve bir nebze siyasi nüfuz koparabilmişti, bu başarılar işçi sınıfının atılımlarını felce uğratmaya yetti de arttı bile. Batı intelijansiyası-

DREYFUS OLAYI

Fransa'da önemli hukuki tartışmalara neden olan Dreyfus olayı, Paris'teki Alman Elçiliği'nde hizmetçi olarak çalışan Fransız gizli servisine bağlı bir kadının çöp sepetinde bulduğu imzasız bir mektubu merkeze göndermesiyle başlar. Alman askeri ateşesine yazılan mektupta, Fransa'ya ait bilgilerin verilmesi vaat edilmektedir.

Fransız Genelkurmayı'nın başlattığı soruşturmada, özellikle gizli askeri bilgilere en kolay ulaşabilecek konumda olan, Genelkurmay'da görevli subaylar üstünde durulur. Sonunda bütün şüpheler, elyazısı, mektuptaki yazıya benzeyen Yüzbaşı Alfred Dreyfus üstünde toplanır.

ALFRED DREYFUS (1859—1935), Fransız subayı. Askeri eğitimini bitirdikten sonra, yüzbaşı rütbesiyle atandığı Genelkurmay'da casusluk yaptığı iddiasıyla tutuklandı. Suçluluğuna tek kanıt, bir el yazısı benzerliğiydi. Yahudi olması tüm başarılarının gözardı edilmesine neden oldu. Müebbet hapis cezasına çarptırıldı. Davanın yeniden görülmesi için oluşturulan kamuoyu baskısı sonucunda yeniden yargılandı. Temmuz 1906'da beraat etti. Rütbeleri yeniden takıldı ve Lègion d'Honneur nişanı aldı.

Yüzbaşı Dreyfus zengin bir ailenin çocuğuydu. Dönem Fransa'sındaki Yahudi düşmanlığına rağmen, askeri okulda gösterdiği üstün başarı Dreyfus'un bu göreve tayinini sağlamıştı.

Soruşturmanın ilk aşamasında Dreyfus aleyhine tek delil el yazılarındaki benzerlikti. Fakat olayın casuslukla ilgili olması nedeniyle, Savaş Bakanı soruşturmanın devamına ve dava açılmasına karar verdi.

15 Ekim 1894'te Dreyfus tutuklandı. Bir ay süren hazırlık soruşturmasında aleyhine yeni delil bulunamamasına rağmen Dreyfus suçlu görülerek mahkûm oldu ve cezasını çekmek üzere Şeytan Adası'na gönderildi.

1896'da ortaya çıkan bir olay Dreyfus davasını yeniden gündeme getirdi. Alman elçiliğinde çalışan hizmetçi kadın, bir Alman subayından Easterhazy adındaki bir Fransız binbaşısına yazılan bir mektubun müsveddesini ele geçirdi.

Fransız gizli servisinin yaptığı soruşturma, Dreyfus'un mahkumiyetine sebep olan elyazısının Easterhazy'e ait olduğunu ortaya çıkardı. Soruşturma sonunda elde edilen bilgiler Dreyfus davasının yeniden görülmesini gerektiriyordu. Fakat Genelkurmay buna yanaşmadı. Çünkü dava yeniden açılırsa, General Mercier'in davada mahkemeye verdiği "gizli dosya"daki belgelerin ve elyazısı uzmanları tarafından hazırlanan bilirkişi raporlarının yanlış olduğu anlaşılacak, bu da Genelkurmay'ın itibarını sarsacaktı. Dreyfus'un karısının olayı basın yoluyla yeniden gündeme getirme çabaları sonuç vermeye başlayınca, Genelkurmay, Easterhazy'nin hakkında dava açmak zorunda kaldı. 2 gün süren dava Easterhazy'nin oybirliğiyle beraat etmesiyle sonuçlandı.

Beraat kararının ertesi günü Emile Zola'nın L' Aurore gazetesinde "Suçluyorum" başlığıyla yayınlanan Cumhurbaşkanına açık mektubu Fransa'da büyük yankılar uyandır-

nın üyeleri parlamentoda işçi mebusu, sol gazetelerin yazı işleri müdürü, o çekilmez gece derslerinin konferansçısı falan filan oldular; ama "hür düşünce"nin manivelası ile oynatılacak dağ kalmamıştı artık. Asrın sonlarına doğru Batı intelijansiyası, şöyle bir tercih yapmak zorundaydı: Gerici birer burjuva olmak, yahut proletaryanın akıl hocalığını seçmek. Grupları ve kilisecikleri bu iki kutba göre gelişti.

Bize Gelince

Aydın mı, Müstağrib mi? *Shils*'e göre entelektüel faaliyet iki merhalede tecelli eder: 1) Mevcud bilgilerin fethi (tekrarlama), 2) Mevcud bilgilerin aşılması için yapılan çalışmalar (yaratmak). Yani gelenek ve yaratıcılık.

Osmanlı'da sınıf-ı ulema tekrarlayıcıydı. Kur'anın, hadislerin ve daha önceki imam veya müçtehidlerin tekrarlayıcısı. Tanzimat'tan sonraki aydınlar da tekrarlayıcıdır. Avrupalı yazarların tekrarlayıcısı.

Türkçe'de entelektüel kelimesi olmadığı gibi Türk toplumunda da Batı'daki anlamıyla entelektüel yok. Entelektüel Avrupalıdır. Çünkü sınıf kavgası Avrupa toplumlarının ayırıcı vasfı.

Entelektüelin başlıca görevi ideoloji kurmak. Müslüman Doğu, sınıf çatışmalarının dışında yaşadığı için entelektüele ihtiyaç duymamış. Bizde düşünce ile uğraşanlara ya *âlim* denmiş, ya *ârif* denmiş. Entelektüel Avrupa'dan ithal edilmiş bir mefhum. Tanzimat'tan sonra kendilerine isim arayan Batı'cı yazarlarımız, bu kaypak lâfzı Türkçeleştirmek istemiş. 18. yüzyıl Fransası'nın etkisiyle *"efkaârı münevvere eshabı"* hoşlarına gitmiş. Zamanla daha kestirme bir sıfat bulmuşlar: *Münevver.* Ama cedlerimiz bu yabancı mefhumu tarif zahmetine girişmemiş. Kaldı ki entelektüele özenilerek uydurulan bu"münevver"in tarihimizde somut örneklerini bulmak da kolay değildi. Tanzimatçılar kendilerine daha çok *edip* vasfını yakıştırıyorlardı. Cevdet Paşa, Namık Kemal, Recaizade Ekrem, Sezai.. ediptiler. Bir el Biruni, bir ibn Haldun, bir Taşköprülüzade, bir Kâtip Çelebi, bir Simavnalı Bedreddin nereye yerleştirilecekti?

Dil devrimiyle "münevver" kelimesi kullanılmaz oldu. Onun yerine daha köksüz, daha kaypak, daha tercüme kokan bir lafız kuruldu: *Aydın.* Oysa Türk entelektüelini vasıflandıracak tek kelime vardı: *Müstağrib.*

Müstağrib, Kırk Haramiler'in mağarasını keşfeden ve yabancı bir medeniyetin hazinelerini ülkesine taşımak isteyen toy bir delikanlı.

Yaşayan nesiller, taşınan düşünceleri bir bir ele alıp istiridye kabuklarıyla incileri birbirinden ayıracak; başka bir deyişle irfan hazinemize katılan bilgilerin rasyonel bir demirbaş cedvelini vücuda getirecek ki gerçek entelektüel ortaya çıksın. Müstağrib, gergin bir dikkat ve şaşmaz bir tenkit sayesinde entelektüelliğe yükselebilir.

Neden Bir Entelijansiyamız Olmamış? İzaha çalışalım. Avrupa'da kültürün aracı: Akıl; Asya'da: Coşku. Aklın dili: Söz; coşkunun: Musiki. Avrupa'da söz musikiden kopmuş, Asya'da musikinin kendisi. Avrupa'da söz, bir izah cehdi, bir deliller resmi geçidi, istiddaller arasında

dı. Zola yazısında, Genelkurmay Başkanı'nı ve diğer yüksek rütbeli subayları görevlerini kötüye kullanmakla ve kamuoyunu yanıltmakla suçluyordu. Birkaç gün içinde, akademi üyesi bazı profesörler ve aydınlar, Millet Meclisi'ne Zola'nın mektubunu destekleyen bir bildiri yollladılar. Ordudan gelen baskıların da etkisiyle Zola aleyhinde orduya hakaretten dava açıldı. Zola'nın mahkûmiyetiyle sonuçlanan davada avukatlar sözü hep Dreyfus olayına getirmişler, bu nedenle dava, Dreyfus'u savunanlar açısından başarılı olmuştu.

1898 Haziran'ında yapılan hükümet değişikliğinden sonra Savaş Bakanlığı'na getirilen General Cavaignac, Dreyfus'u savunanlara karşı kesin bir darbe indirmek amacıyla, Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada, Dreyfus hakkında hazırlanan gizli dosyadaki belgelerin bazılarını açıkça okudu. Easterhazy hakkında soruşturma yürütmüş Yarbay Picquait, bu belgelerin sahteliğini ispatlamağa hazır olduğunu bildirdi. Yarbayın iddiası üzerine sorguya çekilen Binbaşı Easterhazy suçunu itiraf etti ve gönderildiği hapisanede boğazını keserek intihar etti.

Bu olayla Dreyfus davası yeni bir boyut kazandı. Dava artık politik bir nitelik kazanmıştı. Sağ kanat iktidarın elinden gittiğini seziyor, elindeki son kozu olan ordunun itibarını, herhangi bir olayda adaletin gerçekleşmesinden daha önemli bulunuyordu. Yargıtay aylarca süren tartışmalardan sonra Dreyfus hakkında verilmiş olan kararı bozdu. Dreyfus, Fransa'ya geri getirilerek askeri mahkemede yeniden yargılandı. Bir ay süren duruşmalar sonunda Dreyfus yine suçlu bulundu. Fakat bazı hafifletici sebeplerin varlığı kabul edilmişti. Bu karar Dreyfus'u savunanlar arasında tartışmaya yol açtı. Ailesi, Dreyfus'un çok acı çektiğini, bundan dolayı mahkemenin kararının kabul edilmesini istiyordu. Diğer bir kısım, gerçek için sonuna kadar mücadele edilmesi gerektiğini ileri sürüyordu.

Yedi yıl sonra, 1904 yılında, yargıtay genel kurulu Savaş Bakanı General Andre'in isteği üzerine davayı yeniden ele aldı.

1906'da verilen kararla Dreyfus beraat etti. On iki yıl önce sökülen nişanları aynı yerde yapılan törenle yeniden takıldı ve ayrıca Legion d'Honnuer nişanı verildi.

Dreyfus, Birinci Dünya Savaşı'nda orduya hizmet etti, emekliye ayrıldıktan sonra 1935 yılında Paris'te öldü.

EMİLE ZOLA (1840—1902), Fransız romancısı. 1870'den sonra çeşitli gazetelerde çalıştı. Dreyfus davasında yapılan haksızlığa devlet başkanına yazdığı "J'accuse" (İtham Ediyorum) başlıklı açık mektubuyla karşı çıktı. Bir yıl hapse mahkum edilince, İngiltere'ye kaçtı. Suçu bağışlandıktan sonra geri döndü. Dönüşünde Fransa'da sevgi gösterileriyle karşılandı.

"İTHAM EDİYORUM": Emile Zola'nın Cumhurbaşkanına yazdığı "İtham Ediyorum" başlıklı açık mektup Fransa'da büyük yankılar uyandırdı. Zola yazısında, Genelkurmay Başkanı'nı ve diğer yüksek rütbeli subayları görevlerini kötüye kullanmakla suçluyordu.

L'AURORE

Littéraire, Artistique, Sociale

J'Accuse...!

LETTRE AU PRÉSIDENT DE LA RÉPUBLIQUE

Par ÉMILE ZOLA

bir çatışma.. Kaynaştırmaz ayırır. Asya' da kelâm, sonsuz makamları olan bir beste. Avrupa zekânın vatanı, Asya gönlün. Zekânın dili: Nesir; gönlün: Şiir. Avrupa'da bir silahtır kelime, bizde bir ses yani bir nota. Avrupa'da insan ezeli bir kavga içindedir. Kişinin kişiyle, kişinin toplumla ve tabiatla kavgası. Kelimeler ideolojinin emrinde birer dinamit. Rahip, toprak kölelerini kelimelerle zincirler. Toprak köleleri şatoyu kelimelerle devirir. Şatoyu ve kiliseyi.. Entelektüel, kurulu düzenin temellerini kelimelerle aşındırır.

Sınıflı toplumların alın yazısı: Ölmemek için öldürmek.. Topla, tüfekle veya kelimelerle. Avrupalı, tarihini kuşatan bu çetin kavgada yok olmamak için düşünmek zorundadır. Osmanlı bahtiyar bir toplum. Tezatları kılıçla çözmeye alışmış. Düşünce planında ise vahiye dayanıyor. Vahiy, mutlak hakikat. Mutlakı bulanlar daha neyi arayacak? Tefekkür tereddüttür, şüphedir; inkârla iman arasında bocalayıştır. Avrupa'da şiir düşüncenin emrindedir, bizde düşünce şiirin emrinde; şiirin yani musikinin. Çağdaş Türk nesri Tanzimat'ın çocuğu. Tanzimat, bir buhran çağı. Avrupa'nın zaferleri Asya'yı düşünmeye zorlar. Musikiye dayanan bir medeniyet, kelimeye dayanan bir medeniyetle karşı karşıyadır. Gönülle beynin, şiirle şuurun kavgası.. Uçurumun önünde uyanan şuur, yolunu bulmak için nesrin çiğ, sevimsiz, yalın kelimelerine muhtaç. Dil, zevkin ve güzelin emrinde değildir artık.

FİLOZOF: Çağdaş intelijansiyanın öncüsü filozoftur. Şuurlanan burjuvazinin ihtiyacı olan yeni dünya görüşünü rahipler değil, edebiyatçılar, matematikçiler ve kanun adamları kurdular. Pratik bilgi uzmanları, rahibin yerine geçerek, filozof adını benimsediler. Buna en iyi örnek 17. yüzyıl Fransız filozofu René Descartes'dır. Aynı zamanda büyük bir matematikçi olan Descartes'ın felsefesi Fransa'da kısa zamanda büyük başarı kazandı. Başlangıçta kesin tavır almayan cizvitlerin etkisiyle, Papalık, 1663'te Descartes felsefesini mahkûm etti. Kral Konseyi de Descartes'cılığın Fransa'da öğretilmesini yasakladı.

Tanzimat üslubu bir arayıştır; kâh cesur, kâh başarılı, kâh talihsiz bir arayış. Düşünce, ancak zaman zaman sislerden sıyrılabilir. Tepkilerin, lafız oyunlarının çelik korsesi içinde bocalar durur. Nesir de nazım gibi bir oyundur. Daha tatsız, daha yavan bir oyun. Yazar, bir düşünce fatihinden çok bir kuyumcudur yine. Tanzimat, Avrupa'dan mefhum, kelime, bir parça da teknik aktarır. Mefhumlar karanlık, kelimeler kaypak, teknik yetersiz. Avrupa, Doğu'nun kokusunu kaybetmiş yapma çiçeklerine zaman zaman damlatılan egzotik bir parfüm.

Tanımadığımız bir dünya vardı karşımızda. Bu düşman dünyada *beşerî*'yi arıyorduk. Beşerî hasis çıkarları ve sinsi emelleri gizleyen muhteşem bir şaldı. Bu şalın altında *millî* ve *dinî* yatıyordu. Tanzimat düşüncesi şaşıdır; Tanzimat'ın bir gözü Doğu'da, bir gözü Batı'da. Abanî sarık, samur hırka ve pantolon.. Sezaî' ye Cenab'a, hatta Nazif'e rağmen dilimiz aydınlık ve berrak bir ifadeye kavuşamamıştır. Nesir, ancak II. Meşrutiyet'ten sonra nazmın esaretinden kurtulmaya başlar.

Medeniyet bir hamlede fethedilemez. Doğu'dan kopmuştuk, Batı'yı yeni yeni hecceliyorduk. Tercümeler yabancı bir dünyanın dökün tülerini taşımıştı yurdumuza.. Hiçbir dünya görüşüne aşina değildik. Batı'nın sunduğu kurtuluş reçeteleri hastalığımızı bir kat daha vahimleştiriyordu. Liberalizm çökerken liberalizme sarılıyorduk. Sosyalizm, daima yasak bir bölgeydi. Türk aydını Batı'nın sunduğu bir derme çatma malzemeyle kendine mahsus bir düşünce sarayı inşa edemezdi elbette..

Evet, ilk müstağrib fideliği: *Tercüme odası.* Oradan yetişenler, Avrupa düşüncesinin kifayetsiz birer elçisiydiler. Kafalarını belli bir disipline bağlıyamazlardı. Programlarını *Şinasi*'nin bir cümlesiyle ifade edebiliriz: *"Asya'nın akl-ı pîrânesi ile Avrupa'nın bikr-i fikrini"* evlendirmek. İster istemez, hem ihtilalci, hem edebiyat adamı, hem gazeteci oldular. Siyaset üzerinde kafa yormak da onlara düştü. *"Asya'nın akl-ı pîrânesi"* bir yana itilerek bütün dikkatler yeni keşfedilmeye başlanan Avrupa'ya çevrildi. Bir kartpostal Avrupa'sına. Batı'ya bu yobazca bağlanış zamanla daha da hızlanır.

OPPENHEİMER: Ünlü Amerikan fizikçisi Jacop Robert Oppenheimer 1943'te tayin edildiği Los Alamos Atom Enerjisi Araştırma Merkezi'nde ilk atom bombasının yapılmasında önemli rol oynadı. Savaştan sonra Oppenheimer yoğun bir bilinç bunalımı yaşadı. Hidrojen bombasının yapımına karşı çıktığı için saldırılara hedef oldu. Ölümüne dek (1967) nükleer silahlarla mücadele etti.

Tariflerin Alacakaranlığında: *Ziya Gökalp* der ki: *"Halka doğru gitmek ne demektir? Halka doğru gidecek olanlar kimlerdir? Bir milletin münevverlerine müteferriklerine o milletin güzideleri adı verilir. Güzideler yüksek bir tahsil ve terbiye görmüş olmakla beraber halktan ayrılmış olanlardır. İşte halka doğru gitmesi lazım gelenler bunlardır." (Türkçülüğün Esasları).*

Anlaşılıyor ki Gökalp'e göre münevverin iki vasfı var: 1) Yüksek tahsil görmek 2) Halktan kopmak.

HİROŞİMA: "Enola Gay" adlı Amerikan uçağından 6 Ağustos 1945 günü saat 8.15'te atılan ilk atom bombası Hiroşima'nın merkezine yakın bir yerde patladı. Bomba yaklaşık 80 bin insanın ölmesine, şehirdeki binaların % 85'inin yıkılmasına yol açtı. Bombanın atılmasından yıllar sonra da, binlerce insan, aldıkları yaraların ve radyasyonun etkisiyle hayatını kaybetti.

BİLİM ADAMI VE AYDIN: *Bombanın atılıp atılmamasını görüşmek üzere 9 Mayıs 1945'te Arthur Compton, Enrico Fermi, E.O. Lawrence, Oppenheimer gibi en parlak bilim adamlarından oluşan bir kurul toplandı. Kurul 1 Haziran'da Başkan Truman'a şu raporu sundu: " 1) Bomba kullanılmalıdır. 2) Önceden bir uyarıda bulunmaksızın kullanılmalıdır. 3) Maksimum tahrip gücüyle kullanılmalıdır." İnsanlık üzerinde son derece olumsuz etkilere yol açabilecek buluşlar üzerinde çalışan bilim adamı, sürekli bir ikilemle karşı karşıyadır: İnsanoğlunun doğayi öğrenme ve denetleme tutkusuna sonuna kadar sahip çıkmak ya da benimsediği ahlaksal ilkeler ışığında kimi araştırmalardan vazgeçmek. Aydın ile salt fikir işçisi arasındaki ayrım en azından bu ikilemin bilincinde olmakla başlar.*

Bu tarifi Zola'dan Sartre'a kadar Batı'nın hiçbir aydınına uygulamak kabil değildir sanıyoruz.

Mustafa Şekip der ki: *"Fransızcada münevver (intellectuel) lafzından evvel mütefekkir (penseur) kelimesi kullanılırdı."*

Biz de deriz ki: *Penseur*, hiçbir zaman entelektüel manasına kullanılmamıştır. Gerçi *penseur* de bir entelektücldir ama her entelektüel *penseur* değildir.

Mustafa Şekip'e dönelim: *"Bu tehavvül neden? Mütefekkir nefsini ta'mik eden ve kendini mevzu ittihaz eden hâkim kimselere deniyor"*

(Bu tarif yanlış, Comte, Marx, Spencer gibi nesnel gerçekle uğraşan düşünce adamlarına penseur demeyecek miyiz?)

"Münevver'de ise insanî şeyleri derinleştiren, bunlardan hikmet dersleri çıkaran bir mütefekkirden ziyade, âlemi tecdid ve istihalelere uğratacak teşfiyat ve mesaide bulunan bir insan manası vardır. Elli altmış sene evveline gelinceye kadar frenklerde bir adamın münevver olabilmesinin ilk şartı kadim Yunan ve Roma medeniyetlerinin şaheserleriyle kendi milletlerinin büyük klasiklerini asıl metinlerinden okumak idi."

(Kendi milletlerinin klasiklerini başka hangi metinden okuyacak?)

Bu garip beyanatı bugünkü dile çevirelim: Elli altmış yıl öncesine kadar entelektüelin ilk şartı üniversiteyi bitirmekti. Zamanımızda ise münevver, dünyayı yenileştirecek ve değiştirecek keşifler ve çalışmalar yapan adamdır *(Milli Mecmua,* sayı 1,1927).

Bu tarife göre edebiyatçılar da, tarihçiler de, filozoflar da entelektüel sayılmayacaktır.

1958'lere gelelim. *Kâzım İsmail, Hafta* dergisinin açtığı bir ankette aydını şöyle tarif eder: *"Aydın, dünya meselelerine şahsî meselelerden daha çok kafasında yer ayırma itiyadını kazanmış ve gözünü kulağını olup bitenlere açık bulundurmasını bilen insana cemiyetin taktığı izafî bir isimdir. Hakiki aydın bu hususlarla kazandıklarını yine muhitiyle, daha doğrusu, cemiyet ve dünyayla paylaşabilen insandır."*

Dünya meseleleri ne demek? Ülkesinin meselelerine eğilen aydın değil midir? Sonra "hakiki" aydın da ne oluyor? Gözümüzü ve kulağımızı olup bitenlere açık bulundurarak kazandıklarımızı cemiyet ve dünyayla nasıl paylaşacağız?

Mümtaz Turhan'ın cevabı da şu: *"Münevver telakkisi, milletlerin ananelerine, dünya görüşlerine, bilhassa maarif sistemlerine tâbi olarak, her ne kadar değişmekteyse de, hakiki münevverin miyarı ve sahip olması lazım gelen vasıflar oldukça sabittir. Buna göre hakiki bir*

münevverin haiz olması zaruri görülen vasıflar şunlardı: (1) Yüksek tahsilin mümkün ve müessir kılacağı derli toplu umumî ve temelli bilgi. (2) Memlekete, mensup olduğu topluluğa ve ahlâkî saha da dahil olmak üzere karakter ve şahsiyetin gelişmesini temin eden sosyal veya millî bir terbiye. (3) İhtisasa kadar gidebilen esaslı bir mesleki bilgi ve tahsil.''

Demek ki Mümtaz Turhan için münevverin başlıca vasıfları sıkı bir talim ve terbiye görmekten ibarettir. Gerçi bu terbiyeden çok şeyler bekliyor üstat: *Sosyal ve millî vazifeleri öğretmek,* (acaba bu vazifeler hangi fakültede öğretilir?) *karakter ve şahsiyeti geliştirmek* (çağdaş eğitim şahsiyeti geliştermek için ne yapıyor ki?). Sonra eğitimci Mümtaz Turhan'ın ezelî teranesi: İhtisas.

Demek ki Mümtaz Turhan'ın münevverden anladığı sadece uzman. Olaylar karşısında belli bir davranış söz konusu değil. Yani "Herhangi bir Dreyfus davasında takınacağı tavır ne olacak aydının?'' suali cevapsız kalıyor.

Şimdi de genç bir iktisat hocasına kulak verelim. Batının çeşitli entelektüel tariflerini uzun uzadıya münakaşa eden *Toker Dereli,* az gelişmiş ülkeler aydınını içine alacak bir tarife varıyor:

''Entelektüel, somut olayların üstüne yükselebilip soyut kademede düşünebilen, toplumun temel yapısı, meseleleri ve değerleriyle meşgul olup başlıca sosyal, ekonomik ve politik gelişmeleri eleştirebilen, genellikle kabul edilmiş görüşleri, izah tarzlarını, varsayımları tahlil ve tenkit edebilme, bunlara birşeyler katabilme veya hiç olmazsa bu görüşleri, izah tarzlarını veya faraziyeleri yorumlayabilme gücüne sahip kimselerdir.''

Dereli, entelektüel liberal ve radikal di-

JOSEPH ALOIS SCHUMPETER (1883 - 1950), Avusturya asıllı Amerikalı iktisatçı ve toplumbilimci. "Kapitalist gelişme" kuramlarıyla tanınır. 1919'da, kısa bir süre için Avusturya hükümetinde finansman bakanlığı yaptı. 1932'den ölümüne kadar da, Harvard Üniversitesi'nde ders verdi. "Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi" (1950) adlı yapıtında, kapitalizmin giderek kendi kendine ortadan kalkacağını, yerini bir tür toplumsal denetime ya da sosyalizme bırakacağını savundu. Schumpeter'e göre; bu, aydın insanın sosyolojisi incelenerek açığa çıkartılabilir.

Kapitalizm ve Aydınlar

Joseph A. Schumpeter *

Öteki toplum tiplerinden farklı olarak kapitalizm, toplumsal huzursuzlukları yaratanları kendi beslemekte, hazırlamaktadır. Bunu aydın insanın sosyolojisini inceleyerek ortaya koyabiliriz.

Bu toplumsal tip çok güç tanımlanabilecek bir niteliktedir. Aydınlar, köylü ya da işçiler gibi yeknesak bir toplumsal sınıf meydana getirmezler. Toplumun bütün köşelerinden çıkarlar ve etkinliklerinin büyük bir bölümünü aralarında mücadele, kendi sınıfları dışındaki sınıfların düşüncelerini savunmak teşkil eder. Savundukları çıkarlar açısından bakınca aydınların çok zaman belirli toplumsal sınıflara katıldıkları da görülmektedir. Ayrıca, yüksek öğrenim görmüş herkesi de aydın olarak nitelendiremeyiz. Genc de bu tip öğrenim görmüş kimse potansiyel olarak bir aydındır... Serbest mesleklerle aydın olma arasında bir paralellik kurmakla da fazla yol alamayız. Örneğin doktorlar ya da avukatlar anladığımız anlamda birer aydın değillerdir, ama eğer sözle ya da yazıyla meslekleri dışındaki konularda fikir yürütebiliyorlarsa bunları aydın sayabiliriz. Buna rağmen serbest mesleklerle aydın olma niteliği arasında yakın ilişki bulunmaktadır. Gerçekten bu mesleklerin hemen hemen hepsi (özellikle gazetecilik de dahil edilirse) tamamen aydınlara ayrılmış gibidir ve çoğunluğunu aydınlar oluşturur...

Kapitalist rejimin aydınlar sektörünü etkili şekilde denetleyemediği anlaşılmaktadır. O halde bir yandan, kapitalist sektörün temelini etkileyen genel tartışma özgürlüğü uzun vadede mutlaka kalacaktır. Öte yandan ise, aydınlar grubu - eleştiriyle yaşadığı için - eleştirmekten başka şey yapmayacak ve güncel olaylarla kişilere karşı yapılan eleştiriler toplumsal sınıflara ve kurumlara da yayılacaktır.

Bu tabloyu modern duruma getirmek için birkaç çizgi yetecektir. Şunları sayalım: Kaynakların artışı, kitlelerin boş zamanlarında ve hayat standartlarında görülen ilerleme, kitap ve gazetelerin fiatlarının düşmesi, yüksek tirajlı yayın şirketleri, radyo... Kapitalist uygarlığın en önemli aşamalarından biri de öğretim kapasitesinin gelişmesi ve özellikle yüksek öğrenime getirilen kolaylıklardır...

Kapitalist gelişmenin her başarısı, kendisine beslenen düşmanlığı artırmaktadır. Aydınlar grubunun düşmanlığı -ki kapitalist düzeni moral bakımından reddetmektedir- ve kapitalist sistemi saran genel düşmanlık havası birbirinden ayrı konulardır. İkincisi, gerçekten anlamlı bir özelliktir ve yalnız aydınların muhalefetinden çıkmamakta, bağımsız kaynaklardan hız alıp aydınlar için de hammadde oluşturmaktadır...

Aydınlar grubunun görevi aslında hoşnutsuzluk konularını aktive etmek, belirtmek ve örgütlemek olup, bazen de bunlara yenilerini eklemektir...

Kapitalist gelişme,tabiatıyla aydınlar grubu tarafından yaratılmamış bir işçi hareketine bağlıdır. Sendikalar hiçbir zaman aydınlar tarafından yönetilmeyi istememişler, ancak aydınlar sendikacılık politikasını istila etmişlerdir. Aydınlar sendikalara teoriler ve sloganlar getirdiler...Kendi kendisini tanıttılar ve böylece anlamını değiştirttiler... Böylece aydınlar, işçi hareketini yaratmamakla birlikte, bunu o şekilde yoğurmuşlardır ki, işçi hareketinin kendileri olmaksızın durumu tamamen değişmiştir...

Aydınların politikadaki gerçek etkileri, politik oyunun şartlarına göre geniş ölçüde değişmekte ve programların yazılmasından, bir politik tedbirin uygulanmasına kadar uzanmaktadır.

* Joseph A. Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi,* Cilt I, Çeviren: Dr. Tunay Akoğlu, Varlık Yayınevi, İstanbul 1974, ss. 225-234 (özetlenerek)

ye ikiye ayırıyor. Liberaller: Geniş düşünceli, tenkitçi, hürriyetçidirler. Radikaller ise: Umumiyetle sosyalist, komünist, anarşist.

Son olarak bir edebiyatçıyı dinleyelim. Bir çok romanlarında aydın konusunu inceleyen *Karaosmanoğlu,* Türk aydınının zaaflarını içinde yetiştiği çevreye bağlar. Aydınımız; Tanzimattan bu yana hep Istanbulludur. Istanbullu, *"İnsanlığın nazenin ve çelebi bir cinsi." "Kış bahçelerinde, saksılar içinde, yapma bir hararetle yetişip gelişen"* bir nebat. Kötümser, halkını tanımaz ve neredeyse bozguncu. Tanzimat, klasik softa tipine bir rokoko softa tipi eklemiştir. Biri, hadisten, ayetten misaller getirerek konuşur; öbürü, Frenkçe tabirler kullanmadan meramını ifade edemez. Yazara göre, çağımızın Türk aydını Atatürkçüdür. Bu aydının vasıflarını şöyle sıralar üstat: *"Önce emperyalizm aleyhtarlığı, mazlum milletlere öncülük etmek, sonra da gerçekçilik."* Bu ideolojinin fikir kaynağı: Pozitivizm. Karaosmanoğlu'nun müjdelediği bu aydın bir özleyiş midir, yoksa etten kemikten bir gerçek mi? Yazar, fazla iyimser değildir. İktisadi engeller, gerçek aydının boy atmasına elverişli olmamıştır.

Karaosmanoğlu, aydını tarih içinde ele almaz. Yaşadığı dönemin ideal aydınını belirlemeye çalışır. Batı'da hiç kimse, entelektüeli belli bir fikir veya aksiyon adamına bağlayarak tanımlamaz. Atatürkçülük, çeşitli mizaç ve kabiliyetteki bütün yazarlarımızın altına sığındığı bir bayraktır. Bir nevi paratoner.. Çelişkilerin bahtiyar bir ahenk içinde kaynaştığı son derece seyyal bir fikirler halitası. Bir kelimeyle Karaosmanoğlu, vasıfları açık seçik belirtilmiş, pozitif ve evrensel bir aydın tarifi vermiyor.

Yalçın Küçük haklı değil mi?: *"Tercüme odasında doğum, fıkıh alışkanlığı ile birleşince, vahiylerin yerini, Prens Sabahattin'de Le Play, Ziya Gökalp'te Durkheim, 1950 siyasal bilimcisinde Duverger, aynı dönem iktisatçısında Samuelson, 1960 solcusunda Paul Baran veya Andre Gunder Frank, daha sonraları Marcuse.. Althusser"* alacaktı ●

AYDIN VE İŞÇİ SINIFI: Hukuk ve tıp öğrenimi gören Louis Auguste Blanqui Fransa'da 1848 Şubatı'ndan Mayıs'a kadar süren işçi gösterilerinin öncülerindendi. Olaylar sırasında tutuklanarak on yıla mahkum oldu. 1856'da affa uğradı. Daha sonra iki kez daha tutuklandı. Aydınların işçi sınıfına öncülük ederek "profesyonel ihtilalci" olmaları gerektiğini ilk ortaya koyan Blanqui'dir.

KAYNAKÇA

- F. Bon-M.A. Hurnier, *Les Nouveaux Intellectuels,* 1971.
- Toker Dereli, *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler,* 1975.
- *Encyclopedia of the Social Sciences,* "Intellectuals" Maddesi, 1930.
- *International Encyclopedia of the Social Sciences,* "Intellectuals" Maddesi, 1967.
- Cemil Meriç, *Mağaradakiler,* 1980.
- J.P. Sartre, *Plaidoyer pour les Intellectuels,* 1972.
- Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialisme et Démocratie,* 1951.
- Georges Suffert, *Les Intellectuels en Chaise Longue,* 1974.

AYDINLAR

Edward Shils *

Aydınlar (entelektüeller) herhangi bir toplumda, iletişim ve anlatımlarında, toplumun öbür üyelerine oranla çok daha sık bir şekilde, insan, toplum, doğa ve evren konusunda genel kapsamlı ve soyut simgeler kullanan kişiler topluluğudur. Bu çeşit simgelerin daha sık kullanılması kendi öznel eğilimlerinin ya da ... mesleki bir rolün zorunluluklarının işlevi olabilir. Entelektüel eylemlerin bu iki başlıca gerekçesi aynı insanda ya da aynı eylemde bulunabilir. Aynı zamanda, birbirlerinden görece bağımsız şekilde de varolabilirler. Entelektüel eğilimler ya da ilgiler, entelektüel rolleri yerine getiren kişilerde değişik yoğunluk derecelerinde varolabilir ve kimi zaman entelektüel sayılmayan işleri yapan kimselerde de bulunabilir...

Entelektüel etkinlikler kurumsallaşır, çünkü kendilerinde güçlü ya da yoğun entelektüel ilgiler olmayan kimseler, ya kendi zihnî ve fiziksel varlıklarının ihtiyaçlarını karşılamak için, ya da entelektüel ürünlerin kurumların ve bir bütün olarak toplumun etkili bir şekilde işlemesi bakımından zorunlu olduğuna inandıkları için, bu tür ilgilerin sonuçlarını gerekli görürler. En ilkel ve farklılaşmamış toplumlarda bile, sanata ve yorumlayıcı düşünsel etkinliklerde kendini gösteren entelektüel işlevlere ihtiyaç vardır (bu etkinlikleri yürütmek için uzmanlaşmış rollere yer bulunmasa da). Farklılaşması daha ileri aşamalara varmış toplumlarsa daha uzmanlaşmış entelektüel rollerini gerektirir ve sağlar, bu roller de bireyi, grubunu ve toplumu evrende belli bir yere yerleştirir; kötülüğün varlığını yorumlar, açıklar ve denetlemeye çalışır; otoriteyi meşrulaştırır ve sorumluluklarını tanımlar; toplumun geçmiş deneylerini yorumlar; gençliği toplumun gelenekleri ve becerilerine göre eğitir; toplumun değişik kesimlerinin estetik ve dini yaşantılarını hazırlar ve yönlendirir; doğanın denetimine yardımını sunar.

* *"Intellectuals", Encyclopaedia of Social Sciences, 1968, Cilt 7.*

Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri

Yalçın Küçük

Aydın, aklını kullanarak mücadele eden insandır. Aydın, aydınlatmak ister. Ancak kaçınılmaz olarak engelle karşılaşır; bu yüzden mutlaka mücadale etmesi gerekir. Öyleyse, Arapça "münevver" kelimesinin doğrudan çevirisi olan "aydın", Batı dillerindeki "entelektüel" kelimesine göre çok daha fazla enerji yüklüdür. Ancak, "entelektüel" kelimesindeki akıl unsurundan yoksundur. Bu nedenle olsa gerek, Türkçe'de "aydın" kelimesi yerine zaman zaman "entelektüel" kelimesini kullanmak zorunlu oluyor.

Aydın, yalnız kimsedir. Yalnızlıktan korkan fakat yalnızlığa katlanabilen kimsedir. Aydın için yalnızlıktan kurtulmak amaç; yalnızlıktan kaçmak ise ölümdür. Yalnızlığa dayanmak aydının yaşam sınavı, daha uygun bir deyimle, Darwinist geçitidir. Darwinist sınavdan başarıyla geçmeyen aydın ölüme mahkûmdur. Ölü aydın mücadele edemez; toplumuna ve insanlığa hizmet veremez.

Yalnızlığın aydının Darwinist sınavı olması, aydının temel niteliğinden, aydının mücadele eden bir insan olma özelliğinden ileri gelmektedir. Mücadele toplumsaldır. Toplum içinde yapılıyor. Bu yüzden mücadeleyi kazanma çok karışık toplumsal koşullara bağlı oluyor. Aydın ise, aklını kullanarak mücadele eden insan olmakla birlikte, her mücadeleyi kazanmanın toplumsal şansından yoksun bulunabiliyor. Bu nedenle yenilgi zaman zaman aydının yazgısı sayılabiliyor. Öyleyse her yenilgide canını yeniden kazanan aydına, çağdaş Türkiye'nin ilk büyük aydınlarından Namık Kemal ile birlikte,

Musirrim, sabitim ta can verince
halka hizmette
Fedâkârın kalır ezkarı daim
kalbi millette

demek düşüyor.

Son yüzelli yılda, zaman oldu, Türkiye'de iki aydının adını anmak suç sayıldı. Bunlardan ilki, *"canını verinceye kadar halkına hizmette sabit ve ısrarlı olduğunu"* söyleyen ve *"milletin kalbinde isminin daima hatırlanacağına"* inanan Kemal'di. Kemal'in adı İkinci Meşrutiyetle birlikte suç sayılmaktan çıktı ve görkemli bir aydınlıkla Cumhuriyet'e teslim oldu.

Türkiye'nin "adını anmanın suç sayıldığı" ikinci büyük evlâdı Nazım'dı. Türk aydınının büyük onuru Nazım, Cumhuriyet'in ilk on yılında *"putları yıkıyoruz"* kampanyasını açtı. Bu Kampanya ilk hedef olarak Kemal'in yetiştirmesi ve büyük umudu Abdülhak Hamit'i seçti. *Resimli Ay*, gördüğü tepki nedeniyle olsa gerek, daha sonra Kemal'i övmek zorunluluğunu duydu. Nazım burada da, *"Türkiye burjuva inkılabının ilk kuvvetli şair mübeşşirlerindendir"* diyerek, Kemal'i *"kalbi milletten"* çıkarma kampanyasını başlattı.

Nazım, etkilediği sol aydınlarla birlikte, hürriyet şairi'ni Türk aydınının gönlünden söküp atmaya çalıştı. Tarihsel açıdan bakıldığında da büyük ölçüde başarılı olduğunu söylemek imkansız.

İhtilalci kendisiyle önceki nesiller arasında köprüler aramaz, uçurumlar görür. Tarihçi ise, kendi pratisyenleri olarak gördüğü ihtilalciler arasında ilmikler atmaya çalışır. Ve Türkiye'nin bu iki büyük evladı arasındaki uçurumları örtmek için şimdilik eğri fakat tek bir ilmik yetebilecektir. Darwinist sınavdan gül rengi bir yüzle çıkabilen aydın, Kemal'in bıraktığı yerden Nazım'la birlikte,

Kül olayım
Kerem
gibi
yana
yana.
Ben yanmasam
sen yanmasan
biz yanmasak
nasıl
çıkar
karan-
lıklar
aydın-
lığa...

diyebilecektir. Yalnızlıktan kurtulmanın aydının amacı olduğu görülebilecektir. Yalnızlıktan kaçmayan aydın toplu olarak yanmayı düşleyebilecektir.

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Türk Aydınları

Bir bütün olarak alındığında aydın, Cumhuriyet'in ilk on yılında yeni, etkin ve yaratıcı değildir. Yeni olduğu zaman etkin değil; etkin olduğu zaman ise yeni ve yaratıcı olmaktan uzaktır. 1920 yıllarında Türk aydın hareketi, birbiriyle arada bir temasa gelen, üç ayrı kanaldan akı-

yor. (En etkin kanal bir tarihsel marangozluk misyonu ile Genç Osmanlılar'ı veya Jön Türkler'i uyguluyor). Daha uygun bir deyişle, yer yer parlak fakat eklektik Jön Türk programı 1920 yılları Türkiyesi'nin sevecen marangozluğunda bir uygulama alanı buluyor. 19. yüzyılın ikinci yarısında, muhafazakâr fakat yaratıcı aydın Cevdet Paşa'nın Mecelle tezi karşısında yenilgiye uğrayan kapitalist Avrupa'dan, medeni yasa ithal etme düşüncesi, 1920 yıllarında gerçekleştiriliyor. Namık Kemal'in defteri sol dize koyarak da yazma kolaylığı olan Arapça alfabeye karşı genellikle masa gerektiği düşüncesiyle de karşı çıktığı Latin alfabesi, yine 1920 yıllarında Türkiye'nin resmi alfabesi oluyor. 1910 yıllarında İstanbul yüksek öğrenim gençliğinin emperyalist ülkeleri protesto için havaya attığı fesin yerine, yine 1920 yıllarında şapka giyiliyor. Türk aydınının etkin kanalı 1920

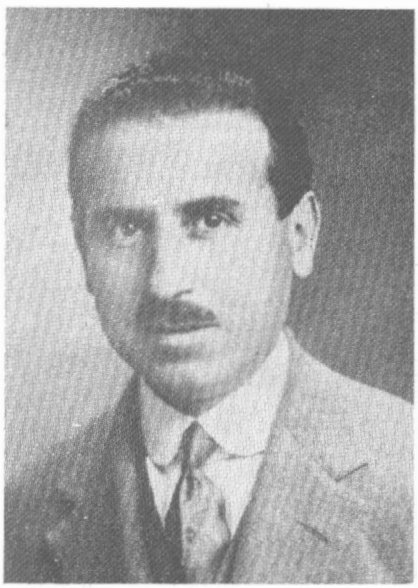

ŞEFİK HÜSNÜ DEYMER (1887-1958), siyaset adamı. Paris'te tıp eğitimi gördü. Türkiye İşçi Çiftçi Fırkası'nın kurucusu ve sekreteriydi. Kurtuluş ve Aydınlık dergilerinde Marksist düşüncenin Türkiye koşullarına uygulanması üzerine yazılar yazdı. 1926'da Gizli Komünist Partisi'nin çalışmalarına katıldığı için mahkûm edildi. 1929-1935 yılları arasında yurt dışındaydı. Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin (1946) kurucuları arasında katıldı. 1952'de sol faaliyetleri yüzünden hapis cezasına çarptırıldı ve cezasının bitiminde nezaret altındayken öldü.

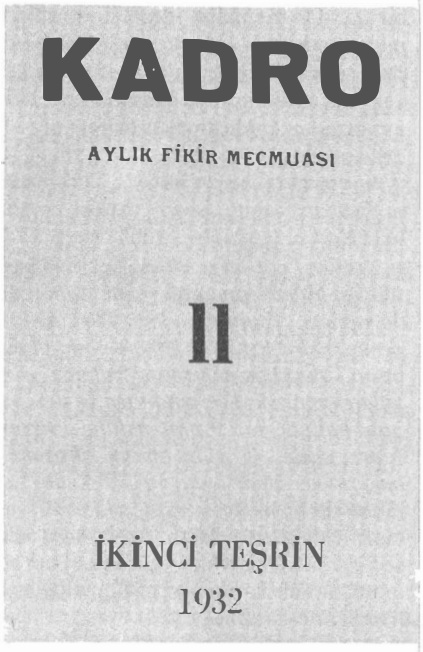

KADRO: "Kadro" dergisi, Cumhuriyet Türkiyesi'nin kısa ömürlü, fakat en etkin yayın organlarından biridir. Bu dergi etrafında oluşan "Kadro Hareketi", Kemalist ideolojinin oluşturulması ve somutlaştırılması yönünde önemli katkılarda bulundu.

yıllarında hazır bulduğu ölçüde de içerdiği, programı titiz bir seçicilikle uygulamaya koyuyor.

Üniversitelerde ya da o zamanki adıyla Darülfünun içinde ve İstanbul'da toplanmış "ulema" ise Anadolu İhtilâli'nin farkında görülmüyor. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki yeni oluşumu, muhtemelen Rusçuk Yaranı Alemdar Mustafa Paşa veya Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın hareketi gibi kısa ömürlü görülüyor. Bu anlayışla olmalılar, Darülfünun Emaneti, şimdiki adıyla Üniversite Rektörlüğü, Cumhuriyet İstanbul'unda Darülfünun bahçesinde fotoğraf çektiren kız öğrenciler hakkında disiplin kovuşturması açıyor. Ulema, bu vurdumduymazlıktan henüz İstanbul'a gitmek yerine İstanbul'u kuşatmayı tercih eden Mustafa Kemal Paşa'nın Bursa'da patlayan sert uyarısıyla vazgeçiyor.

1920 yıllarında Türk aydın hareketinin en yeni fakat etkinlikten uzak kanadı, en büyük bir rastlantıdır, *Aydınlık* dergisi etrafında toplanıyor. Gençlikleri ve bir ölçüde de yurt dışında eğitimde olmaları nedeniyle Kurtuluş mücadelesinin dışında kalmış olan, Şefik Hüsnü ve Vedat Nedim Beyler diğer arkadaşlarıyla birlikte, kalpleri Türkiye'nin kurtuluşunda, gözleri Rusya'da dünyaya açılan yeni pencerede, zor bir sentez uygulamaya soyunuyorlar. Enternasyonalist sosyalist ihtilal ile burjuva ulusal kurtuluş hareketi arasında bir teorik açıklığı bulamamanın tarihsel çaresizliği içinde gittikçe artan yalnızlıklarını yaşıyorlar.

Cumhuriyet'in ilk on yılı renkli, ancak aydın kişiliğini bulamadan tamamlanıyor. Kişiliğini bulamayışı bir başka açıdan da belli oluyor: 1920 yılları Türkiyesi'nde hiçbir dergi damgasını vuramıyor. Bu nokta üzerinde bir nebze durmak gerek. Yalnızca Türkiye'de değil dünyanın bir çok ülkesinde önemli hareketler dergiler etrafında gelişiyor. Gazeteler ka-

ISMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU (1886-1978), eğitimci ve yazar. Çeşitli eğitim ve öğretim kurumlarında öğretmenlik, profesörlük ve dekanlık yaptı. Pedagoji, psikoloji, estetik dersleri verdi. Üniversite reformu sırasında kadro dışı bırakıldı (1933). 1939'da Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde profesörlüğe atandı. Kendi yayını olan haftalık kültür, edebiyat dergisi Yeni Adam'da (1934-1978) yayınlanan çeşitli yazı ve incelemelerin yanı sıra, oyun, öykü ve roman da yazdı.

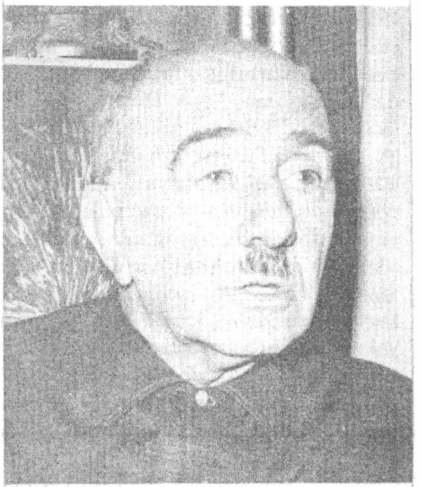

FUAT KÖPRÜLÜ (1890-1966), düşünce ve siyaset adamı. Fecriâti'cilerle birlikte Serveti Fünun'da sosyoloji, felsefe, tarih, ve edebiyat tarihi üzerine yazılar yazdı. 1913'te Edebiyat Fakültesi müderrisliğine getirildi. Edebiyat ve tarih bilimlerinin Batılı anlamda bilimsel bir temele oturtulmasına çalıştı. 1933'te Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'na atanan Köprülü, 1934'te Kars milletvekili olarak siyasete atıldı. Türk siyasi tarihine "Dörtlü Takrir" olarak geçen siyasal belgeyi imzalayanlar arasındadır. Demokrat Parti'nin kurucuları arasında da yer alan Köprülü 1950-1956 yılları arasında Dışişleri ve Devlet Bakanlığı görevlerinde bulundu ve 1957'de siyasi hayattan çekildi.

lıcı etki yapmıyor. Şu anlamda: Gazeteler kitlelere hitap ediyor, dergiler elitlere yöneliyor; gazeteler balta tutan elleri çoğaltıyor, dergiler mimar yaratıyor. Toplumsal marangozlar, dergilerin tutkun okuyucularından veya dergilerin geniş yazar kadrosundan çıkıyor.

30'lar, Kadro Hareketi ve Üniversite

Hiç kuşku yok, 1930 yıllarının aydın hareketine ve aydın hareketinden öte, çok önemli ölçüde, siyasal yapısına, *Kadro* dergisi, damgasını vuruyor. 1920 yıllarının *Aydınlık* dergisi kanalından gelen Şevket Süreyya Bey ile Cumhuriyet öncesi dönemde İstanbul'da gazetecilik yapan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun ismine yazılı *Kadro* dergisi, çağdaş Türkiye'nin kısa ömürlü fakat en etkin yayın organlarından biri oldu. Az zamanda çok ve büyük işlevler gördü. *Kadro* hareketi, bir yandan Kemalist ideolojinin oluşumuna katkıda bulunurken, diğer yandan da Kemalist rejime sadakat ifade etmeyen tüm aydınların ve aydın hareketlerinin ortadan kaldırılmasının aracı olarak ortaya çıktı.

Kadro hareketi ile birlikte Türk aydını "yaban" oldu. *Kadro* dergisi ile birlikte *Kadro* dergisinin sahibi Yakup Kadri, dergide "işte roman!" çığlıklarıyla karşılanan *Yaban* romanını yazdı. *Yaban*'da da şunları: *"Bunun nedeni, Türk aydını gene sensin! Bu viran ülke ve bu yoksul insan kitlesi için ne yaptın? Yıllarca, yüzyıllarca onun kanını emdikten ve onu bir posa halinde katı toprak üstüne attıktan sonra, şimdi de gelip ondan tiksinmek hakkını kendinde buluyorsun."* *Kadro* hareketi ile birlikte bir avuç aydın bir yumak aydını yüzyılların yoksulluğu için suçlu sandalyesine oturtuyordu. Ceza almamanın bir kapısı açıktı: Kemalist inşa hareketine katılmak.

Kadro, dünyanın elverişli koşulu içinde 1920 yıllarında Türk intelijansiyasına, uzun bir hazırlık dönemi olmadan, yerleşen sınıf kavramını kazıdı. Sınıf kavramı yerine milliyet fikrini yerleştirmeye çalıştı. Her milliyetçilik girişiminde olduğu gibi "dış düşman" ihtiyacını duydu ve büyük ekonomik bunalım içinde bocalayan garbın kapitalist ülkelerini ve dolayısıyla emperyalizmi dış düşman olarak seçti. Bundan aldığı hızla fakat içerde sınıf mücadelesini suç sayan bakış açısının çıkardığı büyük engellerle, sosyalist dünya ile titrek bir dostluğun savunucusu oldu. Böyle bir çerçeve içinde de, *Kadro* içinde Şevket Süreyya Bey, *Kadro*'ya dost; ancak çok daha az etkin *Kooperatif* Dergisi'nde Limancı Ahmet Hamdi (sonraki ismiyle Ahmet Hamdi Başar) 1960 yıllarının Nasırist dünyasında moda olan "kapitalist olmayan yol" tezinin parlak ama geçici kurgularını yaratabildiler.

1930 yılları Türk aydını için havuç ve sopa politikasının zengin örneklerini sergiledi. Dârülfünun bir kanunla ilga edildi; bir kanunla "Üniversite" olarak açıldı. Açılırken yüz elliden fazla öğretim üyesinin kadroları unutuldu ve kadrosuz kalanlar aynı zamanda üniversitenin dışında kalmış oldu. Bunlar içinde Cumhuriyet'in ilk Dârülfünun Emini ve bundan da öte Türk düşün yaşamının özgün ve yaratıcı kişilerinden, kendi imzasıyla Baltacıoğlu Ismayıl Hakkı, Profesör İsmail Hakkı Baltacıoğlu da var. Uyumsuzlar atıldı ve asıl etki içerde kalanlardan beklendi.

Yapılan iş parlak sonuçlar verdi. Bu yüzden olsa gerek, 1930 yılından sonra her on yıl bir üniversite tasfiyesine tanık oldu. Dârülfünun tasfiyesi ise en örnek etkisini Türk üniversiter yaşamının şimdiye kadar yetiştirdiği en parlak bilim adamlarının başında gelen Köprülüzade Mehmet Fuat Bey (daha sonraki yıllarda politikada üne kavuştuğu ismiyle Prof. Fuat Köprülü) üzerinde gösterdi. Marksist yönteme karşıt olup da bu yönteme bu kadar yakın ürünler veren Türk bilim dünyasının bu harika çocuğu, uyumsuzluğu bir tarafa bırakıp Kemalist şemsiye altında uslu bilim adamı rolünü oynamaya başladı. Tüm diğer müderrislere örnek oldu.

Sınıf mücadelesini yasaklayan iş yasaları, sınıfsal düşünmeye set çeken ceza ya-

MARKOPAŞA: Çok partili yönetimin ilk yıllarında Sabahattin Âli tarafından yayınlanmaya başlandı. Toplumsal ve siyasal eleştirilere geniş yer veren Markopaşa, sosyalist eğilimli bir mizah dergisi olarak 1946-1948 yılları arasında iktidar partisini açıktan açığa eleştiriyordu. Sabahattin Âli ve Aziz Nesin Markopaşa'daki yazılarından dolayı defalarca yargılandılar. Dergi her kapatılışında yeni bir isimle yayınlandı; Hür Markopaşa, Malûmpaşa, Yedi-Sekiz Hasanpaşa, Öksüzpaşa...

saları, üniversite tasfiyesi, aslında birer Ordu davası olan fakat Nazım Hikmet davası olarak bilinen Harp Okulu ve Donanma davalarıyla, 1930 yılları Türk aydınına ne yapamayacağını gösterdi. Tarih Tezi, Dil Tezi ve Köycülük Programı ile de ne yapabileceğini ve ne yaparsa ödüllendirileceğini gösterdi. *"Her memleketin köylüsüyle okumuş yazmış zümresi arasında, aynı derin uçurum var mıdır, bilmiyorum! Fakat okumuş bir İstanbul çocuğu ile bir Anadolu köylüsü arasında fark bir Londralı İngilizle bir Pencaplı Hintli arasındaki farktan daha büyüktür."* Yakup Kadri *Yaban*'da bunları yazıyor ve *"bunu yazarken, elim titriyor"* diye ekliyordu.

40'lar, Savaş ve Dergiler

Sadece Yakup Kadri'nin eli değil 1940 yıllarının aydınları da titriyor. 1940 yıllarında dünya çok büyük bir savaşla titriyor. Büyük ölçüde bu nedenle, daha az ölçüde de Türk aydınının teorik yetersizliğinden, Türk aydını bu dönemde güzeli daha çok dışarda düşünüyor. Faşist Almanya ile sosyalist Sovyetler Birliği arasındaki savaş yalnızca cephede değil, hapishaneden gazete sütunlarına ve buradan uzun gece sohbetlerinin yapıldığı salonlara kadar Türk aydınları arasında da yaşanıyor. Dış faktör, Osmanlı'dan gelen dış duyarlılık birikimine de eklenerek, ülke içindeki gelişmeleri önemli ölçüde ihmal eden bir bakış açısına yol açıyor. Savaştan sonra Türkiye'nin başlamasına büyük katkıda bulunduğu soğuk savaş, bu bakış açısını daha da daraltıyor.

AZİZ NESİN (1915-), mizah ve oyun yazarı. Askeri eğitim gördü. Üsteğmenliği sırasında görev ve yetkilerini kötüye kullandığı gerekçesiyle askerlikten çıkarıldı (1944). Yedigün, Karagöz, Tan gazetelerinde çalıştıktan sonra Sabahattin Ali ile Markopaşa dergisini çıkardı (1946). Markopaşa, Baştan ve Tanin dergilerinde yazdığı yazılar yüzünden çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı. 1957'de Kemal Tahir'le Düşün yayınevini kurdu. 1961'de Zübük adlı mizah dergisini çıkardı. Daha sonra da çeşitli kovuşturmalara uğrayan Nesin, mizah yazarlığını sürdürdü.

1940 yılları da "Dergi" yılları oluyor. Üzerindeki ağır baskılar nedeniyle sola açık kişiliğinden büyük ödünler vererek varlığını sürdüren Prof. Hilmi Ziya Ülken'in *İnsan* dergisi yerini İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *Yeni Adam* dergisine bırakıyor. Ankara'da Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin Batı üniversitelerinde eğitim görmüş sosyal bilimcilerinin çıkardığı *Yurt ve Dünya* dergisi, zamanının sınırlarını aşamıyor; yayınladıklarından daha çok neden olduğu yeni bir üniversite tasfiyesi dolayısıyla ilgi çekiyor. Dönemin en ilgi çekici hareketi ise, hiç kuşku yok, Sabahattin Ali ile Aziz Nesin'in ismine yazılı *Markopaşa* dergisi oluyor.

Markopaşa Türk basın hayatında mücadeleci Türk aydını tarihinde bir giz ve hâlâ çözülmemiş bir mucizedir. Cumhuriyet tarihinde çok az dergi, bir mizah dergisi olan *Markopaşa* kadar bireysel çabaya dayanır, *Markopaşa* kadar engellerle karşılaşmıştır ve *Markopaşa*'nın tirajına ulaşmıştır. Derginin başarısı Türk aydını için bir inat kaynağı olacak niteliktedir. Bu inadın sahibi Aziz Nesin, bana mektubunda *Markopaşa* için *"Kavgada kullanılmış herhangi bir taştır"* nitelemesini yapıyor. *"Markopaşa gülmece yoluyla bir kavga -basbayağı kavga- gazetesiydi"* dedikten sonra belli bir tevazuyla şunları ekliyor: *"Kavgaya girmişsin, elinde hiçbir silah yok. Yerden taşı alıp düşmanına atıyorsun. Aradan kırk yıl geçiyor. O kavga önemli ama taş önemli değil..."*

Mücadelede taş önemlidir. 1940 yılları, Türkiye'nin aydın hareketinde kadın aydınların da önem kazandığını gösteriyor.

SABİHA SERTEL (1897-1968), gazeteci. ResimliAy, Cumhuriyet gazetelerinde yazılar yazdı, Resimli Ay kapatılınca Sevimli Ay'ı çıkardı. Cumhuriyet ve Çocuk ansiklopedilerinin yayın kadrosunda bulundu. Tan gazetesindeki yazıları yüzünden mahkum edildi. 1950'de yurt dışına çıktı ve bir daha Türkiye'ye dönmesine izin verilmedi.

(Tarih, *Yurt ve Dünya* dergisi ve yol açtığı Ankara'daki üniversite tasfiyesi hareketinde, tasfiyeye uğrayan dört öğretim üyesinden tek hanım olan Doçent Behice Boran'ın daha dayanıklı olduğunu kaydediyor.) Aynı şekilde tarihe "Tan Baskını" olarak geçen sağ terörizmin önemli hedefinin de, Zekeriya Sertel değil, Sabiha Sertel olduğu ortaya çıkıyor. Gerçekten de Behice Hanım, Sabiha Hanım, Sultanahmet Mitingi'nin unutulmaz hatibi, Kurtuluş Savaşı'nın Halide Çavuşu, Halide Edip Hanım ile birlikte Cumhuriyet Türkiyesi'nin en mücadeleci aydın kadınları arasında yerlerini alıyorlar. Ne yazgı! Hiç Türk okulunda okumamış olan Behice Hanım, Kurtuluş Savaşı'nda

TURHAN FEYZİOĞLU (1922-), siyaset ve devlet adamı, hukuk profesörü. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı'yken (1956) üniversiteden ayrılıp CHP Kayseri milletvekili oldu (1957). 1960'ta ODTÜ Rektörü ve Kurucu Meclis'te üniversite temsilcisiydi. Anayasa Komisyonu Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı yaptı (1961). 1967'de Güven Partisi'ni, 1972'de Cumhuriyetçi Güven Partisi'ni kurdu. 1975'ten sonra kurulan 3 hükümette görev aldı.

AYDIN YALÇIN (1920-), iktisat profesörü, siyaset adamı. Londra'daki uzmanlık eğitiminden döndükten sonra "Forum" dergisini çıkardı. 1961'de Milli Birlik Komitesi tarafından Sosyal ve İktisadi İşler Komisyon Başkanlığı'na getirildi. Yeni Türkiye Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. Çeşitli dönemlerde Yeni Türkiye Partisi ve Adalet Partisi'nden milletvekili seçildi.

bir Amerikan bursuyla Amerika Birleşik Devletleri'nde eğitim gören Sabiha Hanım ve Sinekli Bakkal romanını önce İngilizce yazan Halide Edip Hanım, her üçü de, siyasal nedenlerle hayatlarının bir bölümünü sürgünde geçirmek veya yurt dışında tamamlamak zorunda kalıyorlar.

50'ler ve Kır Sorunu

Ve büyük kontrast açılmaya başlıyor. 1950 seçimlerinden hem önce ve hem de hemen sonra Mahmut Makal adında genç bir köy öğretmeninin *Bizim Köy* adıyla yayınlanan köy gözlemleri açıklanması çok zor bir ilgi kaynağı oluyor ve üne kavuşuyor. Hiçbir sanat ve bilimsel değere (örnek olsun, *Bizim Köy* adı bile *Kadro* Dergisi'nde Falih Rıfkı tarafından kullanıldığı için de) hiç bir orijinaliteye sahip olmayan *Bizim Köy*'e sanki "görülmez bir el" tüm sahne ışıklarını çeviriyor. Ancak sosyal bakışta dikkatler *Bizim Köy* üzerine yığılırken, 1950 seçimlerinden önce hazırlanmaya başlayan ve hemen sonra yayınlanan Dünya Bankası'nın Türkiye Raporu da, bir ekonomi politikası olarak, bütün çaba ve yatırımların kır kesimine yığılmasını tavsiye ediyor. 1930 Türkiyesi'nin sanayileşme çığırında ekonomik tabanı zayıf kalan köycülük, 1950 yıllarından sonra bir eksikliğini giderme imkanı buluyor.

Ancak yine de kaydetmek gerek, köycülük 1950 yıllarının aydın hareketine damgasını vuramıyor. Türk aydınının köylü gibi düşünmeye başladığı dönem, daha sonra 1960 yıllarının ikincisi yarısı ile 1970 yıllarının büyük bir bölümünü, Türkiye'nin "kültür devrimi" olarak nitelenebilecek olan zaman kesitini, içine alıyor. Yakup Kadri, *Yaban* ile köycülük siyasetini başlatırken, açtığı çığırın sorumluluğunu ve pişmanlığını duyuyor: *"Onlar gibi olmak, onlar gibi giyinmek, onlar gibi yiyip içmek, onlar gibi oturup kalkmak, onların diliyle konuşmak... Haydi bunların hepsini yapayım. Fakat, onlar gibi nasıl düşünebilirim? Nasıl onlar gibi hissedebilirim?"* Gerçekten bir zaman geliyor, Türk aydını köylüler gibi sadece tahta ağızlık kullanıyor, yalnızca saz çalıp türkü söylüyor, Tanzimat öncesine bir özlemle yer minderine oturuyor, Fakir Baykurt okuyor ve kadınına "bacım" diye hitap ediyor. Köylüler gibi hissediyor mu? Hayır, hiç hissetmiyor.

Fakat 1950 yıllarında Türk aydını henüz, notası dar da olsa, hissediyor ve düşünüyor. Bu dönemde Türk aydın hareketine *Forum* dergisi damgasını vuruyor. *Forum,* üniversiter Türk aydın hareketinin sonuncusu oluyor ve Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi'nden sonra bayrak Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin eline geçiyor. Tarih, *Forum* dergisini hukukçu Profesör Turhan Feyzioğlu ile iktisat doçenti Aydın Yalçın'ın ismine yazıyor.

İlk gününden itibaren ve soğuk savaş ideolojisini bütünüyle benimsemiş olarak, net bir anti-sovyetizm ve anti-komünizm çizgisiyle çıkan *Forum* dergisi bu sınırlar içinde seviyeli bir tartışma ortamı yaratmaya çalışıyor. *Forum,* soğuk savaş aydınını yaratma süreci olarak ortaya çıkıyor. Kabul etmek gerek, *Forum* dergisi yine kısa ömrüne rağmen son derece etkili oluyor. Hemen hemen Türk intelijansiyasını tümüyle etkisi altına alması bir yana, savunmuş olduğu çift meclis, üniversite özerkliği, anayasa mahkemesi, planlama türünden programlar

yakup kadri karaosmanoğlu

bütün eserleri: 1

yaban

iletişim yayınları

TÜRK AYDINI VE "YABAN": 30'lu yılların aydın hareketine ve hatta siyasal yapısına damgasını vuran "Kadro" dergisinin sahibi Yakup Kadri Karaosmanoğlu, o dönemde "işte roman!" çığlıklarıyla karşılanan, "Yaban" romanını yazdı. Hem Türkiye tarihinin belli bir dönemine tanıklık etmesi, hem de bir tez romanı olması nedeniyle dikkatleri üzerine çeken "Yaban", her "halk-aydın kopukluğu" tartışmasında kendisinden söz ettirmektedir.

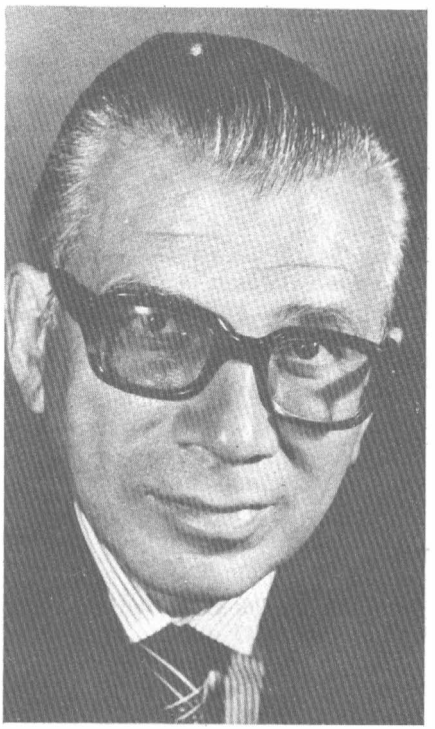

DOĞAN AVCIOĞLU (1926-1983), yazar. Akis, Kim, Vatan gazetelerinde yazılar yazdı. 1961'de Yön, 1967'de Devrim dergilerini çıkardı. 1961'de Kurucu Meclis ve Anayasa Komisyonu üyeliklerinde bulundu. 1963-1965'te Türk-İş Araştırma Bürosu Müdürlüğü, 1968-1969'da CHP Yüksek Danışma Kurulu üyeliği yaptı.

MÜMTAZ SOYSAL (1929-), yazar, anayasa profesörü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne asistan olarak girdi (1956). Aynı fakülteye 1971'de dekan oldu. 1961 Anayasası'nı hazırlayan komisyonda yer aldı. Uluslararası Af Örgütü'nün Türkiye temsilciliği görevini yaptı. Milliyet Gazetesi'nde günlük yazılar yazdı.

1960 Mayıs ayındaki askeri devrimden sonra tartışmasız uygulamaya konuyor.

1960' tan Bu Yana

Forum dergisi "ilmi" düşüncenin havariliğini yapıyor. Savundukları ve önerdiği kurumlar, öz olarak, *"çözüm ilimdedir"* formülünü aşamıyor. Bu yüzden olmalı, *Forum*'un önerdiği formül 1961 Anayasası ile resmiyete dökülünce, çözümü bulduğunu sanan Türk aydını birden bire ayağının altındaki toprağın kaydığını duyuyor ve görüyor.

1961 yılında Türk aydını yeniden boşluktadır ve yönünü bulma ihtiyacındadır. Türk aydınının yön arayışında *Yön* Dergisi çok önemli bir işleve sahiptir. 1960 yıllarının aydın hareketine damgasını vurabilen *Yön* dergisinin iki mimarı, duygusuz bir mantığın avantajlarını başarıyla kullanabilen Doğan Avcıoğlu ile imajlı yazının güzel örneklerini verebilmiş olan Mümtaz Soysal'dır. Ancak neo-Kemalist bir platformla yayına başlayan *Yön*, çıkış manifestosunda Türkiye'nin önde gelen bütün aydınlarının imzalamasını sağlayarak büyük bir güvenle ortaya atılabiliyor.

Fransız düşüncesine özgü ilkesel bakış açısıyla Anglo-Amerikan dünyasının ampirist geleneğini birleştirmeye çalışan *Yön* dergisi, büyük bir aydın coşkusuyla tam bir toplumsal marangozluk işlevine sahip çıkmıştır. Dünya sahnesinde "üçüncü dünya" ülkeleri denilen karışık kümenin önde, kalkınma ve planlamanın prestij listesinin başında olduğu, dış politikada bağlantısız olmanın onurlu sayılmasının yanında dış yardım imkânları sağladığı bir zamanda *Yön* dergisi bütün bu meziyetleri Kemalizm'de buluyor. Ancak *Yön* dergisi böylece Kemalizm'e evrensel nitelik kazandırdığına inanırken, bütün bunları sosyalizme açılan bir kapı olarak ileri sürüyor. Dış politikada sosyalist sistem ve bu arada Sovyetler Birliği ile kesin bir dostluğun savunucusu oluyor, Türk aydınının onuru Nazım Hikmet'in rehabilitasyonu yönünde çok cesur yayınlar yapıyor.

Yön dergisi Nasır'ın yıldız olduğu bir dünyada parladı. Yön'ün savunuculuğunu yaptığı düşünceler Türk aydınını erken bir iktidar sıtması içine soktu. Türk aydını, 1970 yıllarının başında bu sıtmanın sarsıntısıyla karşı karşıya geldi. Büyük bir heyecan ve ümitle başladığı 1960 yıllarının serüvenini net bir yenilgiyle kapaması Türk aydınını temel niteliğinden, aklını kullanarak mücadele eden insan olma özelliğinden, uzaklaştırdı●

YÖN DERGİSİ: 60'lı yılların aydın hareketine damgasını vuran Yön dergisinin çıkış manifestosu Türkiye'nin önde gelen bütün aydınlarının imzalarını taşıyordu.

Cumhuriyet Döneminin Önemli Dergilerinden Bazıları

Derginin Adı	Kurucusu ve Yöneticisi	Yayın Tarihi
Akis	Metin Toker	15 Mayıs 1954/31 Aralık 1967
Ant	Hakkı Bilgiç, Ulviye Uysal	15 Mart 1945/Ağustos 1945
Ant	Yaşar Kemal, Fethi Naci, Doğan Özgüden	3 Ocak 1967/21 Nisan 1970 Mayıs 1970/Nisan 1972
Aramak	Cahit Tanyol, Kemal Bilbaşar,	Nisan 1939/Eylül 1940
Aydınlık	Saadettin Celal	1 Haziran 1921/18 Şubat 1925
Büyük Doğu	Necip Fazıl Kısakürek	17 Eylül 1943/5 Mayıs 1944
Dost	Salim Şengil, N.Şengil	Ekim 1957/1973
Dönem	Ertuğrul Ayaydın, Asım Bezirci Hüseyin Cöntürk, Turgut Uyar	1 Ekim 1963/Haziran 1965
Forum	Aydın Yalçın, Turan Feyzioğlu	1954/1970
Fikirler	Mehmet Mithat, Ahmet Hikmet	1 Temmuz 1927
Halkın Dostları	İsmet Özel, Ataol Behramoğlu, Murat Belge, Bedrettin Cömert	Mart 1970/71
İçtihat	Abdullah Cevdet	1 Eylül 1904/Aralık 1932
İnsan	Hilmi Ziya Ülken, Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu, Muzaffer Şerif Başoğlu	15 Nisan 1938/1943
Markopaşa	Sabahattin Ali, Aziz Nesin	25 Kasım 1946
Militan	Ataol Behramoğlu, Nihat Behram	1 Ocak 1975/1976
Papirüs	Cemal Süreyya	Haziran 1966/Haziran 1970
Resimli Ay	Sabiha Zekeriya	Şubat 1924
Servet-i Fünun	Ahmet İhsan Tokgöz	27 Mart 1891/Mayıs 1944
Somut	Necdet Ökmen	Ocak 1979
Soyut	Halil İbrahim Bahar, Bülent Dalyancı	Nisan 1965/Eylül 1977
Şadırvan	Behçet Kemal Çağlar	1 Nisan 1949/Kasım 1949
Türk Dili	TDK, Agah Sırrı Levent, Ömer Asım Aksoy	1 Ekim 1951
Türk Düşüncesi	Peyami Safa	1 Aralık 1953/1 Nisan 1960
Türk Solu	Şerif Tekben, Vahap Erdoğan	17 Kasım 1967
Türkiye Yazıları	Ahmet Say, Cemal Süreyya	1 Nisan 1977
Varlık	Sabri Esat Siyavuşgil, Yaşar Nabi Nayır	15 Temmuz 1933
Yansıma	Tekin Sönmez, M.Şener Yardım, Ender Kamil Boyacı	Ocak 1972/Eylül 1975
Yazı	Enis Batur	Mayıs 1978
Yazko Edebiyat	Memet Fuat	Kasım 1980
Yazko Çeviri	Ahmet Cemal	Ağustos 1981
Yazko Felsefe	Selahattin Hilav	Ocak 1982
Yeditepe	Hüsamettin Bozok	1 Nisan 1957/Haziran 1974
Yeni Ufuklar	Muhtar Enata, Vedat Günyol	Ekim 1953/Kasım 1976
Yeni Dergi	Memet Fuat	Ekim 1964
Yurt ve Dünya	Behice Boran, Pertev Naili Boratav	Ocak 1941
Yürüyüş	Fazıl Mahmut Ülkücü	5 Temmuz 1943/1945

BANKA VE FİNANS SİSTEMİ

TC Merkez Bankası
Prof. Dr. İlhan Tekeli / Selim İlkin

Türk Bankacılığının Tarihsel Gelişimi
Dr. Arslan Yüzgün

Bankacılıkta 1983 Reformu

Galata Borsası
Prof.Dr. Haydar Kazgan

Türkiye'de Bankerlik
Ahmet Günlük

Türkiye'de Sermaye Piyasası
Ahmet Günlük

Sigortacılık
Dr. Güngör Uras

Çerçeve Yazılar

1929 Dünya Bunalımının Türk Bankacılık Sistemine Etkileri
Turhan Yay

1958 İstikrar Önlemleri ve Banka İflasları

Bankerler Nasıl Çalıştı? Kim, Ne Kadar Kazandı?

Bu konuda ayrıca *Dış İktisadi İlişkiler, İktisadi Düzen ve Sorunları, Şirketler/Holdingler* **maddelerine bakınız.**

TC Merkez Bankası

İlhan Tekeli/Selim İlkin

Merkez bankaları, bugün hemen her ülkede dört ana işlev görmektedir: a) ülke içindeki para arzını ve dolayısıyla para piyasasını düzenlemek, b) bankalar sisteminin başı olarak ülkedeki kredi hacmini ve dağılımını ayarlamak, c) ülkenin altın ve döviz ihtiyatlarının muhafazasını yapmak, kambiyo denetiminde ve dış ödemelerinde düzenleyici olmak, d) devletin hazinedarlığı ya da mali ajanlığı işlevini yerine getirmek. Merkez bankaları, 1930'lardan sonra genellikle bu işlevlerini, ülke içinde para çıkarma tekeline ve bazı ayrıcalıklara sahip, diğer bankalara göre denetleyici bir konumu bulunan, devletle sıkı ilişkiler içindeki bir devlet bankası olarak, yerine getirmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi özel banka durumunda değildirler. Merkez bankaları bu yapıya değişik aşamalardan geçerek ulaştılar. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası da bu konuma 19. yüzyılın ikinci yarısından 1930'lara kadar Türkiye'nin bir çevre ülkesi olarak geçirdiği değişik evrelerden sonra geldi.

Osmanlılar'da Para Sorunu

Klasik Osmanlı düzeninde, yukarıda sayılan dört işlev, hazine, darphaneler, sarraflar, vakıflar, bedestenler, loncalar ve kadıların yüklendiği değişik rollerin bir araya gelmesiyle görülmüş oluyordu. Tanzimat sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun içine girdiği dışa açık ekonomik ilişkiler, İmparatorluğun para ve kredi sisteminde de yeni düzenlemeleri zorunlu kıldı. Tanzimatın ilanında en önemli nedenlerden biri olan, Mısırlı Mehmet Ali Paşa'ya karşı yapılan savaş, Osmanlılar'ı önemli para sorunlarıyla karşı karşıya bırakmıştı. Dıştan borç bulamayan Osmanlı İmparatorluğu ilk kez kağıt para çıkarma yoluna gitti. Ama bu kağıt para hızla değer kaybetti ve çok çeşitli ayardaki madeni paralar da pek çok sorun yarattı. Osmanlı parasının sterlin karşısındaki değeri çok önemli bir düşmeyle karşı karşıya kaldı.

Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan 1844 yılında *"Usulü Cedide Üzere Tashihi Ayar"* kararnamesiyle iki metalli bir para sistemi oluşturmaya çalışmıştı. Öte yandan, bu para reformunun sonuç verebilmesi için poliçelere yapılan dış ödemelerde Osmanlı parasının İngiliz lirasına karşı kurunu sabit tutmak amacıyla Galata bankerlerinden J. Alleon ve Th. Baltazzi ile bir anlaşma yapmıştı. Bu bankerler belli bir ödeme karşılığında, poliçeleri sabit kur üzerinden Londra'ya çekerek Osmanlı parasının değerinde stabilizasyonu sağladılar. 1847 yılında da Osmanlı Hükümeti bu bankerlere *"Bankı Dersaadet"*i kurma iznini verdi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk banka, dış ödemelerde düzenleme işlevini görmek için kurulmuş oldu. Bu banka, 1848'de Fransa'daki devrim hareketlerinin getirdiği sarsıntıyla iflas etti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bugünkü Merkez Bankası'nın gördüğü işlevlerin bir kısmını gören bir bankanın kurulmasıysa, Kırım Savaşı'nın İmparatorluğu içine soktuğu mali bunalımla yakından ilişkilidir. Önce 1856'da bir İngiliz girişimi olan *Bankı Osmani* kuruldu. Bu banka, 1863'te Fransız ve İngiliz kapitalinin işbirliğine olanak verecek şekilde *Bankı Osmanii Şahane*'ye dönüştü.

Osmanlı Devleti kanunlarına göre kurulan bu bankanın merkezi İstanbul'da olacaktı, ama sermayedarları Fransa'da ve İngiltere'de olduğundan denetimi dışta kalacaktı. Banka her türlü bankacılık muameleleriyle uğraşacak, 1/3 karşılıkla banknot çıkarma imtiyaz ve tekeline sahip olacaktı. Hükümet, 30 yıllık imtiyaz süresince hiçbir evraki nakdiye çıkarmamayı ve bu konuda başka kuruluşlara izin vermemeyi kabul ediyordu. *Bankı Osmanii Şahane,* hazinenin sarraflığını da yapacaktı; yani belli komisyonlar karşılığında devletin gelirlerini toplayacak ve hazinenin banka üzerine çekeceği havaleleri ödeyecekti. Banka ayrıca hazine bonolarını (sergileri) %6 faizle 12.500.000 franga kadar iskonto edecekti. Banka her türlü resim ve harçtan muaf olacaktı.

Bu dönemde genellikle devlet bankalarının, devletin denetiminde olmayan özel nitelikli kuruluşlar olması görüşü hakimdi. Bu nedenle *Bankı Osmanii Şahane*'nin bir özel şirket olarak kurulmasını yadırgamamak gerekir, asıl yadırganacak olan bu kuruluşun tamamen yabancı sermayenin denetiminde olmasıdır. *Bankı Osmanii Şahane*'nin, devletin sarraflığı dışında, Merkez Bankası görevini üstlendiği söylenebilir. Banka, emisyon yapma hakkına sahip olmasına rağmen, bunu etkin bir şekilde kullanamadı. Halk çıkardığı kağıt paraları kısa bir zamanda altına çevirerek bankanın kasasına geri döndürdü.

Osmanlı İmparatorluğu'nun artan dış borçlarına çözüm bulmak için 1874 yılın-

da yapılan bir borçlanma karşılığı *Bankı Osmanii Şahane* ile 1875 yılında yeni bir anlaşmaya gidildi. Bu anlaşmayla sağlanan yeni istikrar karşılığında, Banka'nın imtiyaz süresi 20 yıl uzatıldı. Banka'ya devlet bütçesi üzerinde denetime kadar varan bazı yeni haklar verildi. *Bankı Osmanii Şahane* esas gücünü 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ertesinde Osmanlılar'ın borçlarını ödeyemez duruma gelmesiyle kazandı: 1881 yılında *Düyunu Umumiye İdaresi*'nin de bankeri durumuna geldi. Bu iki kuruluş Reji Şirketi ile birlikte İmparatorluğun kaynaklarını yabancı sermaye adına denetleyen bir kompleks oluşturdu. Bu yeni ilişkiler, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1881 öncesi daha çok devlet hazinesi çevresinde spekülatif hareketlerden pay almak için kurulmuş tek şubeli ve küçük bankaların yerlerini, Avrupa'daki büyük bankaların açılan şubelerine bırakmalarına neden oldu. Bu şubeler de Avrupa'daki her "Büyük Güç"ün kendine etki alanı olarak seçtiği bölgelerde yoğunlaştılar.

1881 sonrasında oluşan bu yeni dış denetim kurumlaşması; büyük bir değişikliğe uğramadan Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Savaşa girildiğinde Osmanlılar Almanya'dan 5.000.000 altın lira almışlardı, ama uzayan savaşın finansmanını salt altın borçla sağlamasına imkân yoktu, finansmanın para basarak karşılanması gerekiyordu. Oysa savaşılan İngilizler ve Fransızların denetiminde olan *Bankı Osmanii Şahane* para basmaya yanaşmadı. Osmanlı İmparatorluğu savaş koşullarında *Düyunu Umumiye Meclisi*'nin denetiminin Osmanlılar ve Müttefiklerinin eline geçmesinden yararlanarak, Alman hazine bonoları karşılığında *Düyunu Umumiye* kanalıyla kağıt para ihraç ederek sorunu çözdü. Bir yandan savaş koşullarında *Bankı Osmanii Şahane*'nin tutumu, öte yandan özellikle Balkan Savaşı sonrasında gelişen Türk ulusçuluğu ve "milli tüccar" yaratma eğilimleri, bir Türk devlet bankasının kurulmasını gündeme getirdi.

1906 yılında bir İrade-i Seniye ile 4.000.000 lira sermayeli olarak kurulan *Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası*'nın arkasında böyle güdüler yatıyordu. Banka'nın hisse senetlerinin tümü "nama muharrer" ve Osmanlı tebasına ait olarak Türkçe basıldı. Banka için, geniş bir çalışma alanı öngörüldü. Banka, bir ticaret bankasının tüm girişimlerinde bulunabilceği gibi, "milli şirketler" kurmaya ya da böyle şirketlere iştirak etmeye yetkili kılınmıştı. Ayrıca çeşitli vergi ve resimlerle posta ve telgraf ücretlerinden muaf tutuldu. Banka kanununun Meclisi Mebusan'daki müzakeresi sırasında, bu bankanın gelecekte devlet bankası haline getirileceği ve banknot ihraç hakkına sahip olacağı açıkça ifade edildi. Savaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlanınca, *İtibar-ı Milli Bankası*, devlet bankasına dönüşemedi, 1927 yılında kuruluşuna örnek olduğu İş Bankası'na katıldı.

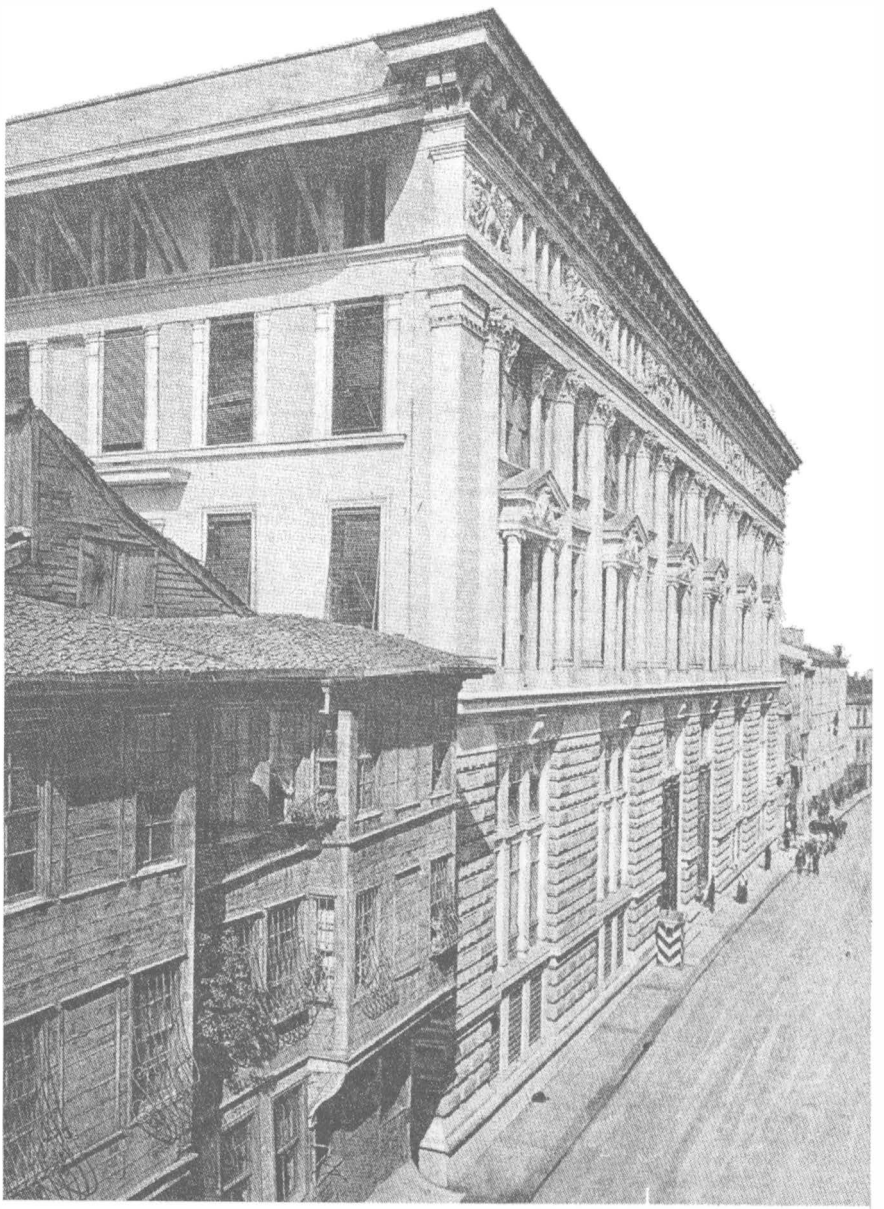

BANK-I OSMANI-İ ŞÂHANE: 1863 yılında İngiliz-Fransız ortak grubu tarafından kuruldu. Başlangıçta bir ticaret bankası olarak kurulan Osmanlı Bankası, sonradan banknot çıkarmak yetkisini kazanıp bir devlet bankası oldu. Halen Türkiye'de ticaret bankacılığının bütün faaliyetlerini yürüten Osmanlı Bankası'nın, 1982 sonunda 113 şubesi ve 1851 personeli vardı.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Merkez Bankası Sorunu

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra da ilk yıllarda bir devlet bankası kurulması yoluna gidilmedi. 1924 yılında, Cumhuriyet yöneticilerinin sermayeleri ve yakın destekleriyle, *İş Bankası* kuruldu. Yapılmaya çalışılan sadece güçlü bir ulusal ticaret bankası yaratmaktı. Bunu 1925 yılında *Sanayi ve Maadin Bankası* ve 1926 yılında *Emlak ve Eytam Bankası* gibi sektör bankalarının kurulması izledi. 1929 ekonomik buhranına kadar uzanan dönemde Anadolu'da çok sayıda yöresel banka kuruldu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında süresi 1925 yılında dolacak olan *Osmanlı Bankası*'nın imtiyazının uzatılması sorunuyla karşılaşıldı. Cumhuriyet yöneticileri, ekonomik durumun yeni bir banka kurmaya olanak vermemesi üzerine, Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresini, Banka'dan alınan bazı ödünler karşılığında yapılan bir anlaşmayla, 1935 yılına kadar uzattılar. Yalnız yeni anlaşmada hükümetin banknot ihraç edebilecek bir devlet bankası kurması halinde *Osmanlı Bankası*'nın hiçbir itiraz hakkı olmayacağını belirten bir hüküm yer alıyordu. Böylece hükümet her an bir devlet bankası kurabilme kapısını açık tutuyordu.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, savaş içinde bozulan uluslararası para nizamını tekrar "altın standart"ına dönüştürmeye yönelik uluslararası anlayışlar vardı. 1922'de Cenova'da toplanan bir konferansta, "altın standart" sistemine dönüş için her ülkenin Merkez Bankalarının hükümet etkilerinden arındırılması ve Merkez Bankası olmayan ülkelerin

KAİME: Osmanlı döneminde ilk kağıt para (Kaime), Abdülmecit zamanında Maliye Nazırı Hacı Saip Paşa tarafından 1840'da çıkartıldı. Seri halinde, % 8 faizle ve el yazısıyla çıkartılan ilk kaimelerin numaraları bulunmadığından, kısa sürede piyasaya sahteleri sürüldü. Halkı zarardan korumak için, ikinci tertip kaimeler çıkartıldı. 100, 50, 25 kuruşluk olarak piyasaya sürülen kaimelerin üst kısmında padişahın tuğrası kuru damga şeklinde yer alıyor, arka tarafları devrin maliye nazırı tarafından mühürleniyordu.

BELGE I

OSMANLI BANKASI

Müdürlük

Kişiye Özel
Gizli

Ankara, 8 Mart 1927

Bay, P.de Sorbier de Pougnadoresse

Osmanlı Bankası Genel Müdürü

İSTANBUL

Bay Genel Müdür,

Devlet Bankası:
Ekselans Abdulhalik Bey'in kafasını uzun süreden beri meşgul eden bir devlet bankası kurulması düşüncesinin günbegün kuvvetlendiğini size bildirmeyi gerekli sayıyorum.

Geçenlerde Maliye Bakanı tarafından Çankaya'ya sunulan bir tasarı Gazi tarafından sade onaylanmakla kalmamış, Cumhurbaşkanı, Devlet Bankası'nın bir an önce, hatta kabilse bu yıl içinde kurulması üzerinde durmuştur.

Başlangıç sermayesi 15-20 milyon lira olacak ve başlıca eski emisyondan kaybolan, imha edilen kağıt paraların Hazine'nin kağıt paralarıyla değiştirilmesi işleminin sağlayacağı kârdan oluşacaktır.

Belçika Sözleşmesi:
Ekselans Behiç Bey'le yaptığım bir konuşmadan, Bayındırlık Bakanı'nın, demiryolları döşeme işlerinin bunu üstlenmiş olan Belçika grubu tarafından iyi yapılacağı konusunda bir şüphesi olduğu sonucuna varıldı. Bakan bundan çok endişeli değildir. Çünkü, açıkladığına göre, elinin altında, şimdiki Alman Büyükelçisinin kardeşinin müdür olduğu, Berlin Darmstadter Bank tarafından desteklenen yeni bir Alman grubu vardır.

Ekselans Behiç Bey, Belçika grubunun, taahhüdünü yerine getirmediği takdirde, hesabına Banque du Crédit National tarafından Hükümete verilen 100.000 TL. teminatı kaybedeceğini sözlerine ekledi.

İsveç grubu:
Buna mukabil Ekselans Behiç Bey, İsveç grubuna karşı en büyük güveni göstermektedir.

Saygılı bağlılığımın teminatını lütfen kabul buyurun sayın genel müdür.

İmza

KİŞİYE ÖZEL, GİZLİ: Osmanlı Bankası, Ulusal Merkez Bankası fikrine tepki göstermişti.

böyle bankalar kurması, oluşacak Merkez Bankaları ağı yardımıyla "altın standart" esasının yerleştirilmesi önerildi.

Cumhuriyet yöneticileri de genellikle Türk parasının değerindeki düşüşlere karşı çok hassaslaştılar. Bunun için 1926 yılından itibaren bir Merkez Bankası kurmak için hazırlıklara girişildi. Ama konuyla ilgilenen değişik çevreler vardı ve ancak bu çevreler arasındaki önemli çekişmelerden sonra bir sonuca ulaşılabildi. Cumhuriyet yönetiminde önemli destekleri olan *İş Bankası*, kendisinin bir Merkez Bankasına dönüşmesi için çalışmıştır. 1927 yılında *İtibarı Milli Bankası*'yla birleşip mali gücünü artırdıktan sonra ABD'de *Oriental Banker Corparation* ile ilişkiye girdi. Daha sonra da ünlü bir bankacı olan Hollanda Bankası İdare Meclisi Başkanı G. Vissering'e 1928 yılında bir rapor hazırlattıysa da bir sonuç alamadı.

Bu girişimin engellenmesinde en etkili olan İsmet İnönü, bu karşı çıkışının nedenlerini daha sonraki bir tarihte *"Merkez Bankası'nın başından beri müstakil bir müessese olmasını, diğer hususi bankalarla ilişiği olmak şöyle dursun, devlete karşı da, bizzat Maliye Vekaleti'ne karşı da vazifesinin gerektirdiği dürüstlük ve sertlikle çalışması gerektiğini biliyordum. Bunun için uğraştım... O zamanki İş Bankası yeni kurulmuş, zayıf sermayeli bir bankaydı. Onu yaşatmak için çok gayret sarfediyorduk... Ama İş Bankası'nın özel banka mahiyetinden çıkıp, özel nüfuzlar almasını... Hükümet*

olarak önlemek için çaba sarfediyordum" diye anlatacaktır. Durumu kendi çıkarları açısından yakından izleyen *Osmanlı Bankası* ise, hükümetin kararlılığı karşısında, gayretlerini yeni kurulacak Merkez Bankası'nı denetlemekten çok 1935 yılında sona erecek imtiyazının uzatılmasını sağlamaya yöneltmişti.

Dıştan etkileme gayretlerine rağmen, hükümet, Merkez Bankası'nı kendi çalışmalarıyla gerçekleştirdi. Hükümet önce Reichbank Başkanı H. Schacht'ı bir inceleme yapmak için Türkiye'ye çağırdı. Çok meşgul olan Schacht, yerine Karl Müller'i önerdi. Müller, Nisan 1929'da Türkiye'de çalışmaya başladı.

TC Merkez Bankası'nın Kuruluş Süreci

Müller Raporu'nun sonuçları alınmadan, 1929 yılı Kasım ayında dünya buhranının etkileri tüm ağırlığıyla Türkiye'de hissedilip Türk parası sterlin karşısında hızla değer kaybedince, Türkiye acil önlemlere başladı. 8 Aralık'ta Türk parasının kıymeti saptanarak, 20 Şubat 1930'da 1567 sayılı *Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu* çıkarıldı. Merkez Bankası'nın kurulmamış bulunmasının doğuracağı sakıncaları bir nebze olsun azaltabilmek için *"Kambiyo alım ve satımını idare etmek ve spekülasyon yapılmasına meydan vermemek üzere, milli ve ecnebi bankaların iştirakıyla"* bir bankalar konsorsiyumu kuruldu. 1.215.000 sterlin sermayesi olan bu konsorsiyum, 24 Mart 1930'da çalışmaya başladı.

Türkiye'nin acil önlemler almaya çalıştığı bu dönemde ocak ayı içinde gelen Müller ve Schacht raporları Türk hükümetinin eğilimlerine ters düşüyor, bankanın kurulmasını Türk parasının stabilizasyonundan sonraya bırakıyordu. Oysa bu öneri, Merkez Bankası'nı stabilizasyonu sağlamak için bir araç olarak kullanmak isteyen hükümetin eğilimlerine ters düşüyordu. Bunun üzerine İtalya'dan bir başka ünlü maliyeci Kont Volpi çağırıldı. Kont Volpi'nin çağrılmasıyla Türkiye, İtalya gibi *Düyunu Umumiye İdaresi*'ne katılan bir ülkeden ulusal bir Merkez Bankası kurulması yolunda destek sağlamayı başarıyordu. Buna paralel olarak Maliye Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Cemal Hüsnü Taray ve Ziraat Bankası Müdürü Şükrü Ataman'a, bir Merkez Bankası Yasası hazırlattı. Türkiye'deki banka sistemi üzerinde yaygın kont-

BELGE II

—NOT— Nisan-Mayıs 1927

Durum şimdi şöyledir:

Komite, bir Devlet Bankası veya Ulusal Banka meselesiyle Komitelerin ilgilerini kesmediklerini 25 Şubat'ta Mr. Sorbier'e yazdı.

Şimdiki mesele, şunu bilmektir:

Komite, daha fazla ileriye gitmeye hazır mıdır? Görünüşe göre, bir karara varmak için milliyetçi çevrenin, yerli bir Devlet Bankası kurulması için ısrar etmesinde büyük bir tehlike olup olmadığını araştırmamız gerekir.

İlk bakışta, düşüncemize göre, milliyetçi çevrenin kazandığını görmek **gerçekten tehlikeli** olacaktır.

Buradan hareket edersek şunu görüyoruz: Ayrıcalık 1935'te son buluyor.

Önlenmesi gereken şey şudur:

Ayrıcalığın sonuna doğru bir Devlet Bankası'nın kurulması ve ayrıcalıklarımızın biteceğinin bize bildirilmesi.

Bunu önlemek için, bir kısım ayrıcalıkları muhafaza etmemiz koşulu ile işe ilgi göstermemiz bir çare olabilir. Mesele, bunun nasıl gerçekleştirilebileceğini iyice bilmektir.

Bir Devlet Bankası senetlerinin Osmanlı Bankası'nın işlerini bir veya iki yıl sonra bozmayacağını söylemek akla tamamiyle uygundur; ancak, Devlet Bankası'yla temasımız olmaz ve ayrıcalıklarımız da elimizden alınır ise, hiç bir şey yapmamış olmak yüzünden kendimizi bir aşağılık durumunda bulabiliriz.

Bu konuda girişimlerde bulunma düşüncesine karşı ileri sürülebilecek itiraz, Türk Hükümetinin isteyeceklerimize hemen büyük bir değer verebileceği ve bunu rakip bir gruba karşı yem olarak kullanabileceğidir. Bugünkü durum, dünkü durumdan farklıdır.

İş Bankası Crédit National'i ortadan silmiştir.

Bu nedenle, yalnız bir rakibimiz kalmıştır. Çünkü Ziraat Bankası, muhtemel olarak, kendiliğinden, tarım işleriyle uğraşmakla yetinecektir.

Dün, birbirleriyle rekabet eden iki rakibimiz vardı. "Le Crédit National" ve "İş Bankası". Bu rekabetin ortadan kalkmasiyle durum değişmiştir.

Bankanın kurulması meselesi, kuponların ödenmesine ve para değerinde istikrar sağlanmasına bağlı görünmektedir.

Şimdi soruyoruz:

—Bir ülke büyük ihracatı veya dış kredileri olmaksızın parasının değerini sabit tutabilir mi?

—Türkiye ilk şartı haiz değildir. İkinci şarta gelince, ilgili ülkelerin Merkez Bankalarının muvafakatı olmadan dış krediler sağlayabilir mi?

Bu görüş noktasından hareket ederek ve bu mülahazaları da aklımızda tutarak "A" işaretli notu hazırladık. Bir stabilizasyon imkanıyla ilgili bu mesele incelenebilir ve pratik örnekler sunulabilir.

En son stabilizasyon Belçika'da olmuştur.

Belçika, istikrarı sağlamıştır ve bu istikrarının dış kredilere dayandırıldığını iddia etmek de gerçeğe aykırı değildir.

Bu halde bile bir takım kuşkular duyulmuş, fakat başka görüşler büyük bir güvence sağlamış ve sonuçta, Belçika'da çok büyük ölçüde senet v.b. yabancılar tarafından satınalınmış ve bunlar da istikrarı sağlamlaştırmada kuşkusuz büyük katkıda bulunmuştur.

Türkiye'ye gelince, bu türlü Türk senetleri satışları mümkün değildir.

1— Çünkü Türkiye **Türkiye'dir.** 2— Çünkü yatırımlar yoktur.

Bu gibi Türk yatırımları mevcut olsalar bile, Türkiye için tutulmamaktadır, ve bu günkü piyasa koşulları Balkan senetlerinin satın alınmasına cesaret vermemektedir.

Senetlerin satın alınmasıyla desteklenmeyen bir istikrar çok kritik bir dönemden geçmek zorundadır ve bu dönemi atlatabilmek için dış kredilere kesin gereksinme vardır.

Genel Müdürün Türkler'e şunları söylemesi önerilebilir:

Bir Banka kurmak istiyorsunuz. Hata ettiğinizi sanmıyoruz.

Fakat herşeyden önce, ne biçimde bir Banka tasarlıyorsunuz?

Hükümetin denetimine tabi bir Devlet Bankasını dış ülkelerdeki halk tutmaz; bu nedenle bu biçim Banka, büyük bir yanlışlık olabilir.

Diğer Banka biçimi, özel sermaye ile kurulan bir bankadır ki başlıca kağıt para çıkarmakla uğraşır fakat genel ticari işlemleri yapmaz.

Ülkedeki koşulların, bir bankanın kurulmasını şimdiki halde haklı gösterdiklerini sanmıyoruz ve gerçekleştirmek istediğiniz şeyi gerçekleştirme imkanını bulabileceğinizi de sanmıyoruz.

Etrafınıza bakabilir ve başka bankaların ne yaptıklarını görebilirsiniz.

Türk kalkınmasının bugünkü aşamasında, Bankanın, paranın istikrarını sağlama görüşünde bulunmak istemesi halinde, kesinlikle gereksinme duyabileceği dış kredileri sağlayabileceğinizi sanmıyoruz.

Bununla beraber, bu girişimde bulunmaya kararlı iseniz, bize meseleyi beraber incelemeye müsaade edin; Osmanlı Bankası'nın size yardım için ne yapabileceğini ve buna karşılık bizim için ne yapabileceğinizi göreceğiz.

Bunlar Nisan'da geldiği zaman Genel Müdürle tartışılabilecek planın genel çizgileridir.

BİR DEĞERLENDİRME: Cumhuriyet Hükümeti'nin Merkez Bankası kurma girişiminden telaşlanan Osmanlı Bankası'nın bir durum değerlendirmesi.

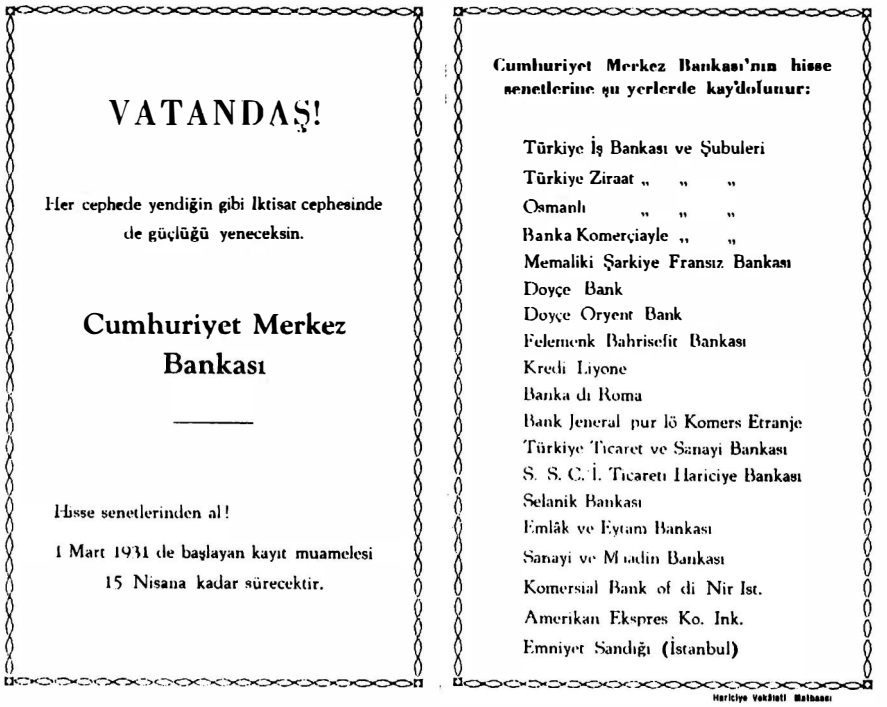

VATANDAŞ!

Her cephede yendiğin gibi İktisat cephesinde de güçlüğü yeneceksin.

Cumhuriyet Merkez Bankası

Hisse senetlerinden al!

1 Mart 1931 de başlayan kayıt muamelesi 15 Nisana kadar sürecektir.

Cumhuriyet Merkez Bankası'nın hisse senetlerine şu yerlerde kaydolunur:

Türkiye İş Bankası ve Şubuleri
Türkiye Ziraat „ „ „
Osmanlı „ „ „
Banka Komerçiayle „ „
Memaliki Şarkiye Fransız Bankası
Doyçe Bank
Doyçe Oryent Bank
Felemenk Bahrisefit Bankası
Kredi Liyone
Banka di Roma
Bank Jeneral pur lö Komers Etranje
Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası
S. S. C. İ. Ticareti Hariciye Bankası
Selanik Bankası
Emlâk ve Eytam Bankası
Sanayi ve Maadin Bankası
Komersial Bank of di Nir Ist.
Amerikan Ekspres Ko. Ink.
Emniyet Sandığı (İstanbul)

Hariciye Vekâleti Matbaası

BİR ÇAĞRI: Cumhuriyet Merkez Bankası, halkı hisse senetleri almaya teşvik ediyor, iktisat cephesinde bütünleşmeye çağırıyordu.

SELAHATTİN ÇAM (1885-1949), bankacı. Bankacılığa 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'nda başladı. Daha sonra Türkiye Ziraat Bankası Genel Sekreterliği'ne, 1928 yılında da aynı bankanın Genel Müdürlüğü'ne getirildi. Merkez Bankası'nın kurulmasıyla bu bankanın Genel Müdürlüğü'ne atandı. 1939 yılında İş Bankası Genel Müdürü olan Çam, II. Dünya Savaşı başında Seyhan milletvekili olarak meclise girdi ve savaşın sonunda bu görevinden ayrıldı.

roller getiren ve devlet mevduatının yeni kurulan bankada toplanmasını öngören bu tasarıya özellikle İş Bankası çevresi büyük tepki gösterdi. Bu tepkiler üzerine hazırlanan tasarıyı gözden geçirmek üzere Lozan Üniversitesi'nden Leon Morf çağırıldı. Morf, eskiden Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü yaptığından, Türkiye'nin yabancısı değildi. Morf'un görüşlerine göre gözden geçirilen yasa TBMM'ye gönderildiyse de, Meclis'de görüşülürken, Türkiye'ye borçlar konusunda incelemeler yapmak için dönemin ünlü iktisatçılarından Charles Rist'in gelmesi fırsatından yararlanılarak yasa hakkında onun da görüşleri alındı ve yeniden değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklerden sonra 11 Haziran 1930'da 1715 sayılı *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yasası* kabul edildi.

Banka, 15.000.000 TL sermayeli bir karma anonim şirket olarak kuruldu. Banknot ihracı imtiyazına sahipti. İmtiyaz süresi 30 yıl olarak saptandı. Toplam sermayenin %15'ini teşkil eden A sınıfı hükümet hisseleri altın olarak ödenecekti. Sermayenin %10'unu teşkil eden C sınıfı hisse senetleri yabancı bankalar ve imtiyazlı şirketlere, B sınıfı hisse senetleri milli bankalara, D sınıfı hisse senetleri Türk ticaret kuruluşlarıyla hakiki ve hükmi şahıslara ayrılmıştı.

Merkez Bankası'nın amacı, kanunun ikinci maddesinde, *"Memleketin iktisadi inkişafına yardım"* olarak konulmuş, bunun için banka, *"i) İskonto fiyatını tespit ve para piyasasını ve tedavülünü tanzim etmek, ii) Hazine muamelelerini ifa etmek, iii) Hükümetle müştereken Türk evrakı nakdiyesinin müstakbel istikrarına matuf bütün tedbirleri ittihaz eylemek ile görevlendirilmiştir."*

Yasa, dönemin para politikalarının etkisinde "altın standardı"na geçmeyi amaç edinmiştir. Daha sonra çıkarılacak istikrar kanunuyla Türk lirasının altın karşılığının sağlanacağı belirtilmiş, bu kanun çıkarılıncaya kadar Banka'nın banknot ihracına sınırlamalar konulmuştu.

Yasanın 11 Haziran 1930'da kabul edilmesine karşın, Banka'nın çalışmaya başladığı 3 Ekim 1931'e kadar 16 ay gibi uzunca bir süre geçmişti. Bunun başlıca sebebi, hükümet hissesinin karşılığı olarak yatırılacak altının sağlanmasındaki gecikmelerdi. Hükümet, bu kaynağı *The American - Turkish Investment Corperation*'un kendisine verilen kibrit tekeli-

ne karşılık 10.000.000 altın dolar borç vermeyi kabul etmesiyle sağladı. Banka, 3 Ekim 1931'de kurulmasına rağmen, gerçekte çalışmaya 1 Ocak 1932'de döviz piyasasını düzenleyen konsorsiyumun tüm muamelelerini Merkez Bankası'na devretmesiyle başladı.

Merkez Bankası Yasası'nın öngördüğü istikrar kanunu, 1933'te Londra'da toplanan para ve iktisat konferansında artık dünyada altın sistemine dönülmeyeceği belli olunca, çıkarılmadı. Yasa'da "istikrar kanunu" çıkarılmadan emisyon yapmaya olanak veren değişiklikler yapıldıysa da, İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'nin izlediği para politikası altın standardı varmış gibi davranmak ve Türk parasının değerini sabit tutmak oldu. 1930 yılında çıkarılan 1715 sayılı yasa, 26 Ocak 1970'te 1211 sayılı yasa kabul edilinceye kadar 40 yıl yürürlükte kaldı. Bu süre içinde yasada 22 değişiklik yapıldı. Bu arada 1955 yılında yapılan değişiklikle Banka'nın banknot ihraç imtiyazı 1999 yılına kadar uzatıldı.

1211 Sayılı Kanun ve Merkez Bankası'nın İşleyişi

1211 sayılı Kanunla Banka'nın para ve kredi politikalarını Devlet Planlama yada hükümet politikalarına uygun olarak yürütmekteki araçları ve yetkileri artırıldı. Yeni yasaya göre Merkez Bankası, işlemlerinde uygulayacağı reeskont ve faiz oranlarını saptamaya yetkili olduğu gibi, ödünç para verme işlerinde ve mevduat kabulünde alınacak ve verilecek en yüksek faiz oranlarıyla bankaların pasiflerine karşılık bulunduracakları genel disponibilitelerinin en düşük oranı ve mevduat munzam karşılıkları oranları hakkında Bakanlar Kurulu'na önerilerde bulunabilecekti. Banka, kredilerinin hacmini ve dağılımını düzenlemeye taksitli satış koşullarını ve özel sektör tahvillerinin tutar, faiz ve diğer ilkelerini saptamaya yetkili kılındı. 1211 sayılı yasanın en önemli özelliklerinden birisi de Banka'nın orta vadeli senetleri reeskonta veya avansa kabulü yetkilerini getirmesidir. Bu yetkiyle, tüm banka sisteminin kredilerinin yatırımlara yöneltilmesinde, Merkez Bankası'na önemli bir araç verilmektedir. Banka'nın böyle bir yetkiyle donatılmasında Devlet Planlama çalışmalarının etkisi görülmektedir.

Böyle geniş yetkilerle donatılan Merkez Bankası rutin sayılabilecek, para ihracı, hazine işlemlerinin yapılması gibi işlevlerini yerine getiriyor. Ekonomik gelişme bakımından asıl üzerinde durulması gereken noktalar, para ve kredi politikası, enflasyonu önlemek, kredileri üretici alanlara yönlendirme bakımlarından başarılı düzenlemelerde bulunup bulunmadığıdır. Her ne kadar Banka yönetiminde bazı otonomiler bulunsa da bu konudaki başarı ya da başarızlıklar, Banka yönetiminden çok hükümetlerin izlediği siyasal politikalara bağlı kalmaktadır. Her ne kadar kuruluşundan bu yana Merkez Bankası'nın hükümetler karşısında özerkliğini korumaya önem verdiği söylendiyse de, bu amacın uygulamada gerçekleştiğini söylemek zordur. 1930'larda tek parti rejimi sürerken böyle

BELGE III

OSMANLI BANKASI
Paris Komitesi

Paris, 9 Ocak 1929

Hükümetle İlişkiler

Sayın Genel Müdür,

Paris'e son gelişinizde Maliye Bakanı'nın Devlet Bankası'nın Kuruluşu ile ilgili olarak Osmanlı Bankası'nın Hazineye bir avans verme biçiminde bir yardımda bulunmasını istemesi halinde Komitenin direktiflerini almak istediğinizi söylediniz.

O zamandan beri, Londra'daki meslektaşlarımız bu konu ile ilgilendiğinden genel Komitenin görüşlerini size bildirebilecek durumdayız:

Bize açıkladığınız düşüncelerle esasta mutabıkız ve münhasıran Türk sermayesiyle ve yabancı bir yardım olmamak koşulu ile Bankamızın, bir Devlet Bankası'nın kurulması için kendisine yardımda bulunma arzusunda olduğunu, müsait bir vesile ile, Türk Hükümetine bildirmenize müsaade ediyoruz.

Her türlü kambiyo risklerini önlemeyi zaruri saydığımızdan Hükümete yardımımız ancak Devlet Bankası'nca sterlin, frank veya dolar kredilerinin kullanılması biçiminde olabilecektir. Bu kullanışın kısmen Hükümet tarafından kesin vadeli ve Devlet Bankasının cirosunu taşıyan Hazine bonolarının satışı biçiminde olması ve geri kalan bölümünün Hükümetin garantisiyle, yani Devlet Bankasına Paris ve Londra'da açılacak kredilerden oluşması arzuya değer görünmektedir.

Böylece, Devlet Bankasının bu iki kentteki cari hesaplarının Osmanlı Bankası tarafından tutulmasının hükme bağlanması fırsatı size sağlanmış olacaktır.

Türk Parası değerinin yasal olarak sabit tutulmasından sonra bu kolaylıkların bir bölümünün Türk Lirası avansları biçimine dönüştürülmesi seçiminin-bizim için bir mecburiyet olmaksızın-Osmanlı Bankasına bırakılmasını isteyebilirsiniz.

Yardımımızı bu biçimde teklif ederken kambiyo piyasasını ayarlamak, yani en esaslı amaçlarından birini karşılamak için Devlet Bankasına değerli bir yardımda bulunuyoruz. Ayrıca, Hükümet, kendi sorumluluğu altında, yabancı paralar üzerinden açtığımız kredileri Türk parasına çevirebilir.

Kredilerin miktarına gelince, raporunuzda ileri sürdüğünüz bir milyon sterlin veya karşılığı diğer tüzüksel (statutaire) kredilerle birlikte bir tek kuruluş için çok büyük bir gayret demektir ve bunun aşılmamasını ve hatta mümkünse ona erişilmemesini her halukarda istiyoruz.

Kendinize bir pazarlık payı bırakmanız için daha küçük bir rakamdan, örneğin 7.800.000 sterlinden başlamanızı size telkin ederiz.

Hükümetin verilecek kredileri Devlet Bankasının kurulmasını kolaylaştırmaktan başka amaçlarla kullanılması hevesine kapılmaması için mümkün olan bütün önlemleri alacağınız muhakkaktır. Böyle bir kullanımı yukarıda belirtilen kullanma biçimlerinden ayrılmamak ve bu kredileri Devlet Bankasının kurulmasına ve statülerinin bilinmesine bağlı kılmak suretiyle inceleyeceğinize inanıyoruz.

Bu talimatın bizden istediklerinize cevap teşkil ettiğinden ve çıkarlarımızın korunmasına en müsait koşullarla Maliye Bakanı ile temasa geçmenize imkan vereceğinden eminiz.

Saygılarımızla

Osmanlı Bankası
(İmza) (İmza)

KOŞULLU KREDİ: Osmanlı Bankası yönetimi, Türk parasının değerini korumak amacıyla talep edilen kredi için çeşitli koşullar kararlaştırmıştı.

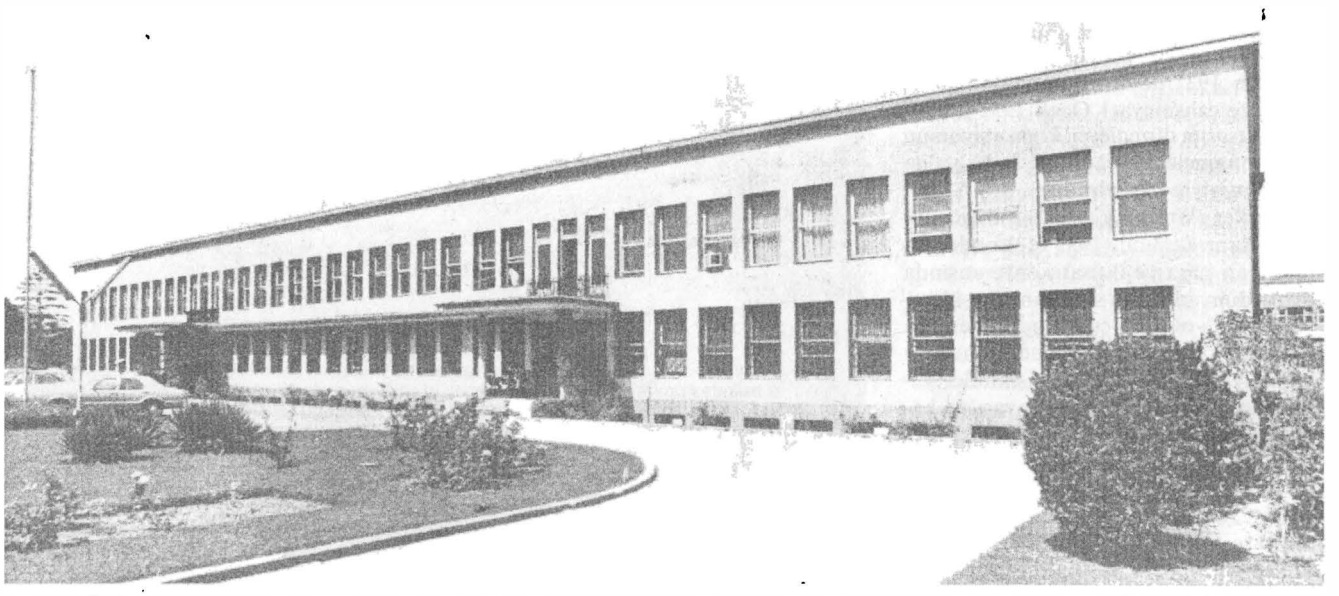

BANKNOT MATBAASI: Ekonomide fiyat istikrarı sağlamak amacıyla para arzını denetlemek, Merkez Bankası'nın temel görevidir. Ancak bu görev birçok dönemde başarıyla yerine getirilememiş ve bütçe açıkları,para basılarak karşılanmaya çalışılmıştır.

TÜRKİYE CUMHURİYET MERKEZ BANKASI: 1211 sayılı Kanunun 4. maddesiyle şu görevleri yüklenmiştir: a- Para ve kredi siyasetini kalkınma planlarına ve yıllık programlara uygun bir biçimde yürütmek, b- Hükümetle birlikte milli paranın iç ve dış değerini korumak amacıyla gerekli tedbirleri almak, c- Milli paranın hacim ve tedavülünü bu kanun gereğince düzenlemek, ç- Bankalara ödünç para verme işlerini bu kanunda yazılı sınırlar içinde yerine getirmek.

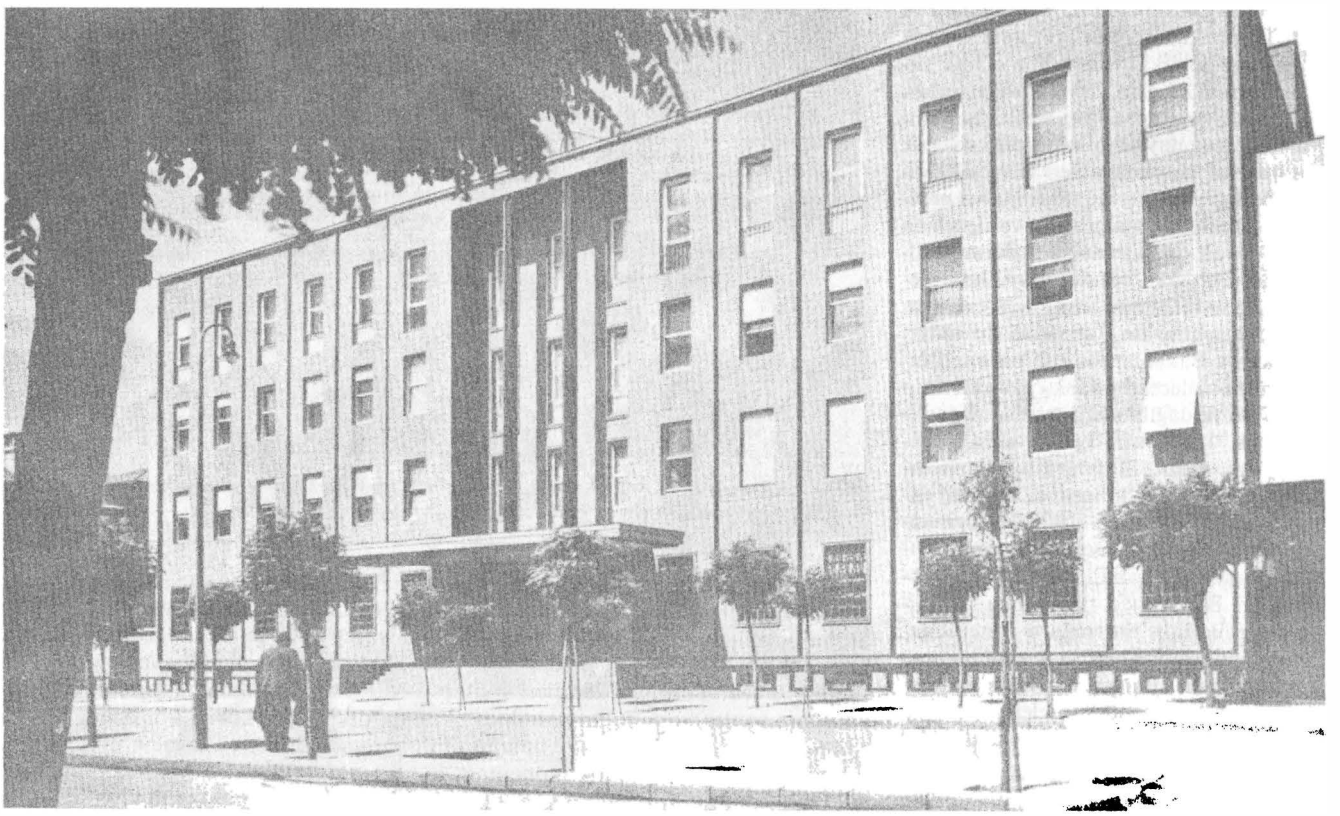

bir özerkliğin pratik bir anlamı yoktur. Olsa olsa bu özerklik iktidar blokunun bazı kesimlerine karşı olan özerklik olarak yorumlanabilir.

Çok partili dönemde de,hükümetler, Merkez Bankası'nı her zaman kendi denetimleri altında çalıştırma olanağı bulmuşlardır. Ekonominin yönlendirilmesinde, refahın dağıtılmasında en önemli araç haline gelen para ve kredi politikasını yönlendirmek, başka bir deyişle iktidar olabilmek için bunu yapmaya kendilerini mecbur hissetmişlerdir.

Merkez Bankası'nın izlemek zorunda kaldığı politikalar 1980'e kadar enflasyonist eğilimli oldu. Ancak 24 Ocak 1980 kararlarından sonra kredi ve para hacmini daraltıcı yönde gelişti. 1980 yılına kadar 1211 sayılı kanunla Merkez Bankası'na sağlanan araçlardan sadece mevduat munzam karşılıkları kredi miktarını daraltmakta bir araç olarak kullanılmış,reeskont oranları ve faiz hadleri disponibilite oranları etkin bir araç olarak kullanılmamıştır. Ayrıca Merkez Bankası bu dönemde kredilerini büyük ölçüde, geri dönüşü olmayan, KİT'lerin, Tarım Satış Kooperatifleri'nin finansmanında kullandırmıştır. Merkez Bankası araçlarının bu yönde kulanılması özellikle 1976'dan sonra enflasyonu hızlandırmıştır. Özellikle 1976'dan sonra Türkiye'nin yaşamaya başladığı bu hızlı enflasyon, Merkez Bankası'nın hükümetlerden bağımsız bir para ve kredi politikası izleyemediğinin kanıtı olabilir.

Yeni kanunun, orta vadeli senetleri reeskonta kabul etme yetkisini vermesi, bankaların mevduat munzam karşılıklarının orta vadeli kredilere tahsis edilen mevduatları da düşürmesi ve faiz hadlerinin kredi vadelerine göre farklılaştırılarak, orta vadeli kredilerin, kârlılık oranlarının yükseltilmesi sonucu 1972 yılından sonra yatırımların hızlanmasına neden olacak bir biçimde Türk bankalar sisteminde orta vadeli kredilerde bir genişleme yarattı. Bu bakımdan, Merkez Bankası'nın yeni kanunun getirdiği olanakları başarılı bir şekilde kullandığı söylenebilir.

Eğer tüm gelişmeleri kısaca özetlemek gerekirse; Türkiye'nin kapitalistleşme süreci içinde, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak oluşmakta olan banka sistemi içinde, Merkez Bankası işlevlerinin önce yabancı sermaye elinde bir banka aracılığıyla yerine getirildiği, uluslaşma

BELGE IV

OSMANLI BANKASI 7 Şubat 1930
Genel Müdürlük

Ekselans Saraçoğlu Şükrü Bey
Maliye Bakanı

Sayın Bakan,

Türk Lirasının istikrarı ve bir merkez bankasının kurulması ve çalışmasıyla ilgili raporlar hakkında bir fikir verilmesini geçen Ocak ayının 6'sında Osmanlı Bankası'ndan istemek lütfunda bulundunuz.

Aynı zamanda Ankara'ya gönderdiğimiz temsilcilere, yapacağımız inceleme için çok lüzumlu bilgilerin verilmesini servislerinize müsaade ettiniz.

Her şeyden önce, Ekselansınıza, bize bu şekilde gösterdiği güven için bütün teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

Sorulan hususların taşıdığı öneme uygun cevap verilebilmesinin gerektirdiği daha ayrıntılı belgelerin bulunmamasına rağmen, tarafımıza verilen rakamlar, Türk Lirası istikrarının gelecek yıllar için kesin bir biçimde sağlanamamış olduğunu, yeterince açıklamaktadır.

Ticaret dengesindeki bir iyileşme ile kısa zamanda düzeltilmesi mümkün görülmemesi gereken böyle bir durumun, ülkenin ekonomik hayatıyla birlikte Hükümetin, Cumhuriyet rejiminin kurulmasından itibaren sürekli olarak kuvvetle bağlı olduğunu gösterdiği bütçe dengesini de bozabilecek para değerinin kaybına neden olan sürekli bir etken oluşturduğunu saklamak ihtiyati bir davranış olacaktır. Savaştan beri bir çoğu benzer güçlüklerle karşılaşan Avrupa Devletlerinin geçirdiği tecrübe bu tehlikenin gerçekliğini göstermeye yeter ve bir istikrar politikası belirlenmedikçe ekonomik ve mali sorunlara kesin hiç bir çözüm getirilemeyeceği düşüncesi, nihayet her yerde hakim olmuştur.

Bu nedenle, bir Emisyon Bankası kurma meselesi ne kadar önemli görülürse görülsün, ikinci plana geçmekte ve böyle bir müessesenin kuruluşuna hakim olacak esasların saptanmasından önce onun normal çalışmasının her halükarda gerektirdiği ön koşulların gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin refahına çok büyük bir ilgi duyduğumuzdan kurulacak Emisyon Bankasının, çalışmaya başlamasından itibaren kendisine verilecek rolü iyice oynamasını çok arzu ederiz. Ancak, Ekselansınızın incelenmesini bize vermek nezaketinde bulunduğu meseleler, bu yeni biçimleriyle, bize çok büyütülmüş görünmekte ve sade teknik bir fikri verme çerçevesini aşarak mali politika üzerinde genel bir danışma niteliğine bürünmektedir.

Bu koşullarda, Ekselansınıza yapabileceğimiz en iyi telkin, bu konuda otorite olan ve tamamiyle bağımsız bir denenmiş uzmana başvurarak her şeyden önce milli paranın istikrarını en çabuk ve en güvenli biçimde sağlıyabilecek aşamaları saptamasını kendisinden istemenizdir.

Bu şekilde seçilecek uzmanın, başka ülkelerin büyük emisyon bankalarıyle sürekli ilişkilerde bulunmasındaki yararı da muhakkak takdir edeceksiniz. Bu telkinimizin tabii sonucu olarak, Enstitü üyesi ve "Banque de France"ın fahri guvernör yardımcısı olan Profesör M. Rist'i takdirinize sunarız. M. Rist, kendisine en büyük onuru kazandıran koşullarla Avusturya'da, sonra Fransa'da gerçekleştirilen parasal düzeltmelere katılmıştır. Şimdi Romanya Hükümetine benzer yardımı yapmakta ve danışma için İspanya Hükümetince de çağırılmış bulunmaktadır. Türkiye'nin bugünkü sorunlarının çözümü için değerli tavsiyelerde bulunabileceğine ve işini en mahrem biçimde yapacağına, kanımızca hiçbirkuşku yoktur.

Böyle bir uzman tarafından saptanan bir "sağlığa kavuşturma" programı, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine en güvenli garantileri sağlıyacaktır. Hükümet, kabul edeceği bu programın uygulanmasından büyük bir moral kazanç sağlıyacak ve bu da zamanı gelince, istikrarın temelini oluşturacak kredi işlemlerini kolaylaştıracaktır.

Kuruluşumuza gelince olanaklarımızın sınırı içinde ve M. Rist'ten saptanması istenebilecek iş planının uygulanmasında Hükümetin gerekli görebileceği ölçüde iş birliğinde bulunmağa bizi hazır bulacağından Ekselansınız emin olabilir. Üstün saygılarımızı lütfen kabul buyurun. Sayın Bakan.

Osmanlı Bankası Başkanları
R. Mallet H. A. Lawrence

BİR MEKTUP: Osmanlı Bankası yöneticileri, zamanın Maliye Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na bir Merkez Bankası kurulmasının yanlışlığını ispatlamaya çalışmışlardı.

BELGE V

"Memleketimizde bir merkezî ihraç bankası teşkiline karar verildikten sonra, bunun hal-i faaliyette ve inkişaf etmiş bir banka ile tevhidini derpiş etmek mümkün olabilir. Merkezi ihraç bankasının mahiyeti... diğer ticarî bankaların menabiinden maada, ayrıca banknot ihracı menbaına da malik yüksek bir sürette taazzuv etmiş alelade bir ticarî bankadan başka birşey değildir. İlk zamanlarda geçirilmesi zarurî olan yoklama devrelerinin... tecrübe görmüş müesseseler tarafından haddi asgariye indirilmesi imkânının mevcudiyeti, gerek dahil-i memlekette, gerek hariçte muvaffakiyetle tanınabilmek için muayyen bir müddet lazım olması ve bilhassa bizdeki bankanın şiddetle muhtaç olduğu mevduat kitlesinin ve gerek tesis ve gerek muamelât ve şuabatının tevsii için meslekî malûmata sahip, tecrübe görmüş ve yetişmiş banka memurlarının hazır bir halde bulunması gibi esbab tahtında yeni teşkilât vücuda getirmekten ise, mevcudu benimsemek, maksadı temin için daha kestirme yol addolunabilir."

BİR TEKLİF: Celâl Bayar, yeni bir merkez bankası kuruluşu yoluna gidilmektense İş Bankası'nın merkez bankasına dönüştürülmesini teklif etmişti.

BELGE VI

"...Merkez Bankasının, başından beri müstakil bir müessese olmasını, diğer hususî bankalarla ilişiği olmak şöyle dursun, Devlete karşı da, bizzat Maliye Vekâletine karşı da vazifesinin icabettirdiği dürüstlük ve sertlikle çalışması gerektiğini biliyordum. Bunun için uğraştım. O zaman İş Bankasında, merkez bankası vazifesini de görmek arzusu olduğunu biliyordum... ve buna bütün kuvvetimle karşı çıktım. O zamanki İş Bankası, yeni kurulmuş, zayıf sermayeli (bir bankaydı). Onu yaşatmak için çok gayret sarfediyorduk... Ama, İş Bankasının bir özel banka mahiyetinden çıkıp özel nüfuzlar, özel sahalar (asıl görevi dışında) almasını Hükümet olarak önlemek için çaba sarf ediyordum. Onun için, zannederim o zaman, İş Bankası'nca uzmanlar getirildi; hem o vazife görülür, hem bu vazife görülür dendi. Hiçbirini kabul etmedim..."

İSMET İNÖNÜ'NÜN TAVRI: İsmet İnönü, 1972 yılında yapılan bir mülâkatta, İş Bankası'nın Merkez Bankası'na dönüştürülmesi girişimlerine karşı, Hükümet adına tepki göstererek mücadele ettiği söylüyordu.

sürecinin paralelinde bu işlevin bir ulusal bankaya geçtiği, bu ulusal bankanın da zaman içinde hükümet politikalarının paralelinde tüm para ve kredi sisteminin yönlendirilmesinde güçlü araçlarla donatılmasını sağlayan bir evrim geçirdiği söylenebilir ●

KAYNAKÇA

- Tevfik S Alanay, *Türkiye'de Döviz Kontrolu ve Milli Parayı Koruma,* İstanbul, 1937
- Nevzat Alptürk, *Merkez Bankacılığı,* Ankara, 1972.
- Tuncay Artun, *Türkiye'de Bankacılık,* Tekin Yayıncvi, İstanbul, 1980.
- Adrien Biliotti, *La Banque Impérisle Ottomane,* paris, 1908.
- Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kâğıt Para,* Ankara, 1970.
- Ziya Karamürsel, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1940.
- Aziz Köklü, *Türkiye'de Para Meseleleri: 1915-1946 Devresinde Para Siyasetinin ve Paramızın Kıymeti,* TC Milli Eğitim Bakanlığı SBO yayınları, Ankara, 1947.
- Hazım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka,* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1948.
- Tezer Öcal, *Türk Banka Sistemi,* AİTİA, Ankara, 1973.
- Edmond Ulrich, (Çev. Süleyman Hikmet Baban), *Harbden Sonra Avrupa'da Merkez Bankaları'nın Tensiki Prensipleri,* Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara, 1936.
- Burhan Ulutan, *Bankacılığın Tekamülü,* Ankara, 1957.
- İlhan Tekeli—Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası,* Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara, 1981.
- Burhan Zihni Sanuş, *Para Ekonomisi,* İstanbul, 1960.
- A du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi,* Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, Ankara, 1978.

Türk Bankacılığının Tarihsel Gelişimi

Arslan Yüzgün

Osmanlı Banka Sistemi

Eski çağlardan başlayarak insanların servetlerini korumak için değişik önlemler aldıkları biliniyor. Bazı insan topluluklarının, bu önlemlerden biri olarak servetlerini hırsızlardan ve zorbalardan korumak amacıyla tapınakların güvencesine bıraktıkları, bugün büyük ölçüde doğruluk kazandı. Banka işlevini gören bu kurumların en ünlüleri, Mezopotamya'daki *Kızıl Tapınaklar*dır. Mezopotamya'dan sonra Finike, Eski Yunan, Roma ve Avrupa (bir açıdan Batı) uygarlıklarında bankacılık yeni ve önemli aşamalardan geçti. Bu eski uygarlıkların bir bölümünün sürdüğü topraklarda uzun bir dönem egemenliğini kabul ettiren Osmanlı İmparatorluğu'nda bankacılığın, ilk aşamada sarraflar elinde geliştiği gözlendi. Galata sarrafları, daha sonra Galata bankerleri olarak adlandırılan kişiler, yabancı paralarla Osmanlı paralarını birbirleriyle değiştirmişler, mevduat benzeri kaynakları kabul etmişler, değişik koşullu krediler açmışlardır.

Cumhuriyet dönemi Türk banka sistemi incelenirken, bu dönem öncesine de kısaca değinmek zorunluluğu var. Bu konuda elden geldiğince dar çerçeve içinde kalarak üç önemli kuruluştan söz edeceğiz.

Değişik paraları, çok kârlı biçimde değiştirme işlemlerini sürdüren Galata sarraflarının Osmanlı hükümetlerine sık sık ve çok ağır koşullarla borç para verdikleri bir dönemde, J.Alleon ve T. Baltazzi isimli bankerlerle yapılan bir anlaşmayla (1847), *Bank-ı Dersaadet (İstanbul Bankası- Banque de Costantinople)* kurulmuş ve sermayesiz olarak çalışmıştı.

Kırım Savaşı'ndan hemen önce iflas eden bu bankadan sonra, dönemin en önemli bankasının kuruluşu için İngilizler girişimde bulundular. İngiliz sermayesi kanalıyla borçlanan hükümetin onayı üzerine, 1856 yılında *Bank-ı Osmanî* (Ottoman Bank) kuruldu. 1863'te devlet bankası niteliğine bürünerek "Bankı-*Osmanî-i Şahane* (Imperail Ottoman Bank) adını aldı.

Bu ve benzeri nitelikteki bankalar yabancı egemenliğinde kaldılar. Genellikle de bir süre sonra iflas edip kapandılar veya ekonomideki işlevlerini yitirdiler. Bu nedenle Osmanlı Bankası ve benzer bankaları Türk bankacılığının başlangıcı olarak görmek doğru olmaz.

Rumeli ve Batı Anadolu çiftliklerinin kredi taleplerinin karşılanamamasından doğan ve çok yüksek faiz yüzünden de alınan kredilerle yoksullaşılan bir ortamda, Niş'e vali olarak atanan Mithat Paşa konuya eğildi ve 1863 yılında *Memleket Sandıkları*'nı kurarak soruna çözüm aradı. Günümüz TC Ziraat Bankası'nın temeli sayılan bu Sandıklar, önceleri hızlı bir biçimde gelişti ve ulusal banka niteliğine büründü. Bu nedenle, memleket sandıklarının kuruluşu, Türk banka sisteminin gerçek başlangıç yılıdır.

Cumhuriyet Bankacılığına Geçiş

İstanbul Bankası ayrı olmak üzere, 1856 yılında kurulan 1863'teki ad değişikliğiyle karşımıza çıkan Osmanlı Bankası ile "borçlanma bankacılığı" biçiminde bir bankacılık sürdürüldü. Bu banka, para basarak, devlet gelirlerini toplayarak, devlet giderlerinin bir bölümünü karşılayarak ve Batı kaynaklı dış borçlar sağlayarak işlevini yerine getirdi.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte büyük bir değişik ve gelişime uğrayan Türkiye'de, banka sistemi de başkalaştı ve günümüzdeki boyutlarına ulaştı.

1923'te 18 ulusal 13 yabancı banka

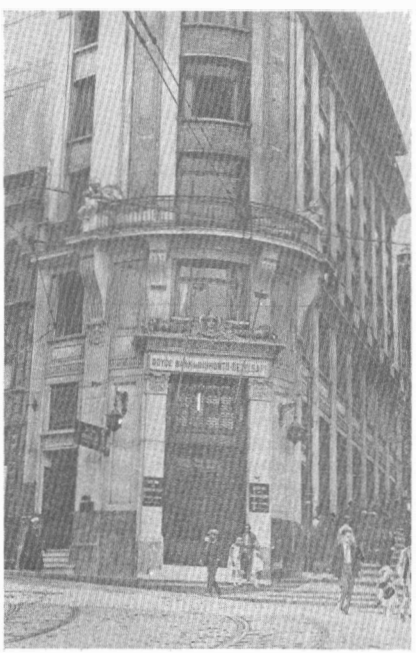

DEUTSCHE BANK: En büyük Alman bankalarından biri olan Deutsche Bank, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermayenin önde gelen temsilcilerindendi.

faaliyet gösteriyordu. Cumhuriyetin başlangıç yıllarındaki (1924-1926) sayısal dengenin, daha sonraki yıllarda ulusal bankalar lehine hızla bozulduğu görülür. O yıllarda ulusal Türk bankaları içinde en büyük pay *Ziraat Bankası*'nındır. 320 şubesi olan bu bankanın, sermayesi de 15 milyon liradır. O dönemde, tarım kesimini kredileyen ulusal bankaların sermaye toplamı 22 milyon liradır. Tarım kesimini dolaylı yönden kredileyen yabancı bankaların, genellikle verimli alanları seçtikleri, örneğin tarımsal ürün dışsatımlarını kredileriyle destekledikleri gözlemlenir.

Dış ticaret, daha çok yabancı bankalar yoluyla finanse ediliyordu denebilir. Bu bankalardan, Osmanlı Bankası dışındakilerin, ülke içinde yaygın bir teşkilatı yoktu. Genellikle ihracat ve ithalat faaliyetlerinin toplandığı liman şehirlerinde yer almışlardı. Bu bankalar daha çok Türkiye'de topladıkları mevduatı, kredi olarak veriyorlardı. Bu kredileri verirken de, disponibilitelerini çok düşük derecelerde tutuyorlardı. Bu bankaların, kendi ülkelerinden para getirerek kredi vermeleri genellikle sözkonusu değildi, hatta Osmanlı Bankası gibi büyük bankalar bile, topladıkları mevduatın az bir kısmını Türkiye'deki kredi sahasına intikal ettiriyorlardı.

Tablo I incelendiğinde, ulusal bankaların büyük bölümünün yöresel nitelikte olduğu görülecektir. Devletin güdüm ve desteğiyle ulusal bankacılık hızla gelişmiş, bankalar büyük bir serbesti içinde işlevlerini sürdürmüşlerdir. Sistemin yönlendiricisi ve bankaların başı olarak nitelenebilecek bir banka henüz ortada yoktur. Ancak, para-kredi sistemine yön verici bir banka kurulması yönünde eğilimler belirmiş, istekler yoğunlaşmıştır. 1924 yılında kurulan *Türkiye İş Bankası* ile aynı yıl anonim şirket biçimine dönüştürülen Ziraat Bankası'ndan birine bu tür işlev kazandırılması önerileri olmuş, ancak para-kredi sisteminin oluşumunda büyük bir aşama olarak nitelenen *TC Merkez Bankası* 1930 yılında kurulana dek, bankaların mevduata dayanarak yarattıkları "banka parası" dışında, kağıt para arzı sabit kalmıştır. Diğer bir deyimle, sistemdeki bankalar, ülkedeki toplam para arzı üzerinde çok etkili olmuşlardır.

1922 yılında İstanbul'da Takas Odası kuruldu. Bu yıldan sonra takas edilen senetlerin adet ve tutarları işlendi. Kaydî para kullanımında önemli bir aşama olan çek ve benzeri kambiyo senetlerinin, ticari işlemlere de hızla girdiği anlaşılmaktadır.

1922-1931 döneminde kağıt para (yaklaşık 160 milyon lira dolayında sabit kalmış, vadesiz tasarruf mevduatı (kaydî paranın kaynağı) hızla artarak, toplam para arzı genişlemiştir. Toplam para arzını bulmak için, 160 milyon liraya her yılın vadesiz tasarruf mevduatını eklemek doğru olacaktır.

O dönemde, faiz oranları oldukça yüksektir ve mevduat artışında önemli bir etmen olmuştur. Vadeli mevduata verilen faiz oranı %5-10 arasında seyretmekte, bankalar arasında bir farklılık gözlenmektedir.

Altmış yıllık dönemi belirli kesintiler içinde düşünmek ve böylece incelemek en uygunudur. Örneğin 1923-1930 yılları arası, bir merkez bankası yokluğu ve serbesti açısından ayrı bir dönem olarak ele alınabilir. Ancak bu kesintiler, hiçbir zaman tam bir belirginlik taşımamaktadır. Bu nedenle, incelememiz boyunca tek bir dönem, diğer bir deyimle "Cumhuriyet Dönemi" ele alınmış ve kısaltma amacıyla beşer yıllık dönemler biçiminde aktarılmıştır.

Tablo: 1

Cumhuriyet Dönemi Başlangıcındaki Bankalar

Bankanın Adı	Kuruluş yeri	Kuruluş yılı	Niteliği
Ziraat Bankası (Memleket Sandıkları)	Niş	1863	Ulusal
Osmanlı Bankası	İstanbul	1863	Yabancı
İstanbul Emniyet Sandığı	İstanbul	1868	Ulusal
Credit Lyonnais	Paris	1875	Yabancı
Selanik Bankası	İstanbul	1888	Yabancı
Deutsche Orient Bank	Berlin	1906	Yabancı
Deutsche Bank	Berlin	1909	Yabancı
Banco di Roma	Roma	1911	Yabancı
İstanbul Bankası	İstanbul	1911	Ulusal
Konya İktisadı Milli Bankası	Konya	1912	Ulusal
Karaman Milli Bankası	Karaman	1913	Ulusal
Adapazarı İslam Ticaret Bankası	Adapazarı	1913	Ulusal
Emvali Gayrimenkule ve İkrazat Bankası	İstanbul	1914	Ulusal
Milli Aydın Bankası	Aydın	1914	Ulusal
Akşehir Bankası	Akşehir	1916	Ulusal
İtibari Milli Bankası	İstanbul	1916	Ulusal
Manisa Bağcılar Bankası	Manisa	1917	Ulusal
Konya Ahali Bankası	Konya	1917	Ulusal
Çiftçiler Bankası	Eskişehir	1919	Ulusal
Adapazarı Emniyet Bankası	Adapazarı	1919	Ulusal
Banca Commerciale İtalyana	Milano	1919	Yabancı
Bank Marmaros Blank ve Şürekası	Bükreş	1919	Yabancı
Konya Türk Ticaret Bankası	Konya	1920	Ulusal
İktisat Türk A.Ş.	İstanbul	1920	Ulusal
Holantse Bank Uni M.V.	Amsterdam	1921	Yabancı
Memaliki Şarkiye Fransız Bankası	Paris	1921	Yabancı
American Express Company	New York	1921	Yabancı
Şarki Karip Ticaret Bankası	Londra	1922	Yabancı
İyoniyen Bank Limited	Londra	1922	Yabancı
Bor Zürra ve Tüccar Bankası	Bor	1922	Ulusal
Dersaadet Küçük İstikraz Sandığı	İstanbul	1923	Ulusal
Akhisar Tütüncüler Bankası	Akhisar	1924	Ulusal

Kaynak: T C Merkez Bankası Bültenleri

Başlıca Göstergeler Yönünden Sistemin Gelişimi

Sistemdeki Bankalar: Bankacılığımıza ilişkin başlıca göstergelerin inceleneceği bu bölümde, tüm göstergeler Tablo 2, 3a, 3b'de yer almıştır.

İlk gösterge olarak ele aldığımız bankaların toplam sayılarının yanı sıra, niteliklerine bir ayrım yapılmıştır. Bu ayrım ile bankacılığımızdaki ulusallaşmanın ilk belirtisi açıkça görülmektedir.

1928 yılında 57 olan banka sayısının 1948 yılında 42'ye düştüğü, yabancı bankaların büyük bölümünün kapandığı veya tasfiye olduğu anlaşılmaktadır. 1928 yılında 18 olan yabancı bankaların 1978 yılında 4'e dek düşmüş olduğu gözleniyor. Buna karşın, 1923 yılında 18 olan ulusal banka sayısı 1958 yılında 56'ya değin yükselmiş, sisteme ulusal bankalar egemen olmaya başlamıştır.

Ancak 1 Temmuz 1980 tarihinden başlayarak önemli değişikliğe uğrayan sektörde, yabancı banka sayıları da artmaya başlamıştır. 1981 yılında 6'ya yükselen yabancı bankalar, Ocak 1982'de Bank Mellat'ın şube açmasıyla 7'ye yükselmiştir.

1983 yılı sonunda Türkiye'de işlevlerini sürdüren bankaların isimleri ve kuruluş tarihleri bir tabloda gösterilmiştir (Tablo 5).

Ulusal bankalar, Türkiye Bankalar Birliği yayınlarına dayanılarak üçlü bir gruba ayrılmıştır. Yöresel bankalar geçmişte ayrı bir grup içinde yer alırken, bugün ticaret bankaları içinde gösterilmektedir.

Bünye değişiklikleri de gruplar arasında yer değiştirmenin bir başka nedenini oluşturmaktadır. Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası (Eski Selanik Bankası), bünyesinde yapılan değişiklikten sonra, 1978 yılında yabancı bankalar grubundan çıkarılarak, ulusal bankalar grubuna alınmıştır.

Tabloya dikkat edildiğinde, her sekiz bankadan birinin yabancı banka olduğu görülecektir. Uluslararası bankacılığa doğru bir adım atan ulusal bankacıların da yabancı ülkelerde yeni şubeler açtıkları, temsilcilik sayılarını artırdıkları izlenmektedir.

Bu sayısal gelişme ulusal bankacılığın hızla geliştiği yabancı bankaların etkinliğinin, giderek sayısal yönden azaldığını göstermektedir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, daha önceki paragraflarda açıkladığımız gelişmenin tek bir cümleyle özetlendiği görülmektedir; *"Bugünkü bankalar sistemi daha ziyade Cumhuriyet'in ilânından sonra meydana gelmiş bir sistemdir"* (I.B.Y.K.P.s.113).

Öte yandan Citibank'ın yabancı bankalar arasına katılarak, Türk Banka Sistemi'nin rekabet ortamına hareket getireceği bile ileri sürülmüştür. 1981 yılında, Citibank değil ama, 1980 yılında alınan diğer ekonomik kararların bir parçası olarak uygulamaya geçirilen "serbest faiz" politikasının sonucu olarak, bu yılda hızla yükselen faiz oranlarının rekabeti hızlandırdığı, bir savaşa dönüştürdüğü gözlenmektedir.

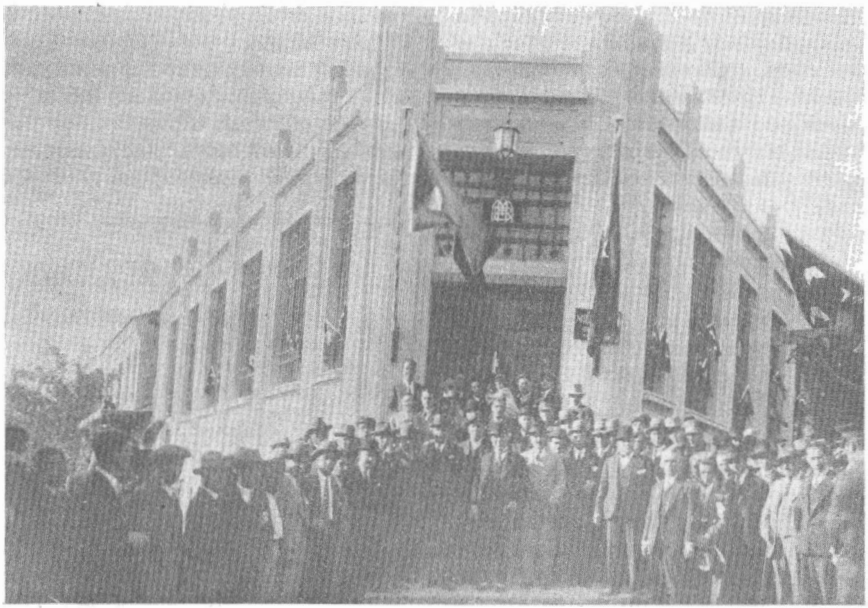

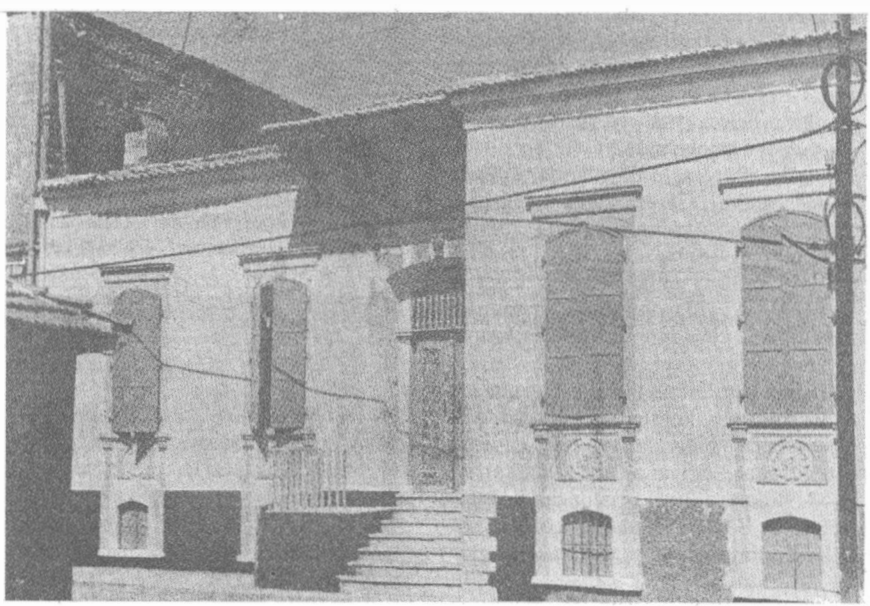

MAHALLİ BANKALAR: 20. yüzyılın başlarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de belli alanlarda uzmanlaşmış çok sayıda mahalli banka kuruldu. İncir ticaretine kredi sağlayan Aydın Bankası 1914 yılında (üstte, 1937 yılında yeni binanın açılış töreni), tütün ticaretine kredi sağlayan Akhisar Tütüncüler Bankası ise 1924 yılında (altta) faaliyete geçtiler.

Banka Şubeleri: Bankacılığımızın uzun bir süreç içinde gelişimi ele alınırken, bankaların işlevlerini sürdüren birimleri olan şubeleri üzerinde de durulması zorunludur. Şube açılması için düşünceler oluşurken, şube açılacak bölgede ayrıntılı bir rapor düzenlenmekte, genellikle bu görevi banka müfettişleri üstlenmektedir. Rapor sonucunda yeni bir şube açılması yönünde görüş bildirilmesi du-

rumunda, rapor ve ekleriyle Maliye Bakanlığı'na başvurulmakta ve onay alınmaktadır. İlgili bakanlık, olumlu görüş bildirirse, şube açılması yönünde kesin girişimlerde bulunulur. Görüş olumsuz olursa bir senelik sürede, o yöre için yeni bir şube açılması dilekleri kabul edilmez.

Bankaların şubeler yönünden örgütsel analizinin daha bir kolay yapılabilmesi amacıyla şube ölçütü de tabloya aktarılmıştır. Öte yandan şube sayılarının yanısıra 59 yıllık süreç içinde oransal gelişme de sabit esaslı indeks (SEİ) biçiminde tabloda gösterilmiştir (Tablo 2).

Uzun serimizin başlangıç yılı olarak aldığımız Cumhuriyet'in ilan yılı olan 1923 yılında, kesin şube sayısı bilinmemekle beraber 420 dolayında olduğu sanılmaktadır. Lozan Antlaşması ile bağımsızlığını tüm dünya uluslarına kabul ettiren yeni Türk Devleti'nde büyük değişiklikler olacaktır. Bankacılık alanında gözlenen değişikliklerin başında banka sayısının ve niteliğinin yanısıra, şube sayıları gelmektedir. İmparatorluğun diğer bölgelerinde banka şubeleri artık yoktur. O nedenle, ilk yıl şube sayılarında büyük bir düşme olmuştur. Daha sonraki yıllarda yeni yeni şubeler açılmış, 1933 yılında şube sayısı 1486'ya dek yükselmiştir. Bu serbestlik ortamından sonra şube sayısı giderek azalmış ve 1943 yılında 404'e dek gerilemiştir. İlerki yıllarda sürekli biçimde artarak, 1982 yılı sonunda 6337'e ulaşmıştır.

Banka şubelerinin hızlı bir biçimde artması sonunda, kentlerden sonra, büyük ilçelerde de "bankalar caddesi" oluşmaya başlamış, yanyana veya karşı karşıya aynı bankanın şubeleri açılacak noktaya gelmiştir. Böylesi bir olumsuz olguya tepkiler doğmuş ve şube açılmasının sınırlandırılması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bankacılık işlemleri yönünden, özellikle mevduat artışı açısından sisteme yeni bir güç katmayan böylesi bir şube enflasyonuna yöneltilen eleştiriler, büyük ölçüde destek görmüştür.

Şube ile ilgili açıklamalarımız sırasında, bir bankaya veya bir kişiye düşen şube sayısı ile, bir şubeye düşen GSMH, mevduat ve personel gibi ölçütlerin kullanılması da yararlıdır. Şube sayısı yönünden sistemin doyma noktasına geldiği anlaşılmaktadır. Şube sayısındaki artışların maliyetleri olumsuz yönde etkilediği, buna bağlı olarak kredi maliyetlerinin hızla arttığı ve kârlılığın düştüğü de bilinmektedir.

Ödenmiş Sermaye: Yabancı sermaye etkinliğinin gözlendiği Osmanlı Banka Sistemi, yerini, ulusal ekonominin bir parçası olan ulusal bankacılığa bırakmıştır. Emlak vergisi dışında hiçbir vergi vermeyen yabancı ortaklıklar Lozan Antlaşması ile Türk ortaklıklarına eşit düzeye getirilmişler, sermaye ve temettülerine bağlı olarak vergilendirilmişlerdir.

Genelde, yurdumuzda bankalar anonim ortaklık şeklinde kurulmaktadır. Kurulacak bankalar için sermaye alt limiti

1929 Dünya Bunalımının Türk Bankacılık Sistemine Etkileri

Turhan Yay

1929-1938 döneminde Cumhuriyet hükümetlerinin izlediği iktisadi politika, ortodoks "sağlam para-denk bütçe" politikası şeklinde özetlenebilir. Hemen hemen tamamında İsmet İnönü'nün başbakan olduğu dönemde, iktisat politikasının temel amaçlarından biri bütçe denkliğinin sağlanması (hatta 1930'larda elden geldiğince bütçenin fazla vermesi) diğeriyse, para arzını artırmaktan kaçınırken, ödemeler bilançosu denkliğini sağlayarak Türk parasının değerini korumak ve ona altın karşılık temin etmek olmuştur

1924-1929 döneminde, tarım kesimindeki üretim artışı ve dış-ticaret işlemlerinin gelişmesiyle, GSMH yaklaşık %50 büyümüştür. Ekonomideki para talebi artarken, hükümetin para arzını artırmaktan kaçınmasının yarattığı kredi gereksinimi, Türk bankacılığının önemli bir gelişme göstermesine neden olmuştur: Bir yanda hükümet, yabancıların bankacılık sistemindeki egemenliğini kırmak ve ekonominin temel kesimlerinin kredi gereksinimlerini karşılamak üzere devlet bankaları kurar (Sanayi ve Maadin B. 1925, Emlak ve Eytam B. 1926) ve teşvik ederken (İş Bankası 1924) diğer yanda kırsal kesimdeki esnaf ve toprak sahipleri de, kredi sorunlarını kendi başlarına çözmek amacıyla birçok yerel banka kurmuşlardır (1923-26'da 8, 1927-29'da 17 olmak üzere toplam 35 banka).

1929 Dünya Buhranı ile dış-ticaret hadleri aleyhine dönen Türkiye, büyük ödemeler bilançosu açığı ve TL'nin değer yitirmesiyle birlikte, ülke içinde önemli bir depresyonla karşılaşmıştır. 1920'lerdeki politikanın 1930'larda da sürdürülmesi, depresyonu daha da artırmıştır.

1929 BUNALIMI: Tarım ürünleri fiyatlarının büyük ölçüde düşmesiyle Türkiye'ye yansıyan 1929 bunalımı banka sektörünü sarstı. Tasarruf sahipleri sabahın erken saatlerinde mevduatlarını çekmek üzere bankaların önüne yığıldılar.

saptanmakta, en son değişikliğe göre bu alt limitin 4 milyar lira olduğu bilinmektedir.

Serimizin başlangıç yılında 20 milyon lira dolayında olan ödenmiş sermaye toplamının, 1981 yılı sonunda 126.951 liraya yükseldiği gözlenmektedir. Tabloda yer alan indeks sayılarına göz atıldığında, mutlak sayılardan çok daha büyük değerlerle karşılaşılacaktır. Sermaye, mevduat, kredi ve kâr benzeri lira olarak belirtilen değerlerin mutlak artışları çok önemli değildir. Uzun süreç içinde, fiyatlar büyük ölçüde artmıştır. Ülke ekonomisi için enflasyonun büyük sorun olduğu bilinmektedir. Lira olarak belirtilen göstergelerin fiyat indeksleriyle (ki 1923 yılına uzanması olanaksız gibidir) deflate edildiklerinde daha anlamlı olacakları kuşkusuzdur. Örneğin *Ticaret Bakanlığı Toptan Eşya Fiyatları Endeksi* (Temel yıl 1938 = 100) kullanılarak 1978 yılında 21 milyara ulaşan ödenmiş sermaye miktarı deflate edildiğinde bu miktarın 1938 yılına göre (137 milyon) reel olarak 1,5 kat arttığı görülür.

Bankacılığımızın temel yasasını oluşturan 7129 Sayılı Bankalar Kanunu'nun 8. maddesi ve 28 Sayılı Kanun Hükmündeki Kararname'nin ilgili maddesinde belirtilen sermaye limitleri, enflasyon karşısında anlamsızlaşmaktadır. Bugün saptanan 4 milyar liranın birkaç sene içinde yetersizleşeceği ve anlamsızlaşacağı kuşkusuzdur. Limitlerin enflasyon oranıyla artırılması yararlı görülmektedir. Sistemden çıkışın çok zor olduğu, son yıllarda daha iyi anlaşılmış, rantabl çalışmayan pek çok banka can çekişmesine karşın tasfiye olmamıştır. Sistemden çıkıştaki büyük zorluğa karşın, sermaye ve benzeri koşullarla girişin de zorlaştırılması ve konunun tüm boyutlarıyla ele alınması zorunludur.

Personel: Sürekli bir biçimde sayılarla uğraşan bir bankacının, insan ilişkilerine de önem vermesi kuşku götürmez. Bir hizmet üretimi olan bankacılıkta da, mal üretiminde olduğu gibi temel üretim faktörlerinden birisi emektir. Başka bir tanımla, insan unsuru bankacılıkta, temel unsur olarak bilinmektedir.

Osmanlı döneminde bankacı ve banka memuru denildiğinde akla yabancı bir kimse gelirken, Cumhuriyetin ilk on yılında personel giderek Türkleşmiştir. Günümüzde bazı bankaların çalıştırdığı birkaç yabancı uzman dışında, sistemdeki yabancı eleman etkinliği kalmamıştır. Personel yönünden gelişmeyi tam olarak ortaya koyabilmek için yoğun uğraş verilmiş, 1961 yılı öncesi kesin sayıları bulunamamıştır. Öte yandan 1953 öncesi için, kesin bir tahmin bile yapılamamıştır. Pek çok alanda olduğu gibi bu konuda da bir veri yetersizliğiyle karşılaşılmıştır.

Serinin başlangıç yılı olarak aldığımız 1953'de 16552 toplam banka personeli bulunurken, bu sayı 1981 yılı sonunda 132.714'e ulaşmış ve %701,8 oranında bir artış gözlenmiştir (Tablo 2).

Bankacılıkta personelin önemini kav-

1929 Dünya Buhranı'nın bankacılık sistemi üzerine etkileri üç noktada toplanabilir: 1) Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde devletin girişiği sanayi yatırımlarının finansmanını sağlayacak ihtisas bankaları kurması; 2) Anadolu'daki yerel bankaların sayılarının azalması; 3) Devletin, bankacılık sistemini düzenleyici/denetleyici kanunlar çıkarması.

1929 Dünya Buhranı'nın etkisinin, özellikle dış-ticarete yönelik tarım kesimi üzerinde görülmesi, bankacılık kesimine yerel bankaların iflası şeklinde yansımıştır: 1932-38'de *Türk Ticaret ve Sanayi Bankası* (1932), *Karaman Çiftçi Bankası, İstanbul Esnaf Bankası, İstanbul Bankası* (1934), *Aksaray Halk Bankası* (1936), *Karaman Milli Bankası, Trabzon Bankası, Karadeniz Bankası* (1937), *Kastamonu Bankası, Kayseri Milli İktisat Bankası* (1938) olmak üzere, toplam on banka kapanmıştır. Ayrıca 1930-1931 yıllarında kurulan beş yerel banka da 1938-1940 yılları arasında tasfiye edilmiştir. Bankaların iflaslarının başlıca nedeni, bu bankalardan kredi alan kimselerin, gerek kötü ürün yılları, gerekse tüm ürünlerin fiyatlarındaki düşme nedeniyle -devlet bankalarına göre daha- yüksek faizli kredileri geri ödeyememeleri olmuştur.

Hükümet bankacılık sistemindeki bu gelişmelere karşı, bir dizi kanun çıkarmış, mevduat sahiplerini korumaya çalışmıştır. Bankaların kredi hacmini sınırlayan özsermaye yetersizliğinin yarattığı sıkıntıları gidermek amacıyla, 1933'te Merkez Bankası reeskont oranları %8'den, %5,5'a düşürülerek, bankalara bir kolaylık sağlanmışsa da, bu olanaktan yalnızca -sermayesi 4 milyon TL'den fazla olan- büyük bankalar yararlanabilmişlerdir. Yine bankalardan, mevduat karşılıklarının belirli oranlarını devlet tahviline yatırma zorunluluğu BBYSP'nın finansmanına yardımcı olmuştur.

Sonuç olarak, 1929 Dünya Buhranı, çok sayıda yerel bankanın iflasına neden olurken, çoğunluğu devlet bankalarının oluşturduğu büyük bankalar mevduat ve kredilerini artırarak gelişmişler; hükümetin hukuki önlemleriyle birlikte BBYSP'nin finansmanında önemli rol oynamışlardır.

BANKA İFLASLARI: Bunalım, bankacılık kesiminde yerel bankaların iflası şeklinde kendini gösterdi. Bu dönemde kapanan on bankadan biri de 1934'te tasfiye edilen İstanbul Esnaf Bankası'dır.

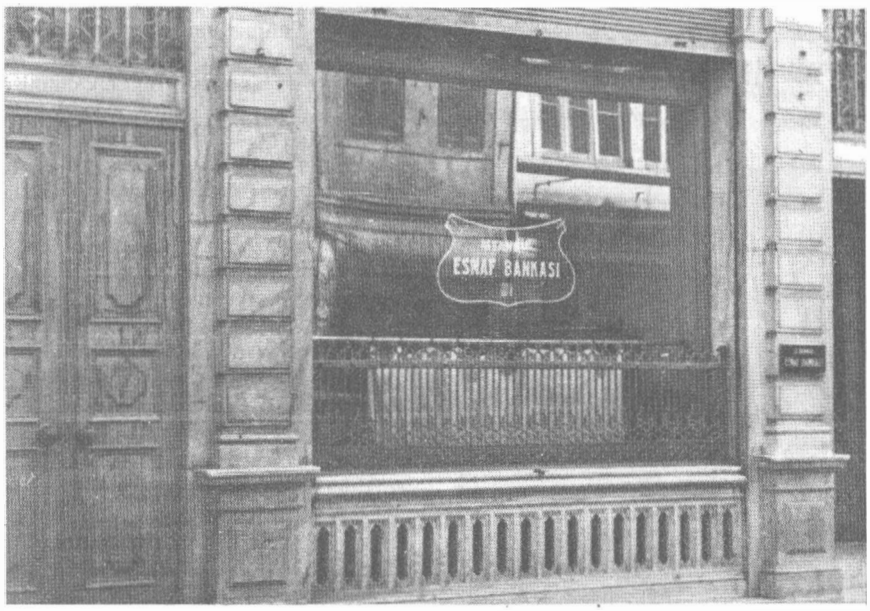

rayan kurumlar, hizmet içi veya işbaşı eğitimine önem vermekte, personelin bilgi ve becerilerinin artması için uğraş vermektedirler. 1970'li yıllardan sonra personelin sendikalaşma (kamu bankalarında dernekleşme) eğilimleri artmış ve bu yönde gelişmeler olmuştur. Sendikalaşan banka personeli, haklarını daha iyi biçimde korumuş ve kollamışlar, sendikalaşmayan banka personeline göre daha ileri düzeyde haklara kavuşmuşlardır. Özel banka personelinin akçeli haklarıyla, kamu bankaları personelininkiler arasındaki önemli farklar, bunun en iyi örneğini oluşturmaktadır. 1980 yılından sonra ise banka personelinin dernekleşme ve sendikalaşma haklarına büyük ölçüde sınırlamalar getirilmiştir.

Mevduat

Toplam Mevduat: İç ve dış kaynaklardan oluşan özel fonları ikraz eden kalkınma bankaları bir kenara bırakılacak olursa, bankaların ana kaynağı mevduattır. Mevduat denilince, istenildiği zaman veya belli bir vade sonunda geri alınmak üzere bankalara tevdi edilen para anlaşılır.

Banka ile birlikte ilk akla gelen öge, mevduattır. Para benzeri likidite olarak tanımlanan mevduat üzerinde para otoriteleri ve para teorisyenleri de durmakta, bu alanda pek çok tartışma yapılagelmektedir.

Burada, resmi mevduat, ticari mevduat, bankalar mevduatı, tasarruf mevduatı ve diğer mevduat biçiminde türleri olan toplam mevduatın yanı sıra, taşıdığı önem nedeniyle, salt tasarruf mevduatı, vadeli ve vadesiz olarak tabloya aktarılmış, diğerleri incelemeye alınmamıştır (Tablo 3a ve 3b).

Türk Banka Sistemi'nde kredi fonu yaratan genel mevduat hacminin 1928 yılında sadece 92 milyon lira olduğu görülmektedir. Cumhuriyet döneminde bankalardaki mevduat önemli ölçüde büyümüş, 1981 yılı sonunda 1.648.099 milyon liraya yükselmiştir. Daha önceki kesimlerde vurgulandığı gibi, mutlak sayıların ve hatta tablodaki gibi sabit esaslı indekse dayanan bir oranın, şiddetli enflasyonun gözlendiği bir ekonomide, anlamı pek büyük olamaz. O nedenle fiyat indeksleri veya Gayri Safi Milli Hasıla serileriyle deflate edilmiş mevduat serilerine bakmak gerekir. Böylesi bir seriye bakıldığında, özellikle 1977 yılından başlayarak mevduatın azaldığı görülecektir. Oysa mutlak sayılar sürekli bir biçimde artmıştır.

Mevduat artışında rol oynayan etmenlerden biri olan faiz oranları, uzun yıllar çok düşük düzeylerde kalmıştır. 1 Temmuz 1980 tarihinden başlayarak faiz oranlarının saptanmasında önemli bir serbesti sağlanmış, faiz oranları çok büyük ölçüde artmış ve 1981 yılında reel mevduatta da bir artış ortaya çıkabilmiştir. Ancak, artışın beklenen düzeyde gerçekleşmediği (%40 fiyat artışları dikkate alındığında) ayrı bir gerçektir. 1980 ve 1981 yılında özellikle sisteme yeni katılan "mevduat sertifikası" satışları büyük tutarlara ulaşmıştır. Diğer yandan bu sertifikaları banker eliyle pazarlayan bankaların ortaya çıkması, toplumca "karaservet" olarak yorumlanması, pazarlayan bankerlerin tek tek piyasadan yok olması nedenleriyle sertifikalar eleştirilmiş ve kaldırılması yönünde görüşler belirtilmiştir. Gerçekten de sisteme yeni aktarılan sertifikanın pazarlanmasında, bazı bankalar ve bankerler ortaya konan yasal çerçeveye uymamışlar, 1982 yılında yoğunlaşan çok olumsuz tutumları sonunda banka sistemimizde onmaz yaralar açmışlardır.

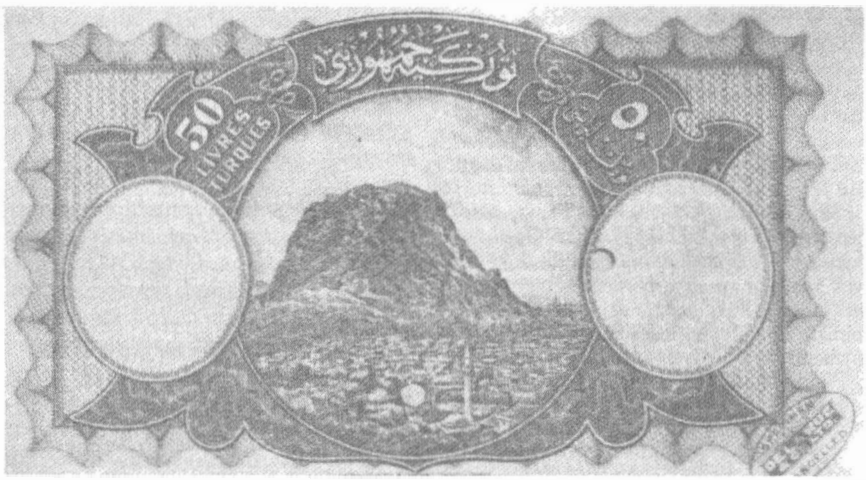

CUMHURİYET DÖNEMİNİN İLK BANKNOTU: Merkez Bankası'nın kuruluş tarihi olan 1931 yılına kadar Osmanlı döneminden devralınan 160 milyon liralık kağıt para arzı sabit tutuldu. Cumhuriyet yönetimi küpürleri yeniden basmakla yetindi.

DÜNDEN BUGÜNE: 1923'te 18 ulusal bankaya karşılık 13 yabancı banka faaliyet gösteriyordu. Cumhuriyet'in başlangıç yıllarındaki bu sayısal denge, sonraki yıllarda ulusal bankalar lehine hızla bozuldu. Günümüzde de faaliyetlerini sürdüren yabancı bankalardan biri, ilk şubesini 1921'de açan Holanste Bank'tır.

SOVYET TİCARETİ HARİCİYE BANKASI: Cumhuriyet'in ilk yıllarında mevduat toplayan yabancı bankalardan biri de Sovyet Ticareti Hariciye Bankası'ydı. Bu banka Merkez Bankası hisse senetlerinin halka sunulmasında da aracılık etmişti.

Mini banka olarak nitelenebilecek boyutta iş hacmine sahip bankaların faiz yarışında önemli sorunlar yarattığı gözlemlenmiştir. Faiz oranlarının serbest bırakılmasından hemen sonra bankalar arasında düzenlenen sözde "centilmenlik anlaşmasına" uymamışlar, yüksek faiz vermeyi sürdürmüşler, daha fazla mevduat toplamalarına karşın, maliyet hesaplarını alt üst etmişler, kendileri de büyük zararlara uğramışlar, sistemden çekilme noktasına gelmişlerdir. Mevduat munzam karşılıklarının bile Merkez Bankası'na yatırılmasında gecikmeler olmuş, bazı bankaların cezai faizi göze aldıkları görülmüştür. O nedenle mevduat munzam karşılık oranlarının yanı sıra, cezai faiz oranları da yükseltilmiştir. Ancak, biraz yüksek görünen oranın, mevduat munzam karşılıklarını yatırmayı zorlayayım derken, kaçışı hızlandırması beklenebilir.

Öte yandan yakın bir gelecekte, olay bu çerçeve içinde kalmayacak, tüm banka sistemi derinden etkilenecektir. Bankaların topladığı kaynakların maliyeti önemli ölçüde artacak, (dolaylı biçimde) bu maliyet nedeniyle kredi maliyetleri ve kredi hacmi etkilenecektir. Kredi maliyet-

Tablo: 2

Banka, Şube ve Personel Miktarı (1923-1982)

	1923	1928	1933	1938	1943	1948	1953	1958	1963	1968	1973	1978	1979	1980	1981	1982
ULUSAL BANKALAR	18	39	47	41	33	35	43	56	47	43	39	40	40	40	40	40
YABANCI BANKALAR	13	18	10	9	9	7	6	6	5	5	5	4	4	5	6	8
BANKALAR (TOPLAM)	31	57	57	50	42	42	49	62	52	48	44	44	44	45	46	48
ŞUBELER	420	444	486	436	404	521	863	1653	1840	2551	4023	5485	5769	5975	6265	6337
PERSONEL	—	—	—	—	—	—	16552	27470	36857	56842	86538	124441	127920	131150	132714	137726

Kaynak: T C Merkez Bankası Yıllık Raporları

leri artarken kredi taleplerinin ve kredi hacminin de daralması beklenebilir. Etki, bu sınırları aşacak, üretim ve istihdama dek uzanacaktır.

Toplumdaki tasarruf hacminin çok önemli bölümünü, bankalarda toplanan mevduat oluşturmaktadır. 1 Temmuz Bankacılığı olarak nitelenen dönemde banker kuruluşları da mantar gibi çoğalmış, örneğin Banker Kastelli olarak bilenen kuruluş küçük bir bankanın iş hacmine ulaşmıştır. Bu ve diğer birçok bankerlik kuruluşları tek tek tasfiyeye gidince, büyük bir panik başlamıştır. İflas, tasfiye olayları, banker intiharları ve yurt dışına kaçışlar arka arkaya patlak vermiştir. 24 Ocak kararlarını oluşturan bir bakan, sermaye piyasasında ve banka sisteminde meydana gelen olumsuz gelişmeler sonunda istifa etmek zorunda kalmıştır.

Tasarruf Mevduatı: Böyle bir başlıkla, ayrı bir kesim oluşturmanın nedenleri pek çoktur. Nedenlerin başında, toplam mevduatın büyük bölümünü tasarruf mevduatının oluşturması gelmektedir. Vade ve faiz bu mevduat türü için daha büyük önem taşımaktadır. O nedenledir ki, tasarruf mevduatı, ayrıca vadeli ve vadesiz olarak tabloya aktarılmıştır.

Toplam tasarruf mevduatı 1923 yılında 3,9 milyon lira iken, 1981 yılı sonunda 901.152 milyon liraya ulaşmıştır. 1928 yılında toplam mevduatın %24'ünü, 1981 yılındaysa %55'ini tasarruf mevduatının oluşturduğu ve büyük bir önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Bunu, Türk Banka Sistemi için olumlu bir gelişme olarak yorumlamak gerekir.

Vadesiz mevduat her an çekilebilmekte, sistem içinde giderek önem kazanan bir ödeme aracı olarak bilinen "çek"in

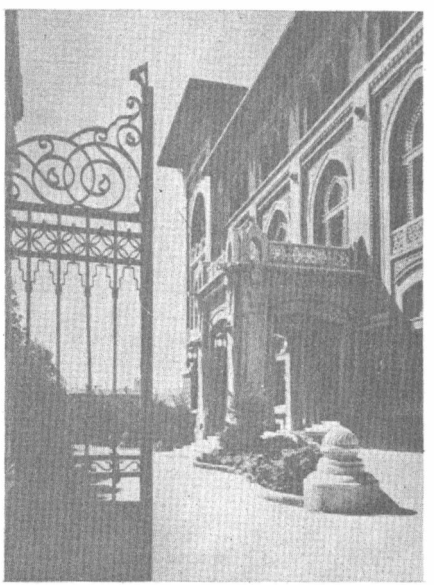

ZİRAAT BANKASI: Ziraî faaliyeti ve bu alandaki teşebbüsleri desteklemek amacıyla 1863'te Mithat Paşa tarafından kuruldu. Niş'in Pirot kasabasında Memleket Sandıkları adıyla kurulan kurum 1883'te Menafi Sandıkları adını aldı. Bu isim 1888'de Ziraat Bankası olarak değiştirildi. 1937'de özerk bir İktisadi Devlet Teşekkülü olan Ziraat Bankası, 1983 KİT Kararnamesi'yle Maliye Bakanlığı'na bağlandı.

Tablo: 3a

Reel Ödenmiş Sermayeler, Mevduat ve Krediler (1923-1948)

(Milyon TL. 1948 Değerleriyle)

	1923	1928	1933	1938	1943	1948
ÖDENMİŞ SERMAYE	61	117	335	617	162	367
VADELİ TASARRUF MEVDUATI	—	—	—	216	31	105
VADESİZ TASARRUF MEVDUATI	—	—	—	284	79	312
TOPLAM TASARRUF MEVDUATI	12	60	372	495	110	417
TOPLAM MEVDUAT	—	245	755	1423	372	996
TİCARİ KREDİLER	12.3	165	424	716	285	802
TARIMSAL KREDİLER	24.6	71	182	185	56	242
TOPLAM KREDİLER	36.9	236	606	901	341	1044

Kaynak: T C Merkez Bankası Yıllık Raporlarındaki verilere dayanılarak düzenlenmiştir.

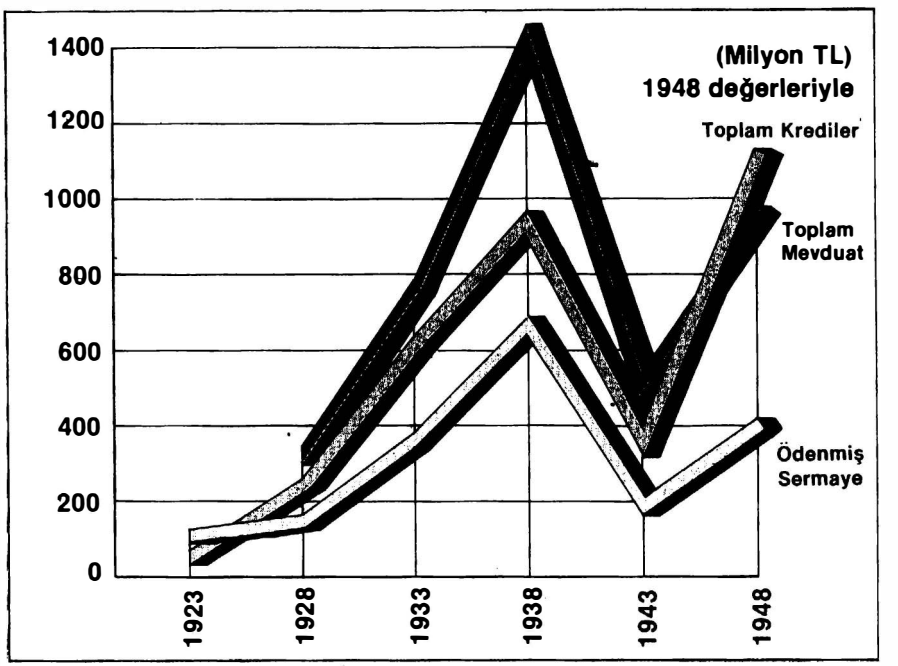

Tablo: 3b

Reel Ödenmiş Sermayeler, Mevduat ve Krediler (1953-1981)

(Milyon TL. 1968 Değerleriyle)

	1953	1958	1963	1968	1973	1978	1979	1980	1981
ÖDENMİŞ SERMAYE	3944	6331	5149	7325	7342	3827	5255	3900	5037
VADELİ TASARRUF MEVDUATI	427	687	1715	4913	10414	10161	10261	10123	26836
VADESİZ TASARRUF MEVDUATI	3657	5639	6607	12800	16693	19406	16225	10659	8923
TOPLAM TASARRUF MEVDUATI	4084	6325	8322	17713	27107	29604	26486	20782	35760
TOPLAM MEVDUAT	10368	12578	13254	26114	40598	49584	55024	44144	65400
TİCARİ KREDİLER	7762	12373	11935	20023	28016	38987	36342	33555	43049
TARIMSAL KREDİLER	4249	4066	3170	7917	10363	15016	12959	10521	13304
TOPLAM KREDİLER	12011	16438	15105	27940	38378	54003	49301	44076	56353

Kaynak: T C ***Merkez Bankası*** *Yıllık Raporlarındaki verilere dayanılarak düzenlenmiştir.*

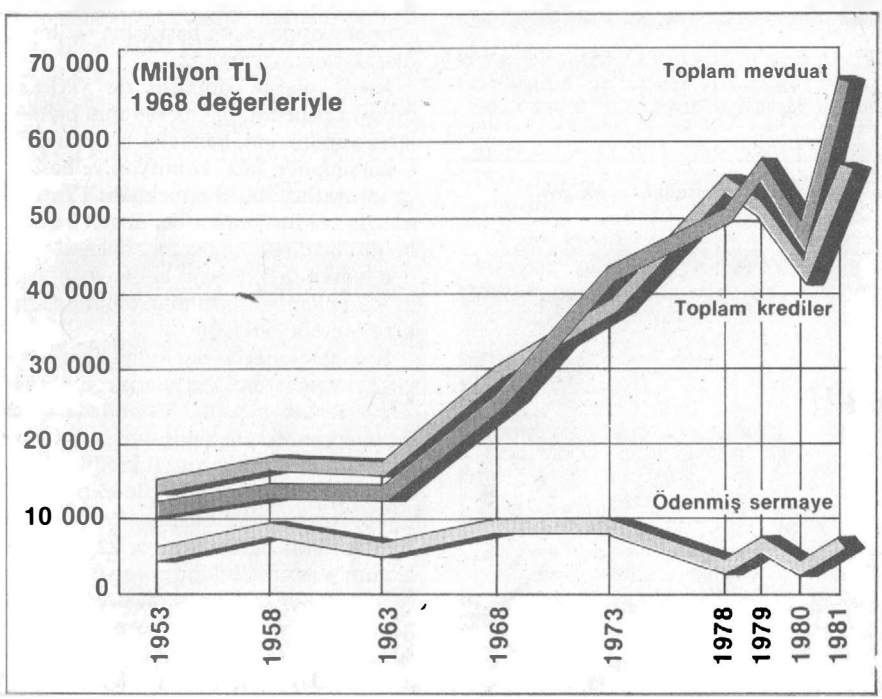

Ödenmiş Sermaye:

1968-1973 arası durağan olan ödenmiş sermaye miktarının, 1973'ten sonra enflasyonun etkisiyle hızla erozyona uğrayarak yarı yarıya azaldığını görüyoruz. 1980 istikrar önlemleriyle birlikte banka kesiminin zorlanmaya başlamasının nedenlerinden birisi de işte bu sermaye yetersizliğidir. Nitekim 1981 yılında bankalardan sermayelerini önemli ölçüde artırmalarının istenmesine rağmen, birkaç devlet bankasının dışında bu artış gerçekleştirilememiştir. Nitekim1981'de reel ödenmiş sermaye miktarı 1973 yılına ait miktara ulaşamamıştır.

Vadeli Tasarruf Mevduatı:

Vadeli mevduat 1953 yılından itibaren, 1973 yılına kadar sürekli ve hızlı bir artış göstermiştir. Bu tarihten itibaren artışın durmasının başlıca nedeni reel faiz haddinin enflasyonla birlikte düşmesi, hatta negatif duruma geçmesidir. Vadeli tasarruf mevduatında önemli bir artış ancak faiz hadleri yükseltildikten sonra olanaklı olmuş ve 1981'de 1978'e göre reel olarak % 260 oranında bir artış gerçekleşmiştir. Buna karşın vadesiz mevduat yarı yarıya azalmıştır. Tasarruf mevduatının bileşimindeki bu değişiklik ekonomide tasarruf eğiliminin güçlendiğine işarettir

dayandığı hesap özelliği taşımaktadır. Doğaldır ki, tüm hesapların çekle çalışması olanaksızdır. Çağdaş bankacılığın en belirgin özelliğini oluşturan çek, son yıllarda Türk Banka Sistemi'ne bir etkinlik kazandırmakta, para gibi kullanılabilir niteliğe bürünmektedir. Böylece, gerçek banka parasına geçiş hızlanmış olacak, yapılacak harcamalarda güvenlikle kabul edilmesiyle, harcamalardan sonra artan kısım tasarruf olarak hesapta kalmaya devam edecektir.

Bankalar Kanunu'na göre bir yıldan fazla vadeli hesapları kapsayan (ki uygulamada bankalarca bir aylık vadeli mevduat bile açılmakta, ona göre faiz saptanmaktadır) toplam vadeli tasarruf mevduatının 1938 yılında 48 milyon, vadesizin 68 milyon olmasına karşın, son yıllarda görünüm değiştirerek vadeli tasarruf mevduatı vadesizin çok önüne geçmiş, 1981 yılında 676.274 milyon liraya yükselmiştir. Bu olguyu da sistem için olumlu yorumlamak doğru olacaktır.

Açılacak kredilerin kaynağını oluşturan mevduatın toplanmasında bankalar büyük bir yarışa koyulmuşlar, önemli bir

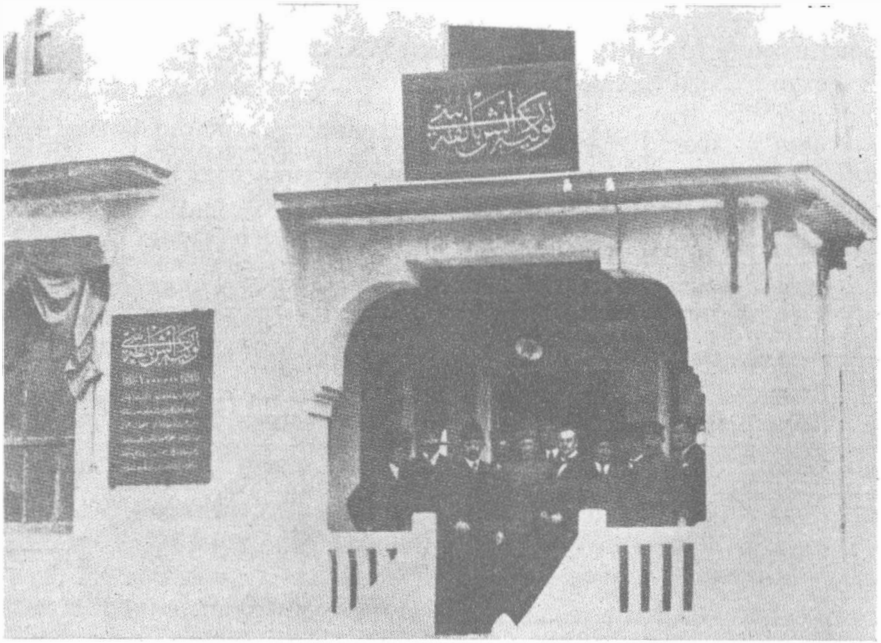

İŞ BANKASI, İSMET PAŞA VE MAHMUT CELAL BEY (CELAL BAYAR): Cumhuriyet yönetiminin özel bankacılık alanında en büyük atılımı kuşkusuz İş Bankası'dır. 9 Eylül 1924 tarihinde faaliyete geçen Banka'nın açılışında zamanın başbakanı İsmet Paşa, Banka Genel Müdürü Mahmut Celal Bey'le.

İŞ BANKASI VE İLK GENEL MÜDÜR: İş Bankası'nın kurucularından ve ilk genel müdürü Celal Bayar Banka'nın bir genel kurulunda.

tanıtım aracı olan reklamı yozlaştırarak kullanmışlardır.

Banker reklamları TV ve Radyo'da kaldırılırken, bankaların reklamlarına müdahale olmamıştır. Ancak banka sisteminin zorlandığı bir dönemde reklam giderlerinin dev boyutlara ulaşması ve maliyetleri artıran önemli bir unsur haline gelmesi, buna karşın toplam mevduat artışı üzerinde çok düşük etkinliğe sahip olması yetkililerin bankaların TV'deki reklamlarını da tamamen yasaklamalarına yol açmıştır. Böylece mevduat toplamadaki özel yöntemler, bankalar için çok önemli olan reklam aracının, tam kullanımını engelleme sonucunu doğurmuş oldu.

Krediler

Toplam Krediler: Kredi sözcüğü Latince "inanmak" anlamına gelen "credere" kelimesinden kaynaklanmaktadır. Genelde krediyi, paranın bir süreliğine, geri vermek koşuluyla bir başkasına verilmesi olarak tanımlayabiliriz.

Kredi olarak dilimize de yerleşen ödünç vermenin, büyük bölümü bankalarca yapılmakta, bankalar bu hizmetleri karşılığında faiz, komisyon ve başkaca masrafları tahsil etmektedir. Yurdumuzda kredi veren kurumlar salt bankalar değillerdir. Uygulama ve bilimsel yönden banka sayılmayan, ancak banka gibi düzenlenmiş kurumlar bulunmakta, kredi verebilmektedir.

Kredileri amaçlarına, kullanılma alanlarına, vadelerine, içeriklerine göre türlere ayırmak olasıdır. Yazımızda önce toplam krediler üzerinde durulacak, daha sonra ticari ve tarımsal kredilerin kısa bir çözümlemesine geçilecektir.

Toplam krediler bulunurken, Merkez Bankası'nın, bankaların ve 2279 Sayılı Kanun'a göre ödünç para verme işleriyle uğraşanların yanısıra, örgütlenmemiş kredi piyasasındaki borç verenlerin işlemlerinin tamamının gözönüne alınması gerekir. Oysa, salt bankaların kredileri bile gerçek boyutlarıyla saptanamamakta, yayınlayan kurumlar açısından değişiklik göstermektedir.

Toplam krediler; ticari krediler, tarımsal krediler, ipotekli mukabil krediler, mesleki krediler ve diğer tüm kredileri kapsamaktadır. 1923 yılında 100 milyar liraya yaklaştığı, 1981 yılı sonundaysa 1.420 milyar liraya ulaştığı görülmektedir.

Toplam kredilerin sektörler arası da-

ğılımının yanı sıra, kredilerin yöreler arası dağılımı da önem taşımaktadır. Yaptığımız araştırmalarda kredilerin yanı sıra mevduat dağılımı da analize katılarak karşılaştırmalı bir yorum yapılmıştır. Buna göre, yurdumuzda gerçekten dağılım yönünden bir dengesizlik gözlenmekte, azgelişmiş yörelerin (veya bölgelerin) kredilerden aldıkları payın, mevduat toplamındaki paydan düşük olduğu, farkın çok büyük boyutlu olmadığı, ancak zaman içinde dengesizliğin biraz arttığı, mevduat- kredi dengesizliğinin giderilemediği ortaya çıkmaktadır.

Yöreler arası gelişmişlik farklarının giderilebilmesi için, tüm yatırımların kaynağını oluşturan kredilerin daha yoğun biçimde bu bölgelere yönlendirilmesi için, bankalara önemli görevler düşmektedir.

Kamu ve özel sektöre açılan kredilere sayısal yönden, yazımızda yer verilmemesine karşın; özel sektörün payındaki değişmenin giderek artma yönünde olduğunu, ancak yıllar itibarıyla inişler çıkışlar bulunduğunu, 1959 yılında %73.6'ya dek düştüğünü, 1970 yılında %91.3 gibi yüksek bir orana ulaştığını, 1980 yılındaysa %81,2 olarak belirdiğini söyleyebiliriz.

Ticari Krediler: Ticari kredilerin, tarımsal krediler dışında kalan tüm kredileri simgelediği varsayımından hareketle düzenlenen tabloda (ki başkaca bir olanak yok gibidir) yer alan ticari kredilerin; borçlu cari hesap, avanslar ve senetler cüzdanından oluştuğunu belirtebiliriz.

Ticari krediler genelde kısa vadelidir. O nedenle tüm bankalarca bu tür krediler açılmakta ve bulunması büyük güçlük taşımamaktadır. Tarımsal kredilere göre devir hızı yüksektir. Daha kolay geri alınabilmekte, bankalar için kârlı gözükmektedir. Ticari kredilerin donması olgusu söz konusu olmakla birlikte, tarımsal kredilerde donma olgusu daha bir belirgindir.

Daha önceden belirttiğimiz gibi,gerçek ticari kredilerin bulunması büyük güçlük gösterir. Öte yandan, bir tarımsal kredi, başka bir yönden bakıldığında ticari nitelik taşıyabilmektedir. Ticari kredilere ait verileri yayınlayan kurumlar bile bu işi tam doğru biçimde başaramamışlardır.

Sözü edilen kredilerin gelişimi incelendiğinde, toplam krediler içinde öneminin sık sık değiştiği gözlenmektedir. 1923 yılında 4 milyon lira olan ticari krediler, 1981 yılında 1.084.840 milyon liraya yükselmiştir.

Ticari kredilerin toplam krediler içindeki payı sürekli bir biçimde değişmek-

ŞUBELER SOKAĞI: Banka maliyetlerini artıran çok şubeli bankacılık Cumhuriyet Dönemi'nde sürekli eleştirilere neden oldu Yanyana sıralanan banka şubeleriyle dolu kent sokakları adeta Türkiye'nin özgün görüntülerinden biri haline geldi. 1983 yılında yürürlüğe giren bankalar yasasının amaçlarından biri de bu olumsuz durumu değiştirmektir.

ESKİ BİR HİSSE SENEDİ: İş Bankası Ortaklar Genel Kurulu, 1930'da bankanın sermayesini 1 milyon lira artırdı. Sermayesi böylece 5 milyona ulaşan bankanın 10'ar liralık hisse senetleri, aynı yıl içinde tamamen satıldı.

Tablo: 4

Hangi Banka Hangi Grubun

(Eylül 1983 İtibariyle)

Akbank	Sabancı Holding
Bağbank	Suat Sürmen Grubu
Esbank	Zeytinoğlu Grubu
Garanti Bankası	Ayhan Şahenk (Doğuş Grubu) - Sabancı Holding
Hisarbank	Çavuşoğlü-Kozanoğlu (Maliye denetiminde)
İktisat Bankası	Ergür Holding
İmar Bankası	Doğuş Holding
İstanbul Bankası	Has Holding (Maliye denetiminde)
İşçi Kredi Bankası	Nişkoz Holding *(ödemeleri durdurdu)*
Ortadoğu İktisat Bankası	Emin Hattat (Hema Holding)
Osmanlı Bankası	OYAK Yatırım Holding-Anadolu Endüstri Holding
Pamukbank	Çukurova Holding
Türkiye Ekonomi Bankası	Çolakoğlu Grubu
Tütünbank	Yaşar Holding
Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası	Çukurova Holding
Yapı ve Kredi Bankası	Çukurova Holding

tedir. Özel sektöre açılan kredilerin ticari bölümü 1952 yılında %48.1 iken, 1977 yılına dek giderek artmış ve %66.6'ya ulaşmıştır. 1980 yılında, ticari kredilerin payı %67.8'dir.

Türk Banka Sistemi içinde yer alan bankaların TC Ziraat Bankası dışında olanlarının kredilerinin büyük bölümü ticari niteliktedir. Yine ticari kredilerin büyük bölümü uzun yıllar spekülatif alanlara yönelmiştir. Bu olumsuz durum sık sık eleştirilmiş ve ülke ekonomisi için yararlı olmadığı vurgulanmıştır. Son bir iki yıl içinde durum bir miktar değişmiş, üretime katkısı olmayan alanların kredilendirilmesi güçleşmiştir.

Öte yandan, Akbank örneğinde olduğu gibi, pek çok özel bankanın bir holding bankası şekline dönüştükleri bilinmektedir. Bir ailenin, sermaye ve yönetimine egemen olduğu bankalara birçok örnek verilebilir. Bu tür banka kredilerinden, holding şirketlerinin büyük paylar aldığı ve son ekonomik koşulların da zorlaması nedeniyle kartelleşme veya tröstleşme eğilimlerinin güç kazandığı söylenebilecektir (Bkz. Tablo 4).

Ticari krediler içinde düşünülebilen dışsatım ve dışalım kredilerine son yıllara dek gereken önem verilmemiştir. Uluslararası ekonomik ilişkilerde bankalara önemli görevler düşmektedir. O nedenle dışsatımda yapılacak atılımlarda, bankaların da elden geldiğince çalışmaları, yerleşik basit kredilerden çok üretime ve dışsatıma yönelik kredilere eğilinmesi gerekir.

Tarımsal Krediler: Bir tarım ülkesi özelliğini bugün bile taşımakta olduğumuz sık sık vurgulanmakla birlikte, Türkiye'de tarım sektörünün kredi sorununu tek bir banka çözmektedir. Tarımsal kredilerin %99'una yakın bölümünü dağıtan TC Ziraat Bankası'nın kredilerinin çözümlemesinin tüm tarımsal kredilerin çözümlemesinin yapılması demek olacağını yinelemeye gerek yoktur.

Yine, tarımın Türk ekonomisi için önemini belirli ölçütlerle ortaya koymak olasıdır. Faal nüfus içinde köylü nüfusunun oranından, yaratılan Gayri Safi Milli Hasıla içinde tarım sektörünün payına dek uzanan ölçütlerle ortaya konabilen öneme karşın, geniş sektör tam anlamıyla kavranamamıştır. Öte yandan, bir iki yıldır, tarımsal kredi verdiklerini reklam sloganlarına aktaran bankaların, böylesi kredileri özünde ticari nitelik taşımakta ve kısa vadeli olarak açılmaktadır.

Sözü edilen tek bankanın tarımsal kre-

Tablo: 5

1982 Yılı Sonunda Türkiye'deki Bankalar

Bankaların Nitelik ve İsimleri	Kuruluş Yılları
A- ULUSAL BANKALAR	
a- Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	
1- TC Ziraat Bankası	1863
2- İstanbul Emniyet Sandığı	1868
3- Türkiye Emlak Kredi Bankası	1926
4- TC Merkez Bankası	1930
5- Sümerbank	1933
6- İller Bankası	1933
7- Etibank	1935
8- Türkiye Halk Bankası	1938
9- Denizcilik Bankası	1952
10- Türkiye Vakıflar Bankası	1954
11- Türkiye Öğretmenler Bankası	1959
12- TC Turizm Bankası	1962
13- Devlet Yatırım Bankası	1964
14- Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası	1976
b- Ticaret Bankaları	
1- Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası	1888
2- Türk Ticaret Bankası	1913
3- Milli Aydın Bankası	1913
4- Türkiye Bağcılar Bankası	1917
5- Türkiye İş Bankası	1924
6- Türkiye Tütüncüler Bankası	1924
7- Afyon Terakki Bankası (Hisarbank)	1926
8- Eskişehir Bankası	1927
9- Kocaeli Bankası (Iktisat Bankası)	1927
10- Denizli İktisat Bankası (Türk Ekonomi Bankası)	1927
11- Egebank	1928
12- Türkiye İmar Bankası	1928
13- Elazığ İktisat Bankası (Ortadoğu İktisat Bankası)	1929
14- Yapı ve Kredi Bankası	1944
15- Türkiye Garanti Bankası	1946
16- Akbank	1948
17- Demirbank	1953
18- İstanbul Bankası	1953
19- Şekerbank	1954
20- İşçi Kredi Bankası	1954
21- Pamukbank	1955
22- Çaybank	1958
23- Anadolu Bankası	1962
24- Türk Dış Ticaret Bankası	1964
c- Kalkınma ve Yatırım Bankaları	
1- Sınai Kalkınma Bankası	1950
2- Sınai Yatırım ve Kredi Bankası	1963
B- YABANCI BANKALAR	
1- Osmanlı Bankası	1863
2- Banco di Roma	1911
3- Holantse Bank Uni.N.V.	1921
4- Arap-Türk Bankası	1977
5- Citibank N.A	1981
6- American Express I.B.C.	1981
7- Bank Mellat	1982
8- Bank of Credit and Commerce International	1982
9- Türk Bankası Limited	1982
10- Habib Bank Limited	1983

Kaynak: "Bankalarımızın 1982 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları Teşkilat, Mevduat ve Kredileri Hakkında Bilgiler." TBB Yayını, 1983

Tablo: 6

Bankaların Personel Giderlerinin Toplam Giderdeki Payı (1963-1982)

	1963			1968			1973		
BANKALAR	PERSONEL GİDERLERİ	TOPLAM GİDERLER	%	PERSONEL GİDERLERİ	TOPLAM GİDERLER	%	PERSONEL GİDERLERİ	TOPLAM GİDERLER	%
T.C. Ziraat Bankası	138	491	28	265	892	30	664	2196	30
Türkiye İş Bankası	93	294	32	217	661	33	644	1887	34
Akbank	17	43	40	56	171	33	214	812	26
Yapı ve Kredi Bankası	41	112	37	76	278	27	285	1048	27
Toplam Yerli Bankalar	686,3	2311,8	30	1356	4446	30	3692	11047	33
Yabancı Bankalar	32	92	35	54	167	32	108	396	27
Genel Toplam	720	2405	31	1410	4612	30	3812	11444	33

	1978			1980			1982		
BANKALAR	PERSONEL GİDERLERİ	TOPLAM GİDERLER	%	PERSONEL GİDERLERİ	TOPLAM GİDERLER	%	PERSONEL GİDERLERİ	TOPLAM GİDERLER	%
T.C. Ziraat Bankası	3456	12344	28	12076	45468	27	19225	144532	13
Türkiye İş Bankası	4362	10398	42	12988	34587	38	30335	163138	19
Akbank	1378	4761	29	4794	17692	27	8572	88052	10
Yapı ve Kredi Bankası	2441	4795	51	8788	16589	53	13432	77582	17
Toplam Yerli Bankalar	23834	60316	40	71425	202630	35	132307	789344	17
Yabancı Bankalar	493	1220	40	1629	5558	29	3443	23822	14
Genel Toplam	24327	61536	40	73054	208187	35	135750	813166	17

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliğinin Banka Bilançolarına ait Periyodik Yayınları

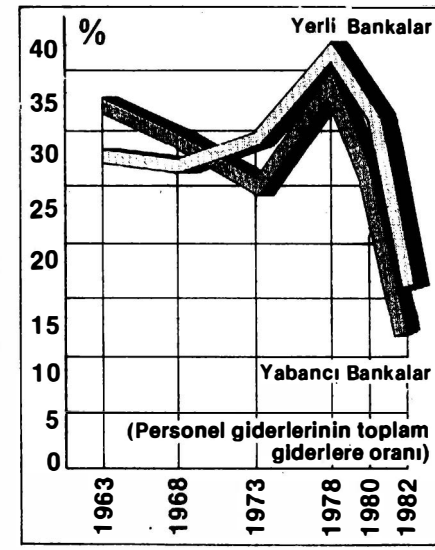

dileri, 1923 yılında 8 milyon lira, 1968 yılında 7.9 milyar lira ve 1981 yılında 335 milyar liradır (Tablo 3b). Mutlak gelişmeleri çok önemsememek ve kredilerin yetersiz olduğunu belirtmek yanlış olmasa gerektir.

Tarımsal krediler; çiftçinin yıllık işletme giderlerini karşılamaya yönelik kısa vadeli (bir yıllık), "çevirme kredileri" nden, uzun vadeli yatırımlarına yönelik (5 yıla dek) "donatma kredileri"ne ve çok uzun vadeli (20 yıla dek) "arazi edindirme" ve "tesis kredileri" biçiminde türlere ayrılmaktadır. Son beş yıldır abonman krediden, projeye dayalı 'kontrollü zirai kalkınma kredileri"ne geçiş hızlanmıştır. Bu tür kredilerin etkin biçimde sürdürülmesi ülke tarımı için çok yararlı sonuçlar verecektir.

1981 yılındaki dışsatım gelirleri içinde, tarım ürünlerinin payı biraz daha gerilemiş ve ilk kez sanayi ürünlerinin gerisinde kalarak, %47,5 olarak belirmiştir. Sanayi ürünleri içinde yer alan gıda, deri, içki, dokuma ve benzeri pek çok ürünün tarım kökenli olduğu gerçeği gözönünde tutulduğunda tarım sektörünün önemini sürdürdüğü ortaya çıkacaktır.

Kâr-Zarar Durumu

İster özel, isterse kamu bankası olsun, bu tür mali kurumlar, yaptıkları hizmet sonunda, diğer ticari işletmeler gibi kâr etme amacı gütmektedirler. Ancak, ihti-

sas bankaları niteliğindeki kamu bankalarında sosyal sorumluluğa da önem verilmektedir. Tüm bunlara karşın, bankalar genelde kâr amacıyla çalışmaktadırlar.

Kâr açısından birer ticari kuruluş olan bankaların kârlarını en üst düzeye çıkarma olanakları kısıtlıdır. Uzun yıllar, topladıkları kaynaklara (mevduat) verdikleri faiz ile, dağıttıkları krediler için aldıkları faizi (bir açıdan malın fiyatını) kendileri saptayamamışlardır. Gerçi son yıllarda bu konuda geniş serbesti tanınmış, faizlerin saptanmasında bankalara söz hakkı tanınmıştır. 1 Temmuz 1980 tarihinden başlayarak, vadesiz mevduata %5 oranında resmi otoritece saptanan faiz dışında, vadeli mevduata verilen faizleri bankalar saptamaya başlamışlardır. Aynı şekilde kredi faizlerinin saptanmasında yetkili kılınmışlardır. Ancak, bu sınırlı olanağa karşın, bankalar serbestçe hareket edememişler, bir araya gelerek protokoller (veya centilmenlik anlaşmaları) imzalayarak, ortaklaşa saptadıkları faiz oranlarına tüm bankaların uymalarını istemişlerdir. Bazı küçük bankalar aradan sıyrılarak, gizli biçimde yüksek oranlı faizler vermeye başlamışlar ve büyük tutarlarda mevduat toplamışlardır.

Yüksek maliyetle toplanan bu kaynaklar, kredi olarak açıldığında müşterilerin yakındıkları oranlarda faizler tahsil edilmiş, blokaj nedeniyle maliyet daha da yükselmiştir. Kredi talebi bir miktar daralmış, yüksek maliyetli krediler ve ekonominin diğer olumsuz koşulları nedeniyle önce küçük firmalar, sonra orta büyüklükteki işletmeler, daha sonra da en büyük firmalar zor durumlara düşmüşler, iflaslar hızla artmıştır.

Öte yandan, bankerlerin hızla piyasadan silinmesi sonunda, bankersiz bir sermaye piyasası (!) oluşmuştur. Serbest piyasa modelinin savunulduğu ve gereklerine uyulmaya çalışıldığı bir ortamda çok büyük bazı firmalar bile iflas eşiğine gelmişler ve devlet yardımına bel bağlamışlardır.

Bankaların harcamaları içinde, ödenen faiz ve komisyonlardan sonra, personel giderleri önemli bir pay almaktadır. Pek çok banka, personel istihdamında sınırlamalara, bir aşama sonra da otomasyona gitmiştir. Otomasyona salt harcamalarda tasarruf amacıyla gidilmediği, işlemlerin artması ve karmaşıklaşmasından doğan tıkanıklıkları gidermenin etkisiyle de geçildiği görülmektedir.

Yine bankaların gelirleri içinde, alınan faiz ve komisyonlar başta gelmektedir. Ancak, son yıllarda yurt dışındaki işçilerin, turizmin ve dışsatıma bağlı işlemlerin artması nedeniyle kambiyo kârlarının büyük bir önem kazandığı görülüyor. 1981 yılında zarar etme noktasında bulunan bazı bankaların, kâra geçmesinin en önemli etmeni kambiyo kârları olmuştur.

Ulaşılan Sonuçlar

İncelememizde, *Cumhuriyet Dönemi Türk Banka Sistemi* başlıca göstergelerle tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın ulaşılan sonuçlarını şöyle özetleyebiliriz:

1- Altmış yıllık uzun süreç içinde, yabancı banka sayısı azalmış, bankacılıkta ulusallaşma olgusu gözlenmiştir. Bu sisteme yön veren TC Merkez Bankası kurulmuş, sisteme dev bankalar katılmıştır (T.İş Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, Akbank, Halk Bankası, Emlak Ban-

1958 İSTİKRAR ÖNLEMLERİ VE BANKA İFLASLARI

Demokrat Parti iktidarıyla birlikte başlayan ekonomik genişleme dönemi 1955 yılından itibaren yavaşlamaya başlarken, yerini giderek hızlanan enflasyona ve ithalat kısıtlamalarına bıraktı. 1958 yılında üst noktasına ulaşan ekonomik bunalım, hükümeti bir dizi istikrar önlemlerini almaya zorladı. Türk Lirası'nın Dolar karşısında büyük çapta devalüe edilmesi (1$ 2.80 TL.den 9 TL'ye çıkarıldı) ve kredi hacminin kısıtlanması bu önlemlerin başlıcalarıdır. 1962 yılına kadar devam eden ekonomik durgunluk 1959-62 döneminde 11 bankanın iflasına, iki bankanın da birleştirilerek devletleştirilmesine yol açtı.

1950 yılından itibaren genişleme ve enflasyon ortamında kurulmuş olan bankaların çoğu ekonomik bunalımla birlikte tasfiye oldu. Küçük çaplı ve yerel nitelikli bankaların açmış oldukları kredileri durgunluk nedeniyle tahsil etmekte güçlük çekmeleri, mevduat artışındaki yavaşlama ve güven sorununun gündeme gelmesi, iflasların başlıca nedenidir. 1959-1962 yılları arasında iflas eden bankalar şunlardır: *Konya İktisadi Milli Bankası* (1912-1959), *Akseki Ticaret Bankası* (1927-1959), *Akşehir Bankası* (1916-1960), *Niğde Bankası* (1948-1960); *Sanayi Bankası* 1958-1961), *Bor Zürra ve Tüccar Bankası* (1922-1961), *Esnaf Kredi Bankası* (1957-1961), *Doğu Bank* (1952-1961); 1959 yılında kurulan *Türkiye Eski Muharipler Bankası - Muha Bank* ile 1957 yılında kurulan *Subaylar Bankası - Tümsu Bank* 1959 yılında *Türkiye Birleşik Tasarruf ve Kredi Bankası* adı altında birleştirildi ancak bu banka da 1961 yılında iflas etti. Ayrıca *Türk Ekspres Bank* (1953-1962) ile *Buğday Bankası* (1955-1962) 1962 yılında devletin sermaye çoğunluğu ile kurduğu Anadolu Bankası ile birleştirildi.

1958 İSTİKRAR ÖNLEMLERİ: 1950'den itibaren genişleme ve enflasyon ortamında kurulan bankaların çoğu ekonomik bunalımla birlikte tasfiye oldu. Türkiye Eski Muharipler Bankası (MUHA BANK) ile Subaylar bankası (TÜMSU), 1959 yılında Türkiye Birleşik Tasarruf ve Kredi Bankası adı altında birleştirildi ancak bu banka da 1961'de iflas etti.

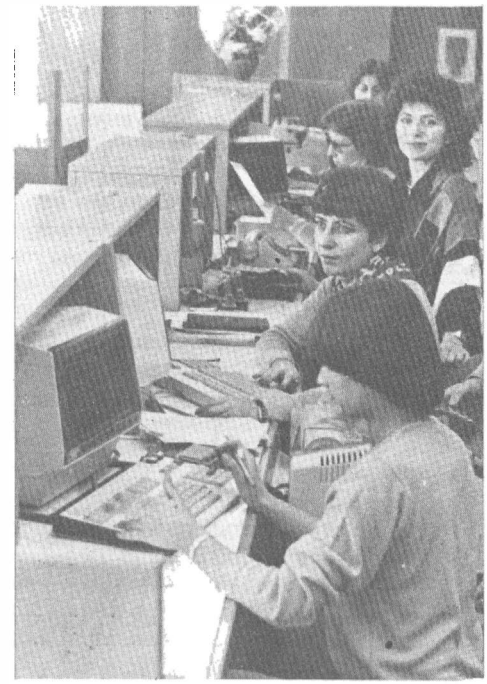

MODERNLEŞME: Batı'daki gelişmeyi en yakından izleyen kuruluşlar, bankalar. Eskinin tozlu dosyalarındaki bilgiler bugün modern bilgisayarlarda toplanıp değerlendiriliyorlar.

kası vb.), 1980 yılından başlayarak yöresel bankalar da yurt düzeyinde örgütlenmişlerdir.

2- İncelememizin başlangıç yılı olan 1923'te şube sayıları Osmanlı dönemindekinden daha geriye düşmüş, ancak daha sonra, özellikle 1948 yılından başlayarak hızla artmış, büyükçe köylerde bile şubeler açılır olunca bir doyum noktasına ulaşılmış, belirli yerlerde kümeleşmeler nedeniyle şube açılmasına olumsuz eleştiriler yöneltilmiş, kısıtlama istenmiştir.

3- Banka ödenmiş sermayeleri hızla artmış, devlet bankacılık sektörüne büyük sermayeler yatırmış, özel bankaların bir kısmında aile etkinliği gözlenmiş, bu tür bankalar genellikle bir holdingle bütünleşmişlerdir.

4- Bankacılık sektörünün gelişmesine paralel olarak, çalışan personel sayısı yükselmiş, kadın personelin oranı artmış, personel istihdamında öğrenim düzeyine önem verilmiş, hizmet içi eğitime başlanılmış, personel arasında sendikalaşma eğilimi hızlanmış, personel (özellikle kamu bankaları dışında kalanlar) yeni haklara kavuşmuşlardır.

5- Toplam mevduat, özellikle tasarruf mevduatı büyük tutarlara ulaşmış, mutlak artışa karşın reel olarak 1977 yılından başlayarak azalmış, 1981 yılında reel olarak yeniden artmaya başlamış, tasarruf mevduatını toplama konusunda büyük bir yarış sürdürülmüş, özel bankalar yarışta daha başarılı olmuş, negatif faiz oranı uzun yıllar sürüp gitmiş, 1981 yılında düşük de olsa pozitif faize geçilmiş, yarı serbest bir faiz politikasına ayak uydurmak isteyen bilinçsiz (ve bir noktada art niyetli) bankerler türemiş, banker iflasları banka sistemini de derinden sarsmış, bankalar halkı aydınlatmada başarısız olmuşlardır.

6- Toplam krediler hızla gelişmiş, ticari kredilerin payı artmış, tarımsal kredilere gereken önem verilmemiş, tek bankaca tarımsal kredi dağıtımı yetersiz bi-

1982'DE HER ÜÇ GÜNDE BİR BANKA ŞUBESİ AÇILDI

ANKARA, THA

1982 yılında **Türkiye'de** her 3 günde bir **banka** şubesi açıldığı ve ekim ayı sonu itibarıyla **toplam** banka sayısının **48'e**, şube sayısının **da 6 bin 370'e** ulaştığı belirlendi.

Bankalar Birliği yetkililerinden alınan bilgiye göre, **1982 yılı** başında toplam **6 bin 265 adet** olan banka şube sayısı ekim ayı sonu itibarıyla açılan **105** yeni şube ile birlikte **6 bin 370'e** yükseldi. Buna göre ülkemizde **7 bin 221** kişiye bir banka şubesi düşüyor.

MİLLİYET: 10 Ocak 1983

Tablo: 7

Mevduatın Bankalara Maliyeti

	BANKALAR	T.C. Ziraat B.	Türkiye İş. B.	Akbank	Yapı ve Kredi B.	Toplam Yerli Bankalar	Yabancı Bankalar	Genel Toplam
1962	Verilen Faiz Komisyon	106,8	65,9	8,0	26,9	480,5	17,9	498,4
	Toplam (*) Mevduat	3150,8	2540,2	259,7	1014,6	9160,7	520,2	9690,8
	Paçal (**) Maliyet %	3,4	2,6	3,1	2,7	5,2	3,4	5,1
1968	Verilen Faiz Komisyon	402,7	193,7	49,2	82,3	1298,9	45,0	1343,9
	Toplam Mevduat	7905,7	6275,4	1784,2	2879,7	2576,9	1194	26962,7
	Paçal Maliyet %	5,1	3,1	2,8	2,9	5,0	3,8	5,0
1973	Verilen Faiz Komisyon	933,0	639,4	258,0	336,0	3396,0	142,1	3538,2
	Toplam Mevduat	21291,4	18406,9	8027,7	10543,1	81753,3	2875,8	84629,3
	Paçal Maliyet %	4,4	3,5	3,2	3,2	4,2	4,9	4,2
1978	Verilen Faiz Komisyon	5214,1	3787,9	1408,7	1672,1	18007,6	358,8	18416,4
	Toplam Mevduat	65322,6	71529,9	44859,9	39853,5	316405	6483,8	322915,7
	Paçal Maliyet %	8,0	5,3	3,1	4,2	5,7	5,5	5,7
1980	Verilen Faiz Komisyon	23907,8	14694,5	6458,6	5594,6	72891,6	1688,4	74559,9
	Toplam Mevduat	151786,6	166676,2	114726,8	90042,5	794710,4	18958,7	813759,1
	Paçal Maliyet %	15,8	8,8	5,6	6,2	9,2	8,9	9,2
1981	Verilen Faiz Komisyon	59605	51712	28102	21225	241035	5510	246545
	Toplam Mevduat	290600	320200	223800	205800	1609000	39100	1648100
	Paçal Maliyet %	20,5	16,1	12,6	10,3	15,0	14,1	15,0
1982	Verilen Faiz Komisyon	103247	116848	61059	58042	514231	11502	52 57 33
	Toplam Mevduat	535361	567480	305446	254327	2502137	45452	25 47589
	Paçal Maliyet %	19	21	20	23	21	25	21

(*) Toplam Mevduat=Resmi Mevduat + Ticari Mevduat + Bankalar Mevduatı + Tasarruf Mevduatı+Diğer Mevduatlar

(**) Paçal Maliyet = (Verilen Faiz ve Komisyonlar/ Toplam Mevduat)

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliğinin Banka Bilançolarına ait Periyodik Yayını.

çimde sürdürülmüş, spekülatif alanların kredilendirildiği gözlenmiş, dışsatım kredilerine gereken önem verilmemekle beraber son yıllarda konunun önemi biraz anlaşılmış, kredilerin yöreler arası dağılımındaki dengesizlikler giderilememiş, getirilen yeni serbest faiz ortamında artan maliyetler nedeniyle kredi hacmi yeterince artmamış, buna karşın kredi maliyetlerinin yüksekliğinin etkisiyle iflaslar artmış, kredilerin geri dönmesi tehlikeye düşmüştür.

7- Bankalar genellikle bilançolarını kârla kapamışlar, gelirler içinde kambiyo kârlarının önemi artmış, rantabl çalışmayan bankalar görülmüş, mevduata verilen yüksek faiz ve geri dönmeyen krediler nedeniyle iflas eşiğine yaklaşan bankalar çoğalmış, bazı bankalar personel harcamalarından tasarruf ve işlemleri hızlandırmak amacıyla otomasyona geçmişlerdir●

KAYNAKÇA

- Selim İlkin-İlhan Tekeli, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda bir Aşama, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, Ankara, 1982.
- Arslan Yüzgün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Banka Sistemi*, İstanbul, 1982.
- Avni Zarakoğlu, *Cumhuriyetin 50. Yılında Memleketimizde Bankacılık*, Ankara, 1974.
- Öztin Akgüç, *Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler*, Ankara, 1975.
- Burhan Ulutan, *Bankacılığın Tekamülü*, Ankara, 1957.
- Tezel Öcal, *Türk Banka Sistemi*, Ankara, 1973.
- Aziz Köklü, *Türkiye'de Para Meselesi*, Ankara, 1947.
- Zeyyat Hatipoğlu, *Türkiye'de Bankacılık*, 1. Cilt, 1964.
- *Cumhuriyet'in Onuncu Yıldönümü*, Ankara, 1933.
- Türkiye Bankalar Birliği'nin Banka Bilançolarına ait *Periyodik Yayınları*.
- *TC Merkez Bankası Bültenleri.*

Bankacılıkta 1983 Reformu

22 Temmuz 1983 tarih ve 70 sayılı yasa gücünde kararname ile, Türkiye'de banka sektörü yeniden düzenlendi. 1 Temmuz 1980 kararnamesiyle bankalara büyük bir özerklik verilmişti. Ama o kararnameyle amaçlanan, faizin serbest piyasa koşullarına göre oluşması ve zaman içinde otomatik bir biçimde değişmesi, sağlanamadı. Bankerlerin ve hızla büyüme çabasındaki yeni holding bankalarının tasarruf mevduatı toplama alanında yarattığı büyük rekabet, tasarruf ve kredi faiz oranlarında gerçekleşmesi umulan oynaklığı engelledi. Banker tasfiye ve iflaslarının ardından küçük bankaların da sarsıntı geçirmesi, devleti bankalar sistemine müdahaleye yöneltti. Özel kesim bankalarının bağlı oldukları holdinglerin firmaları dışındaki işletmelere kredi kullandırmadaki gönülsüzlükleri, dağıtılan kredilerin geri dönüş olasılığının düşüklüğü, mevduat toplamaya yönelik şube bankacılığı, bankaların mali yapılarında varolan ve hızla artan sağlıksızlık, geri ödenmeyen krediler nedeniyle bankaların zarar etmeye başlaması ve bankaların denetimindeki yetersizlik sonucu 70 sayılı yasa gücünde kararname hazırlandı. 24 Ocak kararlarıyla hedeflenen serbest piyasa ekonomisine geçişte bir başka başarısızlık göstergesi sayılan bu kararnameyle, bankalar üzerinde 1 Temmuz 1980 öncesinden çok daha sıkı bir devlet müdahalesi kuruldu.

Söz konusu kararnameyle getirilen yeni düzenlemeler altı grupta toplanabilir.

Bankaların Sermaye Yapısıyla İlgili Değişiklikler

Kararname, bankaların en az 1 milyar lira sermayeli olmasını öngördü. En az ortak sayısını da yüz olarak belirledi. Bir kişinin % 10'dan fazla pay sahibi olabilmesini Maliye Bakanlığı'nın iznine bağladı. Ancak bir ailenin banka sermayesinin % 100'e yakınına sahip olmasını engelleyebilecek hiçbir hüküm getirilmedi.

Kararname, banka yönetim kurulu üyelerinin de en az % 1 paya sahip olmasını ve on milyon lirayı aşmamak kaydıyla % 1 hisselerini Ziraat Bankası'na yatırmalarını zorunlu kıldı. Böylece, banka faaliyetlerinden yönetim kurulunun tüm üyeleri önemli boyutlarda etkilenecek, yönetim kurulu daha sorumlu, daha titiz davranmaya zorlanmış olacaktı.

Kararnameyle getirilen bir önemli yenilik, karar almada gereken çoğunluk oranlarının değiştirilip % 51 oyun yeterli kılınmasıdır. 1980-1981 döneminde Garanti Bankası'nın sermaye arttırımının % 35 payı elinde bulunduran Sabancı Grubu'nca engellenmesi, bankanın % 51 hissesine sahip olan Koç Grubu'nu güç duruma düşürmeyi amaçlamış, ama bundan asıl büyük zararı Garanti Bankası görmüştü. Bu olay, benzer kararlarda genel kurulda 2/3 oy çokluğu öngören eski hükmün değiştirilmesine yol açtı.

Şubelerle İlgili Düzenleme

Bankalara, kuruluş için gereken en az bir milyar lira sermayenin yanısıra, her şube için belirli bir sermaye bulundurma koşulu getirildi. Şube açmak için gereken sermaye miktarının belirlenmesinde ise yerleşim yeri nüfusu ölçüt alındı. Buna göre, nüfusu bir milyondan çok olan yerlerde her şube için 100 milyon, nüfusu 500 bin- 1 milyon arası olan yerlerde 50 milyon, 500 binden az nüfuslu yerlerdeki şubeler için 25 milyon lira özkaynak bulundurulması zorunlu kılındı. İlgili maddeye göre bankalar, her genel nüfus sayımından sonra bir yıl içinde şubelerinin bulunduğu yerlerdeki nüfus değişikliklerine göre sermayelerinde gereken değişiklikleri yapmakla da yükümlüler. Ayrıca bankaların açacakları her şube için Maliye Bakanlığı'ndan izin almaları; Maliye Bakanlığı'nın bu izni Ticaret Bakanlığı'nın onayıyla vermesi koşulu da kararnamede yer aldı.

Kararnamedeki mali hükümler Maliye Bakanlığı'nın önerisi ve Bakanlar Kurulu kararı ile yıllık enflasyon oranını aşmayacak biçimde artırabileceğini de kapsıyordu.

Bankaların yapılarını yeni düzenlemeye iki yıl içinde uydurmasını öngören kararnamenin böylece çok şubeli, çok personelli mevduat toplamaya yönelik bankacılık anlayışından uzman bankacılığa geçişi zorlayıcı bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Kredi Düzenlemeleri

Bu alandaki yeni düzenlemeler yalnız banka sektörünü değil, tüm ekonomiyi ilgilendiren, zorlayıcı maddeleri içeriyor. Bankaların verebilecekleri krediler toplamının özkaynakların yirmi katını aşamayacağı kuralı bunlar içinde en önde gelenidir. Bu hükümle Maliye Bakanlığı, bankaların az sermayeyle çok mevduat toplamasını, topladıkları mevduatı riski yüksek firmaları kredilendirmede kullanmalarını önlemeyi amaçlamıştı. Çünkü

"özkaynakların yirmi katı" sınırlamasına teminat mektupları, aval, ciro, kefaletler gibi tüm taahhütlerin yanı sıra, tasfiye edilecek alacaklar da dahil edilmişti. Kararname yayınlandığı sırada hemen tüm bankalar bu sınırı aşmış durumdalardı.

Bu genel sınırlamanın yanı sıra, bankaların tek tek işletmelere açacağı kredilerin sınırları da yeniden belirlendi. Bu sınır, her firma için banka özkaynaklar toplamının % 10'u olarak saptandı. Teşvikli sektörlerde bir bankanın bir işletmeye açabileceği kredi, özkaynaklarının % 25'ine, kalkınma planına bağlı büyük kredilerde ise % 75'ine yükselebilecekti. Ama bir bankanın kullandıracağı beş büyük kredi toplamı özkaynakların üç katını, bütün büyük krediler toplamı ise on katını aşamayacaktı.

Ayrıca bankaların kredi verdikleri işletmeleri daha yakından denetlemeleri, izlemeleri öngörüldü. Geri dönmeyen krediler nedeniyle son dönemlerde bankaların zarar etmeye başlaması, kararnamede yeni bir zorunlu karşılığın yer almasına yol açtı. Bankalar, buna göre, ayırmaları zorunlu yedek akçeler dışında, her yıl net kârlarının % 5'ini ödenmiş sermayeleri tutarına ulaşıncaya dek "muhtemel zararlar karşılığı" olarak ayıracak ve bu karşılıkları ancak zararların mahsubunda kullanabilecekler.

Holding-Banka ve Banka- İştirakler İlişkileri

24 Ocak Kararları ve 1 Temmuz Bankacılığı sonrasında holding bankaları grup dışı işletmelere kredi vermez oldular. Bu durumda gücü yeten öbür holdingler küçük yerel bankaları satın alıp ulusal banka haline getirerek benzer bir tavır sürdürdüler. Bankalardan kredi alamaz duruma düşen küçük gruplar ve orta ve küçük ölçekli işletmeler yüksek faizli banker kredilerine yöneldiler. 70 sayılı kararname, bu nedenle, holding banka ve banka- iştirakler ilişkilerini sınırlayıcı hükümler getirdi.

Kararnameye göre bankalar, bağlı oldukları gruba/gruplara en çok öz kaynakları kadar kredi açabileceklerdi. Bu kapsama eş ve çocukların sermayesinin % 10'undan fazlasına sahip oldukları işletmeler de alındı. Kararname, banka sermayesinin % 5'inden çoğuna sahip olanlara da banka kredisi kullandırılabileceğini, ama banka ortaklarına verilen kredi toplamının özkaynaktan çok olamayacağını belirliyor.

"CANKURTARAN" KAFAOĞLU: "Kastelli Olayı"ndan sonra Adnan Başer Kafaoğlu, istifa eden Turgut Özal'ın yerini aldı. Zaman zaman, Özal'la 24 Ocak Kararları'nı hangisinin almış olduğu konusunda polemiklere girdi. Ama 24 Ocak Kararları'nı bütünleyen 1 Temmuz 1980 Bankalar Kararnamesi'ni 22 Temmuz 1983 Kararnamesi'yle geçersiz kıldı. Bankalar üzerinde 1 Temmuz 1980 öncesinden daha sıkı bir denetim kurdu. Bankaları sermaye artırımına zorladı. Şube açmalarını, kredi dağıtmalarını ve mevduat toplamalarını kısıtladı. Çoğu küçük ve orta ölçekli işletme iflas ettikten sonra, holding bankalarının kendi holdinglerine kredi vermelerini sınırladı.

İştirakler de ayrı birer firma olarak yukarıda belirtilen özel kredi limitleri içine alındı. Ayrıca, bankaların iştiraklerine yatıracakları sermaye toplamının özkaynaklarını aşamayacağı hükmü getirildi. İştiraklerin banka sermayesine katılamayacakları, banka hisse senetleri karşılığında avans veremeyecekleri ve hisseleri rehin kabul edemeyecekleri hükme bağlandı.

Mevduatla İlgili Düzenlemeler

Kararname, mevduatların vadelerini ve faizlerini belirleme yetkisini de, kredi faizlerini belirlemede olduğu gibi, yeniden Maliye Bakanlığı'na verdi.

Yeni düzenleme, mevduat toplamada hiçbir sınır getirmedi ama bankaların dağıtacağı kredilerin sınırlanması, dolaylı olarak mevduat toplamayı da sınırlıyordu. Kararnamenin getirdiği yeni bir kavram da tasarruf mevduatı sigortasıydı. Buna göre bankalar, yıl sonunda tüm tasarruflar üzerinden hesaplanacak bir primi fona yatıracaklar, böylece banka sıkıntıya düştüğü zaman mevduat sahiplerine paralarının hiç değilse bir bölümünün ödenmesi güven altına alınmış olacaktı.

Bankaların Denetiminde Yeni Düzenlemeler

Kararname, esnek yaptırımlar yoluyla uygulanabilir bir ceza sistemi de getirdi. Kararnameye göre bankaların denetimi maliye bakanına bağlı olarak kurulacak Bankalar Yeminli Murakıpları Kurulu'nca yapılacaktı. Denetim sonuçlarına göre bankalardan mali yapılarını düzeltmeleri, sermaye artırmaları, kâr dağıtmamaları, şubelerinden bazılarını kapatmaları veya birleştirmeleri, yönetim kurulunu değiştirmeleri, bankanın devredilmesi veya başka banka veya bankalarla birleştirilmesi istenebilecekti. Bu sistem içinde, tedrici tasfiye uygulaması da kaldırılıyordu. Bankaların bankacılık işlemleri yapması ve mevduat kabulü engellenebilecek, iflası da istenebilecekti. Bankalara amaçları dışında faaliyet ve bu arada ticaret yapmaları da yasaklanıyor; alacaklarından dolayı edinmek zorunda kaldıkları emtiayı dokuz ay içinde, gayrimenkulleri üç yıl içinde elden çıkarmaları öngörülüyordu. Bankaların gayrimenkullere yatıracakları kaynakları da özkaynak toplamlarını aşamayacaktı.

Yeminli murakıplar, bankalarla haksız rekabete girişenleri, banka olmadığı halde banka gibi çalışan kuruluşları da denetlemek ve engellemekle yetkili kılındı.

Ceza bölümünde ise, kararname hükümlerine aykırı davrananlar için 500.000 liradan başlamak üzere ağır para ve 6 ay-2 yıl arasında hapis cezaları verileceği belirtildi. Kararname, Bankalar Birliği'nin verebileceği cezaları da yeniden düzenleyip artırdı ●

Galata Borsası

Haydar Kazgan

Kuruluşu

Galata Borsası'nın kuruluşu19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır denebilir. Borsanın kurulması için, borsa konusu olabilecek çeşitli evrakın ortaya çıkması gerekli olduğundan, daha evvel mevcut olan Galata bankerleriyle Galata Borsası'nı birbirine karıştırmamak gerekir. Galata bankerleri daha evvel hükümete senet mukabilinde borç vermekteydiler. Fakat bütün bu borçla ilgili evrak ancak bankerler arasında ciro edilebiliyordu. Bunun yanında hükümetlerin borçları, halktan alınan istikraz, sehim ve on yıl vadeli faizli sergi ve tahvillere dayanıyordu. Bu evrak isme yazılı olup tedavül etmiyor, yani şahıslar arasında alınıp satılmıyordu, hatta evlada bile intikal etmiyordu. Evrakın üstünde ismi yazılı kişi ölünce mirasçıları hiçbir hak iddia edemiyorlardı.

1854 yılında devlet dış borçlara başvururken, iç borçlarını da düzene sokmak zorunda kalmış ve *Esham Umumiyeyi Devlet* adıyla yeni çıkarılan hamiline yazılı tahvillerle nâma yazılı bütün tahviller değiştirilmiş ve geri alınmıştır. Ayrıca bu yeni tahvillerin devir ve satışı için bir takım kolaylıklar getirilmiştir. Aynı günlerde Avrupa ve İstanbul piyasalarında Osmanlı Dış Borçları tahvilatı da piyasaya sürüldüğünden ve bu arada yeni kurulan yerli ve ecnebi anonim şirketlerin hisse ve borç senetleri alım satımı hızlandığından ortaya bir menkul kıymetler piyasası çıkmıştı. Aslında bu piyasa aracılar olmadan işleyemediğinden piyasanın oluşumuyla, ortaya sarraf veya banker adıyla birkaç yüz kişi ve kuruluş çıkmıştı. Eski Galata bankerleri de bu piyasaya girmişler ve sermayelerini bu piyasada değerlendirmeye koyulmuşlardı.

Esham ve tahvilat, yani menkul kıymetler alım satımı ilk zamanlar Galata'da Havyar Hanı'nda ve civar dükkân ve bürolarda başlamış, kısa bir müddet sonra Komisyon Hanı namıyla inşa edilmiş olan hana nakil edilmiştir. Bu hanın üst katındaki salon ilgililer tarafından borsa salonu haline getirilmiştir. Böylece bu salonda menkul kıymetler alım satımı ve hava oyunları denilen borsa muameleleri cereyan etmeye başlamıştır. Daha sonra borsa işlemleri çoğalınca Komisyon Hanı'nın tümü sarrafların eline geçtiği gibi civar han mağaza ve odaları da aynı meslekten kişiler ve kuruluşlar tarafından işgal edilmişti.

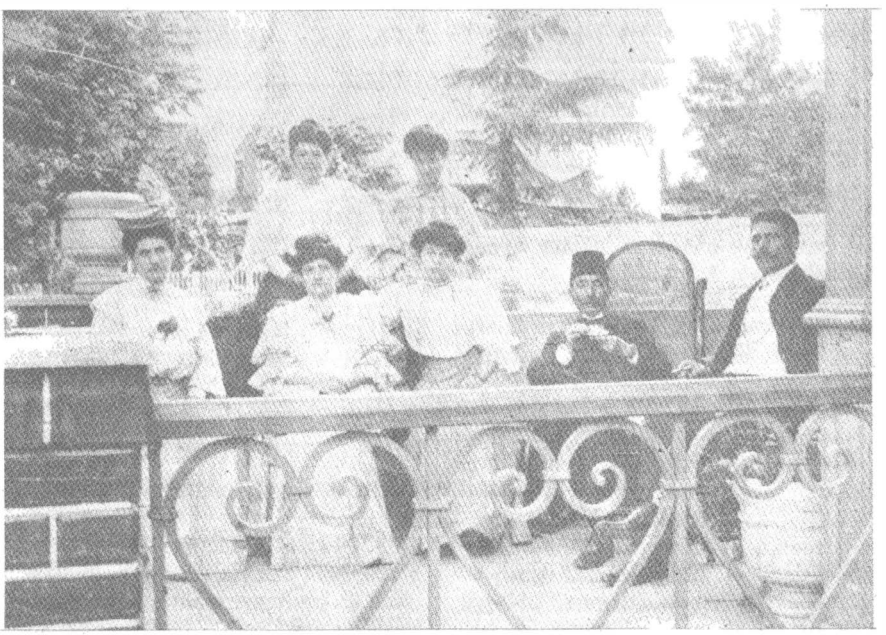

ÜNLÜ BANKERLER: Galata adı bütün finans dünyasının bildiği ve dilinde dolaştırdığı bir kelimeydi. Rotschild, Pereria gibi ünlü Avrupa bankerlerinin bir ayakları İstanbul'daydı. Bu ünlü banker ailelerinden Alèon'ların İstanbul kolu, Büyükada'daki köşklerinde dinlenirlerken.

Galata Borsası'nın kısa bir zamanda İstanbul'un iş piyasasının en hareketli yeri haline gelmesini sağlayan, *konsolid* denilen tahvilat üzerinde gerçekleştirilen, hava oyunlarıdır. Gerçekte Müslümanlar için hava oyunları kumar sayıldığından yasak edilmişti ama işin cazibesine kapılıp faizleri ve piyangosu için konsolid almayan yoktu. Hava oyunları birçok Müslüman ailesini perişan etmekle kalmayıp bazı Osmanlı devlet adamlarının da devlet gücünü kullanarak borsada alım satım yoluyla haksız kazanç sağlamalarına sebeb olmuştu. Bazı devlet adamları da devlet parasını korumak maksadıyla devlet namına borsada spekülasyona girişerek devleti büyük zararlara sokmuşlardır.

Borsanın Teşkilatı ve Kamu Düzenine Tabi Oluşu

Galata Borsası 1874 yılında "Dersaadet Tahvilat Borsası" adıyla Maliye Nezareti'ne bağlanıp aynı tarihli bir nizamnameyle bir hükümet komiseri ve yardımcılarının denetim ve yönetimi altına girinceye kadar lonca kaidelerine göre yönetilmiştir. Nitekim 1865 yılında Galata'da Havyar Hanı'nda kurulan borsanın mensupları, aralarında özel bir yönetmelik hazırlayarak meslekleriyle ilgili işleri yönetmek ve denetlemek maksadıyla esnaf cemiyetleri tarzında bir heyet meydana getirmişlerdir. O tarihte bu iş büyük ölçüde Rumların elinde olduğundan bu teşkilatı Rum kiliselerindeki yönetim biçimine benzeterek adına *sefurya* demişlerdir. Yapılan yönetmeliğe göre bir borsa sekreteri ve ona bağlı memur ve hademe kadrosu kurulmuştur.

Dersaadet Tahvilat Borsası Nizamnamesi'nin 1874 yılında yürürlüğe girmesiyle hükümet tarafından ilk olarak Abidin Bey (sonra Abidin Paşa olarak birçok devlet hizmetlerinde bulunmuştur) komiser tayin edilmiştir. Borsaya dahil olmak isteyenlerin kimliklerini araştırmak ve azalıklarını onaylamak; borsa muamelelerinden dolayı ortaya çıkacak anlaşmazlıkları tetkik ve halletmek gibi borsanın bütün dahili işlerini yürütmek için, yirmi mubayaacıdan oluşan, *komite* adı verilen bir meclis teşkil edilmiştir. Bu suretle borsa işleri resmi bir vaziyet alıp da işler çoğalmaya başlayınca bir başkâtiple iki kâtipten oluşan bir sekreterya teşkil edilmiş ve muamelat salonunda saptanan fiyatları kayıt ve işleme koymak için bir de fiyat memuru tayin olunmuştur.

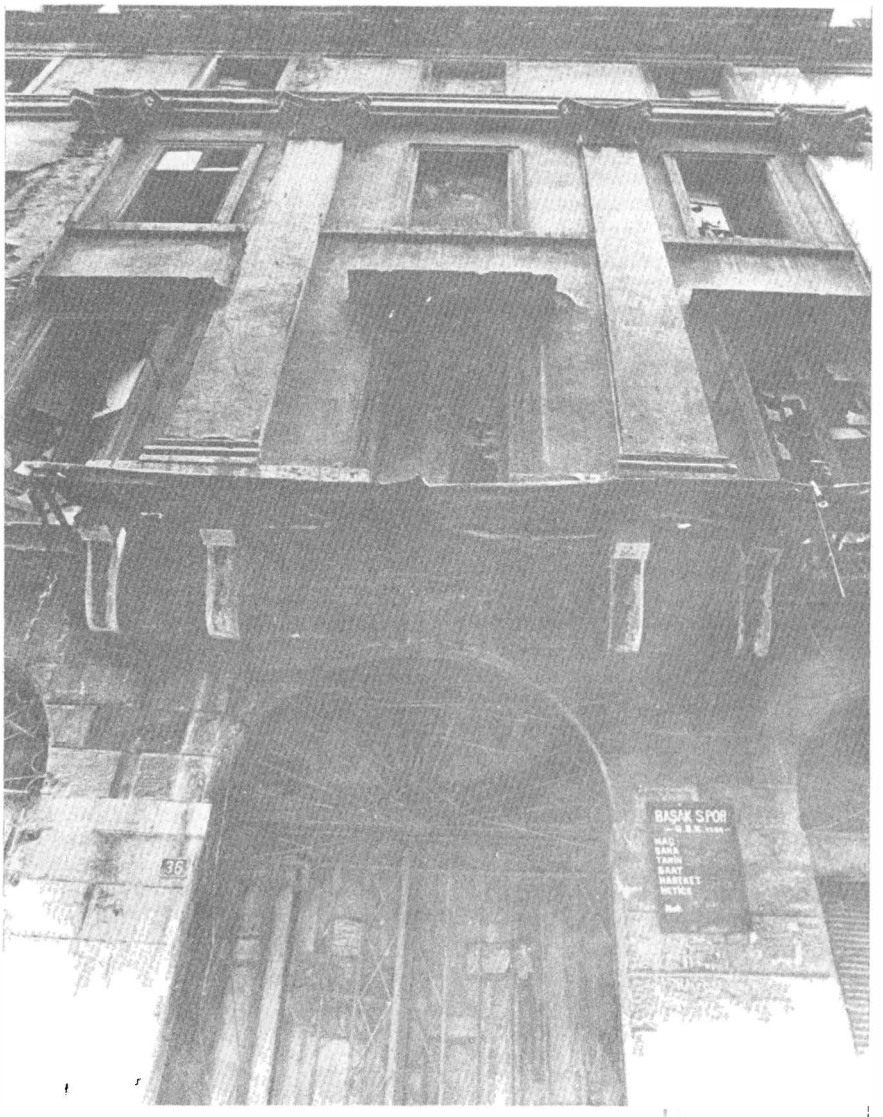

BÜYÜK SERVETLER: Kimi Galata bankerleri görülmemiş büyüklükte servetler biriktirmeyi becerdiler. Bunlardan biri olan Abraham Kamondo'nun 1918'lerde ortaya çıkan terekesinde 176 parça emlak vardı. Oğlu İshak 1910'da Paris'te öldüğünde, Louvre müzesine, değeri Osmanlı devlet borçlarının dörtte birine ulaşan 60 parça tablo ve antika eşya bırakmıştı. Halen İstanbul'da Mahmutpaşa'da iki büyük han, Kamondo'nun adını taşıyor.

1874 Tarihli Nizamname, borsa azasını *mubayaacı, simsar* ve *cober* adları altında üç sınıfa ayırmaktaydı. Nizamnamede bu azanın yetki dereceleri hakkında açıklık olmamakla beraber bunlardan yalnız coberler, kendi hesaplarına menkul değerler alım satımı yapabilirdi. Mubayaacılar ve simsarlar yalnız müşterileri namına muamele yapmak hakkına sahiptiler. Fakat bu kaideye hiçbir zaman uyulmamıştır. Bu arada Galata Borsası'nda birçok yolsuzluklar olmuş, hükümetin tayin ettiği komiserler bazı hallerde hiçbir müdahalede bulunamamışlardır. İlk komiser Abidin Bey, kaleme aldığı küçük bir kitapta muamelelerin anlaşılmazlığından bahsetmekte ve bilgisizlik yüzünden Ahmet, Mehmet ve Hasan'ın daima zarara uğradığını, kazananlarınsa hep azınlıklar ve yabancıların olması-

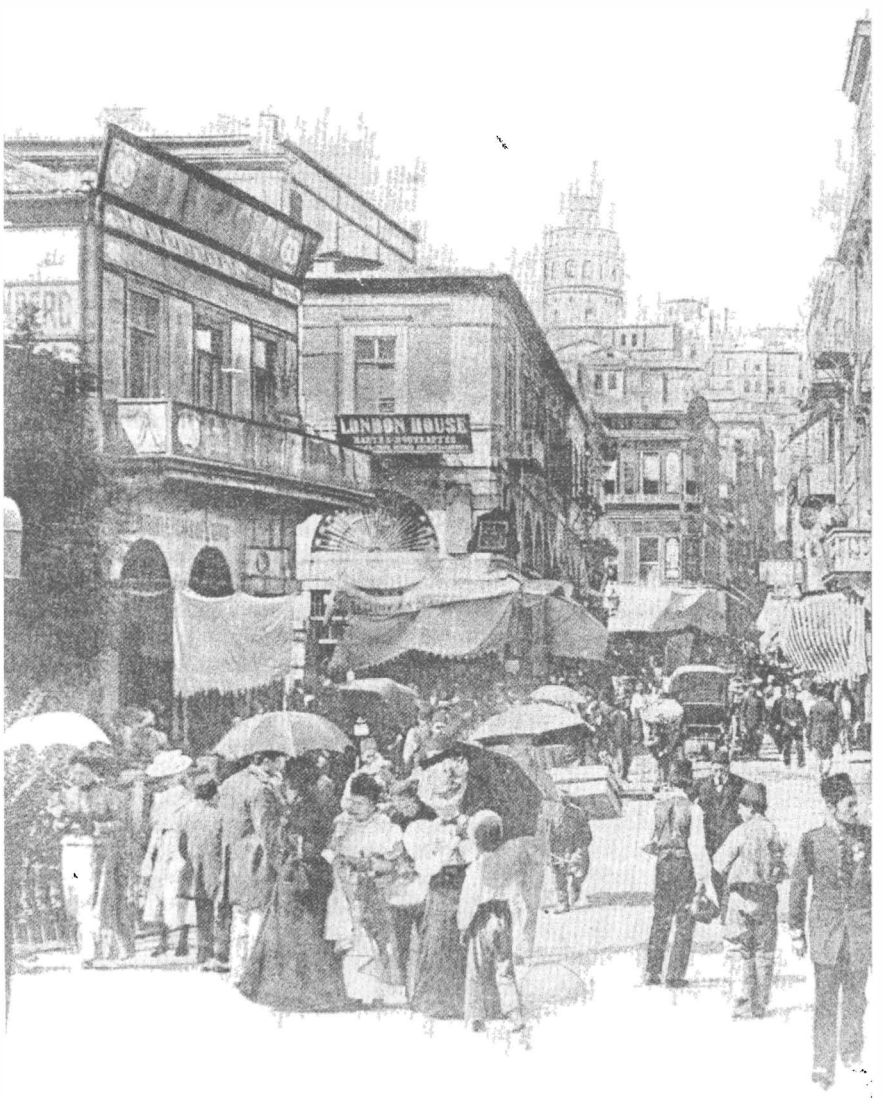

İMPARATORLUĞUN MALİ KALBİ: İkinci yarısından itibaren Galata sarraflarının temelleri üzerine kurulan Galata Borsası, Osmanlı Devleti'nin dış ve iç borçlanmasına paralel olarak hızla gelişti ve Avrupa'nın en hareketli finans merkezlerinden biri durumuna geldi.

nı bu durumda normal bile karşılamaktadır.

Borsa'nın devlet tarafından kontrol edilememesinin doğurduğu mahzurları bertaraf etmek için 1907 yılında "Esham ve Tahvilat Borsası Nizamnamesi" çıkarılmıştır. Buna göre komiserin yönetimdeki kontrol yetkileri artırılmış ve borsa memurları devlet kadrosuna ithal edilmiştir. Fakat bu nizamname de borsa azasının tabiyeti hakkında hiçbir şey getirmediğinden, yabancı tebalı banker ve borsacılar, Galata Borsası'na hâkim olmaya devam etmişlerdir. 1907 Tarihli Nizamname ile borsada bir de abone sınıfı ihdas edilmiştir. Bu sınıfa banka ve bankerlerle, ticaret, sanayi ve inşaat ve ulaştırma şirketleri dahil olmuştur. Aynı nizamnamede komite kaldırılarak yerine on ikiden yediye indirilen aza sayısıyla "borsa meclisi" getirilmiştir. 22 Ağustos 1339 (1923) tarihli milli hükümetçe çıkarılan yeni nizamnameye kadar Galata borsası bir komiser, bir baş kâtip, iki kâtip, iki fiyat ve kapu memurundan oluşan bir hükümet temsil heyeti tarafından yönetilmiştir.

Ankara Milli Hükümeti'nin 1923'te çıkardığı nizamnameye göre eskiden mubayaacı denilen borsa azası, *acente* namını almış ve sayıları 60 olarak saptanmıştır. Evvelce 500 lira olan teminat akçeleri de iki bin liraya çıkarılmıştır. Borsa azalarıyla *asli aza* ve *fahrî aza* olarak ikiye ayrılmıştır. Acente, simsar ve coberler asli aza sayılmışlar, fakat bunun için Türk tebaası olmaları şartı getirilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra Galata Borsası, Türk parası üzerindeki spekülasyonlara aynen İstanbul'un işgalinden sonraki şiddetiyle kaynak teşkil ettiğinden, Cumhuriyet hükümetleri bu konuda birçok kararnameler çıkarmıştır. Para ve kambiyo spekülasyonu yasak edilmiş ve kambiyo muameleleri kontrol altına alınmıştır. 1926 yılında Galata Borsası'nda esham ve tahvilat ile para ve kambiyo işleri birbirinden ayrılmış ve borsa, Maliye Bakanlığı'na bağlı bir devlet dairesi haline getirilmiştir. 1927'de çıkarılan bir kararnameyle acenteler, kendi nam ve hesaplarına muamele yapmaktan men edilerek, adeta mali noterler haline getirilmiştir. Nihayet 16 Mayıs 1929 tarihli Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu çıkarılarak 1907 tarihli nizamname ve 1923 tarihli tadil edici nizamname yürürlükten kaldırılarak bütün memleket için geçerli bir Borsa Kanunu getirilmiştir. Fakat bir taraftan 1929 krizi ve diğer taraftan Osmanlı tahvilatının itfasıyla cazibesini kaybetmesi, Galata Borsası'nı, İstanbul'un işgalinden beri en çok meşgul eden kambiyo işlerinin tamamen devlet kontrolüne alınması (Türk Parasını Koruma Kanunu, 1931) ve nihayet eski borsacıların Türkiye'yi terk etmeleriyle, Galata Borsası önemini yitirmiş ve tarihe mal olmuştur. Daha sonra 4. Vakıf Hanı'na taşınan Borsa, burada faaliyetini bugüne kadar sürdürmüştür, ama artık Galata Borsası diye anılmamaktadır.

Tarihte Galata Borsası'nda Önemli Olaylar

Galata Borsası, ilk açıldığı 1865 yılından 1927-1928 yıllarına kadar dünya kamuoyunu dahi üstüne çeken birkaç önemli olaya sahne olmuştur. Özellikle,

19. asrın son çeyreğinde bütün Avrupa ve Amerikan günlük gazeteleri borsa haberlerinde Galata Borsası'na da yer vermişlerdir. Galata adı bütün finans aleminin bildiği ve dilinde dolaştırdığı bir kelimeydi. Rotschild, Pererira, Alleon vs. gibi ünlü Avrupa bankerlerinin bir ayakları İstanbul'daysa, buna sebep, Galata Borsası'dır. Galata bankerleri bu borsa sayesinde zengin olmuşlar dünya borsalarında itibarlarını Galata bankeri olarak kazanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'na lüks ve azameti, zannedildiği gibi padişahlar ve saray hayatı değil, bunların İstanbul'da ve Avrupa'da yaşadıkları hayat getirmiştir. Konaklar, yalılar, arabalar, uşaklar ve Beyoğlu mağazaları ve eğlenceleri için gerekli servet ve paralar, Galata Borsası'ndan geçerek oluşmuştur. Osmanlı devlet adamlarından bazılarının aşırı servetinin kaynağı da yine Galata Borsası olmuştur. Meşhur Galata bankeri Abraham Kamondo'nun 1918'lerde ortaya çıkan terekesinde 176 parça emlak vardı. Bunların en küçüğü en az 50 odalı bir handı. Oğlu İshak, hastalığı ve işleri sebebiyle Paris'e yerleşmişti ve 1910'da öldüğü zaman Louvre Müzesi'ne vasiyetnamesi yoluyla 60 parça, kıymeti o zamanki rayice göre Osmanlı devlet borçlarının dörtte birine ulaşan, tablo ve antika parça bırakmıştı.

Galata Borsası, Osmanlı iç ve dış borçlarının büyümesinde de büyük rol oynamıştır, denebilir. 1854'den 1917'lere kadar alınan borçlar devamlı artabilmişse Osmanlı İmparatorluğu gibi herşeyini kaybetmiş borçlarını ödeyebilecek gelir kaynakları kurumaya başlamış bir ülke borç alma gücünü hiçbir zaman yitirmemişse, bunda Galata Borsası'nın büyük payı vardır. Zira bu borsa sayesinde bazı istisnalar dışında Osmanlı tahvilatı daima müşteri bulmuş, dünya borsalarında itibarını muhafaza edebilmiştir.

Galata Borsası'ndaki önemli olaylardan biri şüphesiz Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde Osmanlı tahvilatının ana para ve faizlerini yarıya indirmek için aldığı kararla açıklanabilir. Tarihçilerin anlattıklarına göre Mahmut Nedim Paşa böyle bir kararı almak için Meclis-i Vükela'yı toplamış ve isteği doğrultusunda mahrem kalması şartıyla, kararı aldıktan sonra bankerini doğruca Galata Borsası'na yollayarak kararı gizlice değerlendirmiş ve büyük kazançlar sağlamıştır. Ertesi gün karar çıkınca bütün Avrupa borsalarında ve Galata Borsası'nda panik çıkmış ve değeri düşen Osmanlı tahvilatı yüzünden birçok yerli ve yabancı küçük tasarruf sahipleri büyük zarar görmüşlerdir. Fransa'da dul kadınlar ve yetimlerin paraları bile kısmen Osmanlı tahvilatına yatırıldığı için, Paris'te Osmanlı hükümeti aleyhinde gösteri yapılmıştır. Tarihçilerin yazdığına göre Türkiye'de de bilhassa İslam Türk halkının bir kısmı Osmanlı tahvilatına para yatırmış olduklarından, alınan bu kararla onlar da büyük zararlara uğramışlardır.

İkinci önemli olay 1877 Rus-Osmanlı Savaşı'nda Rus ordularının Yeşilköy'e gelmeleri üzerine Galata Borsası'nda başgösteren paniktir. Rusların top sesleri İstanbul'da duyulmaya başlayınca halk, elindeki Osmanlı tahvilatını satmak için borsaya hücum etmiş, borsa kapanmış, ünlü bankerler limanlarda harekete hazır yabancı gemilere yerleşmişlerdi. Bu arada Beyoğlu'ndan bazı birahanelerde ve kahvelerde değeri düşen Osmanlı tahvilleriyle değer kazanan Rus tahvillerini değiştirme alışverişi hızlanmıştı. Bu arada Ayastafanos Anlaşması'nın Batılı büyük devletlerce kabul edilmediğini önceden haber alan bazı bankerler ve borsa simsarları, fiyatları yarıya inen Osmanlı tahvillerini gizliden gizliye toplayarak büyük paralar kazanmışlardı.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı ordularının yenilgisi ile sona erip de Rusya'nın İstanbul'u işgal tehlikesi belirince, Galata bankerleri işin neye varabileceğini görerek hükümete yardıma karar vermişlerdir. Banker Zarifi'nin başkanlığında kurulan bir sendika ile hükümete *rüsumu sitte*, yani altı önemli maddeden alınan rüsum karşılığı borç vermeyi kararlaştırmışlardır. Böylece Osmanlı Hükümeti, Rusları durdurmak için istenen tazminatı vermek gücüne eriştiği gibi, savaşın devamı için gerekli mali desteği bile elde edebilmişti. Bunun içindir ki 1877-78 Savaşı'ndaki bozgunun sonuçlarını hafifletmekte Galata bankerlerinin büyük rolü olmuştur denilebilir. Zira Osmanlı Devleti ile var olduklarının bilincinde idiler. Hiçbir ülkenin onlar gibilerini yaşatmıyacaklarını biliyorlardı.

1980 yılında fevkalade yetkiyle Osmanlı Bankası direktörü durumunda bulunan Sir Edgar Vincent'in tatlı rüyası, Galata Borsası'nın başına büyük belalar açmıştı. Anlatıldığına göre Sir Edgar Vincent bir rüya görmüş;Transvaal'e yapacağı bir

RUS ORDULARINI DURDURAN BORÇ: 1877-78 Savaşı'nın son aşamasında, Osmanlı ordularının yenilgisi sonucu İstanbul'un işgali tehlikesi belirince Zarifi'nin başkanlığında Galata bankerlerinin kurdukları bir sendika, Osmanlı Devleti'ne borç verdi. Böylece hükümet hem Rus ordularını durdurmak için istenen tazminatı vermek gücüne erişti, hem de savaşı sürdürebilecek mali kaynağı elde etti. Banker Zarifi'nin Tarabya'da bir yangın sonucu yıkılan konağının kalıntılarında o günlerin görkeminden izler görülebiliyor.

gezinin kendisine milyonlarca altın sağlayacağını, bu rüyanın anlamı olarak kabul etmişti. O tarihlerde İngiltere'de perilere cinlere inananlar kadar rüyalara inananlar da vardı. Böylece meşhur İstanbul Osmanlı Bankası direktörü derhal Transvaal yolunu tutmuştu. Daha Transvaal'a varmadan uğradığı yerlerde orada büyük altın maden yatakları bulduğuna dair bankasına telgraflar yollamaya başlamıştı. Bu tatlı haberler bir anda etrafa yayılmaya başlamıştı. İnananların çoğaldığı bir zamanda da İstanbul'a dönmüştü. Bankerler, küçük sarraflar, iş adamları, etrafını sarmağa başladılar. İngiliz soğukkanlılığıyla onlara inandırıcı laflar etmeyi çok iyi beceren Sir Edgar Vincent, derhal bir şirket kurarak hisse senetlerini satmağa başladı. Zamanın padişahı Abdülhamit başta olmak üzere, bütün vekil vükela hisse senetlerini kapıştılar. Halk da yüzüğünü, arsasını ve hatta paltosunu satarak üstelik bir de aracı primi ödeyerek bu senetlerden satın aldı. Fakat, işin aslı kısa zamanda ortaya çıktı ve Galata Borsası yine buhranlı günler yaşamağa başladı. Gün oldu ki ellerindeki beş Osmanlı liralık senedi, 50 kuruşa dahi alan olmadı. Osmanlı Bankası da bu işten iki milyon lira zarar etmişti. Fakat Sir Vincent'e hiçbir şey olmadı. Londra'da toplanan Banka Konseyi bu işi şahsi bir iş kabul edip banka direktörü olarak kendisine hiçbir suç isnad etmedi.

İşte tam o günlerde Galata Borsası İngiliz oyununa gelmekle kalmamış,bir Ermeni hadisesinin ortaya çıkmasıyla, büyük bir krizin içinde düşmüştü. O tarihlerde Osmanlı Bankası, Galata Borsası'nın tek finansman kaynağıydı. Bir zamanlar ellerindeki senetleri Londra ve Paris bankalarına kırdırarak likidite durumlarını devamlı muhafaza eden Galata sarrafları, artık bu işi Osmanlı Bankası ile yapıyorlardı. Fakat Ermenilerin bu bankayı kuşatıp, kanlı bir şekilde olay çıkarmaları üzerine, banka bütün tediyeleri durdurmuştu. Bunun üzerine Galata Borsası yetkilileri hükümetten moratoryum ilan etmesini istemişlerdi. Hükümet ilkönce kabul etmemiş fakat sonra saraya yakın bankerlerin ısrarı karşısında 1895 senesi 19 Ekim gününde borsada likidasyon ilan ettirerek dört ay sürecek bir moratoryum ilan etmişti. O tarihlerde *konsolid,* borsada 17,50 kuruşa kadar düşmüştü. Fakat Osmanlı Bankası ileri gelenlerinin elinde bu konsolidlerden çokca bulunduğundan, ellerindekini ucuza satmak niyetinde değildiler. Bunun üzerine borsaya konsolid üzerine likidasyonda 25 kuruştan işlem yapılmasını teklif ettiler. Parasız kaldıkları için borsadaki mubayaacılar bu teklif edilen fiyatla evvelki fiyat arasındaki farkı tasviye edemeyince, Osmanlı Bankası efendileri ellerindeki bol miktarda konsolidi bu suretle yedi sekiz kuruş fazla fiyatla satabilmek olanağını elde ettiler. Bunun üzerine borsacılar, iki sene müddetle herbiri beşyüzden fazla konsolid alıp-satmamak üzere, bir anlaşma yaparak, krizin uzamasını önlediler. Fakat, bu müddet zarfında birçok sarraf, mubayaacı iflas etmiş veya işi bırakmıştı. Galata Borsası'nda mubayaacı adedi, sekize düşmüştü. 1898 yılına kadar sürüp giden kriz bundan sonra hafiflemiş, fakat Galata Borsası bütün dünya nazarında önemini kaybetmiştir. 1913 yılında Komisyon Hanı yıkılmış ve Mahmut Paşa Hanı borsa olarak kullanılmaya başlanmıştır. Fakat 1. Dünya Savaşı çıkınca birçok borsacının askere alınması (Enver Paşa'nın kararıyla bütün Osmanlı tebası gayrımüslimler de askere alınmıştı) ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle borsa meclisi azasından Boğos Mumcuyan Efendi'nin teklifi üzerine hükümet Galata Borsası'nı kapatmış ve moratoryum ilan etmiştir. Fakat savaş sırasında Havyar Hanı'nda ve bütün Galata ve Beyoğlu birahane ve kahvelerinde gece ve gündüz borsa işleri hem de hiçbir kanuni tahdit olmadan yürütülmeye devam etmiştir. Bu arada Alman zaferleri dolayısıyla Alman parası ve tahvilatı fiyatları artmaya devam ederken, İstanbul'da halk bunları ele geçirmek için adeta birbiriyle yarış etmiştir. Böylece 1. Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına yol açarken, savaş zenginlerinin servet ve sermayesi de dahil, ellerde oluşan küçük nakdi tasarruf ve sermayeleri de Alman kağıt parası ve tahvilatıyla birlikte eriyip gitmiştir.

Para ve tahvilat üzerindeki oyunlarla çok para kazanıldığını geç de olsa farkeden İttihat ve Terakki hükümeti, 1917 yılında Galata'da Mertebani sokağındaki bir binayı kiralayarak borsa halinc getirmişti. Partinin güdümündeki bu borsada birçok yolsuz işler çevrilmişti. İttihat ve Terakki'nin savaş yenilgisiyle iktidardan düştüğü günlerde halk borsaya hücum etmişti. Komisyon Hanı yeniden inşa edilince 1921 yılında Borsa yine bu hana taşındı. 1918 yılından itibaren savaşı kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümet merkezi olan İstanbul'a göz diken Yunanlılar,o sıralarda ABD başkanı olan Wilson'un barış şartları prensiplerine uyabilmek ve İstanbul'u masa başında elc geçirmek için, Osmanlı parasını düşürmek ve kendi paraları olan drahmiyi yükseltmekle işe koyuldular ve Galata Borsası'nı ele geçirdiler. Bundan maksatları İstanbullu Rumlara kredi açarak İstanbul'un tapularını ele geçirmekti. Zira Wilson prensiplerine göre bu kentte eğer Rumlar tapulu arazi, bina vs. de İslam Türkler'e bir üstünlük sağlayacak olurlarsa, İstanbul'u barış görüşmelerinde ellerine geçirmeleri mümkün olacaktı. Atina Bankası'nın yönettiği bu para harekâtı, İstanbul'daki yabancı bankaların da desteği ve meşhur Yahudi banker Yeşuva'nın çevirdiği dolaplarla kısa zamanda başarıya ulaşmıştı. Diğer taraf-

ADI SKANDALA KARIŞAN BİR SADRAZAM: Osmanlı devleti borçlarını ve taksitlerini ödeyemez duruma düşünce, sadrazam Mahmut Nedim Paşa Meclis-i Vükela'yı toplayarak, bir süre sonra Muharrem Kararnamesi (6 Ekim 1875) adıyla bilinen borçları yarı yarıya indirme kararını kamuoyuna duyurulmaması koşuluyla aldırdı. Paşa, toplantıdan sonra bankerini Galata Borsası'na yollayarak kararı gizlice değerlendirdi ve büyük kazançlar sağladı. Olayın skandal boyutlarına ulaşması Mahmut Nedim Paşa'nın 12 Nisan 1876'da görevden alınmasına yol açan nedenlerin en önemlilerindendir.

tan, Yunan propagandasıyla İstanbullu Türkler mülklerini satarak Anadolu'ya hicret etmeğe başlamışlardı. Hatta Türklerden mallarını satıp Avrupa'ya bile gidenler vardı. Buna karşı "Akşam" gazetesi, Türklere İstanbul'u terk etmemelerini ve mülklerini satmamalarını telkin etmek maksadıyla bir basın kampanyası başlatmıştı. Fakat İmparatorluğun savaş yenilgisi birçok memur ve askeri işsiz bıraktığı gibi, sürüp giden enflasyon kalanlar için de büyük geçim sıkıntısı getirmişti. Bir kısım Türkler evlerini satıp yaşamlarını sürdürmek çaresizliği içine düşmüşlerdi. Fakat hiçbir banka Türklere kredi açmıyordu, tüccar ve esnaf bankalara, yabancılara ve azınlıklara olan borçları dolayısıyla icraya veriliyor, mal ve mülkleri haraç mezat satılıyordu. Drahminin Osmanlı lirası karşısında devamlı değer kazanmasını sağlayan kambiyo spekülasyonu Atina Bankası tarafından İstanbul'daki Rumlara kredi olarak akıtılan paranın devamlı artmasını sağlıyor ve Rumlar da bu kentin tapusunu yavaş yavaş ele geçirmeye başlıyorlardı.

Bu kambiyo spekülasyonu karşısında İstanbul Hükümeti, tedbir olsun diye, kambiyo işlemlerini Galata Borsası'nın tekelinden almak yoluna gitmişti. Fakat adına Kambiyo Klubü denilen ve kambiyo borsası görevini ifa edecek olan bir yerin açılmasına izin veren hükümet aslında bir kumarhane ve hatta batakhane açılmasına izin vermiş oluyordu. İşte yukarda bahsettiğimiz Yahudi banker Yeşuva bu klubün kralı olmuştu. Türk parasını devamlı düşürmek için, bazı Türk gazetelerinin bile yanlış havadis ve yoruma yer vermelerini sağlayacak bir rüşvet mekanizması kurmuştu. İngiliz lirası devamlı yükseliyor ve drahmi de ona bağlı olarak değer kazanıyordu. Bu kambiyo spekülasyonu Galata Borsası'nda Osmanlı tahvilatının da devamlı düşmesine yol açacak bir etki yapmaktaydı. Savaş henüz bitmediği ve Anadolu harekâtı dolayısıyla İstanbul'u besleyen milli kaynakların yolu tıkandığı için, bu kentin bütün ihtiyaçları yabancı memleketlerden yapılan ithalatla karşılanıyor ve Türk parası devamlı düştüğü için, pahalılık ve geçim darlığı özellikle Türk ailelerini perişan ediyor, servet ve mallarının yok bahasına elden çıkmasına sebep oluyordu.

Ankara'daki Milli Hükümet İstanbul'un kaderine hakim olunca ilk iş olarak Adil Bey'i borsa komiserliğine getirmiş ve Kambiyo Klubü'nü kapatmıştı. Türk parası ve ecnebi paralar üzerinde her türlü spekülasyon yasak edilmişti, fakat kambiyo spekülasyonu yine gizliden gizliye devam etmiştir. Hatta 1931 yılında Türk Parasını Koruma Kanunu'na kadar Türk lirası üzerinde spekülasyonla geçinen birkaç yüz kişi vardı, diyebiliriz. 1929 Krizi ve bunu takip eden yıllarda iktisat politikası tedbirleri devletçi görüşe ve eyleme geçince Galata Borsası da anlamını yitirmiş ve 4. Vakıf Hanı'nda bugüne kadar sessizce ve o günlerden bu yana yazılmış hiçbir gazete makalesinde ve hatta haberinde dahi adı duyulmayan bir borsa olarak adeta komaya girmiştir ●

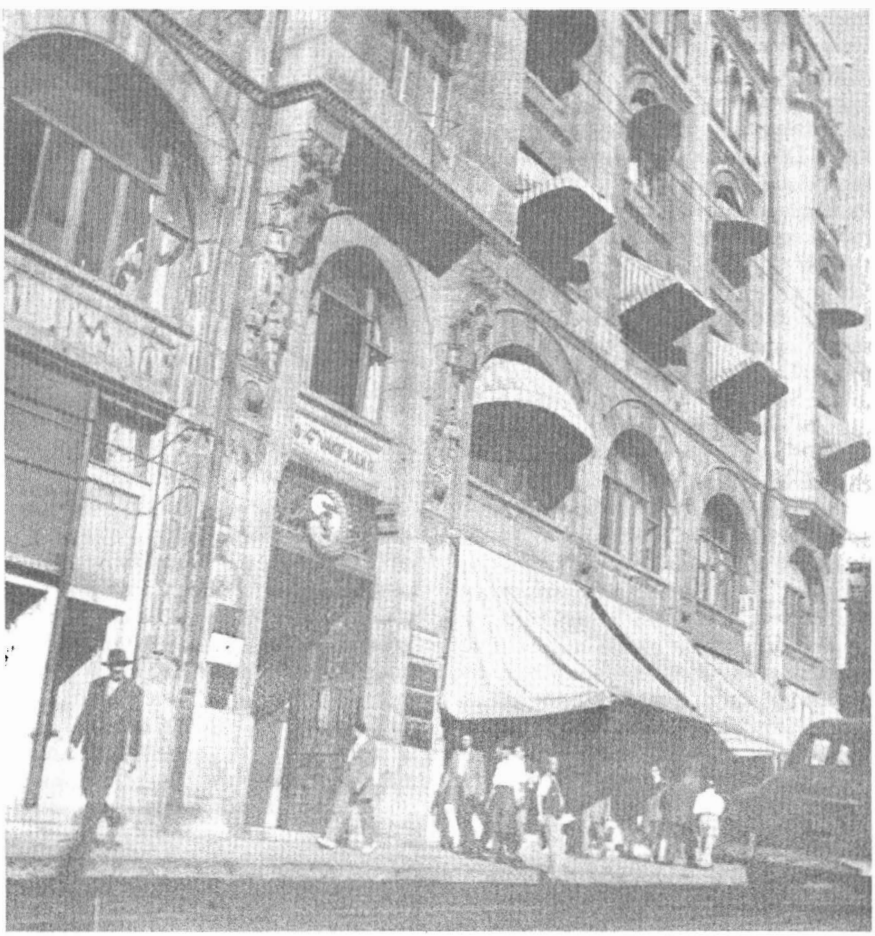

BİR DÖNEM KAPANIYOR: 1931'de yürürlüğe giren Türk Parasını Koruma Yasası'yla beraber kambiyo işleri tamamen devlet kontrolü altına alındı. Böylece Avrupa piyasasıyla iletişim koptu. Borsayı canlı tutacak yeterli miktarda menkul kıymet de kalmayınca Galata Borsası önemini yitirdi, eski borsacılar Türkiye'yi terkettiler. Borsa daha sonra 4. Vakıf Han'a taşındı.

Türkiye'de Bankerlik

Ahmet Günlük

Ülkemizde bankerlik mesleği, ilk kez Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış borç toplamasına aracılık etmek üzere ortaya çıktı. Bankerlik işlemleri İmparatorluğa çok yabancı bir faaliyet alanıydı. Bu yüzden, gerek ilk kuruluş aşamasında, gerekse işleyişi sırasında devlet düzenleyici olamadı. Çoğu durumda koymaya çabaladığı kurallara karşın hem kendisi, hem yurttaşları büyük zararlara uğradı.

1874 ve 1907 Borsa Nizamnameleri bu yeni alanı düzenlemede yetersiz kaldı. Genç Türkiye Hükümeti de 22 Ağustos 1923 ve 1927 kararnameleriyle bankerlik sistemini denetleyemediğini gördü. 16 Mayıs 1929 Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Yasası ve 1931 Türk Parasının Kıymetini Koruma Yasası'yla bankerleri iyice kısıtlamaktan, bankerliği de sınırlamaktan başka çare bulamadı.

Bankerliğin İlkel Biçimi: Tefecilik

Sonraki dönemde, 1960'lara dek, banker faaliyetleri ticari bankalardan sağladıkları ucuz kredileri banka kredisi alamayacak duruma düşmüş mülk sahibi tüccarlara yüksek faizle dağıtmak biçiminde sürdü. Bu dönemde bankacılık sisteminin denetleyemediği kanallarla bankalardan para alan bankerler, güç duruma düşmelerini kolladıkları tüccarlara, icra takibi yoluyla mülklerini haczederek kredi verdiler. Daha sonra da aldığı borcu ödeyemeyeceği zaten belli olan tüccarın mülkünü değerinin üçte-dörtte birine ellerine geçirdiler.

Banker, mülk sahibi tüccarlardan durumu kötüye gidenleri belirliyor, onları izleyip sıkıntıya düşmelerini kolluyordu. Örneğin, içlerinden bir milyon lira değerinde bir apartmanı olan tüccar A'nın büyük bir nakit darlığına düştüğü sırada A'ya gidip % 60-70 yıllık faizle kendisine 200.000 lira verebileceğini söylüyordu. A, bu öneriyi benimserse bankerle birlikte icraya gidiyor, A hakkında 250-300 bin liralık bir icra dosyası açılıp A'nın apartmanına 350 bin liralık haciz konuyordu. A, hacze konu olan anapara ve faiz ödemelerini geciktirdiği anda banker, apartmanın satışını istiyor, satışa başka alıcıların katılmasını çeşitli yollardan engelleyerek apartmana sahip oluyordu. Banker, A'ya verdiği 200 bin lirayı % 15'le bir bankadan aldığı için çok düşük faiz gideri ve icra giderleri karşılığında tüccarın mülkünü ele geçiriyordu.

Yine aynı dönemde benzer bir mekanizma ülkenin tarım kesiminde de işledi. Büyük toprak sahipleri, kasaba ve kentlerde ticarethane açarak, ya da topraklarında kullanabileceğinden daha yüksek miktarlarda talepte bulunarak, daha çok Ziraat Bankası'ndan, düşük faizle aldıkları krediyi küçük toprak sahiplerine yüksek faizle dağıtmak yoluyla bankerlik yaptı. Onlar da benzer şekilde, küçük çiftçilerin topraklarını ellerinden aldılar.

1950'lerde uygulanan politikalar sonucu büyük bir ivme kazanan köyden kente göç, kent topraklarında rantın hızla yükselmesine ve yapı sektörünün gelişmesine yolaçtı; bu kesimin bankerlik piyasasının üçüncü büyük faaliyet alanı olmasını sağladı. Yapı sektöründeki yüksek kâr marjları, verilen kredilerin başta belirlenen faiz hadleriyle geri ödenebilmesine olanak sağlayarak, bu sektörü bankerlik sisteminin öteki müşteri kesimlerinden ayırıyordu.

1960 Sonrası Gelişmeler

1960 sonrasında benimsenen ithal ikamesi sanayileşme politikası ve devlet yatırım ve harcamalarının finansmanı için Maliye Bakanlığı'nca çıkarılan "Tasarruf Bonoları" bankerlik piyasasına yeni bir canlılık kazandırdı. Bu iki etkenden birincisi sermaye şirketlerinin ve bunların birleşmesiyle oluşan holdinglerin çoğalıp hızla gelişmesine ve bu süreç içinde yoğun hisse senedi ve tahvil ihracı yoluna gitmelerine; ikinci etkense dar gelirlilerin ellerindeki tasarruf bonolarının geri ödenme tarihini beklemek yerine bunları satmaya yönelmelerine neden oldu.

Tasarruf Bonosu - Zorunlu Tasarruf: 1940'lardan beri çıkarılan iç borçlanma tahvillerine verilen "Tasarruf Bonosu" ismi, 5 Ocak 1961 tarihli bir yasayla ilk kez konan zorunlu iç borçlanma belgesi için de kullanıldı. Sözkonusu yasayla, gelir vergisi, kurumlar vergisi, veraset ve intikal vergisi ve gayrımenkul alım satım vergisi yükümlülerine vergi matrahlarının % 3'ü oranında "Tasarruf Bonosu" alma yükümlülüğü de getirildi. On yıl vadeli ve % 6 faizli bu bonoların çıkarılma amacı, tarım, endüstri ve ulaştırma sektörlerinde yapılacak yatırımlara finansman kaynağı yaratmak, düşük olan tasarruf eğilimini planlı ekonomi döneminin uygulamalarına olanak hazırlayacak biçimde yükseltmekti. 1972 yılında bu uygulamaya son verildiği sırada tasarruf bonoları toplamı 7,3 milyar liraya, ilgili

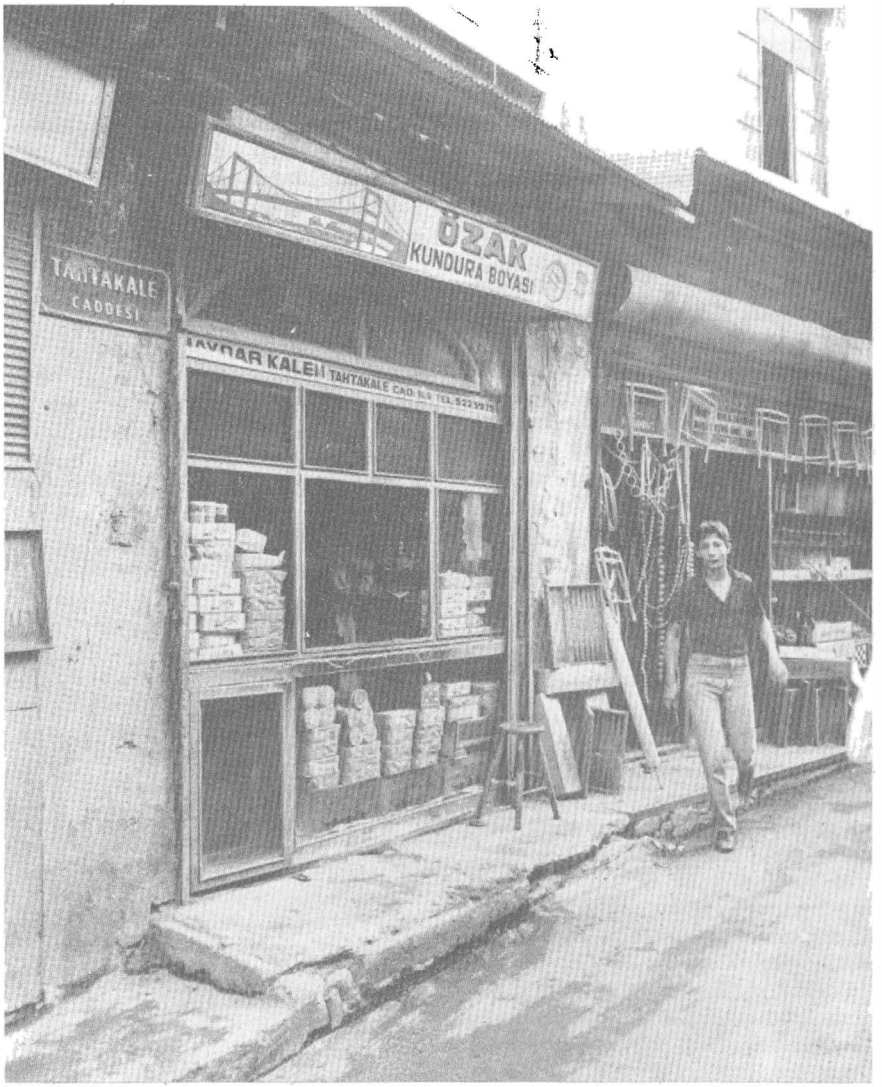

TEFECİLİĞİN MERKEZİ TAHTAKALE: Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki düzenlemelerle daralan borsa bankerliği, yerini günümüzde de önemini koruyan tefeciliğe bıraktı. Darda kalan tüccarlara ve küçük çiftçilere ipotek ve haciz yoluyla kredi verip mülklerini ellerine geçiren tefecilerin İstanbul'daki merkezi, hâlâ Tahtakale olarak bilinir.

faiz borçları toplamı ise 3 milyar liraya ulaşmıştı. Bu yolla yaratılan kaynakların amacına uygun kullanılmamış olması ve cari devlet harcamalarının finansmanına tahsis edilmesi konumuz dışındadır. Bankerlikle ilgili olan yanı, tasarruf bonolarının yarıdan çoğunun dar gelirli ücretlilere verilmiş olmasıdır. Satınalma gücü düşük olan bu kesim kendilerinden zorla alınan bu borçların belgelerini on yıl ellerinde tutmak yerine düşük bedellerle paraya çevirmeye yöneldi.

İşte bu ortamda, tasarruf bonosu alım satımıyla uğraşan bir yeni "banker" kesimi türedi. Yıldan yıla, çıkarılan tasarruf bonoları miktarının artmasıyla bu bankerler hızla büyüdü. Ama 30 Nisan 1969 tarihli "Tasarruf Bonolarını Değiştirme ve Tevsik İşlemleri Tüzüğü" ile, ellerindeki bonoları hangi nedenlerle Hazine'den aldığını belgeleyemeyenlerden % 40 oranında vergi kesintisi yapılacağı hükmü, bu alandaki "bankerlerin" sonu oldu. 8 Haziran 1972 tarihinde tasarruf bonosu uygulamasının kaldırılıp yerine aynı oranda -% 3- Mali Denge Vergisi'nin konmasıyla bu kesim tümüyle ortadan kalktı.

Sermaye Piyasasının Oluşmaya Başlaması: On yıl içinde doğan, gelişen ve ortadan kalkan tasarruf bonosu bankerleri dışında gerek kırsal alanda (tarım kesiminde) gerekse kentlerde (yapı sektöründe ve bankadan kredi alamaz duruma düşmüş ticaret kesiminde buldukları alanlarda) faaliyet gösteren para-kredi bankerlerinin yanı sıra, yeni oluşan hisse senedi ve tahvil piyasasında aracı rolü oynayan sermaye piyasası bankerleri de varlıklarını ve gelişmelerini sürdürdüler.

Cumhuriyetin kuruluşundan başlayarak çeşitli maliye politikaları ve devlet korumacılığı altında geliştirilen sermaye birikimi, 1960'lı yıllarda belirli bir düzeye ulaşmıştı. Bu durumun en önemli göstergelerinden biri, 1957 tarihli Türk Ticaret Yasası'yla sermaye şirketlerinin yaygınlaşmasının ve gelişmesinin düzenlenmesidir. Sözkonusu yasa çerçevesinde, 1960'tan sonra özel kesimde sermayenin parçalanmasını engelleyen, yoğun bir holdingleşme dönemi yaşandı. Yine aynı yasayla, anonim şirketlere hisse senedi ve tahvil ihracı hakkı tanınıyordu. Bu konudaki hükümler de 1960 döneminde yoğun bir biçimde uygulanmaya başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirlerinde devlet borçlanması için kurulup geliştiğini, Cumhuriyet döneminde denetim altına alınamayan spekülatif işlemleri yüzünden iyice sınırlanıp güçsüzleştiğini belirttiğimiz "Menkul Kıymetler Borsası", böylece, ekonomideki dinamikler sonucu bir gereksinim olarak ortaya çıktı. Ama, gereken yasal düzenlemeler yapılmadığı için "Sermaye Piyasası" kendi kurallarını kendi oluşturarak, gelişti.

Türk Ticaret Yasası'yla ilgili yürütme organı kararları, anonim şirketlerin çıkaracağı tahvillerin vadesi ve tahvillere uygulanacak en yüksek faiz oranları konusunda, tasarrufların bu alana yönelmesini caydıracak sınırlamalar taşıyordu. Devletçe belirlenen faiz oranlarını aşmaları yasak olan, çıkardıkları tahvilleri bankalar aracılığıyla kendileri pazarlamak durumunda bulunan şirketler, bu sistemle kısa sürede belirli bir kredi hacmi yaratmayı başaramıyorlardı. Bunun üzerine, kabul edebilecekleri bir ek maliyeti göze alarak aracı kuruluşlara, bankerlere yöneldiler.

Terim Kargaşası: Ekonomideki gelişmeler doğrultusunda "menkul kıymetler ve kambiyo" piyasasında gerekli düzenlemelerin yapılmaması, geciktirilmesi, bu alandaki kargaşanın ilgili terimlere de yansımasında görülebilir.

"Bankcr" terimi, kendi serveti ve mali konulardaki yetkinliğine dayanarak, faizle para veren kişileri kapsamaktadır.

Sermaye piyasasında kayıtlı olarak kendi adına hisse senedi, tahvil ve benzeri taşınır değerlerin alım satımıyla ilgilenenlere "cober"; başkaları adına, onların yönergesiyle taşınır değer alımsatımıyla ilgilenen ve borsaya kayıtlı olan aracılara "borsa acenteleri" denmektedir. Borsa dışı iş gören sarraflara, borsanın resmi kotalarına kaydedilmemiş değerleri alıp satan borsaya kayıtsız aracılara isc "kulisye" ismi verilmektedir.

Yasal düzenlemelerin geciktirilmesi sonucu, yukarıda belirtilen tanımlara giren kuruluşlar da kendilerine "banker" adını yakıştırdılar. Bu yaklaşım, son yasal düzenlemelerde de kendini gösterdi. Piyasadaki kuruluşlar "borsa bankeri" ve "piyasa bankeri" gibi isimler altında anıldılar.

1970'li Yıllardaki Gelişmeler

Batı dünyasındaki 1973-1974 kriziyle başlayıp 1977-1978 kriziyle şiddetlenen hızlı enflasyonist süreç, Türkiye ekonomik yapısının özellikleriyle de birleşince, firmaların finansal kaynak gereksinimlerinin bankacılık sektörünce karşılanması daha da güçleşti. Bu durum, kendiliğinden oluşan sermaye piyasası bankerlerinin ve tarım, ticaret ve yapı kesimlerinde banka kredisi alamayan çoğu güç durumdaki kişi ve kuruluşlara kredi veren bankerlerin faaliyetlerini, ve ekonomideki ağırlıklarını daha da artırdı. Örneğin, 1979 yılında kentlerde 72 milyar TL, kırsal alanda 15.9 milyar TL olan ipotek yoluyla borçlanma,1980'de 150,2 milyar TL kentlerde, 41.9 milyar TL kırsal kesimde olmak üzere 192.1 milyar TL'ye ulaştı. Bu dönemde de bankerlik kesimi her türlü resmi denetim ve düzenleme dışında varlığını sürdürdü.

1960'larda uygulamaya konan ve devlet koruması altında düşük rantabilite, düşük prodüktivite ve standardizasyonla yürütülüp geliştirilen "ithal ikamesi" modelinde endüstrileşme, 1970'lerin sonunda çıkmaza girdi. 1973 petrol bunalımından başlayarak, büyük ölçüde tarımsal olan ihraç ürünlerinin dünya piyasalarındaki nisbi fiyatı düştü, dış ticaret hadleri olumsuz yönde gelişti. Bu durumun yol açtığı dış ödemeler dengesi açıklarının dış kredi anapara ve faiz ödemelerini de çıkmaza sokması üzerine, ülke yönetimi politik ve ekonomik tercihler doğrultusunda tek çözümü IMF (Uluslararası Para Fonu) ile anlaşmada buldu. Batılı dış kredi kaynaklarının yeni kredi vermek ve eski borçların vadesini uzatmak için IMF ile anlaşılmasını önkoşul olarak koyması sonucu 11 Ocak 1978'de IMF koşulları kabul edilerek bir anlaşma imzalandı.

24 Ocak Kararları ve Etkileri: Bu anlaşmanın koşulları iki yıl kısmen vc çekingence uygulandı. Anlaşma koşulları gerçek uygulamasını 1980 yılı başında açıklanan ve "24 Ocak Kararları" diye anılan bir dizi kararda buldu. Bu kararlarla geniş kesimlerin gerçek satınalma güçleri düşürüldü, faiz hadleri yükseltilip sonunda serbest bırakılınca tasarrufların kredi kurumlarına akması sağlandı; böylece tüketim daraltıldı. Bu ortam içinde en küçüklerden başlayarak büyük işletmelere doğru hemen tüm endüstri işletmeleri ürettiklerini, ticaret işletmeleri aldıklarını satamaz olup büyük stoklama maliyetleriyle karşı karşıya kaldılar. Mali yapıları zaten sağlıksız olan (az sermaye ve bunun birkaç katı krediyle çalışan) işletmeler ellerindeki kaynakları yeniden üretim sürecine sokamaz duruma düştüler. Bu badireyi atlatma umuduyla yük-

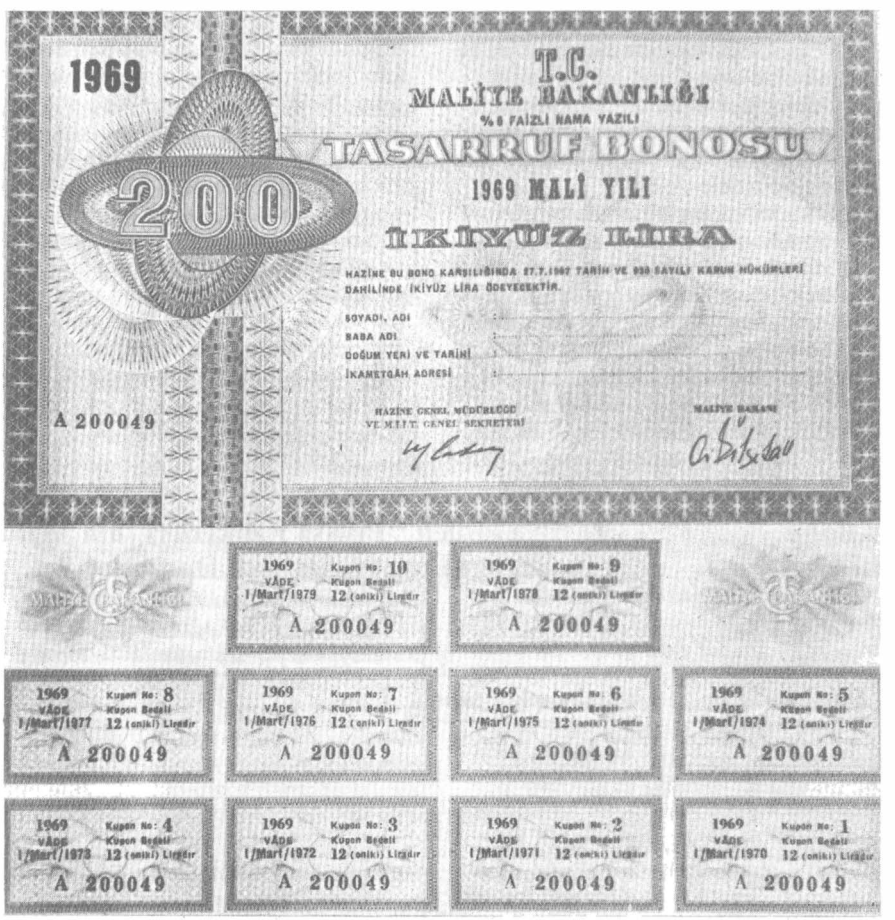

TASARRUF BONOSU YA DA "ZORAKİ TASARRUF": 5 Ocak 1961 tarihli yasayla ücretliler, gayrımenkul alıp satanlar, ticari kuruluşlar ve mirasçıların zorunlu olarak almaları öngörülen tasarruf bonoları on yıl vadeliydi. Bonoların yarıdan fazlası dar gelirli ücretlilere verilmişti. Sıkıntıya düşen ücretlilerin ellerindeki bonoları satmaya başlamaları 1960'lardaki banker furyasının önemli bir nedeni olmuştu.

sek maliyetli kredi kullanımına yöneldiler.

24 Ocak kararları bütünlüğü içinde her türlü kredi mevzuatı da güçleştirilmiş, sıkı para politikası ile kaynaklar daraltılıp kredi dağıtımı kısılmış, kredi faiz oranları da yükseltilmişti. Kredi maliyetinin -faizlerinin- yükseltilmesi kararının gerekçesi, resmi faiz oranlarının (banka kredileri faizlerinin) piyasa faiz oranları (banker kredileri faiz oranları) düzeyine yükseltilmesiydi.

Çünkü mevcut kredi faiz oranlarını sağlayabilmek için bankaların tasarruf mevduatlarına uyguladıkları faiz oranları enflasyon hızının oldukça altında kalıyor, tasarruf sahipleri de enflasyon hızının aldıkları faizlerden daha yüksek olduğunu gördükçe gelirlerini mala mülke yatırmaya yöneliyorlardı. Bu durum kısır bir döngü yaratıyordu: Düşük faizli banka kredisiyle, enflasyon ortamında işletme kurup genişletmek oldukça kârlıydı, ama artık bankalarda tasarruf birikimi azalmaya, bankaların kredi kaynakları daralmaya başlamıştı; banka kredisi bulmak güçleşmişti.

Tüketimin daralması sonucu stoklama maliyetleri çok büyüyen işletmeler giderek artan oranda işletme sermayesi ihtiyacı içine düştüler. Bu nedenle stoklarının hiç değilse bir bölümünü eritip nakit yaratabilmek için -daha düşük faizle, selektif kredi sistemiyle, desteklenen, özendirilen- ihracat yolunu denediler. Ama bu yolla da gerek duydukları işletme sermayesini sağlayamayınca, piyasanın canlanacağı döneme dek dayanabilmek umuduyla yüksek faizli kredi kullanmaya başladılar.

Bankerliğin Altın Devri Başlıyor: Türk Ticaret Yasası'yla, sermaye şirketleri alacaklılarına karşı sermayeleri ve varlıklarıyla sorumlu olduklarından, bu tür şirket sahipleri işletmelerinde düşük oranda öz kaynak, daha çok oranda kredi kullanmak yolunu seçmişlerdi. Bu nedenle hemen tümünün kredi limitleri dolmuştu. Oysa bankalar, yasal koşullar gereği, ancak geri ödeme şansı yüksek firmalara kredi açabiliyorlardı. Holding bankalarıysa, topladıkları mevduatı kendi gruplarının firmalarının finansmanına tahsis ediyor, diğer işletmelerin kredi taleplerini karşılamaya yanaşmıyordu. Bu durumda bankalardan kredi alamaz duruma düşmüş, batma olasılığı yüksek endüstri ve ticaret işletmeleri,daha yüksek faiz oranlarına razı olarak banker kredilerine yöneldiler.

Hem sermaye piyasası, hem gayrıresmi para-kredi piyasası bankerleri, bu riski yüksek-faizi yüksek kredileri dağıtabilmek için devletçe serbest bırakılan bir tür mevduat toplama yoluna gittiler. Ekonomi ve iş yaşamının hemen her alanını yeni yasalarla ve kararnamelerle düzenleyen devletin bu alandaki gelişmelere kayıtsız kalması ve yasal düzenlemeleri geciktirmesi bankerlik kesiminin düzensiz bir yapıda gelişmesine yol açtı.

İşte bu ortam içinde gerek sermaye piyasasında, gerekse banka sektörü dışındaki para piyasasında bankerlik sektörü başdöndürücü bir gelişme gösterdi.

1 Temmuz Bankacılığının Etkileri: 1 Temmuz 1980'de hükümet 24 Ocak kararları doğrultusunda önemli bir adım daha attı, yeni bir "Bankalar Kararnamesi" yayınladı. Bu kararnameyle banka faizleri üzerindeki devlet denetimini kaldırdığını, bu konuda bankalara özerklik tanıdığını duyurdu. Yine aynı kararnameye dayanarak, bankalar sırdaş hesap açabilecek -hesap sahibinin kimliğini yasal ve mali denetim karşısında gizli tutabilecek-, bir tür kısa vadeli tahvil niteliğinde olan "İsimsiz Mevduat Sertifikası" çıkarıp serbest dolaşıma sokabilecekti. Bu iki yeni tasarruf toplama yönteminden ilki kaynağı belli olmayan ve bu nedenle de piyasaya giremeyen bir sektör haline gelmiş bulunan kaçakçılık piyasasında oluşan "kara para"yı bankalara çekip ekonomi için kaynak yaratmaya yönelikti. İkinci yöntemse, yine aynı amaçla devreye sokulmasına karşın tasarruf sahibinin tek başına katlanmak istemeyeceği bir vadeli kaynak yaratıp birkaç tasarruf sahibinin bu vadeyi bölüş-

Tablo: 1

Piyasa Bankerlerine Çek-Bono Karşılığı Yatırılan Tasarruflar (1)

Tasarruf Grubu	Tasarruf sahibi sayısı	Tasarruf sahipleri içindeki oranı (%)
100.000 TL'den az	37.000 kişi	23.9
100.001- 200.000 TL arası	60.000 kişi	38.7
200.001-300.000 TL arası	7.000 kişi	4.5
300.001-5.000.000 TL arası	50.500 kişi	32.6
5.000.000 TL'den çok	500 kişi	0.3
TOPLAM	**155.000 kişi**	**100.0**

(1) Tasarruflara % 12'ye kadar varan aylık net faiz ödeyen "piyasa bankerleri" topladıkları paralar karşılığında tasarruf sahiplerine kendi çeklerini veya bonolarını veriyorlardı.

Tablo: 2

Tasfiye Edilen "Piyasa Bankerleri"nin Mal Varlığı-Borç ve Alacaklı Durumları

	Mal varlıkları Borçlarını Karşılayanlar	Karşılamayanlar	Toplam
Piyasa bankeri sayısı	66	165	231
Alacaklı tasarruf sahibi sayısı	37.000	118.000	155.000
Tasarruf sahiplerinin mevduat ve faiz alacakları toplamı	18 milyar TL.	37 milyar TL.	55 milyar TL.

Kaynak: 8 Ağustos 1983 tarihli Güneş ve 9 Ağustos 1983 tarihli Milliyet gazetelerinin "Bankerzedeler Yasa Tasarısı"nın kabulü sırasındaki yayınlarına göre düzenlenmiştir.

mesini, böylece vadesiz tasarrufları vadeli tasarrufa dönüştürmeyi amaçlayan sermaye piyasasında serbest dolaşacak kısa vadeli bir tahvil niteliğine büründü.

"Sırdaş Hesap" kısa sürede önemli bir toplama yükselerek amacına ulaştıysa da, "İsimsiz Mevduat Sertifikaları" kararname sonrasında bankaların bir araya gelerek belirlediği faiz hadlerinin bazı özel bankalarca aşılma aracı olarak kullanıldı. Bankalar, tıpkı anonim şirketler ve holdinglerin tahvil ihraçlarında olduğu gibi, çıkardıkları İsimsiz Mevduat Sertifikaları'nı sermaye piyasası bankerlerine devredip sattırarak sertifikalar üzerinde yazılı olandan daha fazla faiz vermeye yöneldiler. Bu durum, bankalar arasında uzun süren tartışmalara, anlaşmazlıklara, karşılıklı suçlamalara neden oldu. Daha ilerde belirteceğimiz gibi, birçok bankanın sarsıntı geçirmesine ve el değiştirmesine de yol açtı.

Tasarruflar Nerelere Gitti?: Büyük bankerler, hükümetin para-kredi politikaları nedeniyle, daha çok tasarruf toplayabilmek için kendileriyle işbirliği yapan "Holding Bankaları" ve büyük kredi ihtiyacı içindeki anonim şirket grupları - holdingler- ile çalışıp tasarruf sahiplerine en çok % 60 faiz ödüyorlardı. Bu tür bankerleri üç grupta toplamak mümkündür:

1. Bağımsız bankerlik kuruluşları: Bunlar daha önceden de -gayrıresmi- sermaye piyasasında faaliyet gösteren ve dönemin özelliklerinden yararlanarak hızla büyümüş olan kuruluşlardı. Kastelli kuruluşları olan "Banker Kastelli" "Mentaş" ve "Bimtaş" gibi.

2. Bankaların, "Bankalar Yasası" çerçevesinde yapamadıkları işlemleri yürütebilmek için kurdukları kuruluşlar: Bunların ilki, 1976 yılında onüç banka (Türkiye İş Bankası, Yapı Kredi Bankası, Türkiye Sınai Kredi Bankası, Akbank, Şekerbank, Türk Ticaret Bankası, Pamukbank, Garanti Bankası, Osmanlı Bankası, Eskişehir Bankası, İstanbul Bankası, Türkiye İmar Bankası, Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası) tarafından kurulan ve 1980 Ağustosu'nda menkul kıymet alım-satımına başlayan "Yatırım-Finansman AŞ"dir. Hisarbank'ın "Ekoyatırım"ı da bu grup bankerlerdendir.

3. Bankası bulunmayan ve banka kurma izni alamayan holdinglerin bankerlik kuruluşları: Bu grubun en önemli örneği, Transtürk Holding ve Profilo Holding'in "Meban Menkul Değerler Bankerlik ve Finansman AŞ"dir. Eczacıbaşı Holding de "Eczacıbaşı Yatırım Holding Ortaklığı AŞ"yi kurmuştu.

Sözkonusu büyük bankerlik kuruluşlarının ortak özelliği, tasarruf sahiplerinden topladıkları tasarruflar karşılığında büyük holdinglerin, anonim şirketlerin çıkardığı tahvilleri ve bankaların isimsiz mevduat sertifikalarını satmış olmalarıdır. Bir başka deyişle, bu kuruluşların topladığı kaynaklar, büyük grupların finansmanında kullanılmıştır. Bu tür bankerler sermaye piyasası bankerleridir.

Küçük bankerler ise tasarruf sahibine daha az garanti veriyor, ama daha yüksek, % 140'a varan, faiz ödüyorlardı. Topladıkları tasarruf karşılığında genellikle kendi özel çeklerini, borç senetlerini dağıtıyorlardı. Banka sektörü dışındaki para piyasasında çalışan bu kuruluşları da üç grupta toplayabiliriz:

1. Daha önce orta büyüklükte endüstri, ticaret, müteahhitlik işletmeleri olup banka veya banker kredilerinden daha ucuz olduğu için doğrudan tasarruf sahibinden kaynak toplamak amacıyla bankerlik kuranlar. Örneğin Ankara'da bir müteahhitlik firmasınca kurulmuş bulunan Anka Bankerlik.

2. Kamuoyunun bankerlik kuruluşlarına büyük ilgi gösterdiğini gözleyerek bu yolla kaynak yaratıp kendileri endüstri, ticaret işletmeleri kurmak arzusuyla bankerlik yapanlar. Bu gruba örnek olarak, ihracat ve iç spekülasyon faaliyetlerine giren Yağmur Ticaret verilebilir.

3. Bankalardan kredi alma olanağı kalmamış bulunan ve batmak üzere olan - marjinal- işletmelere yüksek faizlerle kredi veren bankerler.

Eylül 1981'e dek bankerlik yapabilmek için 450 liralık bir tescil harcı ve birkaç evrak gerektiren basit bir tescil işlemi yeterliydi. Bu durum hem yukarda saydığımız kuruluşların yetkisiz - yetersiz kişilerce açılabilmesine, hem de kişisel servet edinmek ve tatlı hayat sürmek isteyen -dolandırıcı eğilimli- kişilere olanak tanıyordu.

24 Ocak 1980'den sonra uygulanan deflasyonist tedbirler sonucu birçok işletme iflas etti. Hemen hepsi, ikinci grup bankerlerin müşterileri olarak belirtilen marjinal firmalardı. Faizleri ve vadesi gelen anaparaları geri ödemeyi aksatıp sonunda hiç ödeyemez olunca, kredi aldıkları bankerler de tasarruf sahiplerine faiz ve anapara ödemelerini aksatmaya baş-

"TERCİH TASARRUF SAHİBİNİN... YÜKSEK GELİR- AZ GÜVENCE İSTEYEN, PARASINI BANKERE YATIRSIN": 24 Ocak ve 1 Temmuz kararlarının yaratıcısı ve uygulayıcısı olarak tanınan Turgut Özal, Ulusu hükümetindeki başbakan yardımcılığı döneminde sık sık dile getirdiği bu görüşünü Federal Almanya ziyaretinde kendisiyle yapılan televizyon görüşmesinde de belirtmişti. Yurtdışındaki işçilerimiz, bankerlerin en gözde müşterilerindendi.

BANKERLER YÜKSELİYOR: "24 Ocak Devri"nin simgesi haline gelenlerden Banker Kastelli (Cevher Özden), mevduat sıralamasında en büyük on bankanın ardında yer alıyordu. Büyük özel sektör gruplarıyla işbirliği yapan Kastelli, orta-öğrenimini bile tamamlamadığı halde çeşitli iktisat ve işletme fakültelerince ders ve konferans vermek üzere çağırılıyordu. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi de Kastelli'nin ders verdiği yüksek öğrenim kurumlarındandı.

ladı. Hükümetin kredi politikalarını uygulamasını da yükselttikleri faizlerle güçleştirdiklerinden, 4 Eylül 1981'de Bakanlar Kurulu ödünç para verme yasa tasarısını görüşerek bu kesimin düzenlenmesine başladı.

Bankerlik Sektörünün Çöküşü: Bu yasaya ilişkin 15 Eylül 1981 tarihli tebliğ ve 18 Eylül 1981 Kararnamesi, bankerlik kuruluşlarını ve faaliyetlerini düzenleyen bazı hükümler getiriyor, bankerleri yalnızca taşınır değer (menkul kıymet) alım satımı yapan "borsa bankerleri" ve ödünç para veren "piyasa bankerleri" diye iki gruba ayırıyordu. 20 Eylül 1981'de piyasa bankerlerinin duyuru ve reklam yapmaları yasaklandı. Bu yasak, doğal olarak, bu tür bankerlerin tasarruf sahiplerinden yeni kaynak sağlayamamalarına yol açtı. Bankerlerin Maliye Bakanlığı'nca denetlenmelerine de ancak bu tarihlerde başlandı. Bankerlik faaliyetlerini düzenlemek amacıyla, Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Yasası'nda 3 Ekim 1981'de değişiklik yapıldı. 23 Aralık 1981 tarihli tebliğle bankerlik için asgari ödenmiş sermaye ve yedek akçe toplamının 200 milyon lira olması öngörüldü. Birçok banker bu sınırlamalardan etkilendi. 26 Aralık 1981'de, dönemin Maliye Bakanı Erdem'in *"Halk kumar oynamıştır"* şeklindeki demecinin ardından başgösteren panik, yukarıda belirtilen ikinci tür -küçük- bankerlerin batmasını hızlandırdı. 198'i Ankara'da 60 kadarı İstanbul, İzmir, Adana ve Antalya'da kurulu 250 kadar banker, Aralık 1981 - Nisan 1982 arasında battı. Birçok bankerin müşterilerince dövüldüğü, bürosunun tasarruf sahiplerince talan edildiği haberleri, bankerini öldüren tasarruf sahipleri, tasarruf sahiplerini öldüren banker haberleri bu dönemde gazetelerin manşetlerine çıktı. 24 Aralık 1981 tarihli gazetelerde yayınlanan rakamlara göre, o güne dek bankerlerden 2'si ölmüş, 10'u kaçmış, 5'i gözaltına alınmış, 5'i tutuklanmış, 12'sinin iflasına karar verilmişti.

Küçük bankerler, tasfiyelerine karar verilen güne dek olan faiz borçlarıyla birlikte, toplam iki yüz bini bulan tasarruf sahibine 75 milyar lira kadar borçluydular. Duruma ancak yoğun işletme iflaslarının ardından ve saptadığı kredi politikalarını bankerlerin yüksek faiz uygulamaları yüzünden tam yürürlüğe sokamaması üzerine müdahale eden devlet, faaliyetlerine son döneme dek hiçbir yasal çerçeve ve kayıt getirmediği artık iflasları başlayan küçük bankerleri böylece tasfiye etti. Onların alacaklarının toplanıp servetleri paraya çevrilerek borçlarının ödenmesi amacıyla tasfiye kurulları kurdu. Bu amaçla 7 Temmuz 1982'de "Bankerzedeler Kararnamesi" diye anılan bir kararname hazırlandı.

11 Ağustos 1983'te de Bankerzedeler Yasası çıkarıldı. Danışma Meclisi, daha önce Maliye Bakanlığı'nın hazırladığı tasarıyı değiştirip bankerzedelere ödenecek alacaklarının 300.000 liraya çıkarılmasını, paranın bir devlet bankasına % 35 faizle yatırılıp bir yıl sonra ödenmesini kabul etmişti. Ama Milli Güvenlik Konseyi'nde bu değişiklik reddedildi, bankerzedelere 200.000'er lira ödenmesi ve ödeme planının Maliye Bakanlığı'nca hazırlanması kararlaştırıldı.

Büyükler Küçükleri İzledi: Holdingler ve bankalarla işbirliği yapan ve daha sağlam güvence, daha az faiz veren birinci grup bankerler (borsa bankerleri), küçük ban-

Tablo: 3

1980 Yılı Reklam Harcamaları
(Sektörler ve Medyalara Göre)

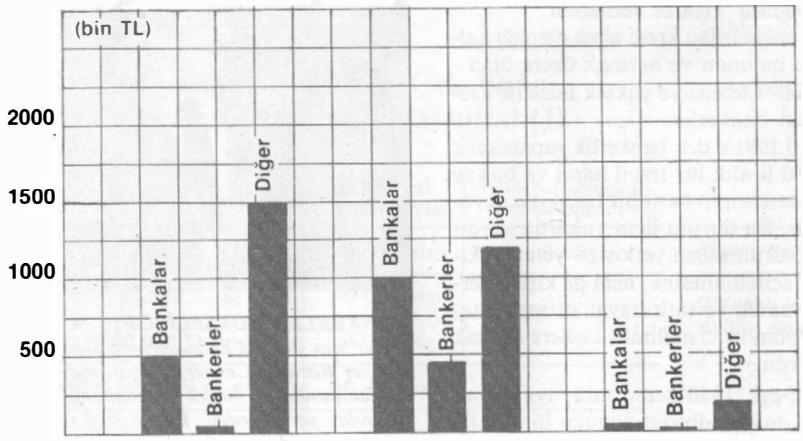

	TV	BASIN	RADYO
TOPLAM	2 083 294 bin TL	2 588 242 bin TL	265 857 bin TL

Kaynak: PEVA Reklam Araştırmaları, 1981

Tablo 4

Medyalara Göre Banka ve Banker Reklamlarında Değişim

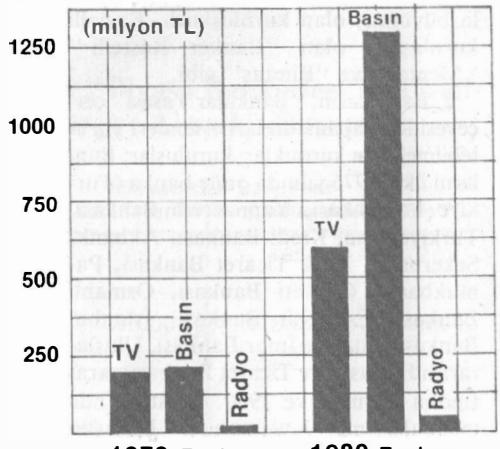

	1979 Toplam Harcaması	1980 Toplam Harcaması
TOPLAM	434,2 milyon TL	2 032,2 milyon TL

kerleri izledi. Ekonomideki büyük daralmadan büyük sermaye çevreleri de etkilenmiş, bankalardan aldıkları krediler ve bankerler aracılığıyla çıkardıkları tahvillerin, çok yüksek olan reel faizlerini ve ana paralarını ödemekte büyük güçlüklerle karşılaşmışlardı. Bu durum, öncelikle, tasarruf sahipleri istediği an aldıkları tahvil ve mevduat sertifikalarının geri alınıp paralarının ödeneceğini taahhüt eden birinci grup bankerlerin batmasına; sonra da birçok büyük şirketin ve hatta grubun el değiştirmesine yol açtı.

Bu durumun en tipik örneği, dönemin sembolü haline gelmiş olan Banker Kastelli'nin, 22 Haziran 1982'de, Hisarbank'ın gereken 15 milyon lirayı ödememesi sonucu, bir gün içinde çökmesi, Banker Kastelli'nin -Cevher Özden'inyurt dışına kaçması ve hesaplarına devletçe el konmasıdır. Bimtaş, Mentaş ve Banker Kastelli'den oluşan Banker Kastelli kuruluşları, hesaplarına el konuluncaya dek, büyük çoğunluğu holding bankalarına ve büyük holdinglere ait 130 milyar liralık "taşınır değer" -isimsiz mevduat sertifikası ve tahvil- satmıştı. Bunun 90 milyar lirasını isimsiz banka mevduat sertifikaları oluşturuyordu. "Kastelli Olayı" Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'ın, Maliye Bakanı Kaya Erdem'in, İmar ve İskan Bakanı Şerif Tüten'in istifalarına neden oldu. Olay, bankalar kesimini de etkiledi. "Kastelli Şoku"nu atlatabilmek için sıkı para politikasını terketmek zorunda kalan hükümet, bankaları desteklemek için piyasadaki para hacmini % 30 artırdı. Bu sarsıntıdan en çok etkilenen Has Holding'e bağlı İstanbul Bankası ve Kozanoğlu-Çavuşoğlu Holding'e bağlı Hisarbank iflasın eşiğine geldiler. Bankalararası kararlara aykırı davranışlarının da etkisiyle bu bankaların yönetimine Maliye Bakanlığı el koydu. 27 Ağustos 1982 tarihli bir kararnameyle de, bankerler aracılığıyla tahvil satan 54 şirketin faiz ve anaparalarının ödenmesiyle sekiz banka görevlendirildi.

Kastelli'yi öbür büyük bankerler izledi. Birbiri ardına ödeme güçlüğü içine düştüklerini açıklayıp devletten destek isteyen bankerlik kuruluşları da tasfiye kapsamına alındı. 19 Eylül 1982'de, tahvil ve mevduat sertifikalarının anapara ve faiz ödemelerini karşılayabilmek amacıyla banka kaynaklarından kesilecek fonlarla "Menkul Kıymet Tanzim Fonu" kurulması kararlaştırıldı ve fonun yönetimi Sermaye Piyasası Kurulu'na verildi.

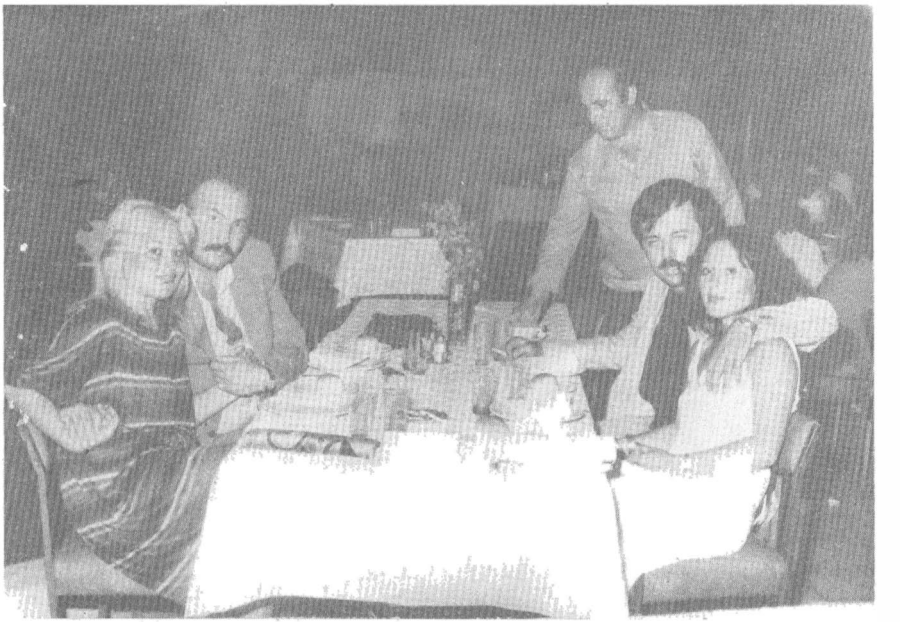

BANKERLER EĞLENİYOR: Sermaye ve para-kredi piyasalarıyla ilgili sınırlı mevzuat da uygulanmayınca 24 Ocak sonrasında bankerliğe başlayanlar çoğaldı. Banker olabilmek için birkaç belge ve 450 lira harçla ticari sicile kaydolmak yetiyordu. Bundan sonra özel çek ve bonolarla milyarlarca lira mevduat toplanabiliyor, bankerler için "tatlı hayat" başlıyordu. Kadın arkadaşlarıyla eğlenen İzmirli "Banker Avşar" Ayhan Avşar ve Orhan Avşar için de durum böyleydi. Ayhan Avşar, fotoğrafının çekilmesinden iki hafta sonra yüz milyon lirayla yurt dışına kaçtı.

Kayıp banker Ayhan Avşar

100 milyonla kaybolan bankerin kasasından bir gül çıktı

HÜRRİYET: 22 Aralık 1981

Meban-Transtürk Kurtarma Operasyonu: Bankasız holdinglerden Transtürk Holding, bağlı firmalarının kredi gereksinmesini karşılayabilmek için, Profilo Holding'le birlikte MEBAN Menkul Değerler Bankerlik ve Finansman AŞ'yi kurmuştu. Meban, uzunca bir süre piyasanın sağlam, güvenilir ve bilimsel çalışan bankerlik kuruluşu olarak tanınıp çalışmalarını sürdürdü, bağlı olduğu grupların kendi gereksinmelerini oldukça düşük maliyetlerle karşıladı. Bu arada, sermaye piyasasının düzenlenebilmesi için gereken ortamın hazırlanmasına, kurduğu SPAM (Sermaye Piyasası Araştırma Merkezi) nin çalışmalarıyla önemli katkılarda bulundu.

Ama yukarıda anlatılan süreç Meban'ı sarstı. Kastelli olayının ardından, Meban da, daha önce verdiği tahvilleri tasarruf sahiplerinin istediği anda geri alabileceğini taahhüt ettiğinden, panik içindeki müşterilerinin hücumuna uğradı. Sonunda 1 Ağustos 1982'de Maliye Bakanlığı'ndan "kurtarılmasını" istedi. Maliye Bakanlığı, Meban'ın ödemelerini 15 Eylül 1982'ye dek durdurdu. Böylece Meban'ın tasfiye süreci başladı. Sattığı mevduat sertifikalarını bankalar aracılığıyla devletten kredi sağlayarak geri aldı. Trans-

"HALK KUMAR OYNAMIŞTIR!": Eylül 1980'de kurulan ve 24 Ocak-1 Temmuz kararlarını sürdüreceğini açıklayan ilk Bülent Ulusu hükümetinde Maliye Bakanı, Kaya Erdem'di. 26 Aralık 1981'e dek bankerler ve bankerlere yatırılan tasarruflar konusunda açıklama yapmaktan kaçınan ve banker faaliyetlerine göz yuman Erdem, 26 Aralık'ta "Halk kumar oynamıştır" dedi. Bundan sonra halk arasında doğan panik "piyasa bankerlerinin" batışını hızlandırdı.

türk grubunun tahvillerini geri alabilmesi için de holdinge bağlı firmalar tüm varlıklarını ipotek ettirdiler.

Meban'dan alacaklı olan kimse kalmamış, ama Transtürk grubu hiçbir zaman ödeyemeyeceği yüksek maliyetli kredilerin yükü altına girmişti. Temmuz 1983'te holding sahiplerinden Faruk Süren'in yaptığı açıklamaya göre grup, alacaklı bankalara % 80-90 faiz ödüyordu. Bu sürecin kaçınılmaz sonucu ya holdingin alacaklılarının eline geçmesi, ya da birtakım müdahalelerle, Güney Sanayi ve Asil Çelik örneklerinde olduğu gibi, Maliye Bakanlığı'nca "kurtarılması"ydı.

Maliye Bakanlığı ikinci yolu seçti. 1983 Nisanı'nda başlayan çalışmalar, Temmuz ayında Maliye Bakanı Adnan Başer Kafaoğlu'nca 112 alacaklı bankaya Transtürk'ten anapara ve faiz alacaklarını erteleme ve ek taze kaynak yaratmalarının istenmesiyle somutlanan bir formülasyona ulaştı.

Ama Sabancı Holding'in Akbank ve Çukurova Holding'in Yapı ve Kredi Bankası, Pamukbank, Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası, Kafaoğlu'nun önerisini reddedince Transtürk'ün bu bankalarla ayrı ayrı görüşüp anlaşması, öbür bankalarla sonradan topluca protokol imzalaması kararlaştırıldı.

24 Ağustos 1983'de bankalarla anlaşma sağlandı. Buna göre bankalar taze kaynak vermeyecek, 17.5 milyar liralık alacaklarının 12 milyarını 2 yılı ödemesiz ve faizsiz olmak üzere 6 yılda sekiz taksitte ve düşük faizle ödenmesi için konsolide edeceklerdi. 5.5 milyar liralık alacakları ise ya Transtürk'ün alacak senetleri veya teminat mektupları karşılığında verildiğinden, vadesi geldiğinde üçüncü kişilere başvurulacaktı. Grubun Tanzim Fonu'na olan 7 milyarlık borcu için de Maliye Bakanlığı ile anlaşması öngörüldü.

Bankere para kaptıran adam intihar etti!

● Kahvehanesini satarak eline geçen bütün parayı Banker Atalay'a yatıran kahveci İsmail Mertoğlu sabah karısına ve çocuklarına veda edip, tabancasını şakağına dayayarak tetiği çekti. (Yazısı 3.sayfada)

GÜNAYDIN: 28 Aralık 1981

Tablo: 5

Mal ve Hizmet Gruplarına Göre 1980 ve 1981 Eylül Ayı Reklam Harcamaları Karşılaştırılması

(Bin TL.)

Mal ve Hizmet Grubu	Eylül 1980	Eylül 1981	Artış (%)	Payı (%)
Tahvil, hisse senedi	48013,3	313431,5	552,8	42,4
Bankalar	79064,2	222896,0	181,9	30,2
Vefat	18126,0	25010,8	38,0	3,4
Deterjan-Temizlik md.	4999,2	19622,1	292,5	2,6
Diğer	89715,2	151000,0	168,3	21,4
TOPLAM	239917,9	731960,4	305,1	100,0

Kaynak: PEVA Reklam Araştırmaları Raporu Eylül 1981

Kastelli'nin Mevduat Sertifikalarını Pazarladığı Bankalar

Yapı ve Kredi Bankası *(Çukurova Grubu)*
Pamukbank *(Çukurova Grubu)*
Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası *(Çukurova Grubu)*
İstanbul Bankası *(Has Holding)*
Hisarbank *(Kozanoğlu-Çavuşoğlu Grubu)*
Garanti Bankası *(Koç Grubu)*
Türkiye İmar Bankası *(Doğuş Holding)*
Anadolu Bankası *(Devlet Bankası)*
Vakıflar Bankası *(Devlet Bankası)*

Kastelli'nin Tahvil ve Hisse Senetlerini Sattığı Holdingler

Koç Grubu
Sabancı Grubu
Çukurova Grubu
Has Grubu
Anadolu Endüstri ve Ticaret Grubu

BANKERZEDELER YALNIZ İKİNCİ MAAŞTAN DEĞİL, TASARRUFLARINDAN DA OLDULAR: Satınalma güçleri hızla düşen dar gelirliler emekli ikramiyelerini, bileziklerini, küpelerini aylık ek gelir sağlayabilmek için bankerlere yatırdılar. Bankerlerin çöküşünden en çok etkilenenler de onlar oldu: Kimi kalp krizinden öldü, kimi intihar etti; kimi banker bürolarını yağmaladı, kimi bankerini dövdü, öldürdü. Kastelli ve Mentaş alacaklıları gibi yüzbinlercesi, bankerzedelere bir yıl içinde iki yüz bin lira verilmesini öngören 11 Ağustos 1983 Bankerzedeler Yasası'nın çıkmasını yirmi ay bekleyeceklerdi.

Ekoyatırım-Hisarbank-Kozanoğlu/Çavuşoğlu Grubu: Kastelli olayındansonra toparlanamadığı ve Maliye Bakanlığı'nca yönetimine el konduğu açıklanan Hisarbank ve grubun bankerlik kuruluşu Ekoyatırım ile birlikte, 24 Ocak Kararları sonrası hızla büyüyen Kozanoğlu-Çavuşoğlu Grubu da borçlarını ödeyemez, işletmelerini yürütemez duruma düştü. Hisarbank,Kastelli ve Ekoyatırım nedeniyle Merkez Bankası'ndan 32 milyar lira borç almıştı. Sonuçta grup, yurt dışında müteahhitlik hizmetleri yapan kuruluşu dışında 47 şirketinin hisse senetlerini Maliye Bakanlığı denetimindeki Hisarbank'a devretti. Güneş gazetesindeki % 60 hissesini de ek teminat olarak gösterdi.

Bankerlerin Altın Devri Sonunda Durum

Bankerliğin 24 Ocak 1980'le başlayıp iki yıl süren son altın devri,iki yüz elliyi aşkın bankerlik kuruluşunun ya iflas etmesi, ya da iflasından önce tasfiye edilmesi ile son buldu. Böylece, yaklaşık iki buçuk milyon kişiyi tasarruf sahibi ola-

rak ilgilendiren ve toplam dört yüz milyar liraya ulaşan bir tasarrufa aracılık eden bankerler tarihe karıştı.

Yalnızca, kendilerini "Borsa Bankeri" olarak tescil ettiren ve bağlı oldukları grupların büyük bankalarının desteğiyle "banker panikleri"nden kurtulan Çukurova Grubu'nun Genborsa, Koç Grubu'nun Koç Yatırım Pazarlama AŞ, on üç büyük bankanın kurduğu Yatırım-Finansman AŞ ve Eczacıbaşı Yatırım Holding Ortaklığı AŞ gibi kuruluşlar varlıklarını sürdürebildiler.

Bankerliğin son dönemini özetlerken mutlaka belirtilmesi gereken bir nokta da, tasarruf sahiplerinin "taşınır değerlere -tahvil ve tahvil benzeri isimsiz mevduat sertifikalarına- yatırım yapmayı" büyük bir çoğunlukla, asla düşünmemiş olmasıdır. Bu durum, büyük bankerler -borsa bankerleri- düzeyinde de geçerlidir. Tasarruf sahiplerinin çok büyük bir çoğunluğu, şu ya da bu şirketin tahviline yatırım yapmış olmaktan değil, parasını şu ya da bu banka yerine, şu ya da bu bankere, yüzde bu kadar faizle yatırdığından söz etmiştir. Böylece, tasarruf sahipleri bilmeden, anlamadan, kuralları belirlenmemiş, düzenlenmemiş, bir sermaye piyasasının kendiliğinden hızla oluşup gelişmesine hizmet etmiş; böyle bir piyasada taşınır değerlere yatırım yapmanın bir risk de taşıyabileceğini, parasının batabileceğini düşünmemiş; bu tür olaylarla karşılaştığında da neye uğradığını şaşırmıştır ●

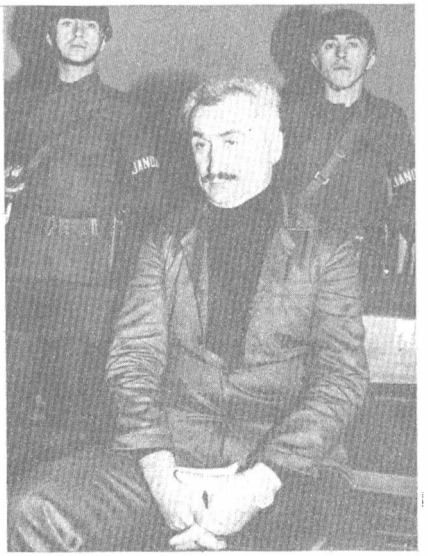

BANKERLER YARGILANIYOR: İki yıl süren "Altın Çağ" kimi bankerler için intihar veya öldürülme, kimileri için yurt dışına kaçış, kimileri için de yargılanmayla bitti. Banker Kastelli de önce İsviçre'ye kaçtı. Dört ay sonra Tunus'ta yakalandı. Kasım 1982'de Türkiye'ye getirilip yargılandı. Yedi ay tutuklu kaldı.

Bir bankeri hastanelik ettiler

Parasını alamayan mühendisin fena halde dövdüğü İzmirli Banker Veysi'nin durumu ağır

Banker Veysi, dayak olayından önce adliyeden çıkarken...

İzmir'de "Çukopa" adıyla bankerlik yapan Veysi Gün daha önce bir müşterisine karşılıksız çek verdiği iddiasıyla gözaltına alınmış, daha sonra ise serbest bırakılmıştı. Fotoğrafta Banker Veysi dayak olayından önce İzmir adliyesinden çıkarken görülüyor.

● Çukopa adı altında faaliyet gösteren bankerin, bir milyon lirasını geri isteyen Garip Ulu dağ isimli müşterisine "Çek" vermeyi teklif ettiği, bunun kabul edilmemesi üzerine aralarında tartışma çıktığı belirtildi.

(Yazısı 4.Sayfada)

Batan kaçan ve ölen bankerler

Ölen bankerler

- Banker Servet Acar (İntihar etti)
- Akçora Ticaret (Gürsoy Akçora)

Kaçanlar

- Nesil Turizm (Orhan Alaattin Akatay)
- Banker Yalçın (Yalçın Doğan)
- Banker Piyale(Ekber Güngör)
- Banker Erdoğan (Zühtü Erdoğan)
- Hitit Ticaret (İhsan Bayat)
- Yurdum Ticaret (Ayhan Avşar)
- Napa Ticaret (İsmail Kahraman)
- Banker Nihal Güngör
- Banker Müjde (Hanefi Aslan)

Gözaltındakiler

- Mes-Ga Ticaret (Selahattin Buke)
- Banker Şehirlioğlu (Oğuz Şehirlioğlu)
- Banker Muhittin Ercan
- Banker Mustafa Dündar
- Banker Mete Baran

Hapistekiler

- Banker Nusret (Nusret Kuca)
- Simtaş (Fatih Çağatay)
- Gurpınar Ticaret (Semiramis Gurpınar)
- Gelişim Ticaret (Muharrem Aşık)
- Banker Sürmeli (Atilla Sürmeli)

Batanlar

- Mulazımoğlu Ticaret (Cemal Mulazımoğlu)
- Güneş Ticaret (Ahmet Öneş)
- Banker Karaca (Haluk Karaca)
- Sonmez Ticaret (Mehmet Sonmez)
- Banker Orhan Akatay
- Borsan Bankerlik
- Banker Namık Özkardeşler
- Banker Nebil Igus
- Banker Cengiz (Osman Batıkoğlu)
- Yücer Ticaret (Mustafa Yücer)
- Banker Zekeriya Kendirci
- Banker Şafak

GÜNAYDIN: 24 Aralık 1981

"Banker"ler Nasıl Çalıştı? Kim, Ne Kadar Kazandı?

Anonim şirket tahvillerinin faiz oranları ve vadeleri devletçe belirlendiğinden tasarruf sahiplerine yeterince uygun gelmediği için şirketler, çıkardıkları tahvilleri kısa sürede satamıyor, amaçladıkları taze kaynağı elde edemiyorlardı.

İşte bu noktada devreye bankerler girdi. Bankerler, kurulu bir sermaye piyasasının bulunmadığı ülkede tahvillerin dolaşımını sağlayarak başta belirlenen vadeyi tasarruf sahipleri için kısaltıp, tahvil faizlerini de yükseltebiliyorlardı.

Bir örnekle bu konuyu açıklayalım:

Uzun vadeli kredi gereksinimi içindeki (A) Anonim Şirketi, tümü altı yıl sonra ödenmek üzere, yıl sonu ödemeli % 21 faizli 100 milyon liralık tahvil çıkarır. Bunları Banker (B) % 40 indirimle ve tutarın beşte birini peşin, kalanını üçer aylık dört taksitte ödemek üzere (A) A.Ş.'den satın alır. Aldığı tahvilleri, tasarruf sahiplerine, yıl sonu ödemeli % 36 faizle ve on ay içinde eşit miktarlarda satar. Sözkonusu altı yıllık dönemde yıllık enflasyon oranının % 24 olduğunu varsayalım.

Bu durumda tarafların kazançları şöyledir:

(A) Anonim Şirketinin:

(+) Banker B'den aldığı peşin 12 milyon TL ve üçer ayda bir aldığı 12'şer milyon TL'nin (toplam 60 milyon TL) % 24 yıllık enflasyon oranı gözönüne alındığında tahvillerin ilk yılı sonundaki reel değeri:
67.8 milyon TL.

(-) Tahvillerin birinci yıl faizi (A'nın B'ye ödediği):
21 milyon TL.

(=) Birinci yıl sonunda, ihraç ettiği tahviller karşılığı elde ettiği net kaynak:
46.8 milyon TL.

(+) Bu kaynağın, yıllık % 24 enflasyon oranına göre, tahvillerin geri ödenme tarihindeki değeri:
46.8 milyon × 2.932 = 137.217.600.-TL

(-) Geri ödeme tarihi değeriyle, her yıl ödenen 21 milyon TL faizler toplamı:
21 milyon × 8.048 = 169.008.000.-TL

(-) Vade sonunda ana para ödemesi:
100.000.000.-TL

(=) Vade sonu değeriyle, (A) A.Ş.'nin ödemiş olduğu toplam net faiz tutarı:
131.790.400.-TL

Çıkardığı tahviller için, (A) A.Ş.'nin katlandığı beş yıllık reel faiz oranı:
131.790.400 TL + 137.217.600.-TL = % 96.04

Katlandığı yıllık reel faiz oranı:
% 96.04 : 5 = % 19.2

Yıllık % 24 enflasyon oranı gözönüne alınırsa (A) A.Ş.'nin katlandığı yıllık faiz oranı:
% 24 + % 19.2 = % 43.2

Aynı dönemde (A) A.Ş.'nin aynı vadeyle banka kredisi alması halinde ödemesi gereken yıllık faiz oranı % 55 olarak düşünülürse, (A)'nın tahvil ihracı, katlanacağı faiz oranını % 11.8 düşürmüştür.

Banker B'nin:

(+) On ay boyunca, her ay sattığı 10 milyon liralık tahvil karşılığında, % 24 enflasyon ortamında, birinci yıl sonu değeriyle topladığı para:
113.91 milyon TL.

(+) B'nin ilk yıl sonunda A'dan aldığı faiz:
21 milyon TL.

(-) Banker B'nin (A) A.Ş.'ye ödediği paranın ilk yıl sonu değeri:
67.8 milyon TL.

(-) Bu tahviller için tasarruf sahibine ilk yıl sonundaki değeriyle ödediği toplam faiz:
12.193 milyon TL.

(=) Birinci yıl sonunda B'nin sağladığı net kazanç:
54.917 milyon TL.

(+) Bu kazancın enflasyon ortamında, vade sonundaki değeri:
54.917 milyon × 2.932 = 161.016.644.-TL.

(+) B'nin A'dan her yıl aldığı 21 milyon TL faizin, enflasyon ortamında vade sonu değeri:
21 milyon × 8.048 = 169.008.000.- TL.

(-) B'nin vade sonuna dek tasarruf sahiplerine her yıl ödediği 36 milyon TL faizin % 24 enflasyon ortamında vade sonundaki toplam değeri:
36 milyon × 8.048 = 289.728.000.- TL

(=) Bankerin, vade sonu değeriyle, (A) A.Ş.'nin tahvil ihracına aracı olmaktan elde ettiği net kazanç:
40.296.644.- TL.

Tasarruf sahiplerinin:

(-) On ay boyunca her ay ödediği 10 milyon TL'nin, % 24 enflasyon ortamında birinci yıl sonu değeri:
113.910.000.- TL

(+) İlk yıl sonunda, % 36'dan, Banker B'den aldıkları faiz:
12.193.000.-TL.

(=) İlk yıl sonunda tahviller karşılığı yatırdığı net tasarruf:
101.717.000.-TL

(-) % 24 enflasyon ortamında, vade sonu değeriyle yatırdığı tasarruf:
101.717.000 × 2.932 = 298.234.244.- TL

(+) Vade sonunda A'dan aldığı anapara ödemesi:
100.000.000.- TL

(+) Her yıl B'den aldığı 36 milyon TL faizler toplamının % 24 enflasyon ortamında, vade sonu değeri:
36.000.000.- × 8.048 = 289.728.000.- TL

(=) Tasarruf sahiplerinin vade sonunda elde ettiği net kazanç:
91.493.756.- TL

Bu da, beş yıl için % 31, bir yıl için % 6,15 reel faiz -yıllık enflasyon oranının üstünde faiz- demektir.

Görüldüğü gibi, 24 Ocak Kararları sonrasında Türkiye'de işleyen bu sistemde gerçek faiz oranları, tahvil ihraç eden şirketle bunları pazarlayan banker arasındaki pazarlıkla belirlenmekteydi. Firmaların içinde bulunduğu büyük nakit darlığı, holding bankalarının ellerindeki kaynakları kendi gruplarına kullandırma eğilimi, firmaların, örnekte görüldüğü gibi oldukça yüksek faizlere-çaresiz- razı olmasını getiriyordu.

Bankerler, daha çok kazanabilmek için daha çok tasarruf toplamaya, daha çok tasarruf toplayabilmek için de daha yüksek faiz vermeye yöneldiler. Bu da, firmalarla pazarlıklarında oluşan faiz oranlarının yükselmesini getirdi.

Bankerlerin tasfiyesinden sonra, varılan nokta, bankerler eliyle pazarlanan tahvillerin vadeleri sonuna dek üzerlerinde yazılı olan faiz oranlarıyla geçerli olduğudur. Buradaki örneğimizde, Banker B'nin birinci yıl sonunda tasfiye edildiğini varsayarsak, (A) A.Ş.'nin tahvillerini ellerinde bulunduran tasarruf sahiplerinin artık bu tahvilleri rahatça geri verip anaparalarını almaları olanaksızdır. Bankere, tasarrufunu bir yıl için yatırabile-

ceğini söyleyen tasarruf sahibi, beş yıl daha ana parasını alamayacaktır. Ayrıca, bu süre içinde, bankerin kendisine vaad ettiği gibi % 36 değil, tahvillerin üzerinde yazılı olduğu gibi % 21 yıllık faiz alacaktır.

Banker B'nin, birinci yıl sonunda tasfiye edilmesi halinde, (A) AŞ'nin hesaplarında hiçbir değişiklik olmayacaktır. İlk yıl sonunda eline geçen net 46,8 milyon TL karşılığında hep aynı faiz ödemesini yapacak ve sonuçta yine vade sonu değeriyle 131.790.400.-TL faiz ödemiş olacak, katlanmış olduğu reel faiz oranı değişmeyecektir.

Banker B'ye gelince, ilk yıl sonunda elde etmiş olduğu 54.917 milyon TL net kazançtan sonra tasviye edildiği -faaliyetleri durdurulduğu- için, sonraki beş yılda her yıl A'dan 21 milyon lira alıp tasarruf sahiplerine aynı sürede her yıl 36 milyon lira ödemeyecektir. Böylece, ilk yıl sonunda elde ettiği net kazancın tahvil vade sonundaki değeri de, 161.016.644.- TL olacak, faiz farkı ödemesi yapmayacağı için, bu tutar tümüyle onun net kazancı olarak kalacaktır.

Tasarruf sahiplerine gelindiğinde, durum önemli bir farklılık gösterecektir. Şöyle ki:

İlk yıl sonunda, tahviller karşılığında, yıl sonu değerleriyle yatırdıkları net tasarruf yine 101.717.000.- TL'dir.

(-) % 24 enflasyon ortamında, tahvillerin vadesi sonunda bu tasarrufun değeri:
101.717.000 × 2.932 = 298.234.244.- TL

(+) Vade sonunda A'dan alacağı anapara ödemesi: 100.00.000.- TL

(+) Her yıl A'dan alacağı 21 milyon TL'lik faizlerin % 24 enflasyon ortamında, vade sonunda ulaşacağı toplam değer: 21.000.000 × 8.048 = 169.008.000.- TL

(=) Vade sonunda, vade sonu değeriyle tasarrufçunun eline geçmiş olacak net faiz kazancı:
(-) 29.226.244.-TL.

Yani tasarruf sahiplerinin A'nın tahvillerine yatırdıkları para, bir getiri sağlamadığı gibi, satınalma değerini de koruyamamış, % 9 oranında azalmış olacaktır. Baştaki ilişkiler sistemi içinde elde etmeyi umduğu gelirin 120.720.000.-TL'si de Banker B'de kalmış olacaktır. Örnekte de görüldüğü gibi, tasfiye olayı tasarruf sahibinin aleyhine, bankerin lehinedir. Bankerin tasarruf sahibine vermeyi taahhüt ettiği ama kendinde kalan bu 120.720.000.- TL'nin gittiği yer konusu, bu modeli ekonominin öteki kesimlerine bağlar. Bankerin büro hizmet ve reklam giderlerinin, modelin başında belirtilen banker payından karşılanmış olması gerekir. Ayrıca bankerin çalışma alanını geliştirebilmesi için gereken kaynak da o ilk pay içindedir.

Türkiye'de Sermaye Piyasası

Ahmet Günlük

Sermaye Piyasası, dar anlamıyla hisse senedi, tahvil ve benzeri menkûl değerlerin alınıp satıldığı; geniş anlamda ise, orta ve uzun vadeli kredi arzıyla talebinin karşı karşıya geldiği piyasadır.

Dar anlamıyla sermaye piyasası ise ikiye ayrılmaktadır: Yeni çıkarılan menkûl değerlerin satıldığı *birincil piyasa,* daha önceden çıkarılan menkûl değerlerin alınıp satıldığı *ikincil piyasa.*

Sermaye piyasası kavramının ortaya çıkıp kurumlaşması, kapitalist ekonominin belirli bir düzeye erişmesinin sonucudur. İşletmelerin büyümesi, mekanizasyon ve daha sonra otomasyonun ilerlemesi, ekonomik üretim ve dağıtım işletmeleri için gereken sermayenin giderek yükselmesine yol açtı. Bu süreç içinde, kendi sermayesiyle kendi işletmesini kuran girişimcinin yerini sermayelerini birleştiren ortak girişimciler, onların yerini ise çok çeşitli kaynaklardan topladıkları sermayeyi kendi sermayelerine destek yaparak işletmeler kuran girişimciler aldı. Giderek, hem gelişen teknolojinin gerektirdiği büyük yatırım kaynaklarını sağlayabilmek, hem de kendi dışında oluşan küçük tasarrufları kullanarak daha hızlı büyüyebilmek için, girişimciler, çıkardıkları ortaklık belgelerini -hisse senetlerini- ve borç belgelerini -tahvilleri- geniş tasarrufçu kesimlerine sunmaya başladılar. İşte yurt içinde ya da yurt dışında kurulu işletmelerin çıkardığı bu tür belgelerin, menkûl değerlerin alınıp satıldığı sermaye piyasaları böyle ortaya çıktı.

Bu tür piyasalarda da fiyat, genel pazar ekonomisi teorisine göre, arz ve talebin kesiştikleri düzeyde belirlenir. Varsayım olarak belirli bir faiz oranında, tasarruf sahiplerinin sunacakları tasarruflarla yatırımcıların kullanmayı kabul edeceği fonlar eşitlenir. Bu fiyat, piyasada satılan *sermaye*nin - yani tasarrufçunun sunduğu tasarrufun-getirisidir. Hisse senedi için bu getiri *kâr payı,* eski deyimle *temettü,* Avrupai deyimle *dividant;* tahviller içinse düpedüz *faiz*dir. Menkûl değerlerin sermaye piyasalarındaki değerlerini ise, getirisi, enflasyon oranının biraz üstünde oluşması beklenen piyasa faiz haddi, değişik sektörlerdeki nisbî kârlılıkta değişmeler ve menkûl değeri çıkaran firmanın gücü, güvenilirliği belirler. Piyasa ekonomisi teorisyenlerine göre sermaye piyasaları tasarruflarının tümüyle yatırıma dönüştürülebilmesinin, farklı sektörlerin sermaye piyasalarına yansıyan nisbî kârlılıklarındaki değişmeler kaynakların bu sektörler arasında en uygun biçimde dağılabilmesinin, firma güç ve güvenilirlikleri de *ekonomik determinizmin* -hastalıklı kuruluşların ekonomiden silinmesinin- en ideal araçlarıdır.

Sermaye piyasaları, en hızlı gelişmeyi *mülkiyetin geniş toplum kesimlerine yaygınlaştırılması, nüfusun büyük kesiminin kapitalistleştirilmesi* sloganlarıyla ABD'de gösterdi. Ancak, bu piyasa aracılığıyla küçük tasarruflar büyük firmalar için çok büyük kaynaklar oluştururken, tahvil bir yana, hisse senedi alanlara da firma kararlarına katılma hakkı vermiyordu. Ama hisse senedini veya tahvilini aldığı şirket battığı takdirde *küçük sermayedarlar* da batıyorlardı. 1929'un büyük çöküşünde olduğu gibi...

Bu acı deney, Avrupalıların sermaye piyasalarına firmaların girişini sıkı denetleme amacıyla, katı kurallar koymasına da yol açtı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sermaye Piyasası

Avrupa'nın en gelişmiş ülkeleriyle ABD'de geçen yüzyılın ortalarına doğru oluşmaya başlayıp ancak bu yüzyılın başında gelişen sermaye piyasaları İstanbul'a da 1874 fermanıyla geldi. Ama Avrupa ve Amerika'daki gibi, endüstrileşmiş bir ekonominin hızlı gelişmesinden doğan bir gereklilik biçiminde ortaya çıkmadı. Hemen tümüyle ilkel yöntemlerle sürdürülen tarımdan, esnaf ve zanaatkârın atölyelerde yürüttükleri küçük meta üretiminden ve bu ürünlerle ithal edilen malların ticaretinden oluşan Osmanlı ekonomisinde, hızlı mekanizasyon ve otomasyonun zorladığı sermaye toplulaşmasına gerek yoktu.

O dönemde İstanbul'da ortaya çıkan sermaye piyasasında, bu yüzden, en önemli menkûl değer ve hemen hemen tek Osmanlı belgesi Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkardığı tahvillerdi. Bu tahvillerin çok büyük bir bölümü de Galata Bankerleri aracılığıyla Avrupalılara satılıyordu.

Gerek Avrupa, gerek İstanbul borsalarından alınan ve büyük bölümü saray yapımına ve saray harcamalarına giden bu borçlar daha sonra Düyun-u Umumiye'ye yol açtı; Lozan görüşmeleri sırasında genç Türkiye'yi -ve Avrupalı devlet-

YETERSİZ BİR BORSA: 1929'dan bu yana Türkiye'nin tek Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsası, İstanbul-Sirkeci'de 4. Vakıf Han'dadır. Sermaye piyasasının oluşumunu gerektiren gelişme düzeyinden oldukça uzak Türkiye ekonomisinde, bu borsaya devlet iç borçlanma tahvilleri dışında pek bir iş düşmemişti. Sermaye piyasasının bir gereksinim haline geldiği 1960'lardan sonra da yasal kuralları özel kesim için çok yetersiz kalınca sermaye piyasası işlemleri borsa dışında yürütüldü; Borsa yine birçok gününü tek bir işlem bile yapmadan geçirdi.

lerin temsilcilerini - en çok uğraştıran konu oldu.

Cumhuriyet Türkiyesi'nde Sermaye Piyasası

Uyuklama Devri: Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet tahvillerine dayalı sermaye piyasasından büyük sıkıntılar çekilmesi, Cumhuriyet yönetiminin 1924'te bu piyasayı sınırlamasına, 1929'da da Menkûl Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Yasası'yla iyice kısıtlamasına yol açtı.

Ülke ekonomisinde ağırlık yine tarımdaydı. Endüstri için gereken ilkel sermaye birikimi çok cılızdı. Endüstrileşme, özel kesimin güçsüzlüğüne, çapsızlığına bırakılamıyordu. Devletçilik ilkesiyle - İktisadi Devlet Teşekkülleri ve Kamu İktisadi Teşebbüsleri eliyle- endüstrileşmeye girişilmişti. Bunun için gereken fonlar devlet gelirlerinden, artık Düyun-u Umumiye İdaresi'nin elinde olmayan vergi gelirlerinden sağlanıyordu. Yalnız nüfusun büyük kesimlerinin değil, devletin de işleyişini pek bilemediği ve hâlâ acısını çektiği sermaye piyasası yerine "ulusal bankaların kurulup geliştirilmesi" politikası benimsenmişti. Küçük tasarrufların yatırıma dönüştürülmesi bu yolla sağlanıyordu.

Bir yandan devlet yatırımları sürdürülürken, bir yandan da, yeni yeni oluşan özel sektör elindeki cılız ilkel sermaye birikimi bankaların küçük tasarruflardan yarattığı ucuz kredi kaynaklarıyla desteklenıyordu. Ucuz banka kredileri, özel sektörün oluşumunu hızlandırdı.

Bu gelişmenin önemli etkenlerinden biri de, İkinci Dünya Savaşı sırasında seferberlik koşullarının savaş zenginlerinin türemesine yol açmasıydı.

1950'li yılların ortalarında özel sektör işletmeleri arasında sermaye şirketlerinin oranı hızla yükselmeye başladı. Bu durum 1957'de Türk Ticaret Yasası'na yansıdı. Bu şirketler, bulundukları kesimlerde hızla tekelleşmeye yöneldi. Endüstri içindeki payları giderek artan özel sermaye grupları aynı dönem içinde birer banka sahibi olmanın ucuz kredi sağlamada ne büyük olanaklar yarattığını görüp bu yola girdiler. 1950'de 34 olan banka sayısı, 1960'ta 58'e ulaştı. Bu bankalardan bir kısmı 27 Mayıs 1960'tan sonra tasfiye edildi.

Rakip grupların bankalarından kredi almakta güçlük çeken özel şirketler yavaş yavaş hisse senedi ve tahvil çıkarmaya yöneldiler. Daha önceki yıllarda çıkarılan ve İstanbul'daki ülkenin tek Menkûl Kıymetler ve Kambiyo Borsası'na kote edilen tek menkûl değer, hazinenin hemen her yıl çıkardığı iç borçlanma tahvilleriydi.

Sermaye Piyasası Canlanıyor: 1965 sonrası dönemde, özel kesimde hızlı bir holdingleşme süreci yaşandı. Ekonomide ağırlığı ellerine geçiren tekeller, artık sermaye piyasasını bir gereksinim olarak görüyordu. Bu dönemde hisse senedi ve tahvil ihracı hızla arttı. Birçok şirket hisse senetlerini yüksek fiyatlarla çıkarıp küçük tasarruf sahiplerine satmaya girişti. Büyük fonlar toplayıp büyük kârlar elde etmelerine karşın bu şirketler çok düşük kâr payları dağıtıyorlardı.

Ama varolan tek menkûl kıymet ve kambiyo borsası ile yasal yapı gereksinimi karşılayamadığından özel kesim kuruluşları ihraç ettikleri menkûl değerleri bankerler eliyle satmayı yeğlediler. Çünkü ancak bu yolla, devletin getirdiği vade ve faiz kısıtlamalarından kurtulabiliyorlardı.

Cumhuriyetin başlangıcında ekonominin yapısı, özel kesimin gelişkinlik düzeyi, sermaye piyasasının gereğini duymaktan çok uzakken, artık bu alanı düzenleyen yasal yapı dar geliyordu. Bu nedenle 1963'te bir Sermaye Piyasası Yasası'nın hazırlanmasına girişildi. Taslak 1967'de bitti; ama süresi içinde görüşülemediği için yasa tasarısı kadük oldu. Bu tasarı, yasal çerçeveyi genişletip halka açık anonim ortaklıkların kurulmasını özendiriyordu.

Bu tasarı yasalaşamamıştı ama öngördüğü olanakları uygulamaya gönüllü olanlar vardı. Böylece ilk halka açık anonim ortaklık projeleri başladı. Projelerin başında Hastaş Holding geliyordu. Birçok sektörde büyük işletmeler kurmak amacıyla milyarlık hisse senetleri çıkarılıp geniş tasarrufçu kesimlerine satıldı ve proje iki yıl içinde büyük bir skandalla sona erdi. Hastaş'ın tasfiye davası 1983 Ağustosu'nda hâlâ sürüyordu.

Hastaş olayıyla birlikte sermaye piyasasına özel kesimin beklediği rahat serbest yasal yapının getirilmesi de suya düştü. 1970'te yeni bir sermaye piyasası yasa tasarısı hazırlandı. Bu kez öncelik sermaye piyasasının özendirilmesinden çok küçük tasarruf sahiplerinin çıkarlarının korunmasındaydı. Bu tasarı da 1973'te kadük oldu.

Tasarı meclise sunulurken, bir yandan da, 1970 yılında Merkez Bankası Yasası'nda bazı değişiklikler yapıldı. Bu düzenlemeyle Merkez Bankası'na özel sektör tahvillerinin miktar, vade, faiz ve satış koşullarını denetleme yetkisi verildi; tahvillerin üzerlerinde yazılı -nominal- değerin altında satılamayacağı, ana para ve faiz ödemelerinin bankalar aracılığıyla yapılacağı hükümleri getirildi.

İkincil Piyasa, İkinci Piyasaya Dönüşüyor: Merkez Bankası denetimi ancak birincil piyasada sağlanabildi. Çıkarılan hisse senetleri ve tahviller belirlenen resmi satış süresi içinde satılamayınca, ikincil piyasada işlem görmeye başlıyordu. Şirketler giderek kasten bu süreyi geçirip menkûl değerlerini ikincil piyasaya veriyordu. Böylece ikincil piyasa, ikinci bir piyasaya dönüştü. Özel kesim kuruluşları çıkardıkları hisse senedi ve tahvillerin borsaya kaydettirmediklerinin tümünü ve kaydettirdiklerinin çoğunu bankerler eliyle sattırmaya yöneldiler.

Bu nedenle, sermaye piyasalarına ilişkin sağlıklı veri de derlenemez oldu. Borsada işlem gören menkûl değer rakamlarının gerçek rakamların kaçta kaçı olduğu hâlâ bilinmemektedir. Yalnız, borsa dışında kendiliğinden oluşup gelişen sermaye piyasalarının özel kesimden rağbet gördüğü biliniyor. İşte 1970 sonrasındaki bu süreç, menkûl değer alım satımıyla uğraşan bankerlerin ortaya çıkmasına yol açtı. İlk hisse senedi alan küçük tasarrufçular da pek bir yarar sağlayamadıkları hisse senetlerini bu dönemde satmaya başladı.

Bankerler oluşturdukları ikinci -gayrıresmi- sermaye piyasasında çeşitli yöntemlerle tasarruf sahibinin eline geçen faiz oranlarını yükselttiler. Bunun en önemli yolu, düşük bedelle -nominal değerinin altında- satıştı.

Enflasyon ve Sermaye Piyasası: İlkel sermaye birikimini oluşturma politikası gereğince küçük tasarrufların ulusal ticaret bankaları eliyle toplanıp ucuz kredilere dönüştürüldüğüne yukarıda değinilmişti. Bugün hem endüstri, hem ticaret, hem de bankacılık kesimlerinde Türkiye'nin en büyük sermaye grubu olan İş Bankası, bu politikanın simgesi olarak ağırlığını hâlâ sürdürüp artırmaktadır.

Bu politikanın yürütülmesi, faiz oranlarının düşük tutulmasına bağlıydı. Nitekim, banka mevduat faizleri hemen her

DÜNYANIN EN BÜYÜK BORSASI: ABD'de New York'un ünlü Wall Street'inde bilgi-işlem ekranlarıyla dolu katlardan biri hisse senedi alım-satım bölümüne ayrılmıştır. Avrupa ülkelerinin tersine, ABD'de resmî sosyal güvenlik, sağlık sigortası, emeklilik kuruluşlarının pek sınırlı bir faaliyet göstermesi, çalışanların kendi geleceklerini güven altına alabilmek için,ya türlü özel sigorta kurumlarına bağlanarak dolaylı yoldan ya da doğrudan,menkul değerlere yatırım yapmalarına yol açmaktadır. Özellikle borsa işlemlerinde uzmanlaşıp kısa sürede çok zengin olanların yanı sıra,varını yoğunu borsa hareketleri sonucu yitirenler pek çoktur. 1929 Bunalımı sırasında nüfusun büyük kesimi borsanın çökmesiyle böyle bir yoksulluğa sürüklenmişti.

Tablo: 1

1968-1982 Döneminde Nominal Değerlerle ve 1968 Yılı Değerleriyle, Kamu ve Özel Kesim Tahvil İhraçları (Milyar TL.)

Yıllar	Nominal Değerlerle			Enflasyon (*)	Toptan Eşya Fiyat İndeksi (**)	1968 Değerleriyle		
	Kamu	Özel	Toplam			Kamu	Özel	Toplam
1968	1.8	0.10	1.90	3.2	100	1.8	0.10	1.90
1969	1.90	0.17	2.07	7.2	103.2	1.84	0.16	2.00
1970	2.6	0.39	2.99	6.7	110.6	2.35	0.35	2.70
1971	1.45	0.14	1.59	15.9	118.0	1.23	0.12	1.35
1972	4.95	0.28	5.23	18.0	136.8	3.62	0.20	3.82
1973	6.90	0.65	7.55	20.5	161.4	4.28	0.40	4.68
1974	9.70	0.62	10.32	29.9	194.5	4.99	0.32	5.31
1975	13.90	1.43	15.33	10.1	252.7	5.50	0.57	6.07
1976	20.70	1.73	22.43	15.6	278.2	7.44	0.62	8.06
1977	40.10	1.63	41.73	24.1	321.6	12.47	0.51	12.98
1978	35.50	2.20	37.70	52.6	399.1	8.90	0.55	9.45
1979	35.80	4.90	40.70	63.9	609.0	5.88	0.81	6.69
1980	75.8	18.0	93.80	107.2	998.2	7.59	1.81	9.40
1981	135.0	16.0	151.00	36.8	2068.3	6.53	0.77	7.30
1982	74.7	13.2	87.90	25.2	2829.4	2.64	0.47	3.11

(*) Enflasyon rakamları, Ticaret Bakanlığı'nca açıklanan rakamlardır.
(**) İndeks, enflasyon rakamlarına göre, 1968 Yılı Değerleriyle düzenlenmiştir.

Kaynak 1968-1974 rakamları için, 1978 Yılı Programı, Tablo 33
1975-1981 rakamları için, "Mali Aracı Kuruluşlar Raporu"-TÜSİAD Yayını, s. 18.
1982 rakamları için, "The Turkish Economy, 1983"-TÜSİAD Yayını,

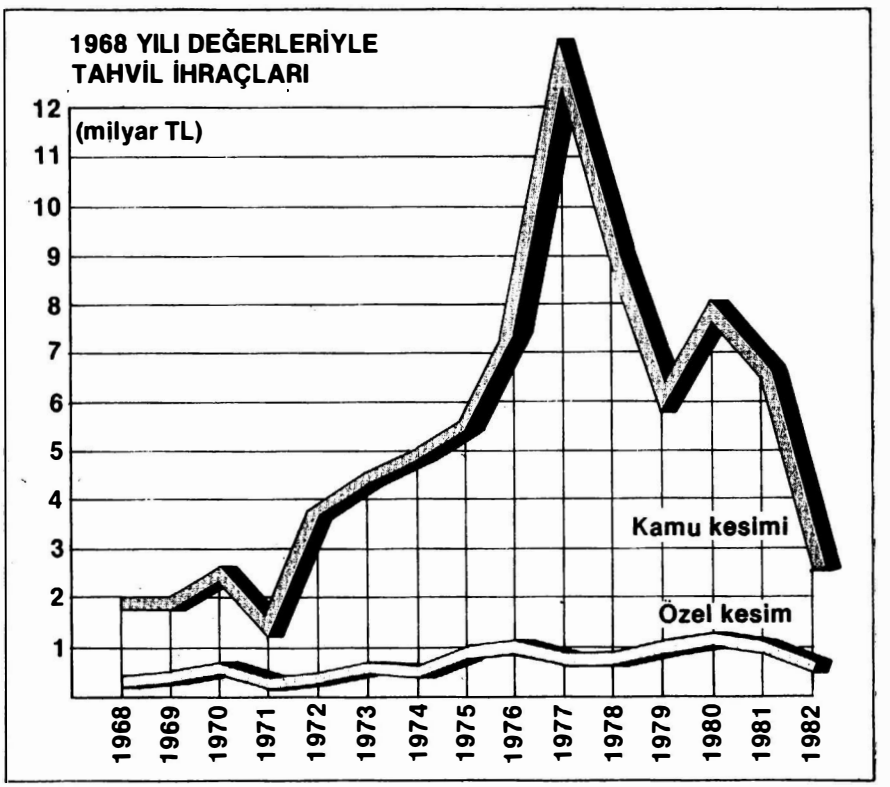

zaman enflasyon oranının altında belirlendi, hemen her zaman reel faiz negatif -eksi- oldu. Tasarruf sahibinin parası her yıl değerinden biraz yitirdi, bunları kredi olarak kullanan işletmelerse İş Bankası örneğindeki gibi sürekli büyüdü. Enflasyon hızının arttığı 1973 sonrası dönemde negatif reel faiz oranları daha da yükseldi.

Büyük grupların denetiminde olan bankalardan istedikleri büyük kredileri alamayan özel kesim firmalarının çıkardığı menkûl değerler, denetim ve yasal çerçeve dışındaki bu *ikinci* -veya iş çevrelerinin deyimiyle *örgütlenmemiş*- sermaye piyasasında böylece satış olanağı buluyordu. Bu piyasada aracılık eden bankerlerin daha kısa vadeli fonlara daha yüksek faiz vermeleri, bankalarda paralarının hızla eridiğini gören tasarruf sahiplerini kendi dinamikleriyle kendi oluşumunu sürdüren sermaye piyasasına çekiyordu. Ama bu piyasada da, bankalardakinden daha düşük olsa bile negatif reel faiz sözkonusuydu; bu piyasadaki faiz oranları da, enflasyonun altındaydı.

Sermaye Piyasası, Para Piyasasına Dönüşüyor: 1970'li yılların sonunda enflasyon hızının iyice yükselmesi, banka sahibi olmayan büyük sermaye gruplarını, orta ve küçük işletmeleri kredi bulmada daha da büyük sorunlarla karşı karşıya getirdi. Bunalımları 24 Ocak 1980 kararları ve 1 Temmuz 1980 Bankalar Kararnamesi'yle daha da şiddetlendi.

Cumhuriyetin başından beri özendirilen ve alışkanlık haline getirilen küçük oranda özkaynak ve bol-ucuz kredi ile çalışmayı sürdürmek, kredi limitlerini çoktan aşmalarını getirmişti. Yeni kredi bulmak daha da güçleşmişti. İşletme sermayeleri de tükenmişti.

1 Temmuz'la, bankaların mevduat ve doğal olarak kredi faizlerini yükseltmeleri, kısa vadeli kredi için de bankerlere yönelişi hızlandırdı. Özel kesim artık daha çok, daha hızlı büyümek için değil, ayakta kalabilmek için dış kaynak peşindeydi. İstenen yüksek faizi ödemeye de razıydı.

Böylece, aracılık edebilecekleri kredi hacminin büyüdüğünü gören menkûl değer satıcısı bankerler, daha geniş tasarruf sahibi kesimlerin ilgisini çekebilmek için faiz oranlarını artan bir hızla yükseltip vadelerini daha da kısalttı. Bankalarla giriştikleri şiddetli rekabette, düzen-

leyici kurallar ve kurulu bir denetim sistemi bulunmadığı için, bankerler hızla büyüdü.

Bu dönemin ayırdedici bir başka özelliği, sermaye piyasasında *menkûl değer* kavramından haberdar büyükçe tasarruf sahipleri yerine, parası karşılığında daha çok gelir elde etmeyi ve yüksek enflasyonun erittiği satınalma gücünü koruyabilmeyi uman, tahvil ve hisse senedi gibi terimleri yeni yeni duyan küçük tasarruf sahiplerinin ağırlık kazanmasıydı. Artık "şu ya da bu şirketin çıkardığı menkûl değere" değil, o *bankere* parasını yatırmaktan konuşuluyordu. Bu oluşumu, daha çok mevduat toplayabilmek için kısa vadeli bir tür tahvil niteliğindeki mevduat sertifikaları çıkarıp bankerleri aracılığıyla sattıran bankalar da körükledi.

1980'lerin kördöğüşü sırasında gayrıresmî bir biçimde oluşan sermaye piyasası, para piyasasına dönüştü. Hisse senedi ihracı iyice azaldı. Bunda neredeyse bedava kaynak yaratma hırsı içindeki sermaye gruplarının pahalı sattığı hisse senetleri için kâr payı dağıtmayıp tasarruf sahiplerini bir tür aldatmasının uyandırdığı soğukluğun yanı sıra, ekonomideki hızlı enflasyonun kredi almayı daha çekici kılmasının ve firmalar için giderek büyüyen belirsizliğin de etkisi vardı. Mevduat sertifikaları ve nominal faizi düşük tahvillerin yanı sıra bankerlerin özel senetleri, çekleri, bonoları karşılığında, hattâ tahvillerin faiz kuponları karşılığında tasarruflar toplandı. Bankalar, bankasız büyük holdingler, orta ölçekli endüstri ve ticaret işletmeleri ve fırsattan yararlanmak isteyen açıkgöz girişimciler de bankerliğe atıldılar.

Böylece sermaye piyasası hemen tümüyle gölgede kaldı; sermaye piyasasının araçlarından olan hisse senedi ve tahviller para piyasasında mevduat toplama rekabetinde kullanılan güvence belgelerinin bir bölümü haline geldi. Bu olayı devletin çıkardığı her an birikmiş faizleriyle paraya çevrilebilen tahviller de hızlandırdı.

1981 Ekimi'nden 1982 Temmuzu'na dek yaşanan, sermaye piyasasını ve para piyasasını resmen düzenlemeye artık başlanması süreci ve bu süreç içinde bankerlerin ardı ardına batması veya tasfiye edilmesi dönemi sonunda, ne olduğunu anlayamadan parasını yitiren küçük tasarruf sahibi geniş yığınlar içinde yalnızca

HASTAŞ FİYASKOSU: Türkiye'de ilk halka açık anonim ortaklık denemelerinden biri Hastaş'tı. Binlerce tasarruf sahibinden toplanan yüz milyonlarca lirayla değişik sektörlerde birçok endüstri yatırımına başlanmıştı. Ama holding bir türlü sağlıklı işleyişe kavuşamamış, Hastaş'a para yatıranların düştüğü durum sermaye piyasasına küçük tasarrufların yönelmesini uzunca bir süre geciktirmişti. İstanbul Spor ve Sergi Sarayı'nda yapılan genel kurul toplantılarında yönetim kurulu başkanı Suphi Baykam'ın "endüstride devrim" söylevlerinden bir süre sonra başlayan Hastaş'ın tasfiye davası hâlâ sürüyor.

ufak bir bölümün elinde menkûl değerler bulunuyordu.

Para piyasasının gölgede kaldığı dönemde sermaye piyasasının ulaştığı boyut böylece ortaya çıktı. Toplam banka kredilerinin 1 trilyon lira olduğu dönemde, sermaye piyasasındaki menkûl değerler boyutu da 100 milyarı aşmıştı. Bu rakam, toplam özel sektör yatırımlarının % 13.5'ine ulaşıyordu; 1975-1981 döneminde sermaye piyasasında görülen büyüme % 1000'e varıyordu (1975'te toplam tahvil ihracı 15.3 milyar lira iken, bu rakam 1981'de 151 milyar liraya yükselmişti - TÜSİAD'ın "Mali Aracı Kuruluşlar Raporu", s. 18).

Sermaye Piyasası Düzenleniyor: 24 Ocak 1980 Kararları'yla başlayıp 1 Temmuz 1980 Bankalar Kararnamesi'yle hızlanan sürece devlet müdahalesi ancak iki yıl sonra geldi. 28 Temmuz 1981'de kabul edilip bazı maddeleri Şubat 1982'de yürürlüğe giren 2499 sayılı Sermaye Piyasası Yasası, 1963 ve 1970 tasarılarını birleştiriyor ve bazı yeni hükümler getiriyordu. Böylece sermaye piyasası ilk kez bütünüyle ele alınmış ve işleyişi, denetimi düzenlenmiş oluyordu. Bu yasada da hazırlandığı dönemin sonucu olarak, tasarruf sahiplerinin korunması ön plana çıkarılıyordu.

Yasa,menkûl değer çıkarımı için Sermaye Piyasası Kurulu'ndan izin alınması zorunluluğunu, Sermaye Piyasası Kurulu'nun gerek izin aşamasında, gerekse sonrasında menkûl değerler çıkaran kuruluşlar üzerinde yakın denetimini ve gözetimini getiriyordu.

Yasada piyasanın yardımcı kuruluşları ise dört grupta belirlenmişti: Aracı kurumlar, menkûl kıymet yatırım ortaklıkları, menkûl kıymet yatırım fonları ve bankalar. Yasaya göre bu kuruluşların tanım ve işlevleri şunlar:

Aracı kuruluşlar, Sermaye Piyasası Kurulu'nun izniyle başka kuruluşların çı-

kardığı menkûl değerleri tasarruf sahiplerine satan kuruluşlardır. Maliye Bakanlığı'nca belirlenecek asgari sermayeyle, nakit karşılığı çıkarılacak ve en az % 51'i isme yazılı olacak hisse senetleriyle, Sermaye Piyasası Kurulu'nun izniyle kurulur. Kuruldan *Borsa Bankerliği Belgesi* alan aracılar Menkûl Kıymetler ve Kambiyo Borsalarından birine kaydolurlar. Kendileri tahvil çıkaramazlar. Bankalar da sermaye piyasasında işlem yapmak istedikleri takdirde *aracı kuruluş* statüsündedirler.

Menkûl Kıymetler Yatırım Ortaklıkları, menkûl kıymet portföyü işletmek üzere kurulan anonim ortaklıklardır. Kayıtlı sermayeyle ve Maliye Bakanlığı'nın izniyle, Bakanlığın belirleyeceği başlangıç sermayeleriyle kurulup nakit karşılığı hisse senedi çıkarırlar. Borsaya kaydedilmiş menkûl değerler alıp satarlar. Borsa bedelinin üstünde alım, altında satım yapamazlar; imtiyazlı hisse senedi ve tahvil çıkaramazlar. Hiçbir ortaklıkta sermayenin % 10'undan çoğuna sahip olamaz, yatırım yaptıkları kuruluşların kararlarına katılamaz, sermayelerinin % 20'den fazlasını bir tek ortaklığın menkûl değerlerine yatıramazlar. Yükümlülükleri Sermaye Piyasası Kurulu'nca belirlenir.

Menkûl Kıymetler Yatırım Fonları, menkûl kıymetler yatırım ortaklıklarının tersine, Türkiye'de varolan bir türdür. Dünya sermaye piyasalarında da yeni oluşan bu kuruluşlar, yasaya göre, *halktan katılma belgeleri karşılığında topladığı paralarla belge sahipleri hesabına riskin dağıtılması ilkesi ve inançlı mülkiyet esaslarına göre menkûl kıymet portföyü işletmek amacıyla kurulan malvarlığıdır.* (Sermaye Piyasası Yasası, m.35/1) Yalnız bankalarca kurulup işletilebilir; tüzel kişiliği yoktur. Malvarlığı bankanınkinden ayrı ve bankanın sorumluluğu altındadır. Yatırım Fonları da Maliye Bakanlığı'nın izniyle kurulabilir. Malvarlığı içtüzüğündeki yükümlülükler dışında kullanılamaz, devredilemez, teminat gösterilemez ve üçüncü kişilerce haczedilemez. Yönetici bankanın ve banka ortaklarının belli oranda hissesine sahip olduğu kuruluşların menkûl değerlerini alamaz. Hiçbir kuruluşun sermayesinin % 10'undan çoğuna yatırım yapamaz, kendi kaynaklarının % 20'den fazlasını bir firmanın menkûl değerlerine yatıramaz. Bankalar birden fazla fon kurup yönetebilir.

Sermaye piyasasının denetlenmesi ise Sermaye Piyasası Kurulu'na ve Maliye Bakanlığı'na verilmiştir. Sermaye Piyasası Kurulu, Maliye Bakanlığı'ndan üç, Adalet ve Ticaret Bakanlıkları, Merkez Bankası ve Türkiye Bankalar Birliği'nden birer olmak üzere, Bakanlar Kurulu'nca atanan yedi üyeden oluşur. Maliye Bakanlığı'nın denetimindeki kurul, yetkilerini kendi sorumluluğu altında bağımsız olarak kullanır. Üyeler tarafsız olarak ve tam gün çalışır. Menkûl değer çıkarma izni vermek, satışı düzenlemek, denetlemek, kamuoyunu aydınlatmak, menkûl değer çıkaran firmaların işleyişini denetlemek, izinsiz çıkarılan menkûl değerlerin satışını durdurmak, aracı kurumlara çalışma izni vermek ve onları denetlemek, gerekirse Maliye Bakanlığı'ndan menkûl değerlerin halka arzının geçici olarak durdurulmasını istemek kurulun görev ve yetkilerindendir. Sermaye Piyasası'nın denetiminde nihaî yetkiler Maliye Bakanlığı'nındır. Aracı kurumlar, yatırım ortaklıkları ve fonların kuruluşu için de Maliye Bakanlığı'nın izni gerekmektedir.

Yasa, küçük tasarruf sahiplerinin hak ve çıkarlarını güven altına almak için Merkez Bankası'nda bir garanti fonu kurulmasını öngörmektedir. Bu fon, aracı kurumların bir yıllık taahhütlü satışlarının % 1'i oranındaki katılma paylarından oluşacak ve herhangi bir nedenle tasfiye olan kurumların açıklarının karşılanmasında kullanılacaktır.

Ayrıntılı olarak ve gelişen olaylara bir tepki niteliğinde, ama gecikerek hazırlanan yasada, ilerde oluşabilecek gelişmelere uyabilmesi için belirsiz maddelere de yer verildi. Halka açık ortaklıklar konusunda özendirici olmaktan uzak maddeleri ve hisse senedi konusuna yeterince önem verilmemiş olması iş çevrele-

Tablo: 2

1974-1981 Döneminde Hisse Senedi İhracı (Milyon TL)

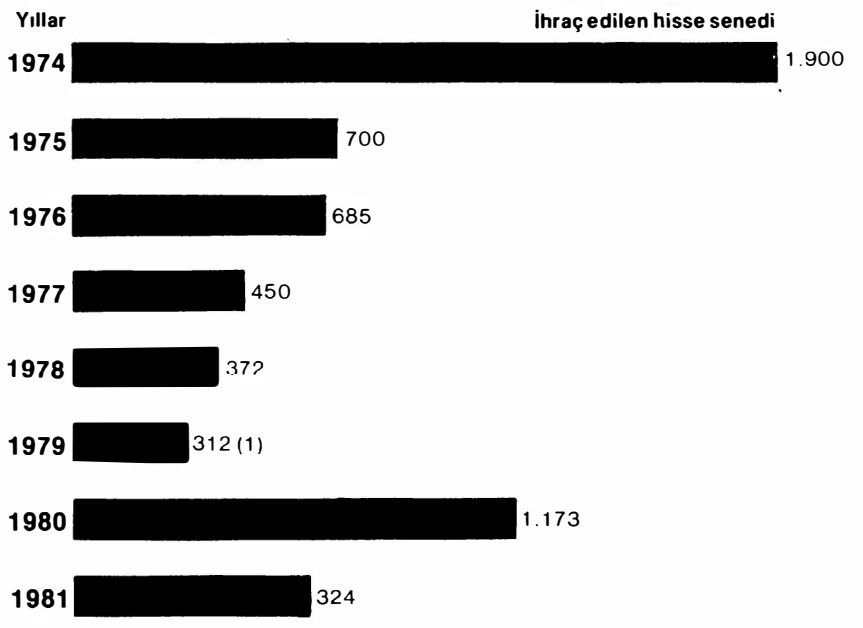

(1) 1980 yılındaki artışın nedeni, Ege Otomotiv Sanayii ve Ticaret A.Ş.'nin sermayesinin 1 milyarlık kısmını halka açmış olmasıdır. Hisse senetlerinin büyük bölümü yurt dışında çalışan işçilere satılmıştır.

Kaynak:Meban Sermaye Piyasası Araştırma Merkezi'nin "1980 Yılı Türk Sermaye Piyasası Göstergeleri" yayını, s.6

Tablo:3

Sermaye Piyasasında En çok Dolaşan 50 Şirketin 1975-1980 Yıllarında Dağıttıkları Net Kâr Paylarının Genel Değerlendirilmesi

Dağıtılan Kâr Payı (Net %)	(Şirketlerin Sayısı)					
	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Hiç	9	5	3	4	4	5
1- 9.99	2	1	4	2	2	1
10-19.99	22	20	10	7	5	3
20-29.99	11	19	23	17	10	5
30-39.99	4	2	3	8	13	3
40-49.99	1	1	4	5	7	6
50 ve yukarısı	1	2	3	7	9	27
TOPLAM	50	50	50	50	50	50

Kaynak: Dünya Gazetesi, "Hisse Senedi ve Tahvil Piyasası" Dosyası s. 17'de Meban Araştırma Etüd ve Planlama Md. Nezir Bakır'ın Makalesi.

rince yasanın eksik ve yanlış yönleri olarak değerlendirildi. En büyük sakıncanın da özerk bir kurul olması gereken Sermaye Piyasası Kurulu'nun Maliye Bakanlığı'na bağlı bir organ düzeyinde tutulması olduğu belirtildi.

Ayrıca, Menkûl Kıymetler ve Kambiyo Borsaları ve Yeminli Hesap Uzmanlığı Yasaları'nın da Sermaye Piyasası Yasası'na uygun bir biçimde çıkarılması gerektiği vurgulandı.

Bu arada, çeşitli kararlarla,özel kesimin tahvil ihracı konusundaki sınırlar genişletildi. Bu düzenlemelerin ilki, firmaların en çok, ödenmiş sermayeleri yerine özkaynakları (sermayeleri, dağıtılmayan kârları ve yedek akçeleri toplamı) kadar tahvil çıkarabilecekleri hükmünün getirilmesidir. Daha sonra *Yeniden Değerleme Yasası* ile firmalara mal varlıklarını alındıkları günkü yerine 1982-83'teki *değeriyle değerleyip* aradaki farkı sermayelerine ekleme hakkı tanındı. Bu karar da firma özkaynaklarını büyük oranlarda artırarak genel kredi limitlerinin yanısıra tahvil çıkarma sınırlarını da oldukça yükseltti.

KÜÇÜK TASARRUFÇUNUN TRAGEDYASI: 1981 Ekimi'nden sonra İstanbul, Ankara ve İzmir Adliyelerinde yargılanan, tasfiyesine karar verilen bankerler ve alacaklıları büyük kalabalıklar oluşturdular. Banker alacaklılarının büyük kesimi, memur ve işçi emeklileri ve benzeri dar gelirlilerdi. İstanbul Adliyesi'nde, 19 Ocak 1983'te Bako Bankerlik kuruluşunun tasfiye davasından çıkan davalı avukatlarının çevresindeki alacaklıların da çoğu dar gelirlilerdendi.

Özel kesimin sağlıklı bir sermaye piyasasının kurulup güçlenmesine olan gereksinimi giderek artmakta, aracı kuruluşların gelişme düzeyinde önemli yükselmeler görülmektedir. Ama 1981 sonu - 1982 başındaki bankerler skandallarından büyük zarar gören tasarruf sahiplerinin sermaye piyasası karşısındaki ürkekliği sürmektedir. Ancak, bankaların yeniden Maliye Bakanlığı'nın sıkı denetimine alınması ve Sermaye Piyasası Yasası'yla getirilen mekanizmalar, banka mevduat faizlerini düşürüp menkûl değer getirilerini yüksek tutarak ve kamuoyunu yönlendirici çalışmalar yaparak tasarruf sahiplerinin tasarruflarını bu piyasaya sunmalarını sağlama olanağı vermiştir ●

Sigortacılık

Güngör Uras

Sigortacılığın Tanımı ve Türleri

Türk Ticaret Kanunu'na göre (M.1263) *"sigorta bir akittir ki, bununla sigortacı bir prim karşılığında diğer bir kimsenin para ile ölçülebilir bir menfaatini halele uğratan bir tehlikenin (bir rizikonun) meydana gelmesi halinde tazminat vermeyi, yahut bir veya birkaç kimsenin hayat müddetleri sebebiyle veya hayatlarında meydana gelen belli birtakım hadiseler dolayısıyla bir para ödemeyi veya sair edalarda bulunmayı üzerine alır."*

Türk Ticaret Kanunu dolayısıyla hazırlanan bir hükümet gerekçesine göre, *"sigorta bir sözleşmedir ki. bununla ruhsatname almış olan sigortacı, bir prim karşılığında diğer bir kimsenin para ile ölçülebilir menfaatini karşılamak maksadı ile, korkulan bir olayın meydana çıkması halinde önceden tayin olunanın veya olayın neticelerine göre tayin olunacak sigorta bedelini ödemeyi taahhüt eder."* Prof. Hirch'e göre ise, *"sigorta bir akittir ki, bununla, sigorta eden kimse, karşılıklı yardım prensibi ve Büyük Adetler Kanunu'na dayanarak bir ücret mukabilinde diğer bir kimsenin meşru ve para ile ölçülebilir iktisadi bir menfaatini kaşılamak maksadı ile, kanun veya mukavelece tanzim edilen müstakil, meşkûk ve müşahhas bir hadisenin zuhuru halinde önceden tesbit edilen veya hadisenin neticelerine göre tesbit edilecek olan bir meblağın tediyesini yüklenir."*

YABANCI ŞİRKETLER: Sigorta hukukunun henüz düzenlenmemiş olması yüzünden ilk kurulan yabancı sigorta şirketleri oldukça serbest hareket edebiliyor, kapitülasyonlardan sonuna kadar yararlanıyordu. Türkiye'de halen faaliyet gösteren 35 sigorta ve 4 reasürans şirketinin 14'ü yabancıdır.

Sigortacılık ilk zamanlarda az veya çok matematik araştırmalar ve ihtimal hesaplarına dayanan bir çeşit spekülasyon niteliğindeydi. Zamanımızdaysa ihtimal hesaplarına dayanan teknik bir çalışmayla risklerin belli bir ücret karşılığında devir alınması özelliğini kazanmıştır.

Böylelikle sigorta bir yandan insanlar için emniyet aracı olurken, öte yandan bir tasarruf kaynağı oluşturur ve bu tasarrufların üretken yatırımlara yönelmesini sağlar.

Sigorta, özellikle gelişmekte olan ülkelerde insanların özlemini duydukları emniyet içinde yaşama ortamının bir ölçüde olsun tesisine yardım eder.

Karşılaşmaları muhtemel risklerin bir kısmını üzerine almak suretiyle müteşebbislerin yeni sanayi kolları kurma konusundaki cesaretlerini artırır.

Sigorta şirketleri, halkın küçük tasarruflarının orta ve uzun vadeli kredi şeklinde sınai yatırımlara yönelmesine yardım ederler. Bu fonksiyon gene özellikle gelişmekte olan ülkeler için büyük önem taşır.

Bugün sigortanın hemen bütün ekonomik faaliyetlerle sıkı ilişkisi ve ekonomik faaliyetler üzerinde önemli tesiri olduğu kolaylıkla ileri sürülebilir.

Öte yandan şahıs sigortasının devlet otoritelerine hiç de azımsanmayacak yardımlarda bulunduğu bir gerçektir. Sigorta şirketleri bu konuda devletin sosyal emniyet ve güvenlikle ilgili bir çok görevlerini üstlenerek devletin sorumluluğunu hafifletmektedirler.

Sigorta türlerini genel olarak uzun vadeli *hayat* ve *tasarruf* sigortaları ile kısa vadeli *mal* ve *ticaret* şeklinde ikiye ayırabiliriz.

*Hayat Sigortası*nda, sigorta edilen öldüğünde taraflarca önceden belirlenen bedel, gene önceden belirlenen şahıs ve şahıslara sigorta şirketi tarafından ödenir. *Kaza sigortası* veya *maluliyet sigortası* da bu türden bir sigortadır.

Mal ve ticaret sigortası, menkul ve gayrimenkuller için yapılan her türlü kaza sigortasını kapsar. En yaygın türü *yangın sigortasıdır.* Ayrıca verilen borcun geriye ödenmeme riskine karşı *kredi sigortası,* özellikle de *ihracat kredisi sigortası* bir ölçüde yaygınlık kazanmıştır.

Sigortacılığın Gelişmesi

Sigortacılık ticaretin bir yan ürünüdür. Batı'da 15. yüzyılda Venedik, Cenova, Hansa Birliği gibi tüccar kentlerde özel kişilerin kazalara karşı mallarını sigorta ettirmeye başladıklarını gözlemliyoruz. Büyük sermaye şirketleri kurulunca sigorta edilecek riziko da büyüdü ve sigorta şirketleri doğdu. Dünyada ilk gelişme yıllarında sigorta şirketleri, topladıkları fonların önemli bir kısmını bankacılık sektörüne yatırmışlardır. Denilebilir ki, banka sektörünün gelişmesi büyük ölçüde sigorta şirketleri sayesinde olmuştur. Türkiye'deki gelişmeyse bu eğilimin tersidir. Sigorta şirketleri büyük ölçüde bankalar tarafından kurulmuştur ve onların denetimi altındadır.

Sigortacılık Türkiye'ye oldukça geç geldi. İlk sigorta faaliyetleri 1870 Beyoğlu yangınına bağlanır. 1872'de üç İngiliz firması *The Sun, The Northern* ve *The North* faaliyete geçti. Bu şirketleri Fransız, Alman, Italyan, Rus ve başka yabancı ülkelerin şirketleri izledi. İstanbul'da yangın olaylarının artışı sigorta şirketlerinin çoğalmasını hızlandırdı. 1893'te Düyunu Umumiye, Osmanlı Bankası, Tütün Rejisi ve bazı sermaye sahipleri tarafından *Osmanlı Umumi Sigorta Kumpanyası* kuruldu.

Osmanlı hükümetleri yabancı sigorta şirketlerinin denetimiyle ilgilenmeye 1890 tarihinde başlamışlar, ilk sigorta kanunu da 1906'da çıkarılmıştır. İlk milli sigorta şirketi olan *Anadolu Sigorta,* 1924 yılında Ziraat ve İş Bankalarının ortaklığıyla kuruldu.

Günümüzde Sigortacılık

Türkiye'de halen 35 sigorta şirketi ve 4 reasürans şirketi faaliyet göstermektedir. Şirketlerin 21'i yerli,14'ü yabancıdır. Yerli sigorta şirketlerinin 11'i özel sektör kuruluşu, 10'u kamu iktisadi kuruluşu niteliğindedir.

Yerli, yabancı 35 sigorta şirketinin toplayabildikleri direkt sigorta primleri 1980 yılında 15.0 milyar lira, 1981 yılında 22.8 milyar liradır. Bu prim miktarında Türk

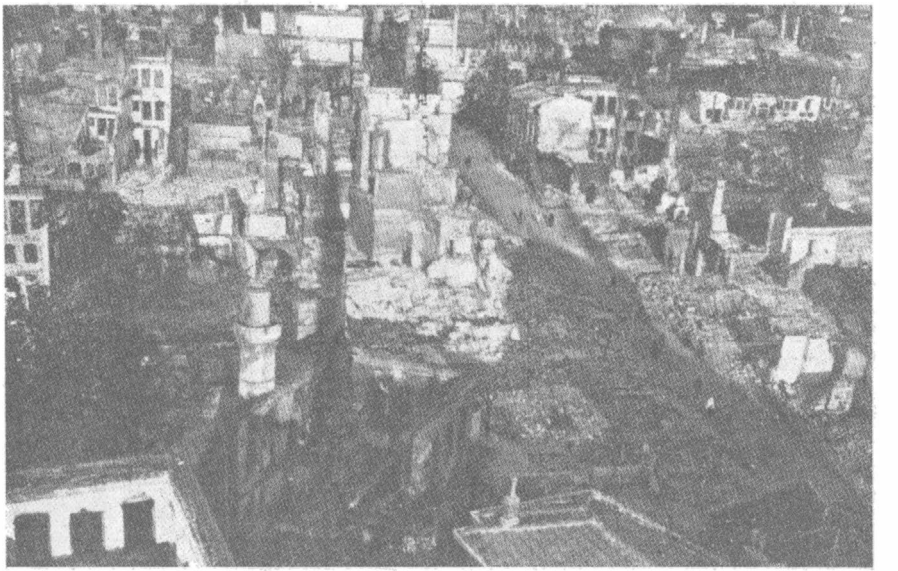

İLK SİGORTACILIK: Türkiye'de ilk sigorta faaliyetleri yangın olaylarının artmasına bağlanır. 1870 Beyoğlu yangınından 2 yıl sonra üç İngiliz şirketi The Sun, The Northern ve The North kuruldu. Sigorta faaliyetlerinin artmasına yol açan diğer bir yangın da, Süleymaniye, Beyazıt ve Aksaray semtlerini harabeye çeviren 1911 büyük İstanbul yangınıdır.

şirketlerinin payı % 96.24, yabancı şirketlerinki ise % 3.76'dır. 1981 yılında buzdolabı, çamaşır makinesi üreten Arçelik firmasının fabrika satışlarının 23.0 milyar olduğu dikkate alınırsa, sigorta sektöründe iş hacminin küçüklüğü ortaya çıkar.

Diğer ülkelerle karşılaştırıldığında sigortacılığımızın geriliği daha da belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. 1980 verilerine göre, toplam prim tutarlarının GSMH içindeki payına göre yapılan ülkeler sıralamasında % 7.23'lük payla ABD başta gelmektedir. Amerika'yı sırasıyla % 6.10'luk payla İrlanda, % 6.08 ile İsviçre, % 5.78 ile İngiltere, % 5.47 ile Hollanda, ve % 5.29 ile Batı Almanya izlemektedir. Türkiye'nin de toplam prim hasılatının GSMH içindeki payı 1980 yılında % 0.37'dir.

Türkiye'de sigorta türleri arasında en büyük prim hasılatını yangın sigortası sağlamaktadır. 1981 yılında yangın sigortasından sağlanan prim 8 milyar 88 milyon liradır. İkinci sırada kaza sigortası yer almaktadır. Kaza sigortasının zorunlu

Sigorta Şirketlerinin Yıllara Göre Prim İstihsal Tutarları

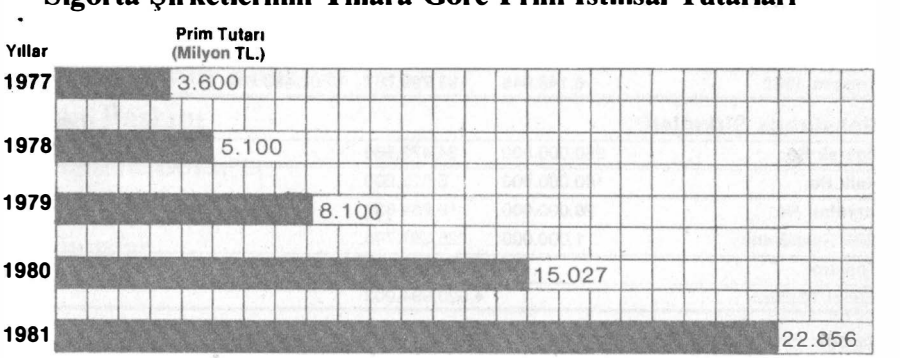

Sigorta Şirketlerinin Sermaye, Kâr, Direkt Prim İstihsalleri, Acente ve Personel Sayıları (1982 Verileri)

Şirketin Adı	Sermaye TL.	Kâr TL.	Direkt Prim İstihsalleri Toplamı TL.	Acente Sayısı (Bankalar hariç)	Toplam Personel Sayısı
Türk Şirketleri:					
Aksigorta	100.000.000	222.639.358	3.351.033.272	418	165
Anadolu	20.000.000	370.339.937	3.982.997.843	204	303
Ankara	3.000.000	290.090.905	1.828.099.891	184	136
Atlantik	1.000.000	12.565.134	201.958.049	58	19
Başak	3.000.000	354.204.532	2.343.452.246	299	267
Birlik	2.556.500	—	213.421.956	56	50
Doğan	1.000.000	13.553.921	34.911.518	93	8
Emek	7.500.000	14.030.335	231.020.788	165	58
Genel	20.000.000	293.033.498	1.793.713.489	388	121
Güneş	10.000.000	213.186.140	3.110.646.464	238	158
Güven	100.000.000	243.553.762	2.087.937.506	79	237
Halk	40.000.000	283.997.085	2.058.690.328	133	123
İmtaş	2.100.000	15.617.566	928.727.191	207	128
İnan	8.000.000	50.005.469	329.806.162	83	45
İstanbul Umum	1.500.000	16.291.005	578.025.041	228	60
Oyak	6.000.000	25.268.468	267.718.284	13	36
Ray	2.000.000	118.831.288	2.496.925.311	146	140
Şark	50.000.000	401.507.223	2.859.722.182	168	106
Şeker	2.500.000	99.406.487	2.075.840.454	250	167
Tam	20.000.000	102.657.443	1.067.031.105	180	55
Tam Hayat	14.000.000	1.255.531	149.230.159	64	38
Toplam	414.156.500	3.142.053.087	31.990.909.239		
Yabancı Şirketler:					
American Home	475.720	4.704.359	460.732.386	29	17
Assicurazioni Gen.	60.000	22.660.629	107.262.458	7	12
British-Foreign	—	3.803.681	13.931.089	1	4
La Baluaz	25.000	152.285	3.051.192	—	
La Konkord	—	350.127	—	—	
La Suisse	5.133.128	13.583.734	534.318.150	42	17
London Assur	375.000	9.764.448	184.331.231	17	11
Magdeburger	—	5.219.629	378.869.144	149	38
Manhaym	100.000	7.584.732	12.993.214	12	—
Nordstern	—	12.278.937	150.589.925	92	15
Pre. Fonciere	—	—	2.374.888	1	1
Ruiniore Adr.	45.000	10.062.473	31.680.640	10	4
Unyon Hayat	100.000	3.184.735	402.787	22	
Unyon Yangın	100.000	450.001	1.946.145	22	
Toplam 1982	6.143.848	93.799.767	1.882.483.249		119
Reasürans Şirketleri:					
Destek Re.	250.000.000	34.473.966			45
Halk Re.	100.000.000	5.615.800			5
İstanbul Re.	26.000.000	19.659.638			4
Milli Reasürans	1.000.000	725.391.745			212
Toplam		785.141.149			266
Genel Toplam		4.020.994.003			2805

Kaynak: " 1982 TÜRKİYE'DE SİGORTA FAALİYETLERİ HAKKINDA RAPOR"
Ticaret Bakanlığı Sigorta Murakabe Kurulu Yayın No:27, İstanbul, 1983

bir sigorta türü olması bunda en büyük etkendir. En düşük prim hasılatı sağlayan sigorta türüyse, ziraat sigortası ya da diğer deyimle dolu sigortasıdır. Bu sigorta türünün 1981 yılında hasılatı 214 milyon lira civarındadır.

Sigorta sektörünün küçüklüğünün sonucu olarak, Türkiye'de sigorta şirketlerinin fon yaratma imkânları da sınırlıdır. Türkiye'de tüm sigorta ve reasürans şirketlerinin 1981 yılında yatırılabilir fonları toplamı 5.2 milyar liradır. Bu 5.2 milyar liralık imkânın 4.2 milyar liralık bölümü tahvil ve hisse senedine, 1 milyar liralık bölümü de gayrimenkule yatırılmıştır.

Yukarıdaki rakam göstermektedir ki, sigorta kesimi kısa sürede Türk ekonomisindeki gelişmeleri etkileyebilecek büyüklüklerde fon yaratma gücüne sahip değildir. Sigorta sektörünün gelişmesi, gönüllü sigorta talebinin büyümesine, sigorta sektörünün fon yaratması, hayat sigortası dalının gelişmesine bağlıdır. Enflasyon, Türkiye'de hayat sigortası dalının gelişmesine bugüne kadar imkân vermemiştir ●

BASIN

Türkiye Basını
Ali Gevgilili

Basında Tirajlar
Bülent Özükan

Çerçeve Yazılar

- **Öldürülen Gazeteciler**
- **Basın ve İstiklâl Mahkemeleri**
  Mete Tunçay
- **Birinci Basın Kongresi**
- **Tan Baskını**
- **Basında Lotarya**
  İlhami Soysal
- **Ajanslar**

Bu konuda ayrıca, *Aydınlar, Batılılaşma, Edebiyat, Hukuk Düzeni, Yayın Dünyası* **maddelerine bakınız.**

Türkiye Basını

Ali Gevgilili

Basının Gelişimi ve Sivil Toplum

Genellikle *basın* kavramı, gazete, dergi ve benzeri,geniş kullanıma açık bulunan *süreli* yayınları kapsar.

Özellikle gazetelerin geçmişi, yazının ortaya çıktığı dönemlere kadar uzatılabilirse de, modern anlamda *basın*,çağdaş yaşamdaki yerini ancak basımevlerinin gelişmesinden sonra bulmuştur. Basımevi ise, hem en geniş anlamıyla *sivil toplum*'a doğru açılan gelişmelerin, hem de yeni ekonomik ve teknolojik sıçramaların bir ürünüdür.

Batı toplumsal düzenlerinde basımevleri,*sivil toplum* ortamına yönelişle birlikte sahneye çıkar.

Ortaçağ kapanıp yeniçağ açılırken, özellikle Batı Avrupa toplumlarında çok boyutlu değişiklikler gerçekleşmekteydi. İktidarı elinde tutmakta olan *soylular* sınıfıyla Hıristiyan dünya görüşü çevçevesinde kurumsallaşan *din* arasındaki kutsal bağlantıya dayanan toplumsal ve ekonomik ilişkiler giderek çatlıyor; çoğu Avrupa kentlerinde köklü bir *yurttaşlık devrimi*yle sonuçlanacak olan yeni koşullar belirlemeye başlıyordu. Batı düzenlerinde *kentsoylu* (burjuva) sınıfları, kendi siyasal iktidarlarını kurma savaşına yönelten bu yeni sürecin ardında, *çağdaş para ekonomisi*yle derinden ilişkili bir dizi etken yatar. Sözgelişi, dünyanın yuvarlak olduğunun anlaşılması sonucu Batı'dan Doğu'ya doğru uzanılması, böylece ulaşılan Amerika kıtasıyla Asya ve Afrika'dan sağlanan kaynakların ve değerli madenlerin Avrupa kentlerine aktarılması, *para ekonomisi* büyüdükçe etkin bir *uluslararası değiş-tokuş*'un yaygınlaşması, Avrupa kentlerinde *ticaret* ve *sermaye*'yi ellerinde tutan kesimleri gitgide ön plana çıkarmıştır. Bunların yanı sıra, içe dönük Hıristiyan skolastik düşüncesi etkinliğini yitirirken,dünya ile insan arasında akılcı bir ilişki kurmayı öneren dışa dönük *aydınlanma* felsefesinin ön koşulları doğmuştur.

Dünya görüşü, toplumsal düzen ve ekonomik yapıda yanyana oluşan bu büyük değişim süreci, öncelikle kentlerde yepyeni bir *eğitim* ve *bildirişim* ortamını zorunlu kılmıştır. *Para ekonomisi,* kentler ve ülkeler arasında güçlü *bilgi* aktarımlarını gerektirmekteydi. Bilgi akımları ise, eğitim ve bilim alanlarında önemli atılımlarla sonuçlanacaktır. Özellikle eğitim, kentli sınıflar içinde geliştikçe yeni bilgileri ve görüşleri toplumun tüm yapısına doğru yaymak gereksinimi doğmuştur.

Bilgi ve bilim alanlarında önemli yeniliklerin gerçekleştirildiği yeniçağ, teknolojide de ilk yansımalarını bulmuştur. *Basımevi*'nin bulunuşu, bu anlamda, ekonomik, kültürel ve sosyal dönüşümün doğal bir uzantısı sayılabilir.On beşinci yüzyıl ortalarından itibaren sayıları hızlı biçimde artan basımevleri, özellikle Avrupa'nın tanınmış kentlerinde yeni kurulan *üniversite*'lerin *bilimsel yayın* gereksinimini karşılayarak, çağdaş düşüncelerin ve *sivil toplum*'a biçim veren özgürlük anlayışıyla toplumsal örgütlenış yöntemlerinin sağlam köklere kavuşmasını kolaylaştırmıştır.

Sivil toplum olgusunun gelişimiyle *basın* arasında karşılıklı *işlevsel ilişkiler* de vardır.

Sivil toplum, bağrında gelişen değişik güçler ve sosyal kesimler içinde sürekli bir çatışma, çözümleme ve yeniden çatışma dinamiğine dayanır. Her türlü bilgi akımı, bu boyutlarıyla, sivil toplumu vareden organizmayı besler ve daha ileriye götürür.

1600-1650 yılları arasındaki kesitte bütün bu Avrupa kentlerinde *basılı günlük gazete*'lerin birbiri ardına ortaya çıkmış bulunması, genel çizgileriyle, oluşagelen büyük yurttaşlık devriminin ürünüdür. Gelişmekte olan kentsoylu kesimler, günlük gazetelerle hem toplum ve dünya hakkındaki güncel bilgilenme gereksinimlerini karşılıyorlar, hem de kendi dünya görüşlerini oluşturup yığınlara indirecek etkili bir araca kavuşuyorlardı.

Değişim süreci, *bilgi* ve *bildirişim* akımlarının *siyasallaşma* olgusunu da yanı sıra çekmiştir. Kentsoylularca çıkarılan çoğu gazeteler, siyasal düzeyde soylular ve dinsel kurumlarla iktidar ilişkilerini değiştirme savaşına girerlerken, yerleşik iktidar güçleri de *basını denetleme* önlemlerine başvurmuşlardır. İktidarı ellerinde bulunduran çoğu tutucu güçlerin, *ön izin* koşulunu getirerek *basım hakkı*'nı kısıtlamaları, *ağır ceza* tehditleriyle *eleştiri hakkı*'nı işlemez duruma getirmeleri ve *sansür*'e ya da *haber tekelciliği*'ne kadar giden yöntemlerle *haber verme hakkı*'nı engellemeleri karşısında, çoğu ülkede *sivil toplum* yanlısı yeni güçlerin, *basın özgürlüğü*'nü elde etmek amacıyla, sürekli savaşlar vermeleri gerekmiştir. Kentsoylular iktidarı elde ettikten sonra da bu kez benzer savaşımları bazen aynı

yöntemlere başvuran kentsoylulara karşı toplumcu güçler sürdürmüşlerdir.

19. ve 20. yüzyıllar, basın özgürlüğüne dönük yoğun savaşları içerir.

Osmanlı Devletinde Basın

Türkiye'de İlk Basımevleri ve Süreli Yayınlar: Türkiye'de ilk basımevi, Gutenberg'in Avrupa'da 1455'te ilk kitap olarak *İncil*'i basmasından kırk yıl sonra kurulmuştur. İspanya'dan uzaklaştırılan Yahudilerden bazıları Osmanlı ülkesine sığınırken, ilk basımevini yanlarında getirmişlerdir. Basımcı David ve Samuel Nahmes kardeşler, Hazreti Musa'nın *Beş Kitap* adlı kutsal kitabını 1494 yılında İstanbul'da basmışlardır. Bunu, 1500'lü yıllarda Selanik, Halep, Edirne kentlerinde başka Musevi basımevlerinin kuruluşu izlemiştir. Yine İstanbul'da 1567'de Ermeni, 1627'de Rum basımevleri kurulmuştur. 1494-1729 arasında azınlıklar ve yabancı misyonlarca Türkiye'de açılan basımevi sayısının 37'yi bulduğu sanılmaktadır. Ne var ki eldeki bilgilere göre Türkiye'deki basımevlerinin hiçbirisinde kitaplar Türk diliyle basılmamaktaydı. Bunun ana nedeniyse, bazı yorumlara bakılırsa, onbinlerce insanın el yazması yoluyla geçimini sürdürdüğü İstanbul'da, bu çevrelerin çıkarlarının bozulmak istenmemesiydi.

Ne var ki, Osmanlı düzeninin gerileyiş dönemine girip büyük bunalımlarla karşılaştığı 18. yüzyılda, basımevi kurmak Osmanlı Türkleri için de giderek bir soruna dönüşmüştür. Macar kökenli İbrahim Müteferrika ile Paris Elçiliği yapan Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Efendi, uzun uğraşlardan sonra ilk Türk basımevinin kurulması amacıyla gerekli izni 1726'da alabilmişlerdir. Bu olay İstanbul'da yazıcıların büyük protesto eylemlerine yol açtığı halde, dönemin sultanı III. Ahmet ile veziri Damat İbrahim Paşa'nın destekleriyle, İbrahim Müteferrika ve Sait Efendi ilk Türk basımevini 14-16 Aralık 1727'de kurabilmişlerdir. İki ay sonra da, *Vankulu Lügatı* diye tanınan ilk kitaplarını çıkarmışlardır.

Osmanlı ülkesinde İslam dışı kesimlerle Balkanlar'daki Slav gruplarının açtıkları basımevlerinden ancak uzun yıllar sonra İstanbul'da ilk Türk basımevinin ortaya çıkarılabilmesi, ülkede *gazete* yayıncılığının başlatılmasına yeterli olmamıştır.

Türkiye'de ilk gazete yine bilindiği kadarıyla, *Fransız Devrimi* üstüne, İstanbul'daki Fransız Elçiliği'nce çıkarılmıştır. Elçilik içerisinde kurulan bir basımevinde Osmanlı topraklarında ilk kez 1795 ortalarında bir gazete yayınlanmıştır. Fransızca olarak çıkan kısa ömürlü gazete, *Bulletin des Nouvelles* (Haberler Belleteni) adını taşıyordu.

Türkiye'de özel kişilerce çıkartılan ilk gazete de, Fransa'dan ayrılan bir karşıdevrimci olan Alexander Blacque tarafından, yine Fransızca olarak, İzmir'de *Spectateur Oriental* (Doğu Gözlemcisi) adıyla yayınlanmıştır. Dış ticaretle uğraşan İzmir'deki levanten gruplarının çıkarlarını savunan ve Osmanlı egemenliğindeki Ege adalarına yayılmaya çalışan Yu-

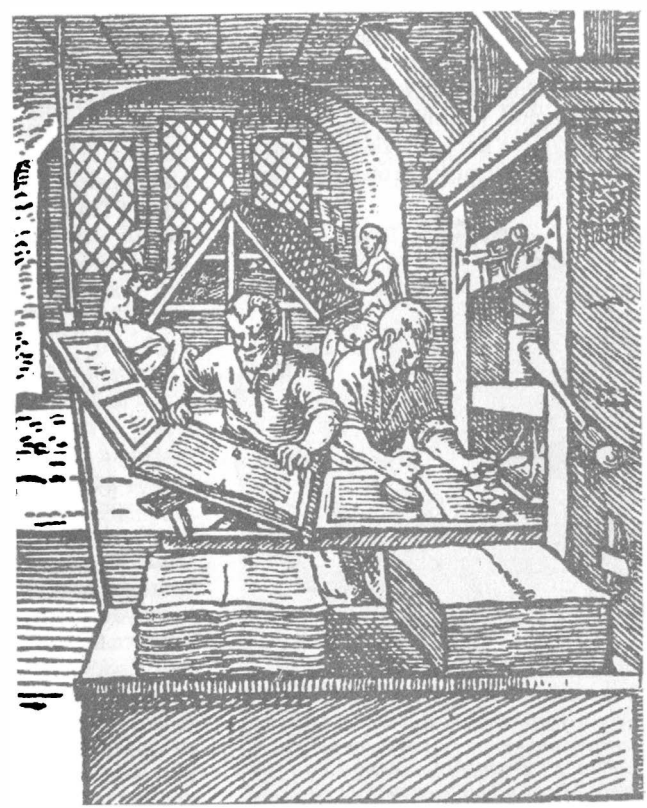

JOHANN GUTENBERG (1394-1468), Alman basımcısı. Strasbourg'da 10 yıl kuyumculuk yaptıktan sonra döndüğü Mainz kentinde, kendi buluşu olan madeni harflerin elle dizilmesi tekniğini geliştirdi. Gutenberg (solda) ve Gutenberg tekniğiyle kitap basımının anlatımı.

nan bağımsızlık hareketini destekledikleri için büyük yabancı devletleri eleştiren bu gazete, kapitülasyonlardan yararlanan büyük devletlerin sert tepkileriyle karşılaşmış ve önemli çekişmeler yaratmıştır. İzmir'de bu çekişmeler ortasında 1824 ve 1828 yıllarında Fransızca olarak iki gazete daha yayınlanmıştır.

Osmanlı ülkesinde ilk Türkçe gazetenin yayını büyük olasılıkla bu deneylerin de öğrettiği derslerin ışığında ancak 1830'lardą gerçekleştirilebilmiştir.

İlk Türkçe Gazeteler: Osmanlı ülkesinde Türkçe olarak çıkarılan ilk gazete, II. Mahmut'un öncülüğünde 11 Kasım 1831'de İstanbul'da yayınlanan *Takvim-i Vakayi*'dir. Devlet böylece, devlet görevlileri ve aydınlar başta olmak üzere yurttaşlarına olaylar hakkında bilgi akışını sağlamayı üstlenmekteydi. *Takvim-i Vakayi* bu niteliğiyle giderek bir *Resmi Gazete*'ye dönerek yayınlarını-bazı aralarla-Osmanlı Devleti'nin sona erdiği 4 Kasım 1922'ye kadar sürdürmüştür.

Türkçe olarak ilk *özel gazete*'yi yayınlayan, İstanbul'da ticaretle uğraşan, William Churchill adlı bir İngiliz yurttaşıdır. Üsküdar yakınlarında avlanırken bir Türk çocuğunu vurması sonucu tutuklanan Churchill, kapitülasyonlar nedeniyle İngiltere'nin Babıali'yi şiddetli protesto etmesine yol açmıştı. Protestolar karşısında hükümet de Churchill'e çeşitli parasal olanakların yanı sıra bir de gazete yayın izni vermiştir. Churchill'in 3 Temmuz 1840'ta yayına giren gazetesi *Ceride-i Havadis* bir bakıma 1839 Tanzimat Fermanı'nın da bildirişim alanına dolaylı bir yansıması gibidir. İşin ilginci, Osmanlı ülkesinde İslam kökenli halkla İslam dışı gruplar arasındaki ayrımlara son veren ve ilk kez tüm Osmanlı uyruklarına belli yurttaşlık hakları tanıyan Tanzimat ortamında bile *Ceride-i Havadis*'in uzun süre günde üç yüz dolayında satılabilmesi ve ancak Osmanlı Devleti'nin gazete sahibi Churchill'e ayda 2.500 kuruş aylık bağlamasıyla kapanmaktan kurtulabilmesidir. Ne var ki, *Ceride-i Havadis*, Kırım Savaşı sırasında 1850'lerde yaptığı ek baskılarla günde on bin satılan ilk gazete olmuştur. Bu *yarı resmi* görünümlü gazete, bir bölümü devlet görevleri yapan ilk gazete yazarlarının da yetişimine katkılarda bulunmuştur.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA (1674-1745), ilk Osmanlı yayımcı ve matbaacısı. 15. yüzyıl sonlarından itibaren dünyada ve Avrupa'daki gelişmeleri risaleler halinde yazdı. 1727'de Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Mehmet Efendi ile birlikte Arap harfleriyle baskı yapan ilk matbaayı kurdu. Bu matbaada 1742'ye kadar 17 eser basıldı.

Türk yurttaşların kendi girişimleriyle özel olarak bir Türkçe gazete yayınlamaları 1860'larda gerçekleştirilebilmiştir. Devlet görevlisi olarak Fransa'da bulundukları yıllarda toplumsal gelişmelerde basının oynadığı rolü yakından gören Şinasi ile Agâh Efendi,yurda döndükten ve uzunca bir uğraştan sonra özel bir günlük gazete çıkarmak için devletten izin alabilmişlerdir. İzin isteme dilekçesinde Agâh Efendi, *"yabancıların bile gazete yayınlayabildikleri bir ülkenin, kendi yurttaşlarına gazete çıkarma hakkını neden tanımadığını"* sormuştu. Bu, son çözümde, Türkiye'de de *sivil toplum*'a özgü bir *yurttaşlık hakkı* isteğidir. *Tercüman-ı Ahval* 21 Ekim 1860'ta yayınlanan ilk sayısında, kendilerinden yasalara uyması istenen *halk*'ın da *görüş açıklama hakkı*'nın varolması gerektiğini dile getirmiştir.

Tanzimat'la açılan yeni ortam giderek yeni *aydın* kesimleri ortaya çıkarmıştır. Onlar da geleceklerini kendi istemleriyle belirleme özlemini duymaya ve bunu topluma yansıtmaya başlamışlardır. Bir süre sonra 27 Haziran 1862'de kendi gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı yayınlayan Şinasi, gazetenin amacının, *"halka, halkın yararlarını düşünmeyi ve sorunları üstünde durmayı göstermek"* olduğunu yazmaktaydı.

Osmanlı Basınının Canlanışı, Baskılar, Kısıtlamalar ve Yeni Görüşler: Türkiye basınında özellikle 1860'lı yıllar gittikçe canlı bir basın ortamını yaratmıştır. Bu durum bir yandan yeni gazetelerin sayısında hızlı bir artışa yol açarken, öte yandan bir dizi genç yazarın basın alanında sivrilmeleriyle sonuçlanmıştır.

AGÂH EFENDİ (1832-1885) ZİYA PAŞA (1825-1880), Tercüman-ı Ahval isimli ilk özel Türk gazetesini birlikte çıkardılar. Agâh Efendi: Yeni Osmanlılar Derneği'nin önemli üyelerindendi. Avrupa'ya kaçmak zorunda kalan Ziya Paşa'nın arkadaşı olduğu bahanesiyle memuriyetten atıldı. 1876'da Paris'e kaçmak zorunda kaldı. Genç Osmanlılar'a katıldı. Dört yıl kadar Fransa, İngiltere ve Belçika'da yaşadı. Ziya Paşa: makaleleriyle, Batılı anlayışı ve demokratik görüşleri Türk düşüncesine ilk getirenlerdendir. Özellikle, Hürriyet gazetesindeki, inceleme niteliği de gösteren yazıları, üslûp, ifade ve taşıdıkları yeni anlamlar bakımından ilgi çekiciydi. Ziya Paşa'nın Avrupa Mektupları, Osmanlılar'ın yurtdışı hayatlarını aydınlatmak, Türk diplomasisi ve kültür hayatını yansıtmak bakımından önemlidir.

*Sivil toplum*a dönük düşünceleriyle Osmanlı yönetiminin tepkilerini doğuran Şinasi 1865 ilkbaharında Paris'e uzaklaşmak zorunda kalınca, genç Namık Kemal, *Tasvir-i Efkâr*'ın başyazarı olarak, ilgiyi üstüne çekmiştir. 1866'da Filip Efendi tarafından yayınlanan *Muhbir* ise, kamuoyuna bir başka genç yazarı, Ali Suavi'yi tanıtmıştır.

ŞİNASİ (1826-1871), şair ve yazar. 1849'da maliye konusunda staj yapmak için gittiği Paris'te dil ve edebiyat üzerine çalışmalarda bulundu. Türkiye'ye dönüşünde Agâh Efendi ile birlikte Tercüman-ı Ahval'i çıkardı. Dilin sadeleşmesi düşüncesini ilk ortaya atanlardandır.

Ne var ki, yaşadıkları döneme göre oldukça ileri anlayışları savunan bu yazar ve gazeteci kuşakları giderek yurttaşlık haklarına dayalı bir *yasalar düzeni* kurulmasını önererek, çözüm yolu olarak halkın oylarıyla seçilen bir *parlamento*nun toplumsal yaşamı yönetmesini isteyince, siyasal platformdaki tepkiler de yoğunlaşmaya başlamıştır. Buna karşılık 1838 Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması ve onun ardından bütün öteki devletlerle yapılan ikili düzenlemeler sonucunda dışalımlarda *açık kapı* politikasının izlenmesi, Osmanlı ekonomisinde el emeğine dayalı basit sanayi üretiminin de iç pazarı dolduran seri üretime dayalı, bol ve ucuz Batı sanayi ürünleri önünde tümüyle çökmesine yol açmıştı. Kırım Savaşı sırasında yine İngiltere ve başlıca Batı devletleriyle kurulan iyi ilişkilerle birlikte 1850'lerde başlayan *dış borçlanma* siyaseti ise, sağlanan dış kaynaklar ekonomiyi büyütücü biçimde kullanılmadığından kamu ekonomi ve maliyesinde giderek büyük bunalımlar doğurmaktaydı. Yeni yetişen aydın kuşaklar daha ileri demokratik hak ve özgürlükler isterlerken, Osmanlı Devleti sivil topluma dönük beklentileri karşılayabilmek bir yana, iç ve dış alanda ancak daha da yoğunlaşan bunalımların ortasına düşecekti.

Yoğunlaşan bunalım, Osmanlı siyasal sistemini demokratik istekleri kısıtlama ve baskı altında tutma yoluna itmiştir. Ülkede ancak iki gazetenin yayınlanmakta olduğu 1858'de çıkarılan *Ceza Kanunu*'nda basın da ceza kapsamına alındığı gibi, 1864'te yayınlanan ilk *Matbuat Nizamnamesi*'nde Osmanlı topraklarında gazete yayıncılığı *önizin* koşuluna bağlanmıştır. 1867 yılında geçici olmak üzere çıkan bir *Âli Kararname* ise, hem basın için uyulması zorunlu tutulan geniş bir yasaklar kataloğu düzenlemiş, hem de hükümete, bu yasaklara uymadıkları gerekçesiyle gazeteleri kapatma yetkisini tanımıştır.

Özellikle 1865 Haziran ayında Osmanlı Devleti'nde *idare-i mutlaka*'nın yerine, yasalara bağlı bir *idare-i meşrutiye*'nin gerçekleştirilmesi amacını güden *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*'nin kurulması, böyle bir *yasaklar kataloğu* düzenlenmiş bulunmasının gerisindeki asıl kaygıları da gün ışığına çıkarır. Türkiye'de beliren özgürlükçü siyasal eyleme, 1867 yılında *Nord* adlı bir Belçika gazetesine yazdığı açık mektupta ilk kez Mustafa Fazıl Paşa, Fransızca bir sözcük kullanarak *Jön (Genç) Türkler* adını verecektir. Mustafa Fazıl Paşa 1867 Martı'nda doğrudan Padişah Abdülaziz'e sunduğu uzun bir *ariza*'da, Genç Osmanlılar'ın toplum ve yönetim düzeyinde önerdikleri değişiklikleri oldukça ayrıntılı bir biçimde dile getirmiştir.

Genç Osmanlılar eyleminin sonucunda yayınlanan *1867 Âli Kararnamesi,* basına olanca sertliğiyle uygulanmıştır. *Muhbir* kapatılıp Ali Suavi Kastamonu'ya sürülürken, kapatılan *Tasvir-i Efkâr*'ın yazarları Namık Kemal ve Ziya Bey de memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Mısır hidivlerinin soyundan gelen Mustafa Fazıl Paşa ise, hidivlikle ilgili veraset kuralları değiştirilerek Mısır'ın başına geçme olanağından yoksun bırakılmıştır. Ancak yoksun bırakıldığı haklara karşılık 4,5 milyon İngiliz liralık tazminat verilen Mustafa Fazıl Paşa Paris'e geçmiş ve gazetesiz kalan Genç Osmanlı yazarlarına *"vatan'ın saadet ve selametine hizmet etmek"* üzere yurt dışına gelmeleri çağrısında bulunmuştur. Bunun üstüne Namık Kemal, Ziya Bey, Ali Suavi, Agâh Efendi başta olmak üzere bir dizi genç gazeteci, 1867'de Paris'in yolunu tutmuştur. Fransa'da yapılan toplantılar sonunda, Genç Osmanlılar Cemiyeti adına Londra'da Türkçe olarak bir gazete çıkarılması kararı alınmıştır.

Ali Suavi'nin yönetiminde ilk sayısı 31 Aralık 1867'de Londra'da çıkan ve yayını 3 Kasım 1868'e kadar sürdürülen *Muhbir,* aynı zamanda, yurt dışındaki Türk gazeteciliğinin de başlangıcını simgeler. Çağdaş Türkiye düşüncesinde yer alan pek çok özlem ya da isteğin ilk kez açık seçik dile getirildiği *Muhbir*'i yine Londra'da bu kez Namık Kemal tarafından çıkarılan *Hürriyet* izlemiştir. 29 Haziran 1868'de yayınına başlanan *Hürriyet*'te Namık Kemal özellikle *"Meşveret Usulü Hakkında Mektuplar"* başlıklı ünlü yazı dizisiyle, Türkiye'de demokratik bir sivil topluma yönelme özlemini, oldukça *seçkinci* bir dille savunmaktaydı. Ancak ortaya çıkan çeşitli uzlaşmazlıklar sonucunda 6 Eylül 1869'da çıkan 63. sayıdan sonra Namık Kemal yönetimi bırakmış, 22 Haziran 1870'de basılan son sayısına kadar *Hürriyet*'i bir süre de Ziya Bey yönetmiştir. *Muhbir*'in özellikle geniş halk

HASAN TAHSİN (OSMAN NEVRES) (1888-1919), gazeteci. 1908'den sonra İttihat ve Terakki'ye katıldı. I. Dünya Savaşı'ndan önce Bükreş'te Baxington kardeşler adında iki İngiliz diplomatına suikast düzenledi ve 10 yıl hapse mahkûm oldu. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla serbest bırakıldı. 1918-1919 yılları arasında İzmir'de Hukuk-u Beşer gazetesini çıkardı. 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgâl eden Yunan askerlerine ateş açtı ve aynı yerde öldürüldü.

İLK GAZETELER: Takvim-i Vakayi, Türkçe olarak yayınlanan ilk gazetedir. 11 Kasım 1831'de II. Mahmut'un öncülüğünde devlet eliyle çıkartılmıştır. Yine ilk Türkçe gazetelerden Ceride-i Havadis aynı zamanda ilk özel gazetedir. Bir İngiliz yurttaşı olan William Churchill tarafından çıkartılmıştır. Agâh Efendi ile Şinasi'nin 21 Ekim 1860'ta yayınına başladıkları Tercüman-ı Ahval ise, Türk yurttaşlarının kendi girişimleriyle çıkardıkları ilk gazetedir.

yığınlarına dönük canlı, kolay anlatım diline karşılık, seçkinci bir tavırla Yeni Osmanlı aydınlarına özgü düşünce ve kavramları kullanan *Hürriyet* genellikle Türkiye'nin ilk düşünce gazetesi olarak nitelenegelmiştir. Paris'e dönen Ali Suavi ise, 26 Temmuz 1869'da el büyüklüğünde 64 sayfalık küçük bir kitap görünümünü taşıyan *Ulûm* dergisini çıkarmıştır. Ali Suavi bu dergiye modern bilimlerin yanı sıra felsefeden bile söz eden bir bilgi ve eğitim ansiklopedisi eklemişti.

Jön Türkler'in bu ilk yurtdışı gazetecilik dönemi, Osmanlı yönetimiyle Mustafa Fazıl Paşa arasındaki ilişkilerin düzenlemesi nedeniyle 1870'ler başında sona ermiştir.

Bunu izleyen dönemde, iç ve dış olayların yeniden yoğunlaşmasına paralel olarak Türkiye basınında yine canlı bir dönem yaşanmıştır. Özellikle Aleksan Sarrafyan'ın 1870'te yayına başladığı *İbret* gazetesinin 1872'de genç yazar Ahmet Mithat Efendi tarafından devralınması, ülke içinde etkin bir düşünce gazetesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Namık Kemal'in başyazarlığını yaparak, yeni görüşleri topluma yaymaya çalıştığı *İbret,* kısa sürede çeşitli kapatılma cezaları almış; sonunda Namık Kemal'in genç aydınlar arasında büyük bir olay yaratan *Vatan ve Silistre* oyununun ardından tümüyle kapatılmıştır. Namık Kemal Magosa'ya, Ahmet Mithat ile aynı gazetenin yazarı Ebüzziya Tevfik de Rodos'a sürülmüşlerdir.

Öteki Dillerdeki Yayınlar ve İslam Dışı Osmanlı Gazetecileri: Osmanlı Devleti'nde özellikle 1830'lu yıllar va sonrasında Türkçe dışındaki dillerde de çeşitli gazeteler yayınlanmıştır. Sultan II. Mahmut'un *Takvim-i Vakayi* doğrultusunda Alexander Blacque'a İstanbul'da 1831 yılında yayınlattığı *Le Moniteur Ottoman*'ın yanı sıra, İzmir ve İstanbul'da bir dizi özel Fransızca gazete daha çıkarılmıştır. *Times*'ın Türkiye muhabirliğini üstlenen Edgar Wittaker'in 1867'de yayına başlayan *Levant Herald* gazetesi, uzun süre Fransızca ve İngilizce'yi birarada kullanmıştı. 1875'te İstanbul'da kurulan *Stamboul* gazetesi ise, 1964'e kadar süren yayınıyla Türkiye'de çıkan en uzun süreli yabancı dildeki yayın niteliğini kazanacaktır.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudi grupları da çeşitli dönemlerde kendi dillerinde gazeteler ve dergiler çıkarmışlardır. Devlet de *Takvim-i Vakayi*'nin Ermenice ve Rumca sayılarını düzenlemiştir. Daha ilginç bir uygulama ise, Rum ve Ermeni harfleriyle Osmanlı ülkesinde Türkçe gazetelerin çıkarılmış olmasıdır. Buna karşın bir grup Ermeni ya da Rum gazeteci de, yayınladıkları Türkçe gazetelerle toplumda hem düşünce ve kültür düzeyinin, hem de doğruda doğruya gazetecilik mesleğinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Titiz bir yayın yönetmeni olarak tanınan Aleksan Sarrafyan, basında genel yayın politikası açısından önemli bir örnek oluştururken; oyun ve güldürü yazarlığı ustası Teodor Kasap da *Diyojen, Hayal, Çıngıraklı Tatar* gibi mizah gazeteleriyle taşlama çığırını geliştirmiştir.

Türkiye'de İlk Anayasa, İlk Meclis ve Basın Özgürlüğü: Halk ve temsilcilerinden oluşan ilk meclis ve ilk anayasa, Osmanlı dünyasına, artan ekonomik ve sosyal bunalımlar altında *Düvel-i muazzama* diye adlandırılan büyük devletlerin Babıali'ye ağır baskılarda bulundukları 1876 yılında gelmiştir. 1861'den beri işbaşında bulunan Abdülaziz, yiyecek kıtlığının başladığı ve para değerinin olağanüstü düştüğü bir ortamda 1876 Mayısı'nda tahttan indirilmiştir. Özellikle İngiltere'nin desteğine sahip bulunan Mithat Paşa'nın önderliğinde gerçekleştirilen bu olaydan sonra tahta

geçirilen V. Murat, hak ve özgürlüklere duyduğu ilgi nedeniyle genç aydınların umut bağladığı bir kişiydi. Oysa baskılı saray yaşamı ve tahttan indirilen Abdülaziz'in intihar ya da cinayet olup olmadığı anlaşılamayan trajik ölümü gibi olaylar, sinirleri zaten bozuk bulunan V. Murat'ı tümüyle çalışamaz duruma getirmiştir. Genç padişah da böylece birkaç ay içinde hal'edilmiş ve yerine kardeşi II. Abdülhamit tahta çıkarılmıştır.

Dış baskıların yoğunlaştığı bu aşamada Türkiye sorununun tartışılacağı bir uluslararası konferans İstanbul'da toplanmak üzereyken Mithat Paşa'yı bakanlığa getiren II. Abdülhamit, 23 Aralık 1876'da anayasal yönetime geçileceğini ilan etmiştir. 1876 *Kanun-u Esasisi* halk temsilcilerinden oluşan bir meclis aracılığıyla yasalara dayalı bir yönetimi gerçekleştirmeyi amaçladığı gibi, kişisel hak ve özgürlükleri de oldukça geniş bir güvenceler sistemine kavuşturmaktaydı.

Özgürlük ortamı etkisini basında da derhal duyurmuştur. Sürgün ya da hapisteki gazeteciler işlerinin başına dönmüşler, basında canlı bir bildirişim ve eleştiri ortamı açılmıştır. "Basının yasalar çerçevesinde özgür olduğunu" belirten anayasaya uygun yeni bir basın yasası çıkarılması için de Mithat Paşa çalışmalara başlamıştır.

Ne var ki, Mithat Paşa'nın bir süre sonra görevden uzaklaştırılmasıyla, basın yasasının da niteliği değişmiştir. Tasarı, gazete çıkarmak için *kefalet akçesi* yatırılması ve *ruhsat* alınması zorunluluklarını getirmekle kalmıyor, ülkede mizah gazetesi yayınını da yasaklıyordu.

Mecliste büyük tepkilerle karşılaşması üstüne tasarıdan bu iki kısıtlama kaldırılırsa da, bu kez padişah onaylamamak suretiyle yasanın uygulanmasını engeller. Buna karşılık, Çarlık Rusyası'nın Balkanlar yöresinde başlattığı savaş nedeniyle 1877'de çıkarılan sıkıyönetim nizamnamesiyle, gerekli görüldüğünde gazetelerin hükümetçe kapatılabilmesi yetkisi tanınır. Savaşın ağırlaşmasından yararlanan II. Abdülhamit ise anayasanın kendisine verdiği bir yetkiye başvurarak,1878 ilkbaharında parlamentoyu tatil etmiştir.

Bu, Türkiye'de otuz yıl sürecek bir mutlak yönetim döneminin başlangıcıdır. Osmanlı Devleti büyüyen dış baskılar ve iç bunalımlar önünde yine *devlet zoru* yoluyla yönetimi seçmekteydi. Bu *zor*'a sığınış tarihin ona sunduğu son seçenek olduğu gibi, çözümsüz bir tuzaktı da...

Basın 1878'de *sansür heyeti*'nin kurulmasıyla daha basım öncesinden itibaren denetime alınacak ve kısıtlamalar yabancı gazetelerden, kitap yayıncılığına, oynanacak tiyatro oyunlarına kadar aşama aşama her alana yaygınlaştırılacaktı.

1880'ler ve Sonrasında Ortaya Çıkan Düşünceler ve Gazeteler: Yabancı büyük devletlerin Osmanlı düzeninde *tahttan reform* beklentilerinin sona erdiği ve Osmanlı topraklarının aşama aşama parçalanmasının gündeme yükseldiği 1880'ler sonrasında, düzenin iç yapısında da yoğun kaynaşmalar belirginleşmiştir. Ağır sansüre karşın, iç düzendeki çözüm arayışları basın yoluyla yine de belli ölçülerde topluma yansıtılabilmiştir. Bu yansıtmanın tümüyle olanaksızlaştığı durumlardaysa, Türkiye dışındaki ikinci önemli Türk gazeteciliği dönemi başlamıştır.

II. Abdülhamit döneminin Türkiye basınındaki en tanınmış yazarı Ahmet Mithat Efendi'dir. Ünlü gazetesi *Tercüman- Hakikat*'ı Sultan Hamit'in yardımıyla 1876'da yayınlamaya başlayan Ahmet Mithat Efendi güçlü bir devlet desteği altında, ulusal ekonominin geliştirilmesi ve sanayileşmenin başlatılması görüşlerini savunmuştur. Bunun sonucu olarak Ahmet Mithat Efendi liberal ekonomi düşüncesini savunanlara karşı çıktığı gibi, Jön Türk aydınlarının ekonomik kökenlerden yoksun bir özgürlük savaşını sürdürmelerini de eleştirmiştir. Jön Türklerce *"saray yazarı"* diye nitelenen Ahmat Mithat, Türkiye basınında özellikle geniş okur yığınlarının beğenisine dönük *fıkra* türünün ve *öğretici roman* yazarlığının büyük bir öncüsüdür. Ahmet Mithat yarım yüzyılı aşan verimli yazı yaşamıyla,halkın-o dönemlerin deyişiyle- *hace-i evvel*'i ya da ilköğretmeni olabilmiştir. Ayrıca, Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi halk yazarlarına örnek ve destek olarak onlara basında yer açmıştır.

Genç aydınlar arasında ise, bazen trajik yabancılaşmalara da yol açmakla birlikte, *sivil toplum* doğrultusundaki özlem ve düşünceler yeni boyutlar almıştır. Türkiye'de yenileşme düşüncesinin dönüm noktalarını oluşturan bu süreçte, ana çizgileriyle ilginç eğilimler gözlenir.

Kazan Türkleri arasında yetişip genç yaşında İstanbul'a gelen Murat Bey, gerek Mekteb-i Mülkiye'deki siyasal tarih dersleriyle ve gerekse *Mizan* dergisindeki yazılarıyla, Osmanlı devlet yönetiminde köklü reform isteklerinin sözcülüğünü etmiştir.Tarihin ancak bağrındaki neden/sonuç ilişkileri altında doğru bir çözümlemesinin yapılabileceğini savunan Murat Bey, Türkiye'de modern siyasal tarih anlayışının ilk duraklarından biridir. Ne var ki devlet ya da Babıali yapısında reform önerileri gittikçe karşılıksız kalan Murat Bey, sonunda yurt dışına uzaklaşarak, gazetesi *Mizan*'ı bir süre Mısır'da çıkarmış, daha

GAZETE MANŞETLERİNDE CUMHURİYET'İN İLANI: Vakit; "Cumhuriyet dün resmen ilan edildi. Birinci reisicumhurumuz Gazi Mustafa Kemal Paşa'dır. İlk başvekâleti de İsmet Paşa işgal edecektir." Hakimiyet-i Milliye; "Büyük Millet Meclisi dün gece sekiz buçukta Türkiye devletinin şeklini müttefiken 'Cumhuriyet' olarak tesbit ve dokuza çeyrek kala Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerini müttefiken 'reisicumhur' intihab eyledi." Vatan; "Bugün Büyük Millet Meclisi Türk Devleti'nin şeklinin Cumhuriyet olduğunu ilân etmiş ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı yüz elli sekiz reyle müttefiken reisicumhurluğa intihab etmiştir."

sonra da Fransa'da *Meşveret* gazetesinin yönetimine katılmıştır. Murat Bey'in özellikle devlet yönetiminde reform yoluyla ülkeyi kurtarma tasarıları, yurt dışındaki arkadaşlarınca da eleştirilere uğramıştı. Bunların sonunda, tutuklanan bir grup öğrencinin serbest bırakılması karşılığında İstanbul'a dönen Murat Bey yaşamının sonraki dönemini umutsuz ve yalnız bir insan olarak geçirmiştir.

İlk Türk pozitivist ve natüralisti olarak nitelenen Beşir Fuat ise, özellikle *Tercüman-ı Hakikat*'teki yazılarında, evrenin ve toplumsal yaşamın daha nesnel ve bilimsel açıklamalarını vermeye çalışmıştır. Askeri Tıbbiye kökenli bu çalışkan yazar da, özlemleriyle toplumsal gerçekler arasındaki çelişkiler karşısında intihar ederek genç yaşta dünyadan ayrılmıştır.

Toplum ve halk güçleriyle bağ kurmakta *dil*'in değeri, Recaizade Ekrem'den Şemsettin Sami'ye kadar bir dizi yazarın eğildiği ana sorunlar arasında yer almıştır. Ali Suavi'de de izleri görülen *Türkçülük* akımı yine bu süreçle birlikte gelişmekte ve yankılarını özellikle *İkdam* gazetesinde bulmaktaydı. Kafkas kökenli bazı Türkler ile Cemalettin-i Efgani gibi düşünürler ise, Türkçe'nin daha kolay yazılıp okunabilmesi amacıyla bir harf reformuna da yönelinmesini önermekteydiler.

Rusya ve Balkan Türkleri'nin yayınladıkları gazetelerde, köycülük, halkçılık, ulusçuluk gibi akımlar, bu ülkelerdeki devrimci sol dünya görüşlerinin de etkisiyle belirli bir ağırlık kazanmıştır. Özellikle Kazan'da Gaspıralı İsmail Bey yayınladığı *Tercüman* gazetesinde, politik ve sosyal özlemlerle ekonomik yapı arasındaki karşılıklı ilişkileri vurgulamaktaydı.

Başkent İstanbul'da modern öğretim programlarını gerçekleştirmeye çalışan Tıbbiye, Mülkiye, Mühendishane gibi yüksek okullarda yetişen genç kuşaklar, bu koşularda, daha çağdaş, demokratik ve özgür bir toplum düşüncesine gittikçe derinden bağlanmışlardır. Genç insanlar, halk temsilcilerince yönetilen bir siyasal sisteme kavuşmak amacıyla 1889 Mayısı'nda bu kez gizli *İttihat ve Terak-*

Öldürülen Gazeteciler

Türk basın tarihi, bir anlamda, *düşünceye karşı şiddetin* tarihidir. Dönemlere göre çeşitli biçimler alan şiddet, gazeteleri ve gazetecileri sindirmekte, sinmiyorlarsa yok etmekte baştan beri kullanıla gelmiştir. Son dönemde *Milliyet* gazetesi Genel Yayın Müdürü Abdi İpekçi, *Demokrat* gazetesi muhabiri Recai Ünal, *Politika* gazetesi Yazı İşleri Müdürü Ali İhsan Özgür'e varan çizginin başında yer alanlar, Hasan Fehmi, Ahmet Samim, Zeki ve Hasan Tahsin beylerdir.

Hasan Fehmi Bey

Basın dünyasının Ikinci Meşrutiyet yıllarında verdiği ilk kurban, Hasan Fehmi Bey'dir. Mülkiye'yi bitirdikten sonra Paris'e kaçmış, bir süre Mısır'da yaşamış ve 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı üzerine İstanbul'a dönmüş *Serbestî* gazetesinde çalışmaya koyulmuştu.

İttihatçılar'ın hükümet ettiği günlerde *Serbestî* gazetesinin yazıları aydın çevrelerde geniş yankılar uyandırıyordu. Balkanlar'daki karışıklıklar, azınlıklar arasında ayrılma yolundaki girişimler, hızla yıpranmakta olan İttihat ve Terakki Hükümeti'nin sert bir biçimde eleştirilmesine yol açıyordu. Eleştirenlerin başında da *Serbestî* yazarlarından Hasan Fehmi Bey geliyordu.

İttihatçılar, Hasan Fehmi'yi susturmak için gözdağı vermeyi denediler. Gözdağlarının sonuç vermediği görülünce, Hasan Fehmi Bey, 5 Nisan 1909'da Galata Köprüsü'nün üzerinde kurşunlandı. Katilleri yakalanamadı.

Ertesi gün *Serbestî*nin birinci sayfasında şu satırlar yer alıyordu:

"Serbestî-i matbuatın (basın özgürlüğü) ilk kurbanı, ömrünü menfalarda (sürgünlerde) geçirmiş olan evlâd-ı hürriyetten Hasan Fehmi Bey'in ruhuna fatiha"

Ahmet Samim Bey

İkinci Meşrutiyet'in ikinci kurbanıdır. Robert Kolej'de okuduktan sonra Tekel'de çalışan Ahmet Samim Bey, İkinci Meşrutiyet'ten sonra gazeteciliğe başladı. İttihatçılar'a karşı olan Ahrar Partisi'nin yayınladığı *Osmanlı* gazetesinde yazılar yazdı. Sonra *Sadayı Millet*'in başına geçti.

Yazıları İttihatçı çevrelerde tepkiler yaratıyordu. Ölümünden iki gün önce İçişleri Bakanı valilik teklif etti. Ahmet Samim Bey bu teklifi reddettikten iki gün sonra (9 Haziran 1910 akşamı) gazete dönüşü Bahçekapı'da vurularak öldürüldü. Ahmet Samim Bey için büyük bir cenaze töreni düzenlendi. Cenaze, Babıali'deki Hilâl Basımevi'nden Sultan Mahmut Türbesi'ne götürülecekti, ama İttihatçılar buna izin vermediler. Basımevinin kapısını kırıp cenazeyi kaçırdılar. Onun da katilleri yakalanamadı.

Zeki Bey

İkinci Meşrutiyet yıllarında basının verdiği üçüncü kurban, Zeki Bey'dir. Önceleri Dışişleri Bakanlığı çeviri bürosunda ve Düyunu Umumiye'de çalışan Zeki Bey, aynı zamanda Fransızca öğretmenliği de yaptı. *Şehrah*, *Mizan* ve *Serbestî*'de yazdığı yazılar İttihatçılar'ı hedef alıyordu.

Yapılan yolsuzluklar üzerine hükümete bir düşünce gazetesiyle yüklenmeye karar verdi. Bir brom madeninin işletilmesi için yabancı ülkelerden borç alınmış, bu arada büyük yolsuzluklar yapılmıştı. Aynı günlerde Maliye Bakanı Cavit Bey'in, yeni kurulan Türkiye Milli Bankası'na ortak olduğu öne sürüldü. Zeki Bey belgelere dayanarak bu konularda bir kampanya hazırlamaya girişti. 10 Temmuz 1911 akşamı evine dönerken kurşunlandı.

Zeki Bey'in katilleri yakalandı. Ahmet ve Nazım adlarındaki İttihatçılar idamla yargılandılar. Hangisinin katil olduğu kesinlikle anlaşılamayınca 15'er yıl hapse mahkûm edildiler. Üç yıl sonra Birinci Dünya Savaşı'yla beraber başıbozuk gönüllü asker olarak cepheye gönderildiler.

Hasan Tahsin Bey

Meşrutiyet'ten önceki yıllarda İttihatçı olan Hasan Tahsin Bey, Meşrutiyet'ten sonra katledilen dördüncü gazetecidir. (Aynı adı taşıyan diğer bir gazeteci, Osman Nevres, İzmir'de *Hukuk-u Beşer* adlı gazeteyi yayınlamış ve İzmir'in işgali sırasında düşmana ilk kurşunu attığı için Yunanlılar tarafından öldürülmüştür). İttihatçıların hükümet etmeye başlamasından sonra, onlara karşı koyan, uzlaşılması güç, çevresinde korku yaratan bir gazeteciydi.

Silahçı Tahsin de denilen Hasan Tahsin, çıkardığı gazetelere *Silah, Süngü.Bomba* gibi adlar veriyordu. Eski arkadaşları tarafından, bir toplantıda uyuşturucu katılmış bir kahve içirildikten sonra, Çerkez Eşref adlı bir kiralık katil tarafından iple boğuldu. Cesedi ölümünden iki hafta sonra bir çuval içinde Edirnekapı dışında bir mezarlıkta bulundu.

Ali İhsan Özgür

Politika gazetesi Yazı İşleri Müdürü Ali İhsan Özgür 22 Kasım 1978'de öldürüldü. İstanbul Kızıltoprak'ta bir arabanın içinde bulunan Özgür'ün cesedi işkence izlerinden tanınamayacak haldeydi.

Silahlı çatışmalara basın kuruluşlarının da çekilmek istendiği 1977-1980 döneminde belirli sol bir siyaseti savunan *Politika* gazetesinin Yazı İşleri Müdürü Ali İhsan Özgür'ün öldürülmesinin, yapılan soruşturmalar sonucunda kesinlikle adi bir cinayet olmadığı ortaya çıktı. Ali İhsan Özgür'ün öldürüldüğü günlerde çok sayıda gazeteci saldırıya uğramış, siyasi haberleri izleyen bazı gazeteciler de dövülmüştü. Aynı dönemde gazetecilere yönelik

'ki Cemiyeti'ni kurmuşlardır. *Cemiyet* ülke içinde uğradığı kovuşturma ve cezalandırmalara karşın giderek yurt dışında bir dizi *Jön Türk* gazetesinin yayınlanmasına neden olmuştur.

Murat Bey'in Mısır'daki *Mizan*'ı (1896) ve sonradan, Fransa'da süren yazıları, İttihat ve Terraki adına "seçkinler" öncülüğünde oluşturulacak bir *meclis* ve *yasalar* düzenini savunmuştu.

Cenevre'de Tunalı Hilmi, Doktor Abdullah Cevdet ve arkadaşlarınca 1897'de çıkarılan *Osmanlı* gazetesi ise, *İdare-i müstebidiye* karşısında bir *idare-i cumhuriye* kurulmasından bile söz açabilmiştir. Tunalı Hilmi Bey, hutbe biçimindeki yazılarıyla, devrimci eğilimleri yaymaya çalışırken, *Osmanlı* gazetesi yazarları aydınların halktan yeterli desteği toplayamadığı gerçeğini de dile getirmişlerdir.

Paris Sergisi'yle ilgili olarak görevli geldiği Fransa'dan İstanbul'a geri dönmeyen Ahmet Rıza Bey, 1895-1897 yılları arasında Paris'te yayınladığı *Meşveret* gazetesinde, Türkiye'nin sorunlarına pozitivist bir bakışla eğilmeye çalışmıştır. Fransız sosyalisti Jean Jaures de aralarında olmak üzere dönemin çeşitli düşünürleriyle tanışan Ahmet Rıza Bey sonraki yıllarda Batılı devletlerin Osmanlı Devleti için gerçekten bir reform isteyip istemediklerini de kuşkuyla karşılamaya başlayacaktı. Suriye kökenli Halil Genem ise, *Meşveret*'te çıkan yazılarında, Türkiye'nin karşılaştığı sorunların ardında *emperyalizmin* de rolü bulunduğunu savunmuştur.

Samipaşazade Sezai yönetiminde 1902'den itibaren yayına başlayan *Şurayı Ümmet* gazetesi, parçalanma ve dağılma belirtileri gösteren Osmanlı dünyasında *siyasal bağımsızlık* ve *toprak bütünlüğü* kavramlarını işlemişti.

Aynı dönemlerde Fransa'ya gelen Osmanlı soyundan Prens Sabahatin, Türkiye düşüncesine başka bir dünya görüşünü aşılamak istemiştir. Üsttenci devlet reformları yerine, Prens Sabahattin ademi merkeziyetçi ya da *yerinden yönetimci* değişiklikleri savunmuştur. Düzenin ancak girişimci, yaratıcı ve özgür insanlar yetiştirebildiği taktirde önündeki bunalımları aşabileceği tezle-

saldırıların yoğunlaşması üzerine bazı önemli gazeteciler sivil koruma polisleriyle dolaşmaya başlamışlardı. Önemli gazeteciler arasında Ankara'yı hatta Türkiye'yi terkedenler bile vardı.

Abdi İpekçi

Basın dünyasının son dönem kurbanlarından Abdi İpekçi, 1929'da İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'ni bitiren İpekçi, Hukuk Fakültesi'nden gazeteciliğe olan tutkusu sebebiyle ayrıldı. *Yeni Sabah, Yeni İstanbul, İstanbul Ekspres* gazetelerinde yazarlık, muhabirlik, sekreterlik, yazı işleri müdürlüğü yaptı. 1954'te *Milliyet*'in Yazı İşleri Müdürlüğüne getirildi. Bir süre sonra aynı gazetenin Genel Yayın Yönetmeni oldu.

Abdi İpekçi, Türkiye'de çok partili rejimin yerleşip, kökleşmesi için içten bir çaba gösterdi. Toplumsal kutuplaşmaların uzlaşılarak aşılabileceğini savunan İpekçi, yazılarında demokratik hak ve özgürlüklerin özünün zedelenmemesinin gerekliliğini işledi. Uygulanmakta olan demokrasinin bazı reformlar ve arındırmalarla sorunları çözeceğine inanan İpekçi için tam bir "denge adamı" ydı denilebilir. Sağcı terör örgütlerince daha solda pek çok gazeteci ve yazar dururken hedef olarak seçilmesinin nedeni bu olsa gerektir.

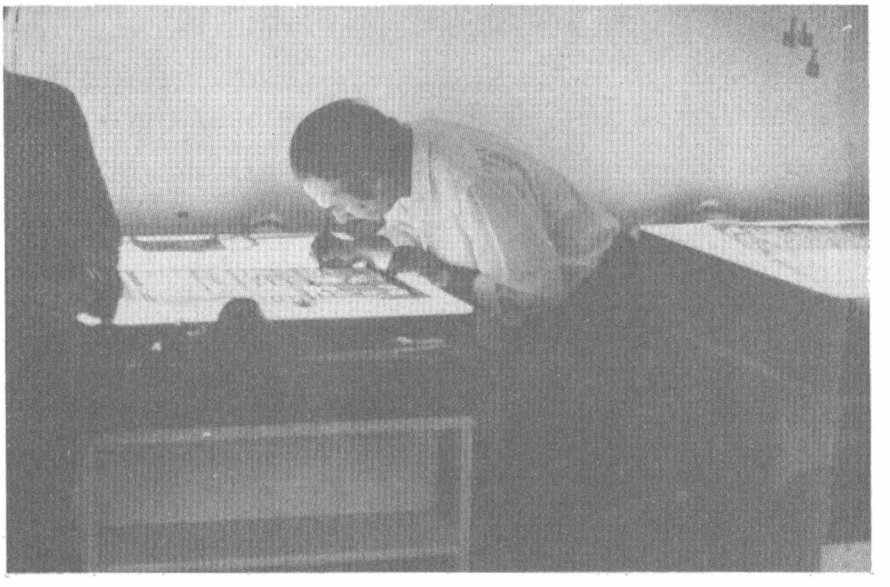

ABDİ İPEKÇİ: (1929-1979), gazeteci ve yazar. 1948-1950 yılları arasında Yeni Sabah, 1950'de Yeni İstanbul, 1950-1953 yılları arasında İstanbul Ekspres gazetelerinde çalıştı. 1954 ve 1979 yılları arasında Milliyet'in başyazarlığını yaptı. Sağcı teröristler tarafından öldürüldü.

İlhan Darendelioğlu

1923 yılında İçel'in Tarsus ilçesinde doğan İlhan Darendelioğlu 20 Kasım 1979'da Beyazıt Mabeyinci Yokuşu'nda solcu gruplar tarafından öldürüldü.

Darendelioğlu, *Ortadoğu* gazetesinin yazarlarındandı. Olay günü de sahibi olduğu *Toprak* adlı aylık derginin idarehanesinden çıkıyordu.

Öldürüldüğünde MHP İl Yönetim Kurulu üyesi olan İlhan Darendelioğlu 1969 yılında İstanbul'dan AP milletvekili seçilmiş, daha sonra DP'ye geçmişti. 1973 seçimlerinde parlamentoya giremeyen Darendelioğlu sonradan kapatılan "Komünizmle Mücadele Derneği" nin kuruculuğunu ve başkanlığını yapmış, bu konuyla ilgili kitaplar yayınlamıştı.

Recai Ünal

Recai Ünal öldürüldüğünde 21 yaşındaydı ve gazeteciliğe başlayalı henüz 8 ay oluyordu.

Hasanoğlan İlköğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu'nda öğreniminc devam eden Recai Ünal, bir yandan da *Demokrat* gazetesinde çalışmaya başladı.

Ünal, 21 Temmuz 1980 akşamı gazeteden dönerken Karagümrük'teki evinin yakınlarında kaçırıldı. Ertesi gün aynı semtte battaniyeye sarılmış olarak bulunan Recai Ünal'ın cesedinde sigara yanığı, boynunda boğmada kullanılan ipin izleri ve bir not vardı: "Fatih'te hiçbir komünist cezasız kalmayacak. Türk İslam Birliği İntikamcıları"

rini işleyen Prens Sabahattin, Osmanlı dünyasındaki çoğu İslam dışı etnik grubun desteğini de bu görüşleriyle sağlayabileceğini ummuştur.

Türkiye'nin düşünce ve basın dünyasında özellikle 1871 *Paris Komünü* döneminden itibaren ilk sol ya da devrimci yayın ve eylemler de belirmiştir.

Türkiye 20. yüzyıla girdiğinde, ağır sansür altındaki iç basında gözlenen durgunluğa karşılık; yurt dışındaki Jön Türk yayınlarının etkisiyle genç aydınlar arasında bir sivil toplumu çağrıştıran özgürlükçü düşünceler yaygınlaşmaktaydı. Osmanlı düzenini simgeleyen II. Abdülhamit'in sorunları ise aynı ölçüde büyüyor, yapının derinliklerindeki çatlamalar yoğunlaşıyordu.

1908 İkinci Meşrutiyeti ve Basındaki İkinci Canlanma: Özgürlük isteklerinin Rumeli'deki ordu içine kadar girmesiyle büyüyen bunalımlar, II. Abdülhamit'i 1908 yılında anayasaya yeniden işlerlik kazandırarak, meclisi bir daha toplamaya yöneltmiştir. Ancak, halk temsilcilerinden oluşan bir parlamentonun toplanması da II. Hamit'in yıkılışını artık önleyemeyecekti. Bazı değerlendirmelere göre, İngiltere'nin desteğinde, Prens Sabahattin yanlısı çevrelerle Derviş Vahdeti'nin öncülüğünde girişilen *31 Mart* karşı eylemi,kurmay başkanlığını Mustafa Kemal'in yaptığı Hareket Ordusu'nun Selanik'ten İstanbul'a gelerek başkaldırıcıları etkisiz kılması ve Sultan Hamit'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanmıştır. Bundan sonraki dönem, İttihat ve Terraki Fırkası'nı temsil eden çoğu küçük burjuva güçlerle Babıalinin gelenekçi bürokrasisi ve toplumun değişik kesimleri arasındaki uzun bir iktidar çekişmesi niteliğini taşımıştır.

Anayasal bir düzene geri dönüş, Türkiye basınında da 1908 sonrasında canlı bir yayın ortamı yaratmıştır. 24 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyeti ilan eden bildiri çıktığında, ancak dört günlük gazetenin yayınlandığı başkent İstanbul'da, gazeteciler,daha o gün aralarında ortak bir karara vararak, sansür uygulamasına kendi elleriyle son vermişlerdir. Gazetelerin baskı sayıları kısa sürede onbinlerin üstüne çıkmış, ilk üç yılda yayınlanan yeni gazete ve dergi sayısı beşyüzü aşmıştır. Ne var ki bu kez bir düşünce anarşisine dönüşen söz konusu ortam, gazetelerin birinin kapanıp bir başkasının çıktığı bir dönem olmuştur. Basınla ilgili olarak 1909 Temmuzu'nda yasama organlarına getirilen yeni Matbuat Kanunu bir dizi yasağı yine korumuştur. 31 Mart nedeniyle ilan edilen askeri sansür ise varlığını 1912'ye kadar sürdürmüştür. Birinci Dünya Savaşı çıkınca da 1914'te yeniden başlayan siyasal sansür, mütareke ve işgal yıllarında da sürdürülerek, Istanbul'un ulusal güçlerce kurtarılmasına kadar uygulanmıştır.

Siyasal, toplumsal ve ekonomik ortam iç ve dış boyutlarıyla basın yaşamını derinden etkisine almıştır. İttihat ve Terakki, kısa sürede, merkezci-devletçi eğilimleri ağır basan küçükburjuvazi, asker ve sivil bürokrasi ile yerinden yönetimi (adem-i merkeziyet) savunan Prens Sabahattin ve arkadaşları çevresinde ikiye bölünmüştür. Bölünme basında da İttihatçılar ve karşıtlarını ortaya çıkarmıştır. Genellikle yine İngiltere'ye yakın oldukları belirtilen karşıt gruptan yazarlar, doğrudan doğruya siyasal nitelikteki öldürme girişimleriyle karşılaşmışlardır. İttihatçıları sürekli eleştiren *Serbesti* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi, 5 Nisan 1909'da Galata Köprüsü üstünde; Ahrar Partisi'nin yayınorganı *Osmanlı* gazetesindeki yazılarından sonra *Sada-yı Millet*'in başyazarlığını yapan Ahmet Samim ise 9 Haziran 1909'da Bahçekapı'da vurularak öldürülmüştür. Bunları İttihatçıların bir "ulusal banka" kurma tasarılarına karşı çıkan *Mizan ve Serbesti* yazarı Zeki Bey'in 10 Temmuz 1911'de Bakırköy'de öldürülmesi izlemiştir. Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarıyla birlikte İttihat ve Terakki'nin iktidarını pekiştirip muhaliflerini etkisizleştirmesi üstüne, siyasal öldürmelerin sonu gelebilmiştir.

İkinci Meşrutiyet'te Hüseyin Cahit Yalçın'ın başyazarlığını yaptığı *Tanin*'in 2 Ağustos 1908'de yayınlanmaya başlamasıyla İttihat ve Terakki kendi basın organına kavuşmuştur. Talha ve Velit

RESİMLİ MECMUA: Osmanlıca harflerin Batı yayıncılığına uygulanma zorlukları ve kağıt üretiminin yok denecek kadar az olması, basın kuruluşlarının küçük işletmeler düzeyinde kalmasına yol açmıştı. Mahalli yayın organlarından Resimli Mecmua tüm ekibiyle küçük basın işletmelerinin tipik örneklerinden birini oluşturuyordu.

Ebüzziya'nın 1913'te yayınladığı *Tasvir-i Efkâr* ise Yunus Nadi ve Zekeriya Sertel'i de alarak güçlenmiştir. Abdullah Zühtü ve Mehmet Sadık'ın geliştirdikleri *Yeni Gazete*'de, genç Ahmet Emin Yalman ilk başyazılarını imzasız olarak yazmıştır. Havas ve Reuter haber ajanslarının işbirliği ederek 1911'de *Osmanlı Telgraf Ajansı*'nı kurmaları, Türkiye'de ilk kez bir haber ajansının doğuşuna yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşı çıkınca da, İttihatçılar, Almanlardan sağladıkları haberleri yayan *Osmanlı Milli Telgraf Ajansı*'nı 1914'te kurmuşlardır.

İkinci Meşrutiyet, gazetelerin yanı sıra dergi yayıncılığında da etkin bir dönem olmuştur. Ömer Seyfettin ve öteki genç yazarların çevresine toplandığı *Genç Kalemler*, Ziya Gökalp'in *Yeni Mecmuası*, Dr. Abdullah Cevdet'in *İçtihad*'ı, Türk Ocakları'nın yayın organı olan *Türk Yurdu*, Ahmet İhsan Toksöz'ün *Servet-i Fünun*'u dönemin başlıca düşünce ve sanat akımlarının sözcüleri olmuşlardır. Aynı dönemde İslamcı düşünceler *Sırat-ı Mustakim* ya da *Sebil-ür Reşat* gibi yayınlarda yankılarını bulmuştur. İşçi sınıfını savunan, sosyalizmden söz eden yayınlarda 1908 sonrasında daha sınırlı bir çerçevede de olsa toplum önüne çıkmışlardır. Selanik'te Osmanlı İşçi Sendikaları Federasyonu'nun 1909'da yayınladığı *Amele* gazetesi, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın bir yayın organı olarak 1910-1912 arasında aralıklarla çıkarılan *İştirak* gazetesi, bu nitelikteki bazı yayınlardır.

Genellikle Ittihat ve Terakki iktidarının çeşitli baskı ve denetleme çabaları altında kalan basın yaşamı, Birinci Dünya Savaşı yıllarında sansür nedeniyle yeniden ağır bir durgunluğa mahkûm olmuştur.

Mütareke Yıllarında Gazetelerini Kuran Genç Kuşak: Türkiye basınında en ilginç dönemlerden biri, Birinci Dünya Savaşı yenilgisinin ardından mütareke yıllarında yaşanmıştır. İttihatçı önderlerin yurt dışına gitmek zorunda kalmaları, Prens Sabahattin yandaşı *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nın iktidarı elde etmesiyle sonuçlanmıştır. İtilafçılar, kendilerini destekleyen Ali Kemal'in *Peyam-ı Sabah*'ını, Refii Cevat Ulunay'ın *Alemdar* ve İngiliz Muhipler Cemiyeti sözcüsü *İstanbul* gazetelerini gittikçe ön plana çıkarmışlardır. İtilafçı eğilimli Refik Halit Karay da ünlü güldürü gazetesi *Aydede*'yi 1920'de yayınladığında aynı gruba katılmıştır.

YUNUS NADİ ABALIOĞLU (1880-1945), gazeteci, yazar. Genç yaşında gazeteciliğe başladı. 1901 yılında yönetime karşı dernek kurmak suçundan mahkûm oldu. Daha sonra İkdam ve Tasvir-i Efkâr gazetelerinde yazdı. İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan Rumeli gazetesinde başyazarlık yaptı. 1918'de Yenigün gazetesini, 1924'te İstanbul'da Cumhuriyet gazetesini kurdu. İstiklal Savaşı yıllarında Mustafa Kemal'i destekledi. TBMM'nin birinci döneminde İstanbul Milletvekili oldu. Altıncı dönemin sonuna kadar milletvekilliğini sürdürdü.

Özgürleşme ve değişim yolundaki dinamikler 20. yüzyıl ilk çeyreğinde daha değişik görüş ve inançları savunan genç bir gazeteci ve yazar kuşağını giderek sahneye çıkarmıştır. Yetişen genç kuşak yazarları, Mütareke İstanbulu'nda birer birer kendi gazetelerini kurmuşlardır.

1918 yılında Yunus Nadi (Abalıoğlu) *Yeni Gün*'ü; Necmettin Sadık (Sadak), Falih Rıfkı (Atay), Ali Naci (Karacan) ve Kazım Şinasi (Dersan) de *Akşam*'ı yayınlamaya başlamışlardır. Genç Ahmet Emin (Yalman) ile Mehmet Asım (Us) ise, daha 1917 Ekimi'nde *Vakit*'i yayınlamış bulunuyordu. 1919'da Celal Nuri (İleri) ve Suphi Nuri (İleri) kardeşler *İleri* gazetesini yayınlamışlardır. Ahmet Cevdet'in çıkardığı *İkdam*'ın başyazarlık görevlerini, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve sonra Falih Rıfkı (Atay) üstlenmekteydi. Sedat Simavi *Güleryüz*'ü, Zekeriya ve Sabiha Sertel *Büyük Mecmua*'yı yayına başlamışlardı. *Tanin*'de Hüseyin Cahit (Yalçın), *Tasvir-i Efkâr*'da Velit Ebüzziya yazılarını sürdürürken; Ahmet Şükrü Esmer, Reşat Nuri Güntekin, Halide Edip Adıvar, Ruşen Eşref Ünaydın, Hakkı Tarık Us, Peyami Safa, Ethem İzzet Benice gibi bir dizi genç yazar da günlük basında varlıklarını duyurmaya başlamaktaydı. Bunların yanında, başlıca yazarlarını Almanya'daki Spartakist eylemlere katılan solcuların oluşturduğu *Kurtuluş* gazetesi 1919 Eylülü'nde yayınlanıyor; 1921'de de bunu, Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası yayın organı *Aydınlık* dergisi izliyordu.

1910'lu yıllarda Türkiye basınına giren yazarlar, Cumhuriyet döneminin de yaklaşık 1960'lara kadar olan kesitlere imzalarını atan bir gazeteci kuşağıdır. Onlar, Türkiye'de günlük gazeteleri yaygın ve etkin duruma getiren daha demokratik bir toplumsal ortama geçiş özlemlerinin tarihsel birikimlerinden doğmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı'ndan üstün olarak çıkan İngiltere, Birleşik Amerika, Fransa ve İtalya tarafından Osmanlı başkenti İstanbul'un işgali ve Anadolu'yu parçalama girişimleri karşısında Türkiye'nin Ulusal Bağımsızlık Savaşı başlayınca, Ankara'daki ulusalcı güçleri destekleyenler de genellikle aynı genç gazeteci ve yazar kuşakları olmuştu.

En sonunda toplum yeni bir *profesyonel gazeteci* kuşağına 1910'lu yıllarda kavuşmuş bulunmaktaydı. Bunlar genellikle Batı dünyasının *sivil toplum* yapısına özgü düşünce ve özlemlerle yetişen, belli ölçüde liberal eğilimlere sahip yazarlardır. Ne var ki, Türkiye'nin tarihsel yapısıyla bu dıştan edinilmiş görüşler arasındaki uzlaşmazlık ve çelişkiler genç kuşakların dünyasına yine çeşitli biçimlerde yansıyacaktı.

Genç kuşaklar böylece bazen topluma yabancılaşmış, bazen de tutuculaşmış tiplere de dönüşebileceklerdi.

Cumhuriyet Türkiyesi'nde Basın

Türkiye'de Cumhuriyet dönemi yeni bir yaşama biçiminin başlangıcıdır. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışıyla birlikte topluma yön veren temel sosyal ve politik ilişkilerde de köklü bazı değişiklikler gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Cumhuriyet, öncelikle siyasal açıdan dünya içinde Türkiye'nin uluslararası konumunu farklılaştırmıştır. Yeni ortamda, yüzyıllar boyunca giderek Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmış bir *imparatorluk* olma görüşü giderek bir yana bırakılmakta; Anadolu ve Trakya yörelerinde kurulacak bir *ulusal devlet* tezi gündeme yükselmektedir.

Tasarlanan düzende, iktidar ilişkilerinde de önemli yenilikler olacaktı. Siyasal yönetim, yüzyılların tarihsel başkenti İstanbul'dan küçük bir İç Anadolu kenti niteliğini taşıyan Ankara'ya aktarılmaktaydı. Ankara'ya egemen bulunan güçler, bağımsızlık savaşının askeri çekirdeğini de oluşturan Mustafa Kemal çevresindeki çoğu küçük burjuva kesimlerle Anadolu topraklarında tarihsel düzenlerini koruma ve sürdürme savaşımını veren taşra burjuvazisi ve eşrafıydı. Bu güçler, özellikle birinci TBMM sırasında ittifak halkalarını genişletmek amacıyla kendilerine yardımcı olabilecek çeşitli dinsel, bölgesel ya da etnik gruplara belli ölçülerde el uzatmış bulunmaktaydılar. Ne var ki, 1920'ler başlarında bağımsızlık savaşı nedeniyle doğan geniş işbirliği, Anadolu'da yeniden düzenli bir ordu kurulması, Sakarya'da Yunan kuvvetlerinin yenilmesi ve Lozan barış görüşmeleri sırasında Türkiye'nin uluslararası yeni konumunun belirlenmesi tartışmaları sırasında yavaş yavaş parçalanmıştır. Lozan görüşmeleri boyunca İngiltere başta olmak üzere Batı devletleri, Ankara'da iktidarı elde tutan Kemalistlerden, dünya içindeki yerlerini seçmelerini istemişlerdir. Rusya'da 1917'de gerçekleşen Sovyet Devrimi'ni izleyen iç savaş döneminin geride kalması, dünyanın bu çok duyarlılaşan yöresinde Türkiye'yi ilginç bir Doğu/Batı dengesi arayışının ortasına çekmiştir. Batı'nın kurulması beklenen dengeye ilişkin ön koşulları arasında, petrol kaynaklarının yeterince işletilmeden bek-

Basın ve İstiklâl Mahkemeleri

Mete Tunçay

Matbuat Umum Müdürlüğü müşavirlerinden Server İskit, bu kuruluşca 1939'da İstanbul'da yayımlanan, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* adlı büyük yapıtının son bölümünde, "Cumhuriyet Devri [Tek—Parti Dönemi] Matbuat Rejiminin Karakteri"ni Mussolini İtalyası'ndan, Hitler Almanyası'ndan ve Stalin Rusyası'ndan daha "toleran" (hoşgörülü), ama onlar gibi "devletçi" bir rejim saydığı "Kemalizmin telkin ve propaganda organı" olmak diye tanımlamaktadır (s. 218).

1938 yılındaki bu saptamayı haklı ve olanaklı kılan basının yola getirilmesi harekâtı, yasal düzenlemelerden çok, İstiklâl Mahkemeleri'nin 1923 ve 1925 yıllarında yaptığı bir dizi kovuşturmanın sonucudur. Bu kovuşturmaların ilki, Ağa Han ve Emir Ali adlı iki Hintli Müslüman önderinin Başvekil İsmet Paşa'ya, bütün Müslüman halklar arasında manevi bir bağ olarak hilafetin korunması için yazdıkları bir mektubun üç İstanbul gazetesinde yayımlanması üzerine, TBMM'ce 8 Aralık 1923 günü İstanbul ve havalisinde bir İstiklâl Mahkemesi kurulmasıyla başlatılmıştır. Bu mahkeme, *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın), *İkdam* başyazarı Ahmet Cevdet, sorumlu müdürü Ömer Izzettin, *Tevhid-i Efkâr* başyazarı Velit (Ebüzziya), sorumlu müdürü Hayri Muhittin Beylerle, (10 Kasım 1923 tarihli *Tanin*'de Halifeye hitaben bir açık mektubu çıkan) Baro Reisi Lütfi Fikri Bey'i yargılamıştır. Bu arada, İstanbul gazeteleri temsilcilerinden oluşan Matbuat Cemiyeti de, TBMM'ye bir bildiriyle seslenerek meslekdaşlarını savunmuştur. 2 Ocak 1924'te Hint mektubu sanıkları, suç işleme kasıtları olmadığı gerekçesiyle beraat etmişler, Lütfi Fikri Bey ise 27 Aralık 1923'te 5 yıl küreğe mahkûm olmuş tur (Ama o da, bir buçuk ay sonra, özel bir af yasasıyla özgürlüğüne kavuşacaktır). Bu gözdağı, halifeliğin kaldırılması olayında, basının uysallığını sağlamaya yetmiştir.

1925 başında patlak veren Şeyh Sait Ayaklanması dolayısıyla çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, hükümetin birçoğu muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı tutan çeşitli gazeteleri kapatmasını mümkün kılmıştır: *Tevhid-i Efkâr, Istiklâl, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç, Sebilürreşat, Tanin, Vatan, Yoldaş, Presse de Soir, Resimli Ay (Hafta), Millet, Sada-yı Hak, Doğru Öz, Tok Söz, Sayha, Kahkaha, İstikbâl vb.* Ayrıca, Sıkıyönetim bölgelerinde sansür ilân edilmiştir. 7 Mart'ta üyeleri seçilerek yeniden kurulan iki İstiklâl Mahkemesi'nden "Şark"taki, ayaklanmayı dolaylı olarak tahrik ettikleri bahanesiyle, bir takım gazetecileri tutuklamış ve yargılamaya başlamıştır: Eşref Edip, Velit Ebüzziya, Abdülkadir Kemali (Öğütçü), Fevzi Lütvi (Karaosmanoğlu), Sadri Ethem (Ertem), İlhami Safa, Gündüz Nadir, Ahmet Emin (Yalman), Ahmet Şükrü (Esmer), Suphi Nuri (İleri), İsmail Müştak (Mayakon). Bu yazarlara, cumhurbaşkanına telgrafla başvurarak bağışlanmaları için yalvarma öğüdü verilmiştir. Onlar da böyle yapınca, (Abdülkadir Kemali dışında) hepsi salıverilmiştir. Ankara İstiklâl Mahkemesi ise, Terakkiperver Fırka merkezinin polisçe aranması haberini "baskın" diye veren *Tanin* gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın)'ı Çorum'da süresiz sürgüne; sonradan Halikarnas Balıkçısı diye tanınan Cevat Şakir (Kabaağaçlı) Bey'in bir yazısı dolayısıyla, bu yazarı ve yazının çıktığı *Resimli Ay*'ın sahip ve sorumlu müdürü Zekeriya (Sertel) Bey'i üçer yıl sürgüne; Mersin'de yayımlanan *Doğru Söz* gazetesinin sahip ve başyazarı Ata Çelebi'yi de başka bir davadan bir yıl hapse mahkûm etmiştir. Ankara İstiklâl Mahkemesi, ayrıca, hükümetin ilk elde kapattığı *Aydınlık* ve *Orak Çekiç* dergileri yazarlarından birçoğuna da 7—15 yıl arasında değişen hapis cezaları vermiştir (12 Ağustos 1925). Şapka Devrimi üzerine, aynı mahkeme, bundan bir yıl önce "Frenk Mukallitliği"ne karşı bir risale yayımlayan İskilipli Atıf Hoca'yı asmıştır (3 Şubat 1926). Bu sert önlemler, basının uzun süre, ancak hükümetin istediği tür yayınlar yapmasını güvencelemiştir.

lediği Ortadoğu İslam halklarıyla Türkiye'nin eski bağımlılık ilişkilerinin koparılmasının yanı sıra, Osmanlı saltanat ve hilafetinin kaldırılması beklentileri de vardı. Lozan'daki Türkiye başgörüşmecisi İsmet İnönü'nün deyişiyle, Batı, Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi rejiminin niteliğinin "ne" olduğuna karar verilmesini istemekteydi.

Varolan iç ve dış dengeler önünde Türkiye ancak bir *cumhuriyet* olabilirdi. 29 Ekim 1923 günü TBMM'de birkaç saat içinde ilan edilen Cumhuriyet, bu anlamda tarihin çözümüdür.

Cumhuriyet'in gerçekleşmesi, saltanat ve hilafet yanlıları kadar, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı birlikte götüren ittifak zinciri içinde yeralan güçler arasında da açık ya da kapalı tepkiler yaratmıştır. İlk Meclis'te Doğucu İslamcı güçlerin çoğunu bir araya getiren *İkinci Grup*'un Kemalistlerce daha cumhuriyet ilan edilmeden tasfiyesi, Amasya kararından o güne kadar M.Kemal'le işbirliği yapan çeşitli paşaların görevlerinden ayrılmaya zorlanması, bu iç iktidar savaşıyla yakından ilişkilidir. Milletvekili olarak kalıp meclis içi savaşı yeğleyen ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kuran çoğu asker kökenli "eski dostlar", kısa sürede etkisiz duruma getirilebilmişlerdir. Toplumun geleceğine dönük bu yoğun iktidar çatışması, siyasal yaşamı pek çok yönden etkisine alarak, basını da oldukça derinden sarsmıştır. Özellikle Cumhuriyet'in ilk on yıllık dönemi bu anlamda basın alanında yeni rejimin ittifak halkaları dışında kalan hiçbir eğilime olanak verilmek istenmeyen bir kesit olmuştur. Kurulan yeni siyasal sistem, iktidarı elinde tutan küçük burjuvazinin durumunu güçlendirip sağlamlaştırma çabalarıyla uyumlu bir basın yaratmaya çalışmıştır.

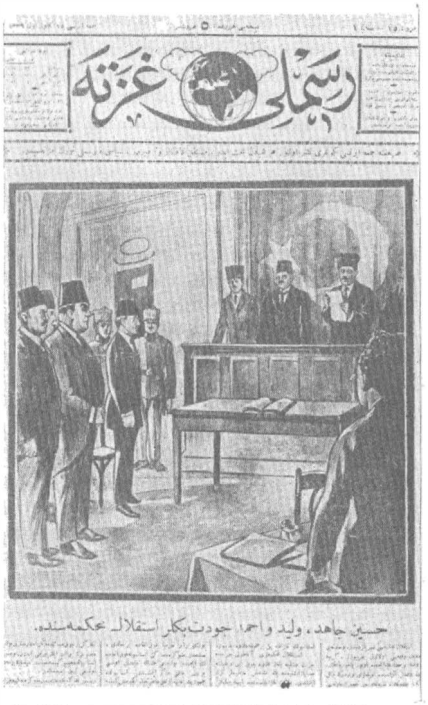

İSTİKLAL MAHKEMELERİNDE BASIN: Tanin'den Hüseyin Cahit Yalçın, Tevhid'i Efkâr'dan Velit Ebüzziya, İkdam'dan Ahmet Cevdet, hilafetin kaldırılması üzerine yazdıkları yazılar nedeniyle İstanbul İstiklal Mahkemesi'nde yargılandılar ve beraat ettiler. Hüseyin Cahit Yalçın, Takrir-i Sükun Kanunu çıktıktan sonra Ankara İstiklal Mahkemesi'nde de yargılandı (1925) ve ömür boyu Çorum'da yaşamaya mahkûm edildi. Daha sonra 1926'da serbest bırakıldı.

Bağımsızlık Savaşı Basını: Mustafa Kemal önderliğindeki siyasal eylem, Anadolu'daki ilk örgütlenme çabalarından itibaren basına ilgi duymuştur. Siyasal eylem böylece iç ve dış kamuoylarına dönük bir bildirişim kanalını açmak istemekteydi. Mustafa Kemal'in Sivas'a gelmesinden sonra 14 Eylül 1919'da çıkartılan *İrade-i Milliye* gazetesi, Sivas Kongresi tutanaklarıyla M.Kemal'in görüşlerini yaymakta etkin olmuştur.

Millet Meclisi'ni toplamak üzere Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişi üstüne 10 Ocak 1920 günü, adını bizzat M.Kemal'in koyduğu *Hakimiyet-i Milliye* yayınlanmıştır. Önceleri haftada iki gün çıkarılan gazete, Ankara'ya yerleşen güçlerin etkinleşmesinden sonra 1921 Şubatı'nda günlük duruma getirilmiştir. Gazete Kemalistlere katılan yazar ve düşünürlerin yardımlarıyla Cumhuriyet rejimini yaratan eylemin de ana siyasal sözcüsü olmuştur. *Hakimiyet-i Milliye* giderek Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) resmi organına dönüşmüştür. 1934 yılında *Ulus* adını alan gazete, özellikle Falih Rıfkı Atay'ın başyazarlığında Ankara rejiminin görüşlerini yansıtan bir *parti* hatta *devlet sözcüsü* görünümünü almıştır.

Kemalist eylemin bildirişim kanallarını yeniden düzenleme çabalarının ikinci halkası, adını yine Mustafa Kemal'in koyduğu *Anadolu Ajansı*'nın 6 Nisan 1920'de Ankara'da kurulması olmuştu. Meclis'in açılmasından bir ay sonra, 23 Mart 1920'de de bu kez basın ve haberalma işlerini yeni yönetimin eliyle düzenlemek amacıyla *Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü* kurulmuştur. Meclis'in 1920 Haziranı'nda onayladığı yasayla, Anadolu Ajansı da bu genel müdürlük aracılığıyla yürütme gücüne bağlanmaktaydı.

Ankara'daUlusal Egemenlik Savaşı sırasında, ayrıca, İstanbul'dan gelen Yunus Nadi'nin *Yeni Gün* ve bir süre Sadri Erten'in yönettiği *Öğüt* gazetesi, M.Kemal'in yakın adamı Arif Oruç'un önce Eskişehir'de Çerkes Ethem'in yanında "İslam Bolşevik Gazetesi" diye tanımladığı *Yeni Dünya* ve Çerkes Ethem'in saf dışı bırakılmasından sonra da bu kez Ankara'da "Türkiye Komünist Gazetesi" diye 1920 Ekimi başlarına kadar çıkan *Seyyare-i Yeni Dünya* gazeteleri yayınlanmıştır. Mustafa Kemal'i eleştiren Trabzon Milletvekili Ali Şükrü *Tan*, Mehmet Akif'in de aralarında bulunduğu İslamcılar *Sebil-ürreşat* ve Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Aka Gündüz de *Anadolu'da Peyam-ı Sabah*'ı Milli Mücadele Ankarası'nda çıkarmışlardır.

Anadolu'nun çeşitli kent ve yörelerinde de Ulusal Egemenlik Savaşı'nı destekleyen gazeteler yayınlanmıştır. Adana'da Yüregir ailesinin 1918 Aralık'ında yayınına başladıkları *Yeni Adana*, Konya'da 1910'dan beri çıkan *Babalık*, Balıkesir'de *Doğru Söz* ve *İzmir'e Doğru*, Erzurum'da *Albayrak*, Samsun ve Edirne'de *Ahali*, Giresun'da *Işık* gibi yerel yayınlar, Ulusal Savaş'a önemli katkılar yapmışlardır.

Ulusal Savaş'ın yeni düşünce ortamını yansıtan ilginç bir süreli yayın da Malta sürgünlüğü dönüşünde Ziya Gökalp'in 1922 Haziranı'ndan 1923 Martı'na kadar Diyarbakır'da yayınladığı *Küçük Mecmua* olmuştur.

Cumhuriyet'in İlanı ve 1923-1930 Dönemi Basını: Ulusal Savaş'ın Ankara'da başarıyla sonuçlanması, Lozan Barışı ve İstanbul'un işgalden kurtarılması, İstanbul basınıyla Ankara'nın yeni güçleri arasındaki ilişkileri başka bir aşamaya getirmiştir. Kemalist eyleme karşı süreli bir yayın kampanyası yürüten Refik Halit Karay, Refii Cevat Ulunay, Tarık Mümtaz Göktepe gibi yazar ve gazeteciler, *Yüzellilikler* adı verilen istenmeyen kişiler listesine alınarak, yurtdışına çıkarılmıştır. İçişleri Bakanlığı'nı da üstlenerek Ankara'ya en ağır eleştirileri yönelten *Peyam-ı Sabah* başyazarı Ali Kemal ise İstanbul'un kurtuluşundan sonra tutuklanıp Ankara'ya gönderilirken, İzmit'te linç edilmiştir.

MAGAZİN BASININA DOĞRU: Türkiye'de magazin basını Şehbal ile başlar. 1933'te Sedat Simavi'nin yayınlamaya başladığı Yedigün, magazin basınının gelişeceğinin ve bugünkü durumuna varacağının habercisidir. Şehbal, Yedigün ve daha sonra yayınlanmaya başlayan Hayat,magazin basınının evrimini sergilerler.

Mustafa Kemal, İstanbul basınının ılımlı gördüğü kesimleriyle İzmit'te düzenlediği bir basın toplantısında diyalog kurmaya çalışmıştır. Cumhuriyet'in ilanından az sonra *hilafet*in durumu da tartışma konusu olmaya başlayınca, İstanbul'un değişik kesimlerinden liberal basınla Ankara arasında bir gerilim doğmuştur. İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey'in, halifenin "görevini bırakmamasını" isteyen bir açık mektubu 1923 Kasımı'nda basına vermesi, Hint Müslümanları'nın İsmet İnönü'ye yolladıkları halifeliği savunan başka bir mektubun *Tanin, Tevhid-i Efkâr* ve *İkdam* gazetelerinde yayınlanması ve Hüseyin Cahit Yalçın'ın Türkiye'nin İslam dünyasında saygınlığını koruyabilmesi için hilafetin Türkiye'de kalması gerektiğini öne süren başyazıları büyük bir uzlaşmazlığa yol açmıştır. Bunun üstüne, hükümet üç gazetenin sorumluları olarak Hüseyin Cahit Yalçın, Velit Ebüzziya ve Ahmet Cevdet ile yazı işleri müdürlerini, Lütfü Fikri Bey'le birlikte İstiklal Mahkemesi'ne vermiştir. Bu ilk çekişme, Lütfü Fikri'nin beş yıl hapse mahkûm olması, öteki gazetecilerin ise haklarındaki "vatana ihanet" suçlamasını reddeden savunmaları sonucunda beraatleriyle sonuçlanmıştır. Bu arada İstanbul basınına yeni bir muhalif gazete olarak Ahmet Emin Yalman ile Ahmet Şükrü Esmer ve Enis Tahsin Til'in 26 Mart 1923'te çıkardıkları *Vatan* katılmıştır. İstanbul basınıyla yeni bir diyalog kurmak amacıyla yazar ve gazeteciler bu kez 5 Ocak 1924'te İzmir'de Mustafa Kemal'le ikinci toplantıya çağırılmışlardır. Hüseyin Cahit Yalçın *(Tanin),* Ahmet Emin Yalman *(Vatan),* Hüseyin Şükrü Baban *(Tercüman-ı Hakikat),* Necmettin Sadak *(Akşam),* Celal Nuri İleri *(İleri),* Ahmet Cevdet *(İkdam)* gibi önde gelen başyazar ve gazetecilerin katıldıkları İzmir basın toplantısına, çağrılı olduğu halde, Velit Ebüzziya *(Tevhid-i Efkâr),* Mustafa Kemal kendisiyle görüşmeyi yararlı bulmadığı için alınmamıştır. Toplantıda Atatürk yeni rejimin siyasal savaşımının daha bitmemiş olduğunu belirterek, basından Ankara'yla uyumlu davranışlar istemiştir. Buna rağmen Ankara'yla İstanbul arasındaki sürtüşmeler kesilmemiştir. Yunus Nadi'nin 8 Mayıs 1924'ten itibaren *Cumhuriyet*'i yayınlamaya başlaması, İstanbul basınında Kemalistler'e ilk köprü başını sağlamıştır. Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu ve İsmail Safa'nın 1925 başında çıkardıkları *Son Telgraf* ise muhalif basın saflarına katılmıştır.

Kopma noktası, 1925'te Doğu'da Şeyh Sait eyleminin başlamasıyla ortaya çıkmıştır. İstanbul basınındaki eleştirilerin bu gelişimde rol oynadığını ileri süren CHF sözcülerinin öncülüğüyle, iki yıl süreyle olağanüstü kısıtlamalar için hükümete geniş yetkiler tanıyan, *Takrir-i Sükun Kanunu* 4 Mart 1925'te Meclis'ten geçirilmiştir. Yasanın çıkışının arkasından da, *Tanin, Tevhid-i Efkâr, Sebil-ürreşat, Aydınlık, Resimli Ay, Vatan* da aralarında olmak üzere, İstanbul ve Anadolu'nun değişik eğilimlerdeki muhalif gazete ve dergileri birer birer kapatılmıştır. Yazarlar da Ankara ve Elazığ İstiklal Mahkemelerine verilerek tutuklanmışlardır. Yargılamalar sonucunda, Hüseyin Cahit ömür boyu Çorum'a sürgün edilirken; öteki yazarlar da oldukça uzun bir süre için etkin biçimde yazı yazamayacak duruma gelmişlerdir.

Yeni rejim, başka bir deyişle, *sivil toplum*un özellikle liberal, tutucu, İslamcı güçleriyle birlikte daha sol kanatlarını da sessizlik yasasının gölgesinde susturmuştur.

Türkiye basınının karşılaştığı bir başka olay, 1928'de harf devrimi sonucu Arap Alfabesi'nin yerine Latin Alfabesi'nin geçmesiyle yaşanmıştır. Değişim, eski gazetelerin çoğunu olumsuz etkilemiştir. Örnek olarak, Ahmet Cevdet'in *İkdam*'ı,

okursuzluktan 1928'de kapanmıştır. Buna karşın, hükümet üç yıl süreyle gazete ve dergilere prim vererek okurun yeni harflere alışmasına katkıda bulunmuştur. Siirt mebusu Mahmut Soydan ve Ali Naci Karacan bu dönemde *Milliyet* gazetesini yayınlamış; Yusuf Ziya Ortaç güldürü dergisi *Akbaba*'yı çıkarmaya başlamış ve Ali İhsan Tokgöz de *Servet-i Fünun*'un adını *Uyanış*'a çevirmiştir.

1930'larda Türkiye Basını: Cumhuriyet'i yaratan güçlerin basınla hesaplaşmaları, Batı'da 1929'da ekonomik bunalımının ağır şokları ortaya çıkarken, Türkiye'de Fethi Okyar'ın 1930'da *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nı kurmasıyla bir denemeden daha geçmiştir. İstanbul'da bir süre önce yayına başlayan Arif Oruç'un *Yarın* gazetesi, Serbest Fırka yanlısı görülen sert eleştirileriyle elli bini aşan günlük baskılara ulaşmış; Selim Ragıp Emeç, Ekrem Uşaklıgil ve Halil Lütfü Dördüncü'nün Zekeriya Sertel'in yönetiminde 1930'da yayın yaşamına giren *Son Posta* ise daha liberal bir çizgide kamuoyu önüne çıkmıştır. İzmir'de *Hizmet*, Serbest Fırka doğrultusunda yoğun eleştiriler yapmaya yönelmiştir. Ne var ki, Serbest Fırka'nın yurtta uyandırdığı geniş ilgi, Ege'de gezide bulunan parti yöneticilerinin İzmir'de kanlı bazı olaylarla karşılaşmasından sonra, Atatürk'ün Fethi Okyar'a yaptığı uyarıyla partinin kendini kapatma kararını alması sonucunu vermiştir. Meclis'te CHP'liler basına sert eleştiriler yöneltmişler ve *Yarın* gazetesi kapatılmıştır. Gazetenin yazarları Arif Oruç'la Şemsi ise Bulgaristan'a kaçmışlardır.

Liberal muhalefeti bu aşırılıklar arasında yok eden yeni rejim, Cumhuriyet döneminin ilk basın yasasını 1931'de çıkarmıştır. Yasa hilafet, saltanat, anarşizm ve komünizm yanlısı yayınlara ilk kez açık yasaklamalar getiriyor ve yürütme organına da, "yurt yararına ters düşen yayınları" nedeniyle gazete ve dergileri "geçici kapatma" yetkisini tanıyordu. 1933'te İçişleri Bakanlığı'na bağlı olarak *Matbuat Umum Müdürlüğü*'nün kurulmasıyla, rejimin basın üstündeki denetimi daha da kesin bir nitelik kazanmıştır.

1930'lu yıllarda bu koşullar altında oldukça güdümlü bir basın anlayışının uygulanmasına geçilecektir. Gazeteler ve yazarlar, İçişleri Bakanlığı'nın Matbuat Umum Müdürlüğü'nden gelen bir telefon emriyle "kapatılmış" olduklarını görecek ve bazen nedenini bile anlayamadıkları kapatma kararlarını kaldırabilmek amacıyla günlerce Ankara'da özel görüşme-

Birinci Basın Kongresi

Cumhuriyetin onikinci yılında Ankara'da ilk kez basınla ilgili bir kongre toplandı. Cumhuriyet devrimlerinin sonuçlarının alınmaya başlandığı bu yıllarda basının ele alınması, başlıca iki nedene bağlanabilir. Birincisi, tek parti yönetimi nedeniyle basının kolayca denetlenebilmesidir. İkinci neden ise basının bugünkü anlamda etkin bir güç olamamasıdır. Tahmin edilebileceği gibi okuryazarlık oranının çok düşük olması ve yeni harflerle öğrenim görenlerin henüz gazete okuyucusu yaşına gelmemiş olmaları, etkisi oldukça sınırlı bir basın yaratmıştır. Server İskit *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* kitabında (s.218) cumhuriyet basınını, tek parti basını ve serbest basın diye ikiye ayırmakta ve serbest basını;*menfi tenkit hastalığına düşmemek şartıyla Türk efkarı umumiyesinin küçük bir parçası''* olarak nitelemektedir.

25 Mayıs 1935 tarihinde Ankara'da toplanan Birinci Basın Kongresi'nin amaçları şöyle saptanmıştır:

1- Basın ile Basın Genel Direktörlüğü arasında işbirliği elde edilmesi için elbirliğiyle çalışmak,

2-Türk basınının kültür yayma ödevlerini daha iyi görebilmesi için üzerinde yürünülmesi gereken yolları tayin etmek,

3- Gazetecilik mesleğinin ve gazetecilerin ilerleme ve yükselme yollarını araştırmak,

4- Basın Birliği'ni kurmak.

Üç gün süren kongre, saptanan amaçlar doğrultusunda komisyonlar kurulmasına ve ertesi yıl da toplanma kararı almasına rağmen tam 41 yıl süreyle hiç toplanamadan dağıldı.

Basın Kongresi'nin, basının bütün olarak ele alınabilecek bir kurum olduğunu vurgulaması ve sorunlarını tartışma platformunu başlatmasının ötesinde bir işlevi olamadı. Basın Genel Direktörlüğü'nün Kongre'de tartışmak üzere yaptırdığı anketin bazı sonuçları, 1935 yıllarındaki basın etkinliği hakkında oldukça önemli ipuçları vermektedir. Ankete cevap verenler, gazete sayfalarının büyüklüğünden ve çokluğundan, gazetelerin halkın dertleri ile alakadar olmamasından şikayet ediyorlar. Anket sonuçlarında gazetelerin halkın anlayacağı dille yazılması isteği oldukça anlamlı bir istek olarak göze çarpıyor (a.g.e.182).

İkinci Basın Kongresi'nin 1975 yılı sonunda hiçbir varlık gösteremeden toplanmasına karşın birinci kongrede amaçlanan "Basın Birliği"ni kurma girişimleri 1983 yılına kadar gerçekleşemeyen bir düşünce olarak tartışıldı.

Birinci Basın Kongresi'nden günümüze, Kongre sonrasında verilen yemekte Başbakan İnönü'nün yanında oturan gazeteci Hakkı Tarık Us'a,tuzun yakında bütün Türkiye'de üç kuruşa satılması için hazırlık yapıldığını bildirmesi ve bunu duyan diğer gazetecilerin büyük bir sevinçle gazetelerine haber yazdırmalarının ötesinde, kayda değer bir anı kalmadı denebilir.

İLK BASIN KONGRESİ (25 Mayıs 1935): Basınla, Basın Genel Direktörlüğü arasında sıkı bir işbirliği sağlamak amacıyla devlet öncülüğünde toplandı. Basının yerine getirmesi gereken kültürel görevleri geliştirecek imkânları sağlamayı, Basın Birliği'ni kurmayı, basının devlet eliyle kalkınmasını sağlamayı hedefliyordu.

ler yapmak zorunda kalacaklardı. Dönemin parti/ devlet sözcüsü *Ulus*'un başyazarı Falih Rıfkı Atay bile sonradan bir başyazısında gazetecilerin talihlerinin bir *"telefon darbesi"*ne bağlı olduğunu yazabilmiştir *(Ulus,* 28.6.1938). Devlete egemen olan *resmi ideoloji,* gelişim ve yenileşme süreci Cumhuriyet sonrasında hızlanan toplumda daha özgür bir *sivil toplum* yaratma özlemindeki güçlerin değişik isteklerini denetim ve hatta baskı altında tutmayı bir görev saymıştır.

Batı'yı derinden sarsan *ekonomik bunalım*'ın ağır etkisi altında kalan Türkiye'de 1930'lar ortaları *devletçilik* uygulamasının da başlangıç aşaması olmuştur. İlk beş yıllık kalkınma planı aracılığıyla Türkiye'nin kullanılamayan kaynaklarını kamu yatırımlarıyla harekete geçirmeyi amaçlayan *devletçilik,* ekonomik ve sosyal alanda olduğu kadar, siyasal ve düşünsel düzeyde de çeşitli tartışmalara kaynaklık etmiştir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Dr. Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, İsmail Hüsrev Tökin ve M.Şevki Yazman tarafından 1932-1934 yıllarında 36 sayı çıkarılan *Kadro* dergisi, Atatürk'ün siyasal eylemine bir ideolojik bütünlük vermek, onu bir dünya görüşü biçiminde düzenlemek savlarını taşımıştır. Öte yanda da, öncelikle Ahmet Ağaoğlu gibi, yeni yönetimin ilk kadroları içinde yer alan ve daha açık bir siyasal düzeni savunan düşünürlerden, doğrudan doğruya Batılılaşmacı ya da kapitalist gelişim programını öneren yazar ve gazetecilere kadar farklı niteliklerdeki kesimler, devletçi düşüncelere karşı çıkmışlardır. *Kadro*'nun yayını, derginin sahibi Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun kendi tanımıyla *zoraki diplomat* olarak Atatürk tarafından yurt dışına atanmasıyla 1935 Ocak ayında sona ermiştir. *Kadro* yılları, devletçilerle sivil toplum ve liberalizm yanlısı yazarlar arasında canlı tartışmalarla geçmiştir.

1930'larda Türkiye basınına yeni katılışlar olmuş, bunların özellikle yeni rejimle çelişenleri bir süre sonra yayınlarına son vermek ya da el değiştirmek zorunda kalmışlardır. Ahmet Ağaoğlu'nun 1933'te devletçilere karşı yoğun polemiklere giriştiği *Akın* gazetesi M.Kemal'in bir akşam kendisine gösterdiği sert tepki üstüne kapanan yayınlardan biriydi. Velit Ebüzziya'nın 1934'te çıkardığı *Zaman* da ancak iki yıl yayınlanabilmiştir. Bunu, Ethem İzzet Benice'nin *Açık Söz* adıyla çıkarmaya başlayıp 1937'de yeniden *Son Telgraf* adını verdiği gazete izlemiştir. Vâlâ Nurettin ile Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu'nun 1933'te çıkardıkları *Hergün* uzun ömürlü olmamış; daha sonra M.Faruk Gürtunca, *Hergün*'ü 1960'lara kadar yayınlanan bir akşam gazetesi olarak yayınlamıştır.

Cumhuriyet'in onuncu yıldönümünün kutlandığı 1933, Türkiye'de basın, düşünce ve sanat ortamını uzun süre etkileyecek bir dizi derginin yayın dünyasına çıktığı bir yıldır. Halkevleri *Ülkü* adlı dergiyi kamuoyu önüne sunarken; Hüseyin Cahit Yalçın *Fikir Hareketleri,* Yaşar Nabi Nayır ve Nahit Sırrı Örik *Varlık,* Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Yeni Adam* ve Sedat Simavi de *Yedi Gün* dergilerini yayınlamaya Cumhuriyet'in onuncu yılında başlamışlardır. Bunları 1935'te sanat dergisi *Yücel,* Yusuf Ziya Ortaç ve Orhan S.Orhon'un edebiyat dergisi *Ayda Bir,* Burhan Cahit Morkaya'nın köye dönük haftalık halk gazetesi *Köroğlu* izlemiştir. Genellikle yeni ortamla uyumlu yayın yapan basında, toplumcu nitelikteki görüşler ancak çok sınırlı bir ölçüde yer alabilmişlerdir.

1935 yılında ilk *Türkiye Basın Kongresi* devlet öncülüğünde toplandığında, ülke çapında 38 günlük gazete, 78 süreli gazete ve 127 derginin çıktığı görülmekteydi. CHP'nin *Ulus*'u, Yunus Nadi'nin *Cumhuriyet*'i, Necmettin Sadak ve K.Şinasi Dersan'ın *Akşam*'ı, Hakkı Tarık ve Rasim Us kardeşlerin dil devrimi sırasında *Kurun* (1934'te) adını alan *Vakit*'i, Selim Ragıp Emeç'in *Son Posta*'sı,aralarında belli yaklaşım farklılıkları bulunsa da, yeni rejimle oldukça uyumlu organlar görünümündeydiler.

Yayın alanına 1930'lar ortalarında çıkan ilginç bir gazete, özel girişimi savunan İş Bankası'nın parasal desteğiyle Ali Naci Karacan tarafından yayınlanan *Tan* gazetesi olmuştur. Ne var ki, uzun bir sessizlikten sonra Atatürk tarafından gazetecilik yaşamına dönmesine izin verilen Ahmet Emin Yalman'a "bağımsız" kalarak yansız eleştirilerde bulunması koşuluyla *Tan*'ın devri uygun görülmüştür. Yalman da, Zekeriya Sertel ve Halil Lütfü Dördüncü'yle bir ortaklık kurarak, 1 Ağustos 1936'da *Tan*'ı yeni bir görünümle çıkarmıştır. Yalman'ın bir yazısı nedeniyle gazetenin 1938'de üç ay kapatılması, ortakların uzlaşmazlığa düşmesi ve Yalman'ın gazeteden ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. *Tan* üç ayın sonunda bu kez Zekeriya ve Sabiha Ser-

AFRODİT DAVASI: Pierre Louys'un yazdığı ve Nasuhi Baydar'ın Türkçeye çevirdiği Afrodit isimli kitap, müstehcen olduğu gerekçesiyle, 1 Mart 1940'ta toplatıldı. Yunus Nadi, Peyami Safa, Hüseyin Cahit, Vâlâ Nureddin, Sadri Ertem gibi devrin önde gelen yazarları, davanın üzerine giderek konuyu gazetelerinde tartıştılar. Gazetecilerin savunduğu; "Bir eserin sayfaları arasından bazı cümle ve ibarelere dayanılarak o eser müstehcen sayılamaz. Eser bir kül olarak mütalaa edilmeli, karar ona göre verilmelidir" şeklindeki tez mahkemeyi kazandı. Bu tezin kazanmasıyla sonraki yıllarda gazetecilerin, yazdıklarının sadece birkaç satırı yüzünden mahkûm edilmeleri önlenmiş oldu.

tel'in yönetiminde basın dünyasına dönmüştür.

İstanbul'da 1938'de çıkarılan bir başka gazete, Cemalettin Saraçoğlu'nun İsmail Safa yönetiminde kurduğu *Yeni Sabah*'tır. Hüseyin Cahit Yalçın ilk iki yıl gazetenin başyazarlığını üstlenmiştir.

Almanya'da Hitler *nazizm*inin, İtalya'da ise Mussolini *faşizm*inin yerleştiği, bütün uluslararası ilişkilerin bir dünya çatışmasına yöneldiği 1938 yılında, Atatürk'ün sağlığı da gittikçe bozulmuştur. Bu koşullarda Türkiye'de basın yaşamını gittikçe etkisine alan bazı adımlar atılmıştır. *Yüzellilikler* listesindekilerin bağışlanmasıyla Refik Halit Karay, Ulunay gibi yazarların aralarında bulunduğu bir dizi gazetecinin yurda geri dönmesine izin verilmiştir. Buna karşılık, Matbuat Kanunu 1938 Haziranı'nda köklü bir değişiklikten geçirilmiştir. Yasa, yeni gazete ve dergi çıkarılmasını bir bankadan 1000-5000 liralık *garanti mektubu* alınması ön koşuluna bağlamıştır. Ayrıca, gazete ve dergi çıkarılması 1931 Yasası'nda olduğu gibi salt *bildirim*de bulunmakla olmayacak; hükümetten *ruhsatname* alınması zorunluluğu da bulunacaktı.

Türkiye'yi bir *tek parti* iktidarı olarak yönetmekte bulunan Cumhuriyet Halk Partisi'nin önemli iç ve dış kararlar öncesinde bulunduğu bir sırada yapılan Basın Yasası değişikliği, rejim açısından da özellikler taşır. Yasa, *su-i şöhret* sahibi kişilerin gazete çıkarmalarını ve basında çalışmalarını yasaklamaktaydı.

Türkiye'de basın özgürlüğünün ilk aşamasını oluşturan *basım hakkı*na böylece kısıtlamalar getirildiği gibi, *haber verme hakkı* da daraltılmış oluyordu. *Eleştiri hakkı* ise, hükümetlere gazeteleri kapatma hakkının tanındığı 1931'den beri zaten denetim altına konulmuş bulunmaktaydı.

Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümü ve onu izleyen İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı, bu koşullar altında gerçekleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın eşiğindeki Türkiye'de siyasal ve düşünsel ortamıyla tüm basın, devlet denetim ve kısıtlamalarına sonuna kadar açık duruma getirilmiştir.

Basına emek veren gazeteciler de, yine yüzyıl öncesindeki ilk kuşaklarından oldukça farksız koşullarda, sosyal güvenlik önlemlerinden yoksun biçimde çalışmaktaydılar. Gazeteciliğe yeni başlayan bir muhabire 1930'lu yıllarda 15 lira aylık veriliyor, deneyimli muhabirler ayda en fazla 50-75 lira alabiliyorlardı. Yazılara 50-250 kuruş yazı ücreti ödeniyor, en ünlü yazarlara bile yazı başına ancak

BURHAN FELEK (1889-1982), gazeteci ve yazar. Gazeteciliğe, Donanma dergisinde başladı. Tasvir-i Efkâr'da spor ve foto muhabiri olarak çalıştı. Sonra, Vatan, Millet, Yeni Ses, Milliyet, Tan ve Cumhuriyet gazetelerinde fıkra ve çeşitli dallarda yazılar yazdı. Türk Basın Birliği kurucularından olan Felek, Gazeteciler Cemiyeti Başkanlığı, Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi Başkanlığı yaptı. Cumhuriyet döneminde Türk basınında "Şeyhülmuharririn" ünvanı taşıyan son gazeteci olan Felek, 1950'de kurulan Gazetecilik Enstitüsü'nde ilk dersi verirken.

ALİ NACİ KARACAN (1896-1955), gazeteci, yazar. Tasvir-i Efkâr, Vakit gazetelerinde çalıştı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurduğu Akşam gazetesinde Kurtuluş Savaşı'nı destekledi. İkdam, Politika, İnkılâp, Tan gazetelerinde yazdı. 1935-1948 yılları arasında İsviçre'de basın ateşeliği görevinde bulundu. Dönüşünden sonra çıkardığı Milliyet gazetesinin başyazarlığını yaptı.

5 lira veriliyordu. 1938'de *Yeni Sabah*'ın Hüseyin Cahit Yalçın'a yazı başına 10 lira ücretle başyazı yazdırması, bir olay olmuştu. *Akşam*'da Necmettin Sadak'ın Yazı İşleri Müdürü Enis Tahsin Til'e ayda 300 lira ücret vermesi, dönemin bir başka büyük olayına dönüşebilmiştir. Buna karşılık *Yarın*'ın sonra da Us Kardeşlerin *Haber*'inin yazı işleri müdürlüğünü üstlenen genç yazar Kemal Ahmed, dönemin çoğu gazetecisi gibi, kendini alkole verip basımevi masaları üstünde sabahlayan ve sonunda can veren bir yazardır. Gazetecilik, kişisel özveri, inanç ve direnç karşılığında gerçekleştirilebilen bir meslek olmayı 1930'larda bile sürdürmekteydi. İyi bir yaşam genellikle, ancak gazete sahip ve başyazarları için sözkonusuydu.

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Basın: İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'nın ilk dönemi Hitler Almanyası'nın dünyanın etki bölgelerini değiştirmek üzere Avrupa'ya yayılmaya başladığı yıllarda açılmıştır. Sovyetler Birliği'yle 1926 yılından beri bir saldırmazlık anlaşması bulunan Ankara, İngiltere ve Fransa ile de İnönü'nün göreve gelmesinden sonra bir üçlü ittifak imzalamıştı. Ne var ki, 28 Eylül 1939'da yapılan Sovyet Saldırmazlık Paktı, Ankara'yı karmaşık bir durumla karşı karşıya bırakmıştır. İnönü'nün açıklamalarına göre, İkinci Dünya Savaşı'nı İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği'yle "aynı cephede bulunmak" kararıyla karşılayan Ankara, birlikte olacağını umduğu cephenin ikiye ayrılması üstüne bir *oyalama* politikasına yönelmiştir. Bu, Almanya'nın Sovyetler'e saldırmasından sonra, Sovyetler, ABD ve İngiltere arasında kurulacak demokrasiler cephesinde de Türkiye'nin tarafsız kalmasını sağlayan esnek bir denge siyasetidir.

Uluslararası denge, Türkiye'nin iç politik yaşamı kadar basınına da yansımıştır. İstanbul basınına Velit Ebüzziya ile Zeyyat Ebüzziya'nın kurdukları *Tasvir-i Efkâr* 1940 Mayısı'nda katılmıştır. Bunu, yine 1940 Ağustosu'nda Yalman'ın yeniden çıkarmaya başladığı *Vatan* izlemiştir. Hüseyin Cahit ise *Tanin*'i bir daha yayınlamıştır. Avrupa'nın faşizm ile demokrasiler arasında ikiye ayrılması, Türkiye basınında da benzer cepheleşmeleri yaratmıştır. *Tan, Vatan, Akşam* ve *Tanin* genellikle demokrasiler cephesini desteklerken, *Tasvir-i Efkâr*'la öteki bazı gazeteler ve bir dizi yazar Almanya'yla yakın ilişkiler kurulmasını savunmuştur. Kampanya basında tanınmış Alman sanayi kuruluşlarının verdikleri ilanlarla parasal açıdan da desteklenmiştir. Giderek *Atsız, Ötüken* ve benzeri Turancı yayınlar artmıştır. Necip Fazıl Kısakürek, *Büyük Doğu* adlı sanat ve düşünce dergisini yayınlamıştır. Ankara Üniversitesi öğretim üyeleri Behice Boran, Niyazi Berkes, Pertev N. Boratav ve arkadaşları *Yurt ve Dünya* aylık dergisini çıkarırken bir dizi sol edebiyat yayını da belirmiştir.

1938'deki basın yasası değişikliğiyle önemli denetim olanaklarına kavuşan hükümet, 1940'ta Matbuat Umum Müdürlüğü'nü de Başbakanlığa bağlayarak basın üstündeki etkiliğini daha da yoğunlaştırmıştır. Ayrıca, İstanbul'da 1940 Kasım ayında sıkıyönetim ilanı suretiyle gazetelerin denetimi bu yönden de genişletilmiştir. Bunların sonucu olarak da, Hükümet, Matbuat Genel Müdürlüğü aracılığıyla gazeteleri gerek gördüğü her an kapatabilir duruma gelmiştir. Ayrıca hangi habere ne ölçüde yer verilmesi gerektiği yine aynı kanaldan basına günü gününe direktiflerle bildirilmeye başlanmıştı. Hükümet çeşitli nedenlerle bu dönemde gazeteleri pek çok kez kapat-

Tan Baskını

16 Temmuz 1936'da kurulan *Tan Gazetesi* 1956 yılına kadar yayımlandı. Başlangıçta Halil Lütfü Dördüncü ve Mahmut Soydan tarafından yayınlanan *Tan*, fikir gazeteciliğinin gelişiminde önemli rol oynadı.

Önceleri İş Bankası'nın mali desteğiyle yayınlanan gazete sonra H.L. Dördüncü, Z. Sertel, A.E. Yalman ve R. Yalman tarafından satın alındı. Farklı dünya görüşlerine sahip bu insanlar 17 Ağustos 1938'e kadar köşelerinden farklı kesimlere seslendiler. Bu tarihten sonra gazete sol bir çizgiye oturdu. Tek parti sisteminin hükümet etme anlayışına karşı çıkan gazete İkinci Dünya Savaşı yıllarında faşizme karşı cephe aldı.

1945 yılı, Türkiye insanının zihninde sancılı bir geçişi çağrıştırır. Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan dörtlü bir bildiri yayınlayarak CHP'den ayrılmışlardır. Bir yandan bu dörtlünün yeni bir parti kurma hazırlıkları bir yandan da *Yurt ve Dünya, Yeni Ses, Adımlar* ve *Tan* gibi solcu gazetelerin muhalefeti CHP'yi açıktan açığa yıpratmakta, tedirgin etmektedir.

Tam bu günlerde *Tan Gazetesi*'nin yöneticileri Sabiha ve Zekeriya Sertel haftalık bir dergi hazırlığına girişirler. Öneri, Tevfik Rüştü Aras'tan gelmiştir. Dergiye Celâl Bayar demeçleri, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü de yazılarıyla katılacaklardır. Niyazi Berkes, Behice Boran, Pertev Boratav, Halide Edip Adıvar ve Cami Baykurt da dergiyi desteklemektedir.

Görüşler adını taşıyan dergi için büyük bir reklam kampanyası başlatılır. İlk sayının kapağı Bayar, Menderes, Köprülü ve Aras'ın resimlerinden oluşacaktır.

Hüseyin Cahit Yalçın muhalefete karşı sal-

TAN BASKINI: Tan gazetesinin Türk basın tarihinde, fikir gazeteciliğinin gelişimi açısından önemli bir yeri vardır. Gazete, tek parti sisteminin baskı rejimine, ekonomik ve siyasi politikasına düzenli olarak karşı çıkıyordu. İktidara fırsat yaratmak üzere, iktidar yanlısı yayın organlarının kışkırtmalarıyla Aralık 1945'te Tan baskını gerçekleştirildi. Kışkırtılmış, iktidara yakın güçler, zamanın en güçlü rotatifine sahip olan Tan Matbaası'nı işlemez hale getirdiler.

mış ve ancak uzun ricalardan sonra yeniden çıkmasına izin vermiştir. Bu güdümlü gazetecilik yıllarında gazete ve dergi yayınına konan ön kısıtlamalar ve İzmit'teki kamu kağıt üretim tesisi SEKA'nın yeterince üretim yapamaması nedenleriyle, yeni gazete ve dergi çıkarılması duraklamıştır.

Çok Partili Döneme Geçiş ve 1945-1950 Arasında Basın: Uluslararası düzeyde faşist gelişimin durdurulması ve demokrasilerin üstün geleceğinin kesinleşmesiyle Türkiye'de yine yeni yönelişler başlamıştır. Cumhurbaşkanı İnönü, 19 Mayıs 1944'te yaptığı bir konuşmayla, ırkçı ve faşist görüş ve eylemleri kınamış; bunun ardından Alman dostluğunu savunan, Turancı görüşleri yaymakla suçlanan gruplar tutuklanmıştır. Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan öncülüğündeki bir grup 1944'te CHP içinde de muhalefet bayrağını kaldırmayı denemiştir.

"Milli Şef" İnönü, söz konusu grupları yeni bir parti kurmaya yönelt-

dırı işaretini *Tanin*'de verir. Yazısının başlığı; "Kalkın Ey Ehli Vatan!"dır. Başlığın altında şu satırlar yer alır:

> *"Kalkın ey ehli vatan. Mücadele başlıyor. Ve başlamak lâzım. Çünkü en azgın ve insafsız bir propaganda zehiri dökmesine müsaade edemeyiz.. Bunları susturmak için, cevap vermek hükûmete düşmez. Söz eli kalem tutan gazetecilerin ve hür vatandaşlarındır..."*

4 Aralık 1945'te CHP, İstanbul'da bir gösteri hazırlar. Beyazıt Meydanı'nda toplanan kalabalık, Cağaloğlu'na doğru yürüyüşe geçer. *ABC Kitabevi, La Turquie* (Fransızca sol görüşlü gazete), *Görüşler Dergisi, Yeni Dünya Gazetesi, Berrak Kitabevi* ve *Tan gazetesi* yağmalanır, yerle bir edilir. Olaya karşı tavır alan *Akşam Gazetesi* haberi tekzip edeceğini bildirerek tehlikeyi atlatır.

Olayda *Tan Gazetesi*'nin sahip olduğu dönemin en büyük rotatifi parça parça edilir, linotip dizgi makineleri bir daha kullanılamayacak hale getirilir.

Daha da önemlisi, hükümet, olayın çıkmasına neden oldukları gerekçesiyle Sertelleri tutuklatır.

Ertesi gün gazetelerde yayınlanan şu sıkıyönetim bildirisiyle olay "sonuçlanır":

> *"Dün üniversite öğrencilerinin bir kısmı, iki basımeviyle birkaç kitabevine tecavüz etmişler ve bu hareketlerine mani olmak isteyen hükümet ve inzibat kuvvetlerini dinlemeyerek tasarladıkları suçu işlemişlerdir. Bunlar hakkında derhal tatbikata başlanmıştır. Bu çok müessif hadiseye katiyen müsamaha edilmeyecektir."* (Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Asım Tınaztepe).

TAN DAVASI: Tan baskınından sonra Tan yazarları olayın çıkmasına neden oldukları savıyla yargılandılar. Bazıları tutuklandı ve mahkûm edildi. Zekeriya Sertel ve Sabiha Sertel yurt dışına gittiler. Halil Lütfü Dördüncü (sağda, ayakta) 1956 yılına kadar, eski etkinliğini kaybetmiş olmasına rağmen, Tan'ı çıkartmaya devam etti.

miştir. Bayar ve arkadaşları giderek Demokrat Parti'nin hazırlıklarına girişirlerken, partilerine sözcülük edecek bir yayın organını aramışlardır. Atatürk'ün dışişleri bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın yardımıyla, DP kurucularıyla Sertel'in *Tan*'ı arasında böylece belirli bir yakınlık ortamı kurulmuştur. *Tan*'ın 1945 Aralık başında çıkardığı haftalık *Görüşler* dergisi, Bayar, Menderes ve emekliye çıkarılan eski Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın yazılarının gelecek sayısında yer alacağını ilan etmekteydi. Ne var ki, *Tanin*'de Hüseyin Cahit Yalçın'ın *"Kalkın Ey Ehli Vatan"* başlıklı bir eylem çağrısının yayınlandığı 4 Aralık 1945 günü, CHP Gençlik Kollarının yönetimindeki bir grup üniversiteli, *Tan* basımevine saldırarak baskı araçlarını çalışamaz duruma getirdiği gibi, sol yayın yapan çeşitli yayınevlerini de basmıştır. İnönü'nün deyişiyle DP'nin *"tehlikeli alakalar"*ı bu yoldan koparılmıştır. Saldırı, sol kanattaki *Tan*'ın yayınına kendiliğinden son verdirmiştir.

Kamu güvenliği açısından büyük kuşkulara yol açan 1946 seçimlerinde baskılara rağmen DP'nin gösterdiği beklenmedik gelişim, Türkiye'de liberal kesimi yeniden canlandırırken, basında da eleştiriler daha özgürce yapılmaya başlanmıştır.Bunların sonucunda CHP Hükümeti Meclis'ten 1 Haziran 1946'da geçen bir değişiklikle, basın yasasındaki gazete ve dergileri geçici kapatma yetkisini kaldırmıştır. 1931'den beri eleştiri ve haber verme haklarını sürekli kısıtlayan bu madde, yeni demokratikleşme ortamında bir baskı etkeni olmaktan böylece çıkmıştır. Ancak, hükümet bu kez 1946 ortalarına doğru kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'yle, Türkiye Sosyalist Partisi'nin tüm yöneticilerini ceza yasasının 141 ve 142'inci maddelerini ileri sürerek tutukluyor; İstanbul'da kısa sürede kurulan sosyalist sendikalarla yeni yayınlanan dergi ve gazeteleri de kapatıyordu.

Sovyetler Birliği'nin Türk/Sovyet Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nı yenilemeyip Boğazlar'ın ortaklaşa yönetilmesi isteğinde bulundukları 1945 yılı, aynı zamanda Türkiye'nin Batı ve ABD ile bütünleşmesinin de başlangıç aşaması olmuştur.

Truman Doktrini'nin eşliğinde Birleşik Amerika ile Türkiye arasındaki ilişkileri tümüyle işbirliğine doğru yönelten bu ortamda, basın da liberal, orta ve sağ eğilimlerin egemenliğine girmiştir. Buna rağmen, tek partinin baskı ve yetersizliklerinden bunalmış bulunan Türkiye'de

demokratikleşmeyi ve sivil toplum arayışlarını birdenbire yepyeni boyutlara ulaştıran muhalefet, basının nitelik ve nicelikçe hızla gelişmesine yol açmıştır. Savaş sonrasında *rotatif* makinaları yenilenmiş, modern baskı ve gazetecilik yöntemleri günlük basına girmeye başlamıştır. Siyasal ve sosyal olayların hızlanması, muhalefetin olağanüstü büyümesi ise, eleştiri ve haber verme haklarının gittikçe özgürleşmesine yol açmış; gazetelerin günlük baskı sayılarını ilk kez 70-80 binlere çıkarmıştır.

Yeni ortamın basındaki yeniliklerinden birisi, Sedat Simavi'nin 1 Mayıs 1948'de İstanbul'da *Hürriyet* gazetesini yayınlamaya başlamasıyla görülmüştür. Genellikle ünlü başyazarlar ve yazarlar çevresinde etkinliklerini kazanan öteki gazetelere göre, *Hürriyet*'in özelliği bir *yığın gazetesi* niteliğini taşıması; geniş halk gruplarına dönük ilginç haberler, kısa yazı ve yorumlar vermesi, böylece siyasal ve toplumsal sürece daha yeni katılmış bulunan kesimlere de kendisini okuttura bilmesiydi.

İstanbul basınında özellikle *Vatan* ve *Cumhuriyet*'in önemli çapta desteğini sağlayan Demokrat Parti, Ankara'da kısa bir süre *Kudret* gazetesini yayın organı olarak kullanmaya çalışmıştır. Ancak, Mareşal Çakmak ile Osman Bölükbaşı ve çevresinin Bayar önderliğindeki DP'yi CHP güdümündeki bir muhalefet eylemi diye nitelemeleri, Millet Partisi adıyla yeni bir partinin doğuşuyla sonuçlanmıştır. MP'ye yönelen *Kudret*'e karşın, Demokrat Parti de Ankara'da 30 Nisan 1949'da Mümtaz Faik Fenik'in başyazarlığını üstlendiği *Zafer*'i parti organı olarak yayınlamıştır. Demokratik ortama geçiş çabalarının son gazetesiyse, Ali Naci Karacan'ın 3 Mayıs 1950'de İstanbul'da kurduğu *Milliyet*'tir. DP'yi destekleyen *Milliyet* de bir yığın gazetesi olmaya özen gösteriyordu. Buna karşılık, *Yeni Sabah* 1948'de Safa Kılıçlıoğlu tarafından alındıktan sonra Prof. Şükrü Baban'ın imzasız başyazılarıyla gittikçe önplana çıkmaya başlamıştır.

CHP iktidarının sonuna doğru yaklaşan Türkiye'de basın alanında önemli bazı değişiklikler de gözlenmiştir. Bütün gazetecileri belli bir yarı resmi örgüt içinde toplamak amacıyla CHP'nin parlamentodan ayrı bir yasa çıkararak 1939'da kurduğu *Basın Birliği*. 1946 Haziranı'nda yasanın kaldırılmasıyla dağılmıştır. İstanbul gazetecileri 1946'da *Gazeteciler Cemiyeti'ni. Ankara gazetecileri de Ankara Gazeteciler Cemiyeti*'ni kurmuşlardır. 1946-1950 arasında sertleşen eleştirilerle birlikte basın davaları ve mahkûmiyetler de artmıştır. Bu arada, İstanbul Üniversitesi'nden uzaklaştırılan Doç.Dr. Mehmet Ali Aybar'ın *Hür* ve *Zincirli Hükümet;* Sabahattin Ali, Aziz Nesin ve Rıfat Ilgaz'ın *Markopaşa* güldürü gazetesiyle başlayıp bunlar kapatıldıkça *Bizimpaşa, Malum Paşa* gibi adlarla sürdürdüğü yayınlar, bazen haftada 50-60 bin sayılık baskılara erişebilmiştir. Hapis ve sürgün cezalarıyla bu demokratikleşmeye geçiş dönemi, baskı ve kötü yaşam koşulları altında çalışan gazetecilerden yine büyük özveriler istemiştir. İhsan Ada, Şahap Balcıoğlu, Burhan Arpad, Metin Toker, Feyyaz Tokar, Mehmet Ali Yalçın, Recep Bilginer gibi bir dizi genç yazar ve gazeteci, özellikle

SEDAT SİMAVİ (1896-1953), gazeteci, yazar. Hande isimli bir haftalık dergi çıkararak gazeteciliğe başladı. Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin sinema kolunda çalışırken, ilk konulu Türk filmi olan Pençe'yi çekti. Diken (1918) ve Inci (1919) dergilerinden sonra 1920'de Dersaadet gazetesini kurdu. Güleryüz dergisi ile Kurtuluş Savaşı'nı destekledi. Karikatür çizdi. Karikatür dergileri yayınladı. 1933'te yayınladığı Yedigün dergisi onun için dönüm noktasıdır. Bu dergiden edindiği deneyimlerle 1948'de Hürriyet gazetesini çıkarmaya başladı.

YIĞIN GAZETELERİNE DOĞRU: 1 Mayıs 1948'de yayınlanmaya başlayan Hürriyet ve 3 Mayıs 1950'de yayınlanmaya başlayan Milliyet, Türkiye'de modern baskı tekniklerinden yararlanılan ilk gazetelerdir. 1950'lerin ikinci yarısında baskıları 100 binin üzerine çıkan bu gazeteler, giderek yığın gazeteleri halini aldılar. Hürriyet, 1960'lı yılların ortalarında 1 milyon tirajı aşan ilk gazete oldu. Hürriyet ve Milliyet gazetelerinin ilk sayıları.

1945'ler sonrasında basında belirli bir yer almıştır. Orhan Veli Kanık 1950'lere doğru düşünceyle sanat arasında bir köprü kurmaya çalışan iki sayfalık dergisi *Yaprak*'ı yayınlamıştır. Sol, sağ ve liberal eğilimli süreli yayınlar artmıştır. *Sivil toplum*un değişik güçleri, başka bir deyişle, görüşleri doğrultusunda yoğun bir savaşıma girişmişlerdir.

Demokrat Parti Döneminde (1950-1960) Basın: Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950'de genel oyla ÇHP'yi devirmesi, Türkiye'de bir başka evrenin başlangıcıdır. Resmi ideolojiye oranla daha liberal ve merkezdışı eğilimlere yaslanan DP, üstünde yoğun bir otokratik baskı duyan toplumda bir süre demokratikleşmeyi hızlandırırken, basın alanında da alışılan davranışları kırmıştır:

1. Türkiye'de 1950'ler sonrasında *sivil toplum*a özgü dinamikler çok daha özgürce işlemeye yönelmiştir. Yerel güçler, artık yatay ve dikey olarak istek ve inançlarını topluma yansıtmaya başlamaktaydılar. Ne var ki, DP ilk iktidar yılından sonra bu özgürleştirici dinamikleri kendi doğrultusunda baskı altına almak çabasına düşeceğinden önemli çelişkilerle de yüzyüze gelecektir.

2. 1945'lerle beliren *soğuk savaş* ortamını izleyen 1950 Haziranı'ndaki Kore Savaşı ve bu savaşa katılan Türkiye'nin Batı sisteminin askeri örgütü NATO'ya üye alınması gibi etkenler, ülke içindeki özgürleştirici süreçlere uluslararası düzeyde de yeni sorunlar eklemiştir. Özellikle toplumsal uyanışla uluslararası sistem arasındaki çelişkiler giderek DP'nin çöküş koşullarını hazırlamıştır.

Toplumun bütününde olduğu gibi, basın alanında da *sivil toplum* gereksinimleriyle *baskı* ve *kısıtlama* çabaları, 1950'lerde ikili bir yapıyı ortaya çıkarmıştır:

a) Türkiye'de basından sansürün kaldırılışının yıldönümü olan 21 Temmuz 1950'de DP, basın için *liberal* yanı ağır basan bir yasayı onaylamıştır. Yasa, yeni yayınlar için *ön izin* ve *ruhsat* zorunluluklarını kaldırmış; adı kötüye çıkan kişilerin basına girmesini yasaklayan maddeyi geçersiz kılmıştır. Ayrıca, gazete sahiplerinin ceza sorumluluğuna son verilmiş,basınla ilgili yargılamalara bakmak üzere uzmanlaşmış Basın Mahkemeleri kurulmuştur.

Yüzyıla yakın süredir sosyal güvencelerden yoksun olarak çalışan düşünce emekçileri için de 13 Haziran 1952'de basın mesleğinde çalışanlar ile çalıştıranlar arasındaki ilişkileri düzenleyen yasa çıkarılmıştır. Yasa, basın emekçilerini ilk kez sosyal güvenlik sistemi kapsamına almaktaydı. İşverenlere, çalıştırdıkları gazetecilerle iş sözleşmesi yapma zorunluluğu konuluyor ve gazetecilere de sendika kurma hakkı tanınıyordu. *Sivil toplum*un doğal bir gereksinimini oluşturan *profesyonel gazetecilik* böylece önemli bir yasal iş güvencesi düzenine kavuşturulmuştur.

b) Kore Savaşı konjonktürü, düşünce açıklama ve eleştiri özgürlüklerini kısıtlayan girişimleri de getirmiştir. 1951'de sola dönük tutuklama ve yargılamalar yapılmış; aynı dönemde, savaşın tarımsal ürün dışsatımlarına sağladığı büyük olanaklar, gerilimin bitmesiyle birlikte ortadan kalkmaya başlamıştır. Kısa sürede dış satımlar duraklamış, dışalımlar büyürken ödeme zorlukları, darlıklar ve enflasyon belirmiştir. Özellikle ekonomide yoğunlaşmakta olan bunalımların basında açıklanması DP'yi 1954'ten itibaren hoşgörüsüz ve sert bir tavıra itmiştir. Siyasal iktidar haber verme ve eleştiri haklarını kısıtlamak, denetim altına almak için bir dizi yasa çıkarmıştır:

- 1954'te " neşir yoluyla veya radyoyla işlenecek cürümler" hakkındaki yasa onaylanmıştır. Bu sırada, hükümete, bakan ve başbakana dönük eleştirilerde, yazılanları ispat hakkı da işlemez duruma getirilmiştir.
- 1956'da " kötü niyet veya özel maksada matuf yayında bulunmak" ceza kapsamına alınmaktaydı. Basın yasası da kısıtlayıcı yeni hükümlerle donatılmıştı. Gizli nitelikte hükümet ya da parti meclis grubu toplantılarının basında yayını tümüyle yasaklanmaktaydı.
- 1957'den sonra basına dönük ekonomik kısıtlamalara da başvurulmuştur. 1957'de gazete ve dergi kağıtlarının dışarıdan ancak devlet tekelince alınması; 1958'de ise resmi ilan ve reklamların devlet tekelinden dağıtılması uygulamalarına geçilmiştir. Eleştiri ya da haberleri hoşgörülmeyen gazeteler böylece büyük ekonomik engellemelerle karşılaşmışlardır.

Kıbrıs'taki Batı siyasetlerini protesto etmek amacıyla düzenlenen gösterilerin 6/7 Eylül 1955'te İstanbul'da büyük kun-

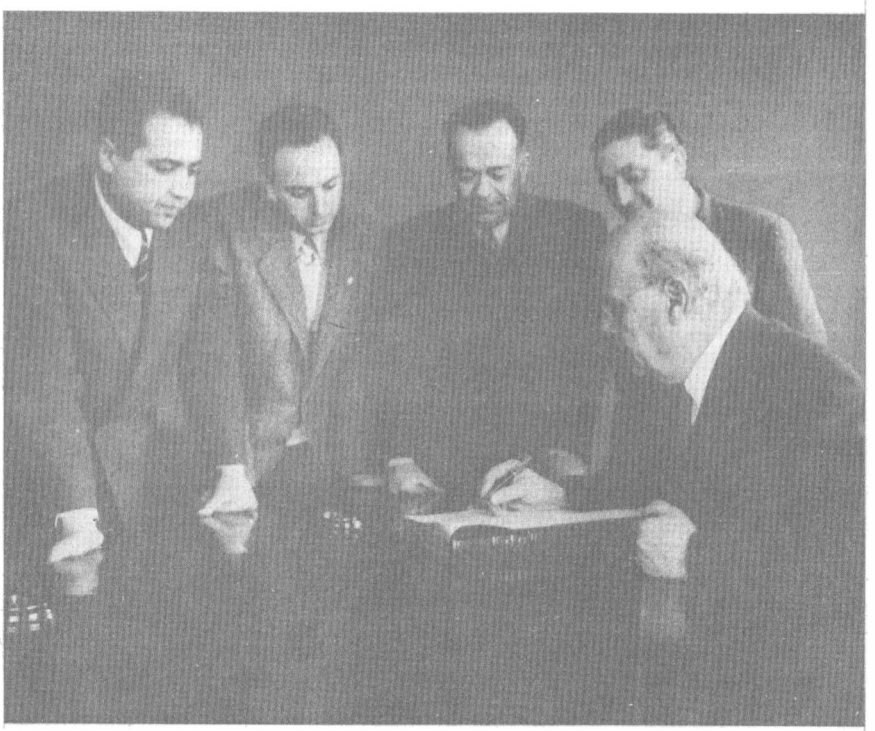

HÜSEYİN CAHİT YALÇIN (1874-1957), gazeteci, yazar. II. Meşrutiyet'ten sonra Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım Bey'lerle birlikte, Tanin gazetesini çıkardı. 1913'te gazeteyi İttihat ve Terakki'ye devretti. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde II. dönem başkanvekilliği yaptı. Mondros Mütarekesi'nden sonra 1920-1922 yılları arasında Malta'da sürgünde kaldı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı. Tanin, Ulus, Yeni Ulus ve Halkçı gazetelerinde başyazarlık yaptı. 80 yaşında basın suçundan hapse girdi.

daklama ve yağma olaylarıyla sonuçlanması, sıkıyönetim ilânına yol açmış bulunmaktaydı. Yayın yasaklamaları ve gazete kapatmalar da böylece geri dönmüştür. Basın davaları birbirini kovalarken; yayınladığı bir protesto bildirisi nedeniyle İstanbul Gazeteciler Sendikası da 1957'de bir süre kapatılmıştır.

Ortadaki çelişik eğilimlere karşın, Türkiye basını 1950'lerde yine de oldukça canlı bir gelişim göstermiştir. Uzun yıllar yurt dışında yaşayan Habib Edip Törehan adlı bir işadamı, İstanbul'da 1950'de *Yeni İstanbul* adıyla çıkardığı gazetede, Batı Avrupa gazetelerinin belirli özelliklerini biraraya getirmek istemiştir. Ne var ki, Bedii Faik'in küçük fıkraları ve Turhan Selçuk'un karikatürleriyle bir süre ilgi toplayan *Yeni İstanbul* giderek önemini yitirmiştir. Mithat Perin'in bir akşam gazetesi olarak 1951'de çıkardığı *İstanbul Ekspres,* Osman Karaca ve Abdi İpekçi'nin modern sayfa düzenlemeleriyle hareketli bir bulvar gazetesi olmuştur. *Ekspres*'ten ayrılınca, Karaca önce *Yeni Sabah*'ın, sonra da *Akşam*'ın yazı işleri yöneticiliğini üstlenmiştir. Abdi İpekçi ise, 1954 yılında A.Naci Karacan'ın *Milliyet*'ine geçerek gazetenin çağdaş bir basın aracına dönüşmesini sağlamıştır.

Hürriyet, Yeni Sabah ve *Milliyet,* modern baskı teknikleri ve yeni gazetecilik anlayışlarıyla 1950'lerin ikinci yarısında günlük baskıları yüzbinin üstüne çıkan gazeteler olmuşlardır. Basın, toplumun en alt kesimlerine kadar inmiş ve eski *seçkinci* basının yerini, daha standart da olsa *yığınsal* nitelikteki bildirişim biçimleri almıştır.

Buna karşılık, DP dönemi özellikle muhalif ve CHP yanlısı basına çok güç koşullar getirmiştir. DP'nin çıkardığı bir yasayla, devletten haksız iktisap niteliğini taşıdığı gerekçesiyle CHP'ye ait mal varlıklarına el konulunca, basımevinden yoksun kalan *Ulus*'un yayını Aralık 1953'te sona ermiştir. *Ulus*'un kapanmasından sonra, CHP adına muhalefeti Prof. Nihat Erim'in Ankara'da yayınlamaya başladığı *Halkçı* ile Falih Rıfkı Atay'ın İstanbul'da Bedii Faik'le birlikte 1952'de çıkarmış bulunduğu *Dünya* gazeteleri üstlenmiştir. Ancak DP'yi yıpratmayı amaçlayan bu yayınlar, bir dizi yargılama ve cezayla karşılaşmıştır. *Halkçı*'nın 26 ay hapse mahkûm olan yetmiş yaşı aşkın başyazarı Hüseyin Cahit 1 Aralık 1954'te tutuklanınca içte ve dışta büyük bir tepki belirmekteydi. Yalçın,tepkiler nedeniyle yaşı ve bozuk sağlığı gerekçe gösterilerek 1955 Martı'nda salıverilmişse de, bu kez *Dünya*'da DP'li Basın-Yayın Bakanı M.Sarol'a dönük yazı ve suçlamalarından ötürü Bedii Faik tutuklanmıştır. Bunu, Ankara'da Metin Toker'in yayınlamaya başladığı haftalık *Akis* dergisinin yine Sarol'a eleştirileri dolayısıyla Toker ve Yazı İşleri Müdürü Dündar Arcayürek'in tutuklanmaları izlemiştir. *Halkçı* adına Erim yüzbinlerce lira tazminat cezasına çarptırılmıştır. Ceza ve hapisler *Dünya*'da Atay, *Halkçı*'da da Erim'in DP iktidarına doğru yaklaşmalarıyla sonuçlanmıştır. Çatışma, *Yeni Sabah* ile iktidar arasında da görülmüş ve bu da yine aynı iktidara yaklaşma yöntemini getirmiştir. İstanbul'da 1955'te *Tercüman* yayın dünyasına girerken, Malik Yolaç tarafından alınıp Sabah gazetesine döndürülen *Akşam* da gittikçe canlanmış, Anadolu'da taşra baskıları yaparak erken saatlerde okurun eline geçebilen ilk gazete olmuştur. Giderek gazetelerde teknolojik düzey yükselmiş, halka dönük yeni anlatım biçimleri gelişmiş ve sermaye birikimi hızlanmıştır. Basın kendi inançları ölçüsünde topluma yön verme savaşına girişmiştir.

Basında *sanayileşme* ve *kapitalistleşme* eğilimini geliştiren ortam, daha genelde Türkiye'de izlenen ekonomik ve politik programın doğal bir yansımasıydı. Geleneksel kırsal yapı aşılıyor; pazar ekonomisi hızla yaygınlaşıyor ve büyük yığınlar, özellikle kentlerde birer yurttaş olarak toplum yaşamındaki yerlerini alma savaşımına girişiyorlardı. Ne var ki, *sivil toplum*a yöneliş sancıları, iç ve dış destekleri gittikçe azalan DP'yi 1960'lar yaklaşırken yoğun bunalımlara sürüklemiştir. CHP'nin gittikçe şiddetlenen muhalefeti, DP'de ters davranışlar yaratmaktaydı. Yargı yetkilerini bile kullanabilen bir Meclis Tahkikat Komisyonu'nu 27 Nisan 1960'da kuran DP, yasaklamalar, tutuklamalar ve büyük kentlerde başlayan üniversite gençliğinin protestoları karşısında sıkıyönetim ilan ederek durumu kurtarmaya çalışacaktı. Bu ortamda bazen ancak geceyarısına doğru nöbetçi mahkemelerden elde edilen yasaklama kararıyla gazete manşetleri kazınmış, sütunlar ertesi gün bembeyaz yayınlanmıştı.

1960 ilkbaharı Türkiye'de 27 Mayıs günü silahlı kuvvetlerin iktidara el koymasıyla kapanmıştır. Yoğun baskı çabalarına karşılık, 1950'ler basında önemli bir yükseliş dönemi olmuştur. Özellikle 1910'lu yıllarda basına giren kuşak Falih Rıfkı Atay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Emin Yalman, Şükran Baban gibi kıdemli başyazarlarla düşünce yaşamında önemli çapta etkili olmuştur. Burhan Fe-

DEMOKRAT PARTİYE KARŞI: Basın, 1960 yılında üniversite gençliğinin protestolarını destekliyordu. İktidardaki Demokrat Parti'nin baskılarına karşı muhalefetle, sık sık ortak tavır alıyordu.

Basında Lotarya

İlhami Soysal

Gazetelerin, tirajını yükseltmek, okuyucu sayısını artırmak için,gazetecilik dışında, okurlarına bazı çıkar sağlamaları yöntemi, ülkemizde keşfedilmiş bir durum değildir. Basın geçmişi, Türkiye'den çok daha eski olan bazı Avrupa ülkelerinde, geçmişte de günümüzde de bu yöntem uygulanmıştır. Bu konuda, yani lotaryacılıkta Türk basını acemi bir kopyacıdan öteye geçememiştir.

Osmanlılar döneminde, gazete ile birlikte "ek"ler verilmesi, gazete içine eklenen sayfalarla roman tefrikaları yayınlamak, gazete satışını artırmak için olağan sayılan davranışlardı. 1960'lı yıllarsa, "koçancılık" gibi, en kabadayısı bir iki bin kişiyi dolandırmaya dönük küçük düzenbazlıkların da gölgelendiği yıllar olmuştur. Bu yıllarda gazeteler, hem de en yüksek satışlı gazeteler, basında gerçek lotaryacılık dönemini başlatmışlardır.

Bu konudaki öncülük, basında pek çok yeniliğin öncüsü olan Hürriyet gazetesine aittir. 1960 yılı Ağustos ayında Hürriyet gazetesi, okuyucularına bir milyon liralık "Hürriyet İstikrazı" tahvili dağıtmak için kupon biriktirmeyi öngören bir yayına başlamıştır.

Hürriyet'in açtığı bu yol, Malik Yolaç'ın sahibi olduğu Akşam gazetesince benimsenmiş, pardesülük kumaştan, kupon biriktirene Kur'an dağıtmaya kadar değişik biçimler almıştır.

Dönemine ve kupon veren gazetenin gücüne, elinde reklam edilmesi gereken stok fazlası malı kalan büyük işletmelerin gazetelerle anlaşmasına göre, radyodan elektrikli ütüye, çamaşır makinasından buzdolabına, bisiklet, motorsiklet derken, otomobil; traktör, otobüs ve sonunda treylere kadar çeşitli binek araçları, televizyon ve renkli televizyonla video dağıtmaya kadar uzanıp giden, bu arada, okuyucularını, yurt içi ve hatta yurt dışı gezilere götürmek, bedava yaz tatilleri yaptırmak gibi lotaryacılık yöntemlerinin yanı sıra, apartman dairesi, dayanmış döşenmiş daire, yazlık ev vermek için kupon biriktirmeye sürükleyen gazeteler de Babıâli'de sık sık görüldü.

Yazılı basına,özellikle radyodan sonra televizyonun da rakip olması, okuyucularına piyango usulü çeşitli ikramiyeler dağıtan gazeteleri, daha başka yöntemler de arayıp bulmaya itti. Özellikle İngiltere ve Amerika'da bazı büyük mağazaların uygulayageldikleri "green stamp"adı altındaki, belli miktarda alışveriş eden müşterilere, belli para birimleri için yeşil pullar vererek bunlarla diledikleri malı parasız alabilme yöntemi, Günaydın gazetesinde "Pay Kuponu", Hürriyet gazetesinde "Kâr pulu" adıyla uygulamaya konuldu. 1969 Eylülü'nde pay kuponu yayınına başlayan ve ilk altı ay içinde 881 bin liralık mal dağıtan Günaydın ve onu izleyen Hürriyet, böylece ayağı alışmış müşterilerine, kurdukları şirketler aracılığıyla kendi yaptıkları malları da satmaya başladılar.

Tercüman, Son Havadis, Akşam, Dünya gibi bazı gazeteler ise, bazı yerli otomobil firmalarının üretim fazlası otomobillerini satabilmek için, taksitle otomobil satışı kampanyaları açıp, on binlerce okuyucudan ilk taksitler olarak büyük paralar toplayıp, bunların faiz ya da işletme gelirleriyle lotaryacılığın başka türlerini sürdürdüler. Bu işleri organize edebilmek için ayrı örgütler, şirketler kurdular.

1980'lere doğru, gazete kâğıtları fiyatındaki büyük artışlar ise, başta Hürriyet ve Yeni Asır gibi gazeteleri, o sıralar okuyucularına on lira fiyatla satılmış gazetelerin okunmuşlarını iki liradan toplamak gibi bir başka uygulamaya sürüledi. Bir süre de böylece kâr yolu bulundu. Günaydın gazetesinin tiraj düşüşünü önlemek için, kurayla donanma altını, cumhuriyet altını, numarası tutuyorsa cebinizdeki kâğıt paraların yüz liraya kadar olanlarının karşılığı olarak bin mislini ödemesi, pazarda alışveriş edenlerden bir kişinin filesini bedava doldurması, büyük kentlerde bir lokantada bedava yemek yedirmesi, karda kışta ve akaryakıtsızlıkta hergün üç okuyucusuna birer elektrikli soba armağan etmesi ya da otomobili varsa deposunu bedava benzinle doldurtması, büyük kentlerdeki otobüs fiyatlarına zam yapıldığında hergün bir okuyucusuna bir aylık bedava otobüs abonman bileti vermesi, kalabalıklar içinde fotoğraflarda

kendini tanıyana bedava tiyatro ya da sinema bileti dağıtması hep Türk basınında lotaryacılığın çeşitli görünümler almasıydı.

Para dağıtmanın yanı sıra, Milli Piyango biletlerinde, ikramiye isabet etmeyen değişik numaralara Türcüman'ın ikramiye vermesi ve birden zengin olmak anlamına okuyucularına "köşeyi dönme" olanağı sağladığını ilan etmesi de lotaryacılığın bir başka uygulama alanı oldu.

Hürriyet, Günaydın, Tercüman, Yeni Asır ve daha eskilerin Akşam, Yeni Sabah, Dünya, Son Havadis gibi lotaryacılıkta mesafe alan basınının yanı sıra, zaman zaman tiraj yarışında çok daha gerilerde kalmış bazı gazeteler de, kendi çaplarınca lotaryacılık denemeleri yaşadılar. Örneğin küçük bir Ankara gazetesi, başkentten kilometrelerce uzaktaki bir dağ başını parselleyip okuyucularına kurayla arsa dağıtarak sürüm sağlamak istedi. Yüzlerce kişinin eline tapu vererek, kuş uçmaz kervan geçmez bir yerde bir şehir kurdurmaya kalkıştı, ama sonuç hüsran oldu. Tiraj yarışında ilk üç ya da dörtten sonra gelen Milliyet gibi bazı gazetelerse, açıktan lotaryacılığa soyunmadılarsa da, özellikle Abdi İpekçi'nin ölmesinden sonra dayanıklı ev eşyası satış komisyonculuğuna, turizm komisyonculuğuna başlayıp, gazetelerine pararel olarak Milpa gibi, Miltur gibi yan şirketler kurdular.

Babıâli tiraj yarışına, doğrudan doğruya lotaryaya dayanarak 1982 yılı başlarında giren Güneş gazetesiyse, kupon karşılığı okuyucuya vermedik şey bırakmadı. Bingo ya da ağırlığınca altın gibi kampanyalar, gerçekten Güneş gazetesinin yayınından az sonra Babıali'nin yıllanmış nice gazetesi arasında, tiraj yarışında en yukarda bir yere oturmasına yetti. Bu ise, lotaryaya inanmayan ya da bundan kuşku duyan pek çok, Babıali içinden ya da dışından gelmiş patronu, lotaryanın faziletine inandırdı. Güneş'le birlikte, Türk basınında lotaryacılık, vaktiyle Günaydın'ın çıkmasından sonra,daha önce de Hürriyet gazetesinin ilk yıllarında olduğu gibi yeni bir hız kazandı.

Şimdilik büyük basın içinde, tiraj bakımından en arka olmasına karşılık,lotaryacılığın hiçbir biçimine bulaşmayan bir tek Cumhuriyet gazetesi kalmış durumdadır. Ancak onun da, ofset baskıya geçtikten sonra bu yarışa karşı ne kadar direneceğini kestirmek zordur.

lek, Ulunay, Peyami Safa, Burhan Belge, Vâlâ Nureddin (Va-Nu), Cihat Baban, Mümtaz Faik Fenik gibi yazarlar da bu yıllarda önemli bir yere sahiptiler.

1950'ler basında genç kuşak yazarların da kendilerini gösterdikleri dönemdir. Çetin Altan, İlhan Selçuk, Oktay Akbal, Burhan Arpad, Sadun Tanju, Mehmet Kemal, Emil Galip Sandalcı ve daha bir dizi yazar, ilk kez, 1950'ler sonlarında birer köşe başını tutmuştur. Genç yazarlar, toplumcu düşüncelere konulan kısıtlamalara karşılık yine de sosyal sorunları dile getirebilmişlerdir. Toplumcu düşünceler ise, 1950'lerden beri sürekli baskı altında tutulmuştur. *Varlık* dergisinin yanında, *Yeditepe, Yeni Ufuklar, Seçilmiş Hikayeler, Ataç, Pazar Postası, Hisar* dergileri, sanat ve edebiyat ortamına canlılık getirmiştir. *Akbaba*'nın yanında, *Tef, Kırkbirbuçuk* gibi güldürü dergileri belirmiş, ayrıca, sinema, tiyatro gibi sanatları ele alan süreli yayınlar ilk kez gelişmeye başlamıştır.

1961 Anayasası Döneminde (1961-1980) Türkiye Basını: 27 Mayıs ve sonrası, Türkiye basınında hak ve özgürlüklerin kullanımının yaygınlaştığı bir liberal ortamı yaratmıştır. 1950'ler sonlarında basına konulan kısıtlamalar, 1960 sonbaharında kaldırılmıştır. Bağımsız statüye sahip bir *Basın İlan Kurumu* yasa yoluyla yaratılırken, resmi ilan ve reklamların siyasal amaçlarla tek yanlı kullanımına da önemli ölçüde son verilmiştir. Basında sosyal hakları daha da güvenceye alan çalıştıranlarla ilgili *212 Sayılı Yasa*'nın yayımı, büyük gazete sahiplerince üç gün süreli bir protesto gösterisiyle sonuçlanmıştır. Yasa 10 Ocak 1961'de yürürlüğe konulurken, dokuz büyük gazete protesto için yayınına üç gün ara vermiştir. Oysa, gazetecilik mesleğinin profesyonelleşmesinde yeni yasa önemli ölçüde olanaklar sağlamıştır.

PATRONLAR YASAYA KARŞI: Basın çalışanlarının haklarını genişleten ve güvenceye alan yasanın çıkması üzerine 9 gazetenin (Cumhuriyet, Milliyet, Tercüman, Hürriyet, Yeni İstanbul, Vatan, Akşam, Yeni Sabah, Dünya) patronları 10 Ocak 1961'de yasayı protesto ederek üç gün yayın yapmadılar. Fikir işçileri de Ankara ve İstanbul'da yaptıkları yürüyüşlerle ve çıkardıkları Basın gazetesiyle patronlarını protesto ettiler.

1961 Anayasası, çoğulcu bir düzeni öngören temel düzenlemeleriyle- toplumcu düşünce ve uygulamalara konan kısıntıların sürmesine rağmen- siyasal ve toplumsal yapıyı *sivil toplum* doğrultusunda bazı güvencelere kavuşturmuştur. Basın özgürlüğü konusunda da, anayasada, geçmişin tek boyutlu kısıtlamalarını engellemek isteyen yeni güvenceler yer almıştır. Basının özgür olduğu ve sansür edilemeyeceği; basın hakkına karşı ön izin ve mali teminat zorunluluğunun konulamayacağı; gazete ve dergi kapatma, toplatma, yayın yasağı koyma gibi işlemlerin ancak anayasanın temel ilkeleri çerçevesinde çıkarılan yasalarla düzenleneceği, 1961 Anayasası'nın başlıca görüşlerini oluşturmuştur.

1961 Anayasası'yla birlikte, liberal/kapitalist *Adalet Partisi*'nden sosyalist *Türkiye İşçi Partisi*'ne kadar bir dizi yeni siyasal örgütleniş ortaya çıkmış; basında ise politik ve ideolojik boyutlar genişlemiştir. Aynı dönemde, *sanayileşme* süreci büyük bir ivme kazanmaktaydı. Kırsal ve kentsel yaşamda bir *geçiş toplumu*'na özgü gelişmeleri ortaya koyan bu dönüşümler, ortadan sola açılışları ve etkin bir çoğulculuğu yanları sıra gerçekleştirmiştir. Aynı süreç içinde Türkiye basınında nicel ve nitel değişiklikler yoğunlaşmıştır. *Yenileşme, kentleşme* ve *sanayileşme* insanlara artık yepyeni bildirişim kanalları açmaktaydı. Yazılı basın, böylece çok daha hızlı bir teknolojik değişime yönelmiştir. Okuma alışkanlıkları artan, ulaştırma düzeyi yükselen toplumda, günlük gazeteler yurdun her köşesine aynı anda ulaşmış ve tümüyle *yığınsal* nitelik almışlardır.

27 Mayıs 1960'tan sonra ilk aşama Demokrat Parti'nin kapatılmasıyla ortaya çıkmıştır. DP'nin yayın organı *Zafer*'in yaşamı da böylece sona ermiştir. Yönetimi siyasal düzeyde üstlenen Milli Birlik Komitesi, içindeki radikal kesimlerin desteğiyle Ankara'da *Öncü* adlı bir gazete yayınlanmaya başlanmıştır. Ancak, radikallerin kısa sürede tasfiyesi, *Öncü*'nün de etkinliğini yitirmesine yol açmıştır. İstanbul'da ise 1 Mart 1961'de İhsan Ada'nın yönetiminde Kasım Gülek tarafından yayınlanan *Yeni Tanin*, geniş ilgi toplamıştır. Ne var ki, Aziz Nesin'in fıkraları nedeniyle Ada ve Nesin'in 18 Mayıs 1961'de tutuklanmaları *Yeni Tanin*'i kısa süre içinde etkisiz kılmıştır. Tutuklananlar, yazılarda bir suç unsuru görülmediğinden 1961 Temmuzu'nda salıverilmişlerdir.

Adalet Partisi'nin kuruluşuyla birlikte Gökhan Evliyaoğlu'nun yönetiminde radikal milliyetçi bir çizgi alan *Yeni İstanbul,* bir süre parti sözcülüğünü üstlenmeye çalışmıştı. Bu da gazetenin protesto ve saldırılara uğramasıyla sonuçlanmıştı. Demirel'in AP lideri olması, İstanbul'da *Son Havadis* gazetesinin, M. Fenik'in başyazarlığında daha liberal görüşlere yönelmesini de sağlamıştır.

Ülkeye yeni siyasal ayrışımları ve dünya görüşlerini getiren bu süreç, *Vatan* ve *Yeni Sabah* gibi gazeteleri gittikçe etkisizleştirecektir. Buna karşılık, Abdi İpekçi'nin başyazılarıyla *Milliyet* gittikçe etkin bir yer kazanmaya başlamıştır. Dönemin baskı rekorunuysa, 1960'lar ortalarında ilk kez günde 1 milyonu aşan tirajıyla *Hürriyet* kırmıştır. Ancak, Simavi kardeşlerin birbirlerinden ayrılmaları *Hürriyet*'in yeni okur almasını duraklatmıştır. *Hürriyet*'in büyük payını kardeş Erol Simavi'ye bırakan Haldun Simavi 1968'de *Günaydın*'ı kurmuştur. Ofset tekniğinden yararlanan renkli baskısı ve günün tüm önemli siyasal olayları yerine ancak merak uyandıran bazı konuları işlemekle yetinmesi, *Günaydın*'ı kısa sürede okunan bir bulvar gazetesine döndürmüştür. Yeni dönemde *boyalı basın* adıyla tanınan bir tür *bulvar gazeteciliği* basında öne çıkmaya başlamıştır. Özellikle gelenekçi kesimleri etki alanına çeken *Tercüman* ise, yeni sahibi Kemal Ilıcak'ın elinde önemli bir güç elde etmiştir. Din adına yayın yaptığını ileri süren *Bugün* gazetesi de, özellikle İslam'ın bazı Sünni kesimlerine kavgacı bir nitelik kazandırmak istemiştir.

Akis türü dergilerin etkinliğinin gittikçe azaldığı 1960'larda solda da yeni yayınlar belirmiştir. Doğan Avcıoğlu, Cemal Reşit Eyüboğlu ve Mümtaz Soysal üçlüsünün geniş bir aydın kesimin ortak bildirisiyle 20 Aralık 1961'de yayınlamaya başladıkları haftalık *Yön* dergisi, uzun süre çoğu sol görüşlerin açıklandığı bir tartışma forumu olmuştur. Giderek TİP'in yayın organı *Sosyal Adalet,* Doğan Özgüden, Fethi Naci, Yaşar Kemal üçlüsünün kurdukları ve İdris Küçükömer'in geniş çapta katkıda bulunduğu *Ant,* Prof. Sadun Aren'in çevresindeki grupların Ankara'da çıkardıkları *Emek,* alanı sol platforma doğru açmıştır. Bunların karşısında *Türk Solu* ya da *Aydınlık* gibi dergiler belirmiştir. Gelenekçi kanattaysa, Peyami Safa'nın 1960'lar başlarında çıkardığı *Türk Düşüncesi,* Nuretin Topçu'nun yönettiği *Hareket* ve İlhan Darendelioğlu'nun yayınladığı *Toprak* ve benzeri yayınlar genellikle antikomünist bir çizgiyi sürdürmüşlerdir.

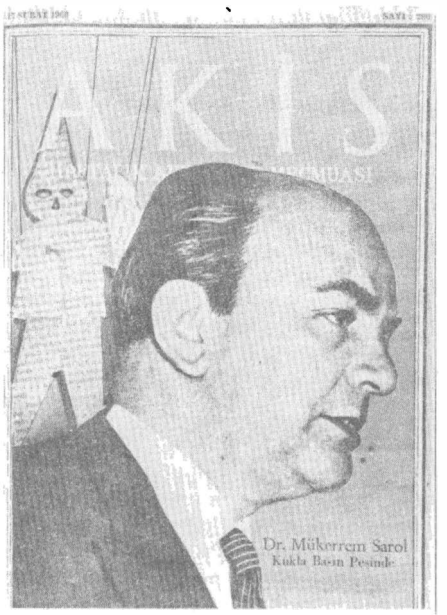

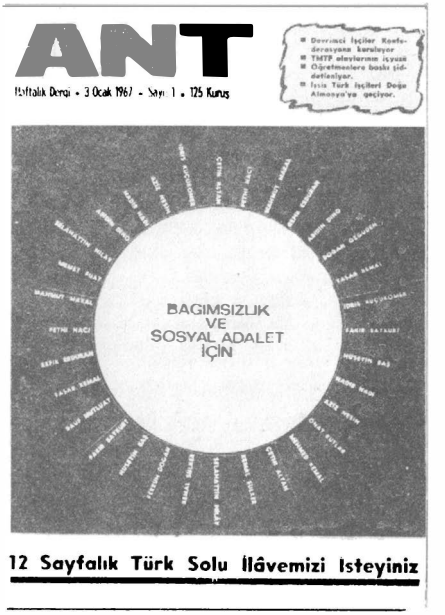

1961 VE BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ: 1961 Anayasası bir takım özgürlükleri de beraberinde getirdi. Siyasi hayatın canlanması ve dünya görüşlerinin çeşitlenmesiyle birlikte basında gözle görülür bir canlanma oldu. Sol basında Akis türü dergiler etkinliklerini yitirdiler. Doğan Avcıoğlu, Cemal Reşit Eyüboğlu ve Mümtaz Soysal'ın çıkardığı Yön, Doğan Özgüden, Fethi Naci, Yaşar Kemal üçlüsünün İdris Küçükömer'in katkılarıyla yayınladıkları Ant, sol görüşlerin tartışıldığı yeni platformlar oldular.

Uluslararası yaşama egemen olan *yumuşama* içinde *kentleşme, sanayileşme* ve *demokratikleşme*nin gerçekleştiği 1960'lar Türkiyesi kendisini kanlı çatışmaların ortasında bulmuştur. 12 Mart 1971'de komutanların muhtırasıyla AP'nin iktidardan uzaklaştırılmasına yol açan bunalıma, Türkiye yoğun bir terör ortamında girmiştir. Kısıtlama, tutuklama ve yargılamalarıyla *1971 rejimi* bu dönemde 1961 Anayasası'nda ilk büyük değişiklik ve kısıtlamaları getirmiştir. *1971 rejimi* sırasında Nadir Nadi *Cumhuriyet*'in başyazarlığını bırakmak zorunda kalmıştır. Kemal Bisalman'ın yayınladığı *Yeni Ortam* ise Oya Baydar, Mustafa Ekmekçi, Uğur Mumcu, Ali Sirmen gibi yazarlarıyla ilgi toplamıştır.

Sivil yönetime ancak 1973 Genel Seçimleriyle dönülmüştür. Orta sol CHP ile İslamcı toplumsal muhalefete yaslanan MSP, başarı kazandıkları bu seçimden iktidar olarak çıkmıştır. Basına göreli bir özgürlüğün geldiği bu dönemde, Ecevit, *Özgür İnsan* aylık dergisini yayınlarken, partinin tarihsel organı *Ulus* ağır ekonomik koşullara katlanamadığından kapanmış bulunmaktaydı. Aynı dönemde

GÜNAYDIN: Haldun Simavi, Hürriyet'i kadreşi Erol Simavi'ye bıraktıktan sonra, 1968'de Günaydın'ı yayınlamaya başladı. Siyasal olaylar yerine magazini öne çıkartan gazete, kısa zamanda tutuldu. Merak unsuru ve renkli ofset baskı, gazetenin tiraj almasında etkili oldu.

Ajanslar

Anadolu Ajansı (aa)

6 Nisan 1920'de Ankara'da kuruldu. Kuruluş amacı, bir yandan Kurtuluş Savaşı'yla ilgili gelişmeleri halka duyururken öbür yandan Savaşın gidişatını olumsuz yönde etkileyecek kışkırtmaları engellemekti.

Ajans bu dönemde, yerli ve yabancı kamuoyunun duyduğu haber ihtiyacını son derece kısıtlı olanaklarına karşın gidererek başarı kazandı.

1 Mart 1925'te devletin yüzde 49 hissedarı olduğu bir anonim ortaklık haline getirildi. Ajansın % 50'sinden fazlasına sahip olan özel kişilerin başlangıçta Ajansta çalışanlardan oluşması ve ellerinde bulundurdukları hisse senetlerini Ajans dışındaki kişilere satamamaları öngörülmüştü. Bu konu, her dışa satım gündeme geldiğinde şiddetli tartışmalara yol açar.

Ajans, kurulduktan bir süre sonra Türkiye'deki faaliyetlerine son verilen Havas ve Reuter ajanslarından boşalan yeri doldurdu. Faaliyet alanı giderek genişledi, yabancı basın ajanslarıyla ilişkilere girdi, temsilci ve muhabir kadrosu arttı.

Genel merkezi Ankara'da olan Anadolu Ajansı'nın, İstanbul, İzmir ve Adana'da şubeleri; Atina, Brüksel, Bonn ve Beyrut'ta özel muhabirleri, Türkiye sathında 500 civarında mahalli muhabiri var.

Ajans,giderlerini her yıl Basın-Yayın Genel Müdürlüğü bütçesine konan bir ödenekle karşılıyor. Abonelerden alınan ücret sadece bir katkı niteliğinde.

265 Sayılı Kanun, ödenekle ilgili konuyu "Anadolu Ajansı ile Sözleşme" başlıklı 33. maddesinde *"her yıl basın-yayın işlerinden sorumlu bakanlıkla AA arasında bir sözleşme yapılır"* şeklinde karara bağlar. Sözleşme'de ayrıca AA'ya devletçe verilecek ödeneğin ölçüsü ve ajans yöneticilerinin atanma, denetim koşulları üzerine maddeler de yer alır. Bu sözleşme, Sayıştay'ın ve Maliye Bakanlığı'nın da onayından geçerek yürürlüğe girer.

Ankara Ajansı (anka)

Genel Merkezi Ankara'da bulunan Anka (Ankara Ajansı), 3 Mart 1972'de Altan Öymen tarafından kuruldu. Kurucusunun siyasete atılmasıyla birlikte 1977'de çalışanların ortak olduğu bir anonim şirket oldu. Yönetim Kurulu Başkanlığı ve Genel Müdürlüğü 1977'den bu yana Müşerref Hekimoğlu tarafından yürütülüyor.

Ajans, TRT ve günlük gazetelere haber servisi yapıyor. DPA (Federal Alman Haber Ajansı)'nın Türkiye temsilcisi. Federal Almanya Köln Radyosu'nun (WDR) Türk işçilerine yönelik Türkçe yayınlarına günlük sesli haber yayını yapıyor. İsveç, Norveç, Danimarka radyo ve televizyonlarına anlaşmalı olarak haber geçiyor. Ayrıca, günlük "Ekonomi Bülteni" (Türkçe), haftalık "Anka Review" (İngilizce), "Yatırım ve Finansman Bülteni"ni yayınlıyor.

25 kadrolu elemanı olan ajansın İstanbul ve İzmir'de bürosu, 25 ilde yerel muhabirleri var.

Akdeniz Haber Ajansı (akajans)

Akajans (Akdeniz Haber Ajansı AŞ) 1 Mayıs 1976'da İstanbul'da Uğur Reyhan tarafından kuruldu. 1978'de genel merkez, Ankara'ya taşındı ve yönetici kadro değişti. Ankara büro şefliğine Yaşar Güngör, yazı işleri müdürlüğüne Şefik Kahramankaptan getirildi. İlkay Somel yurt haberleri müdürü olarak Akajans'ın çekirdek kadrosuna dahil oldu.

Akajans'ın yurt içinde Ankara'daki genel müdürlüğe bağlı bürolarının sayısı onaltı. İzmir, Adana, İstanbul, Eskişehir, Sakarya, Edirne, Bursa, Samsun, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Kayseri, Konya, Gaziantep, Antalya ve Amasya bürolarına bağlı 441 çalışanı var.

1979'da teknik olanaklarını genişleten ajans, *United Press International*'la anlaşarak, kendi imkânlarına bu uluslararası ajansın da imkânlarını ekledi. Anlaşma 1982'de yenilenmedi. Ajans aynı yıl Almanya'da 15 kişinin görev aldığı *Ak-Nachrichten Agentur GMBH-Akagentur*'u kurdu.

Akajans'ın Frankfurt'taki Avrupa Merkez Bürosu aracılığıyla Ankara'daki genel merkeze bağlı dış bürolarının sayısı dokuz. Paris, Atina, Cenevre, Lahey, Brüksel, Viyana, Londra, Lefkoşe ve Washington'a ek olarak Moskova ve Pekin bürolarının hazırlıkları sürdürülüyor. Avrupa'da, bürolarda çalışanlara ek olarak, yarım gün çalışan 220 Türk muhabiri de Akajans'a katkıda bulunuyorlar.

Ulusal Basın Ajansı (uba)

Genel Merkezi İstanbul'da olan UBA (Ulusal Basın Ajansı), Enver Vermutlu tarafından 1980 yılında kuruldu. İlk yayın yönetmeni Sermet İpekçi'ydi. Bugün ajansın yayın yönetmenliği Cengiz Yıldırım tarafından yürütülüyor. İmtiyaz sahibi ise Oğuz Şeren.

Toplam 38 kişinin görev aldığı ajansın Ankara, Adana, İzmir ve Londra'da büroları var.

UPI (United Press International)'nin geçtiği haberlerin Türkiye'de dağıtımını sağlayan UBA, Aynı zamanda bu ajansa haber kaynaklığı da yapıyor.

UBA'nın yayınladığı tek haber bülteni günlük. Ajans, Anadolu Ajansı'nın dışında tüm gazetelere ve TRT'ye servis yapıyor.

Hürriyet Haber Ajansı (hha)

HHA (Hürriyet Haber Ajansı) 1 Mayıs 1963'te kuruldu. Biri İstanbul'da merkezde örgütlenmiş sayılan İstanbul bürosu olmak üzere bütün yurdu kapsayan 12 bürosu var. Bu büroların görev alanları; Adana, Ankara, Antalya, Bursa, Diyarbakır, Kayseri, Samsun, Trabzon.

HHA bürolarının tümünde teleks ve telefon var. Ayrıca İstanbul-Ankara-Adana-İzmir arasında telli haberleşme aracı olarak, Hürriyet'in İstanbul dışındaki matbaalara sayfa nakli için kullandığı, fax sisteminden de yararlanılıyor.

HHA'nın genel müdürü Hasan Yılmaer, genel müdür yardımcısı Seyfettin Turhan, sorumlu yazı işleri müdürü Güngör Gönültaş.

Türk Haberler Ajansı (tha)

Genel merkezi İstanbul'da olan THA, 1967 yılında Kadri Kayabal tarafından kuruldu. Ajansın ilk yönetim kurulu Şevket Rado, Kemal Ilıcak ve Kadri Kayabal'dan oluşuyordu. 19 Mayıs 1979'da Kadri Kayabal'ın ölümünün ardından Bedri Kayabal, Nevin Kayabal ve Niyazi Dalyancı yeni yönetim kurulunu oluşturdular.

Ajans, Aralık 1981'de Güneş gazetesini yayınlayan Güçlü Yayımcılık A.Ş.'nin denetimine geçti (sermaye payı % 51). 1 Nisan 1983'te Necdet Akın genel müdür oldu, yönetim kurulu üyeliklerini de Güneri Civaoğlu, Sencer Güneşsoy, Akın Düren ve Necdet Akın paylaştılar.

Bünyesinde 105 kadrolu eleman çalıştıran THA'nın, Türkiye'de 13 ilde ana bürosu var. Reuter'in Türkiye temsilciliğini üstlenen Ajans'ın örgütlü bulunduğu tek yurtdışı bürosu Lefkoşe'de. Almanya, Danimarka ve İsveç'te muhabirleri var.

MSP'liler *Milli Gazete*'yi, MHP'liler ise *Hergün*'ü yayına başlamıştır. 1971 rejimi sırasında kapatılan TİP'in yerine Behice Boran tarafından kurulan yeni TİP, *Yurt ve Dünya*'yı parti merkez organı olarak çıkarmıştır. *1971 rejimi*nden sonra sol eğilimli Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) başta olmak üzere sendikalar da etkin bir yayıncılık dönemine yönelmişlerdir. DİSK kendi adını taşıyan bir aylık derginin yanı sıra, *Politika*'yı günlük yayın organı olarak çıkarmıştır. Bu arada değişik ilerici gruplar *Ürün, Birikim, Toplum ve Bilim, Ülke* ve benzeri dergiler yayınlamışlardır. Sol içinde çeşitli eğilim ve kanatların belirdiği bu yıllarda hemen her çevre ayrı bir gazete ya da dergi aracılığıyla kamuoyuna seslenmiştir. Sanat, kültür ve bilim alanlarında da süreli yayınlar hızla çoğalmıştır.

Türkiye basını açısından 1970'ler, TV'nin kısa sürede bütün Anadolu'ya yayılmasının getirdiği sorunlarla yüklüdür. Yaygınlaşan televizyon günlük basının okur almasını durdurduğu gibi, özel ilanların yarıya yakınını yazılı basından kendisine çekmiştir. Olanakları yetersiz küçük gazeteler önemli sarsıntılar geçirirken, büyük basına en modern elektronik yöntemlerden yararlanan ofset baskı egemen olmuştur. Sermaye yoğunlaşması ve tekelleşme de böylece en üst düzeye ulaşmıştır. Renkli sayfalar artmış, kağıt zamları ve dış girdiler, maliyetleri yükseltmiştir. Çoğunlukla bulvar gazetesi özelliklerinden yararlanan bazı büyük gazeteler de okur alabilmek amacıyla piyango ve armağan dağıtımını yaygınlaştırmışlardır.

Abdi İpekçi'nin yönetim ve başyazarlığında *Milliyet*, 1970'lerin ikinci yarısında yığın gazeteciliğiyle düşünce gazeteciliğini bütünleştirmek isteyen bir yayın görünümünü almıştır. 1961 Anayasası döneminde *Milliyet*, Çetin Altan, Bülent Ecevit, Metin Toker, Refik Erduran, Ali Gevgilili, Mümtaz Soysal, İsmail Cem, Orsan Öymen, Hasan Pulur gibi yazarları, Turhan Selçuk, Bedri Koraman gibi çizerleri, düşünce yazıları ve araştırma dizileri, forum ve röportajlarıyla ülkenin en etkin gazetesine dönüşmüştür. Ne var ki, 1980'lere doğru yeniden tırmanmaya başlayan terör sürecinde 1 Şubat 1979'da Abdi İpekçi'nin öldürülmesiyle *Milliyet* ağır bir darbe yemiştir. Bir yıl kadar gazetenin başyazarlığını üstlenen Ali Gevgilili de 1980 Mayısı'nda "uzun bir süre için gazeteciliği bıraktığını" kamuoyuna açıklamıştır.

Türkiye'de 1980'ler başlarında Cumhuriyet kuşağından İstanbul basınında varlığını sürdüren tek gazete olarak, Nadir Nadi'nin yönetimindeki *Cumhuriyet* kalmıştır. İlhan Selçuk, Oktay Akbal, Mehmet Kemal, Ali Ulvi, Mustafa Ekmekçi, Uğur Mumcu, Ali Sirmen, Hasan Cemal gibi yazarları bulunan *Cumhuriyet*'in yanı sıra; *Hürriyet*'te Oktay Ekşi, Nehar Tüblek, Haluk Ülman; *Tercüman*'da Nazlı Ilıcak, Rauf Tamer, Ahmet Kabaklı, Semih Balcıoğlu, Yavuz Donat, Tarık Buğra, Mukbil Özyörük, Ergun Göze; *Son Havadis*'te Cihat Baban, Abdullah Uraz, Tekin Erer; *Günaydın*'da Teoman Erel, Hüsamettin Çelebi, Necati Zincirkıran; *Politika*'da İsmail Cem, Oya Baydar, Ferruh Doğan, Aydın Engin; *Dünya*'da Attila İlhan günlük basının önde gelen imzaları arasında yer almışlardır. İzmir'de yayınını sürdüren *Yeni Asır* ise, eriştiği elli bini çok aşan günlük satışı ve ileri teknolojisiyle Türkiye'nin tek etkin bölge gazetesi durumuna gelmiştir. 1980'lere girilirken ülke, terörle yarışırcasına politik ve ideolojik alanda özellikle haftalık ve aylık süreli yayınlarda adeta bir patlamaya tanık olmuştur.

1961 Anayasası'nın uygulandığı 20 yıl, *Türkiye*'de sonuç olarak *sivil toplum*'a

1982 Yılında Üç Büyük İlde Yayınlanan Gazeteler ve Yayınladıkları Resmi İlan ve Reklamların Parasal Değeri

İstanbul

Gazetenin Adı	Toplam
Ayrıntılı Haber	8.744.900.—
Aktüel	8.795.700.—
Bizim Anadolu	8.690.700.—
Bulvar	5.287.200.—
Cumhuriyet	85.491.430.—
Dünya	16.996.750.—
Ekonomi	6.854.000.—
Ekspres	7.738.800.—
Günaydın	274.994.990.—
Güneş	146.865.575.—
Günlük Ticaret	6.852.500.—
G.A. Son Posta	8.710.000.—
Hakimiyet	9.764.800.—
Hürriyet	325.837.660.—
Hürses	8.538.500.—
İstanbul Postası	6.711.300.—
İstiklâl	8.809.300.—
Jamanak	37.200.—
Millet	8.826.200.—
Milli Gazete	12.039.250.—
Milliyet	269.272.959.—
Orta Doğu	8.848.900.—
Özgür	8.594.700.—
Sabah	10.381.600.—
Son Havadis	27.066.850.—
Son Saat	8.893.900.—
Tercüman	242.983.620.—
Tünaydın	6.823.100.—
Türkiye	13.375.100.—
Yeni Nesil	8.871.150.—
Yeni Devir	9.771.050.—
Yeni İstanbul	8.849.800.—
Bayram	7.897.000.—
Toplam	1.598.216.484.—

Ankara

Gazetenin Adı	Toplam
Adalet	13.588.200.—
Ank. Ekspres	413.400.—
Ank. Ticaret	10.950.100.—
Barış	12.196.140.—
Başkent	11.309.000.—
Anadolu	11.208.400.—
Flaş Ankara	12.289.500.—
Hür Vatan	8.538.000.—
Olay	10.962.500.—
Son Söz	9.149.300.—
Tasvir	10.192.550.—
Yeni Gün	11.573.100.—
Yeni Tanin	11.342.800.—
24 Saat	13.060.600.—
T. Daily News	2.312.650.—
Bayram	3.606.500.—
Toplam	152.692.740.—

İzmir

Gazetenin Adı	Toplam
Ege Telgraf	15.768.620.—
Ticaret	15.781.810.—
Yeni Asır	102.397.350.—
Rapor	21.130.800.—
Yeni Ekonomi	4.865.700.—
Bayram	2.383.800.—
Toplam	162.328.080.—

Kaynak: Basın İlan Kurumu 1983 Yılı Faaliyet Raporu.

açılan dinamik gelişimin yanında, basında düşünce çeşitliliğinin doğduğu, geçmişe oranla özgürlüklerin daha geniş biçimde kullanıldığı bir dönem niteliğini taşır. Basın tümüyle profesyonel kuşakların eline geçmiş; geleneksel yazı biçimlerinin yerini, araştırma ve düşünce payı artan incelemeler almıştır. Dış politika, iktisat, sanat, kültür, bilim konularında gazetelerde özel sayfalar ve uzmanlık bölümleri açılmıştır. Buna karşılık, gittikçe yükselen maliyetler ve televizyonun genel ilan gelirlerinin yarısı kadarına sahip çıkmasının yol açtığı ekonomik darboğazlar, basını tekelleşme ve büyük sermayeye yönelme eğilimleriyle yüzyüze bırakmıştır.

Türkiye, 12 Eylül 1980 askeri hareketiyle açılan değişik ortama, 150 yıllık demokratik birikim kadar, *sivil toplum* oluşumunun da tüm geleceğini ilgilendiren sorunlarla birlikte girmiştir ●

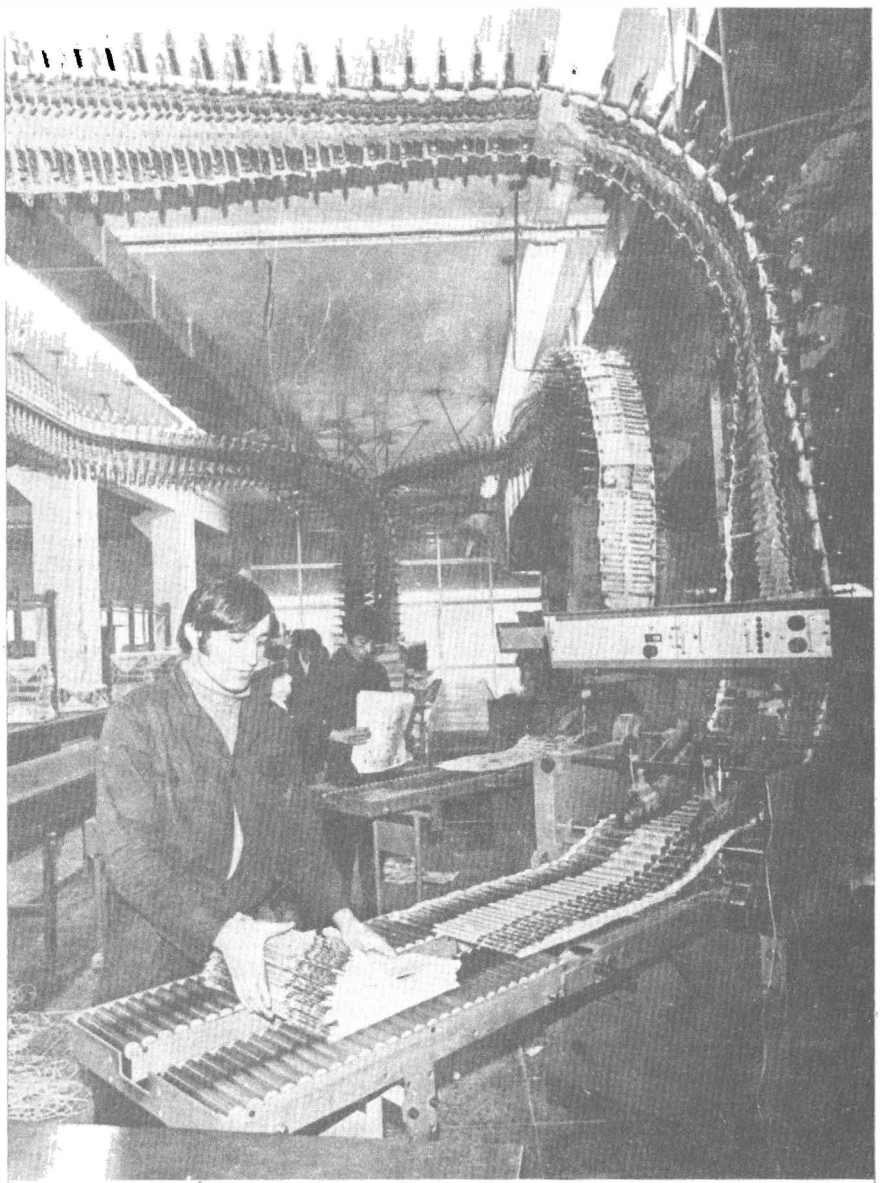

DEV MAKİNELER: Günümüzde büyük gazeteler, çoğunlukla ofset sistemiyle dev tesislerde basılmaktadır. Örneğin Hürriyet gazetesinin sahip olduğu Marinoni marka baskı makinesi saatte 300.000 baskı yapabilen dünyanın en gelişmiş baskı sistemlerindendir.

Atatürk Döneminde Etkin Milletvekili Gazeteciler ve Gazeteleri

Milletvekilinin Adı	Gazete veya Dergisinin Adı
Yunus Nadi Abalıoğlu	Yeni Gün, Cumhuriyet
Celal Nuri İleri	İleri
Mahmut Soydan	Milliyet, Tan
Falih Rıfkı Atay	Hakimiyet-i Milliye
Hakkı Tarık Us	Vakit (Kurun) Son Saat
M.Asım Us	Vakit (Kurun)
Necmeddin Sadak	Akşam
Hüseyin Cahit Yalçın	Tanin, Fikir Hareketleri
Ferit Celal Güven	Yeni Adana, Türk Sözü
Haydar Rüştü Öktem	Anadolu ve Duygu
Aka Gündüz	Hakimiyet-i Milliye
Ömer Asım Aksoy	Gazisancak
Mahmut Esat Bozkurt	Cumhuriyet
Salâh Cimcoz	Kalem
İbrahim Alaattin Görsa	Yedigün, Resimli Gazete
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	İkdam, Hakimiyet-i Milliye, Kadro
Ruşen Eşref Ünaydın	Tasvir-i Efkâr
Hamdullah Suphi Tanrıöver	Türk Yurdu

KAYNAKÇA

- Dr. Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul, 1968.
- Hasan Refik Ertuğ, *Basın Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, 1970.
- Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Gazeteciliği*, İstanbul, 1932.
- Ali Gevgilili, *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Basın ve Atatürk*, İktisat Fakültesi Dergisi, İstanbul, 1981.
- Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş 1945-1973*, İstanbul, 1981.
- Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara, 1943.
- A.D. Jeltjakov, *Türkiye'nin Sosyo-politik ve Kültürel Hayatında Basın*, Ankara, 1979.
- Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, Ankara, 1964.
- Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Ankara, 1969.
- Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 1973.
- Cavit Orhan Tütengil, *İngiltere'de Türk Gazeteciliği*, İstanbul, 1969.
- Hilmi Ziya ÜLken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979.

Basında Tirajlar

Bülent Özükan

Türkiye'de Gazete Tüketimi

Türkiye'de yayınlanan gazetelerin 1950'li yıllara kadar, baskı ve satış sayılarına ilişkin sağlıklı verilere rastlamak oldukça güçtür. Bu güçlüğün kaynağı ise basının, o yıllarda kendi güçsüzlüğünün kanıtını oluşturabilecek bu bilgileri okuyucularından gizleme eğiliminde olmasıdır.

Türkiye'de gazetelerin okuyucuya ulaşma (satış) sonuçlarının, biri coğrafi diğeri tarihi olmak üzere iki temel kesit alınarak incelenmesi ilginç ve düşündürücü sonuçlar vermektedir. Türkiye haritası üzerinde Zonguldak'tan başlayıp Ankara'yı batıda bırakarak İskenderun'a uzanan bir doğru çizilip, tiraj ve dağıtım sonuçları doğu batı ayrımına göre değerlendirildiğinde, Türkiye toplam gazete tirajının %90'ının batıda, ancak %10'unun doğuda dağıtılıp satıldığı görülmektedir. Oysa batı, Türkiye yüzölçümünün %40'dan az bir bölümüdür. Nüfus yoğunluğu ile eğitim ve gelir düzeyinin batıda daha yüksek olduğu düşünüldüğünde bile, dengesizlik oldukça büyüktür. Türkiye'deki toplam gazete tüketiminin % 30'unu oluşturan İstanbul'da her 6 kişiden biri gazete alıcısı olurken, bu oran Hakkari'de 119'da bire ulaşmıştır.

Tarihî Kesit

1950 yılları Türkiye'de önemli bir dönüm noktasıdır. Çok partili dönemde iktidar partisinin dışa açılma kararı, karayolu yapımının hızlandırılması ve "kitle toplumu yaratma" çabaları Türkiye basınında da önemli bir dönüşümün başlangıcı oldu. Bu nedenle Türkiye basınını, 1950 öncesi ve sonrası diye incelemek mümkündür.

1950 öncesinde, Türkiye'yi yüzölçümü ve nüfusuyla orantılı olarak temsil edebilecek bir basının varlığından söz edilemez. Resmi olmayan ve çoğunlukla eski gazetecilerin anı kitaplarından derlenebilen bilgilere göre 1950 öncesi, Türkiye'deki gazetelerin toplam satışı 150 bin civarındadır. Bu sonuca göre, her 100 kişiden bir kişinin dahi "okuyucu" statüsüne giremediği söylenebilir.

UNESCO'nun, gazete satın alanların sayısının her 100 kişide, 10 kişinin altına düştüğü zaman o ülkeyi "az gelişmişler" arasında saydığını düşünecek olursak, 1950 öncesi Türkiye'nin ve Türk basınının durumunu anlamak kolaylaşır.

Cumhuriyetin İlk Yılları: 1928 yılında Arap harflerinin terkedilerek Latin harflerine dönülmesi, yeni nesil için büyük bir öğrenim ve okuma kolaylığı sağladıysa da gazeteler, zaten az sayıdaki okuyucularının bu hızlı dönüşüme ayak uyduramamaları nedeniyle büyük ölçüde tiraj kaybettiler. Burhan Felek'in anılarına göre Arap harfleriyle basılan Tasvir-i Efkâr'ın tirajı 30.000 civarındaydı. Gazeteler 1928 yılından itibaren yeni harflerle çı-

TERCÜMAN-I HAKİKAT, 28 Ocak 1923

KURUN, 4 Eylül 1936

Tablo: 1

Türkiye'de Gazete Fiyatları

20 Nisan 1920	100 para
7 Mayıs 1923	3 kuruş
8 Mayıs 1926	5 kuruş
3 Temmuz 1943	8 kuruş
3 Ekim 1943	10 kuruş
2 Nisan 1951	15 kuruş
17 Haziran 1958	25 kuruş
1 Mayıs 1969	50 kuruş
25 Mart 1971	60 kuruş
10 Ağustos 1971	75 kuruş
21 Ocak 1973	1 lira
17 Mart 1975	1,5 lira
8 Şubat 1977	2 lira
19 Eylül 1977	3 lira
15 Ocak 1979	3.5 lira
23 Nisan 1979	5 lira
7 Ocak 1980	10 lira
3 Şubat 1982	20 lira
10 Eylül 1982	30 lira
19 Şubat 1983	40 lira

Not: Türkiye'de günlük siyasi gazeteler genellikle aynı fiyata satılmaktadır. 1931 yılında gazete fiyatlarının ucuzlatılması denenmiş, zaman zaman da daha ucuza yeni gazete çıkarma girişimleri olmuştur. Tablonun belirlenmesinde genellikle Cumhuriyet gazetesinin fiyat artışları esas alınmıştır.

karak Kemalist devrimlere önemli hizmetlerde bulunurken, okuyucu sayılarındaki azalmanın yolaçtığı zararları telafi etmek ve basına destek olmak amacıyla Meclis, 27 Mart 1930 tarihinde "Yeni Türk harflerini kullanan gazetelere prim ödenmesini" öngören kanunu çıkarıyordu. 1575 sayılı bu kanuna göre gazeteler, 1929, 1930 ve 1931 yılları için hazineden tirajlarıyla orantılı para yardımı alacaklardı. Basın Yayın Eski Genel Müdürlerinden Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* adlı çalışmasında 1 Temmuz 1938 tarihi itibariyle yeni harflerle basılan gazetelerin tirajlarının 25.000'e ulaşmasını "matbuatımız için öğünülecek bir hadise" olarak niteliyordu.

1950 Sonrası: Karayolları, köyleri kasabalara, kasabaları da kentlere bağlamaya başladıkça kentli nüfusta büyük artış görüldü. Köylüyü kente ulaştıran araçlar, dönüşlerinde kentteki gazeteyi köye götürmeye başladılar. Bir hafta, on gün öncesinin tarihini taşısa bile gazetenin köye girişi kıvılcım etkisi yarattı. Artık yörede, -eskiden hiç olmayan- yazılı haberleşmeden söz ediliyordu.

20 Mayıs 1950'de özel girişimin devlet eliyle destekleneceğinin açıklanması rekabeti, rekabet de reklamı başlatınca basının geometrik olarak gelişebilmesi için yeterli şartlar yaratılmış oldu. Karayolları ulaşımı, ulaşım da gazete dağıtımını yaygınlaştırdı. Artık Türkiye'de "kitle basını"ndan sözedilebilirdi. Okuma alışkanlığı günümüzde dahi yeterli düzeyde değildir. Magazin ve fotoğrafa öncelik veren Milliyet ve Hürriyet gibi kitle gazetelerinin ortaya çıkışının, okuma alışkanlığının kentlerde başlamasında önemli payı vardır.

Tarık Zafer Tunaya'nın anılarında sözünü ettiği cebine 5 lira koyarak, Cağaloğlu yokuşunda Rıza Koşkun matbaasında dergi çıkarmaya başlayan Alaattin Özen'lerin devri kapanmış, dev rotatifleriyle Simavi'lerin, Karacan'ların devri başlamıştı. 1955 yıllarında Türkiye'de satılan gazete sayısı 500.000'e ulaşıyordu.

Özgür kitle haberleşmesinin olmadığı bir toplumda demokrasiden sözedebilmek oldukça güçtür. Özgür kitle haberleşmesi demokrasiyi, demokrasi de basını güçlendirecektir. Basının yeni bir güç olarak ortaya çıkışı, bazı çevreler için iktidar gibi ele geçirilmesi, bazı çevreler için ise denetim altına alınması gereken bir olgu olarak nitelendirilmiştir.

Basının Gelişmesi: Demokrat Parti döneminde devlet desteğini alan özel sektör, kârını artırmak için rakipleriyle aynı pazarda rekabet etmek, dolayısıyla reklam yapabilmek için basını etkisi altına almak zorundaydı. Basın, reklamlarıyla tüketimi artırdıkça özel sektörle birlikte para kazanıyordu. Liberalleşen ekonomi, basının gelişmesi için gerekli koşulları sağlıyordu. Basının etkinliği tirajıyla birlikte arttıkça, basın kârlı bir sektör olarak ortaya çıkıyordu. Basının reklam almak için özel sektöre yakınlaşması, özel sektörün basına sahip olma tutkusu 1980'li yıllarda basının holdinglerle bütünleşme sürecini başlattı.

Yerel gazetelerle birlikte 1000'in üzerinde gazete yayınlanmasına karşın, Türkiye'de gazete tüketiminin %95'ini 7-8 gazete oluşturmaktadır. 1983 Eylül ayı itibariyle Türkiye'de 2.800.000 civarında gazete tüketilmekte (satılmakta)dir. Basının tekeli durumundaki İstanbul gazetelerinin Türkiye gazete tüketimindeki payı %95'e yakındır.

İstanbul dışında, yalnızca İzmir sanayisi 100.000 civarındaki satışıyla bir bölge gazetesini (Yeni Asır) varedebilmiştir. Sanayileşmeden sözedebileceğimiz Bursa, Adana ve Kocaeli gibi kentlerde satış sayıları oldukça düşük (10.000 civarında) yerel gazeteler varlıklarını sürdürebilmektedir.

Her 1000 Kişiden 63'ü Gazete Alıcısı: TV'nin Türkiye'de yaygınlaşmaya başla-

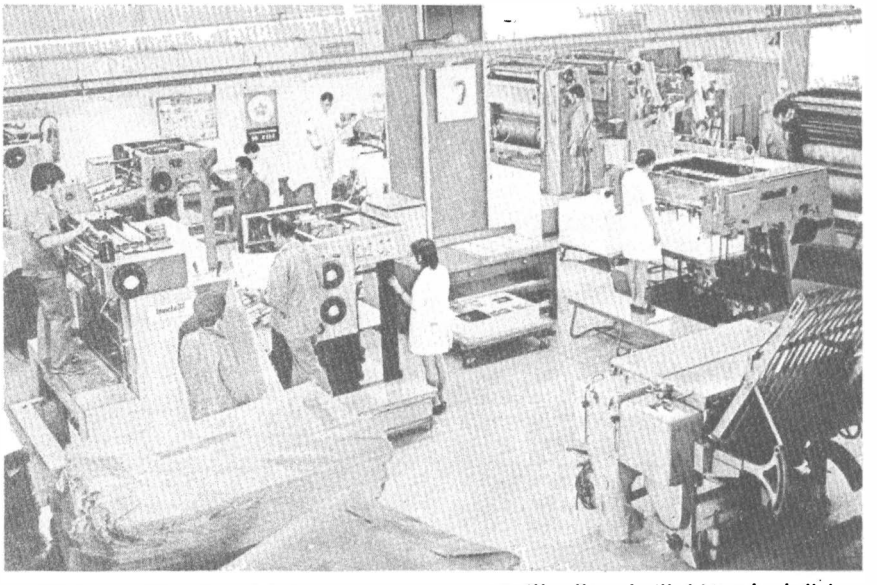

MATBAACILIKTA MODERNLEŞME: Cumhuriyetin ilk yıllarında ilkel bir teknolojinin görüldüğü matbaacılık ve basın sanayii, çok hızlı ve güçlü bir gelişme gösterdi. Bugün matbaacılık sanayii en gelişkin teknolojilerden yararlanmakta, yüksek düzeyde bir üretim kalitesine erişmiş bulunmaktadır.

dığı son 10 yıllık dönemde, gazete tüketimindeki artış hızı yavaşlamıştır. Ancak son iki yıldaki okuyucu artışı, okumayazma seferberliklerinin olumlu sonucuna bağlanabilir. 1983 yılı Ekim ayı verilerinin yanıltıcı olabileceği unutulmamalıdır. 6 Kasım 1983 seçimlerine yaklaşılan ve "toplumsal arayış ve bekleyiş"in doruğa ulaştığı bu dönemde gazetelerin okuyucu sayılarını artırmaları doğaldır.

1983 verilerine göre Türkiye'deki her 16 kişiden biri ya da her 1000 kişiden 63'ü günlük gazete satın almaktadır. Gazetelerin 25 kuruşa satıldığı 1968 yılında Veb grubuna ait *Son* gazetesi 15 kuruşluk fiyatla 700 bin civarında bir satışa ulaşmıştı. 1982 yılında Tercüman grubu *Bulvar'* la ucuz gazete denemesine girişmiş ve 300 bini aşan bir tiraja ulaşmıştır. 1983 yılında ise yine Veb grubu, *Tan* gazetesi ile ucuz gazetenin satış başarısını ispatlamıştır. Magazin gazetelerinin dışında son yıllarda gazete fiyatının istikrarını, diğer gazeteler de bozmaya başlamıştır. Cumhuriyet ve son olarak Milliyet gazeteleri rakiplerinden daha fazla fiyatlarla satışa çıkmışlardır. Cumhuriyet gazetesi 1979 yılına kadar koruduğu istikrarlı okuyucu sayısını %20 oranında kaybetmiştir. Milliyet gazetesinin okuyucu kaybı ise yüzde olarak daha az olmuştur.

1979-1983 arası gazete fiyatları Tablo I'de görüldüğü gibi %600-800 artmıştır. Gazeteler her fiyat artışında okuyucu kaybetmişler ve yaptıkları yenilik ve promosyon kampanyalarına rağmen ancak eski tirajlarına ulaşabilmişlerdir. 1980 yılında gazete fiyatları 5 liradan 10 liraya yükseldiğinde okuyucu kazanma çabalarına rağmen bir önceki yıla göre 326.267 okuyucu, gazete almaktan vazgeçmiştir (Tablo 2 ve 4). 1983 yılında görülen okuyucu artışını ise Bulvar ve Tan gibi "ucuz" gazeteler sağlamaktadır. Hürriyet ve Güneş dışındaki gazeteler ise okuyucu kaybetmişlerdir (Tablo 4).

Sonuç olarak bugün Türkiye'de Avrupa standartlarına göre satılması gereken gazete sayısı 10 milyon civarındadır. Günlük tirajın 3 milyonu dahi bulmadığı düşünülürse basın için talep esnekliği

Tablo: 2

Türkiye'de Seçilmiş Yıllara Göre Toplam Gazete Satışları

Yıl	Nüfus	Toplam Gazete Satışı	1000 kişiye Satılan Gazete
1925[1]		40.000	
1926[2]		42.000	
1927	13.648.000	45.000	3,2
1928[3]	13.851.000	19.727	1,4
1937	16.631.000	65.000	3,9
1949	20.359.000	150.000	7,3
1955	24.065.000	500.000	20
1964	30.394.000	1.050.000	34
1975	40.348.000	1.625.198	40
1976	40.915.000	1.724.568	42
1977	41.768.000	2.022.122	48
1978	42.640.000	2.201.719	51
1979	43.530.000	2.169.402	49
1980	44.737.000	1.826.822	40
1981	45.118.000	2.227.717	49
1982	46.214.000	2.556.617	55
1983[4]	47.415.000	2.984.128	63

Kaynak: Özel notlar, Salnameler, Istatistikler (1950 öncesi, kesine yakın tahminlerdir)

(1) ve (2) İkdam, Vatan, İstiklâl, Vakit ve Son Saat gazetelerinin ortalama satış toplamıdır. (3) Harf Devrimi sonrası tirajıdır.

(4) Ekim ayı ortalamasıdır.

Tablo: 3

Avrupa'da Gazete Tirajları ve 1000 Kişiye Düşen Gazete Sayısı

Ülkeler	1000 Kişiye Düşen Gazete	Gazete Adı	Tiraj
Almanya	289	Bild Zeitung	5.000.000
		West Deutsche Allgemeine	620.000
		Suddeutsche Zeitung	325.000
İngiltere	388	Sun	3.900.000
		Daily Express	2.350.000
		Daily Mail	1.900.000
Fransa	214	Le Dauphine Liberé	360.000
		Ouests France	700.000
		France Soir	430.000
Belçika	239	Het Laatste Nieuws	300.000
		Le Soir	233.000
Hollanda	315	De Telegraaf	583.000
		Algemein Dagblad	583.000
İtalya	113	Corriere dello Sera	700.000
		Stampa	540.000
		La Gazetta dello Sport	360.000
Yunanistan	107	Ta Nea	184.000
		Elefthmotysia	118.000
		Akropolis	53.000
Türkiye[1]	074	Hürriyet	878.053
		Tan	769.627
		Güneş	443.123

Kaynak: UNESCO 1979 Yıllığı, Avrupa Dergisi Haziran 83 ve Günaydın Ekonomi Bülteni Ekim 83.

(1) Tablo 2'de 1000 kişiye satılan , Tablo 3'de ise 1000 kişiye düşen (dağıtılan) gazete sayısı verilmiştir.

yüksek olan bir piyasanın varlığı gelecek için oldukça umut vericidir. Türkiye'de gazete tirajlarında patlamalar çok partili döneme geçişte, 1960 sonrasında, siyasal özgürlüklerin rahatça kullanılabildiği 1968 yıllarında ve 1971 baskı rejiminin sona ermesini izleyen yıllarda görülmüştür. Önümüzdeki dönemde gazetelerin kendilerine çeki düzen vermeleri ve okunmak için talep edilecek duruma gelmeleriyle, ve de gelir ve eğitim düzeyinin yükselmesiyle Türk basını,okuyucu sayısını çağdaş bir düzeye çıkarabilir ●

Tablo: 4

Türkiye'de Günlük Gazete Satışları (1975-1983)

Gazetenin Adı	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Cumhuriyet	102.794	105.643	105.572	98.822	110.975	77.069	91.246	91.548	80.781
Dünya	6.091	5.200	20.761	22.058	10.150	10.174	6.447	7.986	9.903
Ekonomi Politika	5.200	10.862	10.813	19.698	29.767	--	—	—	—
Günaydın	337.201	376.600	440.031	564.588	535.615	460.735	624.272	308.397	271.002
Hergün	10.679	12.305	13.215	14.561	18.410	16.326	—	—	—
Hürriyet	423.974	486.035	538.817	574.165	566.901	492.045	553.000	699.219	738.053
Milli Gazete	13.905	13.443	11.042	10.977	38.462	32.393	45.516	44.127	30.313
Milliyet	260.589	255.148	286.583	272.222	251.601	232.088	266.351	306.379	185.498
Son Havadis	11.307	11.366	11.316	20.043	20.468	11.245	15.241	12.817	48.391
Tercüman	325.382	305.615	413.743	439.646	419.319	357.093	436.537	289.283	249.161
Vatan (78 sonrası Aydınlık)	3.652	10.052	16.457	17.602	10.527	11.031	—	—	—
Demokrat	—	—	—	—	—	34.457	303.123	—	—
Yeni Asır	47.049	50.177	57.193	55.594	53.903	55.175	83.026	107.965	86.502
Güneş	—	—	—	—	—	—	—	234.956	303.123
Bulvar	—	—	—	—	—	—	—	332.197	179.673
Tan	—	—	—	—	—	—	—	—	659.627
Toplam	1.547.823	1.642.446	1.925.831	2.096.876	2.066.098	1.739.831	2.121.636	2.434.874	2.842.027
% 5 Diğerleri, yerel basın	77.390	82.122	96.291	104.843	103.304	86.991	106.081	121.743	
Genel Toplam	1.625.198	1.724.568	2.022.122	2.201.719	2.169.402	1.826.822	2.227.717	2.556.617	2.984.128

Kaynak: Basın İlan Kurumu, Gameda ve Hürdağıtım raporlarıyla gazetelerin satış servislerinden alınan bilgilerden derlenmiştir. 1983 yılı Ekim ayı sonuçlarıdır.

BATILILAŞMA

Batılaşma
Cemil Meriç

Batıcılık
Prof.Dr. Şerif Mardin

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Batı Uygarlığına Yaklaşım
Prof.Dr. Niyazi Berkes

Batılılaşma
Vedat Günyol

Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma
Murat Belge

Çerçeve Yazılar

- **Batılılaşmada Temel Aşamalar ve Yaklaşımlar**
  Prof.Dr. Tarık Zafer Tunaya
- **"Batılılaşmada" Bürokrasinin Yeri**
  Prof.Dr. İdris Küçükömer

Bu konuda ayrıca *Anayasa, Atatürkçülük, Aydınlar, Basın, Çeviri, Din Devlet İlişkileri, Edebiyat, Eğitim, Günlük Hayat, Kültür, Sivil Toplum ve Kurumları, Siyasal Hayat* **maddelerine bakınız.**

Batılaşma

Cemil Meriç

Bir Kavramın Çeşitli Adları

Sömürge halkı için ideal, efendilerine benzemektir. Hind için amaç "İngilizleşmek"tir; Çinhindi için "Fransızlaşmak." Uzun süren sömürgecilik yılları, emperyalist yöntemler arasında büyük benzerlikler olduğunu gösterdi. Eski dar deyimlerden vazgeçilerek "Avrupalılaşmak"tan söz edilmeye başlandı.

Uygarlığın temsilcileri, yenilenlere önce kendilerini örnek gösterdiler; sonra üyesi bulundukları topluluğu. İkinci Dünya Savaşı'nda Avrupa devletleri eski güçlerini kaybederler; ön plana Amerika geçer. Batı dilleri yeni bir kelimeyle zenginleşir: "Amerikanlaşma." Avrupa Amerikanlaşıyordu. Dünyanın geri kalan bölgeleri için artık yeni bir deyim kullanmak uygun olacaktı: Batılaşma. Savaş sonrası yılları bu daha mühpem, daha geniş kavramın da lüzumundan fazla dar olduğunu gösterdi. Topyekûn bir kavram bulundu: Modernleşme.

Hakikatte, bütün bu kelimeler aynı gerçeğin çeşitli adlarıdır. Emperyalizm, ele geçirdiği ülke halklarını tedirgin etmemek için gittikçe daha nazik, daha yuvarlak kelimeler seçer. Dava, iktisatça ileri bir dünyanın, iktisatça geri kalmış bölgeleri rahatça sömürmesinden, onları ehlileştirmesinden ibarettir. Kaldı ki bütün bu kelimeler Batı dillerinde aktif bir mana taşırlar; yani İngilizleşme değil "İngilizleştirme", Avrupalılaşma değil "Avrupalılaştırma", Batılaşma değil "Batılılaştırma" söz konusudur. Sürükleyen daima Batı'dır; sürüklenen öteki ülkeler.

Avrupalılaşma veya Batılaşma, kökleri 18. yüzyıl sonlarına uzanan sosyal değişme sürecidir. Ülkemizde İkinci Meşrutiyet'e kadar bir devlet politikası olarak değil, yarı şuurlu bir özlem olarak daha çok aydınlar arasında belirir.

Nitekim 1904'lerde Mısır'da basılan *"Üç Tarz-ı Siyaset"* adlı risalede böyle bir kavramın yeri yoktur. Çeşitli ufuklardan gelen ve dönemlerini çok iyi tanıyan üç Türk aydını (Akçoraoğlu Yusuf, Ali Kemal ve Ahmed Ferit beyler) Osmanlı Devleti'nin tarihinde böyle bir temayülden söz etmezler. Onlara göre Devlet-i Aliye üç siyasi ideal tanımıştır: Osmanlılık, İslam birliği ve Türkçülük. İkinci Meşrutiyet aydınlarında ortak bir emel haline gelen "Avrupalılaşma", en kesin ifadesini Ağaoğlu Ahmed ve Abdullah Cevdet'te bulur. Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali Turan'ın "Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak" sloganını bayraklaştırır. 1926'dan bu yana amaçlar kesinleşir. Celal Nuri için inkılabın hedefi tektir: Avrupalılaşmak.

Avrupalılaşma: "Avrupalılaşma" sözü, modern Avrupa'da kurulan ve Rönesans'ın, Protestanlığın, sanayi inkılabının ürünü olan belli sosyal sistemlerin, nüfuz (hulûl) yoluyla Asya, Amerika, Afrika kültür ve medeniyetleri üzerinde yaptığı etkileri belirtmek için kullanılır. Avrupalılaştırma, siyasî bakımdan demokrasi fikrini, iktisadi bakımdan ferdiyetçi kapitalizm ve rekabet ülküsünü kabul ettirmek; daha çapraşık, daha adil, fakat daha az verimli ve ilerlemeye daha az elverişli kollektivist ve komünal medeniyetleri denetlemek; sanayide el tezgahının yerine fabrikayı ve dökümhaneyi geçirmektir. Terbiye alanında Avrupalılaştırma ise, Avrupa dışındaki toplulukları Avrupa ilimlerini elde ederek, maddi hatta manevi kazançlar sağlayacaklarına inandırmak, misyonerin Kitab-ı Mukaddes'i, tüccarın malları, idarecinin iyi niyetleri aracılığıyla, kabile geleneklerini yıkmak ve israfı önlemektir.

Avrupalılaştırmanın Asya üzerindeki etkisi gerek tarihi, gerek sonuçları bakımından Amerika'lara ve Afrika'ya etkisinden çok farklı olmuştur, olmaktadır, olacaktır. Batı medeniyetinin ferdiyetçilik, sanayileşme, ticari zihniyeti yani kapitalizm ile İslamiyet'in ve Budizm'in kollektivizmi, komünizmi, militarizmi, ve mistisizmi arasında her zaman meddü cezir vardı. Amerikan yerlileriyle Afrika zencilerinin, Arapların, Berberilerin iki şıktan birini seçmesi gerekiyordu: Avrupalılaşmak veya yok olmak. Asya hiçbir zaman böyle bir mecburiyetle karşı karşıya gelmemiştir. İki kıta arasındaki hakimiyet savaşı tarih öncesine kadar uzanır. Asya'nın ilk Avrupalılaşması Taş Devri'ne rastlar. Aryalı akıncılar İran'la Hind'i ele geçirdiler. Bu Avrupalılaşma, Mısır, Babil, Pers ve Grek medeniyetlerine kadar sürer. Bu ilk Avrupalılaşmanın son dalgaları, Cyrus devrinde (İ Ö 549-529) Aryalı Perslerin, iki asır sonra İskender devrinde, Aryalı Grek ve Makedonyalıların Mısır, Babil ve Kuzey Hindistan'a yaptığı istilalardır. İskender fetihleri Avrupa taarruzunun sonuncusu olur. O tarihlerden sonra teşebbüs Asya'nın eline geçer. Bu konuda uzun bir makalenin yazarı olan G. Young, Asya'nın zaferlerini anlattıktan sonra söylediklerini şöyle noktalar:

"Ortaçağda medeniyet tarihinin en

AVRUPALILAŞMANIN ZAFERİ: Türkiye'de Avrupalılaşmanın gerçek zaferi Kemalist inkılapla yaşıttır. Cumhuriyet rejiminin başlangıcından itibaren Batılılaşma, devletin resmi politikası olmuş, özellikle kültürel alanda bu politika doğrultusunda yenilikler yapılmıştır.

esaslı akımını teşkil eden bu dalga 732'de Charles Martel ve Franklar tarafından Tours'da durdurulduğu zaman en yüksek noktasına varmış bulunuyordu."

1683'ten yani Osmanlıların 2. Viyana bozgunundan bu yana teşebbüs Avrupa'nın elindedir. Avrupalılaştırma çağı bu devirden itibaren başlar; 19. ve 20. asırlarda devam eder ve kendini tarihe ve politikaya terakkî-i âlemin sürekli görünüşü olarak kabul ettirir Avrupalılaştırma.

Young'a göre, Türkiye'nin Avrupalılaştırılması için üç yol izlenmiş: Emperyalist yol, nasyonalizm yolu, sosyalizm yolu. Avrupalılaşmanın gerçek zaferi Kemalist inkılapla yaşıttır. On yıl içinde yaşayış şartları bakımından komşusu Bulgarlar gibi baştan aşağı Avrupalılaşmış yeni bir Türkiye doğdu. Türkiye'de Avrupalılaşma, Mustafa Kemal'in idaresi altında, Rusya'nın Büyük Petro tarafından Avrupalılaştırılmasını gölgede bırakan bir hızla sürdürülmektedir.

Batılaşma: Batılaşma'nın tanımını müsteşrik (Doğubilimci) Bernard Lewis'den dinleyelim:

Batı, sınırı belli bir ülke midir? Hayır. Umumiyetle Batı denince Kuzey Atlantik'in her iki kıyısı gelir akla. Doğu-Batı çatışmasından söz ederken Doğu, Sovyetler veya komünist bloktur. Batı ise Batı devletleriyle yandaşları.

Bununla beraber Doğu derken yalnız Sovyetler Birliği akla gelmez. Birçok Ortadoğu ülkeleri için Doğu-Batı anlaşmazlığı denince, Doğu'da Batı emperyalizminin hakimiyet izlerini yok etmek gelir akla. Sovyetler Birliği, Batı'nın bir parçasıdır.

Kültürel ve siyasî bir mefhum olarak Batı, Ortadoğu için yeni bir kelimedir. Gerçi kelime, ortaçağdan beri İslam yazarları tarafından kullanılır, ama İslam'ın kendine göre bir Batı'sı vardı. Kuzey Afrika ile İspanya'dan Atlantik'e kadar uzanan bir Batı. Ortaçağ Müslümanları için dünya ikiye ayrılmıştır: Dâr-ül harb, dâr-ül İslam. Dâr-ül İslam'ın güneyinde ve doğusundaki dâr-ül harb müşrikler ve putperestlerle meskûndu. Fethe açık ve hidayete müştak insanlar ülkesi. Kuzeyde ve kuzeybatıda Hıristiyan alemi vardı. Hıristiyanlar, İslam dininin en büyük rakipleri ve İslam devletinin amansız düşmanıydılar. İslam akıncılarına ilk karşı koyanlar, Bizans'ın Ortodoks Hıristiyanları oldu. İstanbul'un fethinden sonra Avrupa'daki Frenkler, Afrika ve Asya'da İspanya'dan Filistin'e kadar karşı saldırıya geçtiler.

Ortaçağın sonlarından itibaren Ortodokslar, Müslümanların düşmanı olmaktan çıkmış, zararsız bir komşu haline gelmişlerdir. Şimdi baş düşman Frenklerdir. Çağdaş Arap yazarları tarafından Haçlıları belirtmek için kullanılan Frenk kelimesi Katolikleri ve daha sonra Protestanları ve Orta Avrupa kavimlerini de içine almıştır. Frenk, Müslümanları ve Ortodoks Grekleri ayırd etmek için kullanılır.

Ortaçağ İslam dünyası için Frenkler barbardı, kâfirdi ve İslama göre hiçbir değerleri yoktu. Batı medeniyeti, noksan ve aşağı bir medeniyetti. Grekler eski bir medeniyetin bekçisiydiler. Onlardan bazı şeyler öğrenilebilir, onlarla bir arada yaşanabilirdi. Nitekim Grekçeden, Süryaniceden, eski İran dilinden birçok eserler Arapçaya aktarılmış, Latinceden ise yalnız bir Roma tarihi çevrilmiş, başka hiçbir Batı dilinden tercüme yapılmamıştır.

Bu davranış, Ortaçağda isabetli sayılabilir, zira Frenklerin Avrupası sahiden geri, sahiden aşağı idi. Haçlı ordularının Ortadoğu'daki tutumları da bu küçümseyişi bir kat daha güçlendirmiştir. Ama ortaçağın sonlarında böyle bir davranış tehlikeli ve yersizdi.

Bununla beraber Osmanlı, kendi kendine yetmek gibi bir vehim içindedir, hak dininin zirvesinden Batı'nın kâfirlerine küçümseyerek bakar, kazandığı askeri zaferler güvencini bir kat daha artırır. Gerçek değişme, ancak Devlet-i Aliyye'nin bozgunlara uğramasıyla başlar. Başlangıç: 2. Viyana bozgunu (1683). 18. asır boyunca Osmanlı mağlubiyeti sürüp gider (en feci 1783'te Rusya'nın Kırım'ı ilhakıdır).

Osmanlı, Avrupa orduları tarafından savaş alanında yenilmişti: Bir aksaklık vardı belli ki. Avrupa'nın askeri talimlerini, tekniklerini almak lazımdı. Avrupa'dan muallimler getirtildi, teknik okullar kuruldu. Türk zabitleri Avrupa'nın harp fennine göre yetiştirildi. İlk defa olarak genç Osmanlılar küffarı kılavuz ve hoca olarak görüyor, dillerini öğreniyor, kitaplarını okuyorlardı.

Batılaşma'da en ileri gidenler, Ortadoğulular'ın bir bölümü oldu: Batı'nın desteğini kazanarak iktidara yükselmek isteyen yöneticiler; Batı tekniklerinden yararlanarak servetlerini artıracaklarını

AVRUPAYA GÖNDERİLEN ÖĞRENCİLER: İmparatorluğun gerilemeye başlaması üzerine, Batı'nın askeri ve eğitim kurumlarıyla, bilim ve ideolojisiyle bir "model" olarak izlenmesi anlayışı Osmanlı devletinde egemen oldu. Bu nedenle 1827'de ilk defa Paris'e Türk öğrenciler gönderildi.

uman bezirgânlar; Batı'nın ilmi ve ideolojisiyle büyülenen edebiyat ve eylem adamları. Batı kıyafetinin kabulü, değişiklik özleminin sembolüdür. Bir nevi çağdaşlaşma alameti..

Başlangıç sadece askerîydi, gelişen ve ilerleyen bir Avrupa karşısında korunmak ihtiyacı. Avrupa üslubunda bir ordu kuruldu mu, amaç gerçekleşir sanılıyordu. Sanılıyordu ki, iş bir talim ve teçhizat meselesidir. Ne var ki, yeni orduya subaylar lazımdı. Bu subayları yetiştirecek mektepler, bu mektepleri ayakta tutacak müesseseler, bu müesseseleri işler hale getirecek maarif reformları, araç ve gereçleri imal edecek fabrikalar kurmak da zorunluydu. Kısaca yönetim de ıslah edilmeliydi.

İktidasi ve teknik ilerleme uzun zaman Avrupa'nın denetiminde gerçekleşti. Yolları, demiryollarını, köprüleri, limanları, Avrupalılar kurdu. 19. asırda buhar makinasını, 20. asırda petrol çıkarma cihazını onlar getirdi. Gaz, elektrik, radyo ve sınaî inkılabın başlangıcı..hepsi onların eseri. Bazan kendi hesaplarına, hükümetlerinin veya imtiyazlı şirketlerin adamı olarak, bazan Ortadoğu hükümetlerinin veya müteahhitlerinin davetiyle uzman veya danışman olarak geldiler. Önce yalnız ihtisassız yerli işçiler kullandılar, sonra yarı ehliyetli zenaatkârlar; sonra teknik ve mesleki bakımdan yetişmiş işçiler, kalifiye olmayanların yerini aldı.

Avrupa silahları ve teknolojisiyle birlikte Avrupa fikirleri de ithal edildi. Bunlar da sosyal ve siyasi düzenin en az ötekiler kadar tahripçisiydiler. 18. asıra kadar İslam dünyasının Batı'yla hiçbir kültür teması olmamıştı. Hıristiyan Avrupa'daki Rönesans, yeni bilgiler, ilmi, teknolojik ve fikri hareketler İslam ülkelerinde hiçbir yankı uyandırmadı. Avrupa ticaret ve diplomasisinin taarruzu Hıristiyanların ve Yahudilerin işine yaradı sadece, İslam efendilerini Batı'yla doğrudan doğruya temas etmek zilletinden kurtardılar, sözde. Yükseliş devrinde Devleti Aliyye'nin dışarda temsilcileri yoktu. Yabancı sefaretlerin İstanbul'daki temasları, baştercüman vasıtasıyla yapılırdı, baştercüman çok defa Rum'du. Batı dilinde yazılmış kitapları okuyabilen pek az insan vardı. Kaldı ki, bu kitapların, birkaç istisna bir yana, Türkçe, Arapça, Farsça tercümeleri de yoktu.

Askerî reform bütün bu durumu değiştirdi. Cahil ve kâfir diye küçümsenen Frenk, en asil fennin (harp) hocası mevkiine yükseldi. Dili de belli başlı ilimlerin anahtarı sayıldı. Askerî ıslahatçıların niyeti küçük bir çatlak açmaktı duvarda, bu delikten belli ölçüde su geçecekti. Oysa bir sel aktı, duvarın binlerce çatlağından fışkıran, eskiyi yıkarak yeni bir yaşayışın tohumlarını taşıyan bir sel. Batı, hükmü altına alacağı her yeni nesil için yeni fikirler icad ediyordu. 19. asır boyunca iki temayül ferman dinletti Devlet-i Aliyye'ye. Bazan ahenk halinde olan bazan çatışan iki temayül: Fransız Devrimi'nin radikal liberalizmiyle, aydınlanma çağının otoriter ıslahatçılığı.

İslam'ın o zamana kadar mühürlü olan dünyasına Batı düşüncesinin nüfuz edeceği birçok yeni kanallar açılmıştı. Avrupa payitahtlarında sık sık görülmeye başlayan Ortadoğulu seyyahlar gibi. Gerçi daha önce de birkaç seyyah Avrupa'nın tehlikelerini göze almıştı, ama Haçlı Seferleri'nden 18. asra kadar hiçbir yazılı belge bırakmamıştı bu seyyahlar, hemen hepsi de belli görevlerle yollanan resmî kişilerdi.

Artık nüfuz ve iktidar yolu ne medreseden geçiyordu ne ordudan. İkbalin biricik şehrahı, tercüme odasıyla elçilikler di.

Diplomatlardan sonra ikinci bir kafile Avrupa'nın yolunu tuttu: Öğrenciler. 1860'larda gönüllü sürgünler; daha sonra da Jön Türkler. Ortadoğuluların Avrupa'yı ziyaret edişi gibi Avrupalılar da Ortadoğu'yu ziyaret etmekteydiler: Hocalar, bilginler, uzmanlar, müşavirler, propagandacılar, çeşit çeşit siyasî ve ticarî iş adamları.

Ortadoğu'daki bütün zümreler içinde Batı'nın etkisine en çok ve en uzun zaman zabitler maruz kalmıştı. Çağdaşlaşma ve ıslahat onlar için hayati bir önem taşımaktaydı.

Modernleşme: Dilimize kâh muassırlaşma, kâh çağdaşlaşma diye çevrilen bu mefhum, bir takım yazarlar için "Secularisation" [çağdaşlaşma] karşılığıdır (Mesela Niyazi Berkes). Savaş sonrası yıllarında Avrupa,geri kalmış ülkelerin gururunu incitmemek için bu müphem, bu tarifi ve hudutları belirsiz mefhumu modalaştırdı. "Modernisation" hem modernleşmiş ülkelerin başarıdaki benzerliklerini, hem de modernleşmekte olan toplumların amaçlarındaki benzerliği tek kelimeyle belirtiyordu. Toplumlar, iktisadi başarılarının bütünü göz önünde tutularak sınıflandırılıyor, ve değerlendiriliyordu. Tek sağlam ölçü vardı: Nüfus başına düşen gelirin artışı. Batılı yazarlara göre modernleşme, sosyal bir gelişme sürecidir. En sağlam göstergesi iktisadî kalkınmadır. Modernleşmenin gerçekleşmesi için kapitalist ekonominin değerlerini benimsemiş insanlara ihtiyaç vardır.

Kısaca, sömürgeci kavimler için Avrupalılaşma, Batılaşma neyse, emperyalizm döneminin gelişmiş devletleri için modernleşme odur.

Tanzimat Aydınlarına Göre Avrupalılaşma

"Civilisation", lügat hazinemize, Batı'nın birçok mefhum ve müesseseleri gibi, Reşit Paşa'nın armağanı. Paşa, Paris'ten yolladığı resmi yazılarda (1834), Türkçe karşılığını bulamadığı bu kelimeyi, "terbiye-i nâs ve icrâ-yı nizâmât [insanların eğitimi ve düzenin uygulanması] olarak tarif eder. Viyana Elçisi Sadık Rıfat, Frenklerin "civilisation"unu Osmanlı ricaline "usûl-i me'nûsiyet" [alışkanlıklar düzeni] diye tanıtır. Az sonra Osmanlıca'ya "kalke" edilir, civilisation: Medeniyet.

Namık Kemal: Namık Kemal'in coşkun belâgati yeni üretilen kelimeyi umumî efkâra şöyle açıklar: *"Medeniyet asa-*

yişte kemâldir.'' Onun sayesinde gelişir insanın hayatı. Hürriyet ve istiklâlin de kalesidir o. "Medeni olmayan milletler akvâm-ı mütemeddinenin [medenî kavimler] esiri olmaya mahkûmdurlar", "Medeniyetsiz yaşamak, ecelsiz ölmek gibi birşey."Medeniyeti "fuhşiyyat"olarak tanıtmak çok yanlış. Fuhşiyyat,medeniyetin özünde yok; olsa olsa uygulanışına ait bir kusur. Avrupa medeniyetinin nice kötülükleri ve eksiklikleri var, ama medenileşeceğiz diye Avrupa'nın her kusurunu benimseyecek değiliz. İktibas edeceğimiz, dünyanın her yerinde geçerli olan ilmî hakikatlerdir sadece. Şaşmaz iki ölçümüz var: Ahlak ile akıl. Ülkemiz tarihte kaç kere büyük medeniyetlerin merkez-i intişarı [yayılma merkezi] olmuş. "Şeriat-ı Muhammediyyenin münci [kurtaran] kaideleri... ve halkımızın fevkalade kabiliyeti eldeyken, neden dünyayı hayran bırakacak medeniyetler kuramayalım?"

TEKNOLOJİDE BATI DENETİMİ: Türkiye'nin iktisadi ve teknik ilerlemesi de Avrupa'nın denetiminde gerçekleşti. Yollar, demiryolları, limanlar Avrupalı şirketler tarafından kuruldu. İzmir-Kasaba hattının yapımının 1865'te bir Fransız şirketine verilmesinden sonra, Bağdat demiryolunun yapımı da Alman sermayesine verildi.

ZABİTLER: Ortadoğu'daki bütün zümreler içinde Batı'nın etkisine en çok ve en uzun zaman, zabitler maruz kalmıştı. Çağdaşlaşma ve ıslahat onlar için hayati bir önem taşımaktaydı.

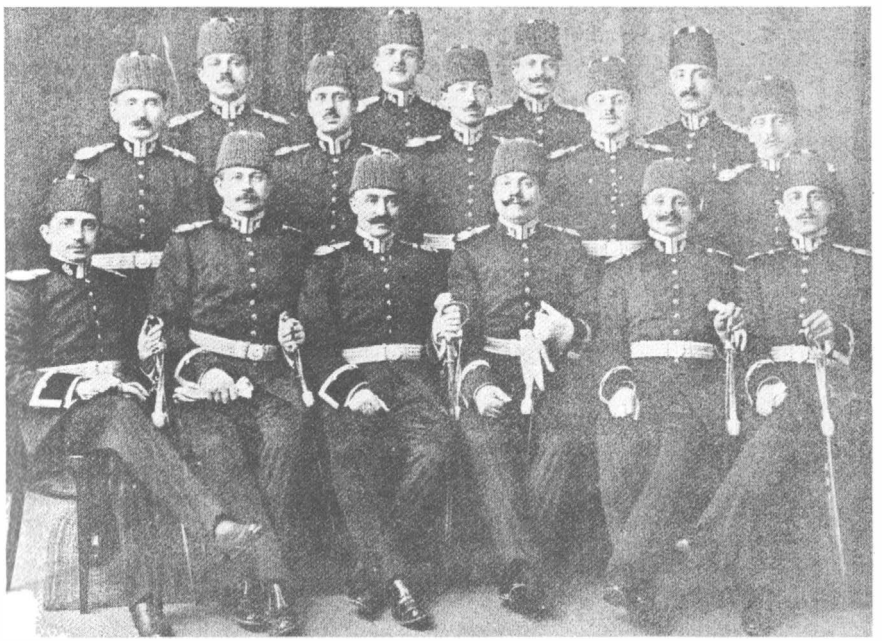

Medeniyeti İslâmîleştirmek isteyen bir anlayış. Namık Kemal, Batı'ya karşı gittikçe artan hayranlığına rağmen bu esastan hiçbir zaman uzaklaşmayacaktır. "Londra" makalesinde şair, devler ülkesindeki Gulliver heyecaniyle konuşur. Bu harikalar diyarında dikkatini çeken müesseseler: Parlamento, adalet cihazı, üniversite ve encümen-i dâniş, sonra matbaa. Servet ve şaşaanın üç kaynağı var: Hürriyet, eşitlik, iş bölümü. Havagazı, buhar kuvveti gibi tabiat güçleri iktisat ilmi sayesinde insanın iradesine boyun eğmiş. Medeniyetin gerçek mimarı: İnsan kafası. "Londra'da zaman, saatin yelkovanına bağlıdır, bizde akrebine.. Çünkü biz tarımla uğraşıyoruz, onlar ticaretle." "İran şairlerinin Hind'de ve Çin'de tasavvur ettikleri cevherlerden kaleler, altından saraylar, rengârenk gül bahçeleri Avrupa'dadır." Batı, Doğu'nun bu asırlık rüyalarını nasıl gerçekleştirmiş? Kemal'in 'açıl susam açıl'ı tek kelimedir: Terakki. Zirvelere yükselmek için uyuşukluktan kurtulmak, var gücümüzle çalışmak zorundayız. Avrupa bu göz kamaştıran medeniyeti iki asır içinde gerçekleştirmiş. Biz de onu örnek alarak aynı başarıya ulaşabiliriz. Kendimizi küçük görmiyelim. "Bizde hükümet ahkâm-ı fıkhiyye'ye [dinsel hükümlere] dayanır. Ahkâm-ı fıkhiyye kanunların en mükemmeli". Avrupa'da kınanan kusurların hepsinden uzağız.

Cevdet Paşa: Tanzimat'ın ileri gelen yazarları medeniyetçidirler. Fakat hiçbirinde medeniyetin sistemli bir tarifini bulamayız. Kaldı ki, bu konuda çağlarının yöneticileriyle de birleşirler.

Ali Paşa için medeniyet, insan toplumunu kuran fertlerin her bakımdan tam bir güven içinde yaşamaları, asayiş ve refah nimetinden yararlanmaları demek. Emniyet ve refah zamanla gelişir, bu gelişmenin adı terakkidir.

Tanzimat aydınlarının kafasında,nizamın yerini terakki almıştır.Terakki sevgisi o dönemin hâkim ideolojisidir. Hepsi de manada Batıcıdırlar. Çünkü Batı toplumu, gelişen ve ilerleyen bir toplumdur.

Avrupa toplumunun kalkınma yöntemi olan kapitalizme yatkındırlar. Hepsi de genelde eğitime büyük önem verirler.

Cevdet Paşa da esas itibariyle onlar gibi düşünür. Yalnız, medreseden geldiği için daha vakur, daha tutucudur. Medeniyet mefhumunu bir tarihçi olarak ele alır. Medeniyet, toplulukların hayatında daha ileri bir merhaledir, Paşa'ya göre, önce devlet kurulur, insanlar düşman korkusundan azad olurlar. Sonra "ihtiyacat -ı beşeriyelerini tahsile","kemalât-ı insaniyelerini tekmile" koyulur, yani medenileşirler. Demek ki, medeniyetin iki unsuru var: Beşerî ihtiyaçların (bunlara maddî ihtiyaçlar da diyebiliriz) giderilmesi ve ahlak ve zekâ bakımından olgunlaşma. İnsanlar bedeviyetten [göçebelikten] haderiyet [uyuşum] ve medeniyete geçerler. Medeniyet, ne bir ülkenin imtiyazıdır, ne de bir kavmin. Paşa'ya göre, büyük medeniyetler, "ulûm [ilimler] ve sanayi"leri, maarifleri ve bunca tecemmülât [ağır ve pahalı süs eşyası] ve tekellüfat [gösterişler] ve letaifleriyle [hoşluk] beraber kıtaat-ı Arzda [Dünya ülkelerinde]" yer değiştirirler. Medeniyeti geline benzetiyor Paşa, diyar diyar dolaşan bir geline. "İlm-i tarihin haber verdiği asırlardan mukaddem [öncc] Hindistan'da... mahrem-i halvetsaray-ı havass [saray mahremiyetinde gelişen zevkler]" oluyor "arûs-ı medeniyet [medeniyet gelini]". Oradan Babil'e ve Mısır'a geçiyor. Yine "setr-i pûş-i izz ü naz [yücelik ve naz örtüsü giyinmiş] ve... bir sınıf-ı mümtâza hemrâz [sıkı fıkı bir seçkinler sınıfı]dır. Sonra Yunanistan'a uğruyor nâzenin. "Keşf-i nikâb [yüzünü açarak] ve selb-i icâr ü hicab ile [kendini beğenmişlikle ve utanmadan] açılıp saçılarak" herkese gösteriyor kendini, çarşıda-pazarda dolaşıyor. yunanistan yıkıldıktan sonra İskenderiye'ye otağ kuruyor. Ama "eskiden âlûfte olduğu [tanıdığı] Kıbt [Fellah] kavmine" yüz vermiyor bu defa. "Tedârik etmiş olduğu nevaşinâyan-ı Yunan [Yunanlı yeni tanıdıklar] ile bir müddet, diyâr-ı Mısır'da tertib-i bezm-i keremkârı ülfet [verimli dostluk toplantıları yapıp]", "hıtta-i Irak"da [Irak toprağında] boygösteriyor. Ve bir müddet "elbise-i hadrâ-yı İslamiyye [İslam'ın yeşil elbisesi] ile aktâr-ı Şarkiyye'de [Doğu memleketlerinde] dolaşarak Mısır ve Garb yoluyla yine Avrupa kıt'asına çekilip orada pâyend-i istikrar [istikrarın dayanağı] ve destgüşâ-yı intişar olmuştur [yayılması için dua edilmiştir]".

"Bundan sonra hangi tarafa gideceği ve ne renklere gireceği ve nasıl câmeler [elbiseler] giyeceği" Allah'a malûm.

Paşa'nın medeniyet anlayışındaki üstünlük nereden geliyordu? Çağdaşları birer aksisedaydılar. Avrupa irfanının aksisedası. Sığ ve köksüz bir irfan. Paşa'nın sesi kendi sesimizdi: Şark'ın sesi. Tarihin esrarını, tarihçilerin en büyüğünden, tarihe "beşeri ilimlerin ilmi" haysiyeti kazandıran İbn Haldun'dan öğrenmişti Paşa. Bizce tek hatası oldu: Umran gibi kucaklayıcı bir kelimeyi medeniyet gibi müphem,mazisiz bir lafza feda etmek.

Tunuslu Hayreddin Paşa: Hayreddin Paşa'ya göre, kanunların iki kaynağı vardır: Akıl, vahiy. Akıl, insanlığın ortak malıdır, adaletle hürriyet, aklın iki temel

Batılılaşmada Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar

Tarık Zafer Tunaya

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi

Osmanlı düzeni iki yüzyıldır Batılılaşma etkisi altında kalmıştır. Mutlakiyet olsun, Meşrutiyet olsun, sorun değişmemiştir: "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusunun cevabı, *Batılılaşmanın yöntemini ve derecesini tayin ederek,* aranma yoluna gidilmiştir.

Başlangıcından beri, toplumun geleneksel kesimleri Batılılaşma ve ıslahata karşı çıkmışlar, zaman zaman isyanlarla yapılan yenilikleri ortadan kaldırmışlardır. Ulema ve yeniçeriler bu direnişte başrolü oynamışlardır. Nitekim Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ıslahat hamlesi hızlanmıştır.

18. yüzyılın ıslahat hareketleri genellikle şu özellikleri taşır: *Bireyseldir, yukarıdan aşağıdır, kısmidir, ikicidir.* Çok zaman, padişah veya devletin ileri gelenlerinin kişisel güçlerine dayanarak yaptığı, uzmanlaşmış kadrolardan yoksun, reformcunun hayatı süresince devam etmiş ve sonradan yozlaşmıştır.

Reformlar için kitle tabanı bulunmamış, bunları anlayan ve destekleyen bir kamuoyu yaratılamamıştır. Bu durumda ıslahat padişahın (sarayın) mutlak iktidarıyla hayli muhafazakâr bir kitleye karşı giriştiği hareketler olarak görülmektedir. Böylece ıslahat her zaman *merkeziyetçi* bir karaktere sahip olmuştur. Osmanlı halkı, kendi talebiyle *bireysel* haklar elde etmemiştir. Bunlar ancak zaman zaman padişah tarafından halka *bağışlanmıştır.* Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ıslahat hareketlerini 18. yüzyıldan sonra Avrupa'yı saran ihtilallerden ayıran özellik buradadır. Özgürlüğü için mücadele eden halk, bu hareketlerde eksiktir.

Islahat genellikle askeri alanla sınırlı kaldığı için *kısmi* olmuştur. Gerçi toplumun kurumları birbirlerinden bağımsız olmadıkları için bir alanda yapılanlar öteki alanları da etkilemiştir. Ama bu, sistemli bir reformun sonucu değildir.

Yenilik yaparken eskiyi de yaşatma amacı, ikiciliği nedeniyle, birbirleriyle bağdaşmayan kurumlar yaratmış, bunlar bir arada yaşayamamıştır. Bu elverişsiz yöntem Nizam-ı Cedit'le başlamış, II. Mahmut'un ıslahatıyla gelişmiş, sonuçlarını özellikle Tanzimat döneminde vermiştir.

İlk olarak Yeni Osmanlılar (ya da birinci Jön Türk hareketi) merkezin kitleye tanıdığı hakların *garantisiz,* padişah iktidarının ise *sınırsız* olduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla ilk aşağıdan yukarıya hareket budur. Başlıca mücadelesi, mutlak iktidarın sınırlanması için olmuştur. Gene ilk olarak bu grup vatan, millet, ittihad-ı anasır, ümmet, hürriyet, müsavat, meşrutiyet, birey hakları ilkelerini ve kurumlarını *(şura-i ümmet* gibi) savunmuşlardır. İkinci Jön Türk hareketi de aynı ilkelerle Abdülhamit mutlakçılığına karşı mücadele etmiştir. Bütün bunlara rağmen, iktidar güçlü, özgürlük ise cılız kalmıştır. İlk aşağıdan yukarıya, kitlesel sayılabilecek ayaklanma, 1908'deki İkinci Meşrutiyet'tir.

Osmanlı Devleti'nin bu Batılılaşma çabaları Batının kendisince de pek benimsenmemiş, Osmanlıların uygarlaşma isteğini ciddiye almayan Batılılar buraya daha çok edilgin bir pazar olarak bakmışlardır.

İkinci Meşrutiyet'le Varılan Nokta

İkinci Meşrutiyet dönemine varıldığında, yukarıdan aşağıya ıslahat gibi, aşağıdan yukarıya ıslahat fikri de geçmişe oranla daha geniş bir birikim sağlamıştı. Padişahın yetkisini sınırlamak isteyen (liberal) ve istemeyen (muhafazakar) iki grup, devletin yönetici kadroları arasında da oluştu. Birinci Meşrutiyet parlamentonun anayasada kendisine tanınmamış hakları da alabileceğini bir ölçüde kanıtlamış, Abdülhamit de zaten bu nedenle meclisi lağvetmişti. Abdülhamit dönemi boyunca yeraltında gelişen reformculuk anlayışı birden patlak vererek İkinci Meşrutiyet'e yol açtı. Ama gene de sağlam demokratik kurumlar kurulamadı, ilkeler yeterince sindirilemedi. Böylece İttihat ve Terakki, fiilen bir tek parti rejimi kurarak iktidara yerleşti. Türkçü, milliyetçi, merkeziyetçi ve denetçi bir imparatorluk oluşturmaya çalıştı. Muhalefet ademi merkeziyetçi,

rensibi. İslam dünyası adaletle hürriyeti aş tacı ettiği müddetçe yükselmiş, Hıstiyan dünya bu temel değerlere ihanet ttiği için karanlıklarda kalmıştır. Hatanı anlayan Batı, adalet ve hürriyete dört lle sarıldı, terakki ve tekâmülün merkezi ldu böylece. Bizse o kutsal ilkelerden üz çevirdik, çöküşümüzün başlıca sebebi u. Avrupa'da adaleti, hürriyeti, emniyeti sağlayan bir mesuliyet nizamı vardır; mesuliyet-i vükelâ [vekillerin sorumluluğu]. İslam'da millet meclisi yoktur. Ama bir "ehl-i hâl ve akd [dinsel ve yönetsel tabaka]" zümresi var. Ehl-i hâl ve akd, havass ile avamdan oluşan sosyal ehramın zirvesinde yer alır: Şeriatın temsilcisi olan ulemâ sınıfı (Batı'nın deyimiyle entelektüeller).

Paşa'ya göre İslam devletlerinin çöküşü, ulemanın siyasi işlere yabancı kalmaları yüzündendir. Hayreddin de, çağdaşları olan aydınlar gibi, Avrupa'ya hayran. Avrupa'nın ilerlemesi coğrafi bir sebepten mi diye sorar. Hayır. Ne iklimi daha güzel, ne toprağı daha verimli. Irki bir üstünlük de söz konusu olamaz. Hıristiyanlık desek? Ne münasebet. Av-

Osmanlıcı, liberal ve ittihad-ı anasırcı görüşleri savundu. Bu dönemde Osmanlı tarihinin k *vatandaş* tipi, ilk kamuoyu ve kamuoyu ortaya çıkaran araçlar toplum içinde yerlerini aldılar.

Sonuç olarak İkinci Meşrutiyet, bir politik arti hegemonyası altında, Abdülhamit istibdatını da gölgede bırakacak bir baskı rejimi urabileceğini göstermiş oldu. Kurulan parlamentoya disiplinli bir çoğunluk egemen olduunda, bütün toplumsal hayatı çıkardığı yalarla baskı altına alabilmiştir. Böylece Meşutiyet kağıt üstünde kalmış, demokrasi bir *şekil*, istibdadı barındıran, özüyle ilgisi bulunmayan bir *kalıp* haline gelmiştir. Demokratik enemelerimizin ilk ve korkunç uygulaması udur. Buna karşılık, yarım yamalak ve bimsel de olsa, Batı'dan alınan yeni politik kuumların bir düşünce canlılığına temel sağlaığı da bu dönemde görülmüştür. Bütün imparatorluk tarihi boyunca reformları destekleyen a da engelleyen fikir hareketleri İkinci Meşutiyet sırasında düzenli akımlar haline gelmiştir. *Garpçılık, İslamcılık, Türkçülük, Meslekçilik* ve *Sosyalizm* akımları imparatorluk yıkıldıktan sonra da sürmüş ve politik hayatı etkilemişlerdir. İmparatorluğu kurtaramamakla birlikte, Cumhuriyet'i kuracak kadroların entelektüel besinini sağlamışlardır.

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet döneminde Batılılaşmanın yönelimi Müdafaa-i Hukuk'un kurulmasıyla başlar. TBMM hükümeti, fikir çeşitliliğinin milliyetçi bir amaç içinde birleştiğini göstermiştir. Cumhuriyet döneminin ilkesi, iktidarın kaynağının toplumun dışında değil, içinde olmasıdır. Bu, şeriatın bırakılması, dolayısıyla politik kurumların Batı'dan alınması zorunluluğunu getirmiştir. Cumhuriyet rejiminin düşünce hayatı içinde Batılılaşma üzerinde en fazla durulan sorunlarından biridir. Yalnız bu yöndeki çalışmalar hiç olmazsa İkinci Meşrutiyet'te olduğu gibi belli fikir akımları içinde sistemli araştırmalar olmaktan uzaktır. Cumhuriyetin tek-partili ve değişik iktidarlı evrelerine göre devrimin övülmesi şeklinde ortaya çıkan düşünceler, işlenmiş temalar vardır; fakat bunlar düzenlenmemiş ve sorun değişik yönleriyle ele alınamamıştır. Cumhuriyet döneminde Batılılaşma tezleri Batı uygarlığının bütün olarak ya da bazı yanlarıyla alınması noktalarında odaklaşmaktadır.

Kısmî'ciler biçimsel bir birleşme halindedirler: "Gelenekçiler"e göre Batı'nın "ahlakiyat ve maneviyat"ına gerek yoktur. Batı'dan yalnız teknik alınabilir. Hıristiyanlığın ürünü olan Batı uygarlığı, bizim İslami uygarlığımıza uymaz. "Kadrocular"ın savundukları bir teze göre de Türkiye'nin Ulusal Kurtuluş Hareketi yozlaşmış demokrasi, faşizm ve komünizm arasında kendine özgü koşullara sahiptir. Batı'nın teknik mirasçısı olunabilir, ama gerisi Türk Devrimi'nin kendi koşulları içinde ve kalkınma çağında bulunan uluslara örnek olunacak biçimde geliştirilmelidir.

Bütün'cüler ise düşüncelerini daha derli toplu savunabilmişlerdir. Tezleri şu konularda odaklaşmaktadır:

a) Çağdaş uygarlıktan kaçılmaz.

b) Batılılaşmak bir lüks değil, bir yaşam ilkesidir. Türkiye'nin gelişmesi için biricik yol Batılılaşmaktır.

c) Batı uygarlığı yalnız Hıristiyanlığın eseri değildir.

d) Batı'dan yüzde yüz almak zorunda olduğumuz ögeler, politik kurumlar vardır ki, bunlar Doğu'da yalnız ahlaki ilkeler olarak kalmış, kurumlaşamamışlardır.

f) Batı uygarlığı ile karşılaştığımız zaman dinimizi, ahlakımızı kaybetme tehlikesi yoktur, çünkü ortaya bir sentez çıkacaktır.

g) Batı uygarlığının ilkelerini muhafazakar bir kitleye karşı savunmak, onu zorla yerleştirmek, halka aykırı bir gidiş değildir. Geri, yerli hareketlerle ve çevrelerle mücadeledir.

Türkiye'nin Batılılaşması sorununun en önemli noktası, *Türk-Batı sentezinin* yapılmasıdır. Ancak bunu gerçekleştirmek, söylemekten çok daha güçtür. Böyle bir sentezin teorik öncalışması da henüz yapılmamıştır.

Sentez kimin tarafından yapılabilir? İktidar mı, yoksa bir uzmanlar kadrosu mu? Her iki durumda da yön gene *yukarıdan aşağıya* olacak, tarihimizin deneylerinden de gördüğümüz gibi ortaya sayısız sorunlar çıkacaktır.

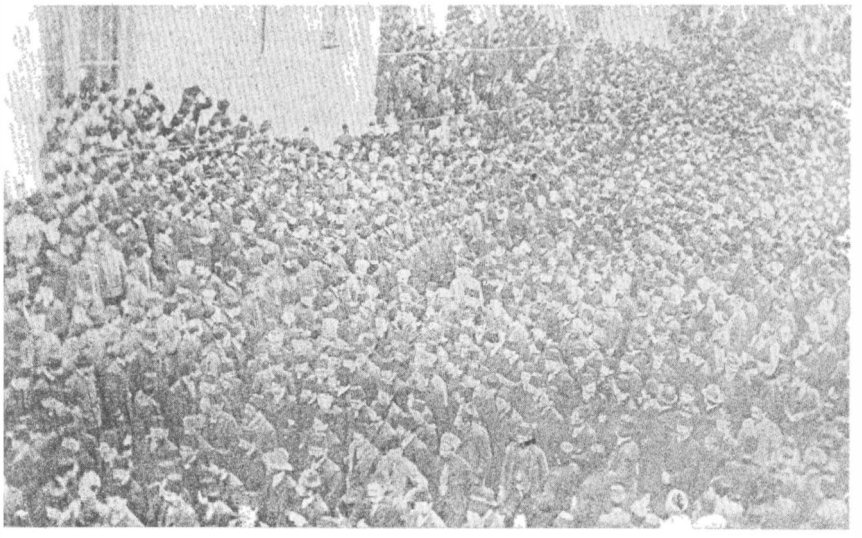

İTTİHAT ve TERAKKİ BASKISI: İttihat ve Terakki'nin 23 Ocak 1913'te ünlü Bab-ı Ali baskınıyla iktidarı yeniden ele geçirmesinden sonra, genel seçim yapılarak Osmanlı Meclisi toplandı. İttihat ve Terakki'nin tek başına iktidar olmasından sonra başlayan baskı döneminde yönetim muhalifleri susturulmaya çalışıldı. Çıkardığı Serbesti gazetesinde İttihatçılara karşı yazılar yazan Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü üzerinde vurularak öldürülmesi İttihat ve Terakki'nin muhalefete karşı baskıcı tavrının tartışılır örneklerinden biridir.

rupa'da dinle devlet ayrılmıştır. Kaldı ki Hıristiyanlık dünyevi ilerlemeye sebep olsaydı, Papalık devletinin Avrupa'nın en geri değil, en ileri devleti olması gerekirdi. Avrupa'nın üstünlüğü "akademiyet" inden ileri geliyor.

Demek ki, adalet ve hürriyet olmadan Avrupa'nın seviyesine yükselemeyiz. Avrupa'nın bu iki temel üzerine kurduğu siyasi müesseseleri tanımak ve onların içinde bize uygun olanları iktibas etmek ilerlememiz için en emin yol.. Hayreddin'in hedefi tek cümleyle ifade edilebilir: İslam kalarak çağdaşlaşmak.

Sadullah Paşa: Sadullah Paşa, Avrupa'ya kayıtsız şartsız hayrandır. "19. asır" şiirinde Avrupa, bütün günahlarından arınmış, bütün tezatlarından sıyrılmıştır. O artık yalnız maddi fetihlerin değil, insanlık rüyalarının da gerçekleştiği bir ütopyadır. Bütün bu mucizeler ilmin eseridir. İlmin ve imanın. "Asrın hikmeti, Tanrının birliği esasına" dayanmaktadır. İrfan güneşi Batı'dan doğuyor şimdi; Rum'un da, Arab'ın da, Mısır'ın da adları unutuldu.

Paşa, Paris sergisini dolaşırken de şunları söyler (1878): "Paris, kemal ikliminin sultanıdır." İyi ama bu sergideki muhteşem eserler nasıl olup da yaratılmış? Hürriyet sayesinde.. Hürriyet olmayınca emniyet olmaz, emniyet olmayınca sa'y [çalışma] olmaz, sa'y olmayınca da saadet olmaz.

Gafil olmayalım.. burası bir şaheserler sergisinden çok, mevzuatın imtihan edildiği bir yer. "Buradaki âsar-ı nefîse [sanat eserleri], kanun-u hürriyete tâbi memâlikin mahsul-i terakkiyâtıdır [yükselmesinin ürünü]." Demek ki, Sadullah Paşa için Avrupa'nın gücü de başarısı da gizli bir kaynaktan gelmektedir: Siyasi hürriyet.

İkinci Meşrutiyet Aydınlarına Göre Batılaşma

Sait Halim Paşa'ya Göre Batıcılık: Ülkemizdeki Batı hayranlığını Sait Halim Paşa eleştirir. Paşa gerçekte Batı'ya ve Batı düşüncesine düşman değildir. Nasıl düşman olsun ki! O devrin ricali arasında Batı'yı en iyi tanıyandır. "Buhran-ı Fikrimiz" de şöyle der: "Batılı aydınlar, milletin mukadderatına diledikleri gibi hükmediyorlar. Rakipleri de yok, murakıpları da.. Kafalarda türlü buhranlar yaratıyorlar. İzah ve ispat edemediği için suçlayan, anlayamadığı için inkâr eden ümitsiz ve kısır bir tenkit." Batı'da islah korunmak içindir; bizde yok etmek için.. Batı hayranları toy tıb öğrencilerine benziyorlar, kitaplarda gördükleri her hastalığı kendi toplumlarında da var sanan bu gafiller ona göre tedaviye girişiyorlar.. Ülkelerinin tarihi ile uğraşmak bir tenezzüldür onlara göre. Bu cehaletle koştukları Batı irfanı, onları fikren muhacerete, ruhen "tebdil-i tâbiyyet [devlet değiştirme]"e sürülmektedir.

"Milli ruh, edebiyatımızdan kopmuş.. Kişilik yok bu edebiyatta, biz yokuz. Bu edebiyatta yalnız kelimeler Türk. Batıcılar fikir hayatını geliştirmediler, öldürdüler.. Batı'yı ihya eden zihniyet, bizi çökertiyor. Çünkü Batıcılar, gerçekte Batı'yı da tanımıyorlar."

Gerçi eskiden de Batı'yı tanımıyorduk. Bu yüzden düşmandık Batı'ya. Şimdi kendi ülkemizin de yabancısıyız.

Üç kıtanın yöneticisi iken Avrupa'yı tanımak zorunda değildik. Kaldı ki iman şüpheyi anlayamazdı.

"Batı'yı körü körüne taklid büyük bir hata.. Mahzurlarını bilmediğimiz şeylerin, kemallerine inanıyoruz." Sonra Paşa, Batılaşmanın bu zararlarını "Milliyet"e aykırı oluşuna yüklüyor. "Tam bir iktidarsızlık ve görülmemiş bir islahatçı bolluğu." Aydınımız düşünmediği için başkasının da düşünemeyeceğine inanmıştır.

Paşa Batı'ya değil maymunluğa düşmandır. "Başka kavimlerin tecrübelerinden ders almalıyız." der. Yabancı bir medeniyetten faydalanmak, onu kendi medeniyetimize, uydurmak ve yakınlaştırmakla olur. Avrupa medeniyetini şarklılaştırmalıyız. Batı'nın üstünlüğünü yapan ilmi zihniyet ile tecrübe metodu. Bizim ahlaki, siyasi ve içtimai inançlarımızın kaynağı ise din.. Dinsizlik, fikri bir üstünlük alameti değil, Latin zihniyetinin bir sapıtışıdır."

Cumhuriyet'in Batıcılık Anlayışı

Celâl Nuri: İkinci Meşrutiyet'in başarısızlığından sonra Türk aydınları arasında bir çeşit consensus vardır. Ağaoğlu Ahmed'in "Üç Medeniyet"te düsturlaştırdığı bu inanca göre örnek alınacak tek medeniyet, Avrupa medeniyetidir. Abdullah Cevdet, Akçoraoğlu Yusuf, hattâ bir takım ihtirazi kayıtlarla Sait Halim Paşa için bu hüküm bir bedahettir. Çeşitli ufuklardan gelen Türk aydınlarının amentüsü aynıdır: Avrupalılaşmak. Bu düşünceler basında açıkça ortaya atılmış, tartışılmış, fakat hiçbir ciddi itirazla karşılaşmamıştır.

Celal Nuri Bey, "Türk İnkılâbı" adlı kitabına şöyle girer: Osmanlı ülkesi yekpare bir bütün olmaktan uzaktır. Türkiye ise eskiden mevcud olmayan bir mefhum. Dünyanın kıt'alara bölünmesi itibarîdir. Ülkemiz ne denirse densin Asya'dan fazla, Avrupa'ya yakındır. İstanbul en eski zamanlardan beri Avrupa ve Asya'nın geçidi, köprüsüdür. Fakat unutmayalım ki, Asya'dan ziyade Avrupa'dır. Türk milleti hem Avrupa'da kalacak, hem de Asyalılığını sürdürecek, olamaz bu. Osmanlılar Avrupa'nın ortasında bir

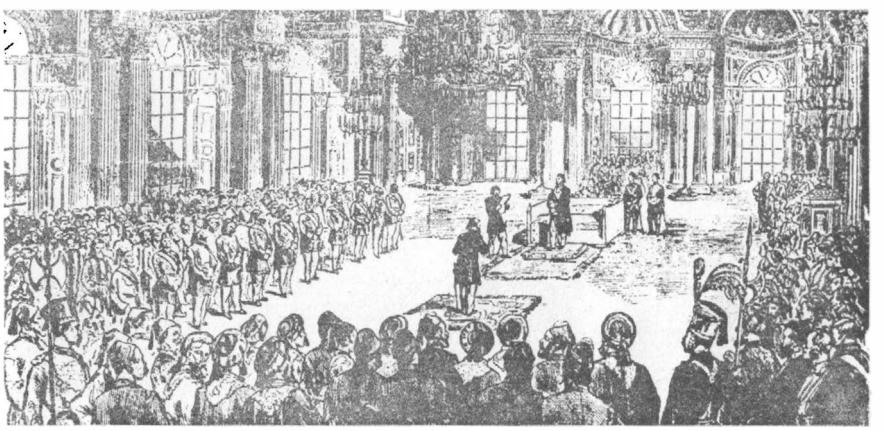

I. MEŞRUTİYET: Namık Kemal "Londra" makalesinde devler ülkesindeki Gulliver heyecanıyla konuşur. Bu harikalar diyarında dikkatini çeken müesseselerden biri de parlamentodur. Namık Kemal'in de içinde bulunduğu Genç Osmanlılar'ın Batılılaşma fikirleri devletin bazı yöneticileri ve subaylar arasında taraftar bulunca, 23 Aralık 1876'da I. Meşrutiyet halka açıklandı. 20 Mart 1877'de ilk genel meclis açıldı. Kurulan meclisin yasama gücüne sahip olduğu söylenemez. 51 toplantıdan sonra, II. Abdülhamit Meclis'i dağıttı.

Asya ihdas ve idameye çalışmış. Oysa Avrupalılaşmak zorundaydık. Osmanlılık muhit ile uzlaşamadığı için dağıldı.

Osmanlılar, İstanbul'un önemini anlayamadılar. Fatihler bakışlarını Doğu'ya değil de Batı'ya yani Kadim Yunan ve Roma'ya çevirselerdi, bugün İngiliz ve Fransızlar bizim durumumuzda olurlardı. Kanuni devrinden itibaren Avrupa büyük bir hızla ilerlemekte, reform, rönesans, keşifler birbirini kovalamaktadır.

Tanzimat'la başlayan ıslahat hareketlerini Cumhuriyet taçlandırdı.

Sonra Celâl Nuri, dünyadaki medeniyetlerin bir dökümünü yapar:

Önce bir Avrupa medeniyeti var. Avrupa küçük bir azınlık. İnsanların, çok daha büyük bir kısmı başka medeniyetlere bağlı. Bunları da ikiye ayırabiliriz.

1- Kitabı olmayanlar: Hind ve Çinhindi, Afrika'nın ekseriyeti ve Japonya...

2- Müslümanlar. Avrupa medeniyetinin ayırıcı vasfı ilerleyiş. Öteki medeniyetlerin ise yerinde sayış.

İlerliyen medeniyetin şiarı dinamik olmak, ötcki medeniyetlerin ise statik olmak.

Avrupa'dan yalnız teknik almalıymışız. Yanlış. Tekniği yaratan insan kafasıdır. Teknikle düşünceyi birbirinden ayıramayız. Şarkta nakle, garbta akla itibar olunur. Şark göreneğe dayanır, garb gerçeğe. Asya kavimleri ilimde ve düşüncede gerçekçi olmadıkları gibi siyasette de gerçekçi değildirler. Asya'nın bu uyuşukluğundan ilk kurtulan biz Türkleriz. Avrupa medeniyetinin de kötü tarafları var. Fakat bu medeniyet bir hürriyet medeniyeti, yani gelişen bir medeniyet. Eski medeniyetimiz Arap ve Acem medeniyetlerine dayandığı için yerinde sayıyordu. Çünkü bu medeniyetler asırlarca önce hayatiyetlerini kaybetmişlerdi. Türk Milleti bir asırdan beri Avrupa'yı taklid etmektedir, gelişi güzel bir taklid.

İnkılapla Türk ülkesi Asya'dan kopmuş, Avrupa'ya kavuşmuştur. Programımız, kayıtsız şartsız Avrupa medeniyetine katılmaktır. İnkılabımız orijinal bir inkılap değildir. Yaptığımız, mevcud medeniyetlerden birine uymak, onu benimsemektir. Vazifemiz iktibastan ibarettir. İlerleyen Avrupa, bu merhaleye hangi yöntemlerle gelmiş? İşimiz bu denenmiş yöntemleri olduğu gibi benimsemektir.

İnkılap yıkılmaya yüz tutmuş müesseselerin mezarcısı oldu.

İnkılabı değerlendirirken Celâl Nuri şöyle diyor: Tarihte ilk defa olarak, Hıristiyan olmayan bir millet Avrupa medeniyetini kabul ediyor. Avrupa düşüncesi Hıristiyan milletlerin tekelinde değildir artık. Bu bir bakıma Avrupa'nın zaferidir. Ama Avrupa camiası dışında bir milletin Avrupa üzerine zaferi de sayılabilir. Artık medeniyet genelleşmekte, bir kısım insanların imtiyazı olmaktan çıkmaktadır.

Evet ama, Avrupalı oldum demekle Avrupalı olunmaz. Düşünüş ve yaşayış da ona göre değişmelidir. Civciv yumurtanın kabuğunu kırmış, hayat sahasına çıkmıştır. Gelişmesi için tek ihtiyacı vardır: Zaman. Bundan sonra tesviye edilen bir arsa üzerine muhteşem bir saray kurulacaktır.

Bir milletin hakiki tarihinin aynasıdır edebiyat. Avrupa'nın ortak bir edebiyatı var. Madem ki biz de Avrupalı olmaya karar verdik, bu medeniyetin en payidar tecellisi olan edebiyatını da tanımak zorundayız. Yapılacak ilk iş, Batı'nın şaheserlerini Türkçeye kazandırmak olmalı. Önce aktarmak ve almak. Ancak bunu başardıktan sonra, yaratışa geçebiliriz.

Yazar içtimai hayatımızın neden bu kadar perişan olduğunu araştırırken önce kadınlarımızın üzerinde duruyor: Kadın insanlığın yarısıdır. Batı medeniyetini şiirleştiren kadın.. Yaşayışımız çekici olmadığından gülemiyoruz. Batı neş'enin vatanıdır. Neş'enin ve güzelliğin. Bununla beraber savaştan sonra Batı'da da birçok tereddî alâmetleri görülmekte, aile sağlamlığını kaybetmekte, ahlak çözülmektedir. Avrupa medeniyetine iki asır önce katılmalıydık, ne yazık ki özendiğimiz bu dünya birçok bakımlardan çöküş dönemine girmiştir. Bunlar içtimai uzviyetin hastalıkları. Hastalıklara özenilmez, hastalık tedavi edilir.

Önce kendi toplum hayatımızı iyice bilmeli, sonra Batı'nın içtimai hayatını incelemeliyiz. Bunu yapınca bizde neler olmadığını kolayca görür, ihtiyacımız olan müesseseleri Avrupa'dan kolayca nakledebiliriz.

İnkılabın gerçekleşmesi ve ülkenin medenileşmesi için tek şart zenginlik, yani iktisaden kalkınmaktır. Celâl Nuri'nin tavsiyesi de Guizot'nunki gibi tek kelimeyle ifade edilebilir: "Zengin olunuz"!

Madem ki Avrupalılığı kabul ediyoruz, onun bütün özelliklerini ve daha çok düşünmek ve çalışmak usullerini de almağa mecburuz.

Hilmi Ziya Ülken: Türk düşüncesi, önceleri paiyendir. İslamiyetle temastan sonra değişmiş, İslamileşmiştir. Avrupa ile temastan sonra yeni bir değişikliğe uğramıştır bu düşünce: Avrupaileşmiştir. İslami düşünce tarzıyla Avrupai düşünce tarzı uzun müddet yanyana yaşamıştır, birbirine büyük bir tesir yapmamıştır. Oysa bütün ilkçağ kavimleri, semavi din-

SAİT HALİM PAŞA (1863-1923), Osmanlı sadrazamı. İsviçre'de siyasal bilimler öğrenimi gördü. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti genel sekreteri oldu. 1919'da İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Serbest kalınca Roma'ya yerleşti. Döneminin, Batı'yı en iyi tanıyan kişilerinden biri olan Sait Halim Paşa, Batı'ya ve Batı düşüncesine düşman değildi. Fakat Türkiye'deki Batıcıların, fikir hayatını geliştiremediklerini, öldürdüklerini savunuyordu.

ler çevresine girerken büyük değişikliklere uğramıştır. Bu değişikliği bir kelime ile ifade edebiliriz: Manevileşme ve içe dönme. İslam ve Budist dünyaları skolastikte donup kalmış, Batı dünyası ise skolastiği kırmak gücünü göstermiş, paiyen kültürden yeni aşılar almıştır.

Akdeniz kavimleri, 7-9. asırlarda Helenistik felsefe ve ilimden Arapçaya çeviriler ve tefsirlerle İslam kültürünün,

12-13. asırlarda Arapçadan Latinceye çevirilerle Batı Hıristiyan kültürünün gelişmeleri yüzünden birbiriyle sıkı alışverişe girmişti. Böylece İslamlık ve Hıristiyanlık Akdeniz çevresinde birbiriyle yarışan iki dünya görüşü halini alıyor.

Batı kültürü önce ekonomik-siyasi alanda, sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak kadar genişlediği zaman (yani 16. asırdan sonra), onun gelişme hızına ayak uyduramayan başka kültürler için tek çıkar yol kalıyordu: Modernleşmek (yani Avrupalılaşma). İslam - Hıristiyan dünyalarının yüzyıllarca süren gerginliği,ikincisinden gelen her tesirin menfi karşılanmasına sebep oldu. Oysa Hıristiyan dünya ile Uzakdoğu arasında ideolojik hiçbir çatışma yoktu. Onun için de Avrupa düşüncesine karşı hiçbir direnme olmadı. Türkiye, Avrupa'nın üstünlüğünü 17. asırdan beri farketmiş gibidir. Ama bu düşman dünya karşısında daima kuşkuludur. Ordunun yenilişini Avrupa'daki teknik gelişmelere bağlayan idareciler, zaman zaman yenileşme hevesi gösterdiler, tepkilerse eskiye bağlılardan geldi. II. Selim'den sonra hareket biraz daha hızlandı. Ama iki ayrı dünya görüşü yanyana yaşadılar, herhangi bir senteze varılamadı. İdareciler arasında bile moderncilerle İslamcılar ayrı birer hiziptiler. Halk tabakası oyunun dışında idi (Japonya'nın durumu bir istisna: Shintoism ve Mikado).

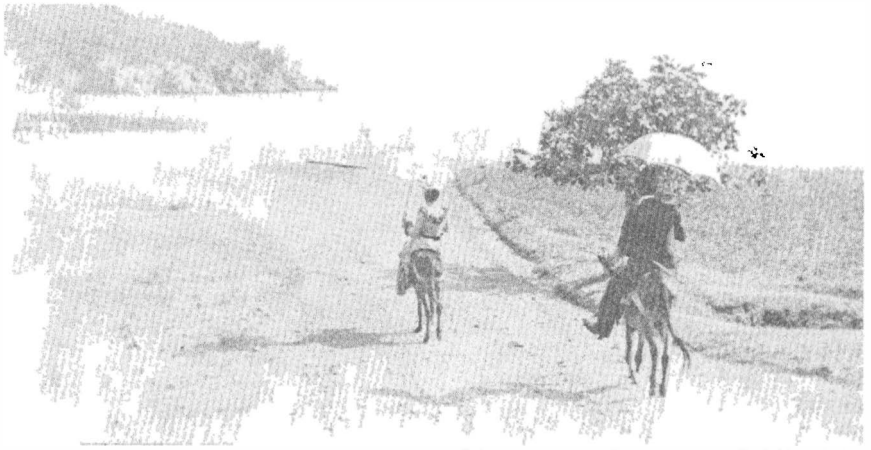

AVRUPALI OLMAK: Celal Nuri Bey şöyle diyordu: "Evet ama Avrupalı oldum demekle Avrupalı olunmaz. Düşünüş ve yaşayış da ona göre değişmelidir ... Önce kendi toplum hayatımızı iyice bilmeli, sonra Batı'nın içtimaî hayatını incelemeliyiz. Bunu yapınca bizde neler olmadığını kolayca görür, ihtiyacımız olan müesseseleri Avrupa'dan kolayca nakledebiliriz."

GÜNDELİK HAYAT VE BATILILAŞMA: "Aylık Mecmua"nın Mayıs 1927 sayısında yayınlanan bu fotoğrafın altında şu altyazı göze çarpıyordu: "Dans iptilası memleketimizde de salgın halindedir. Her akşam sabahlara kadar birçok çiftler mütemadiyen dans etmektedir."

Toynbee, İslam dünyasında modernleşme bakımından iki tavır görür. 1- "Herodiate" tavır: Örnekler III. Selim' le, Kavalalı. Ona göre bu hareket başarısızlığa mahkûmdu, çünkü kutsal kurumları yıkarak işe başlamıştı. 2- "Zelote" tavır: Sünusilerin ve Vehabilerin davranışı, kafasını kuma sokan devekuşu.

Ülken'e göre: Her iki davranış da kurtuluşa götürmez. Dava, gerçekten Avrupalılaşmaktır. O, "Modernleşmek" diyor, "..Modernleşmeyi toptan reddedenlerle, modernleşmeyi yalnız eski ve yeninin garip bir uzlaşması haline koyanlar, ya da modernleşmede pasif bir kopyacılıktan ileri gidemeyenler modernleşme karşısında aynı durumdadırlar.

Kültür ve medeniyet diye iki kavram da yoktur. Gerçek kültürde ahlak, sanat, hukuk, felsefeden ve ilimden ayrılamaz, bunların hepsi milli ve hepsi milletlerarasıdır. Sanatçısını, ahlakçısını, hukukçusunu, filozofunu milli, alimini milletlerarası sayan bir kültür çevresi olamaz. Tekniği Batı'dan alalım, fakat ahlakımızda, hukukumuzda şarklı kalalım diyemeyiz. Toptan bir dünya görüşü seviyesine varmadıkça bu zihniyeti almadıkça çağdaş kültüre girmek mümkün değildir."

Niyazi Berkes: Batılaşmanın ülkemizde yarattığı gerçek, Niyazi Berkes'e göre şudur: Batılılaşmış bir kast ve halkın kendisinden oluşan modern bir reaya, kentleri kuşatan bir gecekondu insanı: Modern parya. Batılılaşmış kastın insanları, Batı'nın zengin toplumlarındaki kişiler gibi yaşarlar. Batı'nın tüketim maddelerini kullanırlar. Bu kastın ayakta durabilmesi için reayanın geri kalması lazım. Efendilerimiz milliyetçidir, halk kitlelerinin gericiliğini kutsallaştıran bir milliyetçilik. Eşitliği kabul etmez Batıcı, eşitlikten yana olanlar: Komünisttir, anarşisttir, millet düşmanıdır yerine göre, yerine göre de gericidir. Halkın gericiliğini yüceltir ama kendi yaşayışına sokmaz. Böylece hem bir sınıf ayrılığı yaratır, hem de yabancılaşmaya gerekçe sağlar. Batılılaşmış sınıfın gençleri ve kadınları, ya-

şamak için toplumdan kopmak zorundadırlar. Bu kopuş onlarda bir iç çatışması veya bir isyan yaratmaz, Batı'nın tüketim mallarına bir kat daha düşkünleşirler; onlara göre modernleşme budur. Boyuna halkın okutulmasından, aydınlatılmasından söz edilir. Bu gerçekleşmeyince Batılılaşmışlar, halkı daha da küçümserler. İki toplum arasındaki uçurum gittikçe derinleşir.

Batıcılar için en büyük özlem kapağı Batı'ya atmaktır. Bu sahte Batıcılığın ikiz kardeşi sahte milliyetçiliktir. Beyin göçünü önleyecek hiçbir ciddi tedbir alınmaz. Zaten böyle bir göç istenmiyorsa aydını halktan ayıran Batılaştırıcı kurumlara ne lüzum vardı? Bu "ancak zengin Batı ülkelerine adam yetiştirmeğe yarar."

Demek ki bu şartlar altında geri kalmış toplumların Batılılaşması Batı'nın görülmez yollarla onları sömürmesinin yeni bir çeşididir. Batılılaşmış kast, toplumun üretim güçlerinde bir değişiklik olmasını, tuttukları yer, edindikleri çıkarlarla uyuşmaz bulduğundan devrimciliğe karşıdır. Bunun içindir ki, bu toplumlarda ilerici bir burjuva türeyemez. Burjuvazinin bütün gücü dışardan edinmedir. Kapitalist ekonominin gelişmesini sağlayacak yollardan biri kitlelerin tüketini iştahını kabartmak, tüketim maddelerini boyuna üretmek, boyuna tükettirmektir.

Amerikan ekonomisi geri kalmış toplumların iştihasını kamçılamaktadır, diyen yazar, Batılaşma karşısındaki tutumunu şöyle düsturlaştırır: "Türkiye'nin baş sorununun Batılılaşmak değil, Batılılaşmamak olduğunu iddia ediyorum." Batılılaşma, kapitalist ekonomiyi almak mıdır? Kapitalist ekonomiyi almanın Batılılaşma olmadığını 1838'den beri geçen olaylarla görmedik mi? Toplumcu ekonomiyi almak mı? İyi ama Batı "toplumcu" mudur? Peki Batı'nın ayırıcı vasfı nedir. Hıristiyanlık mı? Batılaşma, Batı'dan ilim ve teknik almaktır, denecek belki. İlim ve teknik, siyasi düzenlerin dışında soyut bir mefhum mudur? Geriye ne kalıyor? Batı'nın adetleri yaşayış tarzı. Batı bunların hiçbirisi değil, belki hepsi... Batı'nın kendisi de Batı hakkında çatışma halindedir.

Demek ki bir seçim yapmak söz konusu. Neye göre seçim? Soyut, mutlak manada Batı bir uydurmadır. Toynbee'ye göre tarihte birim, ne kıtalardır, ne milletler, Batı uygarlığı da bu uygarlıklardan biri. Toynbee, Batı uygarlığını da tarif etmez. Bazen Roma-Grek uygarlığıdır, bazen Hıristiyan uygarlığı, bazen de Atlantik kıyılarındaki ülkelerin uygarlığı: Bakarsınız Ortodoks Hıristiyanlığına karşı Katolik uygarlığı, bakarsınız Katolik Hıristiyanlığa karşı Protestan. Ama hakikatte söz konusu olan İngiliz uygarlığıdır. Daha doğrusu belirli bir İngiliz aydınının aldığı İngiliz uygarlığı.

BATILILAŞMA ve MARKSİZM: Cemil Meriç'e göre: "Bir din oldu sosyalizm. Marx, Hz. Muhammed'in yerini aldı. Kapital Kuran'ın. Bir anlamda ilk defa Batılaşıyorduk. Marx, bütün eserleri dilimize çevrilen ilk ve son Batılı yazar. Kanla mühürlenen bir Batılaşma. Okuyan gençlik, düğüne gider gibi ölüme koştu, sosyalizm uğruna."

Bu kadar kaypak, bunca temelsiz bir mefhum bir ülkenin ideali olabilir mi? Batıcılık toplumculuk açısından Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük gibi vasıfları belirsiz, gerçekleşmemiş ve çok defa gerilige yarayan bir ütopyadır.

Batılaşmak, Batı irfanı ile kaynaşmaksa, Batılaşmamıştık. Batı medeniyeti liberalizme dayanıyordu; liberalizm sanayileşen Avrupa'nın, başka bir deyişle burjuvazinin dünya görüşüydü. Avrupa'nın "Batılaşınız" teklifi tek anlam taşıyordu: "Kapitalizme teslim olunuz." Bürokratlarımız Batılaşmaktan çok, Batılaşmış görünmek istiyorlardı. Avrupa'yı tanımıyorduk ama kendimizi de unutmuştuk. Korkuyorduk düşünceden. Zirvelerde dolaşmamız yasaktı. Batı'yı Batı yapan düşünce fatihlerinin yalnız ismini biliyorduk. Ne Locke çevrilmişti dilimize, ne Hobbes, ne Darwin. Hegel, ışığı bize kadar gelmeyen bir yıldızdı. Marx, Mavi Sakal'ın kırkıncı odası. Harf devrimi kütüphanelerimizi dilsizleştirmişti. Tek parti, çelik bir korse giydirmişti şuura. 60'lardan sonra setler yıkıldı. İzmler bulanık bir sel gibi aktı ülkemize. Tanzimattan beri susmaya alışan halk, sesini yükseltmeye başladı. Yasak bölge kalmamıştı artık. İslamiyet de serbestti, sosyalizm de.

İslamiyet serbestti, ama müstağribler için bir abesler yığınıydı; din gericilikti. Şuurumuza vurulan o zinciri çoktan parçalamıştı Cumhuriyet. İslam olmak çağın dışına çıkmaktı. Eğitim de, basın da müstağriblerin elindeydi. Gerçi halk imanından kopmamıştı; sığ, soğuk, katılaşmış bir iman. Ama müstağribler yüzde yüz Batılıydılar ve Batı'nın değerlerine sadık kaldılar. Yeni kuşaklara gelince... Onlar bu sahte Batıcılıktan tiksinmişlerdi. Masallarla avutulamazlardı artık. İkiye ayrıldılar: Ülkelerinin mukaddeslerine sarılanlarla, sosyalizme gönül verenler. Batı'nın kelimeleriyle: Sağcılarla solcular.

İrfanımızı maziye bağlayan köprüler yıkılmış. İslamiyet sisler içinde. İhmalin, bilgisizliğin, bühtanın sisleri. Kur'anı, "asrın idrâkine söyletmek" Akif'in rüyâsıydı. Müslüman gençlik de aynı emel peşindedir. İslam, içtimaî bir nizam. Yaşayan ve yaşayacak olan bir dünya görüşü. Ama bunu çağdaş insana kabul ettirmek kolay mı?

Oysa sosyalizm.. Sosyalizm, Tanzimatla başlayan Batılaşmanın, Cumhuriyet'le kökleşen laik ve pozitif düşüncenin en efendice, en tabii sonucu değil mi? İmanını kaybeden, tarihten koparılan genç nesiller için son kurtuluştu sosyalizm. Yıllarca çölde yaşamışlardı, vahaya koşuyorlardı çılgınca. Önüne geçilmez bir alın yazısıydı bu.

İnsan her yasağa düşkündür. Sosyalizm de tehlikelerle dolu yasak bir bölgeydi. O da Avrupa'dan geliyordu ama, Avrupa'dan çok Doğu'nun ezilen milletlerine sesleniyordu. Hürriyet, terakki, anayasa gibi soyut bir kavram değil, "bilimsel bir dünya görüşü" idi. Gençlerimiz hürriyetin sarhoşluğu içinde bu memnû meyveyi kabuğu ve çekirdeği ile yutacaklardı ve yuttular. Bir din oldu sosyalizm. Marx, Hz. Muhammed'in yerini aldı. Kapital Kur'an'ın.

Bir anlamda ilk defa Batılaşıyorduk: Marx, bütün eserleri dilimize çevrilen ilk ve son Batı'lı yazar...

Kanla mühürlenen bir Batılaşma. Okuyan gençlik, düğüne gider gibi ölüme koştu, sosyalizm uğruna. Bilmiyordu ki,

1) Hiçbir düşünce bir ülkeden ötekine olduğu gibi aktarılamaz.

2) İnsan düşünce için değil, düşünce insan içindir.

3) Batan bir ülkeyi bir anda kurtaracak hiçbir sihirli formül, yani izm yoktur.

4) Avrupa ile aramızda aşılmaz bir duvar var. Doğu, kapitalist için de, sosyalist için de sömürülecek bir alandır. Doğulu ise, bir yarı insan, şüpheli bir yandaş, tek kelimeyle düşmandır.

5) Zilletten kurtulmanın yolu haysiyetimizi ispattır. Haysiyet, şuur ve fedakârlık demek. Şuur hiçbir kiliseye bağlanmamak, her vesayeti reddetmek, kapılarını her ışığa açmak demektir. Fedakârlık ise inandığı değerler uğruna her çileyi göze almak, hatta ölümü bile. Saygıya lâyık insan kendi kafasıyla düşünen ve düşüncesini haykırmaktan çekinmeyendir.

Marksizm de dışardan gelen ideolojiler gibi bir felaket kaynağı olmuştur. Çünkü, çocuklarımız hazırlıksızdılar. Marksizmin de bir ideoloji olduğunu bilmiyorlardı. İdeolojinin bir yarı hakikat, ilim kisvesine bürünmüş bir sınıf yalanı olduğunu anlayan var mıydı zaten? Delikanlılar, çarpıtılmış sloganları dünyaca geçerli bir hakikat sandılar. Oysa, Marksizm bir doktrin olmadan önce, bir araştırma yöntemidir. Bir tekke şeyhi değildir Marx. Belli bir çağda, belli bir bölgede yaşamış, her insan gibi, bir çok zaafları olan bir düşünce adamı. İnsanlığa en büyük armağanı: Diyalektik.

Ama unutmayalım ki adına bunca cinayetler işlenen Marksizm, şuurlanmamıza da yardım etmiştir. Evet, Türk insanı papağan Batıcılıktan gerçek Batıcılığa Marksizm sayesinde geçebilmiştir. Descartes'in 17. asırda Avrupa'da başardığı düşünce devrimine benzeyen bir düşünce devrimi yaratmıştır bizde. Avrupa'nın yalancılığına, kapitalizmin sömürüsüne dikkatimizi çekmiştir. Anlatmıştır ki Batı düşüncesi dokunulmaz bir hakikatler bütünü değildir. Her sınıfın, her milletin, her camianın kendini korumak için uydurduğu yalanlar var. Batı'dan icazet almadıkça Batı'yı tenkit edemezdik. Marksizm bize bu icazeti verdi. Yani şuurumuza takılan zincirleri kırdı ve Avrupa büyüsünü bozdu.

Bir düşünce adamı Marksçı olabilir mi? Marksçılık, bir izm'e yani bir kiliseye bağlanmak, onun nasslarını değişmez hakikatler gibi kabul etmekse elbette ki hayır. İnsanlığın düşünce tarihinde Marksizm'e lâyık olduğu yeri vermek, bir Eflatun'a, bir İbn Haldun'a, bir Descartes'e veya Saint Simon'a gösterilen saygıyı Marx'tan da esirgememekse, elbette ki evet. Marx çağdaş Batı düşüncesinin en büyük temsilcilerinden biri, belki de birincisidir. Marksizmi dinleştirmek Marx'ı anlamamaktır. Konserve hakikatler sunan bir şarlatan değildir Marx. Marksizm tenkittir, şüphedir, araştırma yöntemidir ●

Batıcılık

Şerif Mardin

Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayıp Cumhuriyet Türkiyesi'nde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikirsel bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşım. Bu görüş bazen ılımlı bir biçimde ortaya çıkmış, bazen çok köktenci -geleneksel kültür ögelerimizi eleştiren ve karşısına çıkan- boyutlar kazanmıştır. Ancak, sözcüğün kendisi daha çok Batı'yı her hususta örnek almak isteyenlerin yaklaşımını adlandırmak için kullanılmıştır.

Batıcılığın İlk Devresi

Osmanlı İmparatorluğu, Batı uygarlığı adını verebileceğimiz kültür bütünüyle hiçbir zaman ilişkisini kesmemiştir. Ne var ki, İmparatorluğun yükselme devrinde, Osmanlılar, kendi uygarlıklarını Batı'nınkinden üstün saymışlar, Batı'nın bir "model" olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. İmparatorluğun gerilemeye başlamasıyla, niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra belki de yüzeyleşen bir tutumla Batı'nın askeri üstünlüğü gösterilerek cevaplandırılmıştır. Bugün, yapılan araştırmalardan bu tür aramaların Osmanlı sivil bürokrasisinde ("kalemi"ye) şekillenmiş olduğunu anlamaya başlıyoruz. Böylece, daha 18. yüzyıl başlarında, Batı'nın askeri kurumlarının ve silah gücünün imparatorluğa nasıl getirilebileceği önemli bir devlet sorunu olmuştur. Bu düşünceler, III. Ahmet zamanında (1703-1730), bilhassa 1720'lerden sonra, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın (1718-1730) desteğiyle teşvik görmüştür. Batıcılığın bu ilk devresinde Batı'nın askeri teknolojisinin savaştaki rolü ve savaşın sonucunu kısmen Tanrı'ya bırakma şeklinde köklü inanç tartışılmıştır. Zamanla (1780'lerde) bunun karşısına, savaşta en çok teknolojinin sonuç vereceği görüşü belirecekti. Gerilemeyi "din bütünlüğü"nün yitirilmesine bağlayan biraz farklı görüşlerse bir kısım ulema arasında ortaya çıkmıştır.

YİRMİSEKİZ MEHMET ÇELEBİ: Batı'nın bir model olarak izlenmesi sorun olarak ortaya çıkınca, bazı devlet görevlileri elçi olarak çeşitli başkentlerde Avrupa'nın "ahvali"ni öğrenmeye gönderildi. Bu devlet adamlarından biri de 1720 yılında Paris'e gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi'dir.

İlk Tepkiler: III. Ahmet Devri'nde Batı'dan gelen bir mülteci, İbrahim Müteferrika, basın sanatını Osmanlı İmparatorluğu'na getirmiş, Batı'nın askeri eğitimi ve teknolojisi konusundaki bilgilere imparatorlukta önem verilmeye başlanmıştır (*Müteferrika, Usûl ül-Hikem fi Nizam ül-Ümen, 1731).* Gene bu yıllarda Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Nişli Mehmet Ağa gibi devlet katında görevli kimseler Avrupa'nın "ahvali"ni öğrenmeye çeşitli başkentlere elçi olarak gönderilmişlerdir. Öte yandan, Batı uygarlığının kişinin refahına yönelik değerleri Osmanlı idareci sınıfına sızmıştır (Lale Devri). Bu yaşayış tarzını bir üst kesitin imtiyazı ve aynı zamanda mahalli kültürün kösteklenmesi olarak algılayan İstanbul'un alt ve orta sınıfları, devletin bu sırada ortaya çıkan zaafı karşısında yeniçerilerle ve sadrazamın düşmanlarıyla birleşerek ayaklanmışlardır (Patrona isyanı). Batı'yla kurulan ilişkileri halkın yararlarının unutulması olarak değerlendiren, Osmanlı toplumunun içinden kaynaklanan bu itiş Cumhuriyet devrine kadar sürecek olan Batılılaşma ile birlikte gelen bir etki-tepki mekanizmasının ilk örneğini teşkil eder. [Diğer örnekleri: Kabakçı İsyanı (1807), kısmen bir Nakşıbendi Şeyh'inin teşvikiyle şekillenen Kuleli Vak'ası (1859) ve 31 Mart (13 Nisan) 1909 Hareketi.]

Batı'nın askeri kuruluşlarından örnek alma çabaları I. Mahmut (1730-1754), I. Abdülhamit (1774-1789) ve özellikle III.

امور داخلیه

GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU: 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Mustafa Reşit Paşa (1800-1858) tarafından okunmasıyla Tanzimat ilan edildi. Tanzimat uygulamalarının sonucu, Batılı milli devletlerin birçok kurumu İmparatorluğa yerleşti. Vilayetlerin, idari ve mali işlemlerin merkeze bağlanması, 1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi'yle toprakta özel mülkiyete geçişin temellerinin atılması, açık yargılama ve açık kavuşturma hükümlerinin getirilmesi, Tanzimat dönemiyle başlatılan Batılılaşma uygulamalarına örnektir.

Selim zamanında (1789-1807) hızlanmış fakat geleneksel Osmanlı kültürünün tepkisi ve geçimleri tehlikeye girenlerin birleşen akımlarıyla bir daha sekteye uğratılmıştır. Batı'da sürekli Osmanlı elçiliklerinin kurulması bu devreye rastlar. Avrupa'yla ilgili ilk sistematik değerlendirmeler, devamlı diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak Batı'da görevlendirilen Osmanlı hariciye memurlarından gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu için Batı'nın genel bir "model" olarak kullanılmasına dayanan "düzeltme" (tanzimat) teklifleri de buradan kaynaklanmıştır.

II. Mahmut Dönemi ve Tanzimat'ın İlanı

II. Mahmut (1808-1839) kendinden önce gelen reformcuların kötü tecrübelerini göz önünde tutarak askeri yeniliklere karşı bir odak noktası oluşturan yeniçerileri topa tutmuş, bu piyade kuruluşunu lağvetmiş ve III. Selim zamanında ortaya çıkan çağdaş askeri birlikleri ordunun esas birimleri haline getirmiştir. Batı'nın yalnız askeri kuruluşları sayesinde yükselemediği, bunları ayakta tutan mali kaynakların ve vergi toplama sisteminin de İmparatorlukta yaratılması gerektiği III. Selim zamanından beri biliniyordu. II. Mahmut devrinin sonlarına doğru Batı'da görevli bulunan Osmanlı elçileri Batı'nın yeni bir özelliğini keşfettiler. 18. yüzyıl Avrupası'nda bazı krallar teb'anın verimliliğini artıracak bir koruyucu tedbirler bütününü devletin olağan bir politikası haline getirmişlerdi . Kralî otoritenin bir temsilciler meclisiyle paylaşılmadığı ülkelerde bile milli devlet kurmak isteyen hükümdarlar teb'anın mülkiyet haklarının garanti altına alınmasının zorunluluğunu anlamışlar, eğitimi halka yaymanın kendilerine getireceği faydayı algılamışlardı. Millî devletlerin kurulmasına ve orta sınıfların güç kazanmasına paralel yürüyen bu politika, aynı zamanda millî bütünlük kurmayı ve feodalizmden kalan imtiyaz "cep"lerini temizlemeyi amaçlıyordu. Bu idare sistemine sonradan "aydın despotizm" denmiştir. O zamanlar Avrupa'da yeni gelişmekte olan devlet bilimlerinde ise bu ögelere "kameralizm" adı veriliyordu. "Tanzimat" olarak bildiğimiz, 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanıyla başladığı kabul edilen yenilik hareketi, büyük çapta "kameralizm"den esinlenmiştir. Kameralizmin uygulanmasını görerek Batı'nın özünü burada arayanlar arasında Avusturya Büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa'yı ve Tanzimat'ın mimarı Londra elçiliğinde, dışişleri bakanlığı ve sadrazamlıkta bulunan Mustafa Reşit Paşa'yı saymak gerekir. Kameralizmin bu devlet adamlarına belki en cazip gelen tarafı, Osmanlı İmparatorluğu gibi dağınık bir ülkeyi birleştirici bir görüntü getirmesiydi. Osmanlı devlet adamları millî çapta idari, hukuksal ve iktisadi tedbirlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek sayıda yer alan kültür birimlerini "eritebileceklerini" bir "Osmanlılık" şuuru yaratabileceklerini sanıyorlardı. Uzun vadede bu amaç gerçekleşemedi, fakat Batılı millî devletin birçok kurumu bazen özünü yitirmiş olarak- İmparatorluğa yerleşti (örneğin yeni bir milli eğitim sistemi, yeni bir yargı mekanizması, yeni bir idari sistem). Tanzimat Türkiye'sinde Batı'ya karşı bir tepkinin ortaya çıkması, Avrupa devletlerinin dış politikasının çok zaman Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürdüğü ya da kendi menfaatleri için bir araç olarak kullandığı algısının doğurduğu hayal kırıklığına bağlanabilir. Gerçekten de Tanzimat'ı başlatanların çok iyi anlamadıkları bir husus çeşitli devletlerin birbirleriyle ticaret alanında amansız bir savaşa girmiş oldukları ve 19. yüzyıl ilerledikçe "Emperyalizm" adını verdiğimiz kapsayıcı politikayı da - bu adı kullanmadan - daha çok benimseyecekleriydi. Osmanlılar'ın 1838'den itibaren çeşitli devletlerle imzaladıkları ticaret anlaşmalarında olduğu kadar tarım ve endüstri politikalarında kendi çıkarlarını koruyamamaları Batı'ya olan tepkilerinin bir yönünü oluşturur.

Tanzimat'ın, Mustafa Reşit Paşa (ve onu izleyen Âli Paşa ve Fuat Paşa) gibi kurucuları, Batı'nın askeri ve idari yapısını Osmanlı İmparatorluğu'na aktarırken Batı'nın günlük kültürü de ikinci defa etkin bir biçimde İmparatorluğa girmişti. Giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlararası ilişkiler "Avrupaî" olmuştu. Osmanlı tutucu tarihçisi Cevdet Paşa, bu hayat değişikliğinin eski Osmanlı değerlerini nasıl kösteklediğini anlatır. İlk ve ikinci kuşak

Tanzimatçılara karşı sistematik eleştirilerse ancak 1860'larda başladı. Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki bu eleştiriciler grubuna "Yeni Osmanlılar" adı verilmiştir. Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıların sömürü olayını anlamadıklarını, bir "üst tabaka" meydana getirdiklerini, kendi kültürlerini kösteklediklerini (Şeriat'ı unuttukları) ve ancak yüzeysel anlamda "Batılı" olduklarını ileri sürdüler.Tanzimatçıların -Yeni Osmanlılar'a göre Batı'nın "ruhu"nu oluşturan- hürriyetçi ve parlamenter eğilimleri anlamadıkları da yüzlerine vuruluyordu. Bu yıllarda Batı hakkındaki bilginin artması ve yayılması, Yeni Osmanlılar'ın önemli bir rol oynadıkları, Osmanlı gazeteciliği yoluyla olmuştur. 1862'de İbrahim Şinasi tarafından kurulan ve daha sonra Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar'ın devraldıkları *Tasvir-i Efkâr* Osmanlı aydınları arasında siyasi bilincin genişlemesinde birinci derecede bir rol oynamıştır.

1856 Islahat Fermanı

1860'larda şekillenen bu eleştirilerin ortaya çıkmasında belki en etkili gelişme, Islahat Fermanı adını verdiğimiz organik (anayasal) belgenin ilanıydı. Tanzimat'ı başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ikinci bir aşaması görünümünde olan Islahat Fermanı (1856), devletin güttüğü politikaya karşı önemli tepkiler yarattı. Islahat Fermanı, o zamana kadar "millet-i hâkime"olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu alıyor, din farkı gözetmeksizin bir "Osmanlı" vatandaşlığı kurmaya çalışıyordu. Müslüman teb'anın tepkisine paralel olarak onlardan sonra "birinci" sırayı işgal eden Rumlar da bu sırayı kaybettiklerine üzüldüler. Fakat bunun yanında, az sonra Islahat Fermanı'nda yüzeyde amaçlanan "beraberliğin" tersine çevrildiği, gayrimüslimlerle yabancıların kendilerine sağlanan hukuksal imkânları (malî kaynaklar, organizasyon bilgileri ve Batı diplomatik desteği sayesinde) Müslüman teb'ayı çok geride bırakır şekilde kullandıkları görüldü. Bundan sonraki Türk düşünürlerinin çoğu bu iktisadi gelişme farkını Batı'ya verilmiş ödünlerin sonucu saymışlardır. Yeni Osmanlılar, aynı zamanda, Âli Paşa gibi tanzimatçıların, şeriatın alanını küçülten uygulamalarını yermişler, parlamentarizm için *fıkhı* "tükenmez ve ihmali hiçbir surette caiz olmayan bir kaynak" olarak göstermişlerdir (Tanpınar, 1956, 123). Bu tepki, geleneksel sistemi savunan Cevdet Paşa gibi kişilerde daha sistematik bir biçim almıştır. Bu yıllarda anlatılanın tamamen aksine giden bir akım da görülebilir: 1870'lerden sonra, Batılılığın parça parça alınması mümkün olmayan bir bütün olduğu fikri Saffet Paşa gibi devlet adamlarınca açık olarak ifade edilmiştir.

Tıpkı Lale Devri'nde olduğu gibi, 1860'lardan sonra Batılılığı bir felsefe ve iktisat sistemi olarak görmeyip onu daha çok yüzeysel yönleri, adabı muaşeret usulleri ve Batı'da hâkim olan modalar açısından değerlendirenler ve kullananlar olmuştur. Bu tipler zamanın yazarlarınca devamlı olarak eleştirilmiştir. Ahmet Mithat'ın "Felatun Bey"leri, Recaizade'nin "Bihruz"ları, Ömer Seyfettin'in "Efruz"ları Tanzimat (ve hatta 20. yüzyıl) edebiyatının ana karakterlerinden birini oluşturmuşlardır.

II. Abdülhamit Dönemi

Batı fikirlerinin iyice anlaşılmaya başlandığı bir devre Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) devridir. Bunun sebebi, ye-

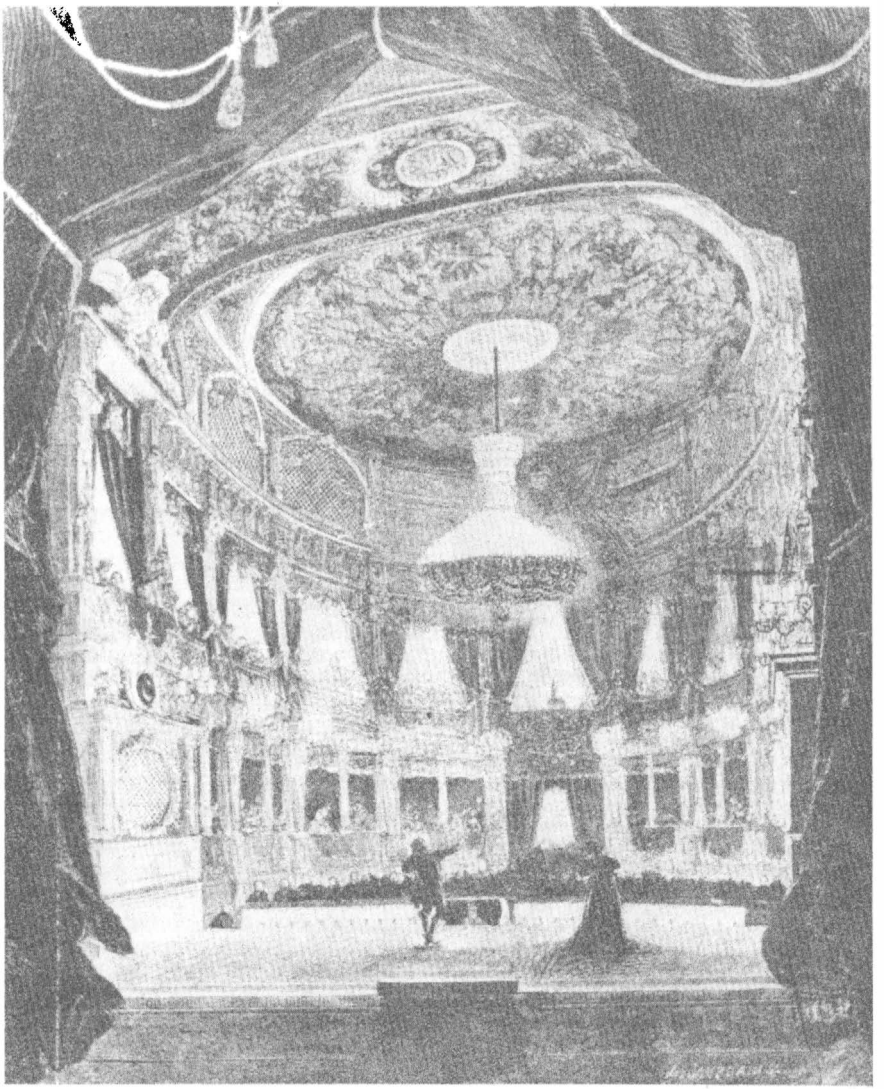

DOLMABAHÇE SARAYI'NDA BİR TEMSİL: Bir devlet politikası olarak benimsenen ve sırf askeri ya da teknik alanlarla sınırlandırılmak istenen Batılılaşmanın, zamanla bu alanların dışına taşması kaçınılmazdı. Tanzimat'ı izleyen yıllarda, Batı'nın günlük kültürü de İmparatorluğa girdi. Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'nda bir temsilden görünüm (1859).

ni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin artması olduğu kadar, padişahın kendisinin Batı'yı bir bakıma "model" olarak almış olmasıdır. II. Abdülhamit, "Batıcılığı" Batı'nın tekniğini, idari sistemini ve bilhassa askeri teşkilatını ve eğitimini alma şeklinde anlıyor; bunun yanında Müslümanlığı teb' ası arasında güçlendirmeye çalışıyordu. Bu amaçla, Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye'nin programları geliştirilmiş, okullarda bilgili bir kuşak yetişmiştir. Her üç kuruluşun öğrencileri ders programları icabı 19. yüzyıl müspet bilimlerinin Batı'nın esas güç kaynağını oluşturduğunu görüyorlardı. Böylece Batı'yı, Batı'da geliştirilen müspet bilimle bir tutan bir kuşak yetişti. Bu kuşak Batı'yı aynı zamanda güçlü olmaya prim veren bir uygarlık olarak görmeye başladı. Batıcılığın güçlülükle bir sayılması eski dinsel değerlerin ancak milli gücü artırdıkları oranda önemli oldukları kanısını yerleştirdi. Bu fikirler padişaha karşı muhalefeti Avrupa'da sürdüren Jön Türkler arasında etkili olduğu için, "hürriyet"in ilanından sonra da (1908) Jön Türkler'in politikasında izini sürdürdü. II. Abdülhamit'e karşı koyarak uzun zaman Avrupa'da bulunmuş Jön Türkler'den Ahmet Rıza Bey ve Abdullah Cevdet, Avrupa'da geçirdikleri yıllar boyunca artan bir şekilde bu düşüncenin etkisinde kalmışlardır. Batılılık ile "güçlülüğün" bir tutulmasında bizzat Batı akımlarının etkisini de görmek gerekir. Jön Türkler'in fikirlerinin şekillendiği 1890'ların Fransası'nda 1880'lerin siyasal skandalları demokrasiye karşı olan güveni sarsmış, bir müddetten beri Taine ve Renan'ın etkisinde gelişen seçkincilik palazlanmıştı. Ancak Dr. Abdullah Cevdet'in Balkan Harbi'

PATRONA HALİL İSYANI: III. Ahmed'in padişahlığı döneminde, bozulan Osmanlı maliyesini düzeltmek için devlet masrafları kısıldı, askerin ve memurun maaşları azaltıldı, ağır vergiler getirildi. Toplanan vergilerin III. Ahmed'in ve sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın israfına ve yeni köşklerin, sarayların yapımına harcanması, Osmanlı ordularının İran'da yenilmeleri halkın ve askerlerin hüsursuzluğunu artırdı. Patrona Halil ve beş arkadaşı, İran'daki toprakların dinsizlere verildiğini ileri sürerek kalabalık bir grupla birlikte harekete geçtiler ve padişahtan Damat İbrahim Paşa'nın, İstanbul Kaymakamı'nın ve Şeyhülislâm'ın kendilerine verilmesini istediler. Bu kişilerin boğularak kendilerine verilmesiyle yetinmeyen isyancılar, yeni yapılan yaklaşık 120 köşk ve yalıyı yıktılar. İsyan, III. Ahmed'in tahttan inmesiyle sona erdi.

"Batılılaşmada" Bürokrasinin Yeri

İdris Küçükömer

Sait Halim Paşa'ya göre, Meşrutiyetin toplumsal determinizm kanunlarına uyması zorunludur. Bir milletin siyasi şekli ve faaliyeti ancak ve ancak tarihiyle, geçmişiyle, tâbi olduğu toplumsal ve siyasi usullerle ortaya çıkar. Benzer görüşlere Türkiye'de Doğucu-İslamcı akımın başlıca temsilcilerinde de rastlanabilir.

Batıcı-laik akım ve *Doğucu-İslamcı* akım son yüzyıl içinde Osmanlı toplumuna yön vererek onu kurtarmaya çalışan iki ana akım olmuşlardır. İkisi birbirlerinin *sözde* ve devamlı antitezidir. Batıcı akımın önemli yanı, gerçek bir tezin ortaya çıkmasını önleyen bir akım olarak gözükmesidir. Batıcı-laiklerin Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde iktidardayken yaptıklarına, getirmeye çalıştıkları kurumlara bakarsak şunları görüyoruz: Batıcılar, Batılılaşalım derken Batı'nın özellikle askeri, siyasi, eğitim ve bazı kültür kurumlarını *aktarma* yoluna gitmişler ve bu arada laikliği de bir kurtuluş ilkesi olarak görmüşlerdir.

Batı'nın çok uzun süren tarihi bir gelişimle ancak vardığı kapitalist düzen gibi bir düzen yaratılmasının iç ve dış imkanlarının kalmadığı bir ülkede, Jön Türkler'in istediği gibi burjuvazi yaratılamayacaktı. Batı'nın ekonomik yapısına özgü kurumları *taklit etme* yoluna girilerek, böylece Batılı anlamda bir "sivil toplum" kurulabilir sanıldı. Oysa bu yoldan batılılaşma yabancı bir toplumsal sistemin, ileride emperyalist olacak kapitalizmin, ekonomik tabanı üzerindeki ideolojisine, onun çıkarlarına uygun bir ortam yaratılabilirdi. Nitekim de öyle oldu.

Batı'da devletin sınıfsal yapısı açıkça görülebilir. Oysa, tarihi oluşum içinde sınıfsal yapısı açıkça görülmeyen bir devlette, Batıcı-laik grup, ortaya çıkan anarşik ortamda iktidara *konabilen* bürokratlardı. Osmanlı koşulları altında gelişen bu bürokrasi bir sınıf olamıyordu. Ellerine geçen artık ürünü tekrar üretime yatırarak bu yoldan yeni bir artık ürün elde edebilecek sınıfa dönüşemiyorlardı. Bu ilişkilerle Batıcı grup, aydın kesimini temsil eder görünse de halkla, hiç değilse bazı sınıflarla (bütünleşen) organik bir bağlantı kuramayacaktı. Gerçekte çok zaman *halka karşı* düşünebilecekti. İşte bu Batıcı grup zaman zaman ele geçirdiği iktidarda olsun, muhalefette olsun, Batı'daki kategorik tarihi gelişme modeline ters düşen bir yönde yürümek zorunluluğu için Batılılaşmaya çalışmıştır.

Osmanlı ve Türkiye tarihine özgü bir anlamda bürokrat olarak kabul edebileceğimiz bu grup, *üretici güçlerin daha hızlı gelişmesini engellemiştir*. Bazı dönemlerde (özellikle Tanzimat döneminde) üretici güçlerin azalmasına, hatta tasfiyesine dahi sebep olmuştur. Batıcı akım bu yoldan:

a) Hem Doğucu-İslamcı akım içinden gerçek bir sınıf hareketinin doğmasını engellemiş;

b) Hem de varolan düzenin temelden reddine gidebilecek bir oluşumun gelişmesini sürekli önlemiştir.

Çünkü iki akımın çekişmesi *kaçınılmaz* olarak *tali* ve daha çok *ideolojik kurumlar* üzerinde süregelmiştir. Bu tali çekişmeler zaman zaman son derece şiddetli de olmuştur. *Temel çelişkinin belirlenmesini ve çözümünü* günümüze kadar engelleyegelmiştir.

Osmanlı devletinin başlangıçta kurduğu sistem, kendi gelişmesi içinde, Batı merkantilizminde olduğu gibi sermaye sahibi bir sınıf ve üretim araçlarından yoksun kalmış bir emekçi sınıfı yaratamadı. Padişahın sahip olduğu toprak ve bu mülkiyet sistemine bağlı kurumlar çözülünce, politik güç de bölündü. Bu bölünme sonucunda bazı yeni üretim ilişkileri filizlendi. Bu genel kargaşalık içinde saray ve çevresi Lale Devri'nde olduğu gibi tepeden aşağı bir Batıcılık eğilimini benimserken esnaf, ye-

nin Osmanlılar arasında yarattığı kırgınlık karşısında bilc tutumu açıktır: *"Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet, Avrupa medeniyetidir."* (Hanioğlu, 1981, 359).

II. Meşrutiyet Dönemi

İkinci Meşrutiyet Dönemi açılmadan önce, 1905 yılında, Japonların Rusları yenilgiye uğratmaları, gelcncksel değerlerin modern bir medeniyette saklanılabilirliği konusunu gene ön plana itmişti. Acaba Osmanlılar, Japonların yaptığı gibi, Batı'nın tekniğiyle yetinip kendi değerlerini saklı tutabilir miydiler? Islamcı şair Mehmet Akif, bu tezleri 1908'den sonra ortaya atan belirgin kişiler arasında yer alır. Böylece 1908-1918 yılları arasında Batı'yı "taklit" etmeye karşı koyan İslamcı bir akım görüyoruz.

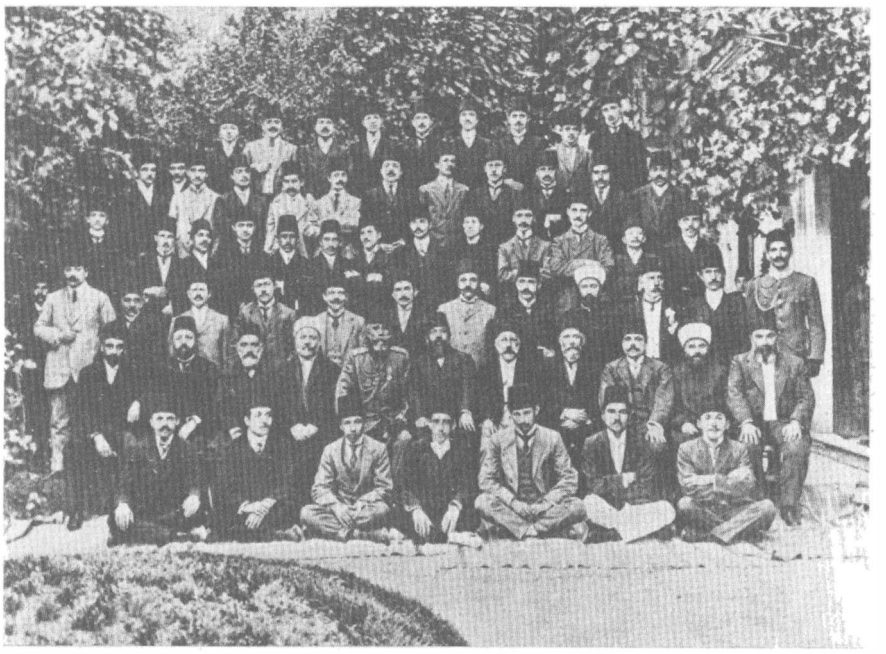

EĞİTİMDE REFORM: II. Abdülhamit döneminde Batılılaşmanın, Batı'nın özellikle askerî teşkilatını ve eğitim sistemini alma şeklinde anlaşılması, okullarda bilgili bir kuşağın yetişmesine yol açtı. Padişahlığı döneminde rejim muhaliflerine uygulanan şiddetli baskı bir yana; Hukuk mektebi, Sanayii Nefise (Güzel Sanatlar Akademisi) ve Ticaret ve Hendesei Mülkiye gibi yüksek eğitim kurumlarının oluşturulması, eğitim alanında yapılan önemli reformlardır.

İkinci Meşrutiyet'in hâkim siyasal kuruluşu İttihat ve Terakki Partisi'nin düşüncesinde Batı'nın "güçlülük" ile bir tutulması devam etmiştir. Ancak bu eğilimin karşıtı adını verebileceğimiz bir diğer eğilim de İttihat ve Terakki tarafından korunmuştur. Bu da Ziya Gökalp'in Batı'nın toplumsal özelliklerini araştıran, bu özelliklerden hangi oranda yararlanılabileceğini arayan tutumudur. Türkiye'de Batı'nın, mevhum da olsa, "insancı" zihniyetini ciddiye alarak anlamaya çalışmış olan kimseler çok azdır. Aralarında en başta şair Tevfik Fikret'i saymak gerekir. Batı'nın sanat anlayışının devamlı bir ekseni olan "sanat sanat içindir" anlayışı da, genel olarak o devirlerin -ve bu devirlerin- Türkiye'sinde rağbet görmemiştir. Konu gerektiği gibi araştırılmadığından şimdiden bu konuda kesin hükümler vermek yanlış olur. Ancak, bildiklerimizden Osmanlılar'ın Batı'yı bir "seçme" yaparak algıladıkları bazı yönlerini vurgulayıp bazılarını arka plana ittikleri söylenebilir.

Atatürk ve Batıcılık

Batı ile temasta olan Osmanlıların Batı uygarlığı fikirlerini "kudret"in bir boyutu, toplumun şekillenmesinin bir yönü olarak görmüş olmaları bir tesadüf eseri değildir. Bunu, eninde sonunda, Osmanlılar'da hâkim devlet geleneğiyle izah etmek mümkündür. Atatürk'ün düşünceleri bu gibi geleneklerin bir şahsiyetin özel katkısıyla birleştiği bir odak noktası olarak görülebilir.

Atatürk, Batı'nın en önemli katkısını toplumun şeklinde ve bu topluma hâkim olduğuna inandığı müsbet bilimlerde görmüştür:

Efendiler, milletimizin hedefi, milletimizin mefkûresi, bütün cihanda tam manasiyle medeni bir hey'et-i içtimaiye olmaktır. Bilirsiniz ki, dünyada her kavmin mevcudiyeti, kıymeti, hakk-ı hürriyet ve istiklâli, malik olduğu ve yapacağı medeni eserlerle mütenasiptir... Medeniyet yo-

niçeri ve ulema çevresinde de Doğucu-İslamcı bir halk cephesi kurulmaya başlandı. 17. yüzyıl sonunda merkezi yönetim artan giderlerini karşılayabilmek için sistemin yıkılmasına, yerine mültezimliğin kurulmasına göz yumdu. Bir kazanç yolu olan mültezimliğin yanı sıra *vakıflar* da kişisel servetlerin sığınağı oldu. Bütün bu gelişmeler taşrada ayanın güçlenmesine yol açtı. 1808'de Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın Sultan III. Selim'e kabul ettirdiği *Sened-i İttifak* bu güçlenmenin kanıtıdır.

Bu döneme kadar iç etkenler egemenken II. Mahmud'un yenileştirme ve Batılılaştırmalarından sonra dış etkenler öncelik kazandı.

Bunun sonunda:

a) Osmanlı üretici güçleri tasfiye olmaya:

b) İmparatorluk zamanla yarı-sömürge haline gelmeye başladı.

Güvenilmez bir denge içinde sürünürcesine yaşamaya çalışan İmparatorluk, sürecin sonunda zorunlu olarak yıkıldı. Tarihi kapitalist üretim ilişkilerine bağlı Batı üstyapı kurumlarını alma ilkesi, içerden bir sınıf tarafından getirilmekten çok, açıkça dışarıdan kapitalizmin zorlamalarıyla getirilmişti: Elbette içeride buna yatkın grupları kapitalist dünya artık kolayca bulacaktı.

Kısaca Batılılaşma, Batı toplumuna girme, "sivil toplum" yaratma çabaları, Batı kapitalizminde olan ve yerli üretim tarzından kopuk ya da onla bütünleşemeyen sözde *"kültür devrimi"* görünümündedir. Varolan üretim araçlarının sahipleri ve halkın büyük bölümü üst yapısal kültür devrimi hareketini (anayasasından sanatına kadar) kabul edemeyecek ve tepki gösterecektir. Bu tepkinin dini görünümüne aldanmamalı, gerisindeki tarihi gerçeği anlamalıyız. Ayrıca Batıcı-laik bürokratın bu dini görünüşü kendi iktidarı için kullanmasını da doğru teşhis etmeliyiz.

lunda muvaffakiyet teceddüde vebestedir. İçtimai hayatta, iktisadi hayatta, ilim ve fen sahasında muvaffak olmak için yegâne tekalüm ve terakkî yolu budur.. (30 Ağustos 1924 Söyl. ve D. 1952, II. 183)

Atatürk'ün kendi devrinde parlamenterizme karşı bizzat Batı'da şekillenen tepkiye ve faşizmin ve komünizmin gelişmesine rağmen, sistematik bir seçkincilik veya "halk diktatörlüğü"nden kaçınan bir toplum anlayışına sahip olması dikkate değer. Bu noktada Atatürk'ün orijinal bir vurgusunu bulmak mümkündür. O da Atatürk'ün temel optimizmi ve onun arkasında yatan "kişi onuru" kavramıdır. Kişinin kendi başına, toplumdan ayrı bir meşruiyet kaynağı oluşturabileceği Jön Türkler'de arka plana atılmış yabancı bir özlem olarak görülür. İttihat ve Terakki'nin aydınlık devri fikirlerinden kesinlikle ayrılan yönü burada belirir. Atatürk'teki derin yapısal vurgu, kişinin kişi olarak bir toplumsal meşruiyet kaynağı oluşturduğu şeklinde *formelleştirilmiş* bir inançtır. Atatürk'ün bazen (İsmet İnönü ile bir şahsî mülakattan) "özel girişimci" olarak nitelendirilmesinin nedeni bu eğilimdir. Konuyu bir başka açıdan ele alarak İslam medeniyetinde, kişi onuru, ilahi varlığın karşısında, ya da devlet ve cemaat karşısında davranış meşrulaştırıcısı olarak değerini yitirir. Batının 18. yüzyıl düşüncesinin en genel çizgisinde böyle bir yitirilme söz konusu değildir. Kişi egemendir. Atatürk'ü bu açıdan Batı'nın temel değerlerinin bu kişisel "onur" anlayışıyla ne kadar köklü bir şekilde bağlantılı olduğunu sezen, Batılılığı bu anlamda da "ilerleme" sayan orijinal bir düşünür olarak görebiliriz.

Atatürk'ün Ölümünden Sonra Batıcılığa Karşı Tepkiler

Atatürk zamanında Cumhuriyet'in bir umdesi haline gelen "Garplılaşma" ölümünden bir müddet sonra gene eleştirilere uğramış, Batıcılığın bir Batı taklidinden ileri gidemediği "sağ"da ve "sol"da bir daha ifade edilmiştir ("Gardrop Atatürkçülüğü"). Daha 1940'ların sonunda Türk Müslüman kültürüne Cumhuriyet'te ihanet edildiği teziyle ortaya çıkan bu eleştirilerin "sol"dan gelen örneklerine daha çok 1960'lardan sonra rastlanır. Bu iki açıdan oluşturulan makale ve kitapların sayısı muhtemelen 1960-80 yıllarının kültür konusunun en zengin alanını oluşturur. Bu eleştirilerin bir kaynağını Atatürk devrinde yetişen bir kuşağın hızla değişen 1950 ve 60'ların ortamında dünyayı algılama sistemlerinin kırılmış olmasına bağlayabiliriz. Batı'ya karşı ortaya çıkan tepkinin iki buçuk asır kadar kisve değiştirerek sürebilmiş olması ilginç bir toplumsal araştırma konusu olarak karşımıza çıkar. Bu süre içinde devamlı olarak ileri sürülen tezlerden Batı'nın Türkiye'ye en yalıtkan ve yüzeysel biçimleriyle yerleştiği doğrudur. Ancak, bunun nedeni, "taklit" eğiliminde değil, Müslüman-Osmanlı-Türk kültürünün bir yapı unsurunda aranmalıdır ●.

ABDULLAH CEVDET (1869-1932), Batıcılığın güçlü olmakla bir sayılması fikri 2. Abdülhamit'e karşı Avrupa'da muhalefeti sürdüren Jön Türkler arasında da etkili olmuştur. Batı fikirlerini Türk okuyuculara tanıtmak için Abdullah Cevdet'in 1904'te çıkarmaya başladığı "İçtihad" dergisinin ilk sayısında, "Eğer kuvvetimiz olursa, halde ve istikbalde bir dereceye kadar kendi kendimize veyahut menfaatlerimizle müşterek bir veya birkaç devletin mevcudiyetine istinaden mevkiimizi, hukukumuzu müdafa edebiliriz" denmiştir. Modernleşmeyi bir Batı fikriyatını hazmetmek sorunu olarak gören Abdullah Cevdet'e göre, Türklerin bu "tabii kuvveti"ni artırmanın tek yolu iyi bir eğitimdir.

KAYNAKÇA

- Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 1967.
- Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 1978.
- Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, 1973.
- C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, 1973.
- H.Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 1981.
- Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 1945.
- Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, 1945.
- Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. baskı, 1968.
- Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, 1962.
- Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 1964.
- M. Orhan Okay, *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti: Beşir Fuad.*
- İhsan Süreyya Sırma, *19. Yüzyıl Osmanlı Siyasetinde Büyük Rol Oynayan Tarikatlara Dair Bir Vesika*, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1978.
- İhsan Sungu, *Ahmet III'e Verilen Bir Islahat Takriri*, Tarih Vesikaları I, s. 107-121, 1941.
- Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. baskı, 1956.
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 1960.
- Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. baskı, 1979.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Batı Uygarlığına Yaklaşım

Niyazi Berkes

Abdülhamit çağı, dışından durgun gözüken karanlık bir su birikintisine benzediği halde, dibinde gelecek bir fışkırışın akıntıları gizli gizli birikiyordu. Avrupa uygarlığının maddi sanılan etkinlikleriyle gelenekçiliğin aldatıcı şartları altında siyasal sorunlar üzerindeki görüşlerde ağır ağır değişmeler oluyordu. Siyasal olmayan görüşler, edebiyat adı altında sessizce başlamış ve geleneğe aykırı yanları, Ahmet Mithat gibi rejim koklayıcılarının fark edişine kadar sessizce sürmüştür.

Tanzimat sonrası dönemin aydınları 1870'den sonra (örneğin Namık Kemal' de gördüğümüz gibi) kültür sorunlarına eğildikleri zaman, görüşleri daima siyasal sorunların etkisi altında karışık, belirsiz kalıyordu. Bu sorunlara gelenekçi, reformcu ve Batıcı görüşlerin karması olan bu görüşle bakılıyordu. Bu aydınlar, çağdaş uygarlıkla uzlaşamaz yanlar bulunduğunu görüyorlar; bunların düzeltilmesi gereğini ileri sürüyorlardı. Fakat siyasal reform savaşı gelince, bunları unutarak sadece anayasa reformunun her derdin çözümünü açacak yol olduğunda birleşiyorlardı. Yazılarında değindikleri ekonomik davranış ve kafa eğitiminin modernleştirilmesi gibi sorunlar, hep siyasal reform davasının çözümlenmesine bağlı kalıyordu. Hatta, bu arada aksi kurallar ve tutumlar savunularak siyasal reform sorununun modeli olan çağdaş Avrupa kötüleniyordu.

Din Devletinin Sarsılan Temelleri

Abdülhamit döneminin siyasal dava üzerine şal örtmesinin sonuçlarından biri, aydınların siyasa dışı sorunlar üzerine daha çok eğilmelerini gerektirmesi oldu. Bu kez kültür sorunlarını siyasal sorundan ayırmakla Abdülhamit rejimi, farkına varmadan düşünmenin geleneksel sistemin şurasında burasında daha tehlikeli gözlemler yapmasına yol açıyordu. Şalların örtmediği Batı etkisinin artışı da bu gözlemlerin daha kesinleşmesine, daha belirli noktalar üzerinde toplanmasına yaradı. Ve bu noktaların en önemlisi "din" oldu.

Siyasal baskı rejimi, önleyemediği dış etkilerin yardımıyla, onun özelliklerine karşı çıkacak bir kuşağın yetişmekte olacağını öngörememişti. Dinden, şeriattan, gelenekten, maneviyattan o denli çok söz edilen bir dönemde, karanlık fikir ve inançlara isyan eden bir kuşak yetişiyordu. Bu kuşağın başlıca özelliği de, inançları inkâr ve materyalizmdi. Abdülhamit dinin mutlak gücünü kurarken, onun temellerini uyanık aklın karşısında tehlikeye koymakta olduğunun farkında değildi.

Bu yüzden yeni kuşağın kafasında "devlet" ile "din" arasında daha belirli, daha kesin bir ayrım yapma olanağı doğdu. Devlet baskı rejimi altında eleştiri hedefi olmaktan kurtuluyordu, ama onun yerine şimdi din aklın eleştiri hedefi oluyordu.

Bu dönemin dine dayalı devlet, devlete dayalı din birliği ideolojisine karşı doğan tepki o denli derin ve önlenmez oldu ki, gözlemlerimizin uzanacağı dönemlerin sonuna kadar bu, bir iki bastırma girişimine karşılık bir daha durdurulamadı. Bundan sonra gelenekçiliğe karşı olanlar saldırıda, gelenekçiliğin tutucuları ise savunmadadırlar.

Batı Kültürünün Etkileri

Siyasal sorunların tartışılması boğulunca, düşünce siyasal sorunların kafa karıştırıcılıklarından serbestleşince, başlıca üç düşünce tutumu yavaş yavaş biçimlenmeye, birbirinden ayrılmaya başladı. Bunların en güçlü olarak başlayanı, "Batıcılık" akımı oldu. Karanlık dönemin boşalttığı kafaların içini, Batı düşüncesinden gelen fikirler ve görüşler doldurmaya başladı. Abdülhamit yönetiminin gümrük kapıları Avrupa'nın maddi uygarlığına ardına kadar açıktı. Din adamları bile bu alanda laissez-passer'ye fetva veriyorlardı. Fakat düşünce gümrükleri "manevi" uygarlıkta yüzde yüz "himayeci"liği güdüyordu.

Gerçekteyse, tehlikeli düşünceler üzerine konan bütün ambargolara rağmen, Doğu uygarlığıyla Batı uygarlığının sınırları arasında büyük ölçüde bir "kaçakçılık" başlamıştı. Avrupa devletlerinin imtiyazlarından biri olarak kurulan yabancı postanelere Abdülhamit'in hafiyeleri sızamıyorlardı. O dönemle ilgili anıları okuduğumuz zaman, gençlerin bu yoldan "kaçak" giren fikir araçlarını elde etmek için fazla uğraşmalarına bile lüzum olmadığını görüyoruz. Fransızca gazeteler kolaylıkla elden ele dolaşıyor; hiç kimse bunların hangi kaynaktan hangi yolla geldiğini sormayı bile düşünmüyordu.

1908 Devrimi sonunun tanınmış aydınları, anılarında Fransız edebiyatının ne kadar etkisi altında olduklarını, eski edebiyata ne kadar yabancılaştıklarını anla-

tırlar. Hüseyin Cahit, "Edebi Hatıralar" ında babasının çok sevdiği Fasus-al Hikam'ı ne kadar okumaya çalıştığını anlatır. Fakat nafile, İbn-ül Arabi'nin bu eseri ona hiçbir şey söylemiyordu. Okuyabilseydi adı çok Arapça olan bu düşünürün o kitapta din konusunda şeriatçıların yüzde yüz küfür sayacakları bir düşünüşü temsil ettiğini görecekti. Fakat *"hiçbirimiz artık öğrendiğimiz Arapça'yı ve Farsça'yı ilerletmeye çalışmıyorduk. Bu dillerde yazılmış hiçbir kitabı okumak istemiyorduk"* der. Abdülhamit döneminin Arapçılığı, aydınları Arapça düşmanı yapmıştı. Bu dilin ancak gerici fikirleri taşıyan bir dil olduğu sanısı o dönemden kalmadır.

Bu, Fransızca'yı Arapça'dan daha iyi bildikleri ya da onu elde etmenin daha kolay olduğunu göstermez. Fatma Aliye Hanım ve Hüseyin Cahit Fransızca öğrenmeye ne kadar istekle sarıldıklarını, fakat bu dili sözcüklere teker teker baka baka ne kadar zahmetlerle sökmeye başladıklarını anlatırlar. Böyle olduğu halde, yine de uğraşıyorlardı; çünkü Fatma Aliye Hanım'ın dediği gibi, *"Bir süre sonra sözlüklere bakarak Fransızca yazıları sökmek, Osmanlıca'yı sökmek için Arapça ve Farsça sözlüklere bakmaktan daha kolay gelmeye başladı."* Hüseyin Cahit, anılarında şöyle der: *"Kafamı iskolastiğin bataklıklarından kurtaran, gözlerimin önüne yeni ufuklar açan, ruhumu özgürlüğe kavuşturan güçler nelerdi? Şimdi düşünüyorum da her şeyin üstünde uyanışımda etkisi olan gücün Fransız dili ve kültürü olduğunu hatırlıyorum."*

Ölü doğmuş Darülfünun, Abdülhamit zamanında 1900 yılında diriltilmişti. Tabiat bilimleri bölümünde o zaman Avrupa'da da kullanılmakta olan bir terimin karşılığı olarak "Hikmet-i Tabiiye" adlı bir ders okutulacaktı. "Hikmet" sözcüğünün ürküntü yaratacağından korkan Eğitim Bakanı Zühtü Paşa onun yerine Fransızca'daki terimi alarak fizik adı altında bu dersi koydurmak gibi kestirme bir yol buldu. Bugünkü bu sözcüğü, o korkuya borçluyuz. Mülkiye okulunda felsefe dersi verilmesi kararına karşı, ubudiyet gösterisi olarak, öğrenciler "bizi gavur edecekler" gerekçesiyle boykotta bulundular. Meşrutiyet zamanına kadar felsefe okutulmamıştır.

Köksüz İdealizm

Şarklılık, bu dönemde olduğu kadar idealleştirilmemişti; fakat Batı da hiçbir zaman bu baskı rejimi döneminde olduğu kadar idealleştirilmemiştir. Aydınlar için Batı, özgürlüğün, konforun, güzelliğin ve sanatın dünyasıydı. İçinde yaşadıkları çevrede sevilecek, csinlcnecek, kendilerini ondan saydıracak hiçbir şey yoktu. Bu çevre, gericilik, aşağılık, kötülük ve kokuşmuşluk çevresiydi. Hayat-ı muhayyel dünyası yeni kuşak için Avrupa'daydı.

HÜSEYİN CAHİT (1874-1957), 1908 sonunun tanınmış aydınları, anılarında Fransız edebiyatından oldukça etkilendiklerini, eski edebiyata ise yabancılaştıklarını anlatırlar. Örneğin Hüseyin Cahit anılarında "Şimdi düşünüyorum da, her şeyin üstünde uyanışımda etkisi olan gücün Fransız dili ve kültürü olduğunu hatırlıyorum" der. Hüseyin Cahit'in uyanışı, hemen hemen bütün aydınlara olduğu gibi, kendisine pek şans getirmemiş, 62 yıl süren kavgasında 1 kez Malta'ya (1920), 1 kez de İstiklal Mahkemesi'nce Çorum'a (1925) sürgüne gönderilmiş, 1954'te ise 26 ay hapis cezasına mahkûm edilmiştir.

Fakat kuşağın bu isyancılığının siyasal rengi yoktu. Bunlar anayasa hastaları değillerdi. Ne liberal, ne sosyalist, ne de anarşisttiler. Bununla birlikte, düşüncelerinde bunların her birinden bir parça, bir koku vardı. Çarlık Rusyası nasıl kendine özgü bir biçimde çevresine yabancılaşmış devrimci tipinin ortaya çıkmasına yol açmışsa, Abdülhamit otokrasisi de kendine özgü aydın tipini yaratmıştı. Bu tipi tanımlamak için Batı'dan gelen ideolojilerin adları (liberal, sosyalist, anarşist terimleri) yeterli değildir, yanıltıcıdır. Bu çağın genç kuşağı, Avrupa düşüncesinde ün kazanan yazarların yazılarındaki natüralist, materyalist, ateist, sosyalist ya da anarşist araçlardan kendi kafalarına uygun bir düşünce kumaşı dokudular ki, bunun en ayırıcı yanı geçmişi red, çağa koşmak, ona ayak uydurmak isteğidir.

Siyasa alanından çok edebiyat alanında kendini gösteren bu düşünüşe karşı olanlar, özün ne olduğunu anlayamadıkları için onlara kendi açılarından alaşılan yaftalar yapıştırıyorlardı. Bazıları, la göre bunlar dinsizdi; bazılarına göre gavurdu; daha kültürlü olanlara göre sosyalist ya da anarşisttiler.

Türk aydınları henüz Avrupa'daki belli başlı felsefi cereyanların tarihini bilmedikleri gibi, bilimlerin gelişmesinin düşünce üzerindeki etkilerini ve özellikle bunun toplum düşüncesindeki yansımalarını bilecek aşamaya da gelmemişlerdi. Baskı rejimi altında, Avrupa'daki toplumsal ideolojileri tanıyabilecek durumda olmadıkları gibi, o zaman kolay kolay gidilemeyen Batı'nın toplum hayatını da bilmezlerdi. Sosyalizm, anarşizm gibi sözcükler sadece Avrupa'nın hastalıklarının adı olarak bilinir, İslam ve Osmanlı gelcneklerinden her ayrılış böyle kötü adlarla yaftalanırdı. Emile Zola'dan söz etmek anarşistlik ya da nihilistlik sayılırdı. Onun için, gerçekte ne bir materyalist felsefe düşüncesinden, ne edebiyatta realizm ya da natüralizmden, ne de sosyal bir ideoloji olarak sosyalizmden söz edilebilir. Ancak Fransız dili yoluyla Avrupa'dan gelen fikir ışınları, Abdülhamit'in kestiği prizmadan geçtikten sonra öyle bir düşünce biçimi meydana getirdi ki, Batı sözcükleriyle bunu tanımlamak için "Ütopyacı Bireycilik" tanımından daha uygunu bulunamıyordu.

Ütopyacı Bireycilik

"Ütopyacı bireycilik", 1896'dan sonra başlayan Yeni Edebiyat (Edebiyat-ı Cedide) akımının ideolojisidir. Yeni Edebiyat yazarları, Avrupa'daki natüralizm, realizm, sosyalizm fikirlerini taşıyan kitaplar okudukları halde, bunların etkisi altında geliştirdikleri düşünce biçimi bunların hiçbirine uymaz; hatta her birine yer yer aykırıdır. Bu düşün akımlarını temsil eden ideolojiler, Yeni Edebiyatçılar'ın kafasında idelleşen, özlenen bir ütopya olan Avrupa uygarlığı görüşünü sakatlayacak şeylerdi. Onlar, Avrupa'nın

"toplumunu" değil, "kişisinin" maddi hayatını, konforunu, çevresinin maddi ileriliğini, kişinin yaşamında özgür oluşunu hayal güçlerinde güzelleştiriyorlardı. Sınır eşitsizliklerinin cinayetlerin ve yoksullukların, bankerlerin ve sömürülen kömür işçilerinin ya da Nana'ların olduğu bir toplum, bu güzelleştirilmiş tabloyu çirkinleştiriyordu. Bu yüzden ilgilerini Stendhal, Balzac, Flaubert, Zola gibi büyüklerin rahatsız edeci eserlerinden, daha aşağı kalitedeki yazarların kitaplarına yönelttiler.

Yeni Edebiyat okulunun Tevfik Fikret, Halit Ziya ve Hüseyin Cahit gibi önde gelenlerinden hiçbiri Avrupa anlamıyla realist değildi. Kendi çevreleri onları bireyci olmaya zorluyordu. Toplumcu idcolojiyi de anlayamazlardı; çünkü Ahmet Mithat Efendi'ye hak verdirecek kadar toplum köksüzlüğü içinde yaşayan "dekadanlar"dılar. Namık Kemal, Avrupa'da bulunduğu kısa süre içinde, ulusçu liberal devrimcileri, hatta bazı sosyalistleri tanıdığı halde; onun İslam ve Osmanlı romantizmine karşı bunların nasıl hiçbir etkisi olmamışsa, Yeni Edebiyatçılar da uzaktan, kitaplardan ya da ziyaretçilerden öğrendikleri Batı'nın, kendi çevrelerine uygulanacak fikirlerini benimseyecek durumda değillerdi.

Böyle olmakla birlikte, onlardan bize kalan edebiyat yine de önemlidir. Önemleri büyük edebi değerleri olmasından çok, o zamanki çevrelerinin ütopyacı bireycilerin kafasındaki yansımalarını, gerçekten kaçışlarını, gözlerini başka modellere çevirmiş olmalarını göstermelerinden gelir.

O zaman Batılılaşma sorunu yeni bir açıdan tekrar ele alındı ve bundan Batıcılık adını verdiğimiz görüş akımı doğdu.

Yenilikçi-Gelenekçi Tartışması

Abdülhamit dönemi Batıcılığında çağdaşlaşma sorunu basit bir sorundu. Batı uygarlığından alınacak şeyler ancak "faydalı" olan yanlardı. Bunların İslam uygarlığı üstüne bir etkisi olmayacaktı. Zaten Batı'dan alınacaklar aslında İslam uygarlığından Batı'ya gitmemiş miydi? Bu görüşte çağdaşlaşma, olduğu gibi kalmamak ya da daha sonra İslamcılarda göreceğimiz gibi tamamen idealleştirilmiş bir ütopya olarak yaşayan İslam altın çağına dönmekti.

Yeni Batıcılık görüşünün ilk manifesti (bildirgesi) Arapçılığa savaş bildirisi olarak başladı. Bu savaşın ilk top ateşini başlatan "Gavga"cı *Hüseyin Cahit* (1874-1957) olmuştur. Hüseyin Cahit'in yazısı Meşrutiyet'in geri gelişinden on yıl önce sansürün satırından kurtulabildiği kadarıyla çıkmıştı.

Hüseyin Cahit'in bu yazısı İslamcılar (daha doğrusu Arapçılar) arasında şiddetli bir hiddet yarattı. Bunların en azılılarından o zaman genç bir cami vaizi (ders-i am) olan (mütareke döneminde Şeyhülislam olan) Mustafa Sabri Efendi, buna sert bir cevap yazarak dekadanların fazla ileri giderlerse kafalarını kaybedebileceklerini hatırlattı. Genç Hoca Efendi, özellikle iki noktaya çok içerlemişti; Arap bilimlerinin aşağı görülmesi ve "biz"den söz edilmesi. "Biz" kim oluyoruz? Bizim Araplar'ın yanında ne yerimiz vardı? Araplara saygı ve bağlılık İslamlığın bir gerekliliğiydi; o Osmanlılık gibi siyasal bir çıkar bağlılığı değil, bir din borcuydu. Arap bilimleri, kelam, usul, edebiyat ve hepsinin üstünde "o güzelim fıkıh" bilimi şimdiye kadar kimse tarafından bu denli küstahça alaya alınmamıştı.

Yeni Batıcılar'ın anlayışıyla Avrupa ve Asya uygarlıkları ve Türk çağdaşlaşmasının nitcliği üzerinde yeni bir görüş doğdu. Bu yeni görüşe yine *Hüseyin Cahit'* in bir yazısında rastlarız. Tanzimat yeni bir toplum biçimi geliştirmeye doğru, değişmenin temellerini atmıştı. Bu, Asya uygarlığından olan bir toplumun Avrupa uygarlığına geçmesi demekti. Kafalar, çağdaş yeni dünyanın geleneksel dünya türünden olmadığını kavramaya başlamıştı. Avrupa uygarlığının dışındaki toplumların ancak Avrupa'dan fikirler alarak kendilerini çağdaş uygarlığa uyacak biçimde değiştirmek zorunda oldukları görülüyordu. Fakat bunun arkasından bir geri tepme geldi. Kalın bir iki yüzlülük perdesine bürünen bu tepki, Batı'ya karşı nefret yerleştirme amacını güdüyordu. Dış görünüşünde Batı'dan birşeyler alma zorunluluğunu kabul ediyor; fakat Batı uygarlığının ancak "iyi" yanlarının alınması fikrini tekrarlıyordu. Bu, örtülü bir yoldan Batı'ya karşı olmaktan başka birşey değildi.

1896'da yeniden Batı'ya dönüş akımı başladı. Hüseyin Cahit bununla "Yeni Edebiyat" akımını kastediyor. Onların görüşündeki yenilik şundadır: Batı'dan alınacak yanlar, ancak bütün insanlığa uygulanır yanlar; kendi yerimize, zama-

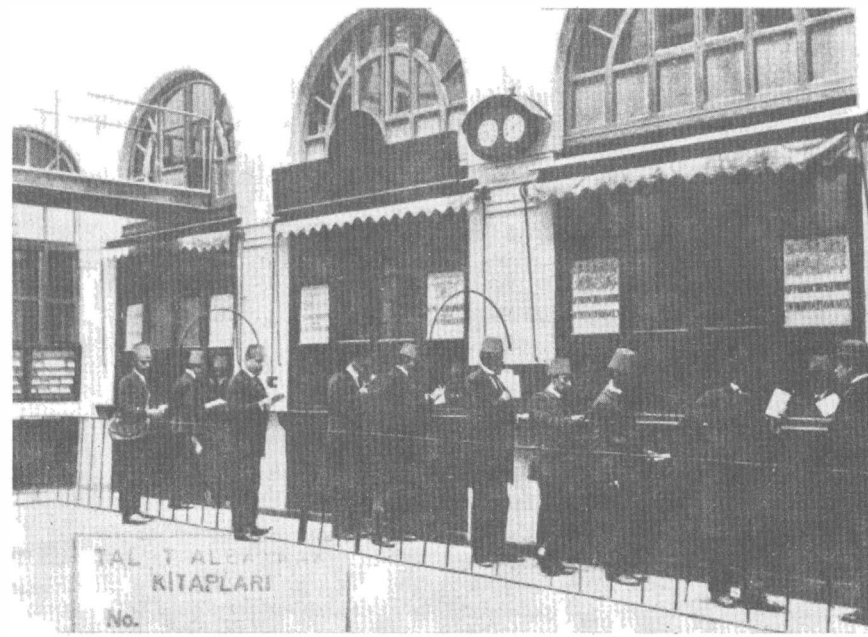

KAÇAK GİREN FİKİRLER: "Tehlikeli" düşünceler üzerine konan bütün ambargolara rağmen, Doğu uygarlığıyla Batı uygarlığının sınırları arasında büyük ölçüde "kaçakçılık" başlamıştı. Avrupa devletlerinin imtiyazlarından biri olarak kurulan yabancı postanelere Abdülhamit'in hafiyeleri sızamıyorlardı. Gençlerin bu yoldan "kaçak" giren fikir araçlarını elde etmek için fazla uğraşmalarına gerek yoktu.

nımıza ve olanaklarımıza uyacak biçimde kendi ulusal başarımızı gerçekleştirmede öncü olacak ilkeler olacaktır.

Bu görüşü asıl işleyen Batıcıların "ideal tipi" diyebileceğimiz *Tevfik Fikret* (1867-1915) olmuştur. Tevfik Fikret'in 1908'den önce yazılmış şiirlerinin çoğu gelenekçiliğe ve gericiliğe saldırı şiirleridir. Uzun şiirlerinden biri olan "Sis", Abdülhamit rejimine karşı isyanın şiiridir. Gelenekçi ve dinci düşünceye karşı isyan, Tevfik Fikret'te gelenekçi ve dinci ahlâka karşı çevrilmiştir. Yeni Edebiyatçılarda, özellikle Tevfik Fikret'te ahlâk sorunu ana sorundur; fakat buradaki dinci ahlâk değil, insancı ahlâktır. Bu da geleneklerden ayrılmak, akla tam özgürlüğü vermek ve kişiyi bütün insanlığın bir üyesi, bir kardeşi yapmak sorunudur. Tevfik Fikret'in deist ahlâk görüşü, en güçlü olarak "Tarih-i Kadim" şiirinde gözükür. Bu şiir, insanın baskı rejimi altında, eşitsizlikler içinde, ikiyüzlülük ve kölelik ruhuyla nasıl yozlaştırıldığının bir hikâyesidir. Şair, geçmişin kötülüklerine karşın, uzun karanlık gecenin bir gün sona creceğine, yeni bir sabah doğacağına inanıyor. Fakat bu devrimi kim yapacaktır? Birçokları, bunun ancak Tanrı'nın bir mucizesi olacağına inanıyor. Fakat bütün bu sefaletler, acılar o Tanrı adına sürdürülmüyor mu? Şu küçük Tanrılar, o büyük Tanrı'nın yeryüzündeki gölgeleri değil midir? Dünyadaki tarihsel egemenliklerinde kendi resullerini, kendi cehennemlerini, kendi cellatlarını kuran, kendi cennetlerinde yaşayan müstebitlerin prototipi olan bir Tanrı, bunu nasıl yapabilir? Hayır, müstebit Tanrı, insanlığın Tanrısı olamaz. Ancak insanlığı seven, ona acıyan Tanrı, Tanrı olabilir. Din babalarının anlattığı öteki Tanrı insanlığı köleleştirmek, kafalarını zincirlere vurmak için uydurulmuş bir efsanedir. Artık şüphe ona meydan okuyor. Şimdi akıl, Hakk'ı (Doğruyu) arıyor ve onu büyüklüğüyle bulmuştur. Aklın meydan okuduğu Tanrı'ya, yalandan başka birşey olmayan o Tanrı'ya inananlar, ona gözyaşı dökenler yalnız ikiyüzlüler ve cahillerdir. Bu akıl dininin inançlarını oğlu için yazdığı "İnanıyorum" (Amentü) adlı şiirinde açıklar: İnsan haysiyetine inanç, insan kardeşliğine inanç; insanın kendini yükseltme gücüne inanç; kişi özgürlüğüne inanç; ve aklın dünyayı değiştirme gücüne sonsuz inanç.

Fikret'in inançları Meşrutiyet dönemi kuşaklarının ülküleri olacaktı. Her yanda geçmişin şan ve şereflerinden söz edilen bir dönemde "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi"nin altında bunları şakıyanların hüküm sürdüğü bir dönemde Tevfik Fikret'in şiirleri hem devrimci, hem yapıcıydı. Yapıcı yanı, bu yeni değer ve idealleri şeriat kokusundan arınmış bir şiir diliyle vermesindendir. Namık Kemal'in vatanseverlik erdemleri olarak getirdiği yeni moraliteyi sunan şiir ve oyunları, yalnız kulaklara sesleniyor, kaba şoven heyecanlar yaratabiliyordu. Tevfik Fikret'in insancı moralitesi ise, kan, ateş, kılıç, savaş heyecanları yaratmaz; akla seslenir. Fikret'in gösterdiği idealler insanın erişemeyeceği yükseklikte kalmışların idealleri değildir. Bu ideallerin merkezi insandır ve onlar her insan içindir. Şimdiye kadar inkâr edilen, aşağı görülen, haysiyet ve şeref sahibi olmaya liyakatsiz görülen insan içindir. Çağdaş bireycilik ve deist liberalizmin ahlâkiyatını edebiyatımıza getiren, Fikret olmuştur.

Tevfik Fikret'in yeni moralitesinde de, Batıcılara özgü ütopyacı bireycilikle ilişkili Batı anlayışını görürüz. İhtimal ki Abdülhamit'in İngiliz aleyhtarı politikasına bir tepki olarak Anglosakson hayranlığıyla birlikte Batı uygarlığının özünün bireycilik, özgürlük ve onları besleyen eğitim olduğu görüşünü savunur.

Bu görüş Meşrutiyet'in politik akımlarının birinde daha belirli bir ideoloji ve bir kalkınma programı olarak ortaya çıkacaktır ●

TEVFİK FİKRET (1867-1915), Asıl adı Mehmet Fikret'tir. Türk edebiyatının Batılılaşmasında bir dönüm noktası olan Edebiyat-ı Cedide akımının başta gelen temsilcisi Tevfik Fikret, İmparatorluğun bütün kurumlarıyla Batı'ya benzemesini "sanat, fen, cesaret, ümit" gibi şeylerin de Batı'dan alınmasını ister. Batı uygarlığının özünün bireycilik, özgürlük ve onları besleyen eğitim olduğunu belli bir Anglosakson hayranlığı ile birlikte savunmasının II. Abdülhamit'in İngiliz aleyhtarı politikasına bir tepki olduğu söylenebilir.

Batılılaşma

Vedat Günyol

Doğu ve Batı Kavramları

Adına Dünya dediğimiz yeryüzünü, güneşin doğduğu ve battığı yerlere, kıtalara bakıp Doğu-Batı diye ikiye ayırmışız, kafamızın, bilincimizin, gelmiş geçmiş insanlık serüvenine, yani tarihine soyunduğumuz çağlardan bu yana.

Yaşayışı, düşünüşü, davranışı birbirinden ayrı, apayrı iki alem, iki cihan oluşmuş, dünya var oldu olalı. Yüzyıllarca birbirinden kopuk yaşamış, birleşip anlaşmadıkça, birbirinde eriyip kaynaşmadıkça da yarım kalan, kalacak olan bu iki dünya işte bizim, biz dünyalıların gerçeği.

Nedir Doğu dediğimiz? Duyguya, sezişe soyunmuş, doğaüstü güçlere inanan, ruhsallığın enginlerinde, maddenin uzaklarında yaşayan, doğaya, doğanın oldubittisine boyun eğen filozofça bir yaşam dünyası.

Ya, Batı nedir peki?

Batı, daha doğrusu Batı kafası, Doğu'nun bir bölümünü, Batı'nın tümünü kapsayan, Amerika'sı Rusya'sıyla, adına pozitif bilim dediğimiz bilgi birikimi, bilgi yetkinliği, bilgi gücüyle bezeli, doğayla kavga döğüş, aklın mantığın üstünlüğüne, eleştirel kafanın utkusuna varmış, düşünce özgürlüğünün erdemine sıkı sıkıya bağlanmış bir dünya görüşü. Öyle bir dünya görüşü ki, Eski Yunan'dan hümanizm doğrultusunda insanlık değerlerini benimseyip özümsemiş, Roma'dan yüzyılların eskitemediği bir hukuk ve devlet anlayışının şaşmazlığını sürdürüp gitmiş, gitmektedir de.

Batı, *Valéry*'ye göre -ki hepimize göre- Yunan ve Roma uygarlıklarıyla Hıristiyanlık öğretilerinden oluşmuş bir bileşimdir. Örgütlenmiş ve sağlam bir devlet gücünün yetkin örneğini veren Roma yanında, özellikle her şeyi insana bağlı düşünce ve duygu yolunu açan Yunan felsefesinin ağır bastığı bir uygarlıktır Batı uygarlığı. Batı, her şeyden önce, bir düşünce disiplinidir. Batı, yani Batı düşüncesi, bilimin yaratıcısıdır. *Valéry*'ye göre. Yine Valéry'ye göre, bütün ülkelerin sanatları olmuştur ama, bilimler yalnız Avrupa'da filizlenip gelişmiştir.

Sabahattin Eyüboğlu, *Oblomov* çevrisine yazdığı önsözde, Batı-Doğu ikiliğini şöyle dile getiriyor: *"Avrupa, düşlerini gerçekleştirmek için kuran insanların ülkesidir. Orada gerçekleşmeyen düş, bir acı kaynağı, bir tragedya konusudur. Doğu'da ise düş bir keyif, bir gerçekten kaçma vesilesidir. Doğulu geviş getirir gibi kendi içinde başlayıp kendi içinde biten, amaçsız, başıboş düşler kurar."*

Gelişen Batı Karşısında Doğu'nun Tepkisi

Batı, Ortaçağ Avrupası'ndan yola çıkıp, aklın özgürlüğünde (dinsel eleştirinin etkinliğinde) gelişip, kapitalist üretim doğrultusunda ilerlerken, Doğu yerinde sayıyor, büyük ölçüde sömürgeleşiyordu. 16. yüzyıl başlarında büyük deniz yollarının ve kıtaların bulunmasıyla başlayan sömürgecilikle palazlanan Batı, ticaret kapitalizminden endüstri kapitalizmine geçerek, sağlam ekonomi temeline dayalı ordular kurmuş, dünyaya egemen olma yoluna girmişti.

Batı'nın bu önüne geçilmez güçlenişi karşısında, ilk uyanan ülkelerin başında Rusya gelir. Batı'ya öykünmenin, kültürünü, bilimini, tekniğini benimsemenin kaçınılmazlığı, daha 1722'lerde Rusya'da devlet hizmetinde çalışanların yetişmesi için temel öğretimi matematiğe dayalı ilk, orta ve yüksek okullar kurulmasına yol açmıştı. Büyük Petro bunları mühendislik, topçuluk ve denizcilik okullarıyla tamamladı. Petro, bununla da kalmayıp ölümünden az önce, Saint-Petersburg Bilimler Akademisi'ni kurdu. Fransa'nın o dönemdeki akademilerini karşılayan bu kuruluş, 1917'den sonra Sovyet Bilimler Akademisi adıyla Batı kültürü doğrultusunda işlevini sürdürdü. Başlangıçta askeri kaygıların ağır bastığı bu silkinip yenilenme çabası, Akademi ile bilimsel ve kültürel bir yola döküldü.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı ya yönelme 18. yüzyılda ordularımızın yenilgiden yenilgiye uğramasıyla başlar. Askeri kaygıların ağır bastığı bu dönemden önce Batı, bir yaşam biçimi olarak toplumumuzu etkiler oldu. Adına tarihte *Lale Devri* denen dönemde (1718-1730), 17. yüzyıl Avrupası'nda baş gösteren aşırı lale sevgisi, yüzyıl sonra yurdumuzu sardı. Batı gibi yaşamaya öykünme olarak niteleyebileceğimiz bu tutum, dönemin ileri gelen devlet adamlarının konaklarında lale yetiştirme modasını çılgınlığa ulaştıran bir ölçüye vardı. Karlofça Antlaşması'ndan (1718) sonra, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa önderliğinde, Kâğıthane'de *Sadabat* Kasırlarının (1722) vur patlasın çal oynasın günleri, Batı dünyasının dış görünüşünün bir öykünmesiydi sadece.

18. yüzyıl sonlarından bu yana, Osmanlı toplumunu ciddi bir çöküntüden kurtarmanın yolunu, Batı dünyasına öykünmede arar olmuştur yönetim çevreleri. Kimi Batılı kaynaklar, Osmanlılarda Batılılaşma akımının *Küçük Kaynarca* antlaşmasından (1774) sonra başladığını ileri sürmektedir. Daha 1775'te Deniz Mühendishanesi, ondan 18 yıl sonra da (1793) Kara Mühendishanesi kurulmuştur. Bütün bu çabalar, askeri güçsüzlüğü yenme yolunda harcanmış çabalardı. Öyle sanılıyordu ki, ordularımızı Batı orduları düzeyinde güçlendirirsek, İmparatorluk çöküntüden kurtulacaktı. Avrupa ordularının üstünlüğünü sağlayan nedenlerin başında, ekonomik ve endüstriyel gelişmeyle atbaşı beraber giden bilimsel gelişme geldiğini ancak ciddi olarak Cumhuriyet'in kuruluşu ile anlayacaktır.

Askerlik bakımından, Batı'ya öykünme zorunluluğu konusunda ilk alarm işaretini veren Kaptanıderya Halil Paşa olmuştur. Edirne Antlaşması için Rusya'ya giden Halil Paşa, yurda dönüşünde (1883), dehşet içinde şöyle diyordu: *"Rusya'dan dönüyorum. Her zamandan daha çok şuna inandım ki, eğer Avrupa'yı hemen taklide kalkışmazsak, bizim için Asya'ya dönmekten başka yol yoktur."*

Halil Paşa'dan önce, askeri açıdan gerekliliği duyulan bu kaygı ile, II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağı yerine, giyim kuşamı, eğitimi Prusya sistemine uydurulan *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* adlı yeni bir ordu düzenine geçilmişti. II. Mahmut sezgisiyle olsun, ileriyi görmüşlüğüyle olsun ordu dışında, devlet yönetiminde, eğitim, tıp ve sağlık alanlarındada Batı'ya yönelme girişimlerinde bulunmuştu. İç ve Dışişleri Nezaretlerinin kurulması, medreselerin yanı sıra, laikliğe doğru bir ileri adım sayılabilecek olan *rüştiye* okullarının açılması bu girişimlerin başında geliyordu.

Avrupa devletlerinin doğrudan baskısı olmaksızın, Saray ve çevresince Osmanlı Devleti'ni güçlendirme yolunda atılması kaçınılmaz görülen bir adımdı bu. Kendilerini Hıristiyan uyrukların koruyucusu sayan büyük Avrupa devletleri, parasal olanakları daralan imparatorluğu kıskaca alıp, birtakım ticaret sözleşmeleriyle (1838 İngiliz, 1839 Fransız Ticaret Sözleşmeleri) "kapitülasyon" ayrıcalıkları elde ettiler. Sonra da, imparatorluğa ödünç para sağlama önerilerini hep yeni bir "ıslahat" isteğine bağladılar. 1839 Tanzimat Fermanı, büyük ölçüde, bu isteğin zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıktı. Batılılaşma yolunda atılan en önemli adım, Gülhane Hattı Hümayunu ile ilan edilen Tanzimat Fermanı oldu. Abdülmecit (1839-1861) döneminin Dahiliye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın kaleminden çıkan bu fermanla, Müslüman Hıristiyan ayrımı yapmaksızın bütün Osmanlı uyruklarının can, mal ve ırz güvenliği devletçe sağlanıyordu. Bunun yanı sıra askerlik konusunda, vergileme sorununda hakka hukuka uygun bir düzen getiriliyor, hepsinden önemlisi, hiç kimse için sorgusuz sualsiz, yargılamasız gizli ya da açık idam cezası verilmeyeceği güvence altına alınıyordu. Bütün bunlar, III. Selim dönemine rastlayan Fransız Devrimi İnsan Hakları Bildirisi'nin elli yıllık bir gecikmeyle Osmanlı topraklarında geçerlilik kazanmasına yol açan atılımlardı.

Batılılaşma yönünde, 1839 *Tanzimat Fermanı*'nı, 1856 *Islahat Fermanı* izledi. Tanzimat Fermanı nasıl Osmanlı ordularının Nizip'te Mısır güçlerine yenilip ordusuz donanmasız kalması sonucunda ilan edildiyse, Islahat Fermanı da Kırım Savaşı yenilgisinin hemen ardından, 1856 Paris Antlaşması'ndan altı hafta önce, dış baskılar altında ilan edildi. Bu Ferman'ın ilanında, Duyunu Umumiye'ye yol açan 1854 borçlanmasının da büyük etkisi oldu. Bu ferman Rus ve İngiliz tezlerine karşı, Müslüman ve Hıristiyan uyruklar arasında süregelen (vergi, askerlik, eğitim, devlet görevi, din ve mezhep bakımından süregelen) eşitsizlikleri kaldırmayı amaçlayan Fransız tezinin bir yansıması oldu.

Bu dönemin başlıca özelliği, Batı yaşayış biçiminin topluma sadece yüzeyde yansıması olmuştur. Özelikle İstanbul'da Batı modası yaygın bir durum aldı. Osmanlı tarihinde ilk olarak Sultan Abdülmecit'in, Fransız Elçisi Touvernol'un elçilikte verdiği baloya katılması, daha sonraları da Sultan Abdülaziz'in Fransa'ya III. Napoléon'un çağrılısı olarak gitmesi, Batı etkisini halka değilse de İstanbul sosyetesine soktu; redingotlar, jaketataylar, İstanbulinlerle giyim kuşama, rokoko-barok karışımı mimari tarzıyla saraylara, camilere vb. yapılara...

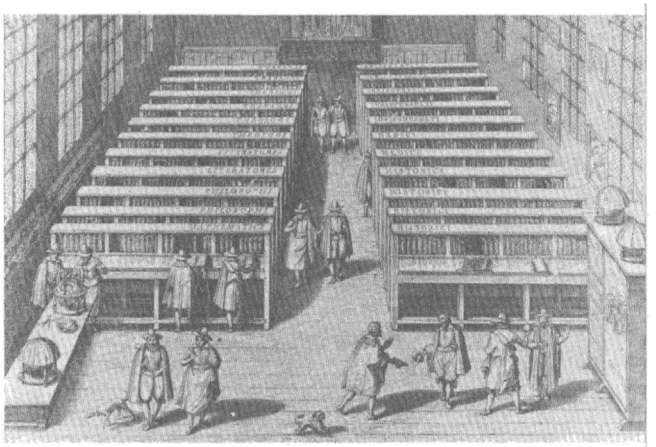

BATI ve DOĞU: Yaşayışı, duyuşu, düşünüşü, davranışı birbirinden ayrı iki cihan oluşmuş. Bir tarafta doğaüstü güçlere inanan, maddenin uzaklarında, doğanın oldubittisine boyun eğen filozofça bir yaşam dünyası, öbür tarafta bilgi gücüyle bezeli, eleştirel kafanın utkusuna varmış, düşünce özgürlüğünün erdemine sıkı sıkıya bağlanmış bir dünya görüşü.

Buraya kadar Batılılaşmayı devlet açısından ele aldık. Sorunun asıl önemli yanı, Batılılaşmanın bir ideoloji olarak, aydınlar arasında tartışma konusu olmasıdır.

Batı Öykünmeciliği: Önce, basit anlamda Batılılaşmadan elli altmış yıl öncesinin aydınları ne anlıyordu, onu görelim. Pek önemli olmasa da, burada *Tüccarzade İbrahim Hilmi*'nin konuya açıklık getiren bir yapıtını ele almada yarar var. Yazarın 1916'da *Avrupalılaşmak, Felâketlerimizin Esbabı* adlı yapıtının "Avrupalılaşmak-Garplılaşmak, Yenileşmek" bölümünde şunlar yazılı: *"Acaba Avrupalılaşmak genel kanıya göre Frenkleşmek midir? Biz Avrupalılaşmayı vaktiyle Frenkleşmek, kâfir olup çıkmak saydığımız için yüzyıllarca bu sözcüğü ağzımıza almaya bile cesaret edemezdik. Oysa, şimdi artık Avrupalılaşmayı büsbütün başka anlamda almak isteriz. Örneğin, Ahmet Cevat Bey, bir gazetede şu küçük fıkra ile Avrupalılaşmayı ne güzel anlatmıştı: 'Garplılaşmak sözcüğünden Batı'nın ekonomik ve toplumsal yaşamını elden geldiğince Doğu'ya aktarmak, yani Doğu'yu da Batı gibi bilim ve teknik meslek ve sanatlar sahibi kılmak, üniversitelerle... fabrikalarla, tersanelerle donatmak, tiyatrolarla... genel parklarla (geniş belediye bahçeleri).. observatuvarlarla canlı bir duruma getirmek... Kısacası, gaflet ve tembellik uykusundan uyandırmak, bilim ve sanat uyanıklığına atmak.."*

Bugün bile, Batılılaşmayı, Avrupa ile sınırlı tutan aydınlar çoğunlukta. Oysa Avrupa kavramı Rusya'yı, Birleşik Amerika'yı, bir ölçüde de Japonya'yı kapsayan geniş bir anlam kazanmıştır. Eskiden Avrupa deyince, özellikle Fransa akla gelirdi. Çünkü aydınlarımız Fransız etkisindeydi. Abdülhamit zorbalığını yıkmaya çalışan aydınların ikinci yurdu Fransa'ydı.

Bugünkü anlamıyla Batılılaşma, yani bilimi, sanatı, toplumsal yaşamıyla, ileri bir teknik yetkinliğe varma, yani çağdaşlaşma özlemi, Cumhuriyet'e kadar söz konusu değildi. Ne Abdülhamit'i tahttan indirme savaşımı veren Jön Türkler düşünce özgürlüğüne, eşitliğe gönül vermiş ve bu uğurda kanlarını canlarını hiçe saymış nice nice insanın kurduğu demokrasiyi düşünebilmişlerdi, ne Mithat Paşalar, ne de Namık Kemaller. Hepsinin amacı, padişahın yetkilerini sınırlandıran bir düzen, adına meşrutiyet denen bir düzen kurmaktı.

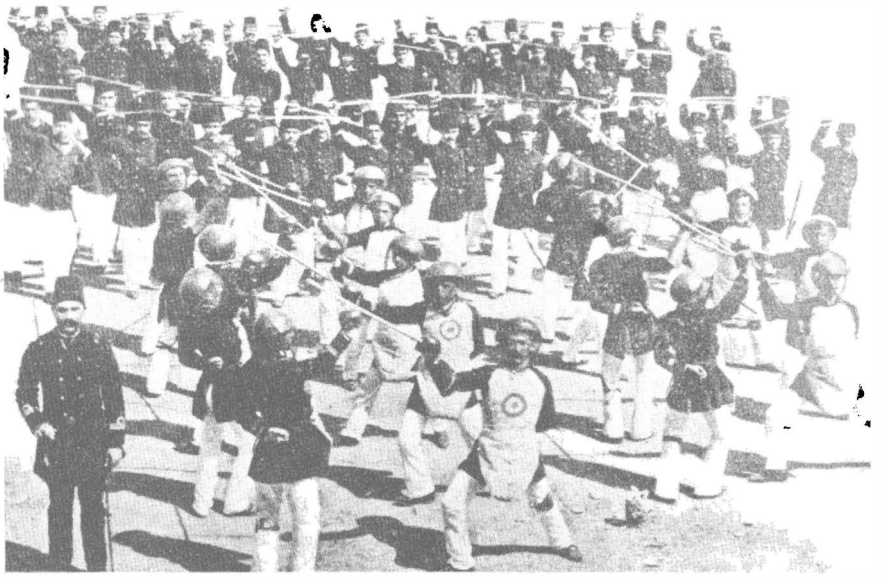

ORDUDA YENİLEŞME: Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Batılılaşma uygulamaları askeri alanda görülür. İstenilen, Batı'nın teknik düzeyine erişerek, askeri üstünlüğü yeniden ele geçirmektir. Bu nedenle, 18. yüzyıl ortalarında ordunun teknisyen ve subay ihtiyacını karşılamak için Mühendishanei Bahrî Hümayun ve Mühendishanei Berî Hümayun adlı iki okul açıldı. Bu okullarda ders vermek üzere Avrupa'dan teknik uzmanlar getirildi. Ders programlarına Fransızca, trigonometri, kimya dersleri kondu.

Ama bu ara Batı etkisi, Fransız hayranlığı biçiminde İstanbul'un, bir ölçüde de İzmir'in varlıklı çevrelerinde, sonu alafranga züppeliğine varan bir boyut kazanmıştı. O günlerin alafranga giyimi, olur olmaz yerde Fransızca konuşmak gibi bir özentisi toplumsal bir eleştiri niteliğinde, Türk romanına yansıyordu:

Recaizade Mahmut Ekrem *Araba Sevdası*'nda (1896) Bihruz Bey'i, Hüseyin Rahmi, *Şık* adlı ilk romanında (1889) Şatırzade Şöhret Bey'i, daha sonra da *Şıpsevdi* (1911) adlı yapıtında Meftun Bey'i, alafranga özentisinin gülünç tipleri olarak ele alıyor, toplumsal yergi ve eleştiri düzeyinde yerli yerine oturtuyorlardı.

Batıcılığın Önde Gelen Düşünürü, Abdullah Cevdet: Türkiye'ye Batılılaşma düşünce alanında, İttihat ve Terakki'nin kaynağını oluşturan, çekirdeğini yeşerten Dr. Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının bilinçli atılımlarıyla giriyor, bir *nebula* durumunda, bulanık, dumanlı bir durumda. Daha 1904'te İsviçre'de çıkarmaya başladığı *İçtihat* dergisini 1905'te Mısır'da sonra İstanbul'da sürdüren (tam 28 yıl süreyle) Dr. Abdullah Cevdet, Batılılaşmanın yılmaz, dirençli bir öncüsü, savunucusu oluyor.

Balkan Savaşı (1912) gelip çattığında, memleketimizde birbiriyle çelişen,zaman zaman da birbirini destekleyen üç düşünce akımı ortaya çıkıyor. Bu akımların başında, Ziya Gökalp'ın deyimiyle muasırlaşmak, yani modernleşmek geliyor. Onun yanı sıra, Türkleşmek ve İslamlaşmak Türkiye'nin geleceğinde ağır basmaktadır. *Türk Yurdu* dergisi çevresinde toplanan aydınların başını çektiği *Türkçülük* akımı, yozlaşa gelişe *Turan* adlı yokülke düşleri, özlemleri ile Sarıkamış'ta, Enver Paşa'nın yüzbinc yakın Türk evladının hayatına kıymasıyla noktalanan bir felâkete yol açabiliyor. İslamcılık ise, *Sebilürreşat* dergisinin önderliğinde, 31 Mart'ların kırıcı yıkıcı eylemleriyle kesin bir gericilik görünümü alabiliyordu.

Geriye kala kala ne kalıyordu, muasırlaşmak, yani modernleşmek, yani Batılılaşmaktan başka? Türkçülüğün, çok az ölçüde İslamlaşmanın da, ereğinde, gönlünde değilse de arka planında yer alan Batılılaşma, İttihat ve Terakki'nin bilinçli bilinçsiz tutunduğu bir daldı.

Dr. Abdullah Cevdet, *İçtihat* dergisinde, özellikle softalık, dar kafalılıkla savaşa döğüşe Avrupa düzeyine ulaşmak istiyordu. Dr. Abdullah Cevdet dergisin-

de, *Turan* özlemine *Irfan* kavramıyla karşı çıkıyordu.

Türkçülerin ülküsünü şu dizeler özetliyordu:

Vatan ne Türkiye'dir, Türklere, ne Türkistan

Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan.

Dr. Abdullah Cevdet, buna şöyle karşılık veriyordu:

Vatan ne Türkiye'dir, Türklere, ne Türkistan

Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: İrfan!

İşte, bütün sorun burada. *Turan*'a karşı *İrfan*, yani bilim, yani teknik. Ama aslında, Abdullah Cevdet 28 yıllık mücadelesinde, adına klerikalizm denen körükörüne dinciliğe, bilim düşmanlığına saldırıyordu. *İçtihat* dergisine onur veren yazarlardan Kılıçzade Hakkı, halka şöyle sesleniyordu: *"600 yıldanberi softaları, şeyhleri dinlediniz, kazancınız hüsrandan ibaret kaldı. Bunu defalarca ve eylemde denediniz. Şimdi bizi dinleyin."*

Neydi *İçtihat*'ın ve Kılıçzade Hakkı'nın ereği? Softa kafasını, şeriat ve meşihat otoritesini yıkmak.

Dr. Abdullah Cevdet, *"Ben gençlere bambaşka bir yeni Turan gösteririm. Gösterdiğim bu yeni Turan'ın sembolü çekiç ve sabandır. Benim anladığım Yeni Turan'a, Avrupa'nın, Amerika'nın, Japonya'nın darülfünunlarından, fabrikalarından geçilir. Benim Yeni Turan'ın hiçbir tariki (yolu) yoktur. Bana ve benim nazarımın isabetine itimat eden gençler bunu iyi bilsinler. Vatan, hür ve muhterem olarak yaşanan yerdir".*

Batılılaşma, son aşamada buydu işte: Hür ve muhterem olarak yaşamak.

Ziya Gökalp'e Göre Batılılaşma

Muasırlaşmak, bugünkü karşılığıyla Batılılaşmak, yani çağdaşlaşmak, Ziya Gökalp'çe neydi?

Ziya Gökalp'e göre: *"Muasırlaşmak, yani modernizasyon, aygıttan oluşur. Bir zamanın çağdaşları, o zamanın teknik konusunda en ileri ulusların yaptıkları ve kullandıkları bütün araçları yapmak, kullanmaktır. Bizim için muasırlaşmak demek, Avrupalılar gibi diritnavtlar, otomobiller, uçaklar yapıp kullanabilmek demektir; muasırlaşmak, şekilce ve maişetçe Avupalılara benzemek değildir. Ne zaman malumat (bilgi) ve masnuat (endüstri) gereği ve satın alınması için Avrupalılara gereksinimde olmadığımızı görürsek, o zaman muasırlaşmış olduğumuz anlarız."*

Ziya Gökalp'e göre, biz Avrupa'dan yalnız bilimi ve tekniği almalıyız. *"Avrupa'da dinden ve milliyetten doğan, binaenaleyh, bizde bu menbalardan taharrisi (araştırılması) gereken manevi ihtiyaçlarımız vardır ki, bunların da aletler ve aliyet (teknik) gibi Garpten istiaresi iktiza etmez* (alınması gerekmez)."

Yeni Düşünce Akımları

Teknik, beraberinde bir de "milli iktisat" sorununu getirmektedir. *Türk Yurdu*'nda Parvus imzasıyla çıkan bir seri yazı, bu konu üstünde duruyor ve *resmi* diye nitelendirdiği Avrupa'ya karşı, maliyecilerin elinde olan ve Türkiye'yi soyan Avrupa'ya karşı, milli istihsal (üretim) ve servet yollarını araştırmayı salık veriyor. Parvus'a göre, asıl sorun: *"Köylünün elinde kalan son toprak parçasına da göz diken Avrupa maliyecilerinin, imtiyazlı ecnebi şirketlerin pençesinden Türk iktisadiyatını kurtarmak"*tır.

Bu dönemde *Garpçıların,* yani Batıcıların başlıca, hatta tek yayın organı *İçtihat* dergisiydi. Bu dergide, "Pek Uyanık Bir Rüya" başlığı altında çıkan iki yazıda Garpçılar programı sergileniyordu. Buna göre, bütün şehzadeler ve veliahtların öğrenim ve eğitimi harem ağalarının aptalca telkinlerinden uzak tutulacak, padişahın bir tek karısı olacak, fes yerine serpuş kullanılacak, kadınlar istedikleri gibi giyinecek, tembellik yuvası tekkeler ve zaviyeler kapatılacak, medreselerin yerini üniversite fakülteleri alacak, Osmanlı alfabesi atılarak yerine Latin harfleri kabul edilecek, Avrupa medeni yasaları benimsenecek, yerli mallar kullanılacak vb.....idi

Görülüyor ki, Batıcılık daha çok Avrupa düzeyinde, uygarca yaşama özlemini ön plana alıyor ve özellikle dinsel bağnazlığa son vererek laik bir dünya görüşü getirmek istiyordu.

İmparatorluk için bir yıkım olan Balkan Savaşı'nın, ardından Çanakkale Savaşı, Avrupa'ya yönelik Türk aydınını Batıcısı, İslâmcısı, özellikle de Türkçüsüyle, Osmanlılık yanında, hatta Osmanlılıktan ayrı bir kavram üstünc eğilmek zorunda bırakıyor. Bu kavram *milliyetçilik*tir. İmparatorluğun çöküş nedenleri üstünde duran aydınlar, "vatan fikri" nin çok geç algılanmasının acısını duyuyorlar yüreklerinde. Abdülhak Hamit, *İlhan-ı Vatan*'ın önsözünde şöyle diyor:

PADİŞAHLARIN AVRUPA ZİYARETİ: Osmanlı padişahlarının Avrupa ülkelerini gezmesi Batılılaşma uygulamalarının hızlanmasına yol açtı. Tahta çıktığı 1861 yılında yenilik hareketlerine devam edileceğini bir hattı hümayunla açıklayan Abdülaziz, Avrupa'yı gezen ilk Osmanlı padişahıdır. Bu gezisi sırasında Kraliçe Victoria'nın davetlisi olarak Londra'yı da ziyaret etti. Padişahlığı sırasında idare, askerlik, maliye ve eğitim alanlarında yapılan yeniliklerde bu gezilerin önemi büyüktür.

BATILILAŞMA YOLU: Cumhuriyet sonrası dönemde Batılılaşma aydınlar arasında tartışma konusu olmuştur. Kimine göre Batı düzeyine yükselmek için halkı tümüyle, köylüsü kentlisiyle eğitip yetiştirmek, bu çoğunluk içinden çıkacak aydınlarla elele, başbaşa çalışmak gerekmekteydi. 1940'lı yıllarda Halk Evlerinde çalışan aydınlar bu eğilim doğrultusunda sık sık köylere gidip halkın arasına karışıyorlardı.

"Memleketimizin bugünkü yıkım durumunda, kanımca, en büyük etken, vatan fikrinin yurdumuza pek geç ve pek eksik girmiş olmasıdır. Girmiş dedim; evet, milli onurumuza ağır gelse bile, milli uyanış adına açıkça söylemeliyiz ki bu fikir milletin kendi ruhunda, kendi selika ve iradesinden doğmadı. Onu memleketimize ve özellikle edebiyatımıza sokarak ruhlarımıza telkin eden, Batı'nın kültür yapıtlarıdır. Bir vatan amacının varlığını ve zorunluluğunu biz ancak Batı'nın kültür yapıtlarını tanıdıktan sonra öğrenebildik."

Milliyet kavramı yanında, ne gelmişti bize Batı'dan? Tanzimatçılar da, o çağın aydınları da, temsil yoluyla olsun, bir halk yönetimine, düşünce ve söz özgürlüğü ve politik eşitlik kavramlarına dayalı bir yönetime gönül vermiş değillerdi. Gönül vermiş ne söz, böyle bir yönetimi akıllarından bile geçirmemişlerdi. Metin Heper'in çok haklı olarak dediği gibi (*Toplum ve Bilim* dergisi, Bahar-Yaz, 1980), ne Tanzimatçı Reşit Paşa, ne de Fuat ve Ali Paşalar temsili sisteme inanmış değillerdi. *"Genç Osmanlılar ise, temsili sistemi, Cumhuriyet'e giden bir yol olarak görmemişler, ancak üst kademe bürokratlarının otoritesini denetleyebilecek bir mekanizma olarak faydalı olacağına inanmışlardı."*

Batılılaşma ve Atatürkçülük

Türkiye'yi esenliğe kavuşturma yolunda Batı'ya yönelik ilk gerçek, ilk sağlam, ilk bilinçli adımı, Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllarda Atatürk attı, bilime tek "yol gösterici" gözüyle, inancıyla bakıp İstanbul Üniversitesi'ni kurarak, İzmir'i istilacı güçlerden kurtardıktan, yani yurdu emperyalistlerin elinden kurtardıktan sonra, Türk insanını "yeni bilim ve ekonomi zaferlerine" çağırıyordu.

Gerek Atatürk döneminde, gerekse onu izleyen dönemde, Batıcılık aydınlar arasında tartışma konusu olmuştur, oluyor da. Kimilerine göre (M. Turhan), Türkiye'yi kalkındırmak, Batı düzeyine yükseltmek için, üstün yetenekli bir aydın grubu yaratmak gerekmektedir. Çünkü, halk cahildir. *"Alet ve makineleri, fenni metotlarla verimli çalışma ve memleketi en iyi bir şekilde idare tarzını bulan, keşif veya icat eden, mükemmeleştiren, münevverdir, yani aydındır."* Onun için yapılacak şey, üstün aydınlar yetiştirmektir. Bu görüşün karşısında, halkı tümüyle, köylüsü kentlisiyle eğitip yetiştirmek, bu çoğunluk içinden çıkacak üstün aydınlarla elele, başbaşa, yürek yüreğe kalkınmayı gerçekleştirmek görüşü yer almaktaydı. Bu görüş, İ.Hakkı Tonguç'un başını çektiği, S. Eyüboğlu'nun desteklediği bir görüştü. Yani, bir yanda halkın üstünde, yukarısında, nasıl yetiştirileceği bilinmez, halktan kopuk ama halkın tepesinde bir aydın takımı yetiştererek yurdu kalkındırma savı var, öte yanda, halkla birlikte yetişen, halkın içinde, iliğinde kemiğinde, ruhunda damarında yetişmiş halk aydınları. Köyü köy aydınıyla uyandırmanın karşısındaki görüş, Köy Enstitüleri'nin kapatılmasına yol açarak üstünlük kazanmıştır.

Bugün, Batılılaşma sözcüğü yerini *Çağdaşlaşma* sözcüğüne bırakmış görünüyor. Çağdaşlaşmayı, laikleşme anlamına alan (N.Berkes) görüşle, "belli bir zaman kesitinde en ileri teknolojiyi kullanan toplum düzeyi" kavramını savunan görüş (E. Kongar) çatışma durumundadır.

Batılılaşma konusunda, bilime üstünlük tanıyan Atatürk'ün kesin ve bilinçli tutumuna karşın, bugün Türkiyemiz Batı ile Doğu arasında tam bir seçime varmış görünmüyor. İki dünya arasında yapılacak bir seçim, Türkiye'nin çağdaş dünyadaki yerini belirliyecektir ●

Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma

Murat Belge

Batılılaşma Türkiye tarihinin Cumhuriyet döneminde başlamadı. Bundan çok öncesinden süregelen bir yöneliştir. Çeşitli aşamalardan geçmiş, Türkiye'nin hayatının önemli ve belirleyici bir parçası haline gelmişti. Bu süreç Cumhuriyet döneminde de devam etti. Bazı bakımlardan en köklü gelişmesini bu dönemde gösterdi.

Osmanlı İmparatorluğu sırasında Batılılaşma, temelde savaşçı bir toplumun, karşısındaki askeri rakiplerinin teknik üstünlüğünün bilincine varmasının bir sonucudur. Bu bakış açısı, sorunu daraltarak ele almayı zorunlu kılmış, askeri alandaki teknik üstünlüğün ekonomik, politik ve kültürel nedenleri uzun süre Osmanlı düşüncesini zorlamamıştır. Bu dönem boyunca Batılılaşma amacı için yapılanlar son analizde bir "taklit" olmakla birlikte, böyle bir hedefin benimsenmesi belli bir iddialılığı da yansıtır. Çünkü istenilen, Batı ile aynı teknik düzeye yükselerek askeri üstünlüğü yeniden ele almaktır.

Böylece Batılılaşma, "bir devlet politikası" olarak benimsenmiştir. Bu özellik bugün bile sürmektedir. Yukarıdan aşağıya uygulanan Batılılaşma hareketi, bu özelliğinden ötürü, belirli yan-özellikler kazanarak devam etmiştir.

Ancak, sırf askeri ya da teknik alanlarda sınırlanmak istense de, Batılılaşma bir yeni sistem demektir ve geçerli tutulmasına izin verilen alanın dışına taşması bu bakımdan kaçınılmazdır. Nitekim kısa zamanda bu zorunluğun sonuçları ortaya çıkmış ve Batılılaşma politikalarını yürürlüğe koyan Osmanlı devlet adamları bir süre sonra beklemedikleri yeni sorunlarla karşılaşmışlardır. Batılılaşmanın askeri alanın dışına taşması bir yandan söz konusu zorunluluğun sonucu olarak, "katlanılması" gereken bir durum gibi görülmüş, ama bir yandan da, bu hedefi benimsedikten sonra onu sınırlamanın mümkün olmadığını görenler bu taşmayı istemiş ve desteklemişlerdir.

Cumhuriyet'e kadar Batılılaşmanın amacı, sınırları, niteliği üzerine yapılmış tartışmalara kuşbakışı bir bakışla göz atıldığında, Osmanlı aydınları ve devlet adamlarının özellikle kültürel alanda geleneksel kimliklerini, ahlak değerlerini korumak istedikleri, Batılılaşmayı maddi hayat ve teknolojiyle sınırlı tutmaya çalıştıkları görülüyor. Medeniyetin evrensel ve uluslararası, kültürün ise ulusal olduğunu ileri süren Ziya Gökalp, Osmanlı toplumuna, bu anlayışın "teorik" gerekçesini ve haklı gösterilmesini sunar. Cumhuriyet'in belirleyici ideolojisi ise bu noktada Osmanlı düşüncesinden önemli bir kopma gerçekleştirmiştir.

Cumhuriyet devletini kuranlar ve rejimin "angaje" aydınları Osmanlı tarzı "uzlaşmacı" Batılılaşmanın yanlış ve yetersiz olduğu sonucuna varmışlar, bu uzlaşmacı tutum yüzünden hedefe erişilemediğini düşünmüşlerdir.

Bu nedenle Cumhuriyet boyunca Batılılaşma politikası radikalleşmiş, bir bakıma, Cumhuriyet ideolojisinin temel direği olmuştur.

Bu yeni program çerçevesinde Batılılaşmanın özellikle kültürel alanda gerçekleşmesi istenmiş, ama yapılan yenilikler, çok zaman söylendiği gibi, gene kurumsal düzeyde kalmıştır. Radikalleşmeye rağmen, seyir, dıştan içe bir yön izlemiş, sözgelişi kılık kıyafetin, takvimin vb. değişmesi ile, "Batılı" bir hayat tarzının kurulması umulmuştur.

Bunun yanı sıra, Batılılaşma gene bir "devlet politikası" olarak ele alınmış ve böylece uygulamanın "yukarıdan aşağıya" karakteri sürmüştür.

Son olarak söylenmesi gereken de, Osmanlı-Cumhuriyet çizgisindeki *süreklilige* ilişkin bir noktadır. Cumhuriyet döneminde Batılılaşmanın kapsamı eskiye oranla çok daha geniş çizilmekle birlikte, hedefin toplumda kurulacak insani ilişkilerden çok maddi kalkınma düzeyi çerçevesinde tanımlanması özelliği değişmemiştir.

Osmanlı Mirası

Osmanlı aydınlarının geleneksel kültürel değerlere sahip çıkarak Batılılaşmayı denemeleri, Osmanlılığın köküne karşı hâlâ güven duymalarına bağlıydı. Bu değerlerin yalnız "bizim" oldukları için değil, aynı zamanda "olumlu" oldukları için saklanmaları gerektiği düşünülüyordu. Teknik ve ekonomik geriliğin bilincinde olsa da, Osmanlı aydını, Batı'ya karşı "manevi" bir üstünlük duyabiliyordu. Ancak yüzyıl dönümünün politik olayları bu güven duygusunun temellerini ciddi bir biçimde sarstı. Osmanlı devleti hemen hemen her girdiği savaştan yenik çıktı ve toprak kaybetti. "Osmanlılık" tanımının kendisi, içeriden ihanete uğradı (örneğin Hıristiyan Balkan ülkelerinin yanı sıra Müslüman Arnavutların da bağımsızlık savaşına girmeleri gibi). Bütün bu yenilgilerin doğurduğu ruh hali de,

DEVLET POLİTİKASI OLARAK BATILILAŞMA: Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Cumhuriyet rejiminde Batılılaşma bir devlet politikası olarak benimsenmiş, Batılı bir hayat tarzının yasalarla oluşturulabileceği sanılmıştır. Bu anlayış, gündelik hayat düzeyinde Batılılaşmanın kendine özgü parodoksal yanları olmasına yol açtı. Örneğin, henüz Medeni Kanun yokken ve Osmanlı düzeni dört kadınla evlenmeye imkan tanırken, kültür bakımından ayrıcalıklı sayılabilecek ailelerde "tek-eşli" evlilik ahlakı yerleşmiştir. Cumhuriyet döneminde bütün yasal engellemelere rağmen, "çok eşli" evliliklere rastlanabilmektedir.

Batılılaşmaya dört elle sarılmayı mantıklılaştıran etmenler arasında sayılabilir.

Osmanlı toplumunun 18. yüzyıldan başlayarak geçirdiği değişiklikler, "Batılı" denebilecek bir toplumla sonuçlanmamıştı. Buna karşılık, o zamana kadar insanların hayatlarında ve düşüncelerinde belirleyici olagelmiş kavramlarda, köklü değişmeler olmuştu. Asıl büyük değişim, eğitim süreci içinden yayıldığı ölçüde, gerçekleştiği ölçüde Batılılaşmanın etkisi altına girenler okumuşlar, yani "aydın"lardı; fakat azalan etkiler bu aydınlar dışındaki tabakalara da yayılmıştı. Özellikle Tanzimat Fermanı sonrasında, Osmanlı toplumu için çok önemli olan "devlet-halk" ilişkisinde büyük değişmeler gerçekleşti. Geleneksel "padişah-kul" ilişkisi ve buna göre biçimlenmiş hukuk sistemi yerine, "toplumun üyesi olarak birey" kavramı ve buna bağlı olarak daha Batılılaşmış bir hukuk sistemi anlayışı, geçerli olmaya başladı. İktidarın "meşruluğu" önemli bir sorun olarak gündeme geldi.

Bütün bu soyut kavramların, özellikle ilk dönemlerde geniş halk kesimlerinin bilincinde açık seçik fikirler halinde yer aldığı düşünülemez. Nitekim söz konusu yeniliklere, "reform"lara rağmen, pratikte yönetimin "keyfî" niteliği sürüyordu. Ne var ki toplum ideoloji ve kültürünün geleneksel kaynaklarından kopmuş, sağlam ve anlaşılır bir temele de henüz oturmamıştı. Toplum içinde "Batılılaşma" gibi bir yönelişin belirleyici olması, insanların zihninde, *"geçiş"* olayını kalıcılaştırıyordu. Çünkü, sürekli olarak, erişilmesi gereken bir hedef vardı. Her kuşak, kendi yaşama koşulları içinde, bu "erişme" çabasını tekrarlıyordu. Öte yandan, hedefin dinamiği Türkiye'nin kendi içinde değil, dışarıda bir yerde olduğu için, bütün bu sürecin bir takım mistifikasyonlar yaratması da kaçınılmazdı. İnsanlar Batılılaşmanın *sonuçlarını* yaşadıkları halde *nedenlerini* görmedikleri için, bu gidişe taraftar olanlar da, karşı olanlar da, zihinlerine sığdırmakta büyük güçlük çektikleri bir olayla hesaplaşmak durumundaydılar. Bu yüzden, Batılılaşmanın kuşakların yaşantısı üstündeki etkileri çarpıcı ve sarsıcıydı; buna karşılık, makro bir düzeyde, "bir toplumun Batılılaşması" düzeyinde olaya yaklaşıldığında, bulunulan yerle özlenen hedef arasındaki mesafenin pek fazla azalmadığı görülebiliyordu.

Özetlenecek olursa, Osmanlı döneminde Batılılaşma, belli bir açıdan bakıldığında yetersiz görülse de, bir başka açıdan bakıldığında hayli ilerlemiş ve derinleşmişti. Dolayısıyla, Cumhuriyet rejimi içinde yeniden girişilen Batılılaşma hareketi oldukça yaygın bir tabana oturabildi ve böylece, yirminci yüzyılda, özellikle çeşitli Müslüman ülkelerde görülen benzer hareketlere oranla daha çok yol alınabildi.

Batılı ile Batıcı Ayrımı

Bakış açısına göre, Batılılaşmakta hem ileri gidip hem geri kalmanın *çelişkisi* belki "Batılı" ve "Batıcı" kavramları arasında bir ayrım yaparak açıklanabilir. Batıda devlete ya da sivil toplumla özgü birçok kurumlar ile yaşanan karmaşık bir hayat vardır ve son analizde "Batılı" olmak, bu çoğulcu hayat tarzını sürdürmektir. "Batıcı" kavramında ise, bu hayat tarzını yaşıyor olmaktan çok, buna erişme yolunda, şu veya bu derecede yoğunlaşan bir yönelim, bir zorlama anlamı içkindir.

Burada önem kazanan sorun, şüphesiz, "Batı"nın ne olduğudur. Bu soru üstüne düşünüldüğünde, bir tek "Batı" kavramı ile özetlenebilecek, homojen, tek-parçalı bir gerçeklik olamayacağını görmek güç değildir. Batının çeşitli ülke-

leri arasında son derece önemli farklar vardır; her ülkede, var olan sınıfların yaşanan hayata katılış biçimi farklıdır. Bu durumda, "Batılılaşma" deyimiyle anlatılmak istenen hedefin kendisi bulanıklaşmaktadır. Bunun sonucu da, bu sözle anlatılan Batı'nın büyük ölçüde "yapıntı", "kurgusal" bir Batı olmasıdır.

Batılılaşmayı hedef koyan devlet olduğu için, bu "kurgusal" Batı'nın en çekici yanı, her zaman teknolojik üstünlük olarak görünmüştür. Buna karşılık, Batı denilen karmaşık bütünlüğün eşit derecede önemli parçaları olan "sivil toplum", "demokrasi" gibi gerçeklikler özellikle erişilmesi gereken hedefler olarak kavranmamıştır. Tersine, "Batıcı", kendi tanımladığı biçimde bir "Batı"ya ulaşmak için toplumu yukarıdan aşağıya yöntemlerle zorlayan kişi olmuştur. Batı, kendi özgül tarihi boyunca devlet karşısında bireyi özgürleştirerek bugün bilinen uygarlığını kurmuşken, Türkiye o düzeye devlet eliyle gelmeye çalışmıştır. Böylece, "Batıcı", aslında "Batılı" ya en fazla ters düşen, çelişik bir tip olmuştur.

Yaşama Biçimi Olarak Batılılık

Batılılaşma devletin başlıca politikası olarak uygulanırken, bir yandan bunun sonucu, bir yandan da doğal bir gidişe uygun olarak, hiç değilse biçimsel bakımdan Batılı görünümlü bir hayat tarzı da toplumda yerleşmeye başladı. Gündelik hayat düzeyinde Batılılaşmanın da kendine göre paradoksal yanları vardır. Örneğin, henüz Medeni Kanun yokken ve Osmanlı düzeni dört kadınla evlenmeye imkân tanırken, kültürel bakımdan ayrıcalıklı sayılabilecek aileler arasında "tek-eşli" evlilik ahlakı yerleşmişti. Oysa Batılılaşma yolunda bütün yasal değişiklikler yapılıp bittikten sonra kırda ve şehirdeki kırsal kökenli bir kısım nüfus arasında "çok-eşli" evliliğe hâlâ raslanabilmektedir. Bu gibi durumlar, belirli bir tarihî, toplumsal gelişme süresinde oluşan insanlar arası ilişkilerin, yasal kılıflara oranla daha belirleyici olduğunu göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu düzeninde yaşayan Müslüman-Türk nüfusun gündelik hayat düzeyinde Batılı biçimlere alışmasının kademeleri vardı. Önemli etmenlerden biri, gene aynı düzen içinde yaşayan etnik azınlıklardı. Bunlar, yani Rum, Ermeni, Musevi ve çeşitli Balkan ülkelerinin halkları, Batı Avrupa'dan bir hayli farklı, Doğu Akdeniz bölgesine özgü değerlerle yaşamakla birlikte, Batı biçimlerine, Müslüman-Türk nüfustan daha açıktılar. Özellikle İmparatorluğun zayıf düştüğü, azınlıklar arasında milliyetçiliğin gelişmeye başladığı dönemlerde Batı etkileri onlar arasında da artmıştı. Osmanlı toplumunda bu çeşitli halkların hayatlarında belli bir ortaklık her zaman vardı. Böylece, entellektüel düzeyde Batılılaşma akımı ile yakın ilgi kurmayan Müslüman-Türk kesimler, gündelik hayat düzeyinde Batılılığın çeşitli biçimleriyle karşılaştılar ve zaman içinde bunlardan bazılarını benimsediler.

Cumhuriyet döneminde ülke sınırlarının daralması, mübadele ve buna benzer çeşitli olaylar sonucunda Türkiye'de Batılı hayat biçimlerini yayan ara kademe olan azınlıklar iyice azaldı. Buna karşılık, resmi devlet politikası, balolardan operetlere kadar, Batılı hayat öğelerinin en küçük yerleşim birimlerine kadar ulaşabilmesi, özellikle ellilerden sonra karayolu şebekelerinin kurulup yurtiçi gidiş gelişin kolaylaşması gene aynı sonuca hizmet etti. Son dönemde ise çeşitli Batı ülkelerine işçi göçü, nüfusun büyük bir kesimini Batı ile doğrudan doğruya ilişki içine soktu. Böylece, Batı hayatının aşağı yukarı bütün öğeleri Türkiye'de tanınmış oldu. Bugün de, Batı ülkelerinde ortaya çıkan her türlü modanın Türkiye'deki

5 DERSTE BATILILAŞMA: Batı, kendine özgü tarihi boyunca, toplumsal ilişki ve davranış biçimlerini oluşturarak bugün bilinen uygarlığını oluşturdu. Türkiye'de ise Batılı hayat tarzı kendi dinamiği ile değil, yukarıdan aşağıya kanunlarla oluşturulmaya çalışılmış, insanların nasıl davranması gerektiği ders verir gibi madde madde yazılmıştır. İnsanların herhangi bir eğlenceye ne şekilde katılabilecekleri özümsenmiş bir kitle kültürüyle değil, zabıtaca konulan yasaklarla belirlenmiştir.

temsilcileri -sayıları az da olsa- bulunuyor.

Bu bakımdan, Cumhuriyet döneminin aşağı yukarı son yirmi yılı içinde, Batılılaşmanın, resmi devlet politikası dışında ve ondan bağımsız olarak özelliklc gündelik hayat düzeyinde yaygınlaştığı ve artık kendi dinamiğini kazandığı söylenebilir.

ROCK AND ROLL: Türkiye'nin Batı ile doğrudan ilişkiye girmesi, Batı hayatının hemen hemen bütün öğelerinin Türkiye'de tanınmasına ve Batı'da görülen modaların Türkiye'de temsilcilerinin çıkmasına yol açtı. Bu bakımdan, son yirmi yıl içinde Batılılaşma resmi devlet politikasından bağımsız olarak gelişebilmiştir. Türkiye'de "rock and roll" türü müziğin bir dönem hızla yaygınlaşması buna bir örnektir.

Batılılaşma Sentezi

Verili koşulları içinde Osmanlı devleti Batılılaşma serüvenine atılmak zorundaydı. Batı emperyalizminin etkilerine şu ya da bu derecede açık olan birçok benzer azgelişmiş ülke de aynı süreci yaşadılar, halen de yaşamaktalar. Bunların arasında Türkiye, coğrafi konumu ve tarihî ilişkileri nedeniyle, Batılılaşma olayını görece daha kolay sindirebilmiştir. Gene de, bugün, bunun ne ölçüde özümsendiği, ortaya çıkan "sentez"in ne kadar geçerli olduğu tartışılması gereken bir konudur.

Bir önemli sorun, Batılılaşmanın yol açtığı kültürel erozyondur. Hafifsenemeyecek bir incelik düzeyine erişmiş koca bir geleneksel kültür, yüzeysel Batılılaşma karşısında neredeyse yok olma durumuna geldi. Buna karşılık, Batı değerleri de gerçek anlamda yerleşip kurumlaşmadı. Seçkin kültürü ile kitle kültürü arasında çok büyük uçurumlar doğdu. Böylece, kültüründe ve zevkinde ölçütlerden yoksun bir toplum ortaya çıktı. Bunun sonuçları günümüzde de olanca şiddetiyle yaşanıyor.

Her toplumsal hareket gibi Batılılaşmanın da muhalifleri olması doğaldı. Nitekim Türkiye'de de başlangıcından bugüne kadar Batılılaşmaya karşı çıkanlar olmuş, bunlar, resmi kültür içinde "yobaz" olarak damgalanmıştır. Gelgelelim, Türkiye'deki Batı muhalifleri arasında Batı'nın endüstri ve teknolojisini eleştiren pek olmamıştır. Başka azgelişmiş ülkelerde Batı'yı toptan reddeden ve bu arada sanayileşmenin dünyanın felaketi olduğu görüşünü savunan oldukça ciddi akımlar görülmekle birlikte, Türkiye'de Batılılaşmanın en sert muhalifleri bile teknolojiye karşı çıkmamış, kültürel Batılılaşmaya ve sonuçlarına muhalefet etmekle yetinmişlerdir. Ayrıca, muhafazakâr kesimler, kültür geleneğinin muhafaza edilmesi konusunda ileri bir bilinçlilik göstermemişlerdir.

Ellilerden sonra Batılılaşma, bir tür "modernleşme" olarak hızlandı ve yaygınlaştı. Batı'nın üretim biçimleriyle birlikte ürünleri ve yaşama biçimleri Türkiye toplumuna yerleşti. Ancak bu süreçte sentetik değer büyük ölçüde kayboldu. Yaşayabilen geleneksel değerlerle modernleşmenin ürünü olan "yeni" ögeler, bir "üslubun" oluşmasını engelleyecek kadar karmakarışık bir şekilde içiçe geçti. Batılılışmanın sindirilmeden yaşanmasının kültürel düzeyde en ciddi sorun yaratan yanı bu "üslupsuzluk"tur. Denebilir ki, Batı kültürü kitlesel olarak özümsenmediği için bugünün hayatında Batı kültürünün yeniden-üretilmesi söz konusu değildir; aynı zamanda, büyük bir yıkıma uğrayan Doğu ögeleri de yeniden-üretilmemektedir. Buna karşılık, Doğu ile Batı'nın "eklektik" karışımı Türkiye'de yeniden-üretimi en yaygın olan kültür biçimidir. Günümüzde "arabesk" diye anılan biçim bu durumun en belirgin örneğidir.

Sonuç olarak Türkiye Doğulu bir toplum olmaktan çıkmış, ama Batılı bir toplum da olamamıştır. Her iki kültür dünyasının belirli ögelerini bir araya getirmekle birlikte bu ögelerin aritmetik bir toplamından ibaret de değildir. Türkiye toplumsal yapısının bütünü, Doğulu ya da Batılı ögelerine indirgenerek açıklanamaz. Bu ögelerin arasında kendine özgü bir sentez gerçekleştiği söylenebilir; bu, olabilecek tek sentez ya da en olumlu (veya en olumsuz) sentez değildir. Ayrıca, geçiş (her toplum gibi Türkiye de hareket halinde olduğuna göre) henüz tamamlanmamış, dolayısıyla *nihai* bir senteze ulaşılmamıştır. Süreç içinde Batı'ya özgü ögelerin zamanla daha çok ağırlık kazanacağı tahmin edilebilir.

Son Döneme İlişkin Bazı Gözlemler

Batılılaşmanın başladığı andan beri, Türkiye tarihinde Batıcılar kendilerini "ilerlemenin" başlıca odağı olarak görmüşlerdir. Daha önce belirtildiği gibi, bu kesim, devlet politikasını da belirlediği için resmi tarihte "Batıcı-ilerici" özdeşliği sürekli olarak kurulmuştur. Doğulu kalmayı savunanlar da, bu resmi tarihte "gericilik"ten sorumlu tutulmuştur.

Denildiği gibi, "Batı"dan kastedilen şeyler her zaman bir ölçüde bulanık kalmakla birlikte 18. yüzyılın aydınlanma öncesi düşüncesi Türkiye'deki Batıcıların başlıca düşünsel kaynağı olmuştur. Batı'dan kaynaklanan sosyalizm ya da faşizm gibi akımlar da Türkiye'de aydınlar arasında zaman zaman taraftar bulmakla birlikte, ana Batıcılık akımı liberal-burjuva ideolojisi çerçevesinde olmuştur. Türkiye'de Batılılaşmanın ana özelliği, Batı'ya göre en azından ılımlı, çoğu zaman muhafazakâr görüşlerin burada "radikal" olarak tanınmasıdır. "Batıcı" aydın, örneğin "vals" yaptığı zaman topluma göre kendini çok ileride bir yerde hissetmiş, ama sözgelişi "sendika" konusunda Batı'ya göre oldukça geri bir konumda olmuştur. Aydınlanma fi-

kirlerini genel olarak benimsemekle birlikte, bunun 19. yüzyılda aldığı biçim olan "pozitivizm" söz konusu Türk aydınına daha çekici görünmüştür. Bunun anlaşılır nedenleri vardır: Aydınlanma Çağı'nın belli başlı düşünürleri despotik bir monarşi düzenine karşı çıkmışlardır. Halktan korkmuyorlardı. Türkiye'nin ilk Batıcı'larından III. Selim, sonradan halk devriminin giyotine gönderdiği Fransa Kralı 16. Louis ile yazışıyor ve Batı tarzı devlet yönetiminde onun fikrini alıyordu. Türkiye'nin Batıcı aydınları için, Aydınlanma'nın popüler yanı ürkütücüydü. 19. yüzyılın pozitivizmi ise, Aydınlanma'nın belki ütopik, ama demokratik akılcılığını egemen burjuva sınıfının her türlü çıkarına uygun bir düşünce haline getirmiş, bu akılcılığa kattığı "bilimsellik" iddiası ile sınıf çıkarlarını genel doğruya dönüştürmüştü.

Türkiye'deki aydınlar açısından da başlıca saplantı, teknolojik gerilikti. Pozitivizm bu ihtiyaca rahatlatıcı bir cevap verebilen bir ideolojiydi. Öte yandan Türkiyeli aydın topyekün kalkınma istiyor, geniş kitleleri bu uğurda seferber etmeyi tasarlıyordu. En azından bu kalkınma gerçekleşinceye kadar toplumsal hizmetlerin bölüşümünde sınıfsal eşitlik sağlama kaygusu duymuyordu. Sınıf mücadelesini ilke olarak reddeden (pozitif bilimsel "doğru"ların sınıflardan bağımsız, topluma yön vermesi gereken olgular olduğunu söylediği için) pozitivizm, bu bakımdan da Türkiye'nin ortalama Batıcı aydınına çekici göründü. Batı'da pozitivistler, faydacılar, pragmatistler vb. genel olarak burjuva ideolojisinin çeşitli felsefî haklı göstermelerini sağlamışlardı. Rakipleri arasında, kapitalizm-öncesi düzenin egemen sınıflarının görüş ve değerlerini savunan düşünür ve yazarlar da vardı. Benzer durum özellikle Cumhuriyet Türkiyesi'nde de görüldü.

Batılı burjuvazinin muhafazakârlaştığı dönemin ideolojisini benimseyen aydınlar, buna rağmen, Doğucu-Osmanlı rakipleriyle mücadelelerinde kendilerini "radikal" olarak görebildiler. Başka türlü bir "ilericilik" biçimi de görülmediği için, muhafazakârlığın bu iki biçimi arasındaki kavga olabilecek bütün "ilericilik/gericilik" alternatiflerini kapsamış izlenimini verdi.

Gene de, Cumhuriyet'in erken dönemiyle son döneminde, bu pozitivist-Batıcı çizgide önemli bir kopma oldu. Esinlendiği Batı kaynağı muhafazakâr da olsa, Türkiye koşullarında bu erken dönemin aydını kendi radikalizmine içtenlikle inanmıştı. Toplumun geriliğine dini bağnazlığın yol açtığını düşündüğü için kesinlikle laiklikten yanaydı. Batı'nın liberal değerlerine, bunları Türkiye için *henüz* uygulanmaz görse de, inanıyordu. Laiklikten kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasına kadar bu dönem içinde alınmış bir dizi tedbir, Batıcı seçkinlerin Batı'ya kültürel bağlılıklarının kanıtıdır.

Bütün bu dönem boyunca Batıcıların uygulamalarının Türkiye'yi Batılı bir ülke yapmak bakımından ne kadar başarılı olduğu konusunda tartışılacak çok sorun vardır. Fakat bu çabaların sonunda belli ölçüde Batılılaşıldığı da açıktır. Bu gelişme, sırf maddi-teknolojik alanla sınırlı kalmamış, Batılı politik hayatın, Batı demokrasisinin bazı kurumları da Türkiye'nin toplumsal hayatında geçerlilik kazanabilmiştir.

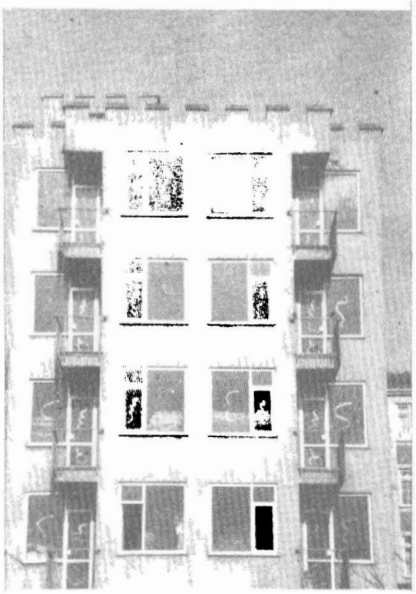

ARABESK OLAYI: Arabesk denilen "yaşam biçimi" Türkiye'nin sarsıcı bir değişim geçirdiği dönemde ortaya çıktı. Bir tarafta gerçek anlamda kurumlaşmaya çalışan Batı değerleri, öbür tarafta yok olma durumuna gelmiş geleneksel kültür. Bu durumda ne Batı kültürü kendini yeniden üretebilmektedir, ne de Doğu kültürü. Buna karşılık Doğu ile Batı'nın "eklektik" karışımı olan arabesk, gelenekten kopmayan bir yenilik, Türkiye'de en yaygın yeniden üretimi olan kültür biçimidir.

Bu durumda, söz konusu pozitivist-Batıcı çizginin bugünkü temsilcileri, geleneklerinin dışsal özelliklerine bağlılıklarını sürdürmekle birlikte, o geleneğin radikalizmini terkettiler. Dolayısıyla ortaya şöyle bir durum çıktı: Geleneğin söz konusu radikalizmini koruyanlar, daha radikal ve tutarlı düşünce sisteminin var olduğu bir dünyada, pozitivist-Batıcı düşünceleriyle ilerici kalma imkânlarını kaybettiler. Özellikle demokratik değerleri içtenlikle benimsedikçe, ezeli özlemleri olan "çağdaşlaşma" konusunda da varlıklarına geçerli bir anlam vermeleri güçleşti. Pozitivist-Batıcı çizginin öbür kesimi ise son durumda "Batıcı" olmaktan vazgeçtiler. Bugünkü durumuyla Batı, bu kesimin özlemleri açısından model olmaktan çıkmış, hatta bir düşman görünümü bile kazanmıştır. Aydınlanma düşüncesinin reddedilmesinin yanı sıra, bilinen şekliyle pozitivizmden bir uzaklaşma (hiç değilse belli alanlarda) söz konusudur.

Böylece ülke tarihi açısından son derece önemli yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Pozitivist-Batıcı çizgideki bu geri dönüşle, Türkiye'de muhafazakârlığın çeşitli biçimlerinin birleşmesi mümkün duruma gelmiştir. Dolayısıyla, ikiyüz yıllık bir serüvenden sonra, Batıcı çizgi, çok yerinde olmayan nedenlerden benimsediği ilericiliği sırtlanmaktan vazgeçerek, değişen toplumsal koşullar karşısında, katı muhafazakâr (ve çeşitli alanlarda muhafazakâr) bir tavıra girebilir ●

BİLİMSEL TEKNİK HAYAT

Türkiye'de Bilimsel ve Teknolojik Araştırma

Hikmet Özdemir

Çerçeve Yazılar

- **Kamu Kesimi Bilimsel Araştırma Kurumları**
- **Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)**
- **TÜBİTAK Ödülü Alan Bilim Adamları ve Araştırmacılar**

Bu konuda ayrıca *Teknoloji* maddesine bakınız.

Cumhuriyet Döneminde Bilimsel ve Teknolojik Araştırma

Hikmet Özdemir

Yeni kurulan devletlerde -daha önceden yeterli bir altyapı yoksa- kalkınma amaçları doğrultusunda bilim ve teknolojideki gelişme hedeflerinin açık bir şekilde belirlenmesi büyük önem taşır. Hükümet, kısa ve uzun dönemdeki amaçlarının gerçekleştirilmesinde elbette kendi başına değildir. Dış ve iç koşullar, politik gelişmeler, ekonomik yapı seçilecek yolları, politikaları etkiler.

Bu anlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin bilimsel ve teknolojik araştırma alanında izlediği politikanın temel amacı, ulusal kalkınması için gerekli koşulları yaratmak ,geliştirmek ve bireylerinin yaşam düzeyinin yükselmesine katkıda bulunmak olmuştur.

İlk Araştırma Kurumları

Türkiye'nin çağdaş bilim ve teknolojiye yönelişi Cumhuriyet dönemiyle başlar. Bununla beraber, kimi araştırma enstitülerinin kuruluş tarihleri 19. yüzyıl sonuna kadar uzanmaktadır: Bursa İpekböcekçiliği Araştırma Enstitüsü (1888), İstanbul Deneme ve Üretme İstasyonu (1889), İstanbul Veteriner Kontrol ve Araştırma Enstitüsü (1915) gibi. Kurtuluş Savaşı sırasında ise Ankara'da Veteriner Kontrol ve Araştırma Enstitüsü (1921) kurulmuştur. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, yurdun çeşitli bölgelerinde tarımda verimi artırmak ve gelişmeyi sağlamak için, hızlı bir şekilde araştırma enstitüleri ve istasyonları açılmıştır: Adana Bölge Pamuk Araştırma Enstitüsü (1924), Bilecik Deneme ve Üretme İstasyonu (1924), Rize Çay Araştırma Enstitüsü (1924), Eskişehir Tarımsal Araştırma Enstitüsü (1926), Adapazarı Tarımsal Araştırma Enstitüsü (1926), Orta Anadolu Tarımsal Araştırma Enstitüsü (1927), Tekel Enstitüsü (1927), Malatya-Sultansuyu Veteriner Zootekni Araştırma Enstitüsü (1929). Ayrıca, Ankara'da Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü (1929)'nün de kuruluş döneminde açıldığını belirtmek yerinde olacaktır.

Aynı yıllarda yüksek öğretim kurumlarının bilim alanında henüz üretici bir durumda olamadıkları bilinmektedir.

1930'lu Yıllarda Çağdaş Bilime Yöneliş

1930'lu yıllar ise, gerek kamu kesiminde, gerekse yüksek öğretim kesiminde genç Cumhuriyetin büyük atılımlara girdiği yıllardır. İzlenen devletçi politikanın etkisiyle, bilgi üreten bir bilimsel ortamın, çağdaş teknolojiye dayalı bir sanayinin kurulup gelişmesi yolunda ilk ve köklü adımlar atılmıştır. Gelişmeye yön veren politika ve kararlar devlet eliyle oluşturulmuş ve yürütülmüş, bu politika ve kararlar uyarınca bilimsel ve teknolojik araştırmalar devletin öncülüğünde başlatılabilmiştir.

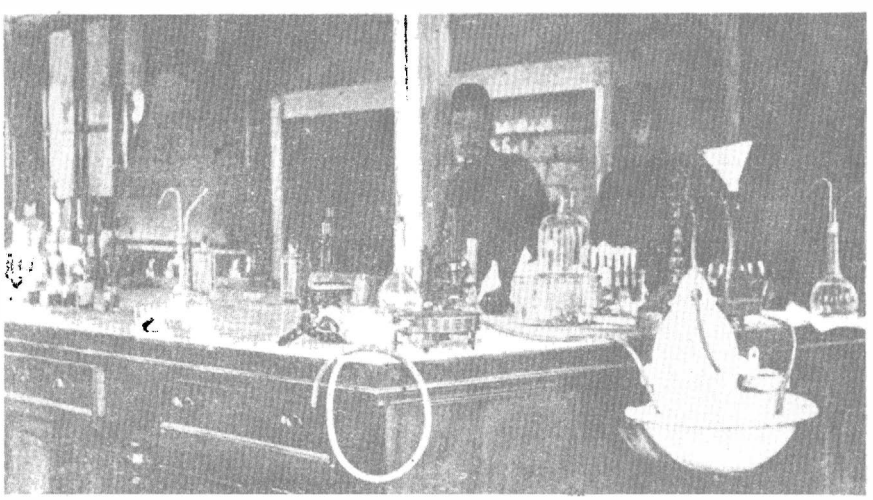

İLK ARAŞTIMA BİRİMLERİ: 19. yüzyılın başları Avrupa'ya yönelik yenilik hareketlerinin hızlandığı, teknik okullara önem verilmeye başlandığı dönemdir. Medreselerin direnişine rağmen, fen bilimlerine daha çok ilgi gösterildi. Tıp, matematik, fizik alanlarında çalışmalar yapıldı. İstanbul Bakterioloji Laboratuarı bu çalışmalarda yer alan önemli kuruluşlardandır.

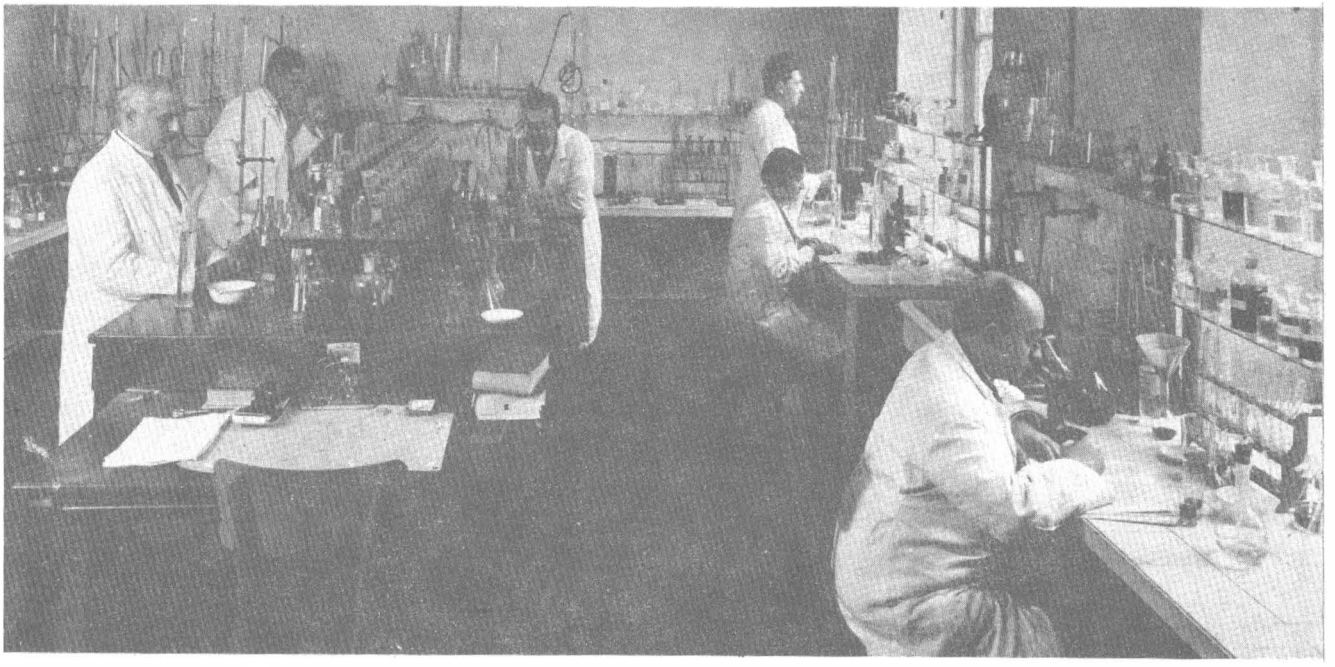

CUMHURİYET'İN İLK YILLARI: Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında çeşitli alanlarda bilimsel ve teknik araştırma yapmak ve uzman yetiştirmek üzere kurumlar oluşturulmaya başlandı. Muskirat (alkollü içki) İdaresi'nin (Tekel) şarap ve rakı laboratuarı dönemin ilgi çeken kurumları arasındaydı.

Çağdaş bilime yönelişin önemli adımı, ilk üniversite reformu (1933)'dur. Bunun sonucu olarak yüksek öğretimde eski bilgilerin öğretilmesine dayanan bir eğitimden, düşünce ve bilgi üretimi yaratıcılığını geliştiren bir eğitime geçilmiş ve yeni oluşturulan üniversite, bilgi üreten araştırmayı temel görevleri arasına koymuştur.

Ayrıca, devlet desteğiyle bilim adamları ve mühendislerin yetiştirilmesi, yetenekli gençler için Batı ülkelerinde lisans ve lisansüstü öğrenim olanakları sağlanması da izlenen politikanın bir gereğiydi.

Türkiye'deki bilimsel ve teknolojik gelişme açısından "tarihsel olanak" şeklinde nitelenebilecek bir olay ise, hiç kuşkusuz Nazizm'in zulmünden kaçan Yahudi asıllı bilim adamlarıdır. Sayıları 36 olarak bilinen bu değerli aydınlar, zamanın devlet ve hükümet yetkililerince Türkiye'ye davet edilmişler ve kendilerine uzun yıllar üniversitede çalışma olanağı sağlanmıştır.

1935'te Atatürk'ün buyruğuyla kurulan Maden Teknik ve Aranma Enstitüsü (MTA), Elektrik İşleri Etüd İdaresi (EİEİ) ve ETİBANK sanayi alanında ulusal araştırma uygulamalarını başlatan ilk kuruluşlardır.

Yine bu dönemde önemli bir diğer gelişme tarımda olmuş, devlet, tarımın gelişmesi için öncülük görevini üstlenerek, örnek çiftlikler kurmuştur. Tarım teknolojisinde yenileşme, tarım uzmanlarının eğitimi gibi konular Tarım Bakanlığı'nca ele alınmıştır.

Kuşkusuz bu gelişmelerin bilimsel ve teknolojik temeli, yurt dışından getirilen teknolojiler olmakla birlikte, bu teknolojileri destekleyen araştırmalar ya da etüd çalışmaları MTA, EİEİ, Tarımsal Araştırma Enstitüleri gibi kuruluşlarca gerçekleştirilmekteydi.

İkinci Dünya Savaşı Yılları

İkinci Dünya Savaşı yıllarında bilim adamı ve mühendislerin uzun süreli askerlik görevlerine çağrılmaları, yeni yeni oluşan araştırma gruplarının dağılmasına yol açmış, ayrıca savaş psikolojisi ve ekonomik güçlüklere ek olarak dış ülkelerde beliren çekicilik, yabancı bilim adamlarının Türkiye'den ayrılmalarına neden olmuştur.

Çok Partili Dönem

Bilimsel araştırmalarda istek ve özveri, üst yönetimin ve giderek toplumun tüm kesimlerinin bu işe verdiği önem ve ağırlığa paralel olarak geliştiğinden, çok partili politik yaşama geçildiğinde, bir çok alanda olduğu gibi, bilimsel ve teknolojik araştırma alanına da hükümetin ve toplumun verdiği önem ve ağırlık değişmiştir. Bu olguya ayrıca ekonomik zorlukları da eklemek gerekir.

1950-1960 Arası Dönem: Bununla birlikte 1950-60 arası dönem bir yandan Atatürk döneminde uygulanan devletçi politikanın meyvelerinin toplanmaya başladığı yıllar olmuş, bir yandan da, hükümetin ekonomik büyüme politikasına uygun olarak, çeşitli bölgelerde yeni araştırma enstitüsü ya da birimlerinin kurulmasına devam edilmiştir: Karayolları Araştırma Fen Heyeti (1948), Konya Veteriner Kontrol ve Araştırma Enstitüsü (1950), Ankara Ormancılık Araştırma Enstitüsü (1952), Ankara Toprak ve Gübre Araştırma Enstitüsü (1954), Antalya Sebzecilik Araştırma İstasyonu (1957), Ankara Tarımsal Savaş İlaç ve Aletler Enstitüsü (1957), Yapı Malzemesi

DIŞARIYA GÖNDERİLEN ÖĞRENCİLER: 1930'larda üniversiteler içinde bilimsel çalışmaların başlamasına paralel olarak, yetenekli gençler için yurt dışında lisans ve lisansüstü öğrenim olanakları sağlandı. 1936 yılında bir grup genç uçak teknisyeni Sovyetler Birliği'nin Kossorev Eğitim Merkezi'ne gönderilmişti.

Araştırma ve Laboratuvarı (1958), Balıkesir Zeytincilik Araştırma İstasyonu (1959), Devlet Su İşleri Araştırma Dairesi (1960). Sonradan Türkiye Atom Enerjisi Kurumu adını alan Atom Enerjisi Komisyonu (1956)'nun kurulması da bu döneme raslar.

1960-1980 Dönemi: 1961 Anayasası, bilimsel ve teknolojik araştırmalar bakımından da, yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu yeni dönemde, bilim ve teknolojiye yön verme ve geliştirme bakımından iki yeni örgütün kurulduğu görülmektedir: Devlet Plânlama Teşkilatı (DPT) ve Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK).

TÜBİTAK'ın kuruluşunun (1963) Türk bilim yaşamında özel bir yeri vardır. İlk kez devlet, bilimsel ve teknolojik araştırmayı bir bütün olarak ele almış ve bu yöndeki gelişme için etkin bir kurumsal yapı oluşturmuştur. Bir yandan devletin bu alandaki politikasının yürütücüsü olan TÜBİTAK, bir yandan da kendisi doğrudan araştırma yapan bir merkez durumundadır. Bugün TÜBİTAK bünyesinde, Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü (MBEAE), Yapı Araştırma Enstitüsü (YAE), Temel Bilimler Araştırma Enstitüsü (TBAE) ve Balistik Araştırma Enstitüsü (BAE) olmak üzere dört ayrı araştırma merkezi bulunmaktadır. Aynı zamanda bir bilim politikası ve planlaması organı olarak da TÜBİTAK, Türkiye koşullarında olabilecek en az bürokratik kurum olarak düşünülmüştür.

Bununla beraber TÜBİTAK'ın kuruluş yasasından gelen ayrıcalıklarını yeterince kullanamadığı konusunda görüş birliği vardır.

TÜBİTAK'tan ayrı olarak, Milli Prodüktivite Merkezi (1953) ve Türk Standartlar Enstitüsü (1954) gibi kuruluşlar da Türkiye'nin bilimsel ve teknolojik yaşamında önemli bir yere sahiptirler.

Kamu Kuruluşların Oluşturduğu Araştırma Birimleri: 1961 sonrası Türkiye'de, politik yaşamda görülen canlılığa benzer bir canlılık, bilimsel ve teknolojik araştırma kuruluşlarının örgütlenmesinde de dikkati çekmektedir. Kamu kuruluşları birbiri ardından kendi araştırma birimlerini kurmaya başlamışlardır: Şeker Enstitüsü (1966), PTT Araştırma Laboratuvarı (1967), Deprem Araştırma Enstitüsü (1969), Doğu Anadolu Bölge Tarımsal Araştırma ve Eğitim Enstitüsü (1969), Petkim Araştırma Dairesi (1969), Sümerbank Tekstil Eğitim ve Araştırma Merkezi (1972), İzmir Gıda Kontrol Eğitim ve Araştırma Enstitüsü (1974), Ankara Gıda Kontrol Eğitim ve Araştırma Enstitüsü (1975), İstanbul Dericilik Araştırma ve Eğitim Enstisüsü (1974), Türkiye Petrolleri Araştırma Merkezi (1974), Türkiye Elektrik Kurumu Araştırma Dairesi (1974). Dikkati çeken nokta, yeni oluşturulan bu birimlerin daha çok tarım dışı alanlarda olmasıdır. Bu ise, bir raslantı olmayıp, Türkiye ekonomisindeki gelişmelerin doğal bir sonucudur.

1980'li Yıllar

1980' li yıllarda Türkiye'de bilimsel ve teknolojik araştırmalarla doğrudan görevli merkezlerin dışında kalan kamu kuruluşlarından Araştırma ve Geliştirme (A + G) çalışmaları esas olarak genel müdürlüklere bağlı birimlerce yürütülmektedir. Kimi kuruluşlarda bakanlık merkez örgütü'nde A + G çalışmalarını planlamak ve yönetmek için "Araştırma Konseyi" adı altında eşgüdüm örgütleri oluş-

YABANCI HOCALAR: Türkiye'deki bilimsel ve teknolojik gelişme açısından önemli bir olay da Almanya'daki Yahudi kökenli ve faşizm aleyhtarı bazı öğretim üyelerinin Hitler rejiminden kaçarak Türkiye'ye gelmeleridir. Çeşitli dallarda Türk bilim hayatına katkılarda bulunan yabancı hocalardan biri de İTÜ'de eğitim vermiş olan Hans Ritsel'dir.

ARAŞTIRMA KURUMLARI: 1935 yılında kurulan Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) sanayii alanında araştırmaları başlatan ilk kurumlardan biridir. MTA'nın görevleri arasında, her türlü maden ve enerji kaynaklarını aramak, petrol konusunda jeolojik araştırma yapmak ve jeolojik haritaların hazırlanması için gerekli araştırmaları yapmak sayılabilir.

turulmaktadır. Araştırma birimleri olmayan örgütlerdeyse, kalite kontrol işleriyle görevli rutin analiz laboratuvarları A + G çalışmalarının fiziksel çevresini oluşturmaktadır.

Türk özel sektörü son yıllarda araştırma konusunun önemini kavramış ve özellikle holding şeklinde örgütlenen büyük işletmelerde A + G birimleri hızla kurulmaya başlanmıştır. Orta ve küçük işletmelerdeyse parasal sorunlar, bilimsel ve teknolojik araştırma çalışmalarından etkin bir şekilde yararlanmayı engellemektedir. Bu alandaki devlet desteğiyse şimdilik yeterli olamamaktadır. Öte yandan, yabancı lisansla üretim yapan özel sektörün bilimsel ve teknolojik araştırmalar karşısındaki tutumu zaman zaman ulusal çıkarlarla çelişir boyutlar kazanmıştır. Her ne kadar kamu araştırma merkezlerinde ve üniversitelerde temel ve uygulamaya yönelik alanlarda yoğun araştırmalar yapılmaktaysa da, yeterli ve düzenli bir eşgüdüm sağlanamadığından yapılan araştırmalardan elde edilen bulgular sanayiye aktarılamamaktadır.

A + G Alanındaki Sorunlar

Türkiye'de araştırma laboratuvarları bakımından kamu araştırma merkezlerinde ve üniversitelerde büyük yatırımlarla gerçekleştirilmiş ve çok iyi donatılmış bir teknik altyapı vardır. Bununla beraber, iç ve dış piyasalardan yapılacak araç, gereç ve malzeme alımları için ödenek yetersizliği ve bir kısım bürokratik sorunlar bu laboratuvarlardan yararlanmada ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Ayrıca, araştırma çalışmalarına katılan bilim adamı ve mühendisler için verilen ücret diğer kesimlere göre yeterince özendirici olmadığından Türkiye'de araştırıcı olmanın güçlükleri ortadadır.

Özellikle kamu kesimi ve üniversite birimlerinde bilim adamı ve mühendislerin verimsiz kullanıldıkları da bir gerçektir. Bu durum ise, beyin göçü için önemli bir neden olmakta ve bu kişilerin yetiştirilmesinde sarfedilen kaynaklardan da beklenen yarar elde edilememektedir. Eğitim sisteminin yarattığı sorunlar da vardır. Türk üniversitelerinden mezun olanlar araştırma yapmaya yönelik, analizci ve yaratıcı olmayıp, daha çok öğrenici ve uygulayıcı kişiler durumundadır.

Bununla birlikte, çoğu bilim dallarında önemli bir bilgi birikimi ve özellikle tarım alanında ciddi bir araştırma geleneği vardır. Türkiye, bu bilgi birikimi ve yetişmiş araştırıcı insangücüyle, A + G alanındaki sorunlarını kendi başına çözebilecek durumdadır.

Bazı Sayısal Veriler

1981 yılı verilerine göre, kamu ve üniversite kesiminde tamgün bilimsel ve teknolojik araştırma çalışmalarına katılan 3500 kadar araştırıcı vardır. Bunların bilim dallarına göre dağılımları1 no.lu grafikte gösterilmiştir.

Özel sektördeyse 1982 yılında 35'i doktoralı olmak üzere toplam olarak 785 araştırıcı çalıştığı belirlenmiştir. Bu rakam, toplam A + G'de çalışan insangücünün yaklaşık % 5'ine eşittir.

Türkiye'de A + G harcamalarının en büyük kaynağının devlet bütçesi olduğunu söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Devlet sektöründe yasal konumları açısından bir gruplandırma yapıldığında, toplam A + G ödenekleri içinde, 1981 yılı verilerine göre; Genel Bütçeli Daireler (% 51.3), Katma Bütçeli Daireler (% 4.9), Kamu İktisadi Teşebbüsleri (% 7.9), Üniversiteler (% 19.3), TÜBİTAK (% 16.4) oranında paya sahiptirler.

Bilim dallarına ve sosyo-ekonomik amaçlı sektörlere göre bu ödeneklerin dağılımı incelendiğinde 1973-1981 arası dönemde ilk göze çarpan, tarım alanında-

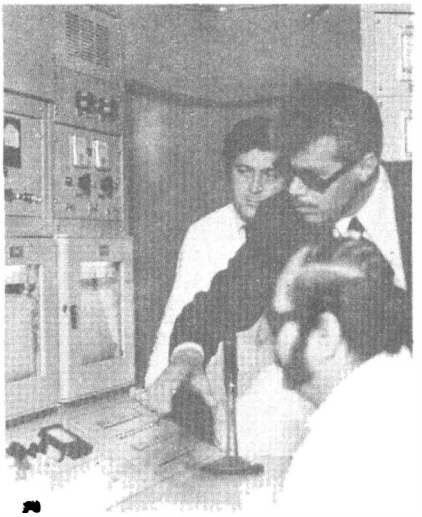

ARAŞTIRMA ENSTİTÜLERİ: 27 Mayıs 1962'de Başbakanlık Atom Enerjisi Komisyonu'na bağlı olarak çalışmaya başlayan Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi Türkiye'nin nükleer güçten yararlanmak üzere attığı ilk adımdır.

TÜBİTAK: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu TÜBİTAK'ın kuruluşunun Türk bilim hayatında özel bir yeri vardır. Kurum, 1963 yılında çıkarılan 278 sayılı kanunla, Türkiye'de müsbet bilimler alanında araştırmalar yapmak, geliştirmek, düzenlemek ve yürütülen çalışmaları birbirleriyle bağlantılı hale getirmek üzere kurulmuştur.

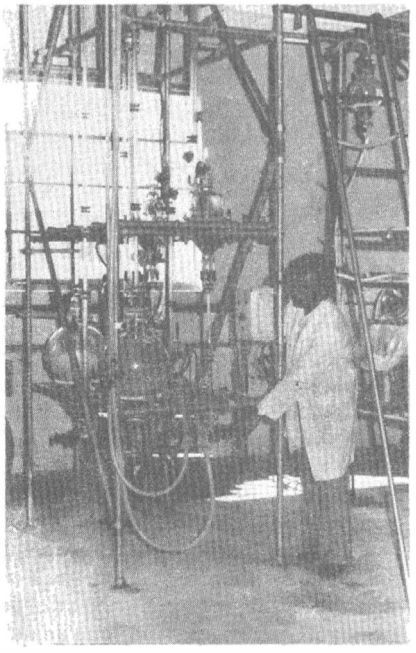

ki ödeneklerin diğerlerine göre fazlalığıdır. Esasen bir bütün olarak tarım sektöründeki bilimsel ve teknolojik araştırma çalışmaları, bugün için Türkiye'deki araştırma potansiyelinin en büyük kısmıdır. 1981 yılı verilerine göre A + G için ayrılan her 2 TL'den 1 TL'si tarım sektörüne aktarılmış görünmektedir. Temel bilimler için ayrılan ödenek miktarıysa 1973-1981 döneminde ortalama % 10'dur.

Bilimsel ve teknolojik araştırmalar için devlet bütçesinden harcanan toplam para 1981 yılı kesin hesap raporlarına göre yaklaşık 10 milyar TL'dir. Bu paranın % 83.4'ü kamu kesimi araştırma kurum ve birimlerince, % 16.6'sı da üniversitelerce harcanmıştır. A + G amaçlı harcamaların bilim dallarına göre dağılımında da bütçe rakamlarındaki eğilimler aynen izlenebilmektedir: Her 100 TL'den 54.6 TL'si tarım araştırmaları için harcanmaktadır.

Bu durum, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana geçen süre içinde ulusal kaynaklarını daha çok hangi alanda kendine yeter kılabildiği hakkında da ayrıca bir bilgi vermektedir. Tarımdan sonra sırasıyla, tıp 16.1 TL., mühendislik 15.7 TL., temel bilimler 11.2 TL. gelmektedir. Aynı sıralamada sosyal bilimler her 100 TL'den yalnızca 2.2 TL.'nin harcandığı alan olarak sonuncudur. Bu da, izlenen devlet politikasının

Kamu Kesimi Bilimsel Araştırma Kurumları

Başbakanlık

Atom Enerjisi Komisyonu Genel Sekreterliği'nin Ankara ve Çekmece (İstanbul) Nükleer Araştırma merkezleri;
Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu'nun Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü (Gebze) ile Yapı Araştırma Enstitüsü (Ankara);
Karayolları Genel Müdürlüğü'nün Araştırma Fen Heyeti Müdürlüğü (Ankara).

Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanlığı

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün Araştırma Dairesi (Ankara);
Elektrik İşleri Etüd İdaresi (Ankara);
Etibank Genel Müdürlüğü'nün Araştırma ve Geliştirme Dairesi (Ankara);
Maden Tetkik Arama Enstitüsü (Ankara);
Türkiye Petrolleri A.O. (Ankara).

Gümrük ve Tekel Bakanlığı

Çay Kurumu Genel Müdürlüğü'nün Çay Araştırma Enstitüsü (Rize).

İmar ve İskan Bakanlığı

Deprem Araştırma Enstitüsü (Ankara);
Yapı Malzemesi Genel Müdürlüğü'nün Araştırma ve Laboratuvarlar Dairesi (Ankara).

Köy İşleri Bakanlığı

Ar-Gel Araştırma ve Plan Bütçe Dairesi Araştırma Şubesi:
Topraksu Genel Müdürlüğü'nün Eskişehir, Konya, Menemen-İzmir ve Tarsus'taki Bölge Topraksu Araştırma Enstitüleri Samsun ve Tokat'taki Bölge Topraksu Araştırma istasyonları. Ankara'daki Merkez Topraksu Araştırma Enstitüsü ile Toprak ve Gübre Araştırma Enstitüsü.

Milli Eğitim Bakanlığı

Kandilli Rasathanesi (İstanbul).

Orman Bakanlığı

Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrol Genel Müdürlüğü'nün Kavak ve Hızlı Gelişen Orman Ağaçları Araştırma Enstitüsü (İzmit) ve istasyonları (Osmaniye-Adana, Torbalı-İzmir, Erzincan, Eğridir-Isparta, Diyarbakır, Samsun) ile Tarsus'taki Okaliptus ve Hızlı Gelişen Orman Ağaçları Araştırma İstasyonu;
Orman Genel Müdürlüğü'nün Ormancılık Araştırma Enstitüsü (Ankara) ve İstasyonları (Bolu, Erzurum, Trabzon, Antalya);
Teknik Araştırma Dairesi (Ankara).

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı

Hıfzıssıhha Okulu (Ankara);
Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü (Ankara).

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı

Azot İşletmeleri Bilimsel Araştırma Müdür Muavinliği (Kütahya);
Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü'nün Şeker Enstitüsü (Etimesgut-Ankara).

Tarım Bakanlığı

Pamuk İşleri Genel Müdürlüğü'nün Adana ve Nazilli'deki Bölge Pamuk Araştırma enstitüleri;

bir başka önemli yanıdır. Esasen uzun zamandır hükümetlerin sosyal bilimleri desteklemek şeklinde bir politikaları da olmamıştır. Aksine izlenen politika yasaklayıcı olmuş, bu alanda çalışan bilim adamları ve araştırıcılar çoğu zaman zorluklarla karşılaşmışlardır.

Bununla birlikte, Türkiye'de temel ve uygulamalı bilim dallarına yönelik araştırmalar için harcanan kaynakların yeterli olduğunu düşünmek yanıltıcıdır. Bir ülkenin, bilimsel ve teknolojik gücünü belirleyen önemli bir gösterge olarak kabul edilen A + G harcamalarının Gayri Safi Milli Hasıla içindeki payı Türkiye'de yaklaşık ‰ 1.5'tir. Birleşmiş Milletler Örgütü'ne göre bu oranın gelişmekte olan ülkeler için % 1 olması gerekmektedir.

Çoğu Üçüncü Dünya ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de yoğun bir teknoloji gereksinimi vardır. Ekonomik yapının üniversiteleri zorlayarak ya da kendi bilim sistemini kurarak teknoloji üretmeye ortam ve zamanı olmayınca, kalkınmış olan ülkelerde geliştirilen hazır (paket) teknolojiler alınmakta ve ülke içinde yeni yeni yeşermeye başlayan bilim bodur kalmaktadır. Toplumun güncel sorunlarından uzak bir ortamda kalan üniversite ise, teknoloji üretimi için gerekli olan şemsiye görevini yapamamaktadır.

Ekim 1983'te, sorunun ulusal düzeyde çözümlenebilmesi için, başbakan, ilgili bakanlar ve diğer bazı yüksek yöneticilerden oluşan "Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu" adlı yeni bir örgütlenmeye gidilmiştir. Bu Kurul'un görevleri şöyledir:

— Uzun dönemde bilim ve teknoloji politikalarının belirlenmesinde hükümete yardımcı olmak,

— Bilim ve teknoloji ile ilgili alanlarda A + G hedeflerini saptamak,

— Öncelikli A + G alanlarını belirlemek, bunlarla ilgili plan ve programları hazırlamak,

— Hazırlanan plan ve programlar doğrultusunda kamu araştırma kuruluşlarını görevlendirmek, gerektiğinde özel sektörle işbirliği yapmak ve özel sektörle il-

Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü'nün Suptropikal Hastalıklar ve Gıda Kontrol Laboratuvarı (Adana); Veteriner Bölge Gıda Kontrol Laboratuvarı (Afyon); Veteriner Zootekni Araştırma enstitüleri (Altındere, Karacabey, Konya, Samsun) ve kurumları (Bandırma Boştepe, Antalya, Göle-Kars, İnanlı-Tekirdağ); Şap Kontrol ve Araştırma Enstitüsü (Ankara); Veteriner Kontrol ve Araştırma enstitüleri (Bornova, Diyarbakır, Elazığ, Etlik-Ankara, Konya, Pendik, Samsun); Veteriner Bölge Laboratuvarı (Bursa); Zootekni Araştırma Enstitüsü (Lalahan-Ankara); Veteriner Atçılık İslah Kurumu (Akçadağ-Malatya).

Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü'nün Akdeniz (Alata-İçel), Doğu Anadolu (Erzurum), Ege (Menemen), Güneydoğu Anadolu (Diyarbakır), Karadeniz (Samsun), Marmara-Trakya (Yeşilköy) ve Orta Anadolu (Ankara) Bölge Zirai Araştırma enstitüleri ile bu kuruluşlara bağlı 9 enstitü (Antalya, Bornova-İzmir, Giresun, Bursa [ipekböcekçilik], Bursa [konservecilik], Edirne, Yalova, Ankara [çayır, mer'a ve zootekni], Ankara [tavukçuluk] 24 araştırma istasyonu (Adana, Antalya [sebzecilik], Antalya [turunçgiller], Ardahan, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Çal, Erbeyli, Manisa, Kastamonu, Ordu, Tokat, Balıkesir, Bolu Çanakkale, Edremit, Sakarya, Afyon, Çorum, Eskişehir, Kayseri, Nevşehir), 1 araştırma ve eğitim merkezi (Ankara); 1 araştırma laboratuvarı (Ankara).

Zirai Mücadele ve Karantina Genel Müdürlüğü'nün Bölge Zirai Mücadele Araştırma enstitüleri (Adana, Ankara, Diyarbakır, İstanbul, İzmir, Samsun). Biyolojik Mücadele Enstitüsü (Antalya) ve Zirai Mücadele İlâç ve Aletleri Enstitüsü (Ankara).

Ulaştırma Bakanlığı

P.T.T. Genel Müdürlüğü'nün P.T.T Araştırma Laboratuvarı (Ümraniye-İstanbul).

Özel Sektör Kuruluşlarının Araştırma Faaliyetleri (Haziran 1981)

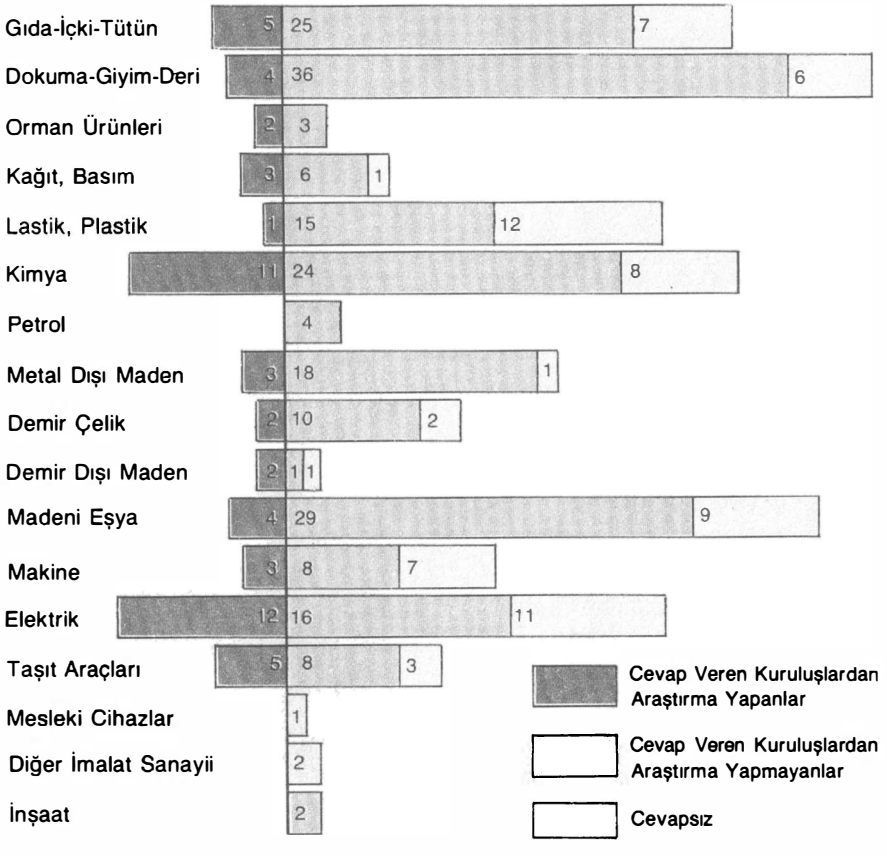

Kaynak: D.P.T.

Başbakanlığa Bağlı Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kuruluşları

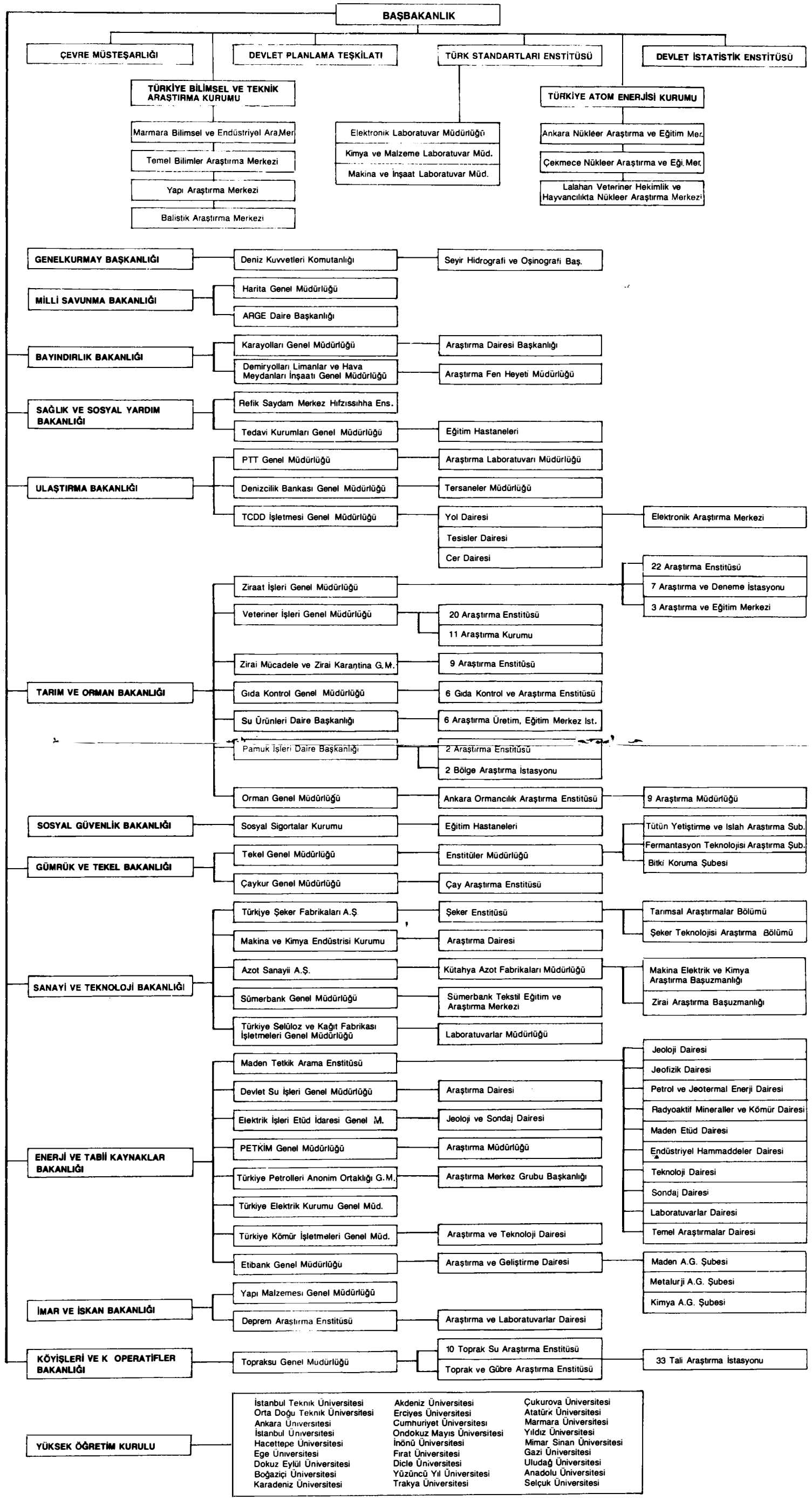

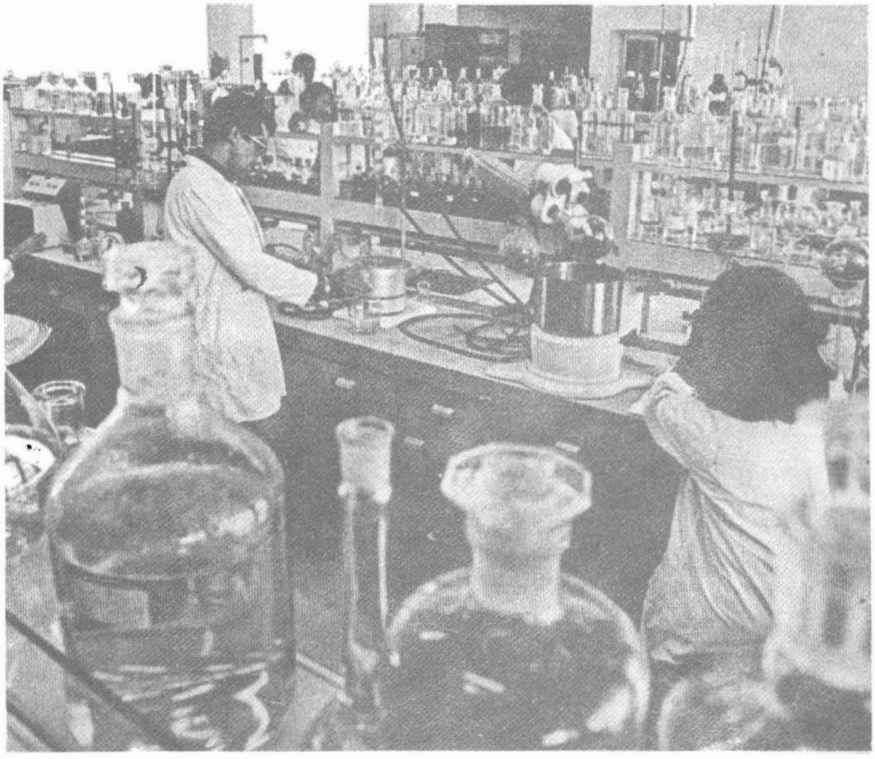

ÖZEL SEKTÖR ve ARAŞTIRMA-GELİŞTİRME: Türk özel sektörü son yıllarda araştırma-geliştirmenin önemini kavramaya başlamış, özellikle holding şeklinde örgütlenen işletmelerde araştırma-geliştirme birimleri kurulmaya başlanmıştır. Buna rağmen, araştırma-geliştirme faaliyetlerinde bulunan şirketlerin sayısı oldukça azdır. DPT'nin Haziran 1981'de yaptığı bir ankete göre, ankete katılan 333 firmadan sadece 57'si araştırma-geliştirme faaliyetinde bulunuyor. Bu tür faaliyetlerin yapıldığı alanlardan biri de ilaç sanayiidir.

gili özendirici ve düzenleyici önlemleri saptamak,
— Bilim ve teknoloji sisteminin etkinleştirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla, bilim ve teknoloji alanındaki yasa tasarılarını ve yönergeleri hazırlatmak,
— Araştırıcı insangücünün yetiştirilmesi ve etkin bir şekilde kullanımı için gerekli önlemleri belirlemek ve uygulanmasını sağlamak,
— Özel kuruluşların A + G merkezlerini kurması için gerekli temel ve yöntemleri belirlemek, yapılan çalışmaları izlemek, değerlendirmek ve yönlendirmek,
— Hangi alanlara ne oranda A + G yatırımı yapılması gerektiğini belirlemek,
— Programlama ve yürütme aşamalarında sektörler ve kuruluşlar arasında eşgüdümü sağlamak ●

Grafik 1

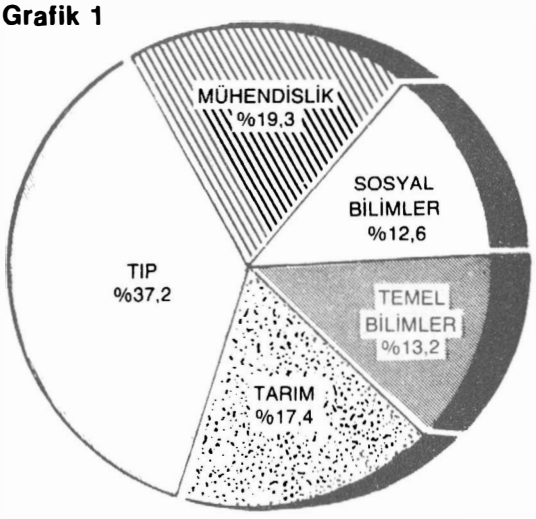

1981 YILINDA DEVLET SEKTÖRÜNDE TAM GÜN ÇALIŞAN ARAŞTIRMACILAR

Grafik 2

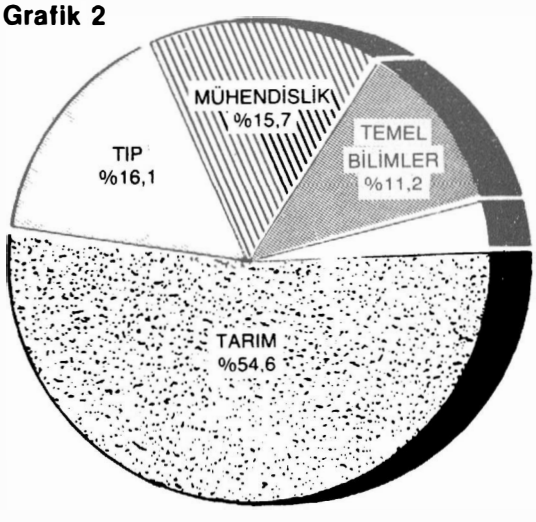

1981 YILINDA BİLİM DALLARINA GÖRE ARAŞTIRMA-GELİŞTİRME HARCAMALARI

Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)

İktisadi kalkınmanın ön koşulu olan teknoloji üretimi, dünden bugüne Türkiye'nin çözmesi gereken en önemli sorunlardan biri. Özellikle 1961'de planlı kalkınma döneminin başlamasıyla birlikte, teknolojik ilerlemeyi kalkınma planlarına paralel biçimde düzenleyecek, pozitif bilimler alanında araştırma yapacak, bunları teşvik edecek bir kurumun gerekliliği hissedildi. Bu ihtiyacı karşılamak üzere 17 Temmuz 1963'te çıkarılan 278 sayılı Kanun'la, merkezi Ankara'da olan, Başbakanlığa bağlı, malî, idari özerkliği ve tüzel kişiliği olan Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) kuruldu.

TÜBİTAK'ın Bilim Kurulu, Genel Sekreterlik, Danışma Kurulu, Araştırma Grupları ile Enstitüler ve Diğer Kuruluşlar olmak üzere beş ana organı var. Karar organı olarak görev yapan ve beşi temel bilimler, dördü uygulamalı bilimler, biri İktisadi Devlet Teşekkülleri, biri özel sektör kesiminden seçilmiş on kişi ile Genel Sekreter'den oluşan Bilim Kurulu programları hazırlar, araştırma grupları kurar ve yapılan çalışmaları denetler. Danışma Kurulu'nun görevi, çalışma programlarını incelemek ve bütçe ile Kurum'un yıllık raporları hakkında Bilim Kurulu'na bilgi vermektir. Araştırma Grupları ise, verilen araştırma projelerini inceler, araştırma-geliştirme konularını saptar ve gerekli gördüğü araştırma enstitülerinin kurulması için Bilim Kurulu'na öneri götürür.

TÜBİTAK'ın ilk on yılını, araştırma-geliştirme faaliyetlerinin öneminin anlaşılması, araştırmacıların yetiştirilmesi yolundaki çalışmalarla geçirdiği söylenebilir. Sonraki dönemde, somut araştırma projelerine ağırlık veren Kuruluş, bilimsel teknik hayatın gelişmesinde önemli rol oynamaya başladı.

TÜBİTAK, araştırma projeleriyle ilgili çalışmalarını iki bölümde yürütüyor. Güdümlü projeler adı altında toplanan çalışmalar Araştırma Grupları'nca hazırlanan geniş çaplı projelerdir. Fosfat madenlerinin zenginleştirilmesi, melezleme yoluyla koyunların ıslahı, dumansız katı yakıt üretimi, bor cevherlerinden asit borik üretimi gibi çalışmalar, yapılan güdümlü projelerden bazıları. Bunun yanı sıra, TÜBİTAK, üniversite ve araştırma enstitülerince hazırlanan projeleri de destekler.

Kuruluşun bilimsel ve teknik araştırma alanındaki önemli faaliyetlerinden biri de, yukarıda belirtildiği gibi, çeşitli araştırma merkezleri kurması. Yapımına 1968'de başlanan ve Temmuz 1972'de ilk kademesi biten Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü (MBEAE) bu alandaki en önemli girişimlerden biri. Bugün TÜBİTAK bünyesinde Yapı Araştırma Enstitüsü (YAE), Temel Bilimler Araştırma Enstitüsü (TBAE) ve Balistik Araştırma Enstitüsü (BAE) de dahil olmak üzere dört ayrı araştırma merkezi var. Ayrıca, 1966'da kurulan ve Türkiye'de yapılan bütün bilimsel ve teknik araştırmaların toplandığı Dökümantasyon Merkezi, isteyenlere yerli ve yabancı kaynak sağlayarak araştırmacıların önemli bir ihtiyacını karşılıyor.

Eğitim alanındaki çalışmalarını lise bursları, temel fen bilimleri teşvik bursları, üniversite ve lisans üstü bursları ve yurt içi ve yurt dışı doktora burslarıyla sürdüren TÜBİTAK, 1966'dan beri "bilim ödülü", 1969'dan beri de "teşvik" ve "hizmet" ödülleri vererek çalışmaları ödüllendirir ve teşvik eder.

Türkiye'de bilimsel araştırmalara fazla önem verilmediği bir gerçek. Gerek devletin, gerekse de özel sektörün araştırma-geliştirme faaliyetlerine ayırdığı fon bunun çarpıcı bir göstergesi. Bu koşullarda TÜBİTAK'ın çalışmaları daha da önem kazanıyor. Ancak, Türkiye'de bilimin, sağlıklı gelişebilmesi daha fazla sayıda özerk bilimsel kuruluşun oluşturulmasına bağlı.

TÜBİTAK Ödülü
Alan Bilim Adamları ve Araştırmacılar

1966

Bilim Ödülü
Prof.Dr. Talat Erben (temel bilimler)
Prof.Dr. Oktay Sinanoğlu (temel bilimler)
Hizmet Ödülü
Verilmedi.
Teşvik Ödülü
Verilmedi.

1967

Bilim Ödülü
Prof.Dr. Cavit Erginsoy (temel bilimler)
Prof.Dr. Turan Onat (mühendislik)
Prof.Dr. Bekir Dizioğlu (mühendislik)
Hizmet Ödülü
Verilmedi.
Teşvik Ödülü
Verilmedi.

1968

Bilim Ödülü
Prof.Dr. Bahattin Baysal (temel bilimler)
Prof.Dr. Feza Gürsey (temel bilimler)
Prof.Dr. Ratip Berker (mühendislik);ödülü kabul etmedi.

Hizmet Ödülü
Verilmedi.
Teşvik Ödülü
Verilmedi.

1969

Bilim Ödülü
Prof.Dr. Muzaffer Aksoy (tıp)
Prof.Dr. Adnan Çakıroğlu (mühendislik)
Hizmet Ödülü
Yüksek Mühendis Zihni Derin (tarım)
Teşvik Ödülü
Prof.Dr. Mehmetçik Beyazıt (mühendislik)

1970

Bilim Ödülü
Prof.Dr. Orhan Ulutin (tıp)
Hizmet Ödülü
Verilmedi.
Teşvik Ödülü
Doç.Dr. Erol Başar (tıp)

1971

Bilim Ödülü
Verilmedi.
Hizmet Ödülü
Prof.Dr. Bekir Alkan (tarım)
Prof.Dr. Mustafa İnan (mühendislik)
Teşvik Ödülü
Verilmedi.

1972

Bilim Ödülü
Prof.Dr. Behram Kurşunoğlu (temel bilimler)
Hizmet Ödülü
Ord.Prof.Dr. Tevfik Sağlam (tıp)
Prof.Dr. Fahir Yeniçay (temel bilimler)
Teşvik Ödülü
Doç.Dr. Bahattin Keskin (tarım)
Dr. Muharrem Sargın (mühendislik)

1973 (50. Yıl Ödülleri)

Prof.Dr. İbrahim Demir (tarım)
Prof.Dr. Burhan Kaçar (tarım)
Prof.Dr. Faik Yaltırık (tarım)
Prof.Dr. Kazım Türker (tıp)
Prof.Dr. Oğuz Kayaalp (tıp)
Doç.Dr. Erol Başar (tıp)
Doç.Dr. Ahmet Kocataş (temel bilimler)
Dr. H.Önder Pamuk (temel bilimler)
Doç.Dr. Tarık Uğurtan (mühendislik)
Doç.Dr. Cevdet Acar (mühendislik)
Doç.Dr. Ahmet Rumeli (mühendislik) →

Prof.Dr. Cahit Yalçın (hayvancılık)
Prof.Dr. Orhan Alpan (hayvancılık)
Veteriner Hekim Ahmet Kalkan (hayvancılık)

Hizmet Ödülü

Ord.Prof.Dr. Akil Muhtar Özden (tıp)
Prof.Dr. Fatin Gökmen (temel bilimler)

Teşvik Ödülü

Doç.Dr. Üner Tan (tıp)
Doç.Dr. Uğur Derman (tıp)
Dr. Atilla Aşkar (temel bilimler)

1974

Bilim Ödülleri

Prof.Dr. Cahit Art (temel bilimler)
Prof.Dr. Orhan İçen (temel bilimler)
Prof.Dr. Erdal İnönü (temel bilimler)
Prof.Dr. Kâzım Türker (tıp)

Hizmet Ödülleri

Prof.Dr. Hamdi Suat Aknar (tıp)
Prof.Dr. Ata Nutku (mühendislik)

Teşvik Ödülleri

Dr. Hilmi Demiray (mühendislik)
Dr. Alper Sevgen (temel bilimler)
Doç.Dr. Tosun Terzioğlu (temel bilimler)
Doç.Dr. Canan Toker (mühendislik)

1975

Bilim Ödülleri

Prof.Dr. Alaaddin Akçasu (eczacılık)
Prof.Dr. Gönül Bara (biyokimya)
Prof.Dr. Semahat Geldiay (içsalgı bilimi)
Prof.Dr. Atıf Şengün (hücre genetiği)
Prof.Dr. Nejat Veziroğlu (mühendislik)

Hizmet Ödülleri

Ord.Prof.Dr. Hulusi Behçet (tıp)
Ord.Prof.Dr. Süheyl Ünver (tıp)
Nuri Şeker (sanayi)

Teşvik Ödülleri

Doç.Dr. Cengiz Dökmeci (mühendislik)
Doç.Dr. Yavuz Nutku (temel bilimler)

1976

Bilim Ödülleri

Prof.Dr. Ayhan Çavdar (tıp)
Prof.Dr. Kazım Çeçen (mühendislik)
Prof.Dr. Mahir Pamukçu (veterinerlik)
Prof.Dr. Erdoğan Şuhubi (mühendislik)
Prof.Dr. Yusuf Vardar (botanik)

Hizmet Ödülleri

Ord.Prof.Dr. Hilmi İleri (mühendislik)

Teşvik Ödülleri

Doç.Dr. Zekerya Aydın
Y.Müh. Alkut Aytun (mühendislik)
Dr. Tamer Başar
Doç.Dr. Nimet Unay Gündoğan (tıp)
Dr. Ersin İstanbulluoğlu (tıp)
Doç.Dr. Mutlu Sümer (mühendislik)
Doç.Dr. Bilgin Timuralp (tıp)

1977

Bilim Ödülleri

Prof.Dr. Cihat Gürson (tıp)
Prof.Dr. Dilhan Ezer (temel bilimler)

Hizmet Ödülleri

Ord.Prof.Dr Kerim Erim (temel bilimler)
Ord.Prof.Dr. Aydın Sayılı (bilim tarihi)
Ord.Prof.Dr. Hamdi Peynircioğlu (mühendislik)

Teşvik Ödülleri

Doç.Dr. Erdal Panayırcı (temel bilimler)

1978

Bilim Ödülleri

Verilmedi.

Hizmet Ödülleri

Prof.Dr. İhsan Doğramacı (tıp)
Ord.Prof.Dr. Emin Onat (mühendislik)
Ord.Prof.Dr. Mustafa Uluöz (tıp)
Prof.Dr. Şeref Zileli (tıp)

Teşvik Ödülleri

Doç.Dr. Cevdet Acar (temel bilimler)
Doç.Dr. Suat Artvinli (biyokimya)
Doç.Dr. İbrahim Dibağ (temel bilimler)
Dr. Mehmet Erbudak (temel bilimler)
Doç.Dr. Şenay Molvalılar (tıp)
Doç.Dr. Hüseyin Oral (mühendislik)
Doç.Dr. İsmet Önal (tarım)
Dr. Zekâi Şen (mühendislik)
Doç.Dr. Mustafa Türker (tıp)
Doç.Dr. Yücel Yılmaz (tıp bilimleri)

1979

Bilim Ödülleri

Prof.Dr. Gündüz İkeda (temel bilimler)

Hizmet Ödülleri

Prof.Dr. Reşat Garan (tıp)
Ord.Prof.Dr. Bedri Karafakioğlu (mühendislik)
Prof.Dr. Sabahattin Özbek (tarım)
Ord.Prof.Dr. Nazif Pamir (temel bilimler)

Teşvik Ödülleri

Doç.Dr. Altunkan Hızal (temel bilimler)
Dr. Emin Kansu (tıp)
Doç.Dr. N.Kemal Pak (temel bilimler)
Doç.Dr. Hüseyin Cahid Şad (tarım)

1980

Bilim Ödülleri

Prof.Dr. Necati Özışık (mühendislik)

Hizmet Ödülleri

Prof.Dr. Tarık Özker (mühendislik)
Prof.Dr. Fikret Saatçioğlu (tarım)

Teşvik Ödülleri

Doç.Dr. Fevzi Köksal (temel bilimler)
Doç.Dr. Ali Osman Asar (temel bilimler)
Doç.Dr. Sevim Ercen (tıp)

1981

Bilim Ödülleri

Prof.Dr. İhsan Ketin (temel bilimler)

Hizmet Ödülleri

Prof.Dr. Fikret Kortel (temel bilimler)
Prof.Dr. Mustafa Parlar (mühendislik)
Prof.Dr. H.Nüzhet Terem (mühendislik)
Prof.Dr. Macik Erbudak (mühendislik)

Teşvik Ödülleri

Doç.Dr. Mahmut Hortaçsu (temel bilimler)
Doç.Dr. Avadis Hacınlıyan (temel bilimler)
Doç.Dr. Sıddık İçli (temel bilimler)
Dr. Şefik Süzer (temel bilimler)
Doç.Dr. Pekçan Ungan (temel bilimler)
Doç.Dr. Aytemiz Gürgey (tıp)
Doç.Dr. Armağan Saatçioğlu (temel bilimler)
Doç.Dr. Yücel Kanpolat (tıp)
Doç.Dr. Erhan Pişkin (temel bilimler)
Doç. Dr. A. Rıfat Özdural (temel bilimler)
Doç.Dr. Vedat Tavşanoğlu (mühendislik)
Doç.Dr. Birol Kılkış (mühendislik)
Doç.Dr. Turgay Ertürk (mühendislik)
Doç.Dr. Erdoğan Alper (mühendislik)
Doç.Dr. Melih Boydak (tarım)

1982

Bilim Ödülleri

Prof.Dr. Yılmaz Tokat (mühendislik)
Prof.Dr. A.Nejat İnce (mühendislik)
Prof.Dr. Asım Orhan Barutçu (temel bilimler)

Hizmet Ödülleri

Prof.Dr. Nazım Terzioğlu (temel bilimler)
Prof.Dr. Muhtar Başoğlu (temel bilimler)

Teşvik Ödülleri

Yar.Doç.Dr. Sinan Kaptanoğlu (temel bilimler)
Doç.Dr. Tekin Dereli (temel bilimler)
Doç.Dr. Rahmi Güven (temel bilimler)
Yar.Doç.Dr. Vazıf Hasırçı (temel bilimler)
Yar.Doç.Dr. Ersan Akyıldız (temel bilimler)
Doç.Dr. Abdullah Atalar (mühendislik)
Doç.Dr. Burak Erman (mühendislik)
Dr. Atilla Gönder (temel bilimler)
Doç.Dr. Turay Uçal Yardımcı (tıp)
Doç.Dr. Emel Babacan (tıp)
Doç.Dr. Olcay Yeğin (tıp)

1983

Bilim Ödülü

Prof.Dr. Mithat İdemen (mühendislik)
Prof.Dr. Mehmetçik Bayazıt (mühendislik)

Hizmet Ödülleri

Ord.Prof.Dr. İhsan Şükrü Aksel (tıp)
Prof.Dr. Mustafa Santur (mühendislik)
Prof.Dr. Sait Akpınar (temel bilimler)
Dr. Hamdi Açan (tıp)
Y.Müh. Hacim Kamoy (mühendislik)
Asım Zihnioğlu (tarım)

Teşvik Ödülleri

Doç.Dr. Esvet Açıkgöz (tarım)
Yar.Doç.Dr. Ali İhsan Aldoğan (mühendislik)
Doç.Dr. Metin Balcı (temel bilimler)
Dr. Ferit Binyel (balıkçılık)
Doç.Dr. Tuncay Birant (mühendislik)
Dr. Mustafa Copçu (tarım)
Doç.Dr. Osman Demircan (temel bilimler)
Doç.Dr. Halil Demirtaş (tıp)
Doç. Dr. Timur Doğu (temel bilimler)
Doç.Dr. Samim Erhan (mühendislik)
Doç.Dr. Naci Gönür (mühendislik)
Y.Müh. Orhan Mertoğlu (mühendislik)
Doç.Dr. Özden Sanal (tıp)
Dr. Mehmet Şimşek (tıp)
Doç.Dr. Hüseyin Tan (tıp)
Dr. Sinan Taş (tıp)
Doç.Dr. Ersin Yurtsever (mühendislik)

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER

Birleşmiş Milletler

Çerçeve Yazı

Birleşmiş Milletler Örgütü'nde Türk Dış Politikası
Haluk Gerger

Bu konuda ayrıca *Dış Politika* maddesine bakınız.

Birleşmiş Milletler

Dünya milletlerinin ve halklarının birleşerek tek bir dünya devleti ve tüm insanlığın ortak topluluğunu kurmaları düşünceleri çok eskilere uzanır. Ama böyle bir birliğin gerçekleşmesi için somut ve pratik adımların atılmasına ancak 20. yüzyılda başlanabildi. Politik alanda evrensel nitelikte ilk örgütlenme deneyi *Cemiyet-i Akvam*'dır (League of Nations). Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan acı deneyler çeşitli dünya milletlerini böyle bir deneyin yararlılığına ikna etmişti (kuruluşu 1919). Ancak Cemiyet-i Akvam'ın yeni bir genel savaşı ya da tek tek uluslar arasında savaşları önlemeye, durdurmaya yetecek gücü ya da yetkileri yoktu. Birtakım koşullar konmuş ve yetkisi öğütlemelerle sınırlı tutulmuştu. Nitekim, Birinci'den de korkunç olan İkinci Dünya Savaşı'nı hiçbir şekilde önleyemedi.

Bu büyük savaş, dünya milletlerinin daha güçlü, daha ciddi amaçlara içtenlikle bağlı bir uluslararası kuruluşa duydukları ihtiyacı artırdı. Daha savaş bitmeden, 14 Ağustos 1941'de ABD Başkanı F.D. Roosevelt ile İngiltere Başbakanı W.Churchill'in birlikte yayınladıkları *Atlantik Bildirisi* bu yolda atılmış ilk adım olarak kabul edilir. Bundan sonra 1 Ocak 1942'de Almanya, İtalya ve Japonya'ya karşı savaşan 27 ülkenin Washington'da imzaladığı *Birleşmiş Milletler Bildirisi* yayımlandı. Bunları 1 Kasım 1943'te *Moskova Bildirisi* izledi. Moskova'da ABD, Sovyetler Birliği, Büyük Britanya ve Çin arasında yapılan görüşmelerde, daha önceki bildirilerde üzerinde durulan, savaştan sonra yeni bir dünya örgütü kurulması önerisi değerlendirilmiş ve bu örgütün bir an önce gerçekleşmesi kararlaştırılmıştı. Washington yakınlarındaki Dumbarton Oaks'da, 1944 sonbaharında, örgütün ilk kurulma çalışmaları yapıldı. Çalışmalar sonunda anılan dört devlet *Dumbarton Oaks Önerileri* diye anılan metni ortaya çıkardılar (21 Ağustos-28 Eylül 1944). 3-11 Şubat 1945'te *Yalta Konferansı* olarak bilinen toplantıda Roosevelt, Churchill ve Stalin kurulacak örgütün meclisinde nasıl oy verileceği konusunda anlaşmaya vardılar ve beş büyük devlete *"veto"* hakkı tanıdılar.

Birleşmiş Milletler'in resmen kurulmasını kararlaştıran toplantı 25 Nisan 1945'te San Francisco'da yapıldı. Buraya, o zamana kadar *"Mihver"* güçlerine savaş açan ülkelerin katılması gerekiyordu. Ancak, çeşitli nedenlerle savaşa girmemiş ülkelerin de istekli olmaları durumunda örgüte katılabilmeleri için 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya savaş açmaları zorunluluğu kabul edildi. Böylece Türkiye 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etti.

San Francisco toplantısına şu ülkeler katıldı: ABD, Arjantin, Avustralya, Belçika, Beyaz Rusya, Bolivya, Brezilya, Büyük Britanya, Çekoslovakya, Çin, Danimarka, Dominik, Ekvador, Etyopya, Filipinler, Fransa, Guatemala, Güney Afrika Birliği, Haiti, Hindistan, Hollanda, Honduras, Irak, İran, Kanada, Kolombiya, Kosta Rika, Küba, Liberya, Lübnan, Lüksemburg, Meksika, Mısır, Nikaragua, Norveç, Panama, Paraguay, Peru, Polonya, Salvador, Sovyetler Birliği, Suriye, Suudi Arabistan, Şili, Türkiye, Ukrayna, Uruguay, Venezuela, Yeni Zelanda, Yugoslavya, Yunanistan.

Konferans çalışmalarına başladıktan sonra, 7 Mayıs'ta Almanya ve 2 Eylül 1945'te de Japonya teslim oldular. İkinci Dünya Savaşı böylece sona erdi. Konferans bundan sonra da çalışmalarını sürdürerek 24 Ekim 1945 günü *Birleşmiş Milletler Antlaşması*'nı oybirliğiyle kabul etti ve görevini tamamladı. Bu nedenle *24 Ekim* o zamandan beri bütün dünyada *"Birleşmiş Milletler Günü"* olarak kutlanmaktadır.

Birleşmiş Milletler'in Amaçları ve İlkeleri

Birleşmiş Milletler'in amaçları şunlardır:

1. Uluslararası barış ve güvenliği korumak ve sürdürmek;
2. Uluslararası dostça ilişkiler geliştirmek;
3. Uluslararası ekonomik, toplumsal, kültürel ve insancıl sorunları çözmekte uluslararası işbirliğinde bulunmak ve insan hakları ile temel özgürlüklere saygıyı geliştirmek;
4. Ulusların bu ortak amaçlara erişmek için giriştiği eylemleri uyumlulaştıran bir merkez olmak.

Aşağıdakiler de Birleşmiş Milletler'in ilkeleridir:

1. Bütün üyeler egemen ve eşittir;
2. Bütün üyeler imzaladıkları bildirinin (United Nations Charter) yükümlülüklerini içtenlikle yerine getireceklerdir;
3. Uluslararası uyuşmazlıkları barışçı yollardan, barış, güvenlik ve adaleti tehlikeye sokmadan çözeceklerdir;

YALTA KONFERANSI (Şubat 1945): İkinci Dünya Savaşı'nın galibi Üç Büyükler (İngiltere, ABD, SSCB), dünyanın ve özellikle Avrupa'nın savaştan sonraki görünümünü, bu Konferans'ta tartıştılar. Yalta'da Birleşmiş Milletler Örgütü ile ilgili olarak alınan kararların en önemlisi, Fransa ve Çin'in de katılmasıyla oluşacak Beş Büyükler'in Güvenlik Konseyi'nde daimi üye olmaları ve veto hakkına sahip olmalarıydı.

4. Uluslararası ilişkilerinde başka devletlere karşı tehditte bulunmaktan ya da zor kullanmaktan kaçınacaklardır;

5. Birleşmiş Milletler'in birbiriyle ilgili olarak giriştiği eylemlere yardımcı olacak; Birleşmiş Milletler'in önleyici ya da zorlayıcı tedbir uyguladığı devletlere yardımcı olmayacaklardır;

6. Örgüte üye olmayan devletler de uluslararası barış ve güvenliğin gerektirdiği ölçüde Antlaşma ilkelerine uygun davranmak zorunda bırakılacaktır;

7. Temelde herhangi bir devletin ulusal yetki alanına giren işlere Birleşmiş Milletler müdahale edemeyecektir.

Üyelik

Birleşmiş Milletler, ilke olarak Birleşmiş Milletler Bildirisi'ndeki yükümlülükleri benimseyen bütün barışçı ülkelere açıktır. Zaten yeni üye olacak devlette aranan nitelikler de bu noktada toplanır. Dördüncü maddeye göre, 1) barışçı bir devlet olmak, 2) antlaşmadaki yükümlülükleri kabul etmek ve 3) bunları yerine getirecek yetenekte olmak, örgüte üye olmak için yeterlidir.

Örgütün, ilk üyeleri ile sonradan üye olmuş milletler olmak üzere *iki çeşit üyesi* vardır. İlk ve kurucu üyeler, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 50 devlettir. O zamandan beri yeni katılan birçok devletle üye sayısı bugün 160'a yaklaşmıştır. Örgüt dışında İsviçre, Vatikan, Andorra, Liechtenstein, Monaco, San Marino, Kuzey ve Güney Kore ve Milliyetçi Çin vardır.

Üyeliğe kabul yöntemine gelince, aday devlet, Güvenlik Konseyi'nin tavsiyesi üzerine Genel Kurul kararıyla kabul edilir. Güvenlik Konseyi bu konuda karar verirken veto işleyebilir. Nitekim bu yüzden 1955 sonlarına kadar örgüte yeni üye kabulü engellenmiştir.

Güvenlik Konseyi'nin tavsiyesiyle üyeler, Genel Kurul tarafından örgütten çıkarılabilir ya da üyelikleri askıya alınabilir. Güvenlik Konseyi'nin zorlayıcı tedbir uyguladığı ülkelerin üyeliği askıya alınabilir, ya da Bildiri ilkelerini sürekli çiğneyen ülkeler örgütten çıkarılabilir. Bu nun için Genel Kurul'un üçte iki çoğunluk oyu gerekmektedir. İşleri çabuklaştırmak için, üyelik hakkının yeniden tanınmasına yanlız Güvenlik Konseyi'nin kararı yeter. Üyeliği askıya alınan devlet, organların toplantılarına katılamaz, oy veremez ve önerilerde bulunamaz.

Cemiyet-i Akvam'da bir ülkenin iki yıl önceden haber vermek koşuluyla üyelikten ayrılması benimsenmişti. Birleşmiş Milletler Örgütü'nde ise böyle bir durum öngörülmemiştir. Ancak uygulamada isteyen devletin ayrılması kabul edilmektedir. Birleşmiş Milletler tarihinde bunun tek örneği, tanımadığı Malezya'nın Gü-

venlik Konseyi'ne seçilmesi üstüne bir yıla yakın bir süreyle üyelikten çekilen Endonezya'dır.

Genel Kurul'un 6 resmi dili, Arapça, Çince, Fransızca, İngilizce, İspanyolca ve Rusça'dır. Başka organlarda bu diller değişebilir.

Başlıca Organları

Birleşmiş Milletler'in başlıca 6 organı vardır: 1) Genel Kurul, 2) Güvenlik Konseyi, 3) Ekonomik ve Sosyal Meclis, 4) Vesayet Meclisi, 5) Uluslararası Adalet Divanı, 6) Sekreterlik.

Genel Kurul: Örgütün bütün üyelerinden oluşur. Üye devletler kurula en fazla beş temsilci gönderebilir; gerektiğinde danışman ve uzmanlar da bunlara eklenebilir. Genel Kurul, Antlaşma kapsamına giren her konuyu tartışabilir, tavsiyede bulunabilir. Herhangi bir hükümeti zorlama yetkisi bulunmamakla birlikte, tavsiyesi dünya kamuoyunun ağırlığını taşımaktadır.

Uluslararası barış ve güvenliği ilgilendiren sorunların tartışılması Genel Kurul'un başlıca görevidir. Barışı tehlikeye sokan durumlara Güvenlik Konseyi'nin dikkatini çeker.

Cumhuriyet

Mihvere Karşı Harbe Girdik

Millet Meclisi dünkü tarihi toplantısında Almanya ile Japonyaya ilânıharb kararını oy birliğiyle verdi

Birleşmiş Milletler beyannamesine katıldık. San Francisco' dünya nizamı konferansına gideceğiz

Başbakan ve Hariciye Bakanının söyleşileri

Dünkü tarihi toplantıda hatibler neler söylediler?

"Yarının nasıl olacağını bugün vereceğimiz karar tayin edecektir?,,

Kararımız etrafında

Batı cephesinde

Karanımızda bizi takip edecek devletler

Poznan düştü

Konferansın neticeleri

Kanlı dönüm yıldönümü

MİHVER'E SAVAŞ İLANI: Çeşitli nedenlerle savaşa girmemiş ülkelerin Birleşmiş Milletler Örgütü'ne katılabilmeleri için 1 Mart 1945'e kadar Almanya'ya ve Japonya'ya savaş açmaları gerekiyordu. Türkiye 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan ederek BM'ye üye olma isteğini açıklamış oldu.

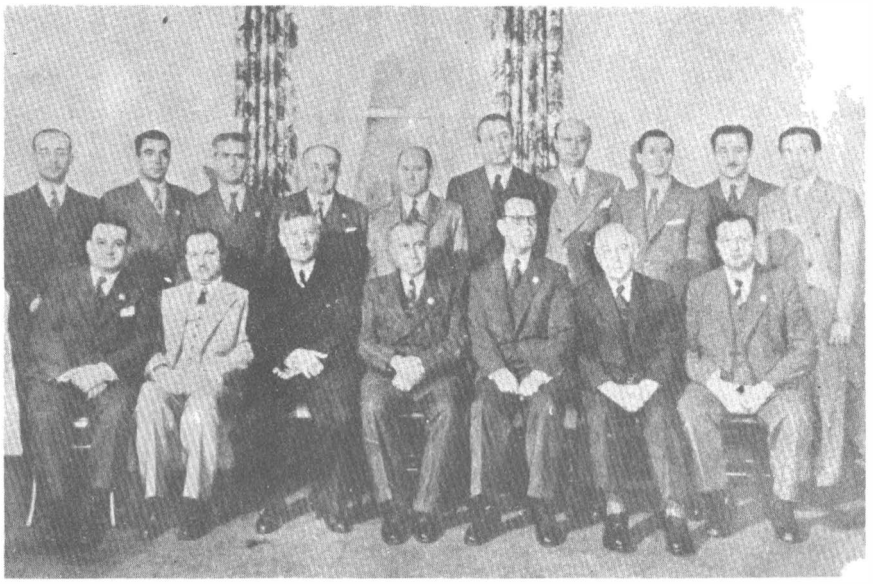

SAN FRANSİSCO KONFERANSI: 25 Nisan 1945'te San Fransisco'da toplanan Konferans, 24 Ekim 1945'te yürürlüğe girecek Birleşmiş Milletler Statüsü'nü imzaladı. Konferans'a katılan Türk Delegasyonu'nun başkanlığını dönemin Dışişleri Bakanı Hasan Saka yapıyordu.

Güvenlik Konseyi ile birlikte Uluslararası Adalet divanı yargıçlarını seçmek, Güvenlik Konseyi'nin sürekli olmayan üyelerini seçmek, Ekonomik ve Sosyal Meclis üyelerini seçmek, vesayet antlaşmalarını onaylamak, bütçeyi kabul etmek, uzman kurulların çalışmalarında uyum sağlamak, Genel Kurul'un yetkileri arasındadır.

Genel Kurul'da her üye devletin *bir* oyu vardır. Kararlar çoğunlukla alınır; ancak uluslararası barış ve güvenliğin korunmasına ilişkin tavsiye kararı vermek, Güvenlik Konseyi'nin üyelerini seçmek, Ekonomik ve Sosyal Meclis üyelerini seçmek, Vesayet Meclisi'nin bazı üyelerini seçmek, örgüte yeni üye kabul etmek ya da üyelik statüsünü değiştirmek için üçte iki çoğunluk gerekmektedir.

Güvenlik Konseyi: Barış ve güvenliğin korunmasından birinci derecede sorumlu olan organdır. Güvenlik Konseyi'nin on beş üyesi vardır ve bunlardan beşi, yani ABD, Büyük Britanya, Çin, Fransa ve Sovyetler Birliği,sürekli üyedir. Geri kalan on üye Genel Kurul tarafından iki yıllık süreyle seçilir.

Her üyenin *bir* oyu vardır. Biçime ilişkin kararlarda 5 üyenin de aralarında bulunduğu dokuz ülkenin onayı gerekmektedir. Ünlü "veto" buradan kaynaklanır. Beş sürekli üyeden birinin karara katılmaması, kararı geçersizleştirmektedir. Ancak, bu beş üyeden biri desteklemediği bir kararı engellemek istemiyorsa çekimser kalabilir.

Her üye devlet varolan uyuşmazlıkları Güvenlik Konseyi'ne getirebilir. Antlaşmaya göre bütün üye devletler Konsey'in kararlarına uymakla yükümlüdür. Öteki organlar yanlız tavsiye kararı alırken, Konsey zorlayıcı tedbir uygulama yetkisine sahiptir. Kendisine sunulan ya da el koyduğu uyuşmazlık konusunda soruşturma açtırabilir, uzlaştırma ve arabulma yöntemlerine başvurabilir, çözüm önerebilir. Uygulayabileceği başlıca zorlayıcı yöntemler de şunlardır: Ekonomik ilişkileri, ulaştırma ve haberleşme araçlarını kesebilir. Politik ilişkilerin kesilmesine de karar verebilir. Son olarak üye devletlerin vereceği silahlı kuvvetlerle saldırgan bir devlete karşı askeri bir harekete geçebilir.

Ekonomik ve Sosyal Meclis: 54 üyeden oluşur. Her yıl Genel Kurul üç yıllık olmak üzere 18 üyeyi seçer. Gelişme, dünya ticareti, endüstrileşme, doğal kaynaklar, insan hakları, kadın sorunu, nüfus, toplumsal refah, bilim ve teknoloji, suçun önlenmesi ve buna benzer ekonomik ve toplumsal sorunlarla ilgilenir. Uzman

kurullarını yönlendirir, aralarında uyum sağlar. Burada da üyelerin bir oyları vardır. Kararlar çoğunlukla alınır ve veto hakkına yer verilmemiştir. Üstlendiği işin bir gereği olarak pek çok yardımcı kuruluşu vardır.

Vesayet Meclisi: Cemiyet-i Akvam'daki "manda" rejimi yerine Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda "vesayet" rejimi kurulması üzerine, bu alandaki özel sorunlara çözüm getirmek üzere oluşturulmuş ve ana organlar arasına alınmıştır. Vesayet rejimi altına şu ülkeler konulacaktı: 1) Eski manda rejimi altında olan ülkeler, 2) İkinci Dünya Savaşı sonunda düşman devletlerden ayrılabilecek ülkeler, 3) Bu rejime bağlanmayı isteyecek ülkeler. Gelgelelim, Vesayet Meclisi kurulduğu zaman vesayet rejimi altında bulunan onbir ülkeden sadece biri aynı statüde kalmıştır. ABD vesayeti altındaki Mikronezya. Bu nedenle de Vesayet Meclisi'nin yapısı değişmiş ve üye sayısı azalmıştır. Vasi durumunda bulunan ABD dışında Güvenlik Konseyi'nin öteki sürekli üyelerinden başka devlet kalmamıştır. Bu Mecliste de kararlar çoğunlukla alınır ve veto hakkı yoktur.

Uluslararası Adalet Divanı: Birleşmiş Milletler'in başlıca adalet organıdır. Merkezi Lahey'dedir. Tüzüğü, Antlaşma'nın bütünsel bir parçasıdır (70 maddelik tüzük Antlaşma'ya eklenmiştir). Divan bütün üyelere açıktır. Üye olmayan bir devlet her durumda Güvenlik Konseyi tavsiyesi üzerine Genel Kurul'un kararlaştırdığı koşullara göre tüzüğe taraf olabilir.

Üye ülkeler Divan'a başvurabileceği gibi Güvenlik Konseyi de bazı sorunları oraya iletebilir. Genel Kurul veya Güvenlik Konseyi herhangi bir hukuk sorunuyla ilgili olarak Divan'ın fikrini sorabilir. Genel Kurul'dan yetki almak koşuluyla başka organlar da Divan'a danışabilirler.

Divan, ele aldığı davaları karara bağlarken, uluslararası antlaşmalara, uluslararası hukuk geleneklerine, milletlerce kabul edilmiş genel ilkelere, yetkili yargıçların çeşitli konulardaki kararlarına bağlı kalır.

Divan, Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi'nin seçtiği 15 yargıçtan oluşur. Seçimde milliyet değil, belirli nitelikler belirleyicidir. Ama aynı milletten iki yargıç seçilemez ve dünyanın değişik hukuki sistemlerinin dengeli temsili gözetilir. Yargıçlar dokuz yıl görevde kalır ve yeniden seçilebilirler. Görevleri sırasında başka hiçbir iş yapamazlar.

24 EYLÜL 1945: İkinci Dünya Savaşı güçlü ve ciddi amaçlara içtenlikle bağlı bir uluslararası kuruluşa duyulan ihtiyacı artırdı. Bir yanda savaşın yaralarını sararken öbür yandan yeni yıkımların önlenmesi gerekiyordu. Bu umutlarla, 24 Eylül 1945'te Birleşmiş Milletler kuruldu.

Sekreterlik: Birleşmiş Milletler Örgütü'nün yönetim organıdır. Öteki organlara yardımcı olur, onların saptadığı politika ve programları yürürlüğe koyar. Başında Güvenlik Konseyi'nin tavsiyesiyle Genel Kurul'un seçtiği Genel Sekreter bulunur. Genel Sekreter'in başlıca görevlerinden biri uluslararası barışı tehdit ettiğini düşündüğü sorunları Güvenlik Konseyi'ne getirmektir. Sekreterlik personeli Birleşmiş Milletler'in günlük işlerini yürütür. Uluslararası memurlar olarak, uyruğu oldukları devletten görev kabul edemezler. Yeminli olarak, yanlız Birleşmiş Milletler Örgütü doğrultusunda çalışırlar. Antlaşma'nın yüzüncü maddesi uyarınca üye devletler, Genel Sekreteri ya da sekreterlik görevlilerini etkilemeye çalışmayacaklarını taahhüt etmişlerdir.

Birleşmiş Milletler Örgüt Şeması

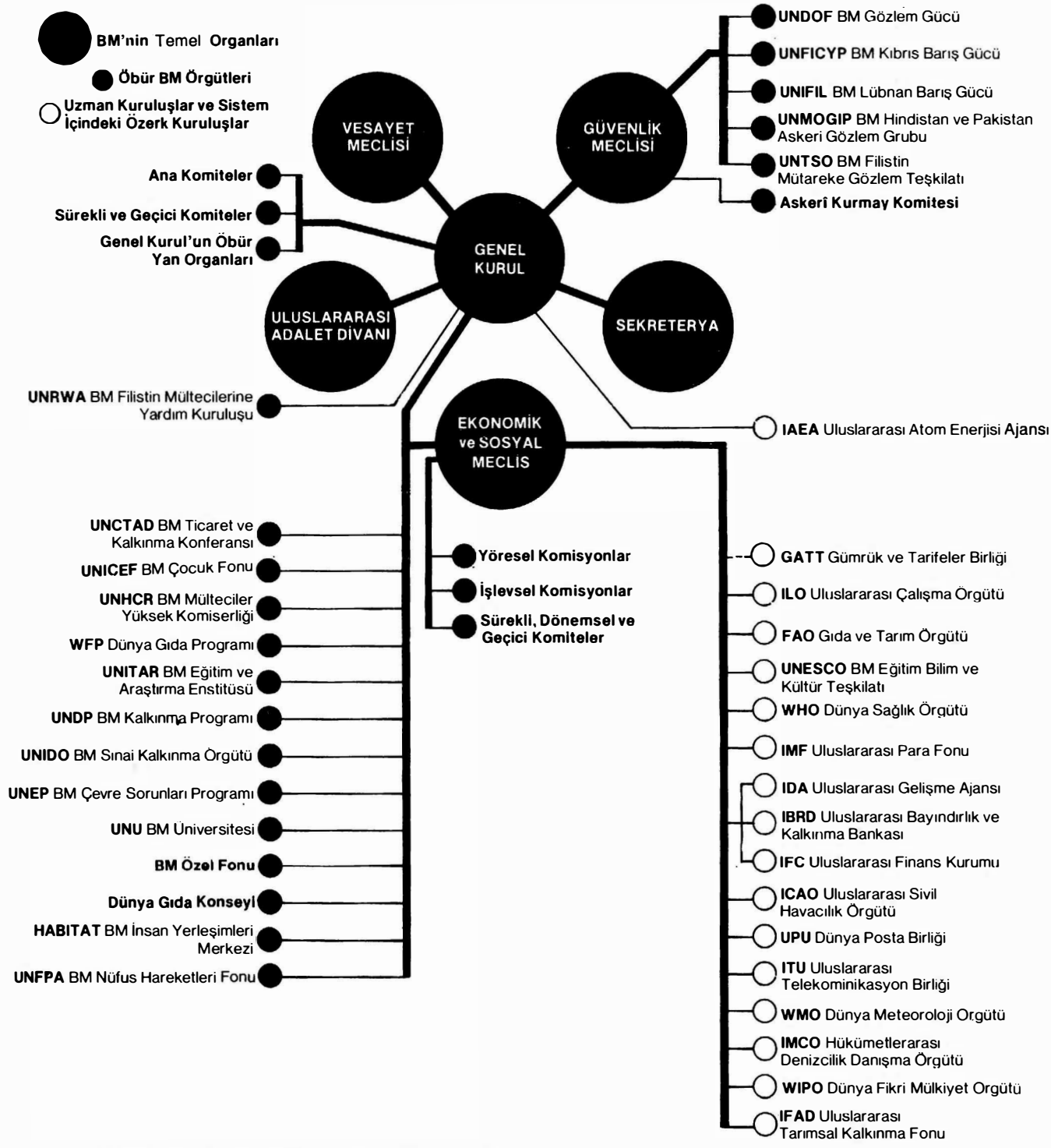

Kaynak: "Basic Facts About the United Nations" Birleşmiş Milletler Yayını New York 1980, s. 72-73.

Birleşmiş Milletler'in ilk Genel Sekreter'i Norveç Dışişleri Bakanı olan Trygve Lie'ydi. Lie 1946 ile 1953 arasında görevde kalmıştı. Ondan sonra seçilen İsveçli Dag Hammarskjöld 1961'de Afrika'da bir uçak kazasında ölünce, Birmanyalı diplomat U Thant, Genel Sekreterliğe seçildi. U Thant'ı 1 Ocak 1972'de seçilen Avusturyalı diplomat Kurt Waldheim izlemiş, Aralık 1976'da ikinci kere seçilmiştir. Birleşmiş Milletler'in şimdiki Genel Sekreteri Perez de Cuellar'dır.

Birleşmiş Milletler'in Çalışmaları

Üstlendiği bütün görevler arasında en önemlisi *"dünya barışının korunması"* olan Birleşmiş Milletler, bu alanda kuruluşundan bu yana birçok somut çalışmaya girmiştir. Gelgelelim her alanda olduğu gibi bu alanda da örgütün bütün üye ülkelerin çıkarları üstüne çıkarak gerçekten bağlayıcı ve bütün dünya halkları açısından doyurucu girişimlerde bulunduğu söylenemez. Birleşmiş Milletler, çıkarları çok zaman çatışan milletlerin oluşturduğu bir örgüttür. Dünya politikasında, burada yer alan ülkelerin toplam fiziksel güçlerinin dengesini de yansıtan konjonktürler ister istemez Birleşmiş Milletler'in çeşitli konulardaki karar ve girişimlerini de etkilemektedir. Üye ülkeler, çeşitli gerilimlerini Birleşmiş Milletler içinde de sürdürmekte, çok zaman örgütü diplomatik başarılarını onaylayacak bir mücadele alanı gibi görmektedirler. Görece daha kalıcı olan gerilim, ABD ile Sovyetler Birliği ve bu iki ülkenin yakın müttefikleri arasındadır. Aynı zamanda çeşitli bölgesel çıkar çatışmaları ve sürtüşmeler, bazen bu genel gerilimle de eklemlenerek, Birleşmiş Milletler'in genel barışçı politikası karşısına engeller çıkarabilmektedir.

Ancak Birleşmiş Milletler'in bütün bu dünya sorunlarını bir çırpıda çözmesi zaten kimsenin yakın gelecekte beklediği bir sonuç değildir. Böyle bir dünya örgütünden bugün için gerçekçi ölçülerde beklenebilecek şey "evrimsel" terimlerle tanımlanabilir. Önemli olan uluslararası diplomatik alanda örgütün bir *"Dünya kamuoyu"* işlevi görebilmesi ve çeşitli somut durumlarda bu prestijle uzlaştırıcı çabalarda bulunabilmesidir. Dünya milletleri arasındaki çıkar çatışmalarının kısa vadede ortadan kaldırılması, Birleşmiş Milletleri de, olabilecek bütün örgütlenmeleri de aşan bir sorundur. Dolayısıyla Birleşmiş Milletler dünya barışını bozan

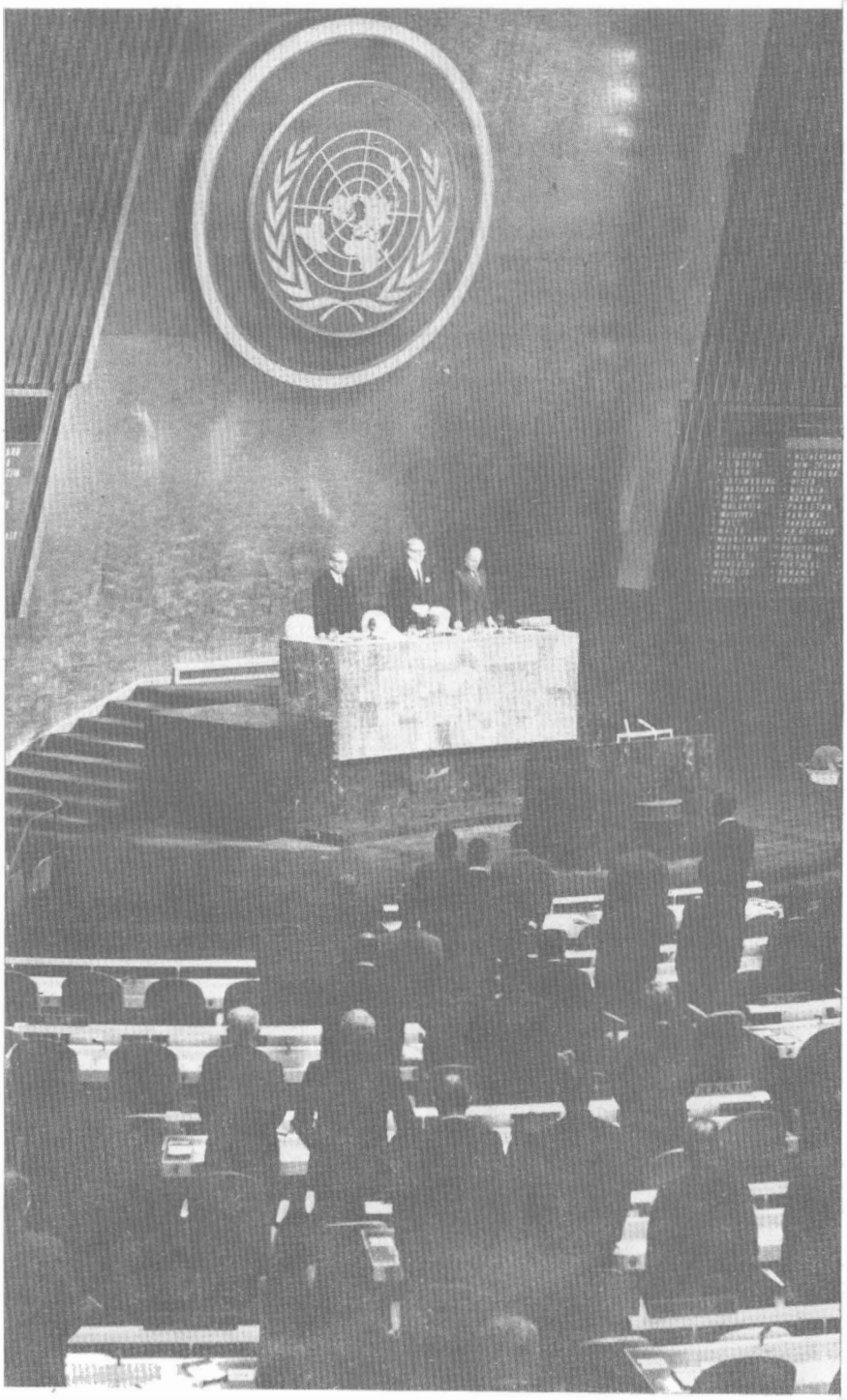

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER GENEL KURULU: Uluslararası barış ve güvenliğin muhafazası, Güvenlik Konseyi'nin daimi olmayan üyelerinin seçimi, İktisadi ve Sosyal Konsey üyelerinin seçimi, teşkilata yeni üye alınması, üyelik hakkının dondurulması ve üyelikten çıkarılma, vesayet rejiminin işleyişi ve bütçe meseleleri gibi önemli konularda, Genel Kurul, mevcut ve oy kullanan üyelerinin üçte iki çoğunluğu ile karar alır.

bütün durumlarda radikal müdahalelere girişemez. Ama üye ülkelerin aritmetik toplamını aşan bir kurum olarak *"dünya vicdanı"* sentezini yaratabildiği ölçüde, süreç içinde daha somut bir dünya birliği evrimine önemli katkılarda bulunabilir. Örgüt, bu terimler içinde bakıldığında, şimdiden azımsanmıyacak başarılar elde etmiştir. En azından, aşağı yukarı bütün dünya ulusları Birleşmiş Milletler'e üye olmayı olmamaya tercih etmektedir. Bu aynı zamanda, örgütün genel kararlarının etkisine açık olmayı getirmektedir. Böyle bir örgütün, bu tür bir prestije erişmiş olması başlı başına bir başarıdır.

Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kuruluşundan bu yana yukarıda anılan kutuplaşma ve bloklaşmanın yanısıra daha küçük ülkelerin giderek daha fazla bağımsızlık kazanmaları ve kendi aralarında dayanışmaya girmeleri örgütün işleyişinde önemli değişiklikler yaratmıştır. Bu gibi, birçok önemli konuda *"tarafsız"* denebilecek bir tavır almayı başaran ülkelerin birleşik varlığı, büyük güçlerin başlangıçta daha kesin egemenliğini belli ölçülerde dizginleyebilmektedir. Birleşmiş Milletler'in işleyişi normal olarak büyük güçlerin çoğunluk onayı görmeyen politik davranışlarını radikal bir biçimde önleyemese de, dengeleyici ve yumuşatıcı bir karşı-etki ve manevi bir baskı olarak önemli denebilecek bir rol oynamaktadır.

Radikal tedbirler, örgütün yapısının mantığına aykırıdır. Çünkü Birleşmiş Milletler bütün dünya kamuoyunu derinden tedirgin eden, açıkça barış düşmanı davranışlar dışında üyelerini bu çatı altında tutarak onları uzlaştırmaya özen göstermekte bu da uygulamaların yaptırım gücünü azaltmaktadır. Üyeleri ihraç etmek gibi sert tedbirler örgütün evrimci mantığına uymadığı için, bu işleyiş biçimi zorunlu kabul olunmalıdır. Nitekim, Birleşmiş Milletler kararları, gittikçe dünya kamuoyunun genel doğrultusuna yaklaşmakta ve büyük güçlerin çıkarlarınca dikte edilemez hale gelmektedir.

Ortadoğu: Birleşmiş Milletler'in 35 yılı aşan tarihinde barışın korunamadığı çatışmalar olduğu gibi, örgütün savaşın tırmanmasını, genişlemesini önlemeyi başardığı olaylar da görülmüştür.

İlk yıllardan beri Ortadoğu, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün başlıca çalışma alanlarından birisi olmuştur. 1947'de, o sıralar büyük Batılı devletlerin daha çok etkisi altında bulunan Genel Kurul'un Filistin'i Araplar ve Museviler arasında paylaştıran ve Kudüs'ü uluslararası statüye sokan planı Filistinli Araplar ve Arap devletleri tarafından kabul edilmemişti. 1948'de İsrail devleti kuruluşunu ilan ettikten sonra bölgede huzursuzluk büsbütün arttı, ama Birleşmiş Milletler'in arabuluculuğu sonucunda Mısır, Ürdün, Lübnan ve Suriye ile İsrail arasında ateşkes sağlandı.

1956'da Mısır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi üstüne İsrail, Fransa ve İngiltere askeri müdahaleye giriştiler. bu olayda da ateşkes Birleşmiş Milletler'in araya girmesiyle sağlandı ve ilk olarak bir Birleşmiş Milletler Barış Gücü bölgeye yerleşerek savaşan taraflar arasında bir tampon görevi yaptı. Çatışmalar sırasında tıkanan kanal da Birleşmiş Milletler tarafından açıldı. 1967'de Mısır'ın isteği üstüne Barış Gücü ayrıldıktan kısa bir süre sonra yeniden savaş patlak verdi ve İsrail, Mısır'dan, Ürdün'den ve Suriye'den toprak işgal etti. Birleşmiş Milletler, İsrail'in saldırganlığını fiilen önleyememekle birlikte, o zamandan beri İsrail işgali

Birleşmiş Milletler Örgütü'nde Türk Dış Politikası

Haluk Gerger

Türkiye, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kurucu üyelerindendir. Türkiye'nin bu örgüt içinde almış olduğu tavrı ve genel davranış biçimini, yani Türk dış politikasının BM Örgütü içindeki uzantısını iki ana bölümde inceleyebiliriz. Birinci bölüm, örgütün kuruluşundan başlayarak, 1960'lı yılların ortalarına kadar uzanan bir zaman dilimini kapsar. İkinci bölümse, 1960'lı yıllardan 1980'e kadar geçen süreyi içerir. 1980'li yıllarsa, yeni bir başka dönemin başlangıcını simgeler görünüyor.

Her dönemde üç temel değişken, o dönemin BM Örgütü organlarındaki Türk dış politika tavrını, Türkiye'nin davranış biçimini belirlemektedir. Bu üç değişken,

a) Türkiye'deki rejim;
b) BM Örgütü'nün iç yapısı; ve
c) Dönemin uluslararası ilişkilerinin temel özellikleri olarak sınıflandırılabilir.

Birinci bölümü kapsayan dönem, uluslararası ilişkiler, genel hatlarıyla, Doğu-Batı çatışmasının, yani *Soğuk Savaş*'ın belirlediği bir ortam içinde oluştu. Birleşmiş Milletler Örgütü ise, az sayıda bağımsız devletin oluşturduğu ve organlarında ABD'nin etkin olduğu bir örgüt durumundadır. Bu dönemde, BM Örgütü, Batı dünyasının gerek Soğuk Savaş, gerek sömürgecilik politikalarına meşruluk kazandırmak için kullanılan bir uluslararası örgüt durumundadır. O dönemde Türkiye ise, içerde "liberalizm"in belirlediği koşullarda, Batı'nın militan yandaşlarından biridir. İçerdeki ideolojik koşullanma ve tercihler, giderek, Türkiye'nin ulusal çıkarlarının genel olarak Batı, özel olarak da ABD çıkarlarıyla özdeş tutulması sonucunu yaratmaktadır.

Yukarıda özetlenen koşullar içinde, Türkiye, BM Örgütü içinde Batı çıkarları doğrultusunda bir politika izledi. Bu politikanın en anlamlı sonuçlarını BM'de görüşülen ulusal bağımsızlık hareketleri ve sömürgelerin bağımsızlık istemleri karşısında Türkiye'nin almış olduğu tavırda görmek olanaklıdır. Türkiye, bu konularda ortaya çıkan tartışmalarda hep sömürge sahibi Batılı ülkeler safında yer almış, onlarla aynı yönde oy kullanmıştır. Demokrat Parti iktidarının Dışişleri Bakanı F.Rüştü Zorlu bunu şu gerekçeyle açıklamıştır: *"NATO dahilindeki tesanüt yalnız Avrupa için değil, fakat dünyanın diğer bölgeleri için de bir zarurettir."*

Örneğin, Türkiye bu dönemde, Tunus'un bağımsızlık sorunu BM'e geldiğinde, konunun "Fransa'nın iç işlerine girdiği" gerekçesiyle BM'de görüşülmemesi gerektiğini savunabilmiştir. Yine, 1955 yılında Cezayir'in bağımsızlığı sorununun BM Genel Kurul gündemine alınmaması için oy kullanılmış, 1957 ve 1958 yıllarında Cezayir halkının kendi kaderini tayin etme hakkı oylanırken, Türkiye çekimser kalmıştır. Bu arada, azgelişmiş ülkelere ekonomik yardım yapılması önerilerine de Türkiye, ikili anlaşmalarla ABD'den sağladığı yardımlar olumsuz yönde etkilenebilir gerekçesiyle, karşı çıkmıştır.

Türkiye'nin, bu dönemde, BM'de yalnızca mazlum ulusların siyasal ve ekonomik taleplerine sürekli karşı çıkmakla kalmayıp, kendi "ulusal sorun"u olan Kıbrıs konusunda da ilginç bir tavır sergilediğini görüyoruz. 1957 ve 1958 yıllarında BM Genel Kurulu'ndaki "Kıbrıs görüşmeleri"nde Türkiye, izlediği dış politikanın doğal sonucu olarak, başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkelerin yanında yer almak zorunda kalmış, Yunanistan'ın, esasta ENOSİS amacına ulaşmak için gündeme getirdiği, Kıbrıs halkının "self-determinasyon" ve "bağımsızlığı" önerilerine karşı çıkmıştır. Böylece, öteki tutumlarıyla birlikte düşünüldüğünde, Türkiye, BM organlarına ne zaman bir bağımsızlık sorunu gelse bu isteğe, öteki Batılı ülkelerle birlikte, karşı çıkan bir ülke durumu-

altındaki toprakların geri verilmesi ilkesini savunmuştur.

1972'de İsrail, Filistin kamplarını *"cezalandırma"* gerekçesiyle Lübnan sınırını zorladı. 1973'te Mısır ve Suriye, İsrail işgali altındaki topraklarını geri almak için harekete geçti. Bu olaylarda Birleşmiş Milletler gene ateşkesin sağlanmasına çalıştı ve ikinci bir Barış Gücü'nü bölgeye yerleştirdi.

Bu savaşlar sırasında Genel Kurul, 1974'te Filistin halkının vazgeçilmez haklarını kabul etti. Sonra Filistin Kurtuluş Örgütü de gözlemci olarak Kurul çalışmalarına katılmaya başladı. Bloksuz ülkelerin Kurul'daki ağırlıklarının artmasıyla eş orantılı olarak Birleşmiş Milletler, İsrail'in Ortadoğu'daki saldırgan tutumuna karşı daha etkili bir tavır aldı.

Buna rağmen İsrail, 1982'de Lübnan'a saldırmaktan çekinmedi. Bölgede kesintisiz olarak görev yapan Barış Gücü saldırıya karşı etkin bir önlem alamadı. Ayrıca bir soykırım niteliğine dönüşen İsrail saldırısına fiilen müdahale etmesi gerekirken sadece çekilmesi yolunda tavsiyelerde bulunan Birleşmiş Milletler bugün prestijinden epey kaybetmiş durumdadır.

Kıbrıs: 1964 yılından beri Birleşmiş Milletler Barış Gücü, Türk ve Rum toplulukları arasındaki çarpışmaları önlemek amacıyla Kıbrıs'ta bulunmaktadır. Kıbrıs ,1960'ta bağımsız bir devlet olmuş, Yunanistan, Büyük Britanya ve Türkiye arasında imzalanan bir anlaşmayla egemenliği, toprak bütünlüğü ve anayasası garanti altına alınmıştı.

---

na düşmekten kurtulamamıştır. Türkiye'nin bu dönemdeki geleneksel davranış biçimine aykırı düşen tek olumlu tavrı, Filistin ile ilgili oylamalarda görülmüştür. Türkiye, Filistin'in Yahudilerle Araplar arasında bölünmesi önerisine karşı çıkmıştır. Ne var ki, bunda asıl etkenin, Sovyetler Birliği'nin bu konudaki olumlu oyunun olduğu söylenebilir.

İkinci dönemin başlangıcı olan 1960'lı yıllardaysa, gerek uluslararası ilişkilerde gerek BM'nin yapısında ve gerekse Türkiye'de önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Uluslararası ilişkilerde Soğuk Savaş yerini Doğu ile Batı arasında göreli bir *Yumuşama*'ya bırakmış, BM'deyse Amerikan etkinliği ortadan kalkmış ve ulusal kurtuluş hareketlerini başarıya ulaştıran bağımsız Üçüncü Dünya Ülkeleri sayısal üstünlükleriyle örgüt içinde ağırlıklarını ortaya koymaya başlamışlardır. Türkiye'de ise, 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlükçü rejim içinde, daha önce siyasal yaşamın dışında kalmış olan işçiler, aydınlar ve öğrenciler gibi toplumsal sınıf ve katmanlar, giderek, örgütlü bir biçimde, düzeni ve dış politikasını eleştirmeye, *"kişilikli dış politika"* özlemlerini dile getirmeye başladılar. Bu arada, Kıbrıs olayları, Johnson mektubu gibi gelişmeler de bu eleştirel tavrı güçlendirmiş ve demokrasinin birincil bir sonucu olarak oluşan toplumsal bilinç ve talepler Türkiye'nin BM'deki tutumuna da yansımıştır. Ülkedeki demokratik rejim, ulusal çıkarlara daha dönük bir dış politikayı zorlamıştır. Özet olarak, içerdeki demokratik gelişme ve ilk kez ulusal bilinçte yer tutmaya başlayan ulusal sorunların çözümü için gerekli olan BM desteğiyle örgütün Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin etkinliğinin arttığı yapısı, uluslararası ilişkilerdeki Yumuşama ile de beslenerek, Türkiye'nin BM içindeki tavrını önemli ölçüde değiştirmiştir.

Bu dönemde, *"çok yönlü bir dış politika"* izlemeye başlayan Türkiye, Namibya sorununda olduğu gibi Üçüncü Dünya'daki bağımsızlık hareketleri safında yer alarak, Güney Afrika ile ilgili konularda ırkçılığı kınamış, başta Filistin sorunu olmak üzere birçok konuda daha bağımsız, daha demokrat bir tutum sergilemiştir.

Türkiye, bir yandan, içerde demokrasinin gelişmesine koşut olarak, öte yandan da, Kıbrıs gibi ulusal sorunlarında BM içindeki yalnızlığını ortadan kaldırmak amacıyla, giderek, BM'nin çoğunluğunu oluşturan Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin tutumlarıyla daha bağdaşır bir politika izlemiştir. 1978-1979 döneminde doruğa ulaşan bir politikayla, örgüt içinde artık bağımsızlıktan, eşitlikten ve hakça bir uluslararası ekonomik düzenden yana bir Türkiye vardır.

1980'li yıllardaysa, bir yandan Doğu-Batı ilişkilerinde yeni gerginlik ve çatışma odakları ortaya çıkmış, Üçüncü Dünya ve Bağlantısızlar kendi iç sorunlarını çözemeyerek etkisizleşme sürecine girmişlerdir. Bunlara ek olarak da, Türk demokrasisi, çeşitli iç ve dış baskılara dayanamayarak, çökmüştür. Bu yeni dönem içinde Türkiye'nin izleyeceği tavrın ipuçları henüz belirginlik kazanmamıştır. Bu yeni dönemde bazı ilginç davranış biçimlerine örnek olarak şunlar gösterilebilir:

Türkiye, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Pinochet rejimini Şili'de insan haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle kınayan bir karar tasarısının oylamasında çekimser kaldı... Türkiye, BM Genel Kurulu'nda, El Salvador'da terörün sona erdirilmesi ve demokratik yaşama geçişin sağlanmasını isteyen bir karar tasarısına olumsuz oy verdi... Türkiye, Guatemala'da insan haklarının ihlalinden kaygı duyulduğunu belirten bir karar tasarısına karşı oy verdi...

TÜRK DELEGASYONU: Büyükelçi Seyfullah Esin ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, 15 Eylül 1959'da Birleşmiş Milletler'de. Türkiye'nin BM Örgütü'ne katılmasından 60'lı yılların ortalarına kadar uyguladığı dış politika genel hatlarıyla Doğu-Batı çatışmasının, yani Soğuk Savaş'ın belirlediği bir ortam içinde oluştu.

GÜVENLİK KONSEYİ: Güvenlik Konseyi'nin karar alabilmesi için dokuz olumlu oyun içinde Konsey'in daimi üyelerinin oylarının da bulunması gerekir. Dokuz olumlu oy sağlandığı halde, daimi üyelerden birinin, ya da daha fazlasının olumsuz oy kullanması kararın alınmamasıyla sonuçlanır. ABD'nin ve SSCB'nin veto haklarını sık kullanmaları Konsey'in birçok önemli kararı almasına engel oldu.

Ancak bu anayasa Kıbrıs Adası'ndaki gerginliği gidermeye yetmedi. *"Enosis"*, yani *"Yunanistan'la birleşme"* isteyen milliyetçi Rumların sürekli olarak Türk topluluğuna saldırmaları Ada'ya BM Barış Gücü'nün yerleşmesini gerektirdi. 1974'te, Yunanistan'daki faşist albaylar cuntasından destek alan Eokacı Nikos Sampson, varolan dengeyi belli sınırlar içinde sürdürmeye çalışan Başpiskopos Makarios'a karşı bir askeri darbe yaptı. Kıbrıs'ın politik durumunu bütünüyle değiştiren bu girişime karşı Türkiye de kıyıma uğrayan Türkleri korumak üzere Ada'ya çıkarma yaptı.BM'nin araya girmesiyle Türkiye, Yunanistan ve Büyük Britanya arasında görüşmelere başlandıysa da bu aşamada bir anlaşmaya varılamayınca Türk askeri birlikleri yayıldıkları bölgeyi genişlettiler. 16 Ağustos 1974'te ateşkes sağlandı. O zamandan beri Kıbrıs konusu 1983 sonlarına kadar BM gündeminin "dikenli" sorunlarından biri olarak kaldı. Federe Devlet kuran Türk kesimi, 15 Kasım 1983'te bağımsızlığını ilan etti. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi bağımsızlık kararının geri alınmasını öngören tasarıyı 13'e karşı 1 oyla kabul etti. Oylamada Ürdün çekimser kaldı. Kıbrıs'ın bağımsızlığını onaylayan tek oyu Pakistan kullandı.

Kongo: Eski Belçika sömürgesi olan Kongo 30 Haziran 1960'ta bağımsızlığına kavuşmuştu. Bunu birtakım karışıklıklar izleyince Belçika bölgedeki Avrupalı topluluğunu koruma bahanesiyle yeniden asker yolladı. Kongo'nun bu müdahaleyi durdurmak için başvurması üzerine 48 saatten az bir süre içinde BM askeri gücü bölgeye geldi. Sayısı 20.000'i bulan bu birlik, öncelikle Katanga'daki ayrılıkçı ücretli askerlere karşı mücadele verdikten ve bu bölgeyi yeniden Kongo'ya kattıktan sonra 1964 yılında bölgeden ayrıldı. Ancak, BM askeri gücünün varlığı, adı şimdi Zaire olan bu ülkede birtakım politik gelişmeleri önlemedi ve sözkonusu süre içinde Zaire'deki solcu güçler büyük ölçüde ezildi.

Kore: Kongo gibi Kore de, BM'nin, Batılı güçler doğrultusunda çaba gösterdiği bir örnek olaydır. Kore 1948'de Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılmıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra *"Soğuk Savaş"*ı başlatmış olan ABD, Güney Kore'yi tutmaktaydı. 1950'de ABD, Kuzeylilerin Güney Kore'ye bir saldırı başlatmış olduğunu bildirdi. Başka bir sorun yüzünden BM toplantılarını boykot etmiş bulunan Sovyetler Birliği'nin yokluğunda BM Güney Kore'yi askeri bakımdan savunmaya karar verdi. Onaltı ülke askeri birlik gönderirken beş ülke de sıhhiye birlikleriyle destek sağladı. Türkiye de, Güney Kore'yi komünist Kuzey Kore'ye karşı korumak üzere önemli askeri güç gönderen ülkeler arasındaydı. Kore Savaşı 1953'teki ateşkesle sona erdi ama BM askeri birlikleri daha uzun süre bölgede kaldılar. Kore'nin yeniden birleşmesi Birleşmiş Milletler'in başlıca amaçlarından biri olmakla birlikte bu olayın gerçekleşmesi bugün de bir hayli uzak görünmektedir.

Hindistan-Pakistan Çatışması: İngiliz sömürge yönetiminin çekilmesinden sonra ayrılan Hindistan ve Pakistan o zamandan beri Keşmir bölgesinin paylaşılması konusunda anlaşamamışlardır. Keşmir, ilkin bağımsız bir devlet haline getirilmiş, 1947'de Mihrace'nin Hindistan'la birleşme kararı vermesi üzerine Hindistan'a katılmıştı. 1948'de bazı kabilelerin Keşmir bölgesinde silahlı hareketlere girişmesi üzerine Hindistan bu olaylardan Pakistan'ı sorumlu tuttu. Bu iddiayı reddeden Pakistan da, Keşmir'in Hindistan'a katılmasını kabul etmediğini bildirdi. BM arabuluculuğuyla 1949 başında ateşkes sağlandı. Ancak Keşmir sorunu ferahlatıcı bir çözüme kavuşturulamadı. 1971'de az sonra Bangladeş olacak olan Doğu Pakistan'da çatışmaların başlaması Keşmir gerginliğini yeniden alevlendirdi. Bu olayda da mülteciler sorununda iki ülkenin bir uzlaşmaya varması, BM'nin çabalarından kaynaklanır.

Bütün bu örneklerde görüldüğü gibi, BM, kendi kurduğu askeri birliklerle müdahale ettiği bölgelerde barışın sağlanmasına belirli katkılarda bulunmuş, ama bunlara kesin çözümler getirememiştir. Sözkonusu sorunlarda çatışan taraflar arasındaki anlaşmazlıklar giderilemedi-

TRYGVE HALVDAN LIE
(Norveçli)
Görev Süresi: 1946-1952

DAG HAMMARSKJÖLD
(İsveçli)
Görev Süresi: 1953-1961

U-THANT
(Birmanyalı)
Görev Süresi: 1961-1971

KURT WALDHEIM
(Avusturyalı)
Görev Süresi: 1971-1981

ği gibi, BM'nin olaylara katılmada izlediği tutum da dünyada varolan politik odakların etkilerinden tam olarak bağımsız değildir. Gene de, belirli bir taraf sızlık sağlanabilmiş, barışın korunmasına bazı katkılarda bulunulmuştur.

Bu gibi büyük politik gerilimlerin yumuşatılması çabalarının yanısıra, BM'nin sürekli olarak üzerinde çalıştığı önemli uluslararası sorunlar vardır. Bunlar politik, askeri, toplumsal, ekonomik ya da kültürel nitelikte olabilir. Örneğin *"Silahsızlanma"* bütün dünyayı, özellikle de büyük güçler dışında kalan ülkeleri, ilgilendiren bir sorundur. BM bu konuda silahlanmanın başını çeken ülkelere karşı kesinlikle durdurucu müeyyideler uygulayamamakla birlikte, hiç değilse dünya vicdanında ve kamuoyunda silahsızlanmaktan yana bir tavır oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

20. yüzyılın ikinci yarısında teknolojik bakımdan ileri ülkelerin uzay çalışmalarını hızlandırmaları, dünyayı yeni bir sorunla yüzyüze getirdi. Bilinen politik rekabetler ortamında bu tür çalışmalar insanlığın başına yeni gerilimler çıkarabilirdi. Bu çalışmaların mümkün olduğunca barışçı amaçlara yönelmesi, uzayın kullanımının tüm insanlık yararına olmasının sağlanması gibi sorunlarda, ayrıca uzayda çalışan ülkeler arasında gerginliğe yol açabilecek teknik sorunların (bir ülkenin bir başka ülkeye zarar vermesi, bir ülkeye düşen bir aracın geri verilmesi vb.) çözülmesinde BM küçümsenemeyecek çabalar göstermiş ve tarafların belirli anlaşmalara varmasını sağlamıştır.

Aynı şekilde, deniz hukuku da önemli bir uluslararası sorundur. Birleşmiş Mil-

BM GENEL SEKRETERLERİ: Güvenlik Konseyi'nin tavsiyesi üzerine Genel Kurul'ca tayin edilirler. Görüşmelere ve anlaşmazlıklara sık sık müdahale edip sonuç alınması yolunda çaba gösterirler. En önemli görevlerinden biri uluslararası barışı tehdit eden sorunları Güvenlik Konseyi'ne getirmektir.

PEREZ DE CUELLAR
(Perulu)
Görev Süresi: 1981-

FİLİSTİN DRAMI: İsrail'in çeşitli zamanlardaki saldırıları bölgede kesintisiz olarak görev yapan Barış Gücü'ne karşın sürdü. Zaman zaman -özellikle 1982'de Sabra ve Şatila katliamında olduğu gibi- soykırım niteliğine dönüşen İsrail saldırılarının engellenebilmesi Örgüt'ün bölgede fiili tavır almasına bağlıydı, ama BM sadece tavsiyeler ve ültimatomlarla yetindi.

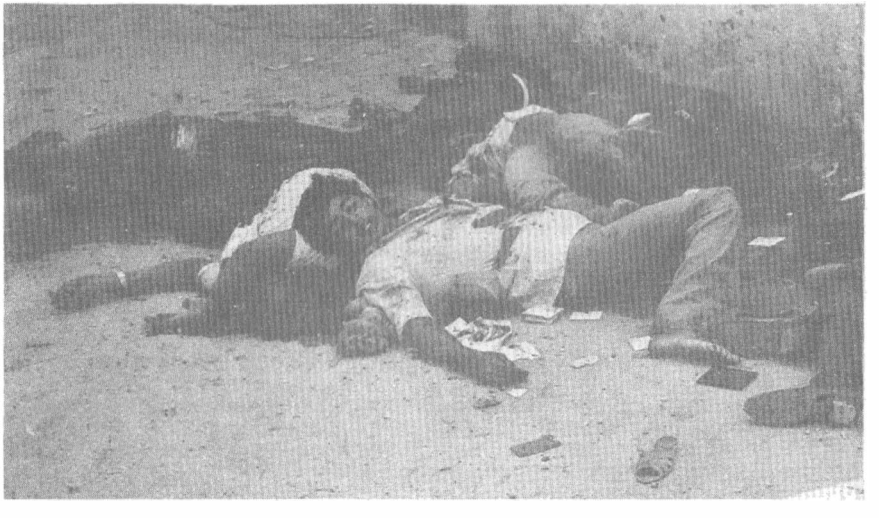

letler bu alanda da yukarıdakine benzer bir uluslararası hukuk anlayışı ve prosedür kurulması için çalışmış, birtakım teamülleri yerleştirmeyi başarmıştır.

1946'dan beri şu ya da bu şekilde BM gündeminden eksik olmayan bir sorun *"ırk ayrımı"*dır. Bütün bu süre içinde bu sorunun alevlenmesine en sık yol açan devlet de *"apartheid"*ı resmi politikası haline getiren Güney Afrika Cumhuriyeti olmuştur. Bu ülkenin katı tutumu karşısında, BM, uzun süreden beri üye ülkelere Güney Afrika Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkilerini kesmesini, mallarını boykot etmesini, bu ülkeye silah satılmamasını tavsiye etmiştir. Ancak başta Güvenlik Konseyi'nin üç sürekli üyesi olmak üzere, birçok ülke bu tavsiyelere kulak asmamıştır. Bu çabalar Güney Afrika Cumhuriyeti'ni dünya kamuoyunda mahkûm etmeyi ve yalnız bırakmayı sağlamışsa da, fiziksel olarak bu ülkenin dış yardım kaynaklarının kesilmesini gerçekleştirememiştir. BM'nin Güney Afrika'ya uyguladığı bir tedbir de ırk ayrımı yapan ülkelerin uluslararası spor yarışmalarına katılmasını önlemek olmuştur ●

Birleşmiş Milletler'e Üye Ülkeler ve Üye Oluş Tarihleri

Afganistan	19 Kasım	1946
ABD	24 Ekim	1945
Angola	1 Aralık	1976
Antigua ve Barbuda	11 Kasım	1981
Arjantin	24 Ekim	1945
Arnavutluk	14 Aralık	1955
Avustralya	1 Kasım	1945
Avusturya	14 Aralık	1945
Bahama	18 Eylül	1973
Bahreyn	21 Eylül	1971
Barbados	9 Aralık	1966
Belçika	27 Aralık	1945
Belize	25 Eylül	1981
Bengaldeş	17 Eylül	1974
Benin (Dahomey)	20 Eylül	1960
Beyaz Rusya S.C.	24 Ekim	1945
Birleşik Arap Emirlikleri	9 Aralık	1971
Birmanya	19 Nisan	1948
Bolivya	14 Kasım	1945
Botswana	17 Ekim	1966
Brezilya	24 Ekim	1945
Bulgaristan	14 Aralık	1955
Burundi	18 Eylül	1962
Butan	21 Eylül	1971
Büyük Britanya Birleşik Krallığı	24 Ekim	1945
Cezayir	8 Ekim	1962
Cibuti	20 Eylül	1977
Çad	20 Eylül	1960
Çekoslovakya	24 Ekim	1945
Çin	24 Ekim	1945 (1)
Danimarka	24 Ekim	1945
Demokratik Alman Cumh	18 Eylül	1973
Demokratik Kamboçya	14 Aralık	1955
Demokratik Yemen	14 Aralık	1967
Dominika	18 Aralık	1978
Dominik Cumhuriyeti	24 Ekim	1945
Ekvador	21 Aralık	1945
Ekvator Ginesi	12 Kasım	1968
El Salvador	24 Ekim	1945
Endonezya	28 Eylül	1950 (2)
Etiyopya	13 Kasım	1945
Fas	12 Kasım	1956
Federal Almanya Cumh	18 Eyül	1973
Fiji	13 Ekim	1970
Fildişi Sahili	20 Eylül	1960
Filipinler	24 Ekim	1945
Finlandiya	14 Aralık	1955
Fransa	24 Ekim	1945
Gabon	20 Eylül	1960
Gambia	21 Eylül	1965
Gana	8 Mart	1957
Gine	12 Aralık	1958
Gine-Bissau	17 Eylül	1974
Grenada	17 Eylül	1974
Guatemala	21 Kasım	1945
Güney Afrika	7 Kasım	1945
Güyana	20 Eylül	1966
Haiti	24 Ekım	1945
Hindistan	20 Ekim	1945
Hollanda	10 Aralık	1945
Honduras	17 Aralık	1945
Irak	21 Aralık	1945
Iran	24 Ekim	1945
Irlanda	14 Aralık	1955
İspanya	14 Aralık	1955
İsrail	11 Mayıs	1949
İsveç	19 Kasım	1946
İtalya	14 Aralık	1955
İzlanda	19 Aralık	1946
Jamaika	18 Eylül	1962
Japonya	18 Aralık	1956
Kamerun Birleşik Cumh	20 Eylül	1960
Kanada	9 Kasım	1945
Kap Verde	16 Eylül	1975
Katar	21 Eylül	1971
Kenya	16 Aralık	1963
Kıbrıs	20 Eylül	1960
Kolombiya	5 Kasım	1945
Komorlar	12 Kasım	1975
Kongo	20 Eylül	1960
Kosta Rika	2 Kasım	1945
Kuveyt	14 Mayıs	1963
Küba	24 Ekim	1945
Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti (Laos)	14 Aralık	1955
Lesotho	17 Ekim	1966
Liberya	2 Kasım	1945
Libya	14 Aralık	1955
Lübnan	24 Ekim	1945
Lüksemburg	24 Ekim	1945
Macaristan	14 Aralık	1955
Madagaskar	20 Eylül	1960
Malavi	1 Aralık	1964
Maldivler	21 Eylül	1965
Malezya	17 Eylül	1957 (3)
Mali	28 Eylül	1960
Malta	1 Aralık	1964
Mauritus	24 Nisan	1968
Meksika	7 Kasım	1945
Mısır	24 Ekim	1945 (4)
Moğolistan	27 Ekim	1961
Moritanya	27 Ekim	1961
Mozambik	16 Eylül	1975
Nepal	14 Aralık	1955
Nijer	20 Eylül	1960
Nijerya	7 Ekim	1960
Nikaragua	24 Ekim	1945
Norveç	27 Kasım	1945
Orta Afrika Cumhuriyeti	20 Eylül	1960
Pakistan	30 Eylül	1947
Panama	13 Kasım	1945
Papua Yeni Gine	10 Ekim	1975
Paraguay	24 Ekim	1945
Peru	31 Ekim	1945
Polonya	24 Ekim	1945
Portekiz	14 Aralık	1955
Romanya	14 Aralık	1955
Ruanda	18 Eylül	1962
Saint Vincent/Grenadines	16 Eylül	1980
Samoa	15 Aralık	1976
Santa Lucia	18 Eylül	1979
Sao Tame ve Principe	16 Eylül	1975
Senegal	28 Eylül	1960
Seyşel	21 Eylül	1976
Sierra Leone	27 Eylül	1961
Singapur	21 Eylül	1965
Solomon Adaları	19 Eylül	1978
Somali	20 Eylül	1960
SSCB	24 Ekim	1945
Sri Lanka	14 Aralık	1955
Sudan	12 Kasım	1956
Surinam	5 Aralık	1975
Suriye	24 Ekim	1945
Suudi Arabistan	24 Ekim	1945
Svazlland	24 Evlül	1968
Şili	24 Ekim	1945
Tanzanya Birleşik Cumh	14 Aralık	1961 (5)
Tayland	16 Aralık	1946
Togo	20 Eylül	1966
Trinidad ve Tobago	18 Eylül	1962
Tunus	12 Kasım	1956
Türkiye	24 Ekim	1945
Uganda	25 Ekim	1962
Ukrayna SSC	24 Ekim	1945
Umman	7 Ekim	1971
Uruguay	18 Aralık	1945
Ürdün	14 Aralık	1955
Venezuela	15 Kasım	1945
Vietnam	20 Eylül	1977
Yemen	30 Eylül	1947
Yeni Zelanda	24 Ekim	1945
Yugoslavya	24 Ekim	1945
Yukarı Volta	20 Eylül	1960
Yunanistan	25 Ekim	1945
Zaire	20 Eylül	1960
Zambiya	1 Aralık	1964

(1) 25 Ekim 1971'de Genel Kurul, Çin hakkında şu kararı (2758 sayılı) verdi "Çin Halk Cumhuriyeti'ne bütün haklarını geri vermek ve hükümetinin temsilcilerini Çin'in Birleşmiş Milletler'deki tek meşru temsilcileri olarak tanımak ve bundan sonra Çang-Kai-Şek'in temsilcilerini Birleşmiş Milletler'de ve ona bağlı bütün örgütlerde işgal ettikleri yasa dışı konumdan uzaklaştırmak."

(2) 20 Ocak 1965'te gönderilen bir mektupla Endonezya "bu aşamada ve var olan koşullarda" Birleşmiş Milletler'den çekilme kararını bildirdi. 19 Eylül 1966'da ise bir telgrafla yeniden örgüte katılma isteğini açıkladı. 28 Eylül 1966'da Genel Kurul isteği dikkate alarak Endonezya temsilcilerini Kurul'a çağırdı.

(3) Malaya Federasyonu 17 Eylül 1957'de Birleşmiş Milletler'e katıldı. 16 Eylül 1963'te adı Malezya olarak değişti. Bu sırada Singapur, Sabah (Kuzey Borneo) ve Saravak'tan oluşan yeni bir federasyon örgüte girmişti. Singapur 9 Ağustos 1965'te bağımsız bir devlet oldu ve 21 Eylül 1965'te Birleşmiş Milletler'e katıldı.

(4) Mısır ile Suriye Birleşmiş Milletler'in üyeleri arasındaydı. 21 Eylül 1958'deki plebisitten sonra birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti adını aldılar. Suriye, 13 Ekim 1961'de bağımsız devlet statüsüne döndü. Birleşik Arap Cumhuriyeti de 2 Eylül 1971'de Mısır Arap Cumhuriyeti adını aldı.

(5) Tanganika 14 Aralık 1961 ve Zengibar 16 Aralık 1963'ten beri Birleşmiş Milletler üyesiydiler. 26 Nisan 1964'te birleşerek tek üye oldular ve 1 Kasım 1964'ten sonra Tanzanya Birleşik Cumhuriyeti adını benimsediler.